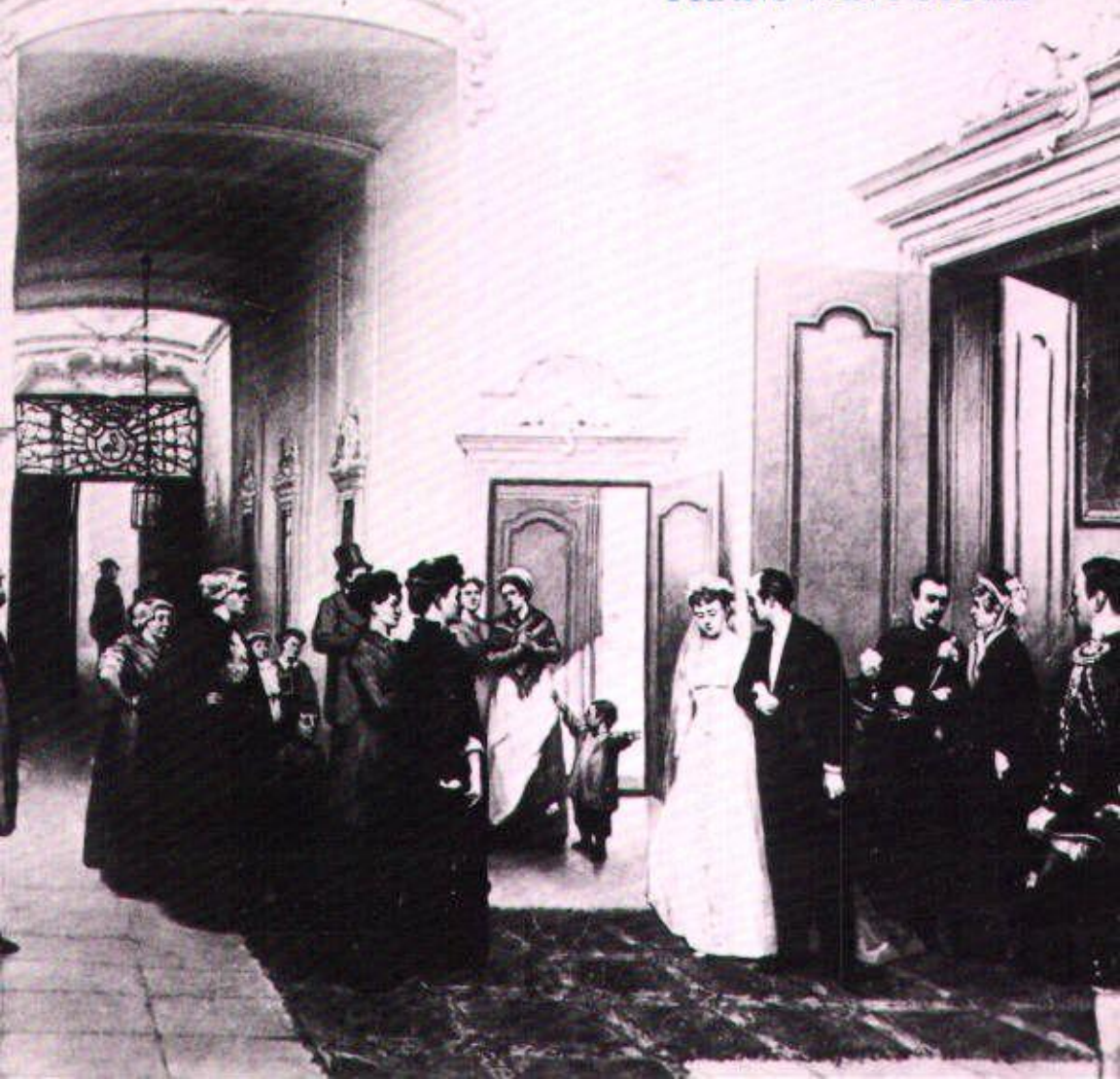

W 8204
C
1564

TROUWEN IN NEDERLAND

Een historisch-demografische studie
van de 19e en vroeg-20e eeuw

FRANS VAN POPPEL

STELLINGEN

1. De opvatting van Van Baalen, dat het overgrote deel van de echtparen waarvan in de 19e eeuw het huwelijk door echtscheiding werd ontbonden uit de arbeidende klasse voortkwam, wekt, doordat geen rekening wordt gehouden met de oververtegenwoordiging van deze groep binnen het totaal van de gesloten huwelijken, de foutieve indruk dat het risico op echtscheiding voor huwelijken uit deze sociale klasse hoger was dan in andere klassen.
Zie C.C. van Baalen, *Paradijs in oorlogstijd? Onderduikers in de Noordoostpolder 1942-1945*. Leiden. Stelling nr 7.
2. Het arrest van de Hoge Raad van 1883, dat het in de praktijk mogelijk maakte om in onderling overleg te scheiden, heeft, in tegenstelling tot wat door Lenters is beweerd, een duidelijk verhogend effect op de echtscheidingsfrequentie gehad.
Zie H. Lenters, 'De toename van het aantal echtscheidingen', *Tijdschrift voor familie- en jeugdrecht*, 12, (1990) 5, p. 107.
3. Ten onrechte is door Stone aan de verlenging van de duur van het modale 19e-eeuwse huwelijk, een verlenging die het gevolg was van de daling van de sterfte op volwassen leeftijd, een belangrijke rol toegekend bij de stijging van de frequentie van echtscheiding in deze periode.
Zie L. Stone, 'The road to Polygamy', *The New York Review of Books*, 34 (1989) 3, p. 12-15.
4. Specifieke kerkelijke opvattingen met betrekking tot de wenselijke huwelijksleeftijd, de positie van de weduwe en de geoorloofdheid van echtscheiding hebben vóór de eerste decennia van de 20e eeuw geen invloed op het gedrag van de gelovigen uitgeoefend.
5. Het 'huwelijksvraagstuk', zoals dat in de tweede helft van de 19e eeuw door een aantal auteurs als een probleem voor vrouwen uit de hogere en middenklasse werd gedefinieerd, werd voornamelijk veroorzaakt door veranderende vraag- en aanbodverhoudingen op de huwelijksmarkt (stijgende aantallen geboorten, verbeterde levenskansen voor vrouwen en emigratieoverschotten onder mannen). Het was daarnaast een logisch gevolg van de groeiende mogelijkheden die vrouwen kregen om een opleiding te volgen en een onafhankelijk bestaan buiten het huwelijk op te bouwen.
6. Afgaande op de verschillen in leeftijd tussen de huwelijkspartners was gelijkwaardigheid in de positie van mannen en vrouwen in de 19e eeuw meer kenmerkend voor de arbeidende klasse dan voor de hogere en middenklasse.
7. Niet R. Böckh doch J.A. Samot heeft als eerste een correcte statistische maat voor het percentage definitief ongehuwd blijvende vrouwen in de huwelijks-tafel voorgesteld.
Zie H.R. van Dorsten, 'Huwelijksverzekering (een nagelaten werk van David J.A. Samot, F.I.A.)', *Archief voor de verzekeringswetenschap*, 3 (1898) p. 1-52. Tegen J. et M. Dupâquier, *Histoire de la Démographie. La statistique de la population des origines à 1914*, Paris, 1985, p. 377.

8. Internationale vergelijkingen van uitsluitend de percentages op een bepaald tijdstip in bejaardenoorden of verpleeghuizen opgenomen oudere mensen zijn misleidend. Wanneer men een indruk wil geven van het percentage ouderen dat eens in het leven in een dergelijke institutie wordt opgenomen dienen ze op zijn minst vergezeld te gaan van vergelijkende gegevens met betrekking tot de gemiddelde verblijfsduur in dergelijke instituties.
Zie G.H.J.M. van der Zanden, 'Levensloop en instituutopname: de versluierende werking van het percentage', *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie*, 13 (1982) 4, p. 139-146.
9. Privatisering van (delen van) het Centraal Bureau voor de Statistiek zal voor gebruikers per saldo gunstig uitpakken. De nadelen van een kleiner aanbod zullen daarbij niet opwegen tegen de voordelen van een beter op de markt afgestemd produkt.
10. Een voorwaarde voor een goede samenwerking tussen historisch of sociaal-wetenschappelijk en mathematisch geïntereerde wetenschappers is gelijkwaardigheid. Zij moeten beiden overtuigd zijn van hun eigen expertise en van die van de ander.
11. Er bestaat een groeiende tegenstelling tussen de grotere bibliografische toegankelijkheid van boeken- en tijdschriftencollecties (onder meer via on-line bestanden) en de feitelijke mogelijkheden de inhoud van deze publikaties te raadplegen (onder andere als gevolg van de verhoging van de tarieven voor het interbibliothecair leenverkeer en de personele bezuinigingen in de bibliotheekwereld).
12. Teneinde de groei van het aantal weduwen af te remmen en het aantal door vrouwen in weduwstaat doorgebrachte jaren te verminderen, dienen vrouwen ertoe te worden aangemoedigd met een jongere partner te huwen. De gestegen leeftijd bij huwelijksluiting biedt hiertoe perspectief.
13. Dat in de 19e eeuw sexuele onthouding als nadelig voor de gezondheid van de man werd beschouwd terwijl in het huidige onderzoek aan deze factor geen rol wordt toegekend bij de verklaring van de oversterfte van ongehuwde mannen, impliceert niet dat tegenwoordig aangenomen wordt dat sex in het geheel niet gezond is.
14. Mensen die hen en hun door elkaar gebruiken realiseren zich niet dat er belangrijke verschillen bestaan tussen de twee uitspraken 'ik serveer hun een hen' en 'ik serveer hen een Hun'.
15. Commercialisering van het vaderschap ten gevolge van het opheffen van de anonimiteit van spermadonoren, zal de handelsgeest in Nederland doen opbloeien.

Stellingen behorend bij het proefschrift van Frans van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw.*

TROUWEN IN NEDERLAND

BIBLIOTHEEK
LANDBOUWUNIVERSITEIT
WAGENINGEN

Promotor: dr. A.M. van der Woude
hoogleraar in de Agrarische Geschiedenis

NU 08201, 1864

F.W.A. VAN POPPEL

TROUWEN IN NEDERLAND

Een historisch-demografische studie
van de 19e en vroeg-20e eeuw

(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
in de landbouw- en milieuwetenschappen,
op gezag van de rector magnificus,
dr. H.C. van der Plas,
in het openbaar te verdedigen
op woensdag 2 december 1992
des namiddags te vier uur in de Aula
van de Landbouwuniversiteit te Wageningen

1208569021

'The absurdity of supposing that exact reasons for marriage can ever be assigned had not then struck me; perhaps excusably, since it is a subject regarding which everyone considers, at least where friends are concerned, the assumption of categorical knowledge to be an inalienable right'.

Antony Powell, *A buyer's market: a novel* (London, 1952) 207.

VOORWOORD

Dit boek vormt de afronding van een onderzoeksproject dat meer dan 10 jaar geleden een aanvang nam. Bij de uitvoering en verslaglegging ervan heb ik van vele personen en instanties hulp en ondersteuning onderhouden.

Dank ben ik vooral verschuldigd aan het Het Bestuur, de Raad van Advies en de Directie van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut te Den Haag die dit onderzoek mogelijk maakten. Prof. Dr D.J. van de Kaa, voormalig directeur en Prof. Dr J. de Jong Gierveld, de huidige directeur, past tevens een woord van dank voor het uitermate plezierige onderzoeksklimaat dat zij op het instituut hebben geschapen.

Tijdens de periode gedurende welke ik aan dit proefschrift heb gewerkt, maar vooral ook op de vele momenten waarop ik er niet aan werkte, heb ik me steeds gestimuleerd gevoeld door mijn zeer gewaardeerde promotor Ad van der Woude. Geduldig heeft hij gewacht tot ik mijn plannen ook daadwerkelijk ging uitvoeren. Voor de vrijheid die hij mij bij het werken aan dit proefschrift liet en voor zijn uiterst kundige commentaren op concept-teksten ben ik hem zeer dankbaar.

De data waarop dit onderzoek berust werden in de loop van een jaren durende speurtocht in met name de archieven van de gemeenten Gouda, Breda, 's-Gravenhage, in de rijksarchieven van de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland, Gelderland, Zeeland en Noord-Brabant, en in de op het Centraal Bureau voor Genealogie aanwezige bestanden verzameld. De medewerkers van de desbetreffende instellingen dank ik van harte voor hun hulp. De dataverzameling vond in belangrijke mate plaats door tijdelijk ingeschakelde krachten. Zonder de inzet van L. Hoeksma, J. van de Kan, E. van Maanen, T. Nieuwstraten, L. Pries, B. van Pruijssen, J. Rutten, J. Vink en R. van der Vos, maar vooral van J. van Poppel, M. Leopold en J. de Rijke-Buijs zou slechts een schamele empirische basis voor dit onderzoek zijn overgebleven.

F.J.M. Vinkesteyn, hoofd van de afdeling Burgerlijke Stand van de gemeente Den Haag was zo vriendelijk gegevens uit niet openbare akten van de burgerlijke stand van deze gemeente beschikbaar te stellen waardoor de levensloop van meer recente generaties gehuwden kon worden onderzocht.

Mijn taak werd in zeer sterke mate verlicht doordat een aantal onderzoekers bereid was deels nog niet gepubliceerde gegevens ter beschikking te stellen. Hoofdstuk V zou zonder de medewerking van Drs O. Hoogerhuis, Prof. Dr G.A. Kooy, Drs J. van Lieshout, Dr P.C. Meurkens, A. Nienhuis, Drs N. Roessel, Drs T. Sliphorst en Dr J. Visser maar mager zijn uitgevallen.

Dat ik de afgelopen jaren met zoveel plezier aan mijn onderzoek heb gewerkt komt voor een belangrijk deel op rekening van mijn collega's op het NIDI. Hoewel velen aan die sfeer hebben bijgedragen wil ik een aantal personen toch met name noemen. De komst van Erik Beekink op het NIDI bracht mijn onderzoek in een duidelijke stroomversnelling. Inhoudelijk, voor wat betreft de ontwikkeling van een 19e-eeuwse beroepsclassificatie, maar vooral op het terrein van dataopslag, -verwerking en -analyse waren zijn deskundigheid, zijn pedagogische kwaliteiten en zijn inzet voor mij van wezenlijk belang. Op beslissende momenten waren ook Jeroen Berkien, Peter Ekamper, Harry Heemskerk, Kène Henkens, Hein Moors en Yves de Roo in de buurt om mijn pc-problemen op te lossen. Bij de analyse van de data kon van de deskundigheid van verschillende (ex-)NIDI-medewerkers gebruik worden gemaakt. Met name Jan Schuur en Nico Keilman dienen hier genoemd te worden. De opeenvolgende versies van de tekst van deze dissertatie werden in meer definitieve vorm gegoten door Tonny Nieuwstraten. Haar nauwkeurigheid, enthousiasme en streven naar perfectie hebben ervoor gezorgd dat in elk geval de vormgeving er met iedere versie op vooruit ging. Angie Pleit-Kuiper zorgde voor een Engelse samenvatting. Harry Bronsema hoorde meer dan 10 jaar lang geduldig mijn geklaag aan en sprong bij vele vervelende klusjes in. Wendy Post, Rob van der Erf en Evert van Imhoff verschaften op een zeer belangrijk moment wat extra inspiratie.

Aan de leesbaarheid van dit boek is een zeer belangrijke bijdrage geleverd door Niek van Poppel, die zijn in een onbewaakt ogenblik gedane toezegging, de tekst door te lezen en waar nodig te corrigeren, gelukkig gestand heeft gedaan en door Jan Bieleman, die zeer zorgvuldig de tekst en de lay-out heeft nagelopen.

Allen die ik hier heb genoemd, en allen die ik onverhoopt mocht zijn vergeten, ben ik dankbaar voor hun hulp.

ABSTRACT

Poppel, Frans van (1992), *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw/ Marriage in the Netherlands. A historic-demographical study of the 19th and early 20th centuries.* Published as doctoral thesis, Agricultural University Wageningen; as NIDI Rapport nr. 31 by the Stichting Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, Postbus 11650, 2502 AR 's-Gravenhage, the Netherlands (ISBN 90-70990-39-3, ISSN 0922-7210); and as A.A.G. Bijdragen 33 (ISSN 0511-0726) 654 + XX pages, 43 tables, 82 figures, 1 cartogram, 2 diagrams, 3 appendices, 1385 references, English summary.

This study deals with the development of marriage, marital dissolution, and remarriage in the Netherlands in the period 1815-1930. It pays attention to the cultural ideas that guided the marriage decisions of 19th century men and women, making extensive use of 19th and 20th century statistical, sociological, historical, legal, economic, and ethnographic sources. Differences in age at marriage between the social classes in the 19th century are examined, using data for more than 63,000 marriages during the period 1812-1912 in a number of Dutch municipalities. The very high regional variation in age at marriage and marriage frequency in this period was analyzed using multivariate analysis of statistical data for 27 regions. The Dutch pattern of dissolution of marriage (by death and divorce) and of remarriage was examined in detail for the period 1850-90 using existing Dutch data on widowhood, divorce and remarriage, a variety of qualitative sources and data from the vital registration system and the population register for several cities. Proportional hazards models were used in this analysis.

Free discriptors: historical demography, social-economic history, marriage, divorce, widowhood, family.

English summary on p. 581-587.

Dit werk verschijnt tevens als A.A.G. BIJDAGEN 33 (Wageningen 1992); ISSN 0511-0726 en als NIDI Rapport nr. 31 (Stichting Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, Postbus 11650, 2502 AR 's-Gravenhage); ISBN 90-70990-39-3 / ISSN 0922-7210

© 1992 Landbouwniversiteit, Wageningen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, of enig andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Landbouwniversiteit.

No part of this book be stored in an computerized system or reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without permission from the Agricultural University.

INHOUD

INHOUDSOPGAVE

Lijst van Tabellen

Lijst van Figuren

Lijst van Kaarten

Lijst van Schema's

Lijst van Bijlagen

I.	INLEIDING	1
DEEL EEN. HUWELIJKSSLUITING		
II.	HUWELIJKSFREQUENTIE EN HUWELIJKS- LEEFTIJD IN DE 19E EN 20E EEUW	21
III.	OPVATTINGEN MET BETREKKING TOT DE HUWELIJKSLEEFTIJD	29
III.1.	INLEIDING	29
III.2.	DE HUWELIJKSWETGEVING	32
III.3.	HUWELIJKSADVIEZEN	40
III.4.	SPREEKWOORDEN, ZEGSWIJZEN EN VOLKSKUNDIGEN OVER DE HUWELIJKSLEEFTIJD	44
III.5.	DE OPVATTINGEN VAN DE ONDERLAAG	47
III.6.	ARMOEDE EN OVERBEVOLKING	63
III.7.	DE NEO-MALTHUSIANEN	81
III.8.	DE SOCIALISTISCHE BEWEGING	86
III.9.	PROSTITUTIE, OPENBARE GEZONDHEIDSZORG, EUGENETICA	93
III.10.	HET HUWELIJKSVRAAGSTUK EN DE VROUWENBEWEGING	103
III.11.	SAMENVATTING	115
IV.	HET EUROPESE HUWELIJKSPATROON IN DE HISTORISCHE LITERATUUR OVER NEDERLAND	117
IV.1.	HET HUWELIJKSPATROON IN DE 19E EEUW EN DE VERANDERINGEN DAARIN ALS GEVOLG VAN INDUSTRIALISATIE	117

INHOUD

IV.2.	EMPIRISCH ONDERZOEK NAAR HET NEDERLANDSE HUWELIJKSPATROON IN DE 19E EEUW	125
V.	DE HUWELIJKSLEEF TIJD NADER ONDERZOECHT	135
V.1.	BRONNEN EN INDELINGEN	135
	V.1.1. - De selectie van gemeenten	135
	V.1.2. - De indeling naar sociale groep	137
V.2.	REGIONALE VERSCHILLEN IN HUWELIJKSLEEF TIJD	140
V.3.	SOCIALE VERSCHILLEN IN HUWELIJKSLEEF TIJD	149
V.4.	VERANDERINGEN IN DE HUWELIJKSLEEF TIJD PER SOCIALE GROEP GEDURENDE DE 19E EEUW	174
V.5.	DE HUWELIJKSLEEF TIJD VAN DE MIGRANTEN	192
V.6.	CONCLUSIES	197
VI.	REGIONALE VERSCHILLEN IN HUWELIJKS- SLUITING 1850-1930: EEN MULTIVARIATE ANALYSE	209
VI.1.	INLEIDING	209
VI.2.	STUDIES NAAR DE SAMENHANG TUSSEN DE REGIONALE ONTWIKKELING DER BESTAANS- MIDDELEN EN HET HUWELIJKSPATROON	215
VI.3.	EEN THEORETISCH MODEL TER VERKLARING VAN REGIONALE VERSCHILLEN	224
VI.4.	DATA EN METHODE	233
VI.5.	EEN BESCHRIJVING VAN ENKELE UITKOMSTEN	238
VI.6.	EEN TOETSING VAN DE THEORIE VAN HOFSTEE	245
	VI.6.1. - Het agrarisch-ambachtelijke huwelijkspatroon	245
	VI.6.2. - Proletarisering	249
	VI.6.3. - Huwelijksvruchtbaarheid en huwelijkssluiting	255
VI.7.	EEN MODEL VOOR DE VERKLARING VAN REGIONALE VERSCHILLEN IN HUWELIJKSSLUITING	257
VI.8.	SAMENVATTING	268
DEEL TWEE.	HUWELIJKSONTBINDING EN HERTROUW IN DE 19E EEUW	
VII.	HUWELIJKSONTBINDING EN HERTROUW IN NEDERLAND IN DE 19E EN 20E EEUW: EEN GLOBALE SCHETS	275

VIII.	VERWEDUWING EN HERTROUW IN DE 19E EN 20E EEUW: EEN OVERZICHT VAN ONDERZOEKSBEVINDINGEN	285
VIII.1.	VERWEDUWING EN HERTROUW; CONSEQUENTIES VOOR DE STRUCTUUR EN HET FUNCTIONEREN VAN HUISHOUDEN EN SAMENLEVING	285
VIII.2.	PROBLEMEN BIJ DE ANALYSE VAN DEMOGRAFISCHE GEGEVENS MET BETREKKING TOT HERTROUW . . .	289
VIII.3.	VERWEDUWING EN HERTROUW IN EUROPA SEDERT HET BEGIN VAN DE NIEUWSTE TIJD	291
VIII.3.1.	– Kwantitatieve Nederlandse gegevens	291
VIII.3.2.	– Opvattingen over weduwen, weduwnaars en hun hertrouw . .	300
VIII.3.3.	– Mannen en vrouwen	306
VIII.3.4.	– De betekenis van sexe en beroep voor de hertrouw	311
VIII.3.5.	– Financiële regelingen voor weduwen	317
VIII.3.6.	– Het kindertal: een verdere complicatie	325
VIII.3.7.	– De keuze van een nieuwe partner .	332
IX.	VERWEDUWING EN HERTROUW IN TWEE NEDERLANDSE STEDEN IN DE 19E EEUW	337
IX.1.	OPZET EN UITWERKING VAN HET ONDERZOEK . . .	337
IX.1.1.	– Uitgangspunten	337
IX.1.2.	– Nadere uitwerking	341
IX.2.	DEMOGRAFISCHE KENMERKEN VAN WEDUWEN EN WEDUWNAARS	349
IX.3.	HERTROUW VAN WEDUWEN EN WEDUWNAARS . .	363
IX.3.1.	– Verschillen in frequentie van hertrouw	363
IX.3.2.	– Tijdsduur tussen het overlijden van de partner en hertrouw	375
IX.3.3.	– Kenmerken van de nieuwe partner	381
IX.4.	ANALYSE VAN HET HERTROUWEN MET BEHULP VAN PROPORTIONAL HAZARDS-MODELLEN	387
IX.5.	DE ONTWIKKELING VAN DE HERTROUW IN DE 19E EN 20E EEUW	401

INHOUD

X.	ECHTSCHIEDING IN NEDERLAND IN DE 19E EN HET BEGIN VAN DE 20E EEUW: EEN SCHETS VAN OPVATTINGEN EN GEDRAG	409
X.1.	INLEIDING	409
X.2.	HET JURIDISCH KADER VAN DE ECHTSCHIEDING	411
X.3.	DE DISCUSSIE OVER DE ECHTSCHIEDINGS- WETGEVING	426
	X.3.1. – Een globale schets van de ontwikkelingen in de Westerse wereld in met name de 19e eeuw	426
	X.3.2. – De discussie in Nederland in de 19e en het begin van de 20e eeuw	431
X.4.	ECHTSCHIEDING: RESULTATEN VAN BUITENLANDS EN NEDERLANDS ONDERZOEK	456
X.5.	UITGANGSPUNTEN VOOR EEN ONDERZOEK NAAR ECHTSCHIEDING IN DE 19E EEUW	469
XI.	ECHTSCHIEDINGEN EN HERTROUW IN DEN HAAG SEDERT HET MIDDEN VAN DE 19E EEUW	473
XI.1.	ENKELE STATISTISCHE GEGEVENS OVER DE REGIO- NALE ONTWIKKELING VAN DE ECHTSCHIEDING IN DE 19E EN DE 20E EEUW	473
XI.2.	OPZET VAN HET ONDERZOEK EN GEBRUIKTE BRONNEN	480
	XI.2.1. – De case-control-benadering	480
	XI.2.2. – Uitwerking en gebruikte bronnen	481
XI.3.	ENKELE GLOBALE UITKOMSTEN	488
XI.4.	VERSCHILLEN IN DE FREQUENTIE VAN ECHTSCHIEDING	494
XI.5.	DE TIJD TUSSEN HUWELIJK EN ECHTSCHIEDING	512
XI.6.	ECHTSCHIEDINGSGRONDEN, PROCEDURELE ASPECTEN EN KENMERKEN VAN GESCHIEDENEN	516
XI.7.	NA DE ECHTSCHIEDING	522
XI.8.	DE NIEUWE PARTNER	538
XI.9.	MULTIVARIATE ANALYSE VAN HUWELIJKS- ONTBINDING EN HERTROUW	541
XI.10.	SLOT	551

XII. SAMENVATTING EN NABESCHOUWING 559

SUMMARY 581

BIJLAGEN 589

NOTEN 593

AANGEHAALDE LITERATUUR 629

LIJST VAN TABELLEN

Tabel

5.1.	Het totaal aantal huwelijken in het onderzoek per gemeente	136
6.1.	Het aantal huwelijken per jaar per 1000 huwbare vrouwen	239
6.2.	Het aantal huwelijken per jaar per 1000 huwbare mannen	240
6.3.	Ooit-gehuwde vrouwen van 25-29 jaar per 1000 vrouwen van dezelfde leeftijd	241
6.4.	Ooit-gehuwde mannen van 25-29 jaar per 1000 mannen van dezelfde leeftijd	242
6.5.	De samenhang tussen de waarden van de verschillende huwelijksindicatoren in de jaren 1850, 1880, 1910 en 1930	243
6.6.	De samenhang tussen de waarden van de verschillende huwelijksindicatoren in de onderscheiden perioden	243
6.7.	Resultaten van een multiële regressie-analyse met door sterfte beschikbaar komende posities (AVAIL) en het woningaanbod (WONHUW) op verschillende huwelijksindicatoren, voor stedelijke (N=16) en landelijke gebieden (N=11)	247
6.8.	Indices van de huwelijksluiting en de proportie variantie verklaard door twee indices van de beroepsstructuur (% mannen in de landbouw (LANDMAN) en de log van de moderne nijverheid (LOGMOD)) en de waarden van de bijbehorende regressie-coëfficiënten (N=27)	251
6.9.	Het aantal huwbare mannen per 100 huwbare vrouwen per regio	259
6.10.	Multiële regressie van het percentage RK (ROOMS), de log van het inkomensniveau (INKOM) en de sex ratio (SEXE) op HUWMAN (N=27)	260
6.11.	Multiële regressie van het percentage RK (ROOMS), de log van het inkomensniveau (INKOM) en de sex ratio (SEXE) op EMMAN (N=27)	262
6.12.	Multiële regressie van het percentage RK (ROOMS), de log van het inkomensniveau (INKOM) en de sex ratio (SEXE) op EMVRO (N=27)	263
6.13.	Parameters van de multiële regressie-analyse op HUWMAN met de log van het inkomen (INKOM), het zuivere effect van de sex ratio (RESSEX) en het zuivere effect van de kerkelijke gezindte (RESREL) (N=27)	265
6.14.	Parameters van de multiële regressie-analyse op EMMAN met de log van het inkomen (INKOM), het zuivere effect van de sex ratio (RESSEX) en het zuivere effect van de kerkelijke gezindte (RESREL) (N=27)	266
6.15.	Parameters van de multiële regressie-analyse op EMVRO met de log van het inkomen (INKOM), het zuivere effect van de sex ratio (RESSEX) en het zuivere effect van de kerkelijke gezindte (RESREL) (N=27)	267
8.1.	Hertrouwenden in 1933 in Amsterdam naar de tijdsduur, verlopen sedert de huwelijksontbinding (in % van het totaal aantal hertrouwenden)	296
9.1.	De samenstelling der beroepsbevolking in 1889 in Breda en Gouda naar de positie in het bedrijf	340
9.2.	De verdeling van de overledenen naar geslacht (in % van het jaarlijkse aantal overledenen)	350
9.3.	De gemiddelde leeftijd bij overlijden naar het geslacht van de overledene	351
9.4.	De gemiddelde leeftijd van de achterblijvende man en vrouw op het moment van overlijden van de partner	353
9.5.	De verdeling van de vertrokken weduwen en weduwnaars naar de eerste gemeente van vestiging	361
9.6.	De verdeling van de migranten en niet-migrantten naar de leeftijd bij verweduwing	362

9.7.	Het aandeel van de migranten in het totaal aantal verweduwde personen naar leeftijdsgroep bij verduwing en het percentage migranten van wie overlijden of huwelijk bekend is	363
9.8.	De gemiddelde, minimale en maximale duur in jaren van de laatste periode die in weduwstaat wordt doorgebracht, naar de leeftijd bij verduwing.	366
9.9.	De gemiddelde leeftijd bij hertrouw naar de periode van verduwing, geslacht en gemeente	375
9.10.	Het relatieve risico van hertrouw van verduwden; volledige model	395
9.11.	Het relatieve risico van hertrouw van verduwden; beperkte model	397
10.1.	Het tijdsverloop in jaren tussen hertrouw en echtscheiding, Amsterdam, 1933 (in % van het totaal aantal hertrouwenden)	464
11.1.	Het aantal in de registers der burgerlijke stand ingeschreven echtscheidingen	474
11.2.	De woonplaats van gescheiden mannen en vrouwen op het moment der volkstelling	475
11.3.	De woonplaats van gescheidenen van tafel en bed op het moment der volkstelling	476
11.4.	Het totaal aantal gesloten huwelijken en huwelijken en echtscheidingen in het onderzoek naar het jaar van huwelijkssluiting	489
11.5.	Het totaal aantal gesloten huwelijken naar het jaar van huwelijkssluiting en het aantal ingeschreven echtscheidingen naar het jaar van inschrijving	490
11.6.	De verhouding van de aantallen niet in echtscheiding geëindigde huwelijken in de steekproef en de totale aantallen gesloten huwelijken naar het jaar van huwelijkssluiting	491
11.7.	Aantallen huwelijken naar voorafgaande burgerlijke staat (1850-80) en leeftijd (1850-65), Den Haag, (per 100 huwelijken)	493
11.8.	De gemiddelde huwelijksleeftijd naar periode, sociale groep en kerkelijke gezindte, Den Haag, 1850-82	494
11.9.	Beroepen van gescheiden mannen op het moment van huwelijkssluiting	501
11.10.	De eerstgenoemde grond voor echtscheiding bij huwelijken, gesloten in Den Haag in de jaren 1850-82	517
11.11.	Het aantal mannen en vrouwen van wie de hertrouw- of overlijdensdatum niet bekend is per 100 huwelijken met hetzelfde kenmerk (N = 2.294)	523
11.12.	Mannen en vrouwen van wie de hertrouw- of overlijdensdatum niet bekend is naar de laatst bekende woonplaats of de plaats van vestiging	524
11.13.	Het relatieve risico van huwelijksontbinding door echtscheiding, volledige model (N = 24.949)	544
11.14.	Het relatieve risico van hertrouw na huwelijksontbinding, volledige model	549

LIJST VAN FIGUREN

Figuur

2.1.	Het percentage ooit-gehuwde mannen en vrouwen per geboortegeneratie . . .	22
2.2.	De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk per geboortegeneratie	22
2.3.	De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk naar geslacht, 1850-1989	25
2.4.	De frequentie van de eerste huwelijkssluiting, 1830-1970 (per 100 van de huwbare bevolking)	25
5.1 ^a .	De gemiddelde huwelijksleeftijd naar periode en geslacht, 1812-1912. Mannen. Eerste huwelijken	141
5.1 ^b .	De gemiddelde huwelijksleeftijd naar periode en geslacht, 1812-1912. Mannen. Eerste huwelijken	141
5.2 ^a .	De gemiddelde huwelijksleeftijd naar periode en geslacht, 1812-1912. Vrouwen. Eerste huwelijken	142
5.2 ^b .	De gemiddelde huwelijksleeftijd naar periode en geslacht, 1812-1912. Vrouwen. Eerste huwelijken	142
5.3 ^a .	Het verschil in huwelijksleeftijd van mannen ten opzichte van vrouwen, naar periode. Mediaan. Alle huwelijken. Zuid-Holland	146
5.3 ^b .	Het verschil in huwelijksleeftijd van mannen ten opzichte van vrouwen, naar periode. Mediaan. Alle huwelijken. Zuid-Nederland	146
5.3 ^c .	Het verschil in huwelijksleeftijd van mannen ten opzichte van vrouwen, naar periode. Mediaan. Alle huwelijken. Zeeland	147
5.3 ^d .	Het verschil in huwelijksleeftijd van mannen ten opzichte van vrouwen, naar periode. Mediaan. Alle huwelijken. Gelderland	147
5.3 ^e .	Het verschil in huwelijksleeftijd van mannen ten opzichte van vrouwen, naar periode. Mediaan. Alle huwelijken. Overig Nederland	148
5.4 ^a .	De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk naar regio. Grote burgerij	150
5.4 ^b .	De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk naar regio. Landarbeiders	150
5.4 ^c .	De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk naar regio. Boeren	150
5.4 ^d .	De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk naar regio. Intellectuelen en beampten	150
5.4 ^e .	De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk naar regio. Werklieden	151
5.4 ^f .	De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk naar regio. Kleine burgerij	151
5.4 ^g .	De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk naar regio. Losse arbeiders	151
5.4 ^h .	De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk. Arnhem en Dodewaard/Wageningen	151
5.5 ^a .	De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; kleine burgerij. Mannen. Eerste huwelijken	155
5.5 ^b .	De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; boeren. Mannen. Eerste huwelijken	155
5.5 ^c .	De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; losse en ongeschoolde arbeiders. Mannen. Eerste huwelijken	156
5.5 ^d .	De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; werklie-den. Mannen. Eerste huwelijken	156
5.5 ^e .	De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; landarbeiders. Mannen. Eerste huwelijken	157
5.6 ^a .	De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; kleine bur-gerij. Vrouwen. Eerste huwelijken	158
5.6 ^b .	De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; boeren. Vrouwen. Eerste huwelijken	158
5.6 ^c .	De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; losse en ongeschoolde arbeiders. Vrouwen. Eerste huwelijken.	159

5.6 ^d .	De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; werklie-	159
5.6 ^e .	den. Vrouwen. Eerste huwelijken	
5.6 ^e .	De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; landarbeid-	160
5.7 ^a .	ers. Vrouwen. Eerste huwelijken	
5.7 ^a .	De mediaan van het verschil in huwelijksleeftijd naar de sociale groep van	161
5.7 ^b .	de man. Alle huwelijken. Zuid-Holland	
5.7 ^b .	De mediaan van het verschil in huwelijksleeftijd naar de sociale groep van	162
5.7 ^c .	de man. Alle huwelijken. Zuid-Nederland	
5.7 ^c .	De mediaan van het verschil in huwelijksleeftijd naar de sociale groep van	162
5.7 ^d .	de man. Alle huwelijken. Zeeland	
5.7 ^d .	De mediaan van het verschil in huwelijksleeftijd naar de sociale groep van	163
5.7 ^e .	de man. Alle huwelijken. Gelderland	
5.7 ^e .	De mediaan van het verschil in huwelijksleeftijd naar de sociale groep van	163
5.7 ^e .	de man. Alle huwelijken. Overig Nederland	
5.8 ^a .	De gemiddelde leeftijd van de man bij het eerste huwelijk naar de sociale groep	166
5.8 ^a .	van de man voor werkende en niet-werkende vrouwen. Delft	
5.8 ^b .	De gemiddelde leeftijd van de vrouw bij het eerste huwelijk naar de sociale	166
5.8 ^b .	groep van de man voor werkende en niet-werkende vrouwen. Delft	
5.9 ^a .	De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio;	175
5.9 ^a .	losse en ongeschoolde arbeiders. Mannen	
5.9 ^b .	De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio;	175
5.9 ^b .	boeren. Mannen	
5.9 ^c .	De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio;	176
5.9 ^c .	kleine burgerij. Mannen	
5.9 ^d .	De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio;	176
5.9 ^d .	landarbeiders. Mannen	
5.9 ^e .	De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio;	177
5.9 ^e .	werklieden. Mannen	
5.9 ^f .	De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio;	177
5.9 ^f .	intellectuelen en beampten. Mannen	
5.9 ^g .	De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio;	178
5.9 ^g .	grote burgerij. Mannen	
5.10 ^a .	De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio;	179
5.10 ^a .	losse en ongeschoolde arbeiders. Vrouwen	
5.10 ^b .	De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio;	180
5.10 ^b .	boeren. Vrouwen	
5.10 ^c .	De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio;	180
5.10 ^c .	kleine burgerij. Vrouwen	
5.10 ^d .	De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio;	181
5.10 ^d .	landarbeiders. Vrouwen	
5.10 ^e .	De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio;	181
5.10 ^e .	werklieden. Vrouwen	
5.10 ^f .	De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio;	182
5.10 ^f .	intellectuelen en beampten. Vrouwen	
5.10 ^g .	De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio;	182
5.10 ^g .	grote burgerij. Vrouwen	
5.11.	De toe-(+) of afname(-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar sociale	183
5.11.	groep. Arnhem	
5.12 ^a .	De gemiddelde huwelijksleeftijd naar periode en geslacht, 1812-1912; Delft.	185
5.12 ^a .	Mannen. Eerste huwelijken	
5.12 ^b .	De gemiddelde huwelijksleeftijd naar periode en geslacht, 1812-1912; Delft.	185
5.12 ^b .	Vrouwen. Eerste huwelijken	
5.13 ^a .	De gemiddelde huwelijksleeftijd naar periode en geslacht, 1812-1912; Arnhem.	186
5.13 ^a .	Mannen. Eerste huwelijken	

LIJST VAN FIGUREN

5.13 ^b .	De gemiddelde huwelijksleeftijd naar periode en geslacht, 1812-1912; Arnhem. Vrouwen. Eerste huwelijken	186
5.14 ^a .	De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd per sociale groep; Delft. Mannen. Eerste huwelijken voor en na 1870	187
5.14 ^b .	De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd per sociale groep; Delft. Mannen. Eerste huwelijken voor en na 1870	188
5.14 ^c .	De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd per sociale groep; Delft. Mannen. Eerste huwelijken voor en na 1870	188
5.15 ^a .	De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd per sociale groep; Delft. Vrouwen. Eerste huwelijken voor en na 1870	189
5.15 ^b .	De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd per sociale groep; Delft. Vrouwen. Eerste huwelijken voor en na 1870	189
5.15 ^c .	De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd per sociale groep; Delft. Vrouwen. Eerste huwelijken voor en na 1870	190
5.15 ^d .	De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; Delft. Landarbeiders. Eerste huwelijken voor en na 1870	190
5.16 ^a .	De gemiddelde huwelijksleeftijd van de man naar de geboorteplaats van de man; Delft. Eerste huwelijken	194
5.16 ^b .	De gemiddelde huwelijksleeftijd van de vrouw naar de geboorteplaats van de vrouw; Delft. Eerste huwelijken	194
7.1 ^a .	Het relatief aantal huwelijken tussen niet eerder gehuwde partners, 1850-1970	276
7.1 ^b .	Het relatief aantal huwelijken tussen eerder gehuwde partners, 1850-1970	276
7.2.	De verdeling van huwelijksontbindingen naar oorzaak, 1850-1970	278
7.3.	Overleden gehuwde mannen, resp. vrouwen per 10.000 gehuwde mannen, 1850-1970	278
7.4.	De gemiddelde leeftijd bij overlijden van gehuwde mannen en vrouwen, 1850-1970	279
7.5.	Het aantal echtscheidingen en het aantal scheidingen van tafel en bed per 10.000 gehuwde mannen, 1830-1970	279
7.6.	Het aantal echtscheidingen per 10.000 gesloten huwelijken per huwelijkscohort	281
7.7.	De frequentie van niet-eerste huwelijken (per 100 van de huwbare bevolking), 1830-1970	281
7.8.	De gemiddelde leeftijd bij niet-eerste huwelijk, 1850-1970	282
8.1.	Het percentage huwelijken waarvan een of beide partners eerder gehuwd zijn geweest, per provincie en periode	291
8.2 ^a .	Het percentage niet-eerste huwelijken naar geslacht en regio, 1812-1912; mannen. West-Nederland	293
8.2 ^b .	Het percentage niet-eerste huwelijken naar geslacht en regio, 1812-1912; vrouwen. West-Nederland	293
8.2 ^c .	Het percentage niet-eerste huwelijken naar geslacht en regio, 1812-1912; mannen. Oost- en Zuid-Nederland	294
8.2 ^d .	Het percentage niet-eerste huwelijken naar geslacht en regio, 1812-1912; vrouwen. Oost- en Zuid-Nederland	294
8.2 ^e .	Het percentage niet-eerste huwelijken naar geslacht en regio, 1812-1912; mannen. Zeeland en Noord-Nederland	295
8.2 ^f .	Het percentage niet-eerste huwelijken naar geslacht en regio, 1812-1912; vrouwen. Zeeland en Noord-Nederland	295
9.1 ^a .	De procentuele verdeling van de overledenen naar leeftijd bij overlijden; mannen. Breda	352
9.1 ^b .	De procentuele verdeling van de overledenen naar leeftijd bij overlijden; vrouwen. Breda	352

9.1 ^c .	De procentuele verdeling van de overledenen naar leeftijd bij overlijden; mannen. Gouda	352
9.1 ^d .	De procentuele verdeling van de overledenen naar leeftijd bij overlijden; vrouwen. Gouda	352
9.2 ^a .	De procentuele verdeling van de verweduwen naar leeftijd bij verweduwing; mannen. Breda	354
9.2 ^b .	De procentuele verdeling van de verweduwen naar leeftijd bij verweduwing; vrouwen. Breda	354
9.2 ^c .	De procentuele verdeling van de verweduwen naar leeftijd bij verweduwing; mannen. Gouda	354
9.2 ^d .	De procentuele verdeling van de verweduwen naar leeftijd bij verweduwing; vrouwen. Gouda	354
9.3 ^a .	Het percentage verweduwen zonder kinderen op het moment van verweduwing; mannen. Breda	356
9.3 ^b .	Het percentage verweduwen zonder kinderen op het moment van verweduwing; vrouwen. Breda	356
9.3 ^c .	Het percentage verweduwen zonder kinderen op het moment van verweduwing; mannen. Gouda	356
9.3 ^d .	Het percentage verweduwen zonder kinderen op het moment van verweduwing; vrouwen. Gouda	356
9.4 ^a .	Het gemiddeld aantal kinderen op het moment van verweduwing; mannen. Breda	357
9.4 ^b .	Het gemiddeld aantal kinderen op het moment van verweduwing; vrouwen. Breda	357
9.4 ^c .	Het gemiddeld aantal kinderen op het moment van verweduwing; mannen. Gouda	357
9.4 ^d .	Het gemiddeld aantal kinderen op het moment van verweduwing; vrouwen. Gouda	357
9.5 ^a .	Weduwnaars naar de leeftijd van het jongste kind op het moment van overlijden van de vrouw en de leeftijd van de weduwnaar. Breda	359
9.5 ^b .	Weduwen naar de leeftijd van het jongste kind op het moment van overlijden van de man en de leeftijd van de weduwe. Breda	359
9.5 ^c .	Weduwnaars naar de leeftijd van het jongste kind op het moment van overlijden van de vrouw en de leeftijd van de weduwnaar. Gouda	359
9.5 ^d .	Weduwen naar de leeftijd van het jongste kind op het moment van overlijden van de man en de leeftijd van de weduwe. Gouda	359
9.6 ^a .	Het percentage overleden, hertrouwe en onbekend gebleven mannen naar de leeftijd bij verweduwing. Breda	364
9.6 ^b .	Het percentage overleden, hertrouwe en onbekend gebleven vrouwen naar de leeftijd bij verweduwing. Breda	364
9.6 ^c .	Het percentage overleden, hertrouwe en onbekend gebleven mannen naar de leeftijd bij verweduwing. Gouda	364
9.6 ^d .	Het percentage overleden, hertrouwe en onbekend gebleven vrouwen naar de leeftijd bij verweduwing. Gouda	364
9.7.	Het percentage hertrouwen naar het kindertal bij verweduwing	367
9.8.	Het percentage hertrouwen naar leeftijd en geslacht van het oudste kind	368
9.9.	Het percentage hertrouwen naar de leeftijd van het jongste kind bij verweduwing	369
9.10.	Het percentage hertrouwen naar de kerkelijke gezindte van de verweduwen	371
9.11.	Het percentage hertrouwen naar de sociale groep van de weduwnaar	372
9.12.	Het percentage hertrouwen naar het leeftijdsverschil met de eerdere partner	374
9.13 ^a .	De procentuele verdeling van de hertrouw naar de duur sedert verweduwing en de leeftijd bij verweduwing; mannen. Breda	377
9.13 ^b .	De procentuele verdeling van de hertrouw naar de duur sedert verweduwing en de leeftijd bij verweduwing; vrouwen. Breda	377

LIJST VAN FIGUREN

9.13 ^c . De procentuele verdeling van de hertrouw naar de duur sedert verweiding en de leeftijd bij verweiding; mannen. Gouda	377
9.13 ^d . De procentuele verdeling van de hertrouw naar de duur sedert verweiding en de leeftijd bij verweiding; vrouwen. Gouda	377
9.14. De gemiddelde duur tussen verweiding en hertrouw naar het kindertal op het moment van verweiding	378
9.15. De gemiddelde duur tussen verweiding en hertrouw naar de leeftijd van het jongste kind bij verweiding	379
9.16. De gemiddelde duur tussen verweiding en hertrouw naar de sociale groep van de weduwnaar	380
9.17. De procentuele verdeling van de hertrouwenden naar het aantal jaren dat de oude en nieuwe partner jonger, respectievelijk ouder waren	381
9.18 ^a . De relatieve verdeling van de hertrouwenden naar de burgerlijke staat van de nieuwe partner en de leeftijd bij verweiding; Breda. Mannen	383
9.18 ^b . De relatieve verdeling van de hertrouwenden naar de burgerlijke staat van de nieuwe partner en de leeftijd bij verweiding; Breda. Vrouwen	383
9.18 ^c . De relatieve verdeling van de hertrouwenden naar de burgerlijke staat van de nieuwe partner en de leeftijd bij verweiding; Gouda. Mannen	383
9.18 ^d . De relatieve verdeling van de hertrouwenden naar de burgerlijke staat van de nieuwe partner en de leeftijd bij verweiding; Gouda. Vrouwen	383
9.19 ^a . De relatieve verdeling van het kindertal van de echtgenote naar het kindertal van de weduwnaar. Breda	385
9.19 ^b . De relatieve verdeling van het kindertal van de echtgenoot naar het kindertal van de weduwe. Breda	385
9.19 ^c . De relatieve verdeling van het kindertal van de echtgenote naar het kindertal van de weduwnaar. Gouda	385
9.19 ^d . De relatieve verdeling van het kindertal van de echtgenoot naar het kindertal van de weduwe. Gouda	385
9.20. Het cumulatieve percentage hertrouwde verweiden naar de situatie op het moment van verweiding	399
10.1. Het percentage door echtscheiding ontbonden huwelijken zonder minderjarige kinderen	419
10.2. Het gemiddeld aantal minderjarige kinderen per huwelijk van de door echtscheiding ontbonden huwelijken	419
11.1. Het aantal echtscheidingen per 1000 gesloten huwelijken in de huwelijkscohorten 1850-82	496
11.2. Het aantal echtscheidingen per 1000 gesloten huwelijken naar de huwelijksleeftijd van man en vrouw	497
11.3. Het aantal echtscheidingen per 1000 gesloten huwelijken naar het aantal bij huwelijk nog in leven zijnde (schoon)ouders	499
11.4. Het aantal echtscheidingen per 1000 gesloten huwelijken naar de kerkelijke gezindte van man en vrouw	499
11.5. Het aantal echtscheidingen per 1000 gesloten huwelijken naar de sociale groep van de man	502
11.6. Het aantal echtscheidingen per 1000 gesloten huwelijken naar het aantal verhuizingen tussen sluiting en ontbinding van het huwelijk	508
11.7. Het aantal echtscheidingen per 1000 gesloten huwelijken naar de voorafgaande burgerlijke staat van de huwenden	510
11.8. Het aantal echtscheidingen per 1000 gesloten huwelijken naar het leeftijdsverschil tussen man en vrouw	510
11.9. Het aantal echtscheidingen naar het aantal jaren verstreken tussen de huwelijksluiting en de datum van het vonnis, respectievelijk de inschrijving van de akte	513

11.10. De procentuele verdeling van de echtscheidingen naar de echtscheidingsgrond per periode van huwelijksluiting	519
11.11. De procentuele verdeling van de huwelijksontbinding naar de leeftijd bij en de aard van de huwelijksontbinding	525
11.12. De gemiddelde levensduur van de niet hertrouwde mannen en vrouwen na de huwelijksontbinding, naar de leeftijd bij ontbinding	528
11.13. Het percentage hertrouwde mannen en vrouwen naar de wijze van huwelijksontbinding en de duur van het ontbonden huwelijk	528
11.14. Het percentage hertrouwde mannen en vrouwen naar de wijze van huwelijksontbinding en het rangnummer van het ontbonden huwelijk	530
11.15. Het percentage hertrouwde mannen en vrouwen naar de wijze van huwelijksontbinding en de periode van huwelijksontbinding	530
11.16. Het percentage hertrouwde mannen en vrouwen naar de wijze van huwelijksontbinding en de leeftijd bij huwelijksontbinding	531
11.17. Het percentage hertrouwde mannen en vrouwen naar de wijze van huwelijksontbinding en de sociale groep van de vorige man	531
11.18. Het percentage hertrouwde mannen en vrouwen naar de wijze van huwelijksontbinding en de kerkelijke gezindte	533
11.19. Het percentage hertrouwde mannen en vrouwen naar de wijze van huwelijksontbinding en de herkomst	533
11.20. De gemiddelde duur tussen huwelijksontbinding en hertrouw naar de wijze en periode van huwelijksontbinding	535
11.21. De gemiddelde duur tussen huwelijksontbinding en hertrouw naar de wijze van en de leeftijd bij huwelijksontbinding	535
11.22. De gemiddelde duur tussen huwelijksontbinding en hertrouw naar de wijze van ontbinding en de duur van het vorig huwelijk	536
11.23. De gemiddelde duur tussen huwelijksontbinding en hertrouw naar de wijze van ontbinding en de kerkelijke gezindte	536
11.24. De gemiddelde duur tussen huwelijksontbinding en hertrouw naar de wijze van huwelijksontbinding en de sociale groep van de man	537
11.25. De procentuele verdeling van de hertrouwen naar de leeftijd bij hertrouw en de wijze van huwelijksontbinding	537
11.26. De relatieve verdeling van de hertrouwenden naar de burgerlijke staat van de nieuwe partner en de wijze van ontbinding	539
11.27. De relatieve verdeling van de hertrouwenden naar het leeftijdsverschil tussen man en vrouw en de wijze van ontbinding	539
11.28. Het aantal nog niet door echtscheiding ontbonden huwelijken naar de periode van huwelijk en de huwelijksduur (per 10.000)	543
11.29. Het aantal nog niet hertrouwde personen naar de reden van de huwelijksontbinding, het geslacht en de duur sedert de huwelijksontbinding	547
11.30. Het aantal nog niet hertrouwde personen naar de reden van de huwelijksontbinding en het geslacht, 5 jaar na de huwelijksontbinding	547

LIJST VAN KAARTEN

Kaart

- 6.1. Regionale indeling van Nederland 236

LIJST VAN SCHEMA'S

Schema

- 6.1. Een verklarend model van de huwelijkssluiting 225
11.1. Een schematische voorstelling van de gevolgde zoekprocedure 488

LIJST VAN BIJLAGEN

Bijlage

- 2.1. De berekening van de huwelijksfrequentie en de huwelijksleeftijd in geboortegeneraties 589
5.1. Lijst van gemeenten waarover gegevens met betrekking tot de huwelijksleeftijd naar sociale groep beschikbaar waren 590
6.1. Regionale gegevens met betrekking tot de demografische en sociaal-economische situatie, 1850-1930 591

I. INLEIDING

Dit boek beschrijft, vanuit een demografische invalshoek, de veranderingen die sedert het begin van de vorige eeuw in Nederland op het terrein van huwelijkssluiting en huwelijksontbinding hebben plaatsgevonden. Getracht wordt deze ontwikkelingen in verband te brengen met de sociaal-economische en culturele veranderingen die tezelfdertijd in ons land optraden. De keuze voor een demografische invalshoek betekent in concreto, dat met name aandacht wordt geschonken aan drie thema's: aan de variatie in ruimte en tijd van het aantal mannen en vrouwen dat een huwelijk sloot, aan de verschillen in leeftijd waarop men tot sluiting van het huwelijk overging en aan de getalsmatige ontwikkeling van de verschillende vormen van huwelijksontbinding. Hoe beperkt die invalshoek ook lijkt, fundamentele vragen kunnen met behulp van deze drie aspecten worden beantwoord. Zij leggen immers het begin- en eindtijdstip van cruciale fasen in de menselijke levensloop vast en maken duidelijk hoeveel personen bepaalde fasen meemaakten.¹

Qua onderwerp sluit het boek aan op eerdere historiserende beschouwingen over huwelijk, gezin en echtscheiding in Nederland. Te denken valt daarbij met name aan de beschouwingen over de Nederlandse demografische geschiedenis van de hand van Hofstee, waarin het huwelijk een centrale rol speelde als mechanisme dat de aantalsontwikkeling van de bevolking bepaalde.² Maar ook de publikaties van Kooy, Van der Woude, Verduin, Noordam en Damsma, en eerdere publikaties waaraan ook de auteur van dit boek zijn medewerking verleende, zijn in dit verband van belang.³ Gemeenschappelijk aan al deze studies was, dat die kenmerken van het huwelijkspatroon die zich leenden voor kwantificeerbaarheid, expliciet aan de orde werden gesteld.

De ruime aandacht, die blijkens bovengenoemde serie publikaties aan de historische ontwikkeling van het huwelijk in Nederland werd besteed, sluit aan bij recente trends in het internationale historisch-demografisch onderzoek. Sedert de publikatie in 1965 van Hajnals artikel⁴ over het voor West-Europa karakteristieke huwelijkspatroon – gekenmerkt door laat en weinig frequent huwen – was immers geleidelijk aan de centrale rol, die de sterfte bij de verklaring van de lange-termijn bevolkingsontwikkeling speelde, overgenomen door de huwelijkssluiting.⁵ De 'nieuwe orthodoxie' noemde Schuurman⁶ zelfs deze aandacht voor het huwelijk als aantalsregulerend mechanisme. Het huwelijk kreeg echter niet alleen daardoor een centrale plaats in het historisch-demografisch onderzoek; een rol speelde ook dat allerlei nauw met het huwelijk verbonden onderwerpen en sociale processen buiten de historische demografie – binnen de gezinsgeschiedenis, de mentaliteitsgeschiedenis, de vrouwengeschiedenis – tot een belangrijk onderzoeksthema werden. Op talloze punten bleken gegevens met betrekking tot het huwelijk een verhelderend licht op de maatschappij en op

de daarbinnen bestaande opvattingen te werpen. Het huwelijk was immers een uiterst belangrijke sociale gebeurtenis die niet alleen de direct betrokken man en vrouw aanging, maar de hele samenleving raakte; het werd door wet en gewoonte gereguleerd, ging vaak gepaard met overdracht van rechten en bezittingen, was onderworpen aan intense gevoelens van goed-en afkeuring en had grote invloed op de status van de betrokken partijen, met name op die van de vrouw en de in het huwelijk voortgebrachte kinderen.⁷ In demografisch opzicht belangrijke aspecten van het huwelijk, zoals de frequentie waarmee het werd gesloten en de leeftijd waarop dat gebeurde, wekken dan ook bij andere historici veel belangstelling. Met een aantal voorbeelden valt dat te illustreren.

Het huwelijk vormde een belangrijk moment in de overgang van jeugd naar volwassenheid; voor veel jongeren betekende het huwelijk de definitieve verslappening van de ruimtelijke, financiële en soms ook emotionele band tussen de ouders en hun kinderen. Modell et al.⁸ concludeerden dat in 19e-eeuws Amerika het huwelijk als overgang naar de volwassenheid veel belangrijker werd geacht dan de schoolverlating, de intrede op de arbeidsmarkt, het verlaten van het ouderlijk huis of het bekleden van de positie van hoofd van het huishouden. De huwelijksleeftijd biedt daarmee een criterium om te bepalen of mensen wel of niet tot de categorie der volwassenen behoren. Een uiterst waardevol criterium, omdat het verwijst naar een overgang die het merendeel van de jongeren meemaakte. Voor alle individuen en niet slechts voor een elite zijn deze gegevens beschikbaar en het tijdstip van de overgang is voor ieder individu over een lange reeks van jaren ondubbelzinnig en exact vast te stellen.⁹ De leeftijd waarop de overgang naar de volwassenheid plaatsvond, verschoof veelvuldig in de geschiedenis en varieerde per geslacht en sociale klasse en ook deze differentiatie is terug te vinden in de gegevens die over de huwelijksleeftijd beschikbaar zijn.

De leeftijdsverschillen tussen man en vrouw worden in belangrijke mate bepalend geacht voor de relatie die door het huwelijk tussen beide geslachten ontstond. Shorter kende aan relatief geringe leeftijdsverschillen tussen echtgenoten grote indicatieve waarde toe waar het ging om het ontstaan van 'romantische liefde' en achtte grote leeftijdsverschillen kenmerkend voor een situatie, waarin instrumentele overwegingen de partnerkeuze beheersten.¹⁰ De Jager beschouwde het grote aantal jongeren dat met oude partners in het huwelijk trad als een indicatie voor het geringe belang dat men in het verleden aan lichamelijke aantrekkelijkheid hechtte. Over de mate waarin jongeren trouwden met mensen die dertig à veertig jaar ouder waren – alleen omdat zij geld bezaten – bestaan volgens De Jager weliswaar geen gegevens, maar in het feit dat het als thema in de schilderkunst en de belletrise tot aan de vorige eeuw met grote regelmaat terugkwam, vond hij toch een aanwijzing voor de frequentie waarmee dat gebeurde.¹¹ Sieder wijst erop dat de gezagsverhoudingen, de competentie en daarmee de wijze van communicatie tussen de echtgenoten behalve

door economische en sociaal-culturele factoren ook werden bepaald door de leeftijdsverschillen tussen de echtgenoten. De traditioneel autoritair-patriarchale rol van de huisvader werd waarschijnlijk door een groot leeftijdsverschil ten opzichte van de echtgenote versterkt, de patriarchale stijl van leidinggeven van de man door zijn hogere leeftijd gelegitimeerd. Omgekeerd boette de man aan macht in, wanneer hij duidelijk jonger was dan de echtgenote. De met hoge huwelijksleeftijden gepaard gaande grotere vakbekwaamheid en ruimere spaargelden van de vrouw boden de ontwikkeling van patriarchale gezagsverhoudingen minder kans. Was de vader veel ouder dan de moeder van de kinderen dan waren er ook grote leeftijdsverschillen tussen vader en kind. De psycho-sociale consequentie daarvan was een versterking van de vaderlijke autoriteit. Duidelijk oudere echtgenotes betekenden een zekere verzwakking van de vaderlijke autoriteit, ook naar de kinderen toe.¹²

Het huwelijk was veelal het tijdstip waarop de overdracht van bezittingen van de ene op de andere generatie plaatsvond. De gezagsstructuren binnen het gezin en de samenwoning van verschillende generaties in een huishouden veranderden daardoor en de richting van de steunverlening tussen generaties wijzigde zich. Het arbeidspatroon, met name van de huwende vrouw, maakte op dat moment een wending, het uitgavenpatroon en het consumptie- en spaargedrag veranderden en vaak ging met het huwelijk ook een verandering van woonplaats gepaard. Het huwelijk van de kinderen betekende voor de ouders het begin van een nieuwe levensfase, namelijk die van de inkrimping van het gezin.

Informatie over de demografische aspecten van de huwelijkssluiting vormt ook voor deze thema's basismateriaal. Ze schetst de context waarbinnen deze veranderingen plaatsvonden, geeft de marges aan waarbinnen zich het gedrag voltrok en maakt duidelijk wat standaardgedragingen van mensen waren.

De in de inleiding tot dit hoofdstuk genoemde Nederlandse studies over het huwelijk schieten als bron van informatie over de frequentie, waarmee huwelijken werden gesloten en over de leeftijd, waarop dat in de 19e en 20e eeuw gebeurde, in een aantal opzichten tekort.

Een eerste punt van kritiek betreft de wat eenzijdige empirische basis van genoemde studies. Over het algemeen hebben de auteurs ervan zich ermee tevreden gesteld bestaand, reeds bewerkt, statistisch materiaal te analyseren. Veelal had dit tot gevolg, dat slechts globale gegevens op nationaal niveau, soms ook voor provincies of gemeenten, werden gebruikt. De in het statistisch grondmateriaal aanwezige beperkte mogelijkheden tot verfijning van de analyse, werden zelden benut. Ook met behulp van dat grondmateriaal zou echter geen oplossing te vinden zijn geweest voor het probleem waar het demografisch onderzoek van het huwelijkspatroon mee wordt geconfronteerd: de noodzaak onderscheid te maken tussen het huwelijkspatroon van verschillende groepen in de samenleving. Stone wees er in zijn programma voor de jaren tachtig voor het onderzoek naar

de geschiedenis van het gezin op, dat het toekomstige onderzoek veel nadrukkelijker aan de diversiteit in gedrag van de verschillende sociale klassen, regio's en religies een plaats diende te geven¹³, een pleidooi dat door Wrigley werd herhaald in zijn in hetzelfde jaar gepubliceerde programma voor het historisch-demografisch onderzoek. Ook al werd de ontwikkeling van het huwelijk veelal slechts op nationaal niveau enigszins adequaat geregistreerd, voor een onderzoek naar de wijze waarop werd gereageerd op veranderende omstandigheden, zal men volgens hem moeten differentiëren, zowel in de tijd als tussen sociale klassen, beroepsgroepen en regio's.¹⁴ Een aantal Nederlandse auteurs heeft inmiddels getracht, gebruikmakend van de mogelijkheden die vooral de 19e-eeuwse burgerlijke stand in dat opzicht biedt, de sociale en regionale variatie in het huwelijkspatroon te bestuderen. Deze veelal lokale studies, die onderling moeilijk vergelijkbaar zijn, werden zelden gepubliceerd en kwamen mede daardoor in samenvattende overzichten niet tot hun recht.

Een tweede tekortkoming – overigens niet tot het Nederlandse onderzoek beperkt – was dat aan verweduwing en hertrouw nauwelijks aandacht werd besteed. Een belangrijk deel van de huwelijken bestond in het verleden uit tweede, derde of vierde huwelijken. De hoge kraamvrouwensterfte en de daarmee gepaard gaande veelvuldige en vroegtijdige ontbinding van het huwelijk vormden een kenmerkend aspect van het vroegere sterfteregime, dat in het historisch-demografisch onderzoek in Nederland nagenoeg geheel is verwaarloosd. Wel onderzocht men de complexe gezins- en huishoudensstructuur van historische populaties maar een van de belangrijkste oorzaken van deze complexiteit – de hertrouw van weduwen en weduwnaars – liet men buiten beschouwing.¹⁵ Naar de redenen van deze relatieve verwaarlozing kan men slechts gissen. Dataproblemen speelden ongetwijfeld een rol. Routinematig verzamelde statistische gegevens die voor demografische analyse geschikt waren, ontbraken bijna geheel of waren van twijfelachtige kwaliteit.¹⁶ Een rol speelde tevens dat verweduwing met name geacht werd voor te komen onder hen, die 'no longer economically important or biologically productive' waren.¹⁷ Tekennend voor deze opvatting is het volgende citaat uit een in 1867 verschenen studie van Sandberg: 'De beteekenis toch van de eerste echten boven tweede en volgende huwelijken ligt voor de hand (...) het huwelijk van afgeleefden of halfversletenen, die beide of een van beide het voorttelingsvermogen missen, is niets meer dan een verschijnsel *in* de samenleving, zonder werking naar buiten en hoogstens met aanbrenging van eenig gezellig verkeer of wederkeerige instemming naar binnen'.¹⁸ Het belang van het verschijnsel staat echter buiten kijf. Het voortdurend hoge percentage tweede huwelijken ook buiten crisisperioden in het Europa van vóór de 20e eeuw wijst erop, dat het hier gaat om een min of meer permanent kenmerk van het Europese demografische systeem. Onderzoek naar de beëindiging van het huwelijk, naar de wettelijke en andere middelen om een huwelijk te ontbinden, naar de mate waarin men daar een beroep op deed en naar

de houding die men tegenover huwelijksontbinding aannam, naar de omstandigheden waaronder hertrouw plaatsvond (de met de leeftijd teruglopende betekenis ervan, het interval tussen ontbinding en hertrouw, verschillen tussen mannen en vrouwen, de invloed van het kindertal) en naar de normen die de gemeenschap op dit punt hanteerde, wordt dan ook dringend noodzakelijk geacht.¹⁹ Op deze punten kan, door gebruik te maken van andere dan de reeds gepubliceerde statistische gegevens, een wezenlijke verdieping van het inzicht in de Nederlandse situatie plaatsvinden.

Demografische gegevens maken het in principe mogelijk de huwelijken te bestuderen van alle leden van de maatschappij, van de duizenden over wie in andere bronnen geen of slechts vertekende informatie is te vinden. Dat impliceert echter niet, dat de geschiedenis van het huwelijk alleen aan de hand van deze veelal kwantitatieve gegevens geschreven kan worden. Er zijn auteurs en Gillis gaat in dat opzicht wellicht het verst, die menen, dat de kwantitatieve abstractie, die plaatsvindt wanneer men zich tot een demografische visie op het huwelijk beperkt, ertoe leidt, dat men nu juist datgene mist wat voor het volk de werkelijk belangrijke aspecten van het huwelijk waren.²⁰ In de opvatting van Gillis waren het met name de rituelen die het huwelijk omgaven, rituelen die vooral plaatsvonden in de vrij- en verlovingsperiode en gedurende de bruiloftsviering en die erop gericht waren de belangrijke veranderingen in het leven van de huwende man en vrouw en in dat van hun familie, verwanten, vrienden en burens te definiëren en te controleren, die van belang waren. Die rituelen maakten het huwelijk pas tot werkelijkheid en brachten de betekenis aan het licht die het huwelijk voor de massa van het volk had.²¹ Ook zonder dat men de zeer uitgesproken mening van Gillis deelt kan men echter de opvatting zijn toegedaan, dat op het terrein van de demografische en gezinsgeschiedenis serieuze geschiedschrijving onmogelijk is, zonder een combinatie van kwantitatief en kwalitatief georiënteerd onderzoek. Het is immers duidelijk, dat zodra het demografisch grondwerk helderheid heeft verschaft over de gezinsstructuren en de kenmerken van de huwendes, 'questions of changes in attitudes and affections rose to the surface, answers to which are going to require the use of quite different sources and techniques'.²² Het is op dit punt dat de eerder genoemde Nederlandse studies, op enkele uitzonderingen na, ons duidelijk in de steek laten. Over de opvattingen die bij de Nederlandse bevolking, met name in de 19e eeuw, ten aanzien van de huwelijksleeftijd, de verschillende vormen van huwelijksontbinding en hertrouw leefden, zijn we volstrekt onvoldoende geïnformeerd.

Het is van groot belang deze opvattingen en de geleidelijke verschuiving erin uitgebreid te analyseren: opvattingen leggen immers voor een deel het gedrag van mensen vast. Mensen wisten bij voorbeeld wat als de beste leeftijd werd beschouwd om te trouwen. Zij anticipeerden erop dat zij op die leeftijd konden trouwen en reageerden, wanneer zij reden hadden

om te vrezen dat omstandigheden buiten hen om het realiseren van deze verwachtingen onmogelijk maakten. Opvattingen met betrekking tot de gewenste leeftijd bij het huwelijk of met betrekking tot de positie van de gescheiden man en vrouw vormden een belangrijk onderdeel van de mentale bagage die de participanten in het proces dat tot huwelijk of huwelijksontbinding leidde met zich mee brachten en de feitelijke veranderingen in het huwelijkspatroon kunnen van deze opvattingen niet los gezien worden. Het is echter niet gemakkelijk greep te krijgen op de opvattingen die de 19e-eeuwers met betrekking tot het huwelijk hadden en evenmin is het simpel deze opvattingen met (demografisch) gedrag in verband te brengen. Omdat het hier gaat om wezenlijke aspecten van deze studie, is op deze punten een uitvoeriger toelichting gewenst.

Om met het eerste punt te beginnen, idealiter dient in een onderzoek naar gedragsvoorschriften een verband te worden gelegd tussen de specifieke gedragswijzen van sociale groepen of regionale eenheden en de 'culturele codes' van de groep of regio.²³ Daarbij dient men zoveel mogelijk gebruik te maken van authentieke bronnen. Hierin komen immers de mentale structuren, het gedachtengoed en het vocabulaire van vroegere generaties aan het licht. Een dergelijke handelwijze schept voor de 19e eeuw echter talloze problemen. Deze hebben te maken met de onvolledigheid van het materiaal, met de vooringenomenheid van de auteurs, met de nauwe verwevenheid van beschrijving en waardering en met de selectie die het verstrijken van de tijd in het oorspronkelijke bronnenmateriaal heeft teweeggebracht.²⁴ We worden met name geconfronteerd met het door Flandrin gesignaleerde probleem, dat de culturele geschiedenis ons met name informatie verschaft over de cultuur van de elites, terwijl de demografische informatie ons het gedrag van de volksmassa's leert kennen. Zijn voorstel is uit te gaan van de culturele getuigenissen die door tijdgenoten werden afgelegd en vervolgens te bezien in welke mate zij zijn te verifiëren door de demografische gegevens.²⁵ De problemen zoals die door de contemporaine waarnemers werden gesignaleerd, vormen dan het vertrekpunt.

Materiaal waarin de 19e-eeuwse samenleving zich uitsprak over het huwelijk werd echter veelal slechts geproduceerd voor en door een kleine geletterde en relatief welvarende minderheid. Dat impliceert dat we slechts over beperkte informatie met betrekking tot de opvattingen van bijvoorbeeld de arbeidende klasse beschikken. Een arbeiderspers bestond niet, brieven of persoonlijke documenten zijn onbekend en in de enquêtes naar de toestand van de arbeidende klasse die vóór 1887 zijn gehouden, kwamen de arbeiders zelf niet of nauwelijks aan het woord. Levenshouding en maatschappijbeeld zijn dus slechts te reconstrueren uit datgene wat daarover door tijdgenoten uit andere sociale klassen werd meegedeeld.²⁶ Dat betekent niet dat er geen problemen ontstaan waar wel een veelheid van materiaal voorhanden is. Niet alle bronnen kunnen immers worden geraadpleegd en niet alle voor het onderwerp relevante uitspraken zijn

terug te vinden onder de thema's waarbinnen men in eerste instantie zoekt. Opvattingen kunnen elkaar tegenspreken en hoeven niet consistent te zijn en ook binnen eenzelfde sociale groep kunnen verschillen in opvattingen bestaan. Pogingen om opvattingen in van te voren geselecteerde categorieën onder te brengen om zo de interne coherentie te waarborgen kunnen leiden tot een verkeerd begrip van het gedachtengoed van een groep. Dat gevaar bestaat eveneens wanneer de context waarin bepaalde opvattingen zijn verkondigd uit het oog wordt verloren. In eerste instantie is door ons met name gezocht naar publikaties die kenmerkend zouden kunnen zijn voor de in een bepaalde periode dominerende opvattingen en thema's voor discussie.

Met name waar gedrag en opvattingen van anderen dan leden van de eigen groep onderwerp van discussie vormden is het zaak goed te beseffen, wie het als hun plicht of taak zagen over deze aspecten van het huwelijkspatroon te schrijven. Vaak ging het om personen, – wetenschappers, plaatselijke artsen of magistraten, folkloristen – die een grote sociale afstand bewaarden ten opzichte van de objecten van onderzoek. Blaikie meent dan ook dat de 'facts, figures and opinions' van de sociaal betrokkenen niet representatief zijn voor de 'commonsense' van het volk maar beschouwd moeten worden als de conventionele wijsheid van een klasse uit de bevolking 'that was particularly vocal in its moral condemnation. The history of sexuality itself cannot be read off from a series of statements of disgust, but we can learn much about the contours of class consciousness from the tracts of the times'.²⁷ Bijna steeds is er dan ook sprake van teksten waarin waarneming en beoordeling van gedrag nauw zijn verweven. Het is een essentieel kenmerk van culturele systemen, met name waar het demografische processen betreft, dat voortdurend criteria van goed en fout worden aangelegd; huwelijk, geboorte en dood zijn immers van cruciaal belang voor de continuïteit van de samenleving en worden als zodanig erkend. 'Because the identity of groups is bound up inextricably with questions of legitimacy and reputation, the crucial vital events arbitrated by demographic regimes are likely to fall along that precarious line of interpretation by which people separate propriety, misfortune or scandal'.²⁸ Ook Kreager meent, dat 'attitudes to sexuality, marriage, and the family are amongst the first and archetypal criteria which people insist differentiate them categorically from the behaviour and true nature of other societies'. Maar, voegt hij eraan toe, 'when we examine the actual relations between groups, then differences may not be so clearcut...'.²⁹

Daarmee raken we aan het tweede probleem: de uiterst gecompliceerde relatie tussen opvattingen en gedrag. Opvattingen omtrent wat wenselijk gedrag is zijn geen abstracte en onveranderlijke morele boodschappen, maar elementen van een ideologisch systeem dat kan veranderen, ook onder invloed van veranderingen in gedrag.³⁰ Er bestaat een dialectische relatie tussen de objectieve levensomstandigheden van de mensen en de wijze waarop zij die bewust of onbewust waarnemen.³¹ Het geheel van

collectieve voorstellingen met betrekking tot het huwelijk kan dus niet op mechanische wijze tot feitelijk gedrag worden herleid maar evenmin kan men ermee volstaan voorstellingen en houdingen als autonoom te beschouwen en te veronderstellen dat deze zich volgens een eigen dynamiek ontwikkelen.³² De beide posities kunnen geïllustreerd worden aan de hand van twee concurrerende interpretaties van de daling van de huwelijksleeftijd in Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Terwijl Kooy³³ deze daling toeschrijft aan een verandering in de ideaal geachte huwelijksleeftijd, meent Vandekerckhove³⁴ dat de ideale huwelijksleeftijd, als collectief gesanctioneerd ideaalbeeld, niet de motor is geweest die de verandering van de huwelijksleeftijd op gang heeft gebracht, maar zelf de verandering ondergaat die in de feitelijke daling tot uiting komt.

Vovelle legt de nadruk op de complexiteit van de relatie tussen de economische, demografische en politieke omstandigheden en de inhoud van de cultuur, tussen het werkelijke leven van de mensen en het beeld of de voorstelling die ze zich daarvan maken.³⁵ Cultuur wordt voortdurend opnieuw gevormd in het proces van sociale interactie. De cultuur is niet alleen een factor die het gedrag van individuen op korte termijn bepaalt, individuen kunnen door hun gedrag ook de cultuur herdefiniëren en op lange termijn door hun gedrag cultuur vormen. Wanneer we aannemen dat individuen gevoelig zijn voor het evaluerende systeem dat een cultuur is, dat wil zeggen, wanneer zij letten op de waardering die hun gedrag zal krijgen van andere leden van dezelfde culturele gemeenschap, functioneert cultuur als 'guidance mechanism', als een patroon van rechten en plichten en van sociale verwachtingen, dat het gedrag van individuen richt en inperkt.³⁶

Evaluerende opmerkingen met betrekking tot gedrag, die af te leiden zijn uit de heersende opinie, verschaffen een inzicht in de bestaande verwachtingen. Men dient er echter op bedacht te zijn, dat personen die deze evaluerende opmerkingen maken, in macht en prestige uiteenlopen. Wanneer men rekening houdt met deze verschillen, kan men een indruk krijgen van die elementen van de 'cultural conversation' die van meer of minder belang zijn voor degenen om wier gedrag het gaat. Niet uitgesloten is dat een relatie tussen ideologische opvattingen en demografisch gedrag slechts in beperkte segmenten van de bevolking is terug te vinden, bijvoorbeeld bij diegenen die als opinieleider fungeren.³⁷ Ook Roche stelt zich de vraag op welke wijze de waarnemingen van de demografie, die vaak continue reeksen over langere periodes betreffen, kunnen worden verzoend met de in tijd en ruimte beperkte en vaak vertekende informatie over opvattingen en houdingen. Essentieel is volgens Roche, dat men rekening houdt met het feit dat de hiërarchie van waarden en normen door de steeds wisselende oordelen van de bekleeders van de ideologische macht bepaald wordt. Een vruchtbare relatie tussen het demografisch gedrag en de culturele opvattingen kan slechts tot stand komen door rekening te houden met de specifieke sociale en culturele situatie van de bestudeerde groepen.³⁸

Carter bepleit een meer complexe visie op de cultuur, waarbij onder-

scheid wordt gemaakt tussen ideologie, 'views of the world conveyed in ritual communication' en praktische kennis.³⁹ Deze laatste heeft betrekking op de menselijke mogelijkheden de normale dagelijkse activiteiten uit te voeren, terwijl de ideologie wordt gebruikt bij de handhaving van een geïnstitutionaliseerde hiërarchie en voor het in stand houden van een gevoel van historische continuïteit. De ideologie die aan het licht komt in rituele vormen van communicatie heeft een retorische functie, ze moet de dagelijkse praktijk regulariseren. De ideologie definieert weliswaar situaties waarin praktische activiteiten zich afspelen, dat wil niet zeggen, dat deze ideologie de uitkomst van activiteiten geheel en al vastlegt.⁴⁰

De mate waarin en de kracht waarmee ideeën gedrag beïnvloeden zijn afhankelijk van verschillende factoren. In elke samenleving en in iedere mens bestaan met elkaar concurrerende opvattingen, hebben opvattingen componenten die een verschillende mate van positieve of negatieve invloed hebben, terwijl de groepen die deze opvattingen aanhangen niet op ieder onderdeel dezelfde nadruk leggen. De opvattingen zelf zijn ook niet constant maar veranderen onder meer als gevolg van de ervaringen van de betrokkenen.⁴¹ De vaststelling dat bepaalde opvattingen over het huwelijk hebben bestaan betekent nog niet dat deze opvattingen zijn nagevolgd of dat zij invloedrijk zijn geweest. Van belang is de vraag hoe de ideeën zijn verspreid, hoe ze zijn geaccepteerd en in welke mate zij zijn veranderd en beïnvloed door andere factoren. Een direct lineair verband tussen de door morele leiders gepropageerde opvattingen en het gedrag van de groep die deze leiders pogen te bereiken, bestaat er niet. De acceptatie van opvattingen is afhankelijk van de wijze waarop ze worden overgebracht en de frequentie waarmee men eraan wordt blootgesteld. Direct daarmee in verband staat de mate, waarin een opvatting door andere factoren wordt beïnvloed. Duizenden persoonlijke omstandigheden bepalen hoe een individu daarop reageert. Geen enkel idee wordt geïsoleerd van andere opvattingen ontvangen en zelden komt het ongewijzigd over.⁴² Slechts zelden zal er dus een eenduidige relatie tussen gedrag en normen binnen een gemeenschap hebben bestaan.

In dit boek wordt met name gepoogd op de drie hierboven genoemde punten – de sociale en regionale differentiatie in het huwelijkspatroon, verweduwing, echtscheiding en hertrouw, en opvattingen met betrekking tot deze aspecten – onze kennis aan te vullen. Daarbij concentreren we ons op de periode die loopt vanaf de aanvang van de 19e eeuw tot de jaren dertig van de 20e eeuw. Deze begrenzing in de tijd vindt zijn reden enerzijds in het feit, dat vanaf het begin van de 19e eeuw Nederland een staatkundige en geografische eenheid vormde (de toevoeging van en latere afscheiding van België bracht in dit opzicht geen grote wijzigingen teweeg), anderzijds in het daarmee nauw samenhangende feit, dat het juridisch kader waarbinnen huwelijken gesloten en ontbonden werden vanaf de genoemde periode landelijk uniform was en geen fundamentele wijzi-

gingen meer onderging. Van even groot belang was, dat vanaf het begin van de 19e eeuw een continue stroom statistische gegevens over de sluiting en ontbinding van huwelijken beschikbaar kwam en wat meer zegt, ook bronnen beschikbaar kwamen, die de beantwoording van dieper gaande vragen mogelijk maakten. Onze studie houdt halt vóór de aanvang van de Tweede Wereldoorlog. De reden daarvan is niet dat de oorlog een echte breuk in het huwelijkspatroon teweeg bracht. Slechts tijdelijke, zij het ernstige, verstoringen waren zichtbaar en pas aan het begin van de jaren zeventig van de 20e eeuw veranderden huwelijk en huwelijksontbinding wezenlijk van karakter. Wel speelde een grote rol, dat literatuur over de na-oorlogse ontwikkelingen reeds in ruime mate voorhanden is, terwijl tegelijk de door ons in andere hoofdstukken gebruikte bronnen dan niet meer toegankelijk zijn.

Hoewel onze studie zich in eerste instantie op Nederland richt, hebben we overvloedig gebruik gemaakt van studies die zich op de situatie in andere, met name Westeuropese landen, hebben gericht. Nederland maakte immers deel uit van een gebied waar in grote lijnen hetzelfde huwelijkspatroon werd aangetroffen.

De belangrijkste bron van deze studie – doch niet de enige – wordt gevormd door de huwelijksakten. Deze akten vormen de officiële vastlegging van het huwelijk en bieden inzicht in een aantal persoonskenmerken van de bij het huwelijk betrokkenen. Soms is direct uit deze bron geput, soms wordt gebruik gemaakt van uit deze akten afkomstige, geaggregeerde gegevens.

Is het verantwoord om zich bij een studie die zich op de 19e en het begin van de 20e eeuw richt te beperken tot het wettelijk geregelde, formeel voor de ambtenaar van de burgerlijke stand bevestigde huwelijk? Waren andere vormen van samenleven tussen man en vrouw niet meer kenmerkend voor deze tijd? En, in aansluiting daarop, was het moment van de burgerlijke huwelijksvoltrekking in de opvatting van de betrokken partijen wel het tijdstip waarop het bestaan van die levensgemeenschap aan de buitenwereld werd kenbaar gemaakt?

Om met het eerste punt te beginnen; er zijn auteurs die menen dat het huwelijk voor de grote massa van de bevolking een luxe was die men zich niet kon permitteren. Een niet formeel geregelde, maar wel min of meer duurzame samenleving zou – uit economische noodzaak (vanwege de kosten voor het huwelijksfeest, de bijdragen voor de religieuze en wereldlijke instanties en de uitzet) of als uiting van een volkse tegencultuur⁴³ – de voorkeur hebben genoten. Deze opvatting vindt men bij voorbeeld verwoord bij Van Norden en Verberk. Zij menen dat voor de allerarmsten, de dagloners, de rondtrekkende landarbeid(st)ers gold, dat men net zo goed wel als niet kon trouwen.⁴⁴ Ook Abma meende, dat in de 19e eeuw ‘in verpauperde milieus (...) van gezinsvorming nauwelijks sprake was’.⁴⁵ Volgens de jurist Hoefnagels wordt het ‘wettelijk huwelijk pas sinds 150 jaar in alle lagen van de maatschappij gesloten (...). Met name in de onder-

ste lagen van de maatschappij waren meer concubinaten. (...) Wie niets had, trouwde wel maar de ambtenaar van de burgerlijke stand was daarvoor niet nodig'. Pas met de verburgerlijking van de arbeidersklasse werd naar zijn mening het wettelijk trouwen sterk gestimuleerd.⁴⁶ Nu is het inderdaad zo dat in de 19e en het begin van de 20e eeuw door tijdgenoten soms opmerkingen gemaakt werden, die de indruk kunnen wekken dat het concubinaat binnen de onderste lagen van de maatschappij de samenlevingsvorm van man en vrouw bij uitstek was. Zo merkte Stratingh Tressling op, dat op de Amsterdamse Goudsbloemgracht rond 1853 'het concubinage het aantal wettige huwelijken overtrof'.⁴⁷ In de jaren zestig van de vorige eeuw heette het, dat in Leiden het 'concubinaat niet zelden voor(komt)'.⁴⁸ Enkele decennia later wordt over Den Haag opgemerkt, dat 'vele jongelieden (...) ongehuwd met elkander (leefden)'.⁴⁹ Opmerkingen over het veelvuldig voorkomen van concubinaten worden echter niet slechts over de steden gemaakt, ze betroffen ook enkele specifieke plattelandsgemeenschappen, onder meer in het Noorden van het land, zoals de in de Friese Woudstreek gelegen 'heidedorpen'. Een in 1834 te Zwaagwesteinde binnekomende dominee schreef: 'Zelfs trof ik er verscheidene (inwoners) aan, die jarenlang in onecht geleeft hadden, zonder hierin iets onbetamelijks te vinden'.⁵⁰ Over Achtkarspelen werd in 1890 gemeld, dat men 'vroeger (...) onder de heidebevolking onderscheidene gevallen van samenwonen zonder wettig huwelijk aantrof'⁵¹, terwijl ook in Muntendam samenwoningen frequent schenen voor te komen. Te Oldenzaal waren er vele polderwerkers, die tijdelijk in de gemeente verblijf hielden, welke 'allen bij elkaar leefden'⁵² en ook onder de in de Haarlemmermeer werkende polderjongens waren er vrij veel, die net als de overige bevolking aldaar geen prijs stelden op een wettig huwelijk, ook al werden ze daartoe aangespoord.⁵³ De Sallandse bedelaars sloten hun huwelijken 'in de bosschen en korenvelden'⁵⁴ en zelfs in Zuid-Limburg waren onder de uit het buitenland afkomstige mijnarbeiders rond het begin van deze eeuw 'onwettige samenlevingen (...) in het geheel geen zeldzaamheid (...)'.⁵⁵

In de genoemde bronnen zijn echter voldoende opmerkingen te vinden die in een andere richting wijzen en de conclusie toelaten dat concubinaten een marginaal verschijnsel waren. Zo concludeerde Spahr van der Hoek op basis van interviews met bejaarden, dat het 'huizen' (samenleven als man en vrouw) minder algemeen is geweest dan veelal gemeend werd. Vaak sloot men achteraf toch nog een huwelijk, onder meer omdat buitenechtelijke kinderen niet meetelden voor armengeld en kostwinnersvergoeding.⁵⁶ Over Maastricht⁵⁷ en Veere⁵⁸ werd meegedeeld, dat het in concubinaat leven zo goed als onbekend was, terwijl tijdgenoten over de te Leeuwarden gelegerde militairen enerzijds opmerkten, dat men veelvuldig 'in trouwe blijft leven, tot men kan huwen', terwijl anderzijds werd gesteld dat onwettige samenlevingen er niet zoveel voorkwamen als elders.⁵⁹ Volgens Stokvis gold het samenwonen in bepaalde kringen van soldaten, arbeiders en naaisters in Den Haag in het begin van de 19e eeuw mogelijk

niet als een schande al bleef het burgerlijk huwelijk ook in de arbeidersklasse de meest gangbare samenlevingsvorm.⁶⁰

Recent empirisch onderzoek – jammer genoeg veelal momentopnames, waardoor moeilijk te achterhalen viel in hoeverre samenwoning als tijdelijke fase in de levensloop gebruikelijk was – heeft uitgewezen, dat concubinaten veel zeldzamer waren dan veelal werd beweerd. Kok concludeerde dat de Nederlandse arbeiders in de 19e eeuw gezinsvorming bleven verbinden aan het huwelijk. Op het platteland van Noord-Holland was het concubinaat in die periode eeuw een vrij zeldzaam verschijnsel en hoewel het in de steden wel voorkwam, had het nergens een omvang die vergelijkbaar was met die in andere Europese landen.⁶¹ Specifiek op steden gericht onderzoek bevestigde dat beeld. Het aantal ongehuwde vrouwen boven de 25 jaar dat in 1829 en 1839 in Haarlem samenwoonde met een ongehuwde man bedroeg slechts 1% van het totaal.⁶² Dorsman en Stavenuiter vonden voor de Amsterdamse arbeidersklasse in het midden van de 19e eeuw een percentage van 3.⁶³ Zelfs van de vrouwen die in 1911 en 1912 te Amsterdam een ‘onwettig kind’ hadden voortgebracht en niet waren gehuwd, leefde nauwelijks 10% in concubinaat.⁶⁴ Concubinaten bleven dus beperkt tot groepen aan de rand van de samenleving en het huwelijk was voor veruit het grootste deel van de bevolking de belangrijkste samenlevingsvorm van man en vrouw. Het duidelijkste bewijs daarvoor is overigens te vinden in de in hoofdstuk II te presenteren cijfers aangaande het percentage mannen en vrouwen uit de 19e-eeuwse geboortegeneraties dat ooit tot sluiting van een huwelijk is overgegaan. De samenwoningen pasten vooral binnen een ‘armoedecultuur’, waarvoor kenmerkend waren de concentratie van loonarbeid verrichtende groepen, afwezigheid van vast werk, hoge werkloosheid en lage lonen. In deze situatie konden mannen aan hun vrouwen geen economische zekerheid en ondersteuning bieden en omdat het kostwinnerschap vaak door vrouwen werd uitgeoefend en vrouwen door een huwelijk economisch en juridisch aan de man ondergeschikt werden, had een samenwoningsrelatie voor de vrouw hier vele voordelen boven een huwelijk. Een minder repressieve sexuele moraal, aangepast aan de strijd van de armen om het bestaan, en een hoge mate van migratie – die de lagere sociale lagen confronteerde met grote problemen bij het zoeken van geschikte huisvesting, problemen die door het samenwonen van man en vrouw konden worden opgelost – speelden eveneens een rol bij de voorkeur voor samenwoningen.⁶⁵

De vraag was echter niet alleen of het burgerlijk huwelijk de meest gangbare samenlevingsvorm van man en vrouw was. Van belang was ook of de dag, waarop het huwelijk voor de ambtenaar van de burgerlijke stand werd gesloten, het feitelijk begin van het huwelijksleven markeerde, dan wel of de ondertrouw, de (reeks van) dagen waarop het bruiloftsfeest werd gevierd, of de dag waarop de kerkelijke voltrekking van het huwelijk plaatsvond, de grootste betekenis hadden. Onder meer uit opmerkingen van volkskundigen valt op te maken, dat met name op het platteland aan

het burgerlijk huwelijk minder gewicht werd toegekend als markering van het begin van de wettige relatie dan aan de ondertrouw. De jongen en het meisje waren vanaf dat moment bruidegom en bruid en de datum waarop dat gebeurd was, werd door velen naderhand gevierd als de eigenlijke trouwdag.⁶⁶ Van der Ven merkte met betrekking tot het platteland van Oost-Nederland bijvoorbeeld op, dat het 'in allen eenvoud zonder eenig openlijk vreugdebetoon 'halen van 't boterbriefje op 't gemeentehuis' (...) een te prozaische handeling (is) om vrijer en vrijster als bruidegom en bruid ook maar enige voldoening te schenken en zelfs 'het trouwen in de kerk' hoe gewichtig het ook mag zijn voor de vromen, is toch feitelijk maar een korte als 't ware tussengeschoven handeling in de soms dagenlange opeenvolging van feestelijkheden die met een bruiloft in oostelijk Nederland gepaard gaan'.⁶⁷ Identieke opmerkingen werden gemaakt over Marken en Staphorst.⁶⁸ In deze laatste gemeenschap werd de huwelijksinschrijving louter gezien als een formaliteit die niet met openlijk vreugdebetoon gepaard ging; na de inschrijving ging het weer 'op huus an met niks geen apartigheid'. Diezelfde zaterdagmiddag melkte de bruidegom weer zijn koeien en verrichte de bruid de gewone zaterdagse bezigheden. Ook Van den Berg stelde de bruidstijd, de tijd waarin op verschillende dagen werd 'gebrullofd', tegenover de trouwdag waarop niets bijzonders gebeurde: 'Men gaat even naar het gemeentehuis, men roept den veldwachter en een buurman, vaak ook den herbergier als getuige, en gaat na afloop zonder eenigen ophef weer naar huis en aan het werk. Hoogstens dat eenige familieleden nog mee aan den maaltijd zitten, maar deze heeft niets feestelijks'.⁶⁹ Op basis van een groot aantal ingevulde vragenlijsten, betrekking hebbend op huwelijken gesloten in de jaren 1910-40, vooral op het platteland, concludeerde Dekker dat het bij de huwelijksfeesten in de eerste helft van de eeuw soberder toeging dan rond 1978, maar dat er wel degelijk feest werd gevierd. Er kwamen gasten, er was extra eten en drinken en slechts in enkele gevallen ging de soberheid zo ver, dat bruidegom en bruid op de ochtend van hun trouwdag nog gewoon aan het werk waren, terwijl men in enkele gevallen na de huwelijksluiting weer verder ging met werken. Meestal betrof dit huwelijken van landarbeiders.⁷⁰ We weten uit sporadische opmerkingen, dat ook in de steden in sommige kringen over de huwelijksluiting relatief weinig ophef werd gemaakt. De in 1880 geboren Rotterdamse havenarbeider Hein Mol schreef bijvoorbeeld in zijn memoires, dat hij, toen hij in 1902 trouwde, aan zijn baas nog een extra dag vrij vroeg, behalve de dag dat hij naar het stadhuis moest. Zijn baas vroeg daarop 'of ik naar de Riviëra ging of naar Rome'. Hij kon nog een dag krijgen, maar moest deze zelf betalen en zag er daarom maar vanaf.⁷¹ Op de dag dat in 1929 Henk Gortzak zijn huwelijk sloot was de vader van diens vrouw net aangenomen voor werk op een houtboot. Haar vader zei: 'Kind, je moet maar zien dat je zolang een andere vader leent, want ik mag niet van die boot af, anders heb ik geen werk meer'. Omdat de opgetrommelde vervanger niet durfde,

werd de vader toch van het werk gehaald. Na de plechtigheid moest hij echter meteen weer terug naar de haven.⁷²

Niet alleen werd door verschillende auteurs tegenover de dag van het wettelijk huwelijk het belang van de bruiloftsdag benadrukt, ook werd gewezen op de relatief grote betekenis van de kerkelijke huwelijksvoltrekking, een gebeurtenis die in Nederland overigens slechts kon plaatsvinden na de voltrekking van het burgerlijk huwelijk. Het belang van het kerkelijk huwelijk was echter niet voor iedere religie even groot, terwijl ook regionaal en in de verschillende sociale klassen de situatie sterk uiteen kon lopen. Het duidelijkst waren de katholieke opvattingen. Voor katholieken was het kerkelijk ingezegend huwelijk alles, het burgerlijk huwelijk daarentegen zonder waarde. Illustratief zijn in dat verband de woorden van het katholieke kamerlid Van den Biesen: 'Wij Katholieken belijden het kerkelijk huwelijk (...) en beschouwen dit als 't eenige voor ons in geweten bindend huwelijk (...) en daarentegen het zoogenaamd burgerlijk huwelijk als eene loutere formaliteit, als eene kennisgeving, dat men in 't huwelijk treden wil en voor den Staat als gehuwd wil doorgaan, om zoodoende de burgerlijke gevolgen van het huwelijk te kunnen genieten.' Volgens Van den Biesen was het zelfs zo, dat 'menigeen (...), die zich bij den Burgerlijken Stand vervoegt om een huwelijk te sluiten, (...) door zeer kennelijke teekenen aan(duidt) dat hij het burgerlijk huwelijk niet telt, of althans als eene zeer onbeduidende zaak beschouwt en het kerkelijk huwelijk als het eenige gesanctioneerde aanmerkt. (...)'.⁷³ Van den Berg merkte daarentegen in 1932 over de Nederlands Hervormde Kerk op, dat de kerkelijke huwelijksinzegening daar als volkszede snel uitstierf, terwijl deze in de Gereformeerde Kerken nog vrijwel regel was. Met name in Drenthe en Friesland was het percentage kerkelijk ingezegende huwelijken zeer laag. In bepaalde kringen, speciaal bij de adel en patricische families was het kerkelijk huwelijk echter traditie en werd het door het volk meestal als een prerogatief van de 'deftigheid' beschouwd, aldus Van den Berg.⁷⁴ Van der Molen schreef in het begin van de jaren zestig, dat grote delen van het platteland al geen anderhalve eeuw het 'trouwen in de kerk' meer kenden. 'Terwijl in bepaalde streken in Gelderland en Friesland het regel is dat huwelijken van Hervormden ook kerkelijk worden ingezegend, zijn er tientallen gemeenten waar sinds het midden der 19e eeuw geen enkel huwelijk meer werd ingezegend, zoodat daar zelfs de herinnering aan de mogelijkheid van een kerkelijk huwelijk is verloren gegaan'.⁷⁵ Bij de joden werd aan het kerkelijk huwelijk groot belang gehecht. Volgens Heertje kwam het in de 19e eeuw dikwijls voor dat de joodse paren die moesten trouwen eerst burgerlijk huwden en na enige maanden zich kerkelijk lieten inzegenen. De oorzaak hiervan was dat het geld ontbrak om aan de inzegening het feestelijk karakter te geven, zodat de inzegening werd uitgesteld totdat de omstandigheden dit toelieten.⁷⁶

We kunnen concluderen dat zeker op het platteland en in bepaalde kerkelijke kringen de datum van het burgerlijk huwelijk niet de belangrijkste

ste dag in het leven van het nieuwe paar was. Het tijdstip van aanvang van de samenwoning zal echter de dag van sluiting van het huwelijk zelden veel hebben ontlopen. Bovendien biedt slechts laatstgenoemd tijdstip de mogelijkheid voor ieder individu, hetzelfde, objectief vastgelegde, criterium voor de datum van de huwelijksluiting aan te houden.

Dit boek valt uiteen in twee delen, respectievelijk gewijd aan de sluiting van huwelijken en aan huwelijksontbinding en hertrouw.

Allereerst wordt in hoofdstuk II op basis van gepubliceerd, voor een deel nog niet eerder gebruikt statistisch materiaal, voor Nederland als geheel geschetst, hoeveel mannen en vrouwen in de 19e en 20e eeuw een eerste huwelijk sloten en op welke leeftijd zij dat deden.

In hoofdstuk III wordt getracht de opvattingen, die in de 19e eeuw met betrekking tot de wenselijke en de feitelijke huwelijksleeftijd bestonden, te reconstrueren. Ook de reacties vanuit verschillende sectoren van de samenleving op vermeende of waargenomen ontwikkelingen in huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie, komen daarbij aan de orde. In dit hoofdstuk wordt informatie uit een veelheid van bronnen gebruikt: de verslagen van de verschillende Enquêtecommissies, meer persoonlijk getinte bronnen als brieven, dagboeken en memoires, waarvoor met name van enkele bestaande literatuuroverzichten gebruik werd gemaakt, etiquetteboeken, kunstwerken en literaire teksten, en vooral enkele recente verhandelingen over maatschappelijke stromingen als het feminisme, de socialistische beweging, het nieuw-malthusianisme, de eugenetische beweging, etc. Binnen deze stromingen vormden het huwelijk en het gezin belangrijke discussieonderwerpen.

In hoofdstuk IV worden, aan de hand van een uitvoerige studie van de buitenlandse en Nederlandse literatuur de belangrijkste kenmerken van het 19e-eeuwse huwelijkspatroon vastgesteld en worden de veranderingen geschetst die zich daarin, onder meer als gevolg van industrialisatie en urbanisatie, voordeden. Een belangrijke plaats in dit overzicht wordt ingeruimd voor een kritische bespreking van de theorie van Hofstee, een theorie waarin de grote veranderingen, die in de periode 1860-1900 in de leeftijd bij huwelijksluiting zijn opgetreden, centraal staan. Kern van Hofstee's betoog is de stelling, dat de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd per sociale groep verschillend is verlopen. Tot een empirische toetsing van zijn theorie is Hofstee niet gekomen. Deels had dit te maken met het feit, dat hij slechts voor een zeer beperkte regio de beschikking had over gegevens met betrekking tot de huwelijksleeftijd in de door hem onderscheiden sociale groepen. Door gebruik te maken van individuele data met betrekking tot de leeftijd bij huwelijk en het beroep van de bruidegom kan echter voor een aantal Nederlandse gemeenten worden nagegaan of inderdaad in de periode 1812-1912 de huwelijksleeftijd naar sociale groep uiteen liep en kunnen ook de veranderingen in de huwelijksleeftijd getraceerd worden. In deze analyse wordt zowel met verschillen tussen stad

en platteland als met regionale verschillen, met name die tussen het verstedelijke Westen, het relatief sterk op de buitenwereld gerichte Noorden en de meer op zichzelf georiënteerde gebieden in Oost- en Zuid-Nederland, zoveel mogelijk rekening gehouden (hoofdstuk V).

Deze regionale differentiatie van het 19e-eeuwse huwelijkspatroon vormde een belangrijk thema van het historisch-demografisch onderzoek in Nederland. Verklaringen ervoor werden enerzijds gezocht in de uiteenlopende ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden, anderzijds in verschillen in culturele opvattingen. In hoofdstuk VI worden aan de hand van multivariate analyses deze verklaringen voor de regionaal verschillende ontwikkelingen van huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie getoetst.

Deel twee, dat zich op huwelijksontbinding en hertrouw richt, begint met een globaal overzicht van de ontwikkeling van de frequentie, waarin verschillende vormen van huwelijksontbinding voorkwamen. Ook de trends in de leeftijd bij huwelijksontbinding worden kort besproken, evenals de mate waarin na huwelijksontbinding hertrouw plaatsvond en de leeftijd bij hertrouw (hoofdstuk VII). De grote veranderingen die op landelijk niveau zichtbaar werden – vanaf het midden van de vorige eeuw nam de huwelijksontbinding door overlijden af en de leeftijd bij ontbinding van het huwelijk toe, nam het belang van tweede huwelijken af en wijzigde zich de gemiddelde leeftijd bij hertrouw – worden in de volgende hoofdstukken nader uitgediept. In hoofdstuk VIII wordt aan de hand van bestaande literatuur een indruk gegeven van de factoren die van invloed waren op de (veranderingen in) verweduwing en hertrouw. De positie die de weduwe en weduwnaar in de 19e-eeuwse samenleving innamen komt uitgebreid aan de orde. Met name de invloed die geslacht, beroep en kindertal blijkens buitenlands onderzoek op de hertrouwkansen uitoefenden, krijgt uitvoerig aandacht. In hoofdstuk IX besteden we expliciet aandacht aan de Nederlandse situatie. Met behulp van speciaal voor dit doel verzameld materiaal, afkomstig uit de burgerlijke stand en het bevolkingsregister van twee Nederlandse steden in de tweede helft van de 19e eeuw, trachten we factoren op te sporen, die van belang waren voor de hertrouwkansen van weduwen en weduwnaars. Bij de presentatie van de resultaten stellen we in eerste instantie een simpele beschrijving voorop. In een laatste paragraaf wordt door middel van multivariate analyse een meer verfijnd beeld geschetst van een aantal kenmerken, die voor de hertrouwkansen van weduwen en weduwnaars van betekenis zijn geweest.

Huwelijksontbinding door echtscheiding nam in het laatste kwart van de vorige eeuw in betekenis toe, met name tussen 1865 en 1915. Deze periode is voor onze kennis van de geschiedenis van de echtscheiding van cruciaal belang: "The half-century up to World War I was a vital transitional period in the history of divorce in Western society. Most countries, states, and colonies either legalized or liberalized divorce, divorce rates began to rise appreciably, and divorce was recognized as a major social and moral issue. These developments (...) laid the foundations for the

transformation of divorce that occurred in the following seventy years'.⁷⁷ In hoofdstuk X wordt een schets gegeven van het juridisch kader, waarbinnen echtscheiding zich in Nederland afspeelde en wordt uitvoerig verslag gedaan van de discussie die in Nederland in de 19e en het begin van de 20e eeuw aan echtscheiding werd gewijd. Tevens worden de resultaten van het demografische onderzoek naar het verschijnsel samengevat.

In hoofdstuk XI wordt aan de hand van een case-study, betrekking hebbend op Den Haag in de tweede helft van de 19e eeuw, dieper ingegaan op een aantal factoren, die bepalend waren voor het vóórkomen van echtscheiding. Tevens wordt nagegaan in hoeverre hertrouw onder gescheiden mannen en vrouwen gebruikelijk was en door welke persoonskenmerken de kansen op hertrouw werden bepaald. Met name over dit laatste onderwerp is in de internationale literatuur weinig te vinden, mede omdat het om zeer kleine aantallen ging.⁷⁸ We besluiten met een samenvatting van de belangrijkste bevindingen (hoofdstuk XII).

DEEL EEN

HUWELIJKSSLUITING

II. HUWELIJKSFREQUENTIE EN HUWELIJKSLEEFTIJD IN DE 19E EN 20E EEUW

Van de Nederlandse mannen en vrouwen die in de 19e en 20e eeuw de huwbare leeftijd bereikten heeft het overgrote deel een huwelijk gesloten. Blijkens figuur 2.1 ging het in de generaties, geboren in de jaren 1780-84 en later, om minimaal 85% van de mannen en vrouwen.¹ Het percentage mannen en vrouwen dat ooit tot sluiting van een huwelijk is overgegaan – we duiden dat aan met huwelijksfrequentie – was met name in generaties, geboren tussen 1800 en 1885, vrij stabiel. Het percentage lag bij de mannen rond de 87-88%, bij de vrouwen rond de 85-86%. Aanvankelijk, tot aan de generaties geboren in het midden van de vorige eeuw, was sprake van een daling van dat percentage, maar later trad een lichte stijging op. Deze werd sterker in de generaties die in het begin van de 20e eeuw waren geboren, zodat uiteindelijk meer dan 90% van de huwbare mannen en vrouwen tot een huwelijk kwam.

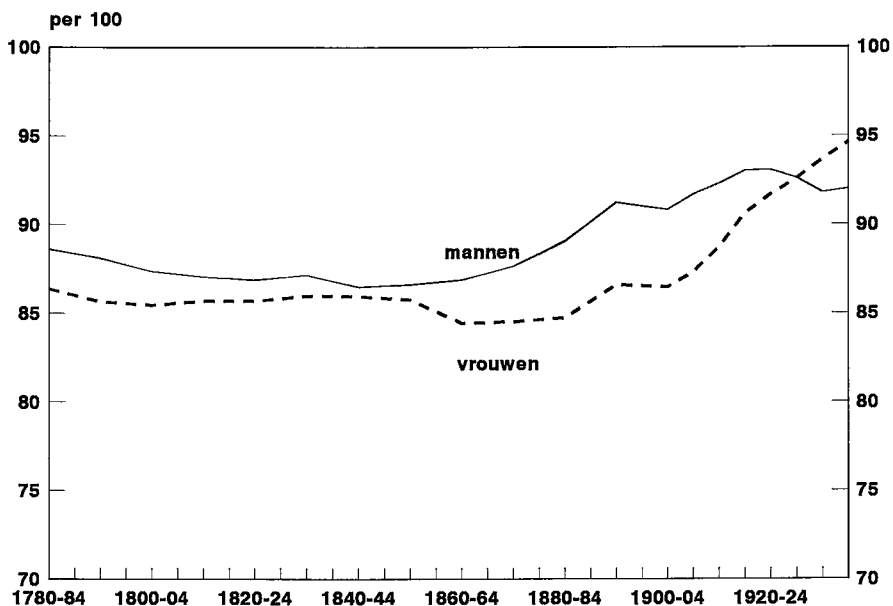
In de beschouwde generaties verdubbelde het verschil tussen het percentage ooit-gehuwde mannen en het percentage ooit-gehuwde vrouwen. Met name vrouwen die in de jaren 1860-1910 waren geboren trouwden minder dan de mannen uit dezelfde geboortegeneraties. Bedacht moet worden dat het hier niet om dezelfde huwelijken ging. Immers, eerste huwelijken van mannen en vrouwen werden maar voor een deel gesloten met partners uit dezelfde generaties.

De ontwikkeling van de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk werd in sterkere mate door verandering gekenmerkt (zie figuur 2.2). Na een aanvankelijke stijging, die leidde tot huwelijksleeftijden van circa 28,5 jaar voor mannen en circa 26,5 jaar voor vrouwen, deed zich voor beide geslachten vanaf de geboortegeneraties 1830-34 een continue daling voor. Deze duurde tot de generaties geboren in de jaren 1860-64, waarna de gemiddelde huwelijksleeftijd op een vrijwel constant niveau bleef. De variatie in de gemiddelde huwelijksleeftijd was feitelijk van bescheiden omvang: mannen en vrouwen die geboren waren in de periode 1800-04 huwden maar 1,5 jaar later dan mannen en vrouwen geboren in de periode 1880-84. Veranderingen van meer omvangrijke en duurzame aard vonden pas plaats in de generaties die na 1885 zijn geboren.

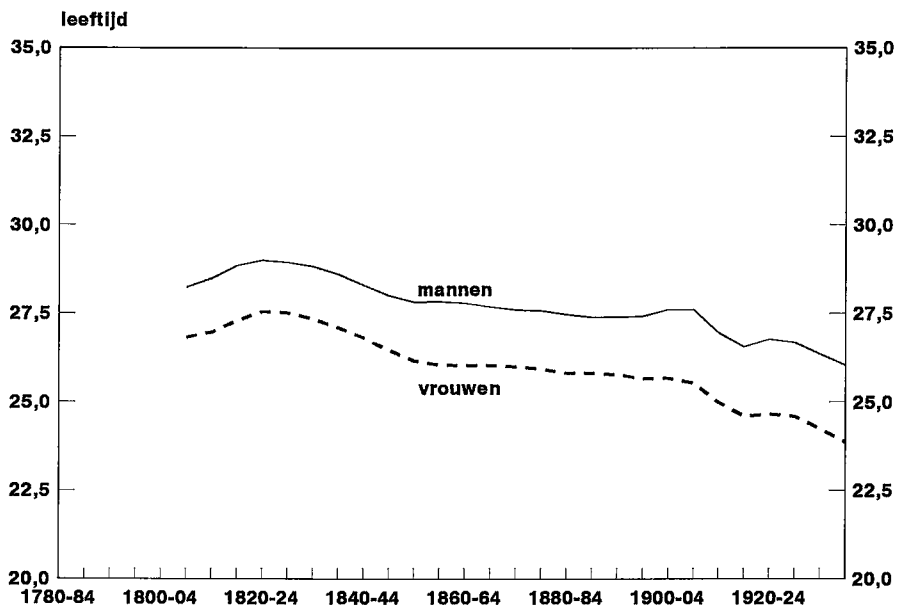
De leeftijd bij sluiting van het huwelijk en de frequentie waarmee huwelijken werden gesloten kunnen niet alleen voor geboortegeneraties worden berekend. Vaak zal men juist geïnteresseerd zijn in de huwelijksfrequentie die kenmerkend was voor een bepaalde periode of een bepaald jaar of in de leeftijd waarop in een bepaalde periode huwelijken werden gesloten.

Dit onderscheid tussen generatie of cohort enerzijds en periode ander-

HOOFDSTUK II

FIGUUR 2.1. Het percentage ooit-gehuwde mannen en vrouwen per geboortegeneratie

FIGUUR 2.2. De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk per geboortegeneratie

zijds is niet slechts van praktische betekenis, dat wil zeggen ingegeven door de beschikbaarheid van gegevens. Het is, zoals Ryder stelde, ook theoretisch van belang.

'Despite understandable disagreement about the sources of temporal variation in marital formation and dissolution, it is at least clear that some of them are period-specific in character, and thus call for measurements in the period mode, whereas others are based on the properties of cohorts, and call for the alternative mode of temporal aggregation'.² De theoretische veronderstelling achter de generatiebenadering is, dat iedere geboortegeneratie waarvan het individu deel uitmaakt een eigen geschiedenis heeft, een geschiedenis die min of meer onafhankelijk is van de periode waarin de generatie leeft. Ontwikkelingen die zich in het percentage ooit-gehuwden en in de leeftijd bij huwelijk voordoen, komen, al naar gelang de wijze van analyse, op een andere wijze tot uiting. Zo zal, wanneer zich binnen opeenvolgende geboortegeneraties een stijging van de huwelijksleeftijd voordoet, de op periodebasis berekende huwelijksfrequentie, dalen beneden de waarde die in de generaties zelf valt waar te nemen. Een daling van de huwelijksleeftijd zal een tegengesteld effect hebben.

Behalve door dergelijke seculaire veranderingen in de geboortegeneraties kunnen echter ook discrepanties optreden tussen de gemiddelde huwelijksleeftijd en het percentage ooit-gehuwden in afzonderlijke jaren en dat in geboortegeneraties als gevolg van het feit, dat de huwelijksluiting zeer gevoelig is voor de fluctuaties in economische en politieke omstandigheden. Wanneer in een bepaalde periode het aantal huwelijken sterk afneemt en alle generaties op dezelfde wijze op de gewijzigde omstandigheden reageren, zal de huwelijksleeftijd in deze periode weinig veranderen, terwijl de huwelijksfrequentie in de betreffende periode sterk zal afnemen. In de betreffende geboortegeneraties zal de huwelijksleeftijd toenemen en de huwelijksfrequentie niet veranderen.

Een analyse van het huwelijkspatroon voor specifieke jaren of periodes houdt bepaalde risico's in. Deze houden verband met het feit dat de kenmerken van het patroon van huwelijksluiting in een bepaalde periode mede bepaald worden door hetgeen er met de in deze periode huwende geboortegeneraties in eerdere periodes is gebeurd. Uitstel van het huwelijk van het ene jaar op het andere leidt bijvoorbeeld tot een sequentie van eerst een hoog en vervolgens een noodzakelijk daarbij horend laag percentage ooit-gehuwden. De huwelijken die door een geboortegeneratie in een bepaald jaar worden gesloten zijn dus het resultaat van de interactie tussen de omstandigheden die eigen zijn aan de periode in kwestie en de huwelijksgeschiedenis van de betreffende generatie.

Voor een inzicht in de jaarlijkse fluctuaties van de huwelijksluiting sedert de vorige eeuw is gebruik gemaakt van gegevens met betrekking tot het aantal gesloten huwelijken. Vóór 1850 is alleen het totale jaarlijks aan-

tal gesloten huwelijken bekend. Pas na 1850 wordt een onderscheid gemaakt naar burgerlijke staat en leeftijd der huwendes.

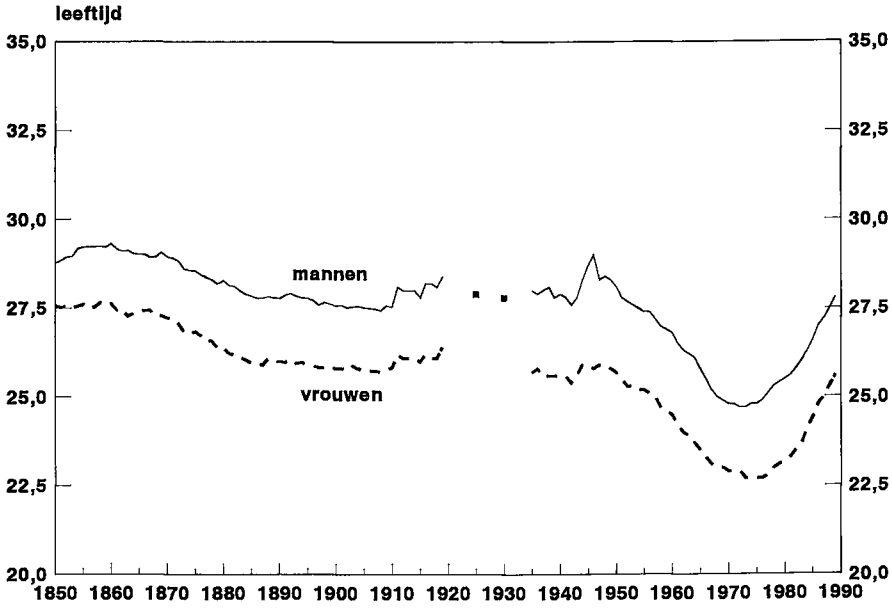
Uit figuur 2.3 valt af te lezen dat de leeftijd bij eerste huwelijk in Nederland tot omstreeks 1860 een lichte tendens tot stijging vertoonde. We weten niet of het hier om een tijdelijk dan wel om een reeds lang lopend proces ging. Gedurende het gehele tijdvak 1850-70 huwden mannen tussen de leeftijd 28,8 en 29,3 jaar, vrouwen tussen 27,3 en 27,7 jaar. Na 1860 vond een voortdurende daling van de leeftijd bij eerste huwelijk plaats, die tot circa 1900 aanhield. Tussen 1860 en het einde van de 19e eeuw daalde de huwelijksleeftijd van mannen met circa één jaar, die van vrouwen met iets meer dan 1,5 jaar. Mannen huwden omstreeks 1910 rond de 27,5-jarige leeftijd, vrouwen wanneer zij circa 25,7 jaar oud waren. Na een periode van stijging gedurende de Eerste Wereldoorlog bleef de huwelijksleeftijd stabiel. Een veel sterkere daling tekende zich vervolgens af na de Tweede Wereldoorlog; de huwelijksleeftijd daalde met circa 2,5-3,0 jaar tot circa 24,7 jaar bij de mannen en tot circa 22,7 jaar bij de vrouwen. Mannen huwden in het midden van de vorige eeuw gemiddeld 1,2-1,5 jaar later dan vrouwen. Na ongeveer 1870 nam dit verschil iets toe; het bereikte circa 2,0 jaar rond de jaren twintig van deze eeuw en nam in de jaren vijftig en zestig van de 20e eeuw zelfs toe tot circa 2,3-2,4 jaar.

Voor de periode vóór 1850 beschikten we, zoals vermeld, niet over data met betrekking tot de veranderingen in de huwelijksleeftijd. Wel kon met behulp van een globale vergelijking van de naar leeftijdsklasse onderscheiden percentages ooit-gehuwden in de jaren 1830, 1840 en 1850 worden vastgesteld, dat in de betrokken periode de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk moet zijn gestegen.

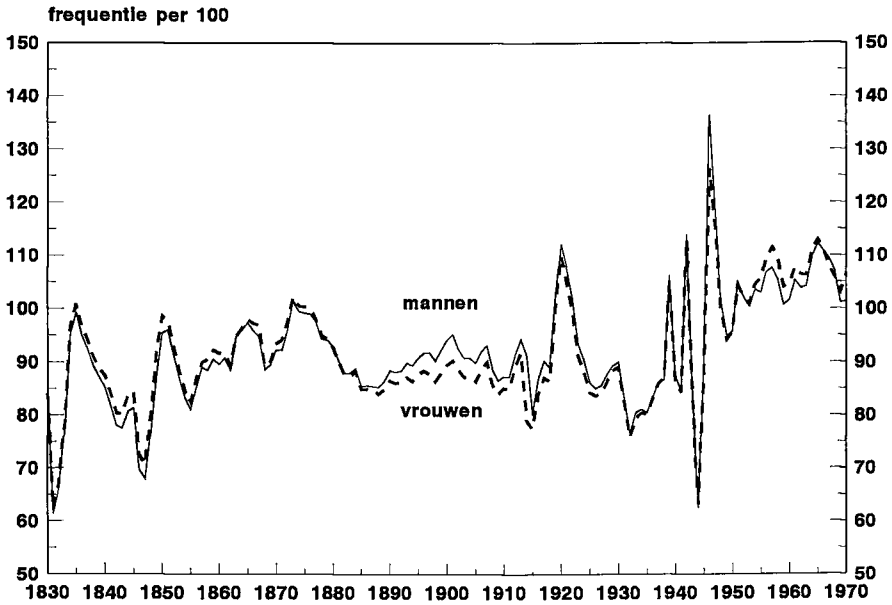
Door de gegevens over de huwelijken naar leeftijd en burgerlijke staat te relateren aan gegevens over de leeftijdsopbouw van de bevolking is het mogelijk ook het jaarlijks verloop van de huwelijksfrequentie op bevredigende wijze in de tijd te volgen.³ In figuur 2.4 is de ontwikkeling van de frequentie van de sluiting van eerste huwelijken voor afzonderlijke jaren tussen 1830 en 1970 voor mannen en vrouwen weergegeven. De cijfers in de figuur geven aan het aantal huwende mannen respectievelijk vrouwen per 100 van de huwbare mannelijke en vrouwelijke bevolking (dat wil zeggen niet of niet meer gehuwde mannen of vrouwen tussen 15 en 50 jaar). Het cijfer is vergelijkbaar met het uiteindelijk percentage huwendes in de geboortegeneratie, hoewel het in feite gaat om een samenvoeging van ervaringen van opeenvolgende geboortegeneraties.

Het verloop van de huwelijksfrequentie werd tot ongeveer 1875 in sterke mate door conjuncturele gebeurtenissen gekenmerkt.⁴ Een lange-termijntrend viel daardoor moeilijk aan te geven. Wel is duidelijk een aantal periodes aan te wijzen, waarin langdurig de ontwikkeling in dezelfde richting is gegaan. Het aantal huwendes bereikte in de jaren zeventig van de vorige eeuw bijvoorbeeld een exceptioneel hoog niveau. De frequentie

HUWELIJKSFREQUENTIE EN HUWELIJKSLEEFTIJD

FIGUUR 2.3. De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk naar geslacht, 1850-1989

FIGUUR 2.4. De frequentie van de eerste huwelijksluiting, 1830-1970 (per 100 van de huwbare bevolking)

van sluiting van eerste huwelijken oversteeg omstreeks 1875 bij de vrouwen zelfs het cijfer van 100. In de overeenkomstige geboortegeneraties kwam de intensiteit niet uit boven 86. Dergelijke waarden komen slechts onder bepaalde condities voor en wijzen in feite op sterke verschuivingen, die zich in de leeftijd bij huwelijksluiting hebben voorgedaan.

In de jaren 1900-30 was de stijging van de huwelijksfrequentie als gevolg van een lichte daling van de huwelijksleeftijd in de geboortegeneraties 1870-1900 opmerkelijk. De daling van 1930-50 werd teweeggebracht door de als gevolg van de economische crisis opgeroepen stijging van de huwelijksleeftijd, terwijl de zeer sterke stijging van de frequentie na de oorlog met name het gevolg was van de snelle daling van de huwelijksleeftijd.

Van bijzondere betekenis was het verloop van de huwelijksluiting na 1965. In een periode van 10 jaar is de frequentie gedaald van ruim 112% naar bijna 75% bij de mannen en van 113% tot ongeveer 79% bij de vrouwen. Ook nu vormde de verlaging van de leeftijd bij een eerste huwelijk de basis van deze ontwikkeling.

Zowel uit de ontwikkeling van de huwelijksfrequentie in de geboortegeneraties als uit het verloop van de huwelijksfrequentie en de huwelijksleeftijd in de periode 1830-1970 bleek, dat de leeftijd bij huwelijk de sleutelrol speelde in de ontwikkeling van het huwelijkspatroon in Nederland. De leeftijd waarop mannen en vrouwen in de 19e en 20e eeuw een huwelijk sloten varieerde echter niet alleen in de tijd. Tijdgenoten signaleerden ook aanzienlijke verschillen in de huwelijksleeftijd naar sociale klasse, tussen steden en het platteland en tussen de regio's. Kenmerkend voor de opvattingen van vele 19e-eeuwse commentatoren was, dat men de huwelijksleeftijd vooral in termen van verschillen tussen de sociale klassen interpreteerde. Ook al was statistisch materiaal zo goed als geheel afwezig, het grote verschil in de huwelijksleeftijd van de burgerij en de boeren enerzijds en de arbeidersklasse anderzijds werd door velen als een vaststaand feit beschouwd. Het oordeel dat men over deze verschillen velde en de verklaringen die men ervoor gaf liepen echter wel uiteen. Bovendien viel in de loop van de 19e eeuw een geleidelijke verandering in opvattingen te constateren. Omdat de collectieve regels met betrekking tot de huwelijksleeftijd voor een deel de overwegingen en gedragwijzen van de individuen op dit punt 'stuurden', is het zinnig aan de opvattingen met betrekking tot de huwelijksleeftijd, zoals die in de 19e eeuw bestonden, uitgebreid aandacht te besteden (hoofdstuk III).

In hoofdstuk IV en hoofdstuk V concentreren we ons daarentegen op de demografische feiten. Gelet op de situatie waarin de bevolkingsstatistiek in Nederland in de 19e eeuw verkeerde, is het niet verwonderlijk dat deze feiten in de 19e eeuw zelf weinig aandacht kregen. Zij die zich met de ontwikkeling van de huwelijksluiting bezig hielden hadden voor de beoordeling van de demografische situatie geen andere middelen ter beschikking dan globale huwelijkscijfers. Sporadisch baseerde men zich op eigen

onderzoek in de registers van de burgerlijke stand. Dat was bij voorbeeld het geval met Janse, die een overzicht publiceerde van de huwelijksleeftijden in Brouwershaven over de jaren 1813-49, uitgesplitst naar de beroepsgroep van de man. Landbouwers bleken op *lagere* leeftijden te huwen dan zeelieden en ambachtslieden terwijl hun vrouwen gemiddeld wat later huwden dan deze beide groepen.⁵ Een meer uitvoerige beschouwing over de huwelijken te Hilversum voor de periode 1850-70 werd door Van Hengel gegeven. Afzonderlijke gegevens over het beroep van de man wazen uit, dat onder de fabrieksarbeiders en bij de landbouwers een afname van de aantallen gehuwden te constateren was geweest, waarvoor 'maatschappelijke en godsdienstige' redenen bestonden. De boerenzoon moest jarenlang wachten eer er een boerderij vrij kwam, maar was niet bereid om naar het Gein of de Bijlmermeer te gaan waar nog wel boerderijen waren te krijgen, omdat 'de overgrote meerderheid onder hen tot de Bisschoppelijke Cleresie behoort' en ze daar 'licht hun pastoor moeten missen'.⁶

Voor de huwelijken welke in de jaren 1877-81 gesloten waren in de gemeenten Rotterdam en Dordrecht en in een 40-tal landelijke gemeenten werd door Prinzing de gemiddelde huwelijksleeftijd naar welstandsklasse berekend. Dit retrospectieve onderzoek werd echter pas in 1903 gepubliceerd. Het bleek dat in de steden bij toenemende welvaart de huwelijksleeftijd van de mannen hoger lag, terwijl bij de vrouwen in de steden weinig verschil was te merken tussen de laagste 3 welstandsklassen. In tegenstelling tot de mannen was de laagste huwelijksleeftijd echter in de hoogste welstandsklasse te vinden. Op het platteland nam eveneens de huwelijksleeftijd toe met het stijgen der welvaart; bij mannen en vrouwen echter hadden de best gesitueerden de laagste huwelijksleeftijd.⁷ Een vergelijkbaar onderzoek van Methorst, betrekking hebbend op huwelijken, gesloten in de jaren 1907-11 in de steden Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Dordrecht en in een 100-tal kleine gemeenten, werd pas in 1935 gepubliceerd.⁸

Slechts zelden werd echter in de discussies over de huwelijksleeftijd naar bovengenoemde of andere studies verwezen en velen konden hun oordeel dan ook slechts baseren op datgene wat men in de eigen beperkte directe omgeving kon waarnemen. Dit bleek zelden een belemmering voor generaliserende uitspraken over de huwelijksleeftijd.

Pas in de tweede helft van de 20e eeuw kwam meer systematisch onderzoek naar de feitelijke ontwikkeling van de huwelijksleeftijd op gang. Op basis van regionale, statistische gegevens formuleerde Hofstee zijn theorie over de ontwikkeling van de leeftijd bij huwelijksluiting in Nederland. Deze theorie en het daaraan gerelateerde buitenlandse en Nederlandse empirisch onderzoek vormen de kern van hoofdstuk IV.

Centraal element, zowel in de opvattingen van de 19e-eeuwse waarneemers als in die van de 20e-eeuwse onderzoekers van de huwelijksleeftijd, bleken de aan de beroepspositie van de huwendes gerelateerde verschillen

HOOFDSTUK II

in huwelijksleeftijd te zijn. Aan de hand van door ons zelf en anderen verzamelde gegevens over circa 13 regio's in Nederland trachten we voor de 19e eeuw voor een aantal sociale groepen (beroepsgroepen) de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd te beschrijven (hoofdstuk V). We confronteren onze bevindingen met de opvattingen die in de 19e eeuw over dit onderwerp heersten.

Een ander belangrijk thema van het historisch onderzoek vormden de grote regionale verschillen in huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie die in de 19e eeuw in Nederland bestonden. Op basis van statistische gegevens voor 27 regio's trachten we in hoofdstuk VI met behulp van multivariate analyse de factoren op te sporen, die voor deze regionale verschillen in het huwelijkspatroon verantwoordelijk zijn geweest.

III. OPVATTINGEN MET BETREKKING TOT DE HUWELIJSLEEF TIJD

III.1. INLEIDING

Zoals iedere statusovergang in het leven van de mens was ook het huwelijk in het verleden met regels omgeven. Deze regels betroffen onder meer de leeftijd die de huwendes minimaal bereikt moesten hebben, de verschillen in leeftijd tussen de partners die nog acceptabel werden geacht en de leeftijd waarboven een huwelijk feitelijk niet langer gepast werd geacht. Ideeën over de leeftijd bij een huwelijk reflecteerden wijdverbreide opvattingen over gepaste omstandigheden om een huwelijk aan te gaan. De betreffende regels waren voor een deel scherp omschreven, voor een deel echter uiterst vaag.¹

Individueen kwamen aan hun ideeën over het juiste tijdstip van een huwelijk doordat hen expliciet geleerd werd wat een geschikte huwelijksleeftijd was, doordat ze waarnamen of ervoeren wat de consequenties waren van een huwelijk op het juiste tijdstip, doordat ze kennis namen van de leeftijd waarop de meeste mensen huwden en doordat ze persoonlijk of bij anderen ervoeren wat de consequenties waren van een afwijking van het ideale patroon.² De ideaal geachte leeftijd om te huwen was – en is – dus sociaal gedefinieerd.³

In dit hoofdstuk trachten wij op het spoor te komen van de opvattingen die in de 19e eeuw in Nederland met betrekking tot de huwelijksleeftijd leefden. Centraal staan daarbij de vragen wat ‘men’ voor mannen en vrouwen de meest geschikte leeftijd voor het huwelijk vond, welke leeftijdsverschillen tussen mannen en vrouwen acceptabel werden geacht en in hoeverre men afwijkingen tussen al of niet expliciet geformuleerde idealen en de werkelijkheid constateerde.

We beginnen met een schets van de wijze waarop in de wetgeving de huwelijksleeftijd en de meerderjarigheidsgrens waren gereguleerd. Relatief expliciet maar minder strikt werden ook in de 19e-eeuwse huwelijksadviesboeken regels geformuleerd. Overeenkomst met de wetgeving was er in zoverre dat de sociale en godsdienstige herkomst van de schrijvers, veelal uit de protestantse liberale burgerij, sterk overeenkwam met die der wetgevers. Voor een belangrijk deel richtten deze boeken zich tot dezelfde groep.⁴

Naast wetten waren er andere regels met betrekking tot de minimum en maximum huwelijksleeftijd op het gedrag van invloed. Plaatselijk verschillende gewoonten en gebruiken hielden de huwendes voor, dat zij te jong waren om te huwen, te oud om die stap te wagen, of te veel uiteenlopend in leeftijd om een huwelijk te sluiten. Afwijkingen van deze normen konden streng worden gestraft door de plaatselijke gemeenschap, die daar-

voor een groot scala aan dwangmiddelen had.

De problemen bij het opsporen van deze nergens schriftelijk vastgelegde regels zijn legio. Door volkskundigen opgetekende gewoonten en gebruiken, spreekwoorden en zegswijzen geven echter wel een indruk van de opvattingen die men met name in plattelandsgebieden van de ideale huwelijksleeftijd had en van de wijze, waarop men tegen leeftijdsverschillen tussen huwend en keek. Het probleem is dat deze informatie veelal afkomstig was van personen uit de burgerij. Hoewel in de verschillende arbeiders- en landbouwenquêtes de onderlaag van de samenleving evenmin voortdurend zelf aan het woord was, bieden de ideeën van de rapporteurs en geënquêteerden toch enig inzicht in het onderwerp, al was het maar in de vooroordelen van de burgerij. Aan zowel de opvattingen van volkskundigen als aan de in de verschillende enquêtes neergelegde beschrijvingen wordt dan ook uitvoerig aandacht besteed.

Al in de eerste helft van de 19e eeuw werden onder de ambachtelijke volksklasse en de verarmde laag van losse arbeiders problemen op het terrein van de zedelijkheid gesignaleerd die aanleiding gaven tot verontruste commentaren. Het debat over de zedelijke problemen werd in liberale kring vooral gevoerd in de context van de malthusiaanse opvattingen over de relatie tussen bevolkingsgroei en armoede. Daarbij stonden tegenover elkaar zij die in de levenswijze van de paupers – en met name in hun onberaden huwelijken en overdadige voortplanting – de oorzaak van de bevolkingsgroei en armoede zagen en het middel van de ‘moral restraint’ – de vrijwillige onthouding – ter afremming der bevolkingsgroei voorschreven, en zij die de sociale en economische structuur van de samenleving voor de armoede verantwoordelijk achtten en een verhoging van de huwelijksleeftijd niet opportuun vonden. Dit kon zijn omdat de huwelijksleeftijd in Nederland al zo hoog lag, omdat onthouding aanleiding gaf tot prostitutie, zelfmoord, krankzinnigheid, misdadigheid en onnatuurlijke ontucht⁵, of omdat verhoging van de huwelijksleeftijd het aantal buitenechtelijke kinderen zou doen vermeerderen.

Ook binnen het socialisme kwam het huwelijk aan de orde in het kader van de discussie over het armoedevraagstuk. De ‘moral restraint’, die aan de arbeidersklasse, voor wie het huwelijk een soort hemel op aarde was, werd opgelegd, de daarmee scherp contrasterende mogelijkheden die, naar men stelde, de bourgeoisie in de prostitutie had, de morele verworping van het huwelijk, veroorzaakt door de kapitalistische produktieverhoudingen, de misstanden waaronder vrouwen uit de arbeidersklasse moesten leven en de dubbele moraal ten aanzien van mannen en vrouwen, waren aspecten die daarbij aan de orde kwamen.⁶

Met name na 1870 werd het huwelijk een centraal thema in de prostitutiekwestie. De vraag of prostitutie een noodzakelijke uitlaatklep was voor de door geringe huwelijksmogelijkheden en hoge huwelijksleeftijden gefrustreerde mannelijke seksualiteit beroerde in eerste instantie de medische wereld. Niet alleen de relatie tussen sexuele onthouding en gezondheid

was voor de geneeskundigen van belang, ook de in medisch opzicht ideale huwelijksleeftijd en de uit het oogpunt van de reproductie wenselijke leeftijdsverschillen tussen man en vrouw, waren onderwerpen waarmee de geneeskundige zich bezig hield. De prostitutiekwestie gaf echter ook aanleiding tot de opkomst van een nieuwe christelijke zedelijkheidspolitiek. Belangrijkste drager van de protestants-christelijke idealen werd de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie (NVP, opgericht in 1878) die zich samen met haar vrouwelijke pendant, de in 1885 opgerichte Nederlandsche Vrouwenbond ter Verhooging van het Zedelijk Bewustzijn (NVVZB), met name inzette tegen de reglementering van de prostitutie doch haar werkterrein in de loop der jaren sterk uitbreidde tot de bestrijding van alle vormen van ontucht en van alle concepties van het huwelijk, die de voorstanders van reglementering hadden.⁷ Binnen de christelijke zedelijkheidspolitiek stond centraal de beteugeling van de ontucht buiten het huwelijk. Een verlaging van de huwelijksleeftijd werd niet opportuun geacht, omdat het er juist om ging de mannelijke geslachtsdrift in te perken.⁸

Op het einde van de 19e eeuw werd de invloed van het darwinisme en het evolutionaire denken zichtbaar in de ontwikkeling van de maatschappijvisie van progressieve liberalen, socialisten en feministen. De verschillen in identiteit van man en vrouw en de wijze waarop het huwelijk daarop inspeelde, het vraagstuk van de selectie der intelligentsia en de wijze waarop deze door het huwelijk werd beïnvloed, stonden hierin centraal.⁹ Ook in deze discussie speelden artsen een belangrijke rol.

Lange tijd bleef in de 19e eeuw, voordat de moderne georganiseerde vrouwenbeweging een maatschappelijke factor van betekenis was geworden, 'de huwelijkskwestie' synoniem met de door voor- en tegenstanders van de vrouwenbeweging gevoerde discussie over de beperkte huwelijksmogelijkheden van de Nederlandse vrouw. Redenen voor die geringe huwelijkskansen zag men zowel in de steeds hogere eisen die mannen in financieel opzicht stelden vooraleer zij tot een huwelijk wensten over te gaan, in de welvaartstoename, die de aan een huwelijk verbonden kosten steeds hoger deed stijgen, in de geringere bereidheid van vrouwen taken in de huishouding op zich te nemen en in het gebrek aan voorbereiding op haar gehuwde staat. De strijd van de vrouwenbeweging voor onderwijs en arbeid zou door de geringe huwelijksmogelijkheden mede gemotiveerd blijven. Ook inzake de prostitutiebestrijding en de hervorming van het huwelijksrecht, met name ten aanzien van de strijd tegen het verbod van het onderzoek naar het vaderschap van buitenechtelijke kinderen, werd het huwelijk door de vrouwenbeweging aan de orde gesteld.¹⁰

In dit hoofdstuk zullen we aan de hand van het boven geschetste stramen een beeld geven van de opvattingen, die binnen deze groepen met betrekking tot de huwelijksleeftijd bestonden. Het spreekt vanzelf dat een strikte scheiding tussen bewegingen, personen en opvattingen niet te maken is; herhaaldelijk zal dan ook van overlapping sprake zijn.

III.2. DE HUWELIJKSWETGEVING

Wettelijke voorschriften bepaalden op verschillende manieren de huwelijksleeftijd. Niet alleen had (en heeft) de wetgever een minimum huwelijksleeftijd vastgelegd, regels bestonden eveneens met betrekking tot de leeftijd waar beneden ouderlijke toestemming tot het huwelijk vereist was. Daarnaast was voorgeschreven in welke vorm het huwelijk diende te worden gesloten. Ten slotte bestonden er buiten het Burgerlijk Wetboek (BW) voorschriften die voor de huwelijksleeftijd van betekenis waren. In het bijzonder golden die de vervulling van de dienstplicht. Welke grenzen stelden deze wetten in de door ons bestudeerde periode aan de huwelijksleeftijd?

In de periode 1811-38, toen de Code Civil van kracht was, konden een man beneden de 18 en een vrouw beneden de 15 geen huwelijk aangaan (artikel 144). De koning kon wegens gewichtige redenen dispensatie van die leeftijd verlenen. Een man beneden de 25 en een vrouw beneden de 21 hadden bovendien voor het aangaan van een huwelijk toestemming van hun vader en moeder nodig. Mannen ouder dan 25 en vrouwen ouder dan 21 waren daarnaast verplicht, alvorens een huwelijk aan te gaan, 'bij eene eerbiedige en formeele acte te verzoeken den raad van hunnen vader en moeder' (artikel 151). Tot de leeftijd van 30 jaar (voor de mannen) respectievelijk 25 jaar (voor de vrouwen) gold de regel, dat deze 'eerbiedige acte', waarop geen toestemming tot een huwelijk was gevolgd, nog tweemaal hernieuwd moest worden, alvorens met de voltrekking van het huwelijk kon worden voortgegaan (artikel 152). Na de 30-jarige leeftijd kon bij het ontbreken van de toestemming op een eerbiedige acte, na een maand met de voltrekking van het huwelijk worden voortgegaan (artikel 153). Uit deze artikelen volgt dat de voor beide seksen op 21 jaar gestelde meerderjarigheidsgrens voor de huwelijksluiting slechts een beperkte betekenis had.

Al snel na de onafhankelijkheid werden pogingen gedaan tot een nieuw burgerlijk wetboek te komen, maar dat werd pas in 1838 ingevoerd. Het is echter uiterst leerzaam kort de tussentijds ingediende wetsvoorstellen op de voor ons relevante punten de revue te laten passeren.

Ingevolge artikel 100 van de Grondwet van 1814 stelde de koning in april 1814 een commissie in voor het maken van ontwerpen van nieuwe Nederlandse wetboeken. In het door de subcommissie voor het Burgerlijk Wetboek onder leiding van J.M. Kemper ingediende ontwerp werd voorgesteld, de minimum leeftijd voor het aangaan van een huwelijk van de vrouw op 16 jaar te stellen. Deze verandering van 15 in 16 jaar was volgens Nicolaï in overeenstemming met 'la marche de la nature; il rétablit entre l'homme et la femme le même intervalle de deux années, que nos anciennes lois avaient prescrit'.¹¹

Volgens het ontwerp BW van 1821 konden kinderen die de volle ouderdom van 25 jaren niet hadden bereikt geen huwelijk aangaan, dan nadat

ze om toestemming van hun vader en moeder verzocht hadden. Latere ontwerpen beperkten deze toestemming weer tot de minderjarigen (in de voorstellen: jonger dan 23 jaar). De Kamer verzette zich hier echter tegen omdat men meende 'dat men op die jaren (beneden de 25; FVP) veeltijds geen doorzicht genoeg heeft, om de gevolgen, welke uit het huwelijk kunnen ontstaan, in te zien, en de ouders hebben te veel belang bij het geluk van hunne kinderen, dan dat zij op die jaren het huwelijk buiten hunne toestemming zouden mogen voltrekken'.¹² Met name de afgevaardigde Sandberg wilde van beperking der ouderlijke toestemming tot de 23-jarige leeftijd niets weten: 'het zijn immers de ouders, die het meeste belang hebben bij het geluk hunner kinderen, en uit dien hoofde hun welzijn het meest trachten te behartigen; en het zal dan ook wel aan weinig tegenspraak onderhevig zijn, dat zij in de beoordeling of een voorgenomen huwelijk, al dan niet daartoe kan strekken, wél zoo onpartijdig zijn als hunne jeugdige kinderen, die zoo dikwerf, meer door de driften aan hunne jaren eigen, dan door het verstand aangemoedigd worden, om eene verbindtenis voor hun geheele leven aan te gaan'.¹³

Vanzelfsprekend werd eveneens over de meerderjarigheidsgrens veelvuldig gediscussieerd. In tegenstelling tot de Code Civil, die van 21 jaar uitging, werd in het ontwerp BW van 1816 de meerderjarigheidsgrens op 23 jaar gesteld. Deze grens achtten sommigen echter nog te laag 'omdat het tijdvak tusschen de 20 en 25 jaren, als wanneer gewoonlijk de studiën eindigen en de driften der jeugd zich op het hevigst doen gevoelen, als het gevaarlijkst moet worden beschouwd'. De wetgever diende erop toe te zien, 'dat door de regten van meerderjarigheid en zelfbeheer te vroeg toe te kennen, niet aan de jeugd het wapen worde in hande gegeven om zich in het verderf te storten'.¹⁴ De afgevaardigde Reijphins daarentegen was vóór handhaving van de 21 jaar uit de Code Civil, hetgeen in overeenstemming was met de meer en meer toenemende beschaving in alle klassen der maatschappij.¹⁵

De uiteindelijk in het Burgerlijk Wetboek vastgelegde regelingen brachten, vergeleken met de Code Civil, op een aantal punten veranderingen met zich mee. Artikel 86 liet weliswaar de minimale huwelijksleeftijd van de man ongewijzigd, die van de vrouw kwam op 16 jaar. Een verzoek om dispensatie was mogelijk; dit bood echter geen garantie voor toewijzing.¹⁶

Krachtens artikel 92 konden personen die de meerderjarigheidsgrens nog niet hadden bereikt – deze grens was uiteindelijk op 23 jaar gesteld – zonder toestemming van hun ouders niet huwen. Kinderen die 23 jaar waren doch nog geen 30, waren verplicht om voor het aangaan van een huwelijk toestemming van hun ouders te verzoeken (artikel 99). Wanneer zij die toestemming niet hadden verkregen, konden zij de tussenkomst van de kantonrechter inroepen. Indien de ouders in dat geval in hun weigering volhardden, mocht het huwelijk niet worden voltrokken dan na verloop

van drie volle maanden, te rekenen vanaf de dag van verschijning bij de rechter.

Ook nadat het BW was ingevoerd, raketde op verschillende momenten de discussie over de wettelijke regeling van de huwelijksleeftijd en de daarmee verband houdende meerderjarigheidsgrens weer op.

Zijdelings was dat het geval in 1874 bij de behandeling van het Wetsontwerp tot wijziging van artikelen over de beperkte handlichting. Het kamerlid Van Zinnicq Bergmann merkte onder meer op, dat de vervanging van de meerderjarigheidsgrens van 21 naar 23 jaar een kapitale fout van de wetgever was geweest. Het verwonderde hem dat in een tijd dat beschaving en verlichting reeds zo ver gevorderd waren en het onderwijs zo'n vlucht nam, men in tegenstelling hiermee de minderjarigheid zo veel langer had doen voortduren.¹⁷ Een ontwerp van wet tot vervroeging van het tijdstip der meerderjarigheid tot 21 jaar bereikte de Kamer in 1877. In de commissie van rapporteurs werd het voorstel echter ongunstig ontvangen. Gebiedende redenen zag men niet voor een dergelijke 'ingrijpende wijziging in het familieleven'. Er werd op gewezen dat tegenwoordig 'de opleiding van vele jongelieden uit den beschaafden stand (...) in den regel later voltooid (is) dan voorheen het geval was'. Vele leden 'achten het ook niet voorzigtig om jongelieden van 21 jaar in alle gevallen de bevoegdheid te geven om zelfstandig een huwelijk aan te gaan'.

Was men over het algemeen tegen vervroeging van het tijdstip der meerderjarigheid, niettemin gaven enkele leden te kennen dat zij graag zouden zien dat de minister een poging deed om aan meerderjarigen volledige zelfstandigheid tot het aangaan van een huwelijk te verlenen door afschaffing van artikel 99 van het BW dat personen tussen 23 en 30 jaar verplichtte ouderlijke toestemming tot het huwelijk te vragen.¹⁸

De in 1880 ingestelde Staatscommissie die de herziening van het burgerlijk wetboek tot taak kreeg kwam opnieuw op het onderwerp terug. Voorgesteld werd de meerderjarigheidsgrens op 21 jaar te stellen. Reden daarvoor was onder meer, dat in vergelijkbare landen, zonder dat er nadeel van werd ondervonden, ook een dergelijke leeftijd werd aangehouden. Bovendien 'brengt het moderne leven ontegenzeggelijk eene vroegere geestelijke zelfstandigheid der kinderen met zich dan een halve eeuw geleden' toen de grens der meerderjarigheid op 23 jaar was gesteld.¹⁹ Ten slotte werd voorgesteld dat alleen minderjarigen voor het sluiten van een huwelijk de toestemming nodig hadden van hem die het gezag uitoefende. 'Waar de gewenschte natuurlijke verhouding bestaat, zal van zelf het kind, schoon meerderjarig, niet lichtvaardig er toe overgaan, om tegen den zin der ouders, en in weerwil hunner redelijke bedenkingen, in het huwelijk te treden', meende de commissie.²⁰

De voorstellen van de commissie brachten het niet tot wet, maar bij de vaststelling van de begroting van het departement van justitie voor het jaar 1898 werd, naar aanleiding van een opmerking van de afgevaar-

digde Van den Biesen, opnieuw de meerderjarigheidsgrens ter sprake gesteld. De minister van justitie Cort van der Linden merkte op 'dat de leeftijd van de meerderjarigen misschien eenigszins zal kunnen worden verlaagd, maar zoolang de gezinnen blijven de grondslagen van de familierechten, zal men niet alleen in het belang van de aanstaande echtgenooten noodig hebben de toestemming van de ouders (...) maar ook wel degelijk in het belang van de familiën, van de geslachten, omdat het voor de ouders en de grootouders niet onverschillig kan zijn, wie zij in hunne familie opnemen en aan wie zij eventueel hun vermogen zullen nalaten'.²¹

Op het einde van de 19e eeuw werd, naar aanleiding van de discussie over het wetsvoorstel tot wijziging en aanvulling van de bepalingen in het BW omtrent de vaderlijke macht, opnieuw een voorstel gedaan tot wijziging van de meerderjarigheidsgrens. In het oorspronkelijke wetsontwerp was de wijziging tot 21 jaar niet opgenomen, maar zeer veel leden uit de commissie van voorbereiding wensten deze wijziging in het ontwerp opgenomen te zien. De regering ging met dit voorstel accoord. De afgevaardigde Van Karnebeek, gesteund door enkele andere kamerleden, zag echter geen reden tot vervroeging der meerderjarigheid: 'Wij hooren tegenwoordig van alle kanten spreken van een groot euvel in onze maatschappij, namelijk dat van de onbezonnen, onberaden, veel te vroege huwelijken. Aan alle kanten wordt dit euvel beschouwd als een bron van ellende die de verbetering van de zedelijke en oeconomische toestanden beletten. Maken de ouders bezwaar tegen een huwelijk, dan zal daarvoor wel een reden bestaan, die meer of minder gegrond, maar toch altijd gegrond zal zijn'. Hield men de meerderjarigheid op de leeftijd die nu gold dan zal de jonge man of vrouw 'twee jaren langer moeten bedenken of hij de consideratiën die de ouders tegen het huwelijk hebben, ter zijde wil stellen, of het inzicht der ouders niet het beter inzicht is'.²² Zijn verzet was echter vergeefs.

De afgevaardigde Fokker poogde tevergeefs ook voor minderjarigen een beroep op de kantonrechter mogelijk te maken, wanneer een der ouders toestemming tot het huwelijk weigerde. Zijn collega Veegens verklaarde zich echter tegen deze mogelijkheid: 'Het is aan de ouders, niet aan den rechter, te beoordeelen of het kind een goed, dan wel een verkeerd lichtvaardig huwelijk wil aangaan, en in het laatste geval dat huwelijk, door het onthouden der vereischte toestemming, althans gedurende de minderjarigheid van het kind, te voorkomen. (...) Zij kennen hun kinderen beter dan iemand anders; en hun bevoegdheid om te beoordeelen, of een bepaald huwelijk (...) voor dat kind en voor de familie gewenscht zou zijn, kan niet aan anderen (...) worden overgedragen'.²³ Minister Cort van der Linden beaamde dat: 'Waar het de toestemming voor het huwelijk betreft, moeten de ouders in de eerste plaats letten op de belangen van het kind, maar er komen nog andere consideratiën bij. Zij treden op ieder als representant van hun geslacht, zij moeten het huwelijk als zoodanig nagaan'.²⁴

Bij wet van 6 februari 1901, ingegaan op 1 december 1905, werd de nieuwe meerderjarigheidsgrens ingevoerd. Slechts personen beneden de 21-jarige leeftijd hadden vanaf dat moment nog toestemming der ouders voor het aangaan van een huwelijk nodig. Weigerde een der ouders de toestemming, dan was het huwelijk niet geoorloofd. Wanneer een der ouders zich echter niet verklaarde of met de noorderzon was vertrokken, kon de toestemming vervangen worden door verlof van de kantonrechter. Wettige kinderen die meerderjarig waren en nog geen 30 jaar oud moesten echter toestemming aan de ouders blijven vragen maar konden ook een beroep doen op de kantonrechter. Pas per 1 januari 1970 werd de verplichting dat een meerderjarig kind tot zijn dertigste voor het aangaan van een huwelijk de toestemming van zijn ouders behoefde, vervallen verklaard.²⁵

Niet alleen de wettelijke voorschriften ten aanzien van de meerderjarigheid en de minimum huwelijksleeftijd reguleerden de huwelijksluiting. Ook andere wetten zoals de militiewetgeving en de in het BW gegeven voorschriften ten aanzien van de huwelijksvoltrekking, hadden in de ogen van waarnemers een stimulerende of remmende invloed op de huwelijksleeftijd.

De oorzaak van een uitstel van het huwelijk en soms zelfs van een afstel, waren de deels in het BW neergelegde voorschriften met betrekking tot de voltrekking van het huwelijk, zoals de kosten van formaliteiten, de leges op ondertrouw en trouwen, het tonen van doop- of geboorteakten, notariële akten van ouderlijke toestemming of het bewijs van hun overlijden en het bewijs van vervulde dienstplicht.²⁶

De voor de sluiting van een huwelijk benodigde hoeveelheid akten kon aanzienlijk zijn: doop- of geboorteakten van man en vrouw (vaak uit een andere gemeente afkomstig), het bewijs van huwelijksafkondiging, overlijdensakten van de ouders (en in een aantal gevallen ook die van de grootouders), een certificaat aangevende dat de man aan de verplichtingen voor de Nationale Militie had voldaan. Niet alleen duurde het lang voordat men al deze akten uit dikwijls verafgelegen plaatsen bij elkaar had, ook waren er aan de verwerving ervan kosten verbonden. In het begin van de 19e eeuw was de burgerlijke huwelijksvoltrekking voor de armen kosteloos gemaakt. Het doel hiervan was te voorkomen dat het trouwen uit 'pecuniële bezwaren' niet door zou kunnen gaan en dat zij die als behoeftigen waren erkend gratis de verschillende akten konden verkrijgen. Het daarvoor nodige bewijs van onvermogen en de portokosten voor de te versturen akten dienden wel te worden voldaan.²⁷ Verder diende men zowel voor het aantekenen als voor het trouwen zelf een deel van de dag te verzuimen. Zirkzee maakt zelfs melding van het feit, dat in de Haarlemmermeer een vooraanstaand landeigenaar er achter kwam dat velen van zijn arbeiders om deze reden niet trouwden. Als eerste besloot hij daarop zijn arbeiders op de trouwdag door te betalen.²⁸

Volgens Stokvis waren de kosten van de formaliteiten veeleer een voorwendsel om van een niet opportuun geacht huwelijk af te zien of om instanties of personen geld uit de zak te kloppen²⁹, maar anderen waren ervan overtuigd dat het om een reëel probleem ging. Ter Veen bij voorbeeld bevestigde dat in de Haarlemmermeer in de 19e eeuw de bevolking geen prijs stelde op een wettig huwelijk, omdat men de omslachtige formaliteiten vreesde, het Raadhuis veel te ver en de onkosten te hoog vond.³⁰ Ook het kamerlid Van den Biesen bevestigde dat de papierwinkel problemen opwierp en hij zou dit thema herhaaldelijk op verschillende plaatsen aan de orde stellen. Het voorstel van de Commissie ter herziening van het BW, om de procedure ter verschaffing van de voor het huwelijk benodigde bewijsstukken te vereenvoudigen, ontmoette bij hem dan ook grote instemming. 'De ontzachelijke moeite, die het nu soms kost, om de trouwpapieren bij elkander te krijgen, is slechts bekend aan hen, die daartoe ex officio of uit liefdadigheid moeten of willen meewerken. Meermalen zijn nu de moeilijkheden zóó groot, dat velen, bij 't vernemen van alle stukken, die zij moeten toonen, eenvoudig den moed laten zakken en maar onwettig gaan samenleven. En hoevele honderden paren zouden in ongeoorloofde samenleving verkeerden, indien o.a. niet de Vereeniging van den H. Vincentius a Paulo of 't genootschap van St. Francois Regis voor de huwelijks-papieren zorgden, waarna zij kerkelijk konden huwen. Is het nu te verwonderen, dat die menschen er zelfs niet aan denken om dien paperassenwinkel van ± 24 verschillende akten bij elkaâr te krijgen, maar eenvoudig gaan samenleven, als zij geen hulpvaardigen hand vinden om hen hierin te helpen'.³¹ Mede naar aanleiding van de opmerkingen van Van den Biesen werd in het 'Programma der katholieke leden van de Tweede Kamer der Staten Generaal' als punt opgenomen: 'De formaliteiten gevorderd bij het sluiten van het burgerlijk huwelijk moeten zoo veel mogelijk worden vereenvoudigd'.³² Bij de in 1898 in de Eerste Kamer gevoerde discussie naar aanleiding van de vaststelling van de begroting van justitie werd door de afgevaardigde Reckers opnieuw gevraagd om inkrimping van beltselen en 'last not least, het beperken van de formaliteiten die aan het huwelijk moeten voorafgaan tot het strikt noodzakelijke. Er is geen werkzaam middel om te voorkomen dat de menschen zich trachten te onttrekken aan het burgerlijk huwelijk dan het zoo gemakkelijk te maken als maar eenigszins doenlijk is'. Zijn woorden werden ondersteund door Van den Biesen, die herhaalde dat het gevolg van de papierwinkel was dat veel personen in concubinaat leefden, omdat zij niet in de mogelijkheid waren aan alle formaliteiten te voldoen. De minister van justitie Cort van der Linden vond de gevolgen van het burgerlijk huwelijk echter zo belangrijk, dat vermindering van de waarborgen die in de wetten waren vastgelegd niet in aanmerking kwam.³³

Ook de militiewetgeving werd verschillende keren als een factor genoemd die vertragend op de sluiting van het huwelijk inwerkte.

Dat gold allereerst voor diegenen die dienstplichtig waren. Het was aan dienstplichtigen beneden de 40 jaar niet toegestaan in het huwelijk te treden, voordat zij aan de verplichtingen van de dienstplichtwet, hetzij door dienstvervulling, hetzij door vrijstelling, afkeuring of plaatsvervanging hadden voldaan. Eenmaal onder de wapenen moesten dienstplichtigen, indien zij wilden trouwen, toestemming vragen aan hun commandant.³⁴

Ook voor de beroepsmilitairen golden echter vele beperkingen. De op 29 maart 1841 afgekondigde bepaling omtrent het verlenen van toestemming tot het aangaan van een huwelijk aan militairen beneden de rang van officier schreef voor, dat de chefs van de corpsen geen toestemming aan onderofficieren en manschappen mochten geven om zich in het huwelijk te begeven, dan nadat zij toestemming van het Departement van Oorlog hadden verkregen. Bij het doen van een verzoek daartoe diende men een verklaring over te leggen van de commandant der compagnie, waaruit bleek dat de verzoeker 'een aanbevelenswaardig sujet is, die door dienstbetrekking, kunde en ijver, de gevraagde gunst verdient; alsmede dat zijn aanstaande echtgenoot van een zedig en onbesproken gedrag en wandel is, tot eene ordentelijke burger-familie behoort, en in staat zoude zijn, om, door het uitoefenen van het een of ander bedrijf, in haar onderhoud te voorzien'.³⁵ Veelal werd een minimum aantal jaren vervulling van de diensttijd vereist. Tevens werd bepaald dat zolang het aantal gehuwde militairen niet beneden een bepaald aantal was gedaald, geen aanvragen voor een huwelijk mochten worden ingediend.

Artikel 128 van de Militiewet van 19 Augustus 1861 bepaalde, dat de bij de militie te land ingelijfd en niet tot het aangaan van een huwelijk werden toegelaten zonder schriftelijke toestemming van de Minister van Oorlog. Bij beschikking van 27 december 1861 werd bepaald, dat toestemming tot het aangaan van een huwelijk werd gegeven aan elke milicien die zijn vierde dienstjaar had volbracht.³⁶ De betreffende beschikking werd in de decennia daarna herhaaldelijk gewijzigd, waarbij over het algemeen van een duidelijke versoepeling van de regelingen sprake was. Tevens werden voor de verschillende krijgsmachtonderdelen verschillende malen nieuwe maximale aantallen gehuwden vastgesteld. Toestemming voor onderofficieren werd echter nog in 1879 mede afhankelijk gesteld van het 'onbesproken gedrag van de toekomstige echtgenote'.³⁷

Beroepspersoneel en met name officieren, moesten toestemming voor het huwelijk aan de koning vragen. In een Koninklijk Besluit van 17 september 1824 (no. 99) werd opgemerkt, dat een eerder genomen KB van 1814, waarin van militaire officieren werd verlangd dat zij alvorens in het huwelijk te treden, dienden te bewijzen dat een van beide echtgenoten 'niet uitsluitend een stellig, maar ook een waarschijnlijk en op redelijke gronden verwacht wordend inkomen' genoot, met voeten werd getreden. Huwelijken die niet pasten 'met het karakter van officier' dienden door officieren niet onbedachtzaam te worden aangegaan. Verzoeken tot toestemming voor het aangaan van een huwelijk van officieren dienden voort-

aan te worden vergezeld van een certificaat van de autoriteiten van de woonplaats der bruid, 'houdende opgave omtrent haren stand, bedrijf en gedrag'. Bescheiden dienden te worden overgelegd, waaruit bleek 'dat een van beide, of beide de echtgenooten te zamen, een dadelijk inkomen van zeshonderd gulden, in het jaar genieten', boven en behalve het traktement van de aanvrager. Een speciaal ontworpen aanvraagformulier liet ruimte voor de beoordeling van 'stand en bekend gedrag, in hoeverre overeenkomende met het karakter van officier'. Bij bijzondere consideraties kon worden aangegeven of het 'uit hoofde van ouderdom, ingeval de verzoeker nog zeer jong is, ook raadzaam zoude zijn, de verlangde toestemming nog eenigen tijd aan te houden'.³⁸ Een KB van 2 maart 1853 (no. 65) bevestigde dat officieren zonder toestemming van de Minister van Oorlog geen huwelijk konden aangaan. De aanvraag voor een huwelijk diende vergezeld te gaan van een verklaring van het bestuur van de woonplaats van de aanstaande echtgenote, waaruit bleek dat 'haar gedrag onberispelijk is, en dat zij tot eene stand behoort overeenkomende met het karakter van Officier'. Officieren van bepaalde rang dienden aan te tonen, dat een of beide echtgenoten een inkomen van vierhonderd gulden per jaar genoten uit vaste goederen, hypotheeken of grootboekinschrijvingen.³⁹

De bemoeilijking van huwelijken van militairen ontmoette van verschillende kanten hevige kritiek. In een aantal gemeenten kreeg bijvoorbeeld de Enquêtecommissie naar de werking van de wet van 1874 opmerkingen te horen over de funeste gevolgen van de militiewet voor de zedelijkheid. Onder meer J.H. Wijnen, rector van een Maastrichts gesticht wees erop, dat het nuttig zou zijn voor de moraal, wanneer bepaald werd dat militairen konden trouwen zodra de werkelijke dienstdtijd was afgelopen. 'Wil een meisje het er aan wagen om te trouwen met iemand, die nog kan opgeroepen worden, dan moet zij het natuurlijk weten. Nu leven zij jarenlang in onzedelijken omgang, en dan gebeurt het dat de jongen het meisje verlaat, en dan komt zij in nog veel slechter toestand'. Blijkens het antwoord op de vraag van de heer Bahlmann, een der ondervragers, doelde Wijnen hierbij op de bepaling, dat men beneden de 24 jaar niet mocht trouwen wanneer men onder de wapenen was. Een wijziging van de wet in dit opzicht achtte Wijnen wenselijk.⁴⁰ De Maastrichtse arts F.L. Fouquet, J.A.A. Kerstens, wethouder en ambtenaar van de burgerlijke stand, fabrikant en president van de Vincentius-vereeniging te Tilburg en de arts J.A. Nijst maakten vergelijkbare opmerkingen.⁴¹ Nog in 1903 was het verbod voor ingelijfde dienstplichtigen en beroepssoldaten onder de rang van officier om te trouwen voor de Haagse afdeling van de Vereeniging voor Onderlinge Vrouwenbescherming aanleiding voor de opmerking dat dit verbod tot 'verbintenissen zonder wettelijke sanctie aanleiding geeft'.⁴²

H. Ph. de Kanter meende echter dat de staat door een versoepeling van de militaire regels concubinaten zou uitlokken. Krachtens een voorstel van minister Reuther kregen onderofficieren die zes jaar zonder straf ge-

diend hadden verlof om te trouwen en De Kanter merkte daarover op: 'Vroeger, toen het den militair niet geoorloofd was te trouwen, wachtte men met het opzetten van een huishouding tot de man van dienst vrij was en *daarna* eene betrekking had. Doch nu is het dienen in de gelederen juist *de betrekking* waarin men blijven kan, als men oppast, totdat het pensioen verdiend is. Wat ontbreekt *nu* nog aan de vereischten om een gezin op te zetten? Niets dan de permissie van den minister, die – men weet het- op het tijdstip van zesjarigen dienst komt. Welnu, men wacht dus niet, men weet, dat als het tijdstip er is, de gang naar het stadhuis alles homologeert ook voor de kinderen, en men zet het gezin vast op.. le faux ménage est là. Of dit nu erg geschikt is, om den eerbied voor het huwelijk te verhoogen bij die standen, en hoe het te rijmen is met het begrip van huwelijk als sacrament (...) is ten zeerste twijfelachtig'.⁴³

Wettelijke regelingen met een slechts voor gelovigen bindend karakter waren te vinden in de kerkelijke wetboeken. In artikel 1083 van het Canoniek Wetboek was de minimum leeftijd voor de man op 16 jaar gesteld, die van de vrouw op 14 jaar. Artikel 1072 bepaalde verder dat de zielzorgers jongeren dienden af te houden van de sluiting van een huwelijk, voor de leeftijd waarop men volgens de in de streck aanvaarde gebruiken gewoon was in het huwelijk te treden.⁴⁴

III.3. HUWELIJKSADVIEZEN

Ook in de raadgevingen die aan huwendes en hun ouders verstrekt werden door de auteurs van de talloze huwelijksgidsen en van de gidsen voor jongelui werd aan de huwelijksleeftijd volop aandacht besteed.

Huwelijksgidsen werden geschreven om echtparen te wijzen op de verplichtingen die zij als echtgenoten, ouders en werkgevers hadden. De auteurs van deze gidsen waren vaak dominee van professie of afkomstig uit kringen van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. De huwelijksgidsen werden overwegend voor de burgerij geschreven. Een uitputtend overzicht van de in de gidsen vervatte raadgevingen laten we hier achterwege, maar we kunnen stellen dat de hier besproken voorbeelden passen in de algemene conclusies die door Van Tilburg over dit onderwerp zijn getrokken. In de huwelijksgidsen werd benadrukt dat voor een gelukkig huwelijk een weloverwogen partnerkeuze geboden was. Overeenstemming van principes, stand en geloof als ook verenigbaarheid van karakters waren absoluut noodzakelijk voor een goed huwelijk. Man en vrouw mochten elkaar in leeftijd niet veel ontlopen, met het oog op de regulering van de geslachtsdrift.⁴⁵

In een in 1802 verschenen anoniem werk werd er op gewezen, dat 'volgens de inrichting der Natuur' de voortplanting van het geslacht het hoofddoel van het huwelijk is en waar dit doel niet bereikt kon worden,

was van een echt in de meest strikte zin van het woord geen sprake. Desondanks 'verbiedt het Natuurlijk Recht de verbindenis tusschen twee Persoonen van onderscheiden Geslachten, die tot de Voortteeling volkomen onbekwaam zijn, even zoo min, als de Staat bevoegd is, dezelve zijne bekrachtiging te ontzeggen'.⁴⁶ Wel verdienden 'de Huwelijken tusschen Persoonen van zeer ongelijke ouderdom, bijzonder die tusschen eenen Jongeling en eene oude Vrouw' grotere opmerkzaamheid van de Staat. Niet alleen werd de voortplanting van gezonde en vruchtbare leden der samenleving daardoor bemoeilijkt, aan dergelijke huwelijken waren ook zedelijk kwalijke gevolgen verbonden: 'hij (dat is de jongeling; FVP) verspilt de kragten zijner Jeugd, om een veld te bebouwen, dat nooit vrugten draagt (...) Maar ook aan haar (...) wreken zich gewoonlijk de treurigste gevolgen'. De auteur vervolgde: 'Ieder beschouwer van den mensch moet met mij toestemmen, dat dit kwaad in onze tijden, meer dan immer in zwang gaat; dat men overal eene menigte, deels jonge luirokken, die zich aan de zijde van een oud rijk Wijf een gemakkelijk leeven zoeken te verschaffen, deels verwaatene Meisjens vindt, die door het spoedig einde van eenen afgeleefden Echtgenoot, een aanzienlijk Erfdeel poogen te bekomen'. De auteur hoopte dat de 'door verscheidene Menschenvrienden' gedane voorstellen ingang vonden waarbij aan het leeftijdsverschil tussen man en vrouw een maximum gesteld werd. In zijn/haar voorstel zou aan een 48-jarige vrouw geen huwelijk met een man van beneden de 60 worden toegestaan en aan een man van 50 geen huwelijk met een vrouw beneden de 28.⁴⁷

Zeer vaak kwam in de 19e-eeuwse literatuur de jammerklacht terug, dat 'zoo vele jongelingen, die een genoegzaam bestaan hebben, thans met een oog van verachting en bespottig op eene echtverbindtenis nederzien, ja zelfs het huwelijk afmalen als eene slavernij, vol van rampen en ellenden'. Wanneer sommigen, het eenzaam leven moe, 'in eenen reeds gevorderden leeftijd, zich in den echt begeven, zij zulks nimmer durven ondernemen, of zij moeten verzekerd zijn, dat hunne toestand, door de bezittingen van hunne minnaressen, aanmerkelijk zal verbeterd worden, zonder te overwegen of zij voor haar eenige achting of liefde gevoelen'.⁴⁸ Volgens een tijdgenoot waren deze klachten echter nergens op gebaseerd. Op basis van vele gesprekken met jongelingen en aangehoorde verhalen kwam Kist tot de conclusie, dat het probleem bij de vrouw zat. De jongemannen waren, omdat 'vele jonge maagden van den tegenwoordigen tijd, door eene verkeerde opvoeding, te veel gewoon (zijn) aan gemak, aan vermaak en verkwisting, en zonder eenige kunde te bezitten in al hetgeen het huishoudelijk bestuur betreft, huiverig (...) eene echtverbindtenis aan te gaan, dewijl zij vreesden, dat hunne inkomsten, voor zoodanige kostbare uitgaven, niet toereikende zijn zouden'.⁴⁹ Dat er thans, in vergelijking met vroeger onder de middelbare stand minder huwelijken werden aangegaan, kwam 'dewijl er bij de ondertrouw en bij het voltrekken des huwelijks, alsmeede door de kleederpracht en den optooi, waarmede de bruidegom

en voornamelijk de bruid zich versieren, te veel geld moet verspild worden'.⁵⁰ Belangrijker was nog 'dat de jongelieden thans van oordeel zijn, dat zij hunne woning dadelijk van even zoo kostbare en prachtige meubelen moeten voorzien, als waarmede de huizen van hunne ouders en naastbestaanden prijken'.⁵¹ Hadden de huwendgen geen vermogen om aan hun wensen te voldoen, dan werd er aan geen huwelijk gedacht of werd het van jaar tot jaar uitgesteld.

Meer concrete adviezen over de huwelijksleeftijd zijn te vinden in het werk van Van Calcar. Naar haar oordeel kunnen twee personen, 'die elkander liefhebben, genoegzame middelen bezitten, van gepasten leeftijd zijn, en onbewust zijn van eenig zedelijk, verstandelijk of lichamelijk beletsel' gerust trouwen.⁵² Pas op 25-jarige leeftijd was de volle kracht en rijpheid echter ontplooid en overhaasting bij het huwelijk diende dan ook tot elke prijs te worden voorkomen.⁵³ Zeer veel vrouwen traden volgens Van Calcar veel te jong in het huwelijk. 'Niet dat een vrouwtje van 16 of 18 jaar niet een aardig speelpoppetje is voor een man, maar wanneer die man inziert, dat hij geen schoothondje genomen heeft, maar de aanstaande moeder zijner kinderen (...) zal hij wel doen aan ene jonkvrouw van vijf en twintig jaar de voorkeur te geven boven een halfwassen en onmondig schepseltje, dat nog niet geheel (is) uitgegroeid'.⁵⁴ Voor een vrouw, die te jong in het huwelijk trad, was het gevaar groot dat zij haar gestel, dat nog niet zijn volle kracht had bereikt, ondermijnde en een te klein en te zwak kroost voortbracht. Ook een te oude vrouw was echter niet te verkiezen.⁵⁵

Funest voor de huwelijkskansen achtte zij 'de noodwendigheid, die voor vele onbemiddelde families bestaat, om zooals men dat noemt fatsoen te houden en meer te schijnen dan zij eigenlijk naar hunne omstandigheden vermogen (...). Er zijn duizenden vrouwen hier in het land, die niet kunnen trouwen. Maar waarom kunnen zij niet trouwen? Omdat zij verkeerde denkbeelden hebben omtrent het fatsoen. En zolang dit het geval is, zullen jonge mannen er wel aan doen, den bekenden raad niet op te volgen: 'Trouw vroeg - ja trouw vroeg, en trouw dikwijls'.⁵⁶

Ook Ploegman ging uitvoerig in op het ongehuwd blijven van een deel der jongemannen en -vrouwen. Naast de opvoeding achtte hij weelde en hoogmoed, afzondering van de wereld, onverschilligheid tegenover de godsdienst, lichtzinnigheid en verleiding de oorzaken hiervan. De weelde maakte de wettige huwelijken bezwaarlijk, werkte ze tegen en hield voor elkaar geschapen harten van elkaar gescheiden. Wat was daarvan de oorzaak: 'Hij (de man; FVP) berekent (...) de uitgaven eener vrouw naar de wereld, eener vrouw die de ijdelheid en pronkzucht lief heeft, en bevindt dat zijn inkomen zonder zelf te moeten ontberen, niet voldoende is om haar te onderhouden...'. Hij aarzelt echter niet alleen omdat de opschik van de vrouw veel geld kost; de opschik zorgt er tevens voor dat de vrouw haar plicht in de keuken en bij andere huishoudelijke bezigheden niet vervult, omdat deze haar er toe verleidt haar heerlijkheid overal te vertonen.⁵⁷

Te jong gesloten huwelijken, huwelijken gesloten 'zonder vooraf de zekerheid te hebben van geen nood te zullen lijden en eenen gevestigden stand te bezitten' veroorzaakten grote zorg en kommer. Ook huwelijken op hoge leeftijd ontmoetten bezwaren: 'De ouden van dagen (...) hebben den avond des levens bereikt, of zijn hem nabij gekomen. Met de verzwaking der natuurkrachten verminderen ook de hartstogten. Het is derhalve onnatuurlijk wanneer zij een huwelijk aangingen met iemand die nog in het begin of het midden des krachtvollen levens is en min of meer begeerte heeft tot genoegens, waarnaar de bejaarde of oude niet meer verlangt, of er geen deel meer aan kan hebben'. Echtverbintenissen met een te groot verschil in jaren worden veelal door eigenbelang gekenmerkt, vaak geplaagd door ontrouw en zijn zelden gelukkig.⁵⁸

In hun voor de goeode burgerstand geschreven voorlichtende boek merkten Lubach en Coronel op, dat tot de stap van het huwelijk vaak te lichtvaardig werd overgegaan, waarbij te weinig werd gelet op de gezondheidsbelangen. 'Ouders! indien ge waarlijk het heil uwer kinderen beoogt en hunne toekomst wilt beveiligen, neemt dan de volgende wenken ter harte. Vooreerst: laat uwe kinderen nooit te vroeg trouwen; vóór het 21ste jaar moeten uwe dochters aan het huwelijk niet denken, uwe zonen niet vóór hun 23ste jaar'.⁵⁹

Merkwaardig genoeg meende Van Koetsveld te mogen beweren dat 'huwelijken op later' leeftijd (vooral in den minderen stand) in den regel veel ligtzinniger en dwazer gesloten en eer verbroken worden, dan die in de jeugd zijn aangegaan, en door ons meer bejaarden bijna als kinderspel worden beschouwd'. Oorzaak daarvan was onder meer dat jeugdige mensen nog buigzamer waren, zich naar elkaar konden voegen en dat hun karakters naar elkaar toe konden groeien. Een andere reden was, dat jonge lieden 'overall en altijd, eerst over geheel 't vrouwelijk geslacht (vrijen) en daarna over eene enkele, en hebben dus tijd en keus, en gelegenheid tot nadere kennis'. Maar bedaagde meisjes en weeuwtes zijn in de laatste uren der vrijstersmarkt veel meer op hun hoede om hun gebreken niet te verraden.⁶⁰

Van grote invloed op het toekomstig huwelijksgeluk was, volgens Van Campen, de schrijver van een huwelijksgids voor katholieken, het ogenblik waarop men verkering zoekt en tot de huwelijkse staat besluit. 'Hier moet vooral gewaarschuwd worden tegen ontijdige verkeerung. Het is niet geoorloofd verkeerung aan te knopen, alvorens men in staat is te kunnen trouwen, of met zekerheid weet dat men in korten tijd daartoe in staat zal zijn.' Verkerung die niet tot een huwelijk leiden kan, is door niets te wettigen en moet daarom als ongeoorloofd gebrandmerkt worden. Dat geldt onder meer voor 'de burgers, die nog geen eigen bestaan hebben, en weten, dat zij in de eerste jaren nog niet in staat zullen zijn, om behoorlijk in de behoeften van een huisgezin te kunnen voorzien. Gaan deze verkeerung aan, het zal eene ongeoorloofde wezen, omdat zij ontijdig is'.⁶¹

De reden voor deze afwijzende houding lag in de tijd en de gelegenheid die de duivel geboden werd 'om die harten te bestormen, die steeds meer neiging voor elkander voelen, en vertrouwlijker en gemeenzamer worden'. 'Ontijdige' verkering was echter wat anders dan vroegtijdige verkering. 'Heeft een jongeling van twintig jaren bij voorbeeld een behoorlijk en onafhankelijk bestaan, dan kan hij gerust verkeerden, omdat hij trouwen kan; maar het zou hem niet geoorloofd zijn verkeerden te zoeken, als hij in de eerste jaren nog niet trouwen wil'.⁶² Voor het huwelijksgeluk was het van belang niet te vroeg aan trouwen te denken maar het ook niet te lang uit te stellen. 'De eerste litzinnigheid der jeugd moet geweken zijn, opdat men zich niet blootstelt aan een dwazen stap en tot het ernstig vervullen der vele pligten van het huwelijk in staat zij. Maar het zou ook niet goed zijn te wachten tot dat de frischheid der jeugd geheel vergaan is, tot men in karakter en levenswijze zoo gevestigd is, dat men zich moeijelijk in de zamenleving buigen kan, of tot dat men door ondervinding al te zeer de illusiën des levens verloren heeft. De leeftijd van omtrent vijf en twintig jaren schijnt het beste tijdperk voor het trouwen te wezen, en het is een groot gebrek van onzen maatschappelijken toestand, dat de meeste mannen op dien leeftijd nog geen voldoende bestaan hebben om te kunnen trouwen'.⁶³

Van Campen waarschuwde nadrukkelijk tegen de grote litzinnigheid waarmee zoveel jonge dochters verkerden aanknoopten, vooral in de ambachtsstand en in de burgerklasse. Vooral gebeurde dit wanneer de meisjes behept waren met een kleingeestige vrees geen ander aanbod te zullen krijgen en zich daardoor liever waagden aan een ongelukkig huwelijk dan geduldig de toekomst af te wachten.⁶⁴ Omdat aan huwelijken waarin echtgenoten elkaar veel in leeftijd ontliepen het gevaar voor ijverzucht tussen de gehuwden kleefde was het verstandig dergelijke huwelijken niet aan te gaan.⁶⁵

III.4. SPREEKWOORDEN, ZEGSWIJZEN EN VOLKSKUNDIGEN OVER DE HUWELIJKSLEEFTIJD

Met name in de plattelandssamenleving was sprake van min of meer duidelijk afgebakende leeftijdsgroepen, die de ondergrens en de bovengrens van de huwbare leeftijd vastlegden. Weliswaar niet exact maar wel in grote lijnen was bepaald op welke leeftijd men verkerden en een huwelijk kon gaan overwegen en op welke leeftijd men plannen in deze richting wel kon vergeten.

Wanneer men de leeftijd had bereikt, waarop men een eigen inkomen kon verwerven, als knecht of dienstbode, ongeveer vanaf 17 tot 30 jaar, kon men op vrijersvoeten gaan. Van der Ven citeert een Markense vrouw die op de vraag of zij nu ging trouwen antwoordde: 'Wel neenit, man! Als je zestien jaar benne, ga je eerst hard vrijen. Maar je trouwt pas as

je twintig geweest benne (...)'.⁶⁶ In Urk gold voor de mannen dat zij, wanneer zij ongeveer 18 jaar oud waren, begonnen te 'skarrelen'. Een jongen werd tot dat hij ging trouwen tot de 'jonge jongens' gerekend, in tegenstelling tot de 'ouwe jongens', de oude vrijers.⁶⁷ Nog in de veertiger jaren van de 20e eeuw signaleerde Groenman te Staphorst het onderscheid tussen ongetrouwd en getrouwd of gehuwd geweest. De weduwnaars ('weede-mans') behoorden niet meer tot het jongvolk, de 'padjongens', de leeftijdsgroep tussen 17-25 jaar. Zij behoorden hun blikken niet te laten vallen op een jong meisjes.⁶⁸ Stokvis constateerde aan de hand van autobiografisch materiaal, dat men in Friesland voor de Eerste Wereldoorlog met 16 jaar toegang tot de huwelijksmarkt kreeg, een markt die men eerst op vrijersvoeten verkende, maar die men uiterlijk rond de 30, al dan niet gehuwd en dus zelfstandig en volwassen, diende te verlaten.⁶⁹

Het bereiken of overschrijden van de huwbare leeftijd betekende vaak het begin of het einde van het lidmaatschap van een aan een leeftijdsgroep gebonden groep. Men werd lid van schuttersgilden of van kerkelijke organisaties, kon elkaar als jongeren in de herbergen zien, op markten, bruiloften, aan seizoensveranderingen gebonden feesten. In een aantal gevallen werd de overgang van de ene naar de andere leeftijdsgroep gemarkeerd door rituelen. Van Goor noemt het voorbeeld van de Zuidbevelandse vrijgezellen boven de 18 jaar, die in de gemeente Kappelle een genootschap vormden dat een entreegeld van 13 stuivers hief en dat het vrijen regelde.⁷⁰ Op Zuid-Beveland bestonden er verenigingen van 'jonge jongens' of 'jonge jongers' waarvan vrijwel alle ongetrouwde jonge mannen van 18 jaar of ouder lid waren.⁷¹ Soms werd het bereikt hebben van de huwbare leeftijd zelfs door de kleding uitgedrukt. Van Lennep vermeldde over het eiland Marken bijvoorbeeld dat de vrouwen aldaar negen onderscheiden kledingstukken droegen: een was er gereserveerd voor de huwbare meisjes 'welke een vrijer verlangen als 't ware een koopbordje', een ander was er voor de verlovingsdagen.⁷²

Ook met betrekking tot de bovengrens der huwbare leeftijdsgroep bestonden er plaatselijk verschillende gebruiken. In Twenthe en in het Bentheimse is het 'nog costum (...), dat het jongvolk, als zij te weten komen, wanneer een vrijer zijn vijfenveertigsten verjaardag beleeft, aan dezen een nachtbezoek, een scharriwari geeft', schreef Scheltema in 1832.⁷³ Wie niet 'in het ossenboek' wilde komen, zoals in Twenthe de zegswijze luidde, omdat hij op zijn dertigste nog vrijgezel was, deed er goed aan zich een bruid te kiezen.⁷⁴ De man die in Aardenburg of IJzendijke dertig jaar werd en nog geen vaste relatie met een vrouw had, kreeg op de morgen van zijn verjaardag een één meter lange sleutel van de 'Ossewei' ter hand gesteld en maakte onder ketelmuziek van de jeugd, aan de zijde van een strooien levensgezellin op een boerenwagen, een rondrit. Met de sleutel werd de Ossewei opengemaakt, die bestemd was voor ongetrouwde personen van 30-40 jaar.⁷⁵ Volgens Van der Molen bestond dat gebruik nog in het begin van de jaren zestig van deze eeuw.⁷⁶ Ook in Drenthe werd

een jongen van boven de 30 als uitgerangeerd beschouwd: 'een halfsleten jongkeerl (iemand van dertig jaren) (zou) haast niemand vinden die hem verkoos te hebben'. Dat deze grenzen veranderlijk waren, zelfs in de ogen van tijdgenoten, bleek echter eveneens. De auteur merkte namelijk op, dat '(men) vroeger (dat is, vóór de jaren veertig van de vorige eeuw; FVP) (zelden) trouwde voor de dertig jaren; en nu trekken de meisjes de neus op voor iemand, die over de vijfentwintig is en kiezen een vlasbaard van achttien, negentien jaar boven hem'.⁷⁷ Van een vrouw van 30 die aan een boerenspinmaal deelnam heette het dat zij vanwege die leeftijd 'reeds sedert lang de hoop (heeft) opgegeven om vrouw en moeder te worden'.⁷⁸

Met name vrouwen werden geconfronteerd met duidelijke tekenen die erop wezen, dat men boven een bepaalde leeftijd niet meer op de huwelijksmarkt thuishoorde. Calisch maakte melding van het feit dat te Amsterdam een drietal verenigingen bestond wier doel het was fondsen ter beschikking te stellen ter uithuwelijking van weesmeisjes en jonge dochters van de joodse gemeenten. Het fonds beperkte de uitkering tot meisjes tussen de 18 en 30 jaar oud.⁷⁹ Een 'Vrijsters Thermometer', die per leeftijdsjaar de huwelijksvooruitzichten van de vrouw weerspiegelde, hield veelzeggend genoeg op bij de 50-jarige leeftijd terwijl de man op zijn 'Vrijers thermometer' nog tot het 60e jaar zijn temperatuur af kon lezen en blijkens deze meter op zijn 59e nog aan zijn huishoudster zijn voornemen te kennen kon geven met haar te trouwen.⁸⁰ Talloze spreekwoorden gaven aan, dat met name vrouwen boven een bepaalde leeftijd het huwelijk wel konden vergeten, dan wel niet geschikt meer werden geacht om als echtgenote te worden gekozen. De leeftijd die de grens aangaf variceerde echter. Zo werd met 'Een vaatje zuur bier' een ongehuwde dochter aangeduid die boven de 25 jaren kwam, terwijl van een meisje dat de 30 naderde werd gezegd: 'Zij komt op de klompenmarkt'. Deze laatste uitdrukking verwees naar de opvatting, dat men op deze markt klompen, dingen van geringe waarde, verkocht. Tot 1846 was er in Nederland een zilvermunt van 28 stuivers in omloop, waarop tot waarmerk een stempel was geslagen die 'klop' of 'dut' werd genoemd. Toegepast werd die formulering op 28-jarige jongedochters, wier leeftijd niet veel hoop op een huwelijk meer overliet, in zegswijzen als 'Dy faem (= die meid) der stiet de klop op' of 'De dut is er opgekomen', 'Ze is gestempeld'.⁸¹ Ook op het Groningse platteland werd deze zegswijze gebruikt: 'Wanneer een meisje achtentwintig jaren oud is geworden, zonder geëngageerd te zijn, zegt men schertsend: de klop is er op, of: 't is 'olle achtentwintig, hetwelk zooveel beteekent als: zij zal geen aanzoek meer krijgen'.⁸² In Leeuwarden werd van een meisje van 28 jaar dat zonder vrijer was gebleven gezegd: 'Ze moet naar het Juffers-reedsje'. Van iemand die 28 jaar en nog ongetrouwd was en van wie niet te voorzien was dat hij of zij nog eerlang zou trouwen heette het: 'Zij (hij) treedt het lange jaar in'. In Noord-Brabant en Limburg zat een 'bejaarde maagd' die ouder was dan 30 'al in St. Anna's schapraai'.⁸³ Een huwelijk op een dergelijke leeftijd werd onverstandig geacht: 'Wie trouwt

omtrent zijn oude jaren, Die laat zijn goede dagen varen'.⁸⁴ Van Koetsveld meende dat boven de vijftig jaren, 'zoo niet het trouwen, dan toch het vrijen door den hoogsten aardschen wetgever, de publieke opinie, verboden (moest) zijn'. Hij kon die 'oude mans vrijaadje nooit aanzien zonder te meesmuilen' en had bij 'de amoureuze buijen van eene bedaaude weduwe of oude vrijster (...) onwillekeurig een gevoel van walging'.⁸⁵

Ook na het bereiken van de 30-jarige leeftijd hoefde men echter niet altijd te wanhopen. Immers 'daar is geen potje zoo scheef, of er past wel een dekseltje op', en ook is 'geen schip zoo oud, of 't doet nog wel eens een reisje'.⁸⁶ Desondanks werd op verschillende wijzen tot uitdrukking gebracht dat het niet onverstandig was om, ook al was men wat ouder, tot een huwelijk over te gaan. 'Beter te trouwen dan te branden, zei de dominee van Ysbrechtum toen hij wat te laat tot trouwen overging'.⁸⁷

Verschillende zegswijzen geven aan dat men zijn dochters vroeg diende uit te huwelijken. Voorbeelden hiervan zijn: 'Dochters en doode brasems moet men niet lang bewaren', 'Wie dochters heeft, is altijd herder', en 'Een huis vol dochters is een kelder vol zuur bier'.⁸⁸ Te jong trouwen werd echter evenzeer afgekeurd. 'Jong getrouwd, jong berouwd' en 'Zich vermoozen voordat men het water kent', zijn daar voorbeelden van.⁸⁹

Grote leeftijdsverschillen tussen mannen en vrouwen werden net als verschillen in kerkelijke of sociale afkomst afgewezen. 'Gelijk goed, gelijk bloed, gelijke jaren, zijn de beste paren', 'Gelijk geld, gelijke ouderdom, gelijke stand, zijn in een huwelijk de beste band' en 'Jong met jong en oud met oud, dient het best te zijn getrouwd', wijzen daarop.⁹⁰ Grote leeftijdsverschillen werden sterk bekritiseerd. 'Hij moet met den bril op naar het wiegetouw' en 'Hij is met den wiegeband aan den hals begraven' zijn daar, naast 'Jong bij oud Is heet bij koud' voorbeelden van.⁹¹ Over mannen die huwden met veel jongere vrouwen werd gezegd: 'Die een jong wijf heeft en een oud huis, heeft werk genoeg', 'Zij zal hem de vlooiën wel afvangen', 'Een jonge vrouw is eens ouden mans doodskist' en 'Jonge vrouwen zijn de paarden, waar oude mannen op naar de hel rijden'.⁹² De 'dorhoed' – een stropop of een kroon die onvruchtbaarheid symboliseerde – werd geplaatst bij of uitgedeeld aan huwende paren die al te veel in jaren verschilden.⁹³ Al in 1832 werd dit gebruik door Scheltema gesignaleerd: 'Wanneer het paar al te veel in jaren verschildt, dan wordt er in Overijssel en in Gelderland, in den nacht voor den zondag, de weg tusschen beider woningen met haksel van stroo en kaf bestrooid, of er worden strooijen poppen aan de deuren gehangen. Soms tijds werd ook op den trouwdag een schariwarij gebragt met allerlei gedruisch'.⁹⁴

III.5. DE OPVATTINGEN VAN DE ONDERLAAG

Met name vanaf het midden van de 19e eeuw werd, al was het soms ook met een vertekend oog, door een aantal waarnemers verslag gedaan

van de zedelijke toestand die onder de arbeidende klasse, met name op het platteland, heerste. De strekking van deze rapporten was, althans op het punt van de huwelijksleeftijd, grotendeels identiek.

Het door Beucker Andreae opgestelde rapport voor het vijfde Landhuishoudkundig Congres dat in 1850 te Leiden werd gehouden meldde als belangrijke oorzaak van de teruggelopen welvaart in Friesland: 'de hoogst onberaden wijze, waarop de huwelijken gesloten worden.' In plaats van nog enige jaren, als boerenknecht of meid, in dienst te blijven en van het dan verdiende ruimere loon iets te sparen, om althans in de kosten van een eerste uitzet te kunnen voorzien, 'huwen jonge lieden meestal beneden de 30 jaren, (25, 26 somtijds) zonder dat zij eenig ander middel van bestaan hebben dan de man zijne armen (...) de vrouw hare kennis om de huishouding te besturen'. Zij gingen hiertoe des te gemakkelijker over, 'naarmate het verkrijgen van eene acte van onvermogen te gereeder gegeven wordt'.⁹⁵ Een ambtenaar van de Burgerlijke Stand deelde Beucker Andreae mee, dat hij in het voorjaar van 1850, van 37 paren, die hij getrouwd had, er 14 gratis had geholpen. 'Het gemakkelijk verkrijgen van onderstand, wanneer men getrouwd is en kinderen heeft, doen wel eens sommigen overgaan om een huwelijk te sluiten (...)'. Slechts door de arbeider tot spaarzaamheid op te wekken zou men dergelijke vroegtijdige huwelijken kunnen voorkomen.⁹⁶

Ook onder de arbeidende klasse in het zuidelijk deel van Gelderland was volgens Bogaard in het midden van de eeuw van weinig overleg, orde of spaarzaamheid sprake. 'Zorgeloosheid en steunen op de algemeene en bijzondere liefdadigheid is bij hen een karaktertrek, zoodat zij dan ook, zonder eenige zorg voor de toekomst, op de meest onberadene wijze in het huwelijk treden, terwijl nog het hoognoodige tot oprigting van hunne huishouding ontbreekt (...)'. Het bij de boeren in zwang komende gebruik om geen of slechts één vaste knecht in dienst te nemen en de rest van het werk door buiten het huis wonende arbeiders te laten verrichten droeg aan de bevordering van deze vroegtijdige huwelijken bij: 'eerstens toch vleit zich de jonge arbeider, gezond en sterk als hij is, dat het hem wel niet ligt aan den noodigen arbeid ter onderhouding van het huisgezin zal ontbreken, en ten andere geven de ter zijner vrije beschikking staande avond-uren hem de gereede aanleiding tot het aanknoopen van verbindtensissen, het bezoeken van kroegen en andere zedelooze gezelschappen, waarvan maar al te vaak een gedwongen huwelijk, (...) het gevolg is (...)'.⁹⁷

In de provincie Utrecht werd de arbeidende klasse gemis aan orde, zorgeloosheid voor de toekomst en weinig spaarzaamheid toegeschreven. 'Terecht wordt dit toegeschreven aan de overtuiging, dat voor hen nimmer op stoffelijke verbetering te hopen is (...). Eene andere oorzaak daarvoor is, dat zij verzekerd zijn van te zullen worden geholpen, als zij gebrek lijden. Dan zal de rijkdom wel voor ons zorgen, zij durven het niet weigeren, of, zoo als ik laatst als reden voor een onberaden huwelijk hoorde opgeven, mijn meid heeft niets, en ik heb niets, maar als wij eens getrouwd

zijn, zullen wij wel wat krijgen; zie daar, hoe sommigen ook onder de arbeidende klasse denken'.⁹⁸ Onderstand diende volgens Drieling buiten ziekte en rampen niet meer uitgereikt te worden: 'Onberaden huwelijken worden er aangegaan, zonder dat men verzekerd is een genoegzaam bestaan voor vrouw en kinderen te hebben (...). Zien niet velen uit de hogere standen van een meisje af, stellen hun huwelijk uit, of blijven ongehuwd, daar zij niet hebben om van te leven? Dat billijkt men te regt en prijst het; maar waarom zet men dan te gelijkertijd door verkeerde bedeeeling en het geven van onderstand of kwalijk geplaatste weldadigheid, de arbeidende klasse aan om onberaden huwelijken te sluiten?'.⁹⁹ Volgens Drieling werden de kinderen uit de arbeidende klasse dikwijls beschouwd als wezens waaruit de ouders voordeel konden trekken zonder al te veel op het belang der kinderen te letten. 'En ook hierin is dikwijls de reden te zoeken, dat jonge werklieden van 18 en 20 jaren een eigen gezin verlangen en vroegtijdig een huwelijk aangaan'.¹⁰⁰ Drieling's voorstel was dan ook om de kinderen reeds vroeg iets van hun loon ter beschikking te stellen, zodat zij in de vermeerdering van hun spaarpenningen een aansporing vonden om ijveriger en spaarzamer te worden.

Volgens waarnemers heersten in de steden nog ongunstiger toestanden dan op het platteland. Vooral onder de arbeidersklasse was daar het aantal huwelijken groot. 'De oorzaak is, dat men zich in de stad lichter vleit brood te zullen vinden, en het gevaar van gebrek daar zoo duidelijk niet in het oog valt als op het land; men ziet de vele gelegenheden om iets te verdienen, en denkt niet aan de vele mededingers, die zich daarvoor aanbieden. Op het land, waar men niet zoo licht werk vindt, maar het bij goed gedrag langer behoudt, vleit men zich niet zoo spoedig een bestaan te zullen vinden en is daardoor voorzigtiger'.¹⁰¹ De situatie op het platteland was ook volgens Mees minder erg dan in de stad. De oorzaak daarvan lag in het feit dat de middelen van bestaan op het land minder onzeker waren, zodat de landarbeider gewoonlijk of vast werk of in het geheel geen werk had, terwijl de hoeveelheid mankracht die voor de arbeid vereist werd, op het land gemakkelijker te overzien was. 'Van hier, dat aan den eenen kant de landlieden minder door roekeloze huwelijken de bevolking vermeerderen, daar het onverstandige van een huwelijk zonder uitzicht op een middel van bestaan onder hen meer in het oog loopt (...)'. In de steden echter waren de middelen van bestaan minder in vaste handen en kon ieder hopen een bestaan te vinden, terwijl het ontbrekende door bedeling kon worden aangevuld.¹⁰² De statisticus Sandberg bevestigde dat men in vele steden en fabrieksdistricten 'grote lichtzinnigheid in het sluiten van huwelijken' zag. 'Eene landbouwende bevolking breekt niet licht met de geschiedenis van haar voorgeslacht en weegt bij het sluiten van huwelijken de kansen van voor-of achteruitgang. De landbouwer moet een erve hebben voor hij een huwelijk sluit'. Ook al was de welvaart er groter dan in de steden of fabrieksdistricten, toch zag men er dikwijls een lager hu-

weljkscijfer, 'omdat bij een groot deel der stedelingen het verledene niet sterk weegt en de toekomst in zekeren roes wordt te gemoet gegaan. (...) De huishuur is ligt gevonden en de tijd is nog niet geheel voorbij dat het sluiten van onberaden huwelijken door eene misplaatste philantropie wordt aangemoedigd'.¹⁰³

Voor verschillende steden en stadjes werd door tijdgenoten, soms zelfs aan de hand van rudimentair statistisch materiaal, bevestigd dat de arbeidende klasse op relatief jonge leeftijd huwde. Zo meldde de arts A.H. Israëls dat in Amsterdam in de jaren vijftig van de vorige eeuw de 'arme klassen zeer ligtvaardig een huwelijk aangaan, iets dat voor den gegoeden burgerstand in onze Maatschappij en in onzen tijd met zeer veel zwaarigheden gepaard gaat'.¹⁰⁴ Een andere geneeskundige, Samuel Coronel, achtte de te Hilversum bij de fabrieksarbeidersstand en bij de dagloners gevonden hoge huweljkscijfers in de periode 1850-59 een bewijs 'dat de mindere standen, bij bekrompen levensomstandigheden en geringe vooruitzichten tot het onderhoud van een gezin, (...) gereeder een huwelijk aangaan dan de gezeten middenstanden, wier leden, zonder de aalmoes, van eigen vlijt willen leven, en, alvorens een huwelijk aan te gaan, in staat kunnen geacht worden, weldra een gezin te kunnen onderhouden (...)'.¹⁰⁵ Te Arnhem waren van de 48 arbeiders boven de 22 jaar er 22 gehuwd, 'en daarvan sommigen reeds vóór hun 20ste jaar. Die vele en vroegtijdige huwelijken zijn weder de barometer, die den toestand der zedelijkheid van dit volk aangeeft. Geen huwelijk wordt er gesloten, of de wetten der zedelijkheid van de maatschappij en de fabriek dringen er toe'.¹⁰⁶ Soms werden de kinderen zelfs door de ouders tot dergelijke vroege huwelijken gestimuleerd. De Amsterdamse diamantbewerker verspilden een groot deel van hun verdiensten buiten de fabriek op een weinig ingetogen en voor de gezondheid schadelijke wijze en 'de ouders die de toekomst van zulke zorgeloze zonen donker inzagen, raadden dezen dan maar liever een huwelijk aan te gaan; zodoende was menigeen al spoedig man en vader'.¹⁰⁷ Nagtglas verbaasde zich erover dat er in de arbeidersstand niet meer ongelukkige huwelijken waren, gelet op de zorgeloosheid 'waarmee doorgaans eene verloving tusschen jongelieden uit den arbeidersstand geschiedt'. Hij benadrukte enerzijds het belang van het huwelijk, anderzijds drukte hij op het hart daartoe minder onberaden over te gaan. 'Hoewel een gelukkige huiselijke kring het hart verruimt en verteedert en den mensch beter maakt, mag bij het vestigen van een huishouden bedachtzaamheid niet worden voorbij gezien en onberaden echtverbintenissen geven dikwijls aanleiding tot verarming en ellende'.¹⁰⁸

Vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw is meer uitvoerige informatie over de huwelijken en huwelijksopvattingen van de onderlaag van de samenleving te vinden in het 'Verslag van de Enquête betreffende de werking en uitbreiding der wet van 19 September 1874'. Hoewel ruim baan werd gegeven aan de opvattingen van de notabelen kwamen arbeiders

ook zelf aan het woord. De enquêtes hebben het voordeel dat zij niet beperkt waren tot een gemeente en dat zij zowel het platteland als de stedelijke samenleving betroffen. Thema's waaraan de commissie onder meer aandacht besteedde waren: de relatie tussen fabrieksarbeid van de vrouw en haar huwelijksmogelijkheden, de relatie tussen loonniveau en huwelijksleeftijd en het voorkomen van op jonge leeftijd gesloten huwelijken.

De Commissie die de Enquête instelde had het vermoeden dat het verbieden van fabrieksarbeid van gehuwde vrouwen 'de strekking zou hebben, om het aangaan van huwelijken door fabrieksarbeidsters tegen te werken en onwettige sexuele verhoudingen te bevorderen'.¹⁰⁹ Deze vraag werd onder meer voorgelegd aan H.L. Sloots, pastoor te Amsterdam. Zijn antwoord was duidelijk: 'Och neen, zoover redeneeren zij niet; er is geen quaestie van dat er minder om getrouwd zou worden'.¹¹⁰ J.H. Wijnen, rector van een Maastrichts gesticht, had echter zedelijke bezwaren tegen een verbod: 'Wanneer toch dergelijke arbeid aan gehuwde vrouwen verboden wordt, dan zullen de meisjes die in de fabrieken arbeiden, juist met het doel om niet weggezonden te worden, niet in het huwelijk treden en aldus soms jarenlang in onzedelijkheid blijven voortleven'.¹¹¹ L.H.G. Regout, lid van de firma Regout en Cie te Maastricht, vertelde de Commissie, dat de meisjes op zijn fabriek gewoonlijk op hun 20e of 22e jaar trouwden.¹¹² Reden voor deze te vroege onberaden huwelijken was volgens F. Markx, secretaris van het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht, onder meer 'het besef (...) dat elk zooveel verdient en dat tellen zij dan bijeen, er niet aan denkende dat er kinderen komen enz.'.¹¹³ Enkele jaren later, ten tijde van de Enquête van 1892 werd door Alphons Ariëns, op dat moment kapelaan te Enschede, gereageerd op de opmerkingen die Wijnen had gemaakt over de toeneming van ongeoorloofde verkeringen als gevolg van de verwijdering van gehuwde arbeidsters uit de fabriek. Ariëns had deze zaak met enige katholieke arbeiders besproken en 'dezen vonden dat bezwaar niet zoo groot; zij meenden, dat wanneer bij voorbeeld gezegd werd, dat binnen één of twee jaren de gehuwde vrouw niet meer in de fabriek zou kunnen arbeiden, de arbeiders zich al spoedig aan dien maatregel gewennen, en wel zorgen zouden om op een behoorlijken tijd de verkering aan te knopen en op een behoorlijken tijd te trouwen'.¹¹⁴ Coenraad ter Kuile echter, fabrikant te Enschede, achtte beperking van de arbeid der gehuwde vrouwen verderfelijk. 'De jongelieden gaan dikwijls met elkander om en dat gaat zoolang tot zij moeten trouwen, en dat doen zij nu ook altijd; maar wanneer de pas getrouwde vrouw niet meer in de fabriek mag werken en dus geen geld inbrengt, dan zal de jonge man dikwijls niet genoeg hebben gespaard om eene huishouding te kunne ophouden. Het komt dan goed te stade, dat de vrouw ook nog eenigen tijd kan helpen verdienen. Wordt haar dit bij de wet verboden, dan zullen de huwelijken dikwijls in dergelijke gevallen niet gesloten worden'.¹¹⁵ Op de vraag of er vele onberaden huwelijken voorkwamen gaf Charles Theo-

dorus Stork, kamerlid en fabrikant en woonachtig te Oldenzaal als antwoord, dat dit met de katoennijverheid samenhang: 'Als een meisje van 20 jaar *f* 5 à *f* 6 per week verdient, en de jongens eveneens, dan gaan zij er al spoedig toe over om te trouwen. Wij hebben getracht daarvoor een stokje te steken, in zooverre wij geen gehuwde vrouwen meer op de fabriek aannemen. Ik geloof echter, dat die bepaling omtrent het niet toelaten van gehuwde vrouwen zeer goed werkt. Ik heb een paar jaar geleden eene statistiek gevraagd aan den secretaris alhier aangaande den leeftijd, waarop meisjes uit den werkenden stand, fabrieksarbeidsters, huwen en daaruit bleek, dat na de invoering van onzen maatregel die leeftijd reeds wat hooger is geworden'.¹¹⁶ De opvatting van Stork werd bevestigd door de spinner Gerrit Boon. Op de vraag op welke leeftijd de meisjes van de fabrieken veelal huwden, antwoordde hij: 'Dat is hier veel beter dan elders, omdat de fabrikanten bepaald hebben, dat de meisjes direct na haar trouwen niet meer op de fabriek mogen komen (...). Maar die bepaling door fabrikanten heeft gemaakt, dat zij niet meer zoo vroeg trouwen'. Bijgevolg lag volgens Boon de huwelijksleeftijd in Hengelo hoger dan in andere fabrieksplaatsen, op 22, 23 jaar.¹¹⁷ De chef van de spinnerij en weverij te Hilversum achtte fabrieksarbeid van gehuwde vrouwen echter onontkoombaar, omdat 'zij veelal trouwen zonder zelfs in het bezit van eenige meubels te zijn, zoodat zij op die wijze wel voortgeholpen moeten worden'.¹¹⁸ De Commissie concludeerde na de getuigen gehoord te hebben, dat een verbod op arbeid van gehuwde vrouwen in fabrieken, werkplaatsen en veenderijen, buitenechtelijk verkeer in de hand zou werken.¹¹⁹

Overhaaste huwelijken waren eveneens een bron van zorg. De Commissie die in 1869 het voorkomen van de kinderarbeid had onderzocht, had reeds gemeld dat te Gouda, Leiden en Tilburg de huwelijken door de fabrieksarbeiders gewoonlijk vroeg werden gesloten¹²⁰; klachten over overhaast gesloten huwelijken waren in 1892 echter veel algemener.

Op de vraag of men in Twente vrij algemeen op jeugdige leeftijd huwde antwoordde Pieter Cornelis van Oosterzee, predikant te Enschede, bevestigend: 'Laatst is het nog voorgekomen, zoals ik gehoord heb, dat een meisje van 18 jaar een geforceerd huwelijk heeft aangegaan met een jongen van 19 jaar (...). Een bewijs dus (...) van den slechten invloed van het vele uitgaan'. Op de vraag of te Enschede gedurende zijn verblijf de huwelijksleeftijd was gedaald kon hij geen antwoord geven.¹²¹ Volgens Fredericus Gervink, een wever uit Borne, huwden de arbeiders als regel op 22-23 jarige leeftijd.¹²² Charles Theodorus Stork meende echter, dat in Oldenzaal 'de jongens weinig meer (trouwen), vóór zij meerderjarig zijn, dan hebben ze 300 à 400 gld. staan en kunnen zij een huishouden opzetten'. Oorzaak van deze verandering waren de maatregelen die genomen waren om het loon van de jongens voor een deel aan de ouders uit te keren, voor een deel pas op hogere leeftijd aan hen zelf uit te betalen.¹²³

De jongelieden in Noordwest-Overijssel daarentegen, zo werd van alle

kanten betoogd, 'vergeten vooral niet zich recht tijdig in het huwelijk te begeven, zeer veelvuldig geforceerd (...)'.¹²⁴ Abraham Gijsbertus van Anrooij, predikant bij de Nederlands Hervormde Gemeente te Kampen had opgemerkt, dat in de stand der arbeiders de huwelijken te vroeg gesloten worden, maar, zo stelde hij, 'daar is weder een goede kant aan, wij krijgen in de kerk heel weinig onechte kinderen te doopen'.¹²⁵

Aan G.J.D. Pollet, wollenstoffenfabrikant te Tilburg, werd gevraagd of de grote aandrang, die geestelijkheid en fabrikanten aldaar op jongeren uitoefenden om te trouwen wanneer een meisje zwanger geraakt was, niet tot gevolg had dat vele vroege en ontijdige huwelijken werden aangegaan. Hij antwoordde dat de fabrikant pas op het sluiten van een huwelijk aandrang als de jonge man de kost verdiende. Was dat niet het geval dan werd het huwelijk ontraden. Wel werd er aan toegevoegd dat een jongere van 20 jaar al aardig wat geld verdiende. Betrokkene geloofde niet in een frequent voorkomen van vroegtijdig aangegane huwelijken. 'Als zij op hun 22ste of 23ste jaar trouwen, is dit beter dan dat zij blijven loopen'.¹²⁶ Volgens de Tilburgse fabrikant F.A.L. van den Bergh huwden de arbeidsters gewoonlijk op 23- tot 25-jarige leeftijd.¹²⁷ De wethouder en voorzitter van het Burgerlijk Armbestuur van de gemeente Helmond, Wilhelm Berings, verklaarde daarentegen dat te Helmond de fabrieksmeisjes reeds op hun 19e jaar trouwden. 'Zij moeten zich meestal in de schulden steken om te trouwen en blijven dan tobben'.¹²⁸ Cornelis Rens, wethouder te Goirle, bevestigde het vermoeden van de ondervragers, dat te Goirle in de regel zeer vroegtijdige huwelijken werden aangegaan.¹²⁹

Vooraf uit Noord-Nederland kwamen veel klachten over vroegtijdige huwelijken. Bijvoorbeeld uit Muntendam waar men op het 18e, 19e, 20e jaar trouwde 'en als zij trouwen bezitten zij hoegenaamd niets anders dan de kleeren aan hun lijf'.¹³⁰ Hendrik Eggens, houtkoper en vervener te Nieuw-Buinen was van mening, dat zowel onder het fabrieksvolk als onder de verveners vroeger werd getrouwd dan wenselijk was.¹³¹ Antonie Boon, predikant te Oude-Pekela, vond dat jongens en meisjes zo vroeg trouwden 'dat men zoude wenschen, dat zulke huwelijken tusschen jongens en meisjes van 17, 18 jaar verboden werden'.¹³² De landbouwer Albertus Scholten te Hollandsche Veld achtte het te vroeg huwen een groot gebrek van zijn streek. 'Een jongen van 18 jaar verdient meestal zijn volle daghuur; hij betaalt dan ook meestal kostgeld, en is onaangenaam en bars tegen zijne ouders. 's Zaterdagavond gaat hij pret maken met eene meid van zijn leeftijd. Het duurt dan niet lang of de meid verkeert in gezegende omstandigheden; dan moeten zij trouwen, en daar zij op eens den heelen boel niet bijeen kunnen krijgen, moeten zij vaak om te beginnen in zoo'n krotje kruipen (...). Het verbieden van het huwelijk vóór zekeren leeftijd, bij voorbeeld het 23ste jaar, zou m.i. het beste middel zijn, om de armoede onder het veenvolk te verbeteren'.¹³³

In de Vcenderijen was het beeld verschillend. Over Beets werd door de te Beetsterzwaag woonachtige Reindert Posthuma gezegd, dat de ar-

beiders op hun 20e of 22e jaar trouwden.¹³⁴ Volgens predikant Dirk Fries Thieme kwamen er vele onberaden huwelijken voor¹³⁵ en ook Antonie Willem Eysma, deurwaarder bij de rechtbank en lid van de gemeenteraad van Weststellingwerf merkte op, dat 'de jongelui soms in het huwelijk (treden) zonder eene woning te hebben; daaraan heeft men niet eens gedacht. Zij gaan naar het gemeentehuis om getrouwd te worden, de burens maken intusschen de woning, en 's avonds vinden de jonggehuwden hun huis klaar'.¹³⁶ Zijn opvatting werd bevestigd door de getuigenis van Wytze Alles van der Sluis, vervener te Appelscha. Deze stelde dat 'de lieden trouwen op zeer jeugdigen leeftijd; hun geheele kapitaal hebben zij bij zich en bestaat uit twee paar goede en gezonde armen en beenen. Dat trouwt maar voor het vaderland weg'.¹³⁷ Duidelijk in tegenspraak hiermee was de getuigenis van de te Langweer wonende arts Thijs Andries de Walle. Op de vraag of men jong trouwde was zijn antwoord: 'Niet zoo heel jong, zij zorgen wel dat zij eerst een spaarpot hebben, de meiden zoowel als de jongens'.¹³⁸ Een turfgraver te Hollandsche Veld (Harm Roelofs Woltinge) was daarentegen van mening, dat de jongelieden jong trouwden, de meisjes veelal op 20, 22 à 25 jaar, evenals de jongens. Het hebben van een bestaan was volgens hem een zaak waaraan bij de mindere man niet veel gedacht werd.¹³⁹

Met de zedelijkheid onder de ambachtslieden was het duidelijk beter gesteld. Volgens de 55-jarige predikant bij de Vereenigde Doopsgezinde gemeente te Groningen, Jacob van Gilse, kwamen huwelijken op zeer jeugdige leeftijd onder hen niet voor. 'Gewoonlijk trouwt een handwerksman hier niet, wanneer hij niet telle quelle zijn kost kan verdienen en in zoover doet het er niet toe of hij 20 of 30 jaar is'.¹⁴⁰ Cornelis Jacobus Jans, een 22-jarige boekdrukker te Groningen, bevestigde dat de drukkers en zettters meestal niet zo jong trouwden.¹⁴¹ Maar Tjadde Willem Kuitert, horlogemaker en handelaar in Groningen merkte op, dat vele werklieden huwden, terwijl zij niet in staat waren vrouwen en kinderen te onderhouden.¹⁴²

Opmerkingen over te vroege huwelijken werden ook in andere delen van het land gehoord, onder meer van de burgemeester van Veenendaal, die stelde dat de arbeiders op ongeveer 20-jarige leeftijd huwden,¹⁴³ en van de Hilversumse arts Lambertus Pieter Vlaanderen.¹⁴⁴ De chef van de grootste meubelfabriek in Hilversum verklaarde, dat van alle huwelijken die er in de laatste acht jaren onder zijn personeel waren gesloten er maar een niet gedwongen was. 'Men bezat dan bij het trouwen niets, zelfs geen enkel meubelstuk; ging dan bij de schoonouders inwonen'.¹⁴⁵ De 23-jarige Cornelia Riedijk-Pehaar, arbeidster bij de oestercultuur te Yerseke en op 18-jarige leeftijd getrouwd, gaf op de vraag of men over het algemeen te Yerseke zo vroeg huwde als antwoord: 'Nog wel vroeger. Er zijn er, die wachten moeten om op haar 16de jaar te mogen trouwen'.¹⁴⁶

Een geheel ander geluid kwam evenwel van Jacobus Cornelis van Steen, pastoor te Beuningen. Volgens hem huwde men gewoonlijk eerst op het

30e jaar. Hij achtte dat een zeer treurig verschijnsel, omdat het tot misstanden aanleiding gaf. Het bezwaar van de Commissie dat men toch vaak niet de middelen had om een huisgezin te onderhouden, achtte Van Steen niet zwaarwegend: 'Daarvoor zou iets te zeggen zijn, als zij tusschen de 18 en 30 jaar spaarden, maar dat doen zij toch niet'.¹⁴⁷ Zijn opmerking werd bevestigd door Wolfine van der Schans, lid van Dorcas, een vereniging die geld inzamelde ten behoeve van de armen. Volgens haar gingen de fabrieksarbeidsters als zij trouwden eerst een paar jaar bij de schoonouders inwonen. Niet het gebrek aan woningen was daarvan de reden, maar die tijd werd gebruikt om wat huisraad bij elkaar te krijgen, omdat daarvoor niet was gespaard.¹⁴⁸

Vanuit verschillende gemeenten werd het hoge loonniveau van jongeren als een factor aangeroerd die voortijdige huwelijken in de hand werkte. Over de Zuidoosthoek van Drenthe werd bijvoorbeeld opgemerkt dat 'een jongen van 18 jaren (...) het volle mansloon (verdient), eigent zich dat ook toe en geeft kostgeld. Een en ander geeft aanleiding tot onberaden huwelijken op zeer jeugdigen leeftijd'.¹⁴⁹ De vroege onafhankelijkheid ten opzichte van de ouders, die vroege huwelijken in de hand werkte, werd ook gesignaleerd door de predikant Apèl.¹⁵⁰ Een tegengestelde mening had Jacob Hoogenkamp, hoofd van een lagere school te Stad-*Almelo* en ondertekenaar van een rapport van het Nederlandsche Onderwijzers Genootschap. De reden voor 'te vroegtijdige huwelijken' lag onder meer daarin, 'dat de jongelieden tot op zekeren leeftijd geëxploiteerd worden door hunne ouders, die hunne verdiensten in den zak steken. Dit geeft vooral de jongens aanleiding een ander kosthuis te gaan zoeken, en eenmaal zoover zijnde, gaan ze al heel licht een onberaden huwelijk aan'.¹⁵¹ Herhaalde malen werd door de leden der Commissie ingespeeld op de te Hengelo bij sommige fabrieken bestaande gewoonte om een deel van het loon van de jongeren boven de zestien jaar aan de ouders uit te betalen en een ander deel pas op rijpere leeftijd, of wanneer zij een huwelijk aangingen, uit te keren. De predikant bij de Doopsgezinde Gemeente te Hengelo, Herman Boetje, toonde zich erg gelukkig met deze maatregel. Waar dat gebeurde namen de ouders tenminste niet het hele loon in beslag. Boetje had daarover herhaaldelijk met ouders gesproken en hun gezegd het billijker te achten, wanneer datgene, wat niet voor kostgeld nodig was, op een spaarboekje op naam van de kinderen werd geschreven 'opdat deze, wanneer zij trouwen, een klein vermogen hebben om hun inboedel te kopen en de rest over te houden voor de moeilijke jaren'.¹⁵² In soortgelijke bewoordingen liet ook Jacob de Hart, voorganger van de Gemeente van Gedoopte Christenen te Hengelo, zich uit.¹⁵³

Over de landbouwende bevolking en met name over de arbeiders onder hen, zijn we dankzij het werk van de in 1886 ingestelde Landbouwcommissie en de door deze Commissie uitgebrachte rapporten eveneens in staat gegevens te presenteren. In de betreffende rapporten werden niet alleen

voor vele gemeenten gegevens gepresenteerd omtrent de leeftijdsverdeling van de huwendes, tevens werd bij de beantwoording van de vraag naar de toestand der arbeiders en de veranderingen daarin door vele rapporteurs ingegaan op gewoonten met betrekking tot de sluiting van huwelijken.

Vanuit vele gemeenten in het Noorden werd geklaagd over op te jonge leeftijd gesloten huwelijken. Dat was bijvoorbeeld het geval in Smilde en Bellingwolde. In laatstgenoemde gemeente werden 'vooral onder den arbeidersstand huwelijken op zeer jeugdigen leeftijd gesloten en zijn vele malen het gevolg van ongeoorloofden en lichtzinnigen sexueelen omgang tusschen beide geslachten'. Het sluiten van huwelijken op zeer jeugdige leeftijd onder de dienstbodenstand werd hier als een der oorzaken van het bestaande gebrek aan dienstboden gezien.¹⁵⁴ Ook in Finsterwolde werd geklaagd over vroege huwelijken: debet hieraan waren de zeer ruime verdiensten in de voor de landbouw zo gunstige jaren 1862-74. Volgens de verslaggever bracht grondbezit de arbeider vanzelf tot sparen. 'De begeerte om zijne bezitting vrij te krijgen, wordt voor hem een prikkel tot wijze spaarzaamheid en verstandig overleg'. Arbeiders raakten op deze wijze gewend aan huiselijkheid, orde en regel en sparen en wachtten zich voor te vroege en onberaden huwelijken, die hen het uitzicht op een enigszins menswaardig bestaan ontnamen.¹⁵⁵ Onbedachte en vroege huwelijken werden eveneens in Ten Boer veel gesloten en waren mede verantwoordelijk voor de toename van de jaarlijkse uitgaven aan het armwezen.¹⁵⁶ In Eenrum werden de vooruitzichten voor de arbeider ongunstig geacht: 'Hij trouwt veelal op jeugdigen leeftijd, heeft dan al spoedig voor een groot gezin te zorgen (...)'.¹⁵⁷ Uit Achtkarspelen hoorde men een identiek verhaal: 'Alleen in den arbeidersstand worden, zeer tot nadeel van de echtelieden en hun kroost, te vroege huwelijken aangegaan. In de andere kringen trouwt men weinig vroeger dan op 23-jarigen leeftijd, natuurlijk behoudens enkele uitzonderingen. De arbesturen ondervinden vaak de gevolgen der al te vroege en roekeloze huwelijken van de arbeiders'.¹⁵⁸ Terwijl Baarderadeel vroege huwelijken in het geheel niet bleek te kennen, maakte men te Haskerland melding van het feit dat onberaden huwelijken een algemeen verschijnsel waren.¹⁵⁹

In Gelderland waren de berichten positiever. Te Geldermalsen werden vroege huwelijken weinig gesloten en in Barneveld kwam het weinig voor dat mannen onder de 20 een huwelijk sloten, terwijl in de leeftijd tussen 20-23 jaar het aantal huwelijken van mannen gering was.¹⁶⁰ In Raalte bleken buitengewoon vroege huwelijken niet voor te komen, terwijl in Zalk en Veecaten de vroegste huwelijken aangetroffen werden onder mannen, die de leeftijd van 22 à 23 jaren en onder vrouwen die de leeftijd van 18 à 19 jaren hadden bereikt.¹⁶¹

In Noord-Holland was de situatie per streek verschillend. In Anna Paulowna en Grootebroek kwamen geen vroege huwelijken voor.¹⁶² In Twisk echter '(treden) over het algemeen (...) de menschen (...) zeer jong in het

huwelijk. Vooral is dit het geval bij de dienstboden. Evenwel schijnt het bij sommige gegoede familiën nog eene teleurstelling, wanneer de kinderen niet op 18 of 19 jarigen leeftijd zijn geëngageerd. Bij de laatste komt hierin in den jongsten tijd wel eenige wijziging, omdat de zoo-genaamde gegoede stand het meeste heeft te kampen met de algemeen heerschende malaise'.¹⁶³ Ook uit Grootebroek meldde men, dat de toenemende weelde in de landbouwersstand ertoe leidde, dat jongelieden reeds op een leeftijd van 15-16 jaar alle vermaken die het leven aanbodt begonnen na te jagen. 'De jonkman zoekt natuurlijk omgang met meisjes, men geniet wat de wereld te genieten heeft; vroege huwelijken (op 23 jarigen leeftijd) worden gesloten en het gevolg daarvan is, dat de jonkman of jongedochter meer een zoogenaamd rijk huwelijk tracht te sluiten, omdat men niet van jongsaf geleerd heeft zich zijn vak eigen te maken (...)'.¹⁶⁴ In Wormer werd eveneens melding gemaakt van vroege huwelijken, zowel onder de boeren als onder de arbeidersstand en ook in Aalsmeer kwamen 'veel vroege onberaden huwelijken op 18 en 19 jarigen leeftijd' voor.¹⁶⁵

In het Utrechtse Cothen waren vroege huwelijken zeldzaam: 'altijd zijn de partijen boven de 21 jaren'. Wel meende de verslaglegger dat onder het jonge geslacht de 'tegenwoordige geest van ontevredenheid en onafhankelijkheid' meer doordrong en dat een van de gevolgen daarvan was dat er minder huwelijken werden gesloten.¹⁶⁶ Uit het Zuidhollandse Hillegom meldde men dat de meeste huwelijken werden gesloten door personen van 24 tot 30 jaren.¹⁶⁷ In Boskoop waren vroege huwelijken niet zeldzaam, maar uit het nabijgelegen Zevenhuizen werd bericht dat vroege huwelijken daar juist uitzonderingen waren: 'De gemiddelde leeftijd, waarop gehuwd wordt, is voor den jongman 25 jaar en voor de jonge dochter 22 jaar, volgens berekening over een beteekenend getal jaren'.¹⁶⁸ In Maasland huwde men over het algemeen jong, vooral onder de boerenstand, 'veel op ruim 18-jarigen leeftijd of even in de 20 jaren'.¹⁶⁹ Zwijndrecht maakte melding van het veelvuldig voorkomen van onberaden huwelijken op jeugdige leeftijd onder de landarbeiders en in Abbenbroek bezondigden de arbeiders zich eveneens hieraan.¹⁷⁰ In Den Bommel was deze klacht zelfs algemeen.¹⁷¹

In het Zeeuwse Schoondijke trouwden de jongelieden meestal 'op niet te jeugdigen leeftijd'¹⁷², maar nog sterker was dat het geval in Brabant. In Deurne misten 'de landbouwers, zoowel eigenaren als pachters, (...) veelal het noodige kapitaal, om zoon of dochter een uitzet naar hun stand te geven, waardoor veel huwelijken van jaar tot jaar worden uitgesteld'. Huwelijken op betrekkelijk jeugdige leeftijd werden alleen gesloten onder de arbeiders die in de venen werkten.¹⁷³ In Haaren was de situatie niet anders dan in Deurne: 'Zoolang vader en moeder in leven zijn, wordt nimmer scheiding gevraagd door kinderen, uit eerbied voor hunne ouders; tot zelfs na hun dood duurt de gemeenschap voort en het gevolg hiervan is, dat de kinderen als zij ongehuwd blijven, steeds samen blijven wonen. Onder de landbouwers treft men dan ook de meeste late huwelijken aan.

Opmerkelijk is het, dat onder de gegoede boeren weinig getrouwd wordt; de hoofdreden hiervan is, dat zij niet achteruit willen gaan'.¹⁷⁴ In Zevenbergen werden vroege huwelijken evenmin veel gesloten. Was dat wel het geval dan geschiedde het meestal in de arbeidersstand. Ook in Berchem waren vroege huwelijken of huwelijken op 20-jarige leeftijd zeldzaam en ze werden slechts gesloten onder de arbeidende klasse.¹⁷⁵ In Limburg leek de situatie op die in Brabant. Uit Linden, Beugen, Gulpen en Voerendaal kwam de mededeling, dat huwelijken beneden de leeftijd van 20 jaar er zelden of nooit voorkwamen. Over de zonen van de landbouwers in Voerendaal werd opgemerkt, dat zij huwden wanneer zij de leeftijd van 25 à 30 jaar bereikt hadden, terwijl de dochters in de regel wat jonger huwden als zich de gelegenheid voordeed.¹⁷⁶

Toen de Staatscommissie voor de Landbouw in 1909 een aantal rapporten betreffende de economische toestand van de landbouw uitbracht, werd opnieuw aan de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling van de arbeiders aandacht besteed. Basis van deze rapporten waren circa 1.100 vragenlijsten, ingevuld door verschillende personen en verenigingen, die geacht werden op de hoogte te zijn van de arbeiderstoestanden op het platteland. Expliciet werd de ondervraagden verzocht aandacht te besteden aan onderwerpen als: onderwijs, sparen, zieken- en begrafenisfondsen, gebruik en misbruik van sterke drank en, op gelijke hoogte daarmee, vroege huwelijken.¹⁷⁷

Uit de antwoorden bleek dat het in 1886 gerapporteerde patroon in vele gemeenten nog grotendeels intact was gebleven. Zo werd over Hunsingo, de streek in Groningen ten noorden van Reitdiep en Damsterdiep, gemeld dat 'vroege huwelijken met verkwisting van het betrekkelijk hoge loon in de jeugd nog veelvuldig voorkomen (...). Door betere opvoeding, onderwijs, aansporing tot en gelegenheid voor sparen ziet men enkele jonggetrouwden onder betere levensvoorwaarden het huwelijk ingaan'.¹⁷⁸ De situatie was vergeleken met dertig jaar terug wel iets gunstiger. Het onderwijs was verbeterd en werd door de arbeiders meer gewaardeerd, de vermindering van het aantal dienstboden had de aanleiding tot ruwheid doen verminderen, de levensstandaard was verhoogd. Desondanks kwamen vroege en gedwongen huwelijken hier, in het verwante Fivelingo en in Siddeburen, nog veelvuldig voor. Oorzaak hiervan achtte men het feit, dat de bij de boeren ondergebrachte arbeiderskinderen, die niet meer onder ouderlijk toezicht stonden, te vroeg zelfstandig waren en weinig genegen hun loon aan de ouders af te staan.¹⁷⁹ De Woldstreek in Groningen had eveneens de zedelijke ontwikkeling zien vooruitgaan, doordat vele arbeiderskinderen niet meer zo vroegtijdig het ouderlijk huis verlieten.¹⁸⁰ Met betrekking tot het Noordelijk Westerkwartier werd opgemerkt, dat de meisjes aldaar 'gaarne naar de steden (trekken), waar meer genoegens zijn, men netter gekleed gaat en de kans op een iets beter huwelijk groter schijnt'.¹⁸¹ Sparen werd voor de arbeiders hier heel belangrijk geacht. 'In-

dien het huwelijk werd aangevangen met een eigen huis en tuin, zij het ook ten deele bezwaard, in plaats van zooals nu dikwijls met schuld, dan ware dit een groote vooruitgang'.¹⁸² Ook in het Zuidelijk Westerkwartier, waar de zedelijke ontwikkeling nochtans goed en beter dan vroeger werd geacht, kwamen vroege huwelijken veel voor.¹⁸³ Over het Klein-Oldambt werd opgemerkt: 'In het bijzonder wordt geklaagd over gebrek aan vrouwelijke dienstboden, ontstaan door vroege huwelijken'.¹⁸⁴ Deze waren het gevolg van het misbruik van sterke drank. Van arbeiderszijde werd geklaagd over het gebrek aan toezicht op en de slechte verzorging van de dienstboden en werd gesteld 'dat de patroon vaak de schuld is van jonge en onbedachte huwelijken'.¹⁸⁵ In Nieuwolda was het met de zedelijkheid slecht gesteld. 'Meer dan 90 procent van de onder arbeiders gesloten huwelijken zijn zoo-genaamde noodhuwelijken, die veroorzaken, dat zooveel hun gehele leven arm blijven, terwijl zij, op lateren leeftijd in het huwelijk getreden, en in het bezit van eenig kapitaal, de toekomst gerust hadden kunnen tegemoet zien'.¹⁸⁶ Vroege huwelijken, zo zei een arbeider uit Beerta daarentegen, kwamen niet zoveel meer voor.¹⁸⁷ In Midwolda echter waren de meeste kinderen uit arbeidersgezinnen op 18- tot 20-jarige leeftijd getrouwd.¹⁸⁸ Veilig kon men aannemen, zo stelde men te Nieuwolda, dat 'de onberaden, ondoordachte en vroege huwelijken de oorzaak zijn, dat de toestand der arbeiders nog zoveel te wensen overlaat. De ondervinding leert toch overal, dat de boerenknechten, welke op den leeftijd van 26 tot 30 jaar trouwen en tot dien leeftijd behoorlijk zuinig zijn geweest, zooveel hebben overgehouden, dat ze, zij het dan in vele gevallen ook met eenige hulp, een huis met eenige grond hebben kunnen koopen'.¹⁸⁹

Terwijl in Westerwolde vroege huwelijken tot de zeldzaamheden behoorden, huwden in de Veenkoloniën de kinderen in de regel jong. Opgemerkt werd dat 'huwelijken beneden of even boven twintigjarige leeftijd heel veel (voorkomen), waardoor dikwijls onwettige geboorten worden voorkomen'.¹⁹⁰ Elders heette het dat 'arbeiderskinderen veelal zeer jong huwen, meestal op 18 tot 21 à 22-jarigen leeftijd'.¹⁹¹

Over Friesland kwamen gemengde berichten. In de Bouwstreek trouwden de meeste arbeiders op een leeftijd van 20 tot 25 jaar.¹⁹² In de Greidstreek werd melding gemaakt van meer vroege maar geen gedwongen huwelijken. Deze werden, opmerkelijk genoeg, een gevolg geacht van de wens, de door de gestegen welvaart verbeterde kledij te tonen op plaatsen waar veel mensen bijeen waren, plaatsen die men kon bereiken doordat men in het bezit was gekomen van een rijwiël. Andere berichtgevers spraken over een verandering ten goede waar het de vroege huwelijken betrof.¹⁹³ In de zand-en veenstreken van Friesland werd door de grotere welvaart vroeger getrouwd. Ook andere factoren waren daarop echter van invloed. 'In de armere gezinnen verlaten de kinders de ouders vroegtijdig en gaan dienen bij den boer; daar waar wat meerdere welstand heerscht blijven ze gaarne thuis, verrichten het werk in het bedrijfje, gaan eens wat los uit werken en laten vader wegtrekken naar andere streken. Deze

toestand (...) heeft vroege huwelijken ten gevolge, daar de jongelui geheel vrij zijn, vaak naar feestjes in den omtrek gaan en daar dikwijls 'verkeering' aanknoopen'.¹⁹⁴

De situatie in Drenthe verschilde al naar gelang de zandgronden of het veenkoloniaal gebied werden beschouwd. In eerstgenoemde streken werd over het algemeen nog 'eene aartsvaderlijke vertrouwelijke verhouding tusschen den landbouwer en zijne ondergeschikten' aangetroffen; in de veenkoloniën waren met name door de van elders gekomen veenarbeiders heel andere verhoudingen ontstaan.¹⁹⁵ In Rolde werd 'wel eens een vroeg huwelijk onder de arbeiders gesloten'¹⁹⁶, maar in Roden, Peize, Eelde en Vries, in de veenkoloniën en in de zandgrondgebieden in Overijssel kwamen vele onberaden vroege huwelijken voor. Wel gold in het algemeen in deze streken, dat de kinderen pas hun ouderlijk huis verlieten bij hun huwelijk of wanneer zij in militaire dienst moesten.¹⁹⁷

In de Overijsselse veehouderijstreek was in de zedelijke ontwikkeling vooruitgang te bespeuren. Over het algemeen verlieten de kinderen echter reeds vroeg de ouderlijke woning of om vroeg te trouwen of vanwege de trek naar de stad.¹⁹⁸ Hoewel ook in de hoge en lage veenstreken van Overijssel, met Steenwijkerwold en Staphorst, vooruitgang in de zedelijke toestand werd aangetroffen, werden er nogal veel vroege huwelijken gesloten. 'Onder Eesveen komt het zelfs voor dat meisjes op 18-jarigen leeftijd ja zelfs nog vroeger in het huwelijk treden, hier en in al de overige plaatsen waar hierop gewezen wordt, worden deze vroege huwelijken voltrokken om zodoende onwettige geboorten te voorkomen'.¹⁹⁹ Anderzijds werd over dezelfde gemeente gemeld, dat er 'gebrek aan woningen met land (bestaat) en wel in die mate, dat er jongelui zijn, die hun voorgenomen huwelijk moeten uitstellen, omdat zij geen woning kunnen krijgen'.²⁰⁰ Veelal bleven de kinderen bij de ouders inwonen tot zij gingen trouwen. In Twente trouwden met name vele landarbeiders vroeg. In dit gebied diende echter onderscheid te worden gemaakt tussen de steden, waar de kinderen vroeger mondig waren en over eigen verdiend loon vrij wensten te beschikken, en het platteland, waar de kinderen niet zelfstandig werden voor ze een eigen huis hadden. In de eerstgenoemde situatie waren de jongeren doorgaans genoodzaakt zeer vroeg te trouwen en een eigen huishouden op te zetten.²⁰¹

De landarbeiders op de Veluwe trouwden vroeger dan voorheen. In Apeldoorn, Voorst en Brummen moesten 'vele paren met trouwen wachten omdat zij geene woning kunnen krijgen'.²⁰² Eenzelfde klacht werd uit de Tielerwaard vernomen: 'het gebrek aan woningen is in vele gevallen (oorzaak) dat jonggehuwden bij de ouders moeten blijven inwonen'²⁰³ maar dit woninggebrek had als voordeel 'dat onberaden huwelijken er door worden tegengegaan'.²⁰⁴ In Lienden en Kesteren werden onberaden huwelijken verantwoordelijk gesteld voor een toename van het aantal beelden. 'Zeer algemeen wordt het (...) door de berichtgevers betreurd dat de huwelijken op zoo jeugdigen leeftijd worden gesloten. Dit heeft

vaak tot oorzaak het feit dat een kind geboren moet worden; de meeste huwelijken zijn "noodzakelijk".²⁰⁵

In Utrecht werd door de rapporteurs de zedelijke toestand over het algemeen vrij goed geacht, 'al zijn huwelijken dikwijls gedwongen'.²⁰⁶ In de verslagen over het zuidelijk deel van Noord-Holland, het noordelijk deel van Zuid-Holland en westelijk Utrecht werd gesteld, dat vroege huwelijken niet tot de uitzonderingen behoorden; 'soms is daartoe eene noodzakelijke reden, en zoo niet dan ligt vroeg trouwen min of meer in den aard van het beestje. Het vroege trouwen houdt ten allernauwste verband met de omstandigheden en toestanden, waaronder de landarbeider leeft in ongetrouwen staat. Toch schijnt het mij toe, dat allengs meer en meer alles er op wijst dat ook te dezen opzichte eene kentering valt waar te nemen, en dat tegenwoordig de huwelijken meestal worden gesloten tusschen de 23 en 25 jaren, hetwelk mij voorkomt later te zijn dan vroeger toen menigmaal van trouwen op 19 à 20-jarigen leeftijd sprake was'.²⁰⁷

Anders was het gesteld in het Land van Gouda en de Krimpenerwaard. Over het algemeen werden er vroege huwelijken gesloten met het doel onwettige geboorten te voorkomen. 'Uit Lekkerkerk wordt bericht dat de huwelijken aldaar meestal op ongeveer 25-jarigen leeftijd van den man gesloten worden, maar dat dan ook in den regel blijkt dat dit nog geschiedt om wettig vader te zijn van den eerstgeborene'.²⁰⁸ Terwijl in Stolwijk vroege huwelijken aan de orde van de dag waren, kwamen ze in de Rijnlandse droogmakerijen weinig meer voor.²⁰⁹ In Hillegersberg daarentegen verlieten de kinderen vroegtijdig het ouderlijk huis, trouwden en 'naar wordt medegedeeld alleen om zoo spoedig mogelijk zich aan het slavenleven bij den boer te onttrekken'.²¹⁰ In de Alblasserwaard werd volgens sommige berichtgevers in de regel reeds op vrij jeugdige leeftijd getrouwd, maar in Voorne, Putten en Rozenburg trouwden de jonge mannen op tamelijk gevorderde leeftijd. 'Op Rozenburg bij voorbeeld, waar het aantal jonge mannen, die in het ouderlijk huis wonen, veel grooter is dan vroeger, toen zij bij den boer gingen dienen, trouwt men eerst op 23-30 jarigen leeftijd. Ook uit Hekelingen wordt bericht, dat het aantal jonge mannen boven 25-jarigen leeftijd er groot is'.²¹¹ Deze laatste opmerking werd bevestigd door het in dezelfde periode ingestelde onderzoek van de Sociaal-Democratische Studieclub naar de situatie der landarbeiders. Een landarbeider uit Hekelingen beschreef de situatie van zijn collega's aldus: 'Gaat hij een huwelijk aan dan komt ook voor hem als zijn huwelijk met kinderen gezegd wordt, een tijdperk van armoede. Zoo leeft en zwoegt hij voort, totdat hij, eenmaal gekomen op het punt, dat zijn werkrachten zijn uitgeput, een speelbal wordt van alle hem omringende machten.. Is het een wonder, dat velen tegen het huwelijk opzien? - dat in deze gemeente van 936 zielen meer dan 35 jonge mannen, voor 't meerendeel boven de 25 jaar, gevonden worden die geen huwelijk aangaan of kunnen aangaan, omdat dit voor de meesten volslagen armoede zou betekenen?'.²¹²

In de Hoekse Waard en op het eiland van Dordrecht kwamen vroege

huwelijken met name onder de arbeiders veelvuldig voor.²¹³ Van Haamstede kwam echter de klacht dat daar in slechte landbouwjaren te weinig huwelijken werden gesloten, waardoor nu een tekort aan geboorten bestond.²¹⁴ Ook uit Ouwerkerk vernam men dat 'uit angst voor armoede verscheidene mannen op een leeftijd van boven de 30 jaar nog ongehuwd (zijn)'. Desondanks werd de mening verkondigd dat de arbeiderskinderen nogal vroeg huwden.²¹⁵ Dat gold eveneens voor Tholen en St Philipsland en Zeeuws-Vlaanderen. In Noord-Beveland daarentegen werd niet bijzonder vroeg getrouwd.²¹⁶

In westelijk Noord-Brabant waren vroege verkeringen en vroege huwelijken onder de landarbeiders nog aan de orde van de dag. Dat was bijvoorbeeld zo in de gemeente Wijk en Veer.²¹⁷ In Giessen en Andel echter bleken de meeste huwelijken gesloten te worden op 26-40 jarige leeftijd.²¹⁸ In de gemeenten rondom Bergen op Zoom en Roosendaal kwamen vroege huwelijken tussen 18 en 25 jaar algemeen voor, 'zeer dikwijls 50 à 80 procent gedwongen'.²¹⁹ Dat in het noordoostelijk deel van Noord-Brabant in economisch opzicht weinig vooruitgang was geboekt werd onder meer geweten aan het aangaan van huwelijken op jeugdige leeftijd. Voor de rest van Brabant gold echter volgens de rapporteurs dat huwelijken niet te jeugdig werden aangegaan. Uiterst positief was het oordeel dat over de Limburgse landarbeiders werd gegeven: 'Huwelijken worden gewoonlijk eerst op rijperen leeftijd gesloten'.²²⁰

Kan men over de huwelijksleeftijd van de arbeiders in de nijverheid en over de huwelijksleeftijd van de landarbeiders op basis van de hier besproken rapporten een redelijk inzicht krijgen, over andere groepen is de informatie schaarser.

Over het winkelpersoneel concludeerde men in een in 1911 en 1914 ingesteld onderzoek in 34 grotere gemeenten, dat 'de grote categorie van winkelmeisjes (...) gewoonlijk op zeer jeugdigen leeftijd in het bedrijf (komt) en (dit) verlaat wanneer zij een huwelijk sluiten. Uit bovenstaande blijkt, dat dit met de grootste helft geschiedt tusschen 20 en 30 jaar. (...) Gewoonlijk treedt de winkeljuffrouw vóór haar 30ste jaar in het huwelijk met personen, uit dezelfde klasse der maatschappij, waartoe zij behoort (arbeiders en kleine ambtenaren; FVP). Zeer langdurige verlovingsen gaan daaraan veelal vooraf'.²²¹

Over het kantoorpersoneel werd veelal gesteld dat de loonontwikkeling daar zodanig was, dat vroege huwelijken er niet door werden gestimuleerd. Zo heette het in een verslag van een enquête onder deze groep, dat van de personen in de leeftijd van 25 en 30 jaar, meer dan 60% ongehuwd was en dat bij die van 30-34 jaar op de 23 personen er nog 9 ongehuwd bleken te zijn. 'Onwillekeurig vraagt men zich af, of de oorzaken daarvan te zoeken zijn in de geringe bezoldiging die handels- en kantoorbedienden genieten'.²²² Elders werd over het kantoor- en winkelpersoneel

neel opgemerkt, dat 'over het algemeen personen van 20-25 jaar nog geen 'voldoend' loon genieten, doch dat tusschen het 25e en het 30e jaar een 'behoorlijke' positie wordt bereikt'.²²³

Een matroos op de vissersvloot liet zich rond 1896 op zodanige wijze over zijn huwelijksplannen uit, dat men daaruit ook enige indruk krijgt over de vissers als groep: 'Maar komende reis ben ik vol matroos, dan heb ik wel negen gulden in de week. Dan ga ik mijn meissie vragen. Zij dient nou in Vlaardingen en zij heeft een aardige spaarpot; dan geef ik mijn moeder mostgeld en het overige leg ik weg tot ik genoeg heb voor de trouweratie. Wij mensen trouwen vroeg – want dan heb je een beter leven en dan weet je voor wie je werkt en als je thuiskomt, dan eet je vlees en die dagen aan den wal heb je het maar goed bij haar (...)'.²²⁴

III.6. ARMOEDE EN OVERBEVOLKING

Het was met name in de literatuur aangaande het armoedeprobleem, dat in de 19e eeuw in Nederland aan de huwelijksleeftijd aandacht werd besteed. Politici en economen overheersten lang de discussie, waarin voortdurend gereageerd werd op en verwezen werd naar de opvattingen van Malthus en met name naar de door hem gepropageerde oplossing van het armoedeprobleem: uitstel van het huwelijk en sexuele onthouding tot het huwelijk. Volgens Röling liep deze discussie parallel met het economisch getij: tussen 1840 en 1850 was er grote bezorgdheid over de toename van het aantal armen en tot in de jaren 1870 stemden nogal wat economen in principe in met Malthus' bevolkingsleer.²²⁵ Bezorgdheid over de bedreiging die de onder de lagere standen heersende wanorde, luiheid, uithuizigheid, onverschilligheid en apathie voor de samenleving betekenden, was de motor van de discussie.²²⁶ Met name vanaf de jaren veertig van de vorige eeuw werd een groot aantal pamfletten, handelend over het armoedevraagstuk, over Nederland uitgestort. Deze geschriften waren vooral bedoeld voor de bovenliggende sociale lagen en met name voor de bij de armenverzorging betrokken personen.²²⁷ Het woord 'zedelijkheid' lag de schrijvers over het armoedeprobleem voor in de mond. Men meende dat het inzicht in de onzedelijkheid van de armoede voldoende zou zijn om aan deze ellendige toestand een einde te maken. Arbeid zag men als een middel tot zedelijke verbetering van de behoeftigen. Door te arbeiden beantwoordde de mens aan zijn bestemming en werd hij zedelijk goed en gelukkig.²²⁸ Het volk moest leren inzien dat het de armoede aan zichzelf te wijten had. Ongerichte liefdadigheid, die slechts olie op het vuur van de luiheid der armen wierp, werd verworpen en een armenpatronaat, gericht op bevordering van huiselijkheid en gezondheid, gepropageerd. Zelfbeheersing werd op medische gronden sterk aanbevolen voor het behoud van de gezondheid. Geen maatschappij kon bestaan zonder liefde voor deugd, ingetogenheid en arbeid.²²⁹

Thema's die in de discussie over het armoedevraagstuk werden aangeroerd waren onder meer: de mate waarin door de verschillende standen onberaden huwelijken werden gesloten, de redenen voor de roekeloosheid der laagste klasse, de zinvolheid van maatregelen ter beteugeling van deze onberaden huwelijken en de directe en indirecte consequenties van deze maatregelen.

Verschillende van deze onderwerpen kwamen al aan de orde in een publikatie van Van Vollenhoven uit 1815. Deze auteur vond het gewenst de omvang der bevolking meer in overeenstemming met de bestaansmiddelen te brengen, door 'voornamelijk onder de lagere klassen der zamenleving denkbeelden te verspreiden, waardoor het te vroegtijdig en onberaden aangaan van huwelijken wordt voorkomen (...).' Onder de beschaafde lieden waren er slechts weinig zo onvoorzichtig om te huwen, wanneer zij niet in het onderhoud van een huisgezin konden voorzien en weinig ouders zouden in dat geval in het huwelijk van hun kinderen toestemmen. Onder de lagere klassen was dit anders. 'Zoo spoedig iemand uit dezelve iets meerders verdient dan hij tot zijn eigen onderhoud noodig heeft, en ook dikwerf eerder, is hij op een huwelijk bedacht; en het kost hem weinig moeite een vrouw te vinden, welke, zonder eenig nadenken, haar lot aan het zijne verbindt (...).' Optimistisch over de mogelijkheid daarin verandering te brengen was hij niet. Hij achtte het de taak van de predikanten, van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen en van de schoolbesturen de betrokkenen andere denkbeelden bij te brengen.²³⁰

'Wij weten,' zo stelde ook G.K. van Hoogendorp, 'bij eene droevige ondervinding, dat onder de onzalige gevolgen van den verbasterden staat der armen ook de roekeloze huwelijken behooren, ingegaan zonder eenig vooruitzicht van eigen bestaan, veelmin van de middelen, om kinderen groot te brengen. Nog erger gevolg, en echter zeer gemeen, is de zamenleving buiten het huwelijk'.²³¹ Opvoeding was ook volgens Van Hoogendorp de manier om het roekeloze huwen tegen te gaan.²³²

In 1821 antwoordden R. Scherenberg en H.W. Tydeman bevestigend op de door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem gestelde vraag, of de armoede van de Europese staten kon worden toegeschreven aan een, in vergelijking tot de bestaansmiddelen, te grote bevolking. 'Moral restraint' bij de arme bevolking bood echter geen deugdelijke oplossing. 'Wij houden het daarvoor, dat het een misbruik van magt zou zijn, wanneer men de leden van eene klasse des volks, op welke reeds zoo veelvuldige lasten drukken, ook nog van de genoegens aan den huwelijken staat verbonden, wilde berooven, en hen tot eene tegen de natuurdrift strijdende onthouding wilde noodzaken'. De armen moesten niet van het huwelijk afgehouden worden maar in staat gesteld worden in het zweet hunner aanschijs hun brood te verdienen.²³³

De eigen verantwoordelijkheid van de mens voor de omstandigheden waarin hij leefde stond eveneens centraal bij O. G. Heldring. 'Konde men de armen slechts zoo ver brengen, dat zij bedachten, wat het kosten moet,

om getrouwd zijnde door de wereld te komen, zij zoude nadenkend worden. Maar de meeste arme huisgezinnen zijn zoo wild, zoo onverstandig, zoo ligtzinnig, dat er volstrekt geen nadenken, geen bedaard overwegen van eene zaak in gevonden wordt. Zij worden zóó opgevoed. Zij ontvangen altijd giften, worden overal in geholpen en daardoor hoe langer hoe minder zwaartillend. De lezer ziet hier vooral ook, dat een huwelijk ligt te wagen, maar een gevaarlijke onderneming is'.²³⁴ Onberaden huwelijken waren in strijd met de wensen van God. 'God eischt van ieder mensch, dat hij zijn best doe; dat hij eerlijk, zuinig, matig, werkzaam zij; (...) dat hij niet roekeloos trouwe, en ongelukkige kinderen verwekke'.²³⁵

W. C. Mees, econoom, secretaris en later president van de Nederlandsche Bank en auteur van een aantal belangrijke economische geschriften, meende dat in Nederland 'wanneer er geen redelijk vooruitzicht bestaat om een gezin behoorlijk te kunnen onderhouden, velen niet (huwen), of hun huwelijk tot later leeftijd uitstellen (...) Deze voorzigtigheid in het aangaan van huwelijken komt voorzeker in de lagere volksklassen minder algemeen voor dan in de hoogere, in welke zij somtijds tot zulk een uiterste gedreven wordt, dat zij het uitsterven der geslachten ten gevolge heeft; maar het kan echter geen twijfel lijden, of ook in de mindere klassen zouden, indien geenerlei vrees voor het ontbreken der middelen van bestaan daarvan terughield, de huwelijken, en algemeener, en op jeugdiger leeftijd, plaats hebben dan thans het geval is'.²³⁶ Late huwelijken zag Mees als enige mogelijkheid om de bevolking in verhouding tot de bestaansmiddelen binnen de perken te houden. 'De eenige teugel der bevolking (...) welke met de waarde van den mensch overeenkomstig is, (is) die van latere huwelijken zonder ongebondenheid van zeden'. Slechts dan zou het volk geen afkeer opvatten tegen het huwelijk en dat was ook niet wenselijk want anders zou 'ongebondenheid van zeden, met al hare noodlottige gevolgen van verdorvenheid en ellende, aangekweekt worden'.²³⁷ De gehuwde staat moest het streven ook bij de laagste volksklassen zijn en om daartoe te komen trachtte evengoed de armste dagloner te sparen. Hem diende echter geleerd te worden dat het strijdig met zedelijkheid en godsdienst was, om te huwen zonder het uitzicht te hebben om in het bestaan van het gezin te kunnen voorzien.

A. Elink Sterk, oud-hoofdcommies bij het Ministerie van Financiën en president van de 's-Gravenhaagsche Voorzorg-Maatschappij, achtte het mogelijk 'het onberaden aangaan van huwelijken, zonder uitzigt op middelen van bestaan' te stuiten, door de mindere standen de grote voordelen en het geluk van een ordelijke levenswandel voor ogen te houden. Op het moment van schrijven was, volgens Elink Sterk, de situatie in Den Haag zo, dat met 'grootte loszinnigheid meer of min wettige verbindtensissen tusschen beide geslachten worden aangeknoopt, die alléén op de verwachting van armenbedeelingen of bedelarij de berekeningen bouwen van hunne en hunner kinderen toekomst'.²³⁸ Maar de suggestie van Elink Sterk dat de huwelijksluiting moest worden tegengegaan kon niet bij iedereen

op instemming rekenen. De Arnheemsche Courant bijvoorbeeld meende, dat indien de arme ongetrouwd zou zijn gebleven, 'zoo ware het duizend tegen één, dat hij vervallen zou zijn tot de categorie der liederlijke armen'. Maar volgens Elink Sterk was het onwaar, 'dat de man die het huwelijk uit verstandig overleg eenige jaren verschuift, daarom nootwendig in liederlijkheid zou vervallen'.²³⁹

Ook Bachiene achtte 'het *bevorderen* van den ongehuwden staat (...) wellicht even gevaarlijk als het *bevorderen* des huwelijks.' Pas als men kans zag om de concubinaten te beletten, kon de voorkeur gegeven worden aan het belemmeren van het huwelijk onder de lagere klassen. Ook dan bleef dit echter nog stuitend en onnatuurlijk.²⁴⁰

Regulering van de huwelijken door de staat acht Blaupot ten Cate daarentegen wel een zinvolle zaak. De arme die verzorging door onderhoud van de staat ontving kreeg immers door deze verzorging ook plichten tegenover de staat en daartoe behoorde onder meer dat 'de Staat het toezigt (heeft) over de huwelijken der armen'.²⁴¹ Regulering werd eveneens voorgesteld door Tydeman, Heemskerk en Tydeman. Zij wilden bovendien, dat 'behoefigen die in concubinaat leven en weigeren te huwen, of die in overspel te zamen wonen, (...) van alle bedeeeling en arbeid van Overheidswege (worden) uitgesloten (...)'.²⁴² Afschaffing van de gratis hulp aan behoeftige kraamvrouwen achten zij echter geen geschikt middel om het sluiten van armoedige huwelijken tegen te gaan.²⁴³

De Bosch Kemper, staatsman en oprichter van de Vereniging voor de Statistiek, meende dat vroege huwelijken zonder middelen van bestaan een der voornaamste oorzaken van de armoede waren. 'Volkomen zorgeloos omtrent de toekomst, sluit men huwelijken bij zeer geringe verdiensten. Armoede komt weldra als straf voor die zorgeloosheid'.²⁴⁴ Afschriking van onberaden huwelijken, uit staathuishoudkundig opzicht gewenst, zou kunnen plaatsvinden door mannen die tot arbeid in staat waren niet meer te bedelen. Werkverschaffing, die niet tevens nieuwe blijvende bronnen van bestaan aanboorde, had echter volgens De Bosch Kemper de neiging de armoede eerder te vermeerderen en deed onder arbeiders de vroege huwelijken toenemen.²⁴⁵ Ideaal zou het volgens De Bosch Kemper zijn, wanneer 'de jongeling en de jonge dochter het zich als het toppunt van hunne aardse wenschen voorstellen van in middelbare jaren gehuwd te zijn'. Dit vooruitzicht zou hun werkzaamheid tussen de 20- en 25-jarige leeftijd verdubbelen.²⁴⁶ De Bosch Kemper achtte een 'onberekenbaar arbeidsvermogen gelegen in jongelingen, die werken en sparen om met hun dertigste of veertigste jaar te huwen, en in mannen, bij wie zorg voor vrouw en kind de prikkel tot den arbeid is'.²⁴⁷ Anderzijds meende hij dat het een bewijs van een ziekelijk volksleven was, wanneer er weinig huwelijken gesloten werden en er vele ongetrouwden waren.²⁴⁸

De staathuishoudkundige Van Voorthuyzen bracht een duidelijk onderscheid aan binnen de lagere klassen in de houding ten opzichte van het huwelijk. Hij bestreed de opvatting, dat 'de grootere gemakkelijkerheid

van in het onderhoud van een gezin te voorzien, de arbeiders altijd noopt om vroeger te huwen. Een blik op de maatschappij doet ons het tegendeel opmerken. De meeste zorgeloosheid neemt men waar bij die standen, die niet meer verdienen dan volstrekt noodig is om in leven te blijven'.²⁴⁹

Dat de armen zich steeds opnieuw tot verschillende verenigingen konden wenden om ondersteuning te krijgen was volgens Van Rees een van de voornaamste oorzaken van de talrijke huwelijken, die door de armen gesloten werden zonder enig uitzicht op een voldoende bestaan. Met de voortgang van zedelijkheid en beschaving waren echter in de openbare mening het gewicht en de ernst van het huwelijk toegenomen. In de gegoede standen was het meer en meer gewoonte geworden het huwelijk niet te sluiten, voordat men er vrij zeker van was in de behoeften van het gezin te kunnen voorzien. Bovendien kon men in de gegoede klasse 'in noodgevallen de toevlucht nemen tot een vereenvoudiging van zijn levenswijze, maar dit hulpmiddel ontbreekt bij de arbeidende klasse; dit wijst er in nog sterkere mate op hoe zorgeloos en onnadenkend men in deze klasse is om een onvoorzichtig huwelijk tot stand te brengen. Dit is te sterker het geval omdat zij meer dan de gegoede standen van jongs af bekend zijn met de ellende die van ondoordachte huwelijken het gevolg is.' Dat deze ervaring niet hielp kwam, omdat er gegronde hoop bestond het ontbrekende door hulp van anderen aan te vullen. 'Waarom zal men het huwelijk uitstellen, wanneer men niet slechts op vertoon van een bewijs van onvermogen van alle kosten bij den burgerlijken stand verschoond wordt, maar bovendien (...) de bedeeeling achter den rug heeft (...)?'²⁵⁰ Het zou beter zijn indien de wet van het beginsel uitging dat alleen zij bevoegd waren om een huwelijk te sluiten, die ten minste een jaar lang in hun behoeften hadden kunnen voorzien, zonder de hulp van armbesturen te moeten inroepen.²⁵¹

Kritiek op de bedeling zou nog decennia lang in de discussie te horen zijn. Nog in 1901 werd er op een congres van de Vincentiusvereniging over geklaagd, dat 'de jonge werkman, die den geheelen winter werkloos was en op kosten teerde van vader en moeder, zelf door Vincentiusvereniging of Armbestuur in het leven gehouden, maar een paar weken weer goed in de verdiensten (behoeft) te zijn, om met een gerust gemoed over vrijen en trouwen te spreken en in het huwelijksbootje te stappen zoodra hij maar een 'zij' vindt – en dat doet hij altijd – even zorgeloos als hij (...). Deze zorgeloosheid (...) werken wij in de hand wanneer wij, Vincentianen, dadelijk gereed staan, om als de lasten wat zwaar drukken en de plichten wat veel eischen, er de armen van te ontlasten'.²⁵²

Wat waren de motieven die mensen ertoe brachten om wat langer met het huwelijk te wachten? H.A. Wijnne meende, dat de mens 'niet alleen gaarne zijnen kinderen eene goede opvoeding zal willen verschaffen, maar hen minstens in den zelfden stand opbrengen. Het zijn die overdenkingen, gevoegd bij een geest van voorzorg en spaarzaamheid, benevens eene hooge mate van zedelijkheid, welk in alle beschaafde landen vele huwelijken

óf geheel beletten, of althans tot een meer gevorderden leeftijd doen uitstellen'.²⁵³ Volgens Wijnne werd in de maatschappij het huwelijk echter te zeer gestimuleerd. Aan de gehuwden waren immers in de wetten op de schutterij en de militie voorrechten toegekend, behoefligen die wilden huwen konden vrijstelling van zegel en van andere kosten krijgen en bij vele inkomstenbelastingen werden ongehuwden zwaarder belast dan gehuwden.²⁵⁴ Een dagelijks zichtbaar gevolg hiervan was, dat een arbeider, die dikwijls niet meer dan *f* 1 à *f* 2 per dag verdiende, trouwde en in enige jaren drie, vier of meer kinderen kreeg.²⁵⁵ De auteur was bedacht op de tegenwerping, dat hij de arbeiders wilde beroven van het enige wat zij nog hadden: 'hen doemen (wil) hun leven steeds alleen te slijten', met alle gevolgen van dien voor het individu en de staat. 'Wat wij verlangen is, dat niemand de zorg voor een gezin op zich neme, voor en alleer hij eenigermate berekenen kan in staat te zijn, het te kunnen onderhouden. Of zien wij dat niet reeds algemeen in de hooge en middenstanden gebeuren, en vraag ik, waarom zou dat niet verder kunnen uitgebreid worden'.²⁵⁶

Wijnne verwachtte alle heil van een verbetering der opvoeding. 'Die opleiding moet hun leeren de gevolgen hunner eigene daden in te zien, moet hen prijs doen stellen op eene hoogere mate van beschaving en van comfort. Waar die wenschelijke toestand verkregen is, zal van zelf meer zelfbeheersching gevonden, minder onberaden huwelijken aangegaan worden. Verkeerd zoude het echter zijn, die huwelijken door een ander middel te beletten, elke belemmering zoude eene toenemende zedeloosheid ten gevolge hebben'.²⁵⁷

De hierboven al aangesneden tegenstelling tussen de 'vrijwillige contrainte morale in de meer beschaafde klassen der maatschappij', een klasse waarin velen geen kans zagen een gezin naar hun stand te stichten en het huwelijk of geheel vaarwel zegden, ofwel eerst op latere leeftijd aangingen, en de zorgeloosheid bij het sluiten van een huwelijk in de lagere klassen werd eveneens door een anonieme auteur in het Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde geschetst. 'Hoe menig een trouwt eerst, wanneer hij een beroep of ambt krijgt; ieder kan dit in zijnen kring waarnemen. Een groot aantal boerenzonen blijven ongehuwd; omdat zij bij het beperkt getal boerenerven geene gelegenheid vinden om hun bedrijf voor hunne rekening uit te oefenen en zij blijven ongehuwd op het vaderlijke erf bij elkander. Vele dienstboden huwen eerst, wanneer zij door kleine besparingen een sommetje overgehouden hebben. Maar het is er verre af, dat men die zelfde behoedzaamheid in de laagste klasse der maatschappij aantreft, en van daar, dat men hierin doorgaans een groot getal gezinnen aantreft, die boven hun middelen van bestaan toenemen (...). Wij willen hun deze onbehoedzaamheid niet als een vergrijp toerekenen, omdat zij uit de opvolging van eene bloote natuurdrijf ontstaat'.²⁵⁸ Geen huwelijk werd immers lichtvaardiger aangegaan dan door mensen, die geen hoop of begeerte hadden om hun stand te verbeteren.²⁵⁹

Een andere auteur meende echter, dat vele dienstboden het huwelijk als een vlucht uit het arbeidsleven beschouwden. 'Telt ze de vrouwelijke dienstboden, die (...) den eerlijken en onbezorgden staat van dienstbaarheid ontvlugten, om zich in de armen eener nooddruftige vrijheid te werpen, en gij zult een groot gedeelte dier huisgezinnen vinden, aan wie gij uwe verzorging moet besteden, dikwijls reeds in de eerste maanden van het huwelijk, omdat men bij het aangaan, reeds zoo als men het hier zegt op den algemeenen soeppot rekende'.²⁶⁰ Van het begin af aan onderhoud verschaffen aan het huisgezin, 'dat zich alleen wettigt om van den dienstbaren arbeid vrij te zijn' was uit den boze.²⁶¹

Veel invloed op de discussie had een publikatie van de arts N.B. Donkersloot uit 1849. Donkersloot meende, dat 'de jongeling (...) uit den beteren stand hoogst zeldzaam tot een huwelijk overgaat, voordat hij eenen stand in de maatschappij verkregen, en de middelen tot het onderhouden van een gezin gevonden, heeft'. 'Deze schroomvalligheid en voorzigtigheid tot het aangaan van een huwelijk (...) worden somtijds zoover gedreven, dat zij vaak voor onze lieve jufferschap in een wezenlijk onregt ontaarden. Men wikt en weegt, men cijfert en vergelijkt, zoolang, tot de kiem der hartstogt langzamerhand in de wortel eener koude berekening ontaard is (...)'.²⁶² In de meer gegoede en burgerkringen was men gewend aan een levenswijze die men niet kon opgeven, zonder tot een lagere trede van de maatschappij af te dalen. 'Betrekkingen, zeden, eergevoel, alles verzet zich hiertegen. Daarenboven bezit men doorgaans reeds enig kapitaal, waardoor men althans gedeeltelijk en voorloopig voor algeheele behoefte gedekt is. Dergelijke redenen en drijfveeren zijn de oorzaak, dat de bevolking in deze kringen zich meer wacht voor vroegtijdige en onberadene huwelijken (...)'.²⁶³

Geheel anders ging het echter toe onder de behoeftigen. 'Zonder de minste zorg voor de toekomst, zonder in het bezit te zijn van eene enkele penning tot oprigting van een huishouden, (...) bukt zich de behoeftige jongeling vrijwillig onder het voor hem zoo knellend huwelijksjuk'.²⁶⁴ Het herstel van de verloren gegane zedelijkheid in de samenleving diende, volgens Donkersloot, gebaseerd te worden op het tegengaan van de overbevolking in de lagere klassen. De belangrijkste stap daartoe was er voor te zorgen, dat de huwelijken tussen de leden der lagere klassen pas gesloten werden, wanneer deze het vooruitzicht hadden, om in de behoeften van een huishouding te kunnen voorzien. Daarvoor moesten man en vrouw 'de vereischte jaren bereikt hebben, om de bezwaren en moeilijkheden des levens in te zien', maar ook dienden zij in het bezit te zijn van de middelen om in de behoeften van een huisgezin te voorzien.²⁶⁵ Wanneer de tijd tussen het begin van het arbeidsleven en het huwelijk goed besteed werd en de dienstboden jaarlijks een spaarpenning weg legden, konden zij misschien op hun dertigste jaar aan het huwelijk denken.²⁶⁶

Ontijdige huwelijken zouden inmiddels kunnen worden tegengegaan

door de inspanning van staat en kerk. Zij moesten onder meer de kroegen aan een hogere belasting blootstellen en de ouders aan het verwaarlozen van hun plichten herinneren.²⁶⁷ Een bijzondere taak was evenwel weggelegd voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Indien deze 'bij voorbeeld aan alle jeugdige echtgenooten uit de lagere standen een premie toezeide van een of meer honderd gulden, indien zij, én door hunnen leeftijd, én door hunne vlijt, én door hunnen gedrag, aantoonen, dat zij het verdienden onafhankelijke en zelfstandige leden der samenleving te worden', zou menig huishouden aan een vroegtijdig verderf ontrukkt worden.²⁶⁸ Mocht het Nut deze taak niet voor zijn rekening kunnen nemen, 'dat er zich dan eene afzonderlijke maatschappij oprigte: ter bevordering der zedelijkheid van de lagere standen en tot voorkoming van het ontijdig en onberaden huwelijk'.²⁶⁹

De kritiek op Donkersloot was fel. Soms bleef deze echter beperkt tot zaken die met de kern van zijn betoog weinig van doen hadden. Zo bekritiseerde het Algemeen Handelsblad de auteur, omdat deze had opgemerkt dat soms de vrouw de dupe werd van de langdurige afweging van de man om al of niet te huwen. Volgens de krant hadden 'de jonge dames (...) eenigermate aan zich zelve (of aan hare ouders en opvoeding) te wijten dat een verstandig jongeling of man schroomvallig is om ze ten huwelijk te vragen'. Immers, 'hoeveel kostbaarder is niet, in de latere jaren, de eerste inrigting, het opzetten eener huishouding geworden, en hoe veel duurder het onderhouden eener vrouw, wier behoeften veelal meerder zijn, naarmate hare huiselijkheid en verstand van huishouden, en gestadig oplettende zuinigheid, minder is dan voorheen!'.²⁷⁰

Fellere kritiek op de onder andere door Donkersloot naar voren gebrachte plannen om de huwelijkssluiting der armen aan regels te onderwerpen kwam van Elise van Calcar. Volgens haar waren er *vele* jongemannen die niet voor hun dertigste jaar trouwden maar zij vond dit eerder een bewijs *tegen* dan *voor* de zeden: 'Is men dan zoo te eenenmale blind voor het zedelijk karakter van het huwelijk en het huiselijk leven? Ziet men dan in het huwelijk niets anders meer dan het gevaar van overbevolking? (...) Neen! het huwelijk worde niet bestreden, ook niet het huwelijk der armsten, maar de ontucht moest door Staat en Kerk en elke menschlievende vereeniging bestreden worden, maar dan bij de armen niet alleen, ook bij de rijken (...) Bij de armen zowel als bij de rijken vindt men vele van die verdienstelijke jongelingen, die op dertig jaren nog ongehuwd zijn, soms nog op vijftig (...) maar wie zegt u hoeveel bedrogen meisjes en verlaten kinderen zij in het verderf hebben gestort?'.²⁷¹ Bovendien, hoezeer de roekeloosheid van de armen bij het aangaan van een huwelijk ook berisping verdiende, er was veel wat die huwelijken kon verontschuldigen. 'Vooreerst, - indien de zelfbeheersching eene der zeldzaamste deugden onder de beschaafde volksklasse is, hoe schaarsch moet ze dan bij den armen, ongevormden mensch zijn (...)'. Bij de armen trof men over het algemeen heviger driften aan. Zwak van hart als zij waren bestond ook bij

hen de behoefte aan troost en deelneming, in de eenzaamheid en verlatenheid die kenmerkend waren voor hun leven. 'Is het wonder dat zij in de liefde heul en troost zoeken, en een bron van levensgenot aangrijpen, ook onder omstandigheden en vooruitzichten, die anderen genoegzaam zouden afschrikken'.²⁷² Bovendien hadden de vooruitzichten op het huwelijk een voordelige invloed: 'Welk een krachtige aansporing vindt menig jonggezel niet in die hoop, om zich te bekwamen en voort te spoeden'. Vaak werkten het huwelijksleven en de huwelijkszorgen weldadig uit op een jeugdige.²⁷³

Door de arme zijn huiselijk leven te betwisten sneed men hem niet alleen af van alle bronnen van 'betamelijk levensgenot', maar nam men ook de krachtigste prikkels weg die hem zedelijk konden vormen. 'Een vrij gezelschap, die tot zijn dertigste jaar gewoon is geweest, al wat hij verdiende voor zich alleen te besteden, zal al zeer ligt een ongeschikt en zelfzuchtig huisvader worden, en een lastig veelvergend en onvergenoegd echtgenoot zijn, als zijne verdiensten over het gansche gezin verdeeld worden (...). Het is ontegenzeggelijk beter dat de arme in jeugdige jaren met hunne kleine kinderen tobben, dan op meer gevorderden leeftijd; ook hebben zij dan nog kans om hulp en steun door die kinderen te vinden, als zij op jaren komen'.²⁷⁴

Ook Brooshoofd achtte het onterecht, dat 'het jong trouwen en veel kinderen krijgen door den staathuishoudkundige in zijn behaaglijk studeervertrek den werkman verweten (wordt). De huiselijke haard is dezen echter in zijn moeilijk leven een noodige gezelligheid en (...) de echtelijke gemeenschap het eenig geoorloofde en goedkoop genot, dat hem, naast een pruim of pijp tabak, overblijft. Hem ook dit te ontzeggen is hem geheel en al gelijk stellen met het werkpaard. Mag men in dit eentonig en schamel leven van weinig ontwikkelde mensen nu ook nog moral restraints eischen?'²⁷⁵

Maatregelen tegen onberaden huwelijken achtte Van Calcar ondoenlijk: de arme, die bij de dag leeft, denkt nooit jaren vooruit. Wie echter de armen echt leerde kennen, zou gaan beseffen dat de door een wettig huwelijk verbonden mannen en vrouwen er nog het gelukkigst aan toe waren. Tot bemoeilijking van het huwelijk diende men 'niet over (te) gaan, voor en aler men een middel uitgevonden hebbe, dat de onzedelijkheid belemmert. Men kan het huwelijk verhinderen; maar zal men ook het zamenwonen kunnen voorkomen?'²⁷⁶

Inmenging van het staatsgezag in de vrijheid van huwelijk was volgens Van Houten niet gewenst. Inmenging richtte zich immers niet tegen de wezenlijk oorzaak van de te snelle toeneming van de bevolking, te weten de geringe ontwikkeling van de ouders, het feit 'dat zij zich niet genoegzaam kunnen beheerschen, dat zij niet ver genoeg de gevolgen hunner handelingen voorzien (...) Meerdere intellectuele en morele ontwikkeling zullen die oorzaken wegnemen (...)'. Late huwelijken en het celibataire leven waren slechts dan aan te bevelen indien het celibataire leven zedelijk was. Een verbod op huwelijken had slechts de gewenste gevolgen als 'zij, tegen wie het verbod gerigt is, genoegzame mate van zedelijkheid bezitten,

om zich van het verwekken van kinderen buiten huwelijk te onthouden. Die daarentegen geene genoegzame mate van zedelijkheid hebben zullen gaan zamenwonen, zonder dat hunne vereeniging de sanctie van zedelijkheid en regt ontvangen heeft. Het middel zal alzoo doel treffen bij het betere en meer ontwikkelde deel der bevolking, maar bij de groote massa, zal het doel niet worden bereikt, ja zal het zamenwonen zonder huwelijk (...) op schrikbarende wijze toenemen. Dat onzedelijk verkeer zal zelfs in hunne oogen geregtvaardigd schijnen, omdat eene onbillijke wet het huwelijk verbiedt.' Deze ongunstige gevolgen zouden niet kunnen worden gecompenseerd door de goede gevolgen bij het meer ontwikkelde deel der bevolking, omdat zij ook zonder dwang al voorzichtig waren bij het aangaan van huwelijken. Probleem was, dat 'een billijke en juiste maatstaf (...) volgens welke de huwelijken als al of niet onberaden moeten worden beschouwd' onmogelijk te vinden was.²⁷⁷

Hintzen was het wel met de diagnose van Donkersloot eens, maar niet met diens oplossing. Het was inderdaad juist dat in de middenklasse en onder de rijkere standen bijna ieder zich er van bewust was, dat er de nodige middelen moesten zijn om een gezin te onderhouden. 'Een ieder wenscht zijn 'standard of comforts' te bewaren, en ook aan zijne kinderen te verzekeren, maar bij de laagste standen is van die voorzorg haast geen sprake. De man trouwt op kleine verdiensten, zonder te overwegen of deze eenigszins toereikend zijn zullen, later zijne kinderen goed te voeden en te kleeden'.²⁷⁸ De onbeperkte steun die de armenzorg gaf leidde ertoe, dat de bevolking voor haar dagelijkse behoeften niet langer de eigen middelen van bestaan tot richtsnoer nam. Wanneer de bedeling alleen tot invalide armen zou worden uitgestrekt, zouden de armen bij het sluiten van huwelijken tot meer voorzorg worden gedwongen. Deze zorgeloosheid bij het sluiten van huwelijken betekende echter niet, dat de wet op dit punt moest ingrijpen. Immers, 'de ervaring heeft geleerd, dat de tusschenkomst der wet onvoorwaardelijk is af te keuren, daar zij eene premie op de onzedelijkheid is, en het beoogde doel niet bereikt'.²⁷⁹

Vanuit zijn bekommernis om de kindermoord streefde de jurist D. de Feyfer zelfs naar een tegengesteld doel: naar situaties die het voor vrouwen minder problematisch maakten hun kind ter wereld te brengen, zoals 'inrigtingen (...) tot bevordering van het sluiten van huwelijken van minvermogenden, die in ongeoorloofde betrekkingen leven'.²⁸⁰ Kosteloos huwen was juist het beste middel om onzedelijkheid en kindermoord te voorkomen. Wetten die het sluiten van huwelijken aan bezwarende voorwaarden verbonden waren niet te rechtvaardigen, zelfs niet ten opzichte van beelden. Dergelijke wetten waren 'onzedelijk, ondoelmatig en onregtmatic, omdat de ervaring leert dat zij een hoogst verderfelijken invloed hebben op de zedelijkheid van het volk; omdat zij het doel niet bereiken, dat men zich voorstelt namelijk het tegengaan van overbevolking; omdat zij den eenen mensch prijsgeven aan de willekeur van den ander en hem van een natuurlijk regt berooven'.²⁸¹

Aan staatsdwang bij het verhinderen van huwelijken zaten volgens Greven nadelen: 'Hij (de staat; FVP) bemoeilijkt den omgang tusschen de geslachten in zijn edelsten vorm. Nu kan hij dat doen, of gedragen door eene openbare meening, die de groote gevaren eener te talrijke bevolking inziet, of, wat nu wel altijd het geval zal zijn, tegen die openbare meening in, als eene heilzame pressie op eene volksklasse, die haar eigen belang niet begrijpt. En in het laatste geval zal het eenige gevolg dit zijn, dat de openbare meening, die vroeger minder edele vormen van omgang der geslachten streng afkeurde, nu de meer zedelijke wijze van bevrediging door den staat wordt belemmerd, zachter zal gaan oordeelen over het concubinaat'.²⁸²

Greven verkoos ervoor te zorgen, dat het de besten waren waaruit het volgend geslacht voortkwam. Om dat doel te bereiken diende de te grote voorzichtigheid van de ontwikkelde klassen bij het aangaan van een huwelijk te worden getemperd en moest de minder ontwikkelde, niet bezittende klasse worden aangespoord tot beperking van haar aantal.²⁸³ Voor de ontwikkelde klasse betekenden vroeger trouwen en meer kinderen hebben 'hen gemiddeld in slechteren toestand achterlaten; daartoe met *bewustheid* overgaan, (...) onderstelt, dat de menschen geleerd hebben meer belang te stellen in het lot der menschheid dan in dat van hun familie en hieromtrent mag men zich niet veel illusiën maken'.²⁸⁴ Bij de minder ontwikkelde klassen was de moeilijkheid al even groot: 'zedelijke omhouding zal wel niemand in groote mate van haar verwachten (...). Het eenige middel dat overblijft, is het vestigen eener krachtige openbare meening'.²⁸⁵

Vissering kante zich eveneens tegen de bemoeilijking van het huwelijk onder de lagere klassen; immers, dit 'bevordert lichtzinnigheid en slechte zeden (...)'.²⁸⁶ De maatregelen die huwelijken van bedelaars, dieven en dronkaards verboden verdienden weliswaar meer aanbeveling, maar hadden opnieuw als bezwaar dat 'de lieden wien het gewettigd huwelijk ontzegt is, zich (...) met eenvoudige samenwoning (concubinage) (behelpen); (...) het huisgezin, niet door den zachten band des huwelijks omsloten, gaat lichter uiteen, en de man laat vrouw en kinderen aan de armenzorg over'.²⁸⁷

Er waren auteurs – we zagen dat al eerder – die ervan overtuigd waren dat ook zonder staatsdwang onberaden huwelijken te voorkomen waren. Boer meende bijvoorbeeld, dat het 'denkbeeld van wachten, van later huwelijksleven, wanneer men tot eenigen gevestigden staat is gekomen, eenige zekerheid van vooruitzichten heeft, (...) onder alle standen sterker werkt dan men vermoedt'. De door Malthus voorgestane zelfbeheersing en hogere opvattingen van het huwelijk maakten, volgens Boer, echter voor de periode die duurde tot de arbeider in het huwelijk trad speciale oplossingen noodzakelijk. 'Voor den arbeider die zich niet te spoedig of te vroeg met de zorgen voor een eigen huishouden wil of kan belasten, en die toch behoefte heeft aan een ordelijk leven en behoorlijk onderkomen, heeft men

de kosthuizen aanbevolen en ook zien oprigten. Voor meisjes en vrouwen, die in een vroeg huwelijk de eenige toevlugt zagen tegen mogelijke armoede, en zich daardoor juist hieraan blootstellen zouden, heeft men de emancipatie voorgestaan in dien zin, dat men aan de vrouw de kennis en de gelegenheid wilde verschaffen, om meer onafhankelijk in eigen bestaan te kunnen voorzien'.²⁸⁸ Het scheppen van werk voor vrouwen (in bewaarscholen, ziekenhuizen en gestichten en vele takken van kleine nijverheid) zou hen ervoor behoeden de roeping van vrouw en moeder uit nood en ontijdig te kiezen. Daarnaast zou de overtuiging veld moeten winnen, dat men, alvorens een gezin te stichten, enig spaargeld diende te bezitten.²⁸⁹

Niet iedereen was echter even optimistisch over de mogelijkheid bij de lagere klassen huwelijksuitstel ingang te doen vinden. Pierson wees er bijvoorbeeld op dat deze remedie heel wat vereiste. 'Eene mate van ontwikkeling, van zelfbeheersching, bij de lagere standen die in de meest beschaafde kringen niet gevonden wordt. De arbeider moet zich leeren beschouwen als een deel van het groot geheel. Niets te doen, wat, zoo het door allen tot gedragslijn werd verheven, schadelijke gevolgen zou teweegbrengen, moet zijn maatstaf worden van goed en kwaad'.²⁹⁰ Ook later bleek Pierson nog niet overtuigd van de haalbaarheid van 'moral restraint'. 'De drang die de seksen tot elkander brengt (...) is gewoonlijk te sterk, dan dat vermaningen (...) in staat zijn hem te keren. Er wordt een graad van beschaving vereischt, waartoe de meesten niet zijn opgeklommen, om zich de genietingen van het huwelijk te ontzeggen, alleen omdat men, door in den echt te treden, gevaar loopt af te dalen tot een lageren sport van den maatschappelijken ladder.' De eisen, die de meerderheid der bevolking aan het leven stelde, waren zeer gering, maar groot waren daarentegen de lichtzinnigheid en de roekeloosheid.²⁹¹

Onthouding kostte grotere zedelijke kracht dan billijkerwijze van de grote massa verwacht mocht worden, meende ook Falkenburg. 'Eerst wanneer de welstand vermeerderd en de levensstandaard verhoogd wordt, is er kans op eene zedelijke kracht, die van zelf moral restraint met zich brengt'.²⁹² Pas wanneer het loon boven het middelmatige verheven was, kon verwacht worden, dat de arbeidersklasse de gedragslijn der hogere standen ging volgen, namelijk niet vroeger te trouwen dan wanneer het moment daar was, dat het inkomen toeliet een huisgezin te onderhouden. Verrijn Stuart betoonde zich evenmin optimistisch over de mogelijkheid tot verandering van de situatie. 'Wie gelooft er nog aan de mogelijkheid in de eerste eeuwen het proletariaat zóó ver op te heffen dat het uit besef van verantwoordelijkheid nalaat te huwen, tot het een betrekkelijke zekerheid heeft zich zelf en zijn kinderen die mate van welvaart te kunnen verzekeren, zonder welke het zich geen geluk denken kan?'.²⁹³ Dat de hogere standen niet huwden voor zij zich een positie verschaft hadden, die gelijk was aan die waarin zij waren groot gebracht – in de regel niet eerder dan tussen hun 25e en 30e jaar – gaf hun in de ogen van de arbeiders nog niet het recht zich op hun laat huwen te beroemen en ook hen tot

onthouding van het huwelijk aan te sporen. Zij hadden dat recht verspeeld vanwege het feit dat zij zich aan prostitutie bezondigden.

Naarmate de 19e eeuw vorderde raakten de afkeurende geluiden meer en meer op de achtergrond en werden ze vervangen door uitlatingen die getuigden van begrip voor de achtergronden van de verschillen in huwelijksleeftijd tussen arbeiders enerzijds, burgerij anderzijds. Natuurlijk waren er al eerder mensen geweest die van begrip voor de oorzaken van de lage huwelijksleeftijden van de arbeidende klasse blijk hadden gegeven. Wij wezen bij voorbeeld op Elise van Calcar. Van Houten legde uitdrukkelijk een relatie tussen de zeden, gewoonten en wetten op sexueel gebied en de economische toestanden. Hij wees er bijvoorbeeld op dat in de veenkolonien, waar bestaansmiddelen in overvloed waren, een paar dat trouwen wilde en geen beter middel van bestaan had, een stuk veengrond in erfpacht nam, afgroef en ontgon en een gezin begon. 'De zeden zijn in overeenstemming met dezen economische toestand. Men trouwt vroeg (...). Ongehuwden zijn zeldzaam. Onder de arbeidende klasse komen zij bijna in het geheel niet voor'.²⁹⁴ Een analoge toestand vond men, volgens Van Houten, in de 'nijveren stand der zich ontwikkelenden steden, al is natuurlijk deze stand meer aan de inwerking van de zeden en begrippen van andere klassen blootgesteld'.²⁹⁵ Geheel anders was de toestand van hen wier inkomsten weinig voor verbetering vatbaar waren en in wier werkkring slechts een beperkt aantal mensen een middel van bestaan kon vinden. Voorbeelden daarvan waren de militaire en civiele ambten en de aristocratische renteniers. 'Wanneer b.v. een onbemiddeld beambte zich in het huwelijk begeeft, weet hij zeker dat hem, als de bruidschat zijner vrouw niet aanzienlijk is (...) leed en gebrek wachten'.²⁹⁶ Geen wonder, aldus Van Houten, wanneer voorzichtige lieden wachtten met een huwelijk.

Ook Pierson besefte ten volle dat het huwelijk voor velen uit de lagere klassen van levensbelang was. 'Hoe velen zijn er niet, wien het huwelijk de eenige bron van levensvreugd ontsluit! Eentoonig is hun arbeid; geen straal van poezie breekt door in den geestelijken dampkring, waarin zij meest vertoeven. (...) Maar ginds, in dat kleine vertrek, in die achterbuurt der stad, waar de arbeider, vermoeid van zijn werk zich heen spoedt, daar vindt hij wat kleur en poezie schenkt aan zijn leven'.²⁹⁷ Niet het huwelijk als zodanig was echter bron van levensvreugde, maar slechts het welberaden huwelijk. Daarom moest de mens 'de lichtzinnigheid leeren beschouwen als het grootste kwaad en den hartstocht als zijn ergsten vijand'.²⁹⁸ De staat moest er alles aan doen om het zedelijk en verstandelijk peil der natie te verhogen: goede scholen, invoering der leerplicht en verbod van kinderarbeid zouden ouders een dieper besef geven van wat zij aan hun kinderen verschuldigd waren. 'Geschiedt dit, zoo zal het minimum, dat een arbeider noodig rekent om een gezin te onderhouden, allengs rijzen. Hij zal aan het leven hoogere eischen gaan stellen en, evenals nu reeds

bij de hogere klassen het geval is, geen huwelijk willen sluiten, zolang hij geen inkomsten heeft, die hem en zijn toekomstig gezin een zekere mate van levensgenot en comfort waarborgen'.²⁹⁹

Men ging steeds meer beseffen dat het, gelet op de inkomensontwikkeling van de arbeiders juist heel begrijpelijk was, dat zij op jeugdige leeftijd huwden.

De liberaal C.V. Gerritsen meende dat uitstel van het huwelijk geen enkele zin had: een werkman verteerde immers als vrijgezel in een kosthuis en vanwege zijn verblijf gedurende zijn vrije tijd buitenshuis tenminste evenveel als een gehuwde met een of twee kinderen.³⁰⁰ Kohlbrugge wees erop, dat de werkman 'vrij spoedig zijn hoogste loon (bereikt) of althans een zoodanig loon, dat hij meent te kunnen trouwen, en zijn maatschappelijke omstandigheden veroorloven hem ook niet ongehuwd te blijven. De talloze sociale maatregelen, het maatschappelijk hulpbetoon, komen steeds deze klasse ten goede (...) zoodat alles meewerkt om het economische risico aan elk huwelijk verbonden, te verminderen'. Het loon van de fabrieksarbeiders steeg al snel na het bereiken van een bepaalde leeftijd niet meer, 'zoodat de verwachting van een materiele verbetering in de toekomst niet van een vroegtijdig huwelijk behoeft terug te houden'.³⁰¹ Een arbeider die niet in ontwikkeling achterbleef kon volgens Edelman op 18 à 20-jarige leeftijd het volle loon gaan verdienen. Trad zo iemand op 25-jarige leeftijd in het huwelijk, dan had hij 6 tot 7 jaar het volle loon verdiend, waardoor hij een behoorlijk gevulde kist met kleren en een paar honderd gulden overgespaard geld kon bezitten. De meesten trouwden niet voor 28 tot 30 jaar. Een dienstmeid op een boerderij kon op 17 à 18-jarige leeftijd de meeste taken goed verrichten en haar volle loon verdienen. Zij trad op ruim 25-jarige leeftijd in het huwelijk.³⁰²

Het op de handelskantoren werkzame personeel daarentegen verdiende in de regel salarissen, waarvan het uiterst moeilijk was gehuwd te leven, althans op die leeftijd, waarop de industriearbeider reeds op het volle loon kon rekenen.³⁰³ Bij de hogere standen waar men laat trouwde was de opleiding voor een beroep zeer kostbaar en langdurig. Was de opleiding met 25 jaar voltooid dan kon het dikwijls nog lang duren voor men een bezoldigde betrekking bereikte waarop men kon trouwen. De kinderen uit deze stand zaten bovendien dikwijls zonder kapitaal, omdat dit aan de studie was opgeofferd.³⁰⁴ Dat in de hogere standen zowel door mannen als door vrouwen later werd gehuwd lag volgens Pierson aan het feit, dat in de hogere kringen in de inkomens veel meer groei zat dan in de lagere; men bereikte er het bedrag dat nodig werd geoordeeld voor de stand waartoe men behoorde meestal eerst van lieverlede. Pas wanneer de ouders in staat waren tot het verlenen van een bijdrage, werd dit bezwaar overwonnen.³⁰⁵

Volgens Methorst bracht voor de intellectueel en financieel meest bevoorrechte groep die aan een zekere comfort in het leven gewend was 'het huwelijk (...) volstrekt niet altijd verbetering van toestand mede', terwijl in de intellectueel en financieel minst bevoorrechte groep 'het coelibataire

leven alle comfort mist en alle gezelligheid voor de individuen die hiertoe behooren, eerst met het huwelijksleven begint'. Hiermee hing nauw samen de afwezigheid van geestverheffende ontspanning, zodat sexuele gemeenschap naast het gebruik van alcohol, dikwijls de enige afleiding was in de sleur van de dagelijkse bezigheden. De eerste groep kon echter door betere ontwikkeling en opvoeding die noodzakelijke afleiding vinden in kunst, muziek en literatuur. Ook het gevoel van aansprakelijkheid voor eigen daden was bij de eerste groep sterker ontwikkeld. Bij de laatste groep was de prikkel tot het in eigen onderhoud voorzien, door bedeling en de kans vroeg of laat toch tot armoede te zullen vervallen, verzwakt.³⁰⁶

Op een aspect van de discussie dient nog kort te worden teruggekomen, en dat betreft de vraag, welke maatregelen men heeft willen treffen om de onberaden huwelijken van de onderste lagen van de samenleving tegen te gaan. Bewuste ingrepen in de huwelijksmogelijkheden werden door verschillende auteurs gepropageerd. Naast een expliciet verbod op huwelijken bij onvoldoende middelen van bestaan en vermindering van en strenger toezicht op de bedeling, werden nog verschillende andere mogelijkheden gesuggereerd. Pyttersen bepleitte bij voorbeeld invoering in Nederland, naar analogie van de situatie in Bern, van het recht op huwelijksbeletsel van armvoogden en onderhoudplichtige bloedverwanten 'met het oog op de groote rol welke het vermeende recht op bedeling, dikwerf als een erfrecht beschouwd, ook hier te lande bij huwelijken speelt'. De vrees, dat als gevolg van een dergelijk verbod, het aantal onechte kinderen belangrijk zou toenemen, achtte hij niet terecht.³⁰⁷

Verschillende schrijvers verwachtten het heil van het duurder maken van de huwelijksvoltrekking. Dit geschiedde te Nijmegen waar in 1851 werd voorgesteld om over te gaan tot het 'Afschaffen van het kosteloos voltrekken der huwelijken en het daarvoor in de plaats stellen van een gepaste retributie'.³⁰⁸ Ook Cohen en De Sitter bepleitten naast bemoeilijking van bedeling aan jonggehuwden door kerkelijke en burgerlijke armbesturen afschaffing van de kosteloze huwelijksvoltrekking.³⁰⁹

Opmerkelijk was het voorstel van Eyssell die veel voordelen zag in het tegenhouden van de invoering van normale werkdagen met een vast aantal arbeidsuren. Zijn redenering was dat 'zulk een werkdag (...) synoniem (is) met waarborging van minder inspanning tegen gelijk loon. Dat wil zeggen met eene zeer groote premie op het huwelijk; tevens werkt, indien de wetten bijzonder de ongeregelde arbeidskracht ten goede zullen komen, deze premie juist daar, waar onberaden huwelijken het meest voorkomen en het maximum van ellende te weeg brengen'.³¹⁰

Pogingen de huwelijksluiting te beïnvloeden werden eveneens ondernomen door enkele fabrikanten. In de lijn van de activiteiten van Stork en de Tilburgse textielabrikanten lagen de maatregelen van de Goirlese textielabrikant Jan van Besouw. Ten behoeve van zijn werklieden richtte hij in 1896 een Maatschappij tot Onderling Hulpbetoon op die onder meer

ten doel had de verzekering van een uitzet bij huwelijk. Deze toelage was echter aan voorwaarden verbonden: 'Ten behoeve der jongelieden uit gezinnen die gedurende 25 volle jaren leden zijn der Maatschappij wordt bij een huwelijk na een fatsoenlijk verkeer aangegaan eene toelage verleend van f 50,- maximum. Alleen bij huwelijken op 25 jarigen leeftijd of daarboven kan de maximum-toelage genoten worden; op jongeren leeftijd wordt voor elk jaar de toelage verminderd met 15%, beneden 20 jaar wordt niets uitgekeerd'.³¹¹

Ingrijpen in de huwelijksleeftijd achtte men vooral mogelijk door regulering van de toegang tot huisvesting. In Winschoten werd als een van de plaatselijke oorzaken van armoede opgegeven 'de menigte woonkamers welke daar voor den arbeider beschikbaar zijn en die het getal onbemiddelde ingezetenen in die gemeente buiten mate doet toenemen. Zekerlijk worden de voorbarige en ligtvaardige huwelijken door de gemakkelijke gelegenheid tot onderkomen zeer bevorderd'. De auteur vroeg voor dit nadeel van de bouw van kleine woningen aandacht, omdat men in zijn tijd juist voor dit doel maatschappijen zag oprichten.³¹² Het belang van de beschikbaarheid der woningen werd eveneens door Zeehuisen benadrukt. In Salland ontstond door de vermeerdering van de bevolking schaarsheid van woningen. 'Dit is ook al oorzaak, dat vele huwelijken worden uitgesteld, of dat de gehuwden dienstbaar blijven, of elk bij zijne ouders gaat inwonen, tot dat er wat loskomt. In dit bezwaar wordt hier en daar voorzien, door het splitsen van erven of wel het bouwen van nieuwe woningen in de woeste gronden'.³¹³ Het was voor hem echter de vraag of de bouw van huizen in zijn algemeenheid wel zo'n goede oplossing was. Verdiende kolonisatie van de behoeftigen uit de steden op de heidevelden niet de voorkeur boven het vormen van maatschappijen 'tot den aanbouw van kleine huisjes, wat niet anders dan eene uitbreiding van de achterbuurten is, waardoor de gelegenheid tot huwelijken en de immigratie van luijaards van het platteland maar gemakkelijker gemaakt wordt?'.³¹⁴ 'Niets is er', zo meende ook Sloet tot Oldhuis, 'wat de geringe lieden meer van het huwelijk afschrikt, dan gebrek aan gelegenheid om onder dak te komen, en dit is natuurlijk, want in alle andere behoeften, in die van voeding en kleeding, kan des noods de diaconie nog voorzien, zij verwachten het althans; maar zij weten dat zij niet in de open lucht kunnen leven; de woonvertrekken van hunne naaste verwanten zijn te eng om er een nieuw gezin in op te nemen. Als er maar een onderkomen te vinden is, dan waagt men het huwelijk, alle overige kwade kansen des levens worden over het hoofd gezien; en hieraan moet men ook den menigvuldigen aanbouw van kleine huisjes in de meeste onzer steden toeschrijven'.³¹⁵ Hierdoor werd echter een vicieuze cirkel in gang gezet. De hoge huur was immers slechts kort door het jonge paar op te brengen, waardoor het pand verlaten werd. De hoge huur werd vervolgens door diaconie en burgerlijk armbestuur als oorzaak van de armoede beschouwd en die gingen op hun beurt kleine huisjes bouwen. 'Zij laten de woningen meer confortabel in-

rigten, verhuuren tegen eenen lageren prijs, en door zulk een kortzigtige wijze van handelen maken zij de gelegenheid tot het aangaan van huwelijken gemakkelijker en daardoor menigvuldiger'.³¹⁶ Ook Ackersdijck bestreed de vermeerdering van het aantal arbeiderswoningen. 'Wanneer een paar jongelieden denkt te trouwen, zoekt het een woning; vindt het die niet dan stelt het zijn huwelijk uit. Geef woningen aan de behoeftigen en gij brengt vermeerdering van armen te weeg'. Later gaf hij aan slechts dan tegen de bouw van betere arbeiderswoningen te zijn wanneer de oude woningen gespaard bleven.³¹⁷

Met name op de laagste trappen der maatschappij waren talloze onbezonnen huwelijken het gevolg van de opheffing van de vroeger zo gewichtige hindaal voor het huwelijk, te weten het gemis aan onderkomen. 'De dienstboden stellen vooral daarom het huwelijk nog dikwijls eenige jaren uit. Schep de gelegenheid tot huisvesting, breid haar uit en dadelijk zal men lieden vinden, die er een gezin in willen vestigen om het even of zij de middelen bezitten om zulk een gezin te voeden en in stand te houden of niet. Men zet als het ware ledige korven uit, waarin zich dadelijk zwermen bijen komen nestelen.' Niet dat men 'eenige belemmeringen aan het huwen in den weg (wilde) stellen', maar men achtte het 'bij een roekeloos streven naar den gehuwden staat uit een maatschappelijk oogpunt gevaarlijk om dit op eene zijdelingsche wijze aan te moedigen'.³¹⁸ Als bezwaar tegen de werkzaamheden van de Maatschappij tot verbetering van de woningen voor arbeidenden en minvermogenden te Utrecht werd dan ook naar voren gebracht, 'dat de maatschappijen (...) als zij huisjes bouwen, zonder gelijktijdig een evenredig getal slechte woningen af te breken, zij (...) het stichten van armoedige gezinnen en daardoor het proletariaat bevorderen'.³¹⁹

Pierson meende daarentegen, dat de onberaden huwelijken juist zouden kunnen worden *verminderd* door de bouw van goedkope arbeiderswoningen. Nu stelde de arbeidersbevolking nog te lage eisen aan de woonruimte en dit bevorderde de sluiting van onberaden huwelijken. 'Hoe minder een arbeidersbevolking te dien opzichte verlangt, hoe talrijker de onberaden huwelijken bij haar worden. Ten slotte vraagt men slechts een hol, om er na de bruiloft in te kruipen en voorts – officieele armverzorging'. Verbetering der woningen was een krachtig middel om dit kwaad te stuiten. Wel achtte Pierson het gewenst de bouw van arbeiderswoningen met strikte waarborgen te omgeven. De huurprijzen van dergelijke woningen dienden bijvoorbeeld niet te laag te zijn: lage huurprijzen 'bevorderen eenigermate het huwelijk, want menig jong paar zal niet trouwen vóór de man een ruime verdienste heeft, als de woningen duur zijn'.³²⁰ Om dezelfde reden was Pierson overigens ook tegen kosteloos onderwijs. 'Voor een werkman (...) is het ongetwijfeld zeer lastig, zelf het onderwijs zijner kinderen te moeten bekostigen; maar als die last een zekeren tijd heeft bestaan, wordt hij in aanmerking genomen als bestanddeel van de noodzakelijke uitgaven der huishouding; een jong paar, dat in het huwelijk zal treden,

reken er op, en onmerkbaar verhoogt zich in de schatting des volks het minimum van inkomen, dat een huisgezin om fatsoenlijk te leven, noodig heeft'.³²¹

Ingrepen in de huisvestingssituatie, maar dan in stimulerende zin achtte ook Drieling zinvol. Met name in de steden maar eveneens in de grote dorpen waar fabrieken gevestigd waren, was het gemis aan goede slaappleaatsen voor alleenlopende arbeiders namelijk een stimulans voor het huwelijk. 'Waarom trouwen de ambachtslieden dikwerf zoo jong en zonder hunne middelen van bestaan te berekenen? Omdat zij die veelal dure en slechte slaapsteden moede, behoefte gevoelen aan eene eigene woning'.³²²

Naast personen die voorstander waren van een beperking van de huwelijkssluiting waren er evengoed fervente tegenstanders van. Met name onder de geestelijkheid werd de opvatting, dat het aangaan van vroege huwelijken onder de behoeftigen moest worden veroordeeld, bestreden. Volgens Hintzen had de geestelijkheid 'hare tegenstanders verweten, dat ook zij onzedelijkheid zochten te verdedigen, door het huwelijk op die wijze aan te vallen'.³²³ In de publikaties van de katholieke bisschop en hoogleraar Aengenent werd de 'moral restraint' als oplossing van het bevolkingsvraagstuk verworpen. Wel moest ieder, alvorens in het huwelijk te treden, zich ernstig beraden of hij de lasten van het huwelijk kon dragen, maar dit 'is geen plicht van strenge rechtvaardigheid; want de vrouw geeft vrij hare toestemming in het huwelijk en dus in alle wettige gevolgen'. Het aangaan van een huwelijk was voor ieder een strikt recht en de onthouding ervan was voor verreweg de meesten een buitengewone last. Onthouding kon dus niet als plicht van naastenliefde worden opgevat. In geen geval zou de staat de plicht van onthouding aan de armen mogen opleggen.³²⁴

Expliciet op stimulering van de huwelijkssluiting gericht waren de activiteiten van de katholieke St.-Vincentiusvereniging. Met name onwettige samenlevingen werden door haar bestreden. De methoden die hiervoor werden gebruikt varieerden van overreding, bemiddeling in het geval van het wettigen van huwelijken, tot bedreiging met intrekking van de steun en hulp als men volhardde in het kwaad. Het succes van de vereniging was overigens maar betrekkelijk. In de periode 1847-72 werden bijvoorbeeld in Den Bosch door bemiddeling van de conferenties 55 huwelijken gewettigd.³²⁵ In Alkmaar ging het in de periode 1852-1914 om 36 gevallen, in Amsterdam op het einde van de 19e eeuw om tientallen gevallen per jaar.³²⁶ In 1902 werden de bemoeienissen in huwelijksaangelegenheden gecoördineerd door de vereniging St.-Franciscus Regis. Doel van deze vereniging was, 'aan onbemiddelden, onverschillig van welke geloofsbelijdenis (...) kosteloos den weg wijzen tot verkrijging van die door den wetgever voor het aangaan van een wettig en kerkelijk huwelijk vereischte stukken'. Dat doel hield onder meer in: '1. Onwettige verenigingen verhoeden, door kosteloze bezorging van bovenbedoelde stukken. 2. Bestaande

samenlevingen genezen, door opvolgend huwelijk (...)'. Dit doel trachtte men onder meer te bereiken door katholieken, die vertrouwd waren met de huwelijkswetgeving, zich beschikbaar te laten stellen tot het geven van inlichtingen, 'wijl het nu dikwijls voorkomt, dat dergelijke ongeregelde verhoudingen onder de armsten der armen bestaan en gebrek aan kleederen vaak oorzaak is dat zij hun huwelijk uitstellen (...)'. Op zedelijk gebied ontlastte de St.-Franciscus-vereniging de bruidsparen 'welke het geweten niets te verwijten heeft en die van een gemeenschapsleven buiten huwelijk verre verwijderd zijn, door haar aangeboden hulp van talrijke zorgen. Maar afgescheiden hiervan, verhoedt dit liefdewerk een breede reeks van samenlevingen met al de donkere zijden daaraan verbonden'. Op maatschappelijk terrein verschaftte men de vrouw de aan het huwelijk verbonden voordelen. 'De bruid, wanneer zij zelfs onder den naam van huisvrouw bekend staat, heeft noch gedurende het leven van den man, noch na zijn overlijden aanspraken aan het familierecht ontleend. Zij ontbeert aanspraken op fondsen, kassen, bussen en verzekeringen, welke aan de wettige vrouw ten goede komen'. Op godsdienstig gebied achtte men aan het sacrament van het huwelijk grote genade verbonden.³²⁷

III.7. DE NEO-MALTHUSIANEN

Terwijl tot ongeveer 1870 de sociale problemen van armoede, overbevolking en huwelijk centraal stonden, begon tussen 1880 en 1920 onder de noemer van het 'nieuw-malthusianisme' een openbaar debat, waarin niet langer filantropische en moralistische oplossingen voor het probleem van het pauperisme en de overbevolking werden gezocht, maar waarin een klein aantal liberalen en vrijdenkers zich met name op praktische oplossingen van het probleem van de armoede richtten. Daarbij stond niet langer de oude malthusiaanse oplossing van uitstel van het huwelijk centraal, maar vormden ideeën over het recht op seksuele bevrediging het uitgangspunt.³²⁸

De neo-malthusiaanse ideeën, die in de jaren zeventig opkwamen, vielen vooral goed binnen een kleine kring van links-liberalen en vrijdenkers en sloten aan bij de onder invloed van de geschriften van Multatuli ontwikkelde gedachten aangaande zedelijkheid en eerlijkheid. Verzamelpunt van deze lieden werd de in 1881 opgerichte Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB). Verzet tegen deze gedachten kwam na circa 1880 vooral van protestants-christelijke organisaties en verenigingen. Met name de in 1898 opgerichte Vereniging tot bestrijding van het Nieuw-Malthusianisme, (oprichters waren de artsen H. Pinkhof uit Amsterdam en D. Snoeck Henkemans uit Den Haag), dient in dit verband te worden genoemd. Ook uit liberale kring werd na 1900 steun aan de strijd tegen het nieuw-malthusianisme gegeven. De georganiseerde vrijdenkers hadden tot circa 1900 weinig waardering voor de NMB, terwijl de socialisten net als de chris-

telijke partijen tamelijk puriteins waren en samen met eerstgenoemden op de bres stonden voor de openbare zedelijkheid.³²⁹ Onder feministen waren felle tegenstanders maar ook voorstanders van het nieuw-malthusianisme te vinden.³³⁰

Altijd liep, volgens Röling, de verdediging van de anticonceptie via de veronderstelling dat seksuele onthouding schadelijk was voor de mens. In het door J. Smit opgestelde programma van de Nieuw-Malthusiaanse Bond werd onder punt 5 dan ook gesteld: 'In eene langdurige onthouding of uitstel van het huwelijk – zoals door Malthus aanbevolen – moet de oorzaak van menige ziekte en van een groot aantal seksuele zonden gezocht worden; het vroege huwelijk daarentegen bevordert seksuele deugd, een huiselijk leven, maatschappelijk geluk en individueele gezondheid'.³³¹ In talloze geschriften werd nadien deze boodschap herhaald. Zo merkte de radicaal-liberaal J. de Haas Jr. op: 'Ons bezwaar tegen het geneesmiddel van Malthus kan dus gemakkelijk aldus worden samengevat: het geneesmiddel (late huwelijken en onthouding tot dat moment) dat bestemd is de maatschappelijke rampen af te wenden, dit geneesmiddel is zelf een ramp'.³³² Late huwelijken en het ongehuwd blijven werden evenzeer door de neo-malthusiaan Van der Haven expliciet als een maatschappelijke ramp betiteld, die de hoeksteen aan de maatschappij deed ontvallen.³³³ Ook Rutgers benadrukte voortdurend de nadelen van laat huwen: 'Het ongehuwde leven is dus voor een jongen man en evenzeer voor een jonge vrouw een groot leed en nadeel, ook al leven ze in kuisheid; en is dit laatste niet het geval, geven ze zich aan ontucht over, dan kan de reeks van leed en ellende nog veel grooter worden'.³³⁴

De meest uitgebreide neo-malthusiaanse verhandeling over het huwelijk is te vinden in *Pauperisme en Wetenschap* van Jacob de Haas Jr. Volgens hem was 'het gedwongen celibaat (...) de vruchtbare bodem voor velerlei afdwalingen op seksueel gebied'.³³⁵ Dit celibaat kon zich om velerlei redenen opdringen: 'Het is de zware strijd om het bestaan. Daardoor worden de levensmiddelen duur en de kosten der huishouding hoog. Het is de verfijnde beschaving. Daardoor stegen de behoeften der vrouw, die zich met den man zal verbinden. Voeg daarbij de mode en de wet, meer dwaas dan onzedelijk, die aan het huwelijk allerlei belemmering in den weg stellen en gij hebt misschien nog veel vergeten van de oorzaken welke voor het huwelijk doen huiveren'.³³⁶

Een en ander betekende niet dat de neo-malthusianen ten koste van alles jongeren het huwelijk in wilden drijven. Enige voorzichtigheid bleef wel degelijk geboden. 'Te vroegtijdige huwelijken verdienen onvoorwaardelijke afkeuring, eerstens omdat jonge lieden elkander afmatten en ontzenuwen en vervolgens omdat hun kroost de treurige gevolgen draagt dier ontijdigheid. (...) Door de schuldige overhaasting der ouders blijft het meisje ten achter in de aanvulling harer krachten welke zij zoozeer behoeft om de vermoeienissen der zwangerschap, der bevalling en van het zogen te verdragen'.³³⁷ Ook was het zo, dat op 'jeugdigen leeftijd het moeilijk

(is) om een wezenlijke genegenheid van een voorbijgaande opwelling te onderscheiden (...)'.³³⁸ De geschikte leeftijd om een huwelijk aan te gaan begon voor de vrouw rond de 20 jaar en voor de man een viertal jaren later, 'terwijl het om de snellere ontwikkeling der vrouw ook meer eigenaardig schijnt als zij de jongere is dan omgekeerd'.³³⁹ Huwelijken op een leeftijd waarop de voorwaarden van het geslachtsverkeer niet meer waren te vervullen – bij de man boven de zestig, bij de vrouw boven de veertig – waren af te wijzen, maar meer nog gold dat voor huwelijken waarin een te groot verschil van leeftijd tussen de beide partners bestond. Deze huwelijken 'zijn gewoonlijk verderfelijk voor de gezondheid van een van beiden en steeds voor de constitutie der kinderen. Huwelijken van deze soort zullen zeker wel uiterst zeldzaam uit louter genegenheid gesloten worden, en staan dan ook, wegens het karakter van koude, dikwijls cynische berekening dat er aan eigen is, op een lagen trap van moraliteit'.³⁴⁰

De Haas achtte het de plicht van elk individu pas aan een huwelijk te denken, wanneer hij over de middelen kon beschikken om in de behoeften van zijn kinderen te voorzien, maar tegelijk 'moet de lust om een huwelijk te sluiten zijn volle kracht behouden ten einde den celibataire aan te drijven om den vereischten graad van welvaart te verwerven die hem in staat zal stellen daaraan gevolg te geven'.³⁴¹ Onthouding tot op hogere leeftijd had daarnaast als voordeel, dat in deze levensfase tijd zou kunnen worden besteed aan 'het doen van besparingen, men zou gewoonten aannemen van matigheid, arbeid en spaarzaamheid, en binnen weinige jaren zou de arbeidzame werkmans zich in den toestand bevinden waarin hij een huwelijk kan aangaan, zonder de gevolgen te duchten'.³⁴² Vanzelfsprekend diende de tijd tussen het intreden van de 'manbaarheid' en het huwelijk in kuisheid te worden doorgebracht.

Alleen de mannen huwden volgens De Haas in zijn tijd laat en welke leeftijd zij ook hadden, zij namen over het algemeen jeugdige vrouwen. 'Wanneer een vrouw vijf en twintig jaar is geworden, begint zij reeds te vreezen alle hoop op een huwelijk terzijde te moeten zetten'.³⁴³ In de maatschappij, zoals De Haas die voor ogen stond, zou de vrouw echter 'met eenigen grond de hoop (kunnen) voeden om op acht en twintig- of dertigjarige leeftijd een huwelijk aan te gaan' en volgens hem zou ze 'zelf kiezende, liever tot dien ouderdom wachten (...), dan er zich aan bloot te stellen om op vijf en twintigjarige leeftijd met een talrijke familie belast te zijn'.³⁴⁴

Met name in de allerlaagste standen der samenleving werd volgens De Haas zeer lichtvaardig over het huwelijk gedacht. Maar die lichtvaardige huwelijken vonden plaats bij hen, die geen hoop hadden ooit meer inkomsten te krijgen. 'Geef den werkmans een redelijke kans op verbetering van zijn toestand, en de onbezonnen huwelijken zullen vanzelf verminderen. Denk u bij de hogere standen dit motief, om een huwelijk uit te stellen, weg – wat zou er van hun onthouding (...) terecht komen?'.³⁴⁵ Op het tijdstip waarop De Haas zijn boek schreef, achtte hij de situatie in Neder-

land in zijn algemeenheid door een te sterke mate van onthouding gekenmerkt: de helft der mannen kwam niet tot een huwelijk en voor de huwenden was de gemiddelde leeftijd 27 jaar voor de man, 25 jaar voor de vrouw. Men diende te erkennen, 'dat hier de onthouding reeds op vrije groote schaal wordt beoefend; ja, dat zij een algemeenheid heeft verkregen, waarbij zij zelve eene ramp wordt'.³⁴⁶

De tegenstand tegen de NMB werd voor een deel ingegeven door de verwachting, dat als geslachtsgemeenschap ongestraft bleef, de losbandigheid geen grenzen meer zou kennen, maar aanhangers van het neo-malthusianisme meenden dat aanvaarding van hun 'leer' het mogelijk zou maken de huwelijksleeftijd te verlagen en daardoor het losbandig gedrag van jongeren in goede banen zou kunnen worden geleid. J. Rutgers formuleerde dat als volgt: 'Oppervlakkig zou men kunnen menen, dat de faciliteiten van de preventieve copulatie zoo groot zijn, dat alle reden om tot een huwelijk over te gaan daardoor wegvalt, en men hoort dan ook dikwijls van de voorstanders van het huwelijk (...) den wanhoopskreet: 'Als het Nieuw-Malthusianisme algemeen ingang vindt, wie zal dan nog willen trouwen'.³⁴⁷ De ervaring leerde volgens hem echter, dat het aantal huwelijken niet daalde naarmate het gebruik van voorbehoedmiddelen meer algemeen werd. Het was zeer verklaarbaar, dat een verliefd paar graag in het huwelijksbootje stapte, nu men wist dat 'men de proliferiteit kan beteugelen'. Een groot deel der bezwaren die anders tot uitstel, respectievelijk tot afstel zouden hebben geleid, kwamen nu te vervallen en 'nu lacht hun het huwelijksleven vroolijk en onbekommerd tegen, terwijl ze anders nog lang zich zouden moeten hebben verkniezen als celibatairs'.³⁴⁸

Juist het feit dat veel mannen niet trouwden, omdat ze er daardoor in financieel opzicht op achteruit zouden gaan, maakte dat bijvoorbeeld Van Houten hoog opgaf van voorbehoedmiddelen, die hij aanbeval als een bijdrage tot 'herstel van het familieleven en van de goede zeden, die slechts al te zeer lijden onder den toenemenden afkeer der mannen, om met het vrij stellige vooruitzicht op, althans betrekkelijke, armoede in het huwelijk te treden'.³⁴⁹ Op grond van het feit dat juist vele intellectuelen niet of laat trouwden was volgens Van Houten te verwachten, dat verbreiding van de nieuw-malthusiaanse denkbeelden vermindering van het celibaat, vroegere huwelijken en een meer gelijkmatige verdeling van de plichten ten aanzien van de opvoeding van het opkomend geslacht tot gevolg zou hebben.³⁵⁰ Het uitgangspunt van de NMB was volgens hem oudervreugde en ouderplicht meer gelijkmatig over de bevolking te verdelten, zodat niet langer de ene helft vrijwillig of onvrijwillig aan de reproductie werd onttrokken – hij verwees daarbij naar de 'geweldige aantallen niet of niet-meer gehuwde vrouwen tussen de 18 en 40 jarige leeftijd' -en de andere helft werd overladen met kinderen.³⁵¹

Dat het toenemen van neo-malthusiaanse praktijken tot een vermeerde-

ring van de huwelijksfrequentie zou leiden was tevens de opvatting van Falkenburg. 'Immers wanneer men uitgaat van de stelling, dat de economische omstandigheden, waaronder een geslacht leeft, grooten invloed oefenen op het aangaan van een huwelijk, en verder dat een vrijwillige beperking der conceptie voornamelijk economische oorzaken moet hebben, dan ligt de conclusie voor de hand, dat men eer tot een huwelijk zal overgaan, wanneer men niet de vrees behoeft te koesteren, dat een groot gezin vermindering van welstand ten gevolge zal hebben'.³⁵²

Bestrijders van het neo-malthusianisme waren door deze argumenten niet overtuigd. Pinkhof bijvoorbeeld meende, dat beperking van het kindertal voor de allerarmsten niet in aanmerking kwam. Volgens hem 'gaan (de aller-armsten) voort met vroeg te huwen, of ook niet te huwen, maar in ieder geval zich vroeg voort te planten en daarmee niet vroeg te eindigen. Het is hier volledige onverschilligheid, gevolg en opnieuw oorzaak van armoede, die zelfs de gedachte aan verantwoordelijkheid voor de nakomelingschap niet doet opkomen'. Iets anders lag de situatie bij de brede klasse van mensen, 'van den eenvoudigen werkmans tot den burger met geen of weinig kapitaal, die zich wel haar verantwoordelijkheid voor het welzijn harer kinderen bewust is (...)'. Bewijs daarvan is 'het latere huwen, het wachten totdat, naar menschelijk inzicht, de grondslagen voor een gezin kunnen worden gelegd'.³⁵³ Rutgers' reactie op deze opmerkingen van Pinkhof was, dat 'wie het Nieuw-Malthusianisme kent, (...) zich allicht eerder in het huwelijk (zal) kunnen begeven, dan anders geoorloofd zou zijn geweest. En er is geen beter middel om prostitutie en buitenechtelijke gemeenschap te beteugelen, dan dat ieder op zijn tijd kan huwen'.³⁵⁴ Ook de met het nieuw-malthusianisme sympathiserende arts J.M. van 't Hoff meende, dat het nieuw-malthusianisme vroege huwelijken mogelijk maakte, zodat prostitutie en buitenechtelijke gemeenschap tot het verleden zouden gaan behoren.³⁵⁵ Het kamerlid Treub bestreed bij de behandeling van de wetsontwerpen ter bestrijding van de zedeloosheid zelfs aan de hand van cijfermateriaal het verwijt, dat het neo-malthusianisme zou leiden tot toenemende buitenechtelijke geslachtsgemeenschap en 'tot afnemning van de zucht om den last van een huwelijk op zich te nemen'. De leeftijd der huwendes was immers lager geworden en het huwelijkscijfer was, afgezien van de door prijsstijgingen teweeggebrachte dalingen, toch gestegen.³⁵⁶ Zijn collega-kamerlid en NMB-kopstuk Heldt keerde zich in de Tweede Kamer tegen de in christelijke kring gehoorde raadgeving: 'Trouw niet vóór ge in de gelegenheid zijt een gezin behoorlijk te onderhouden'. Die raadgeving had immers weinig resultaat: iedereen kon volgens hem zien hoe in de arbeiders- en lagere kringen meestal op zeer jeugdige leeftijd huwelijken werden aangegaan en dat kon niet anders, omdat het verkeer tussen jongens en meisjes alles bevorderde wat tot dergelijke wanverhoudingen moest leiden. Erger nog achtte hij het, dat juist die leer van 'trouw niet enz., werd ze toegepast en kon ze worden toegepast, zou leiden tot opheffing en ondermijning van het oud-Hollandsch gezin: de

groote meerderheid van het volk zou aan trouwen bijna nooit kunnen denken'. Door gezinsbeperking binnen het huwelijk toe te passen zou men echter de positie van het gezin kunnen verstevigen.³⁵⁷

III.8. DE SOCIALISTISCHE BEWEGING

Welke opvattingen de arbeidersbeweging in de meest ruime zin van het woord in de 19e eeuw over huwelijk en gezinsvorming had, is volgens Van Praag nauwelijks bekend. Sexualiteit en voortplanting waren amper bespreekbaar en het schenen gegevenheden, waaraan nauwelijks te tornen viel. Weinig arbeiders waren in staat hun gedachten hierover op papier te zetten.

Enige informatie is echter te vinden in de artikelen die in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw werden gepubliceerd in het orgaan van het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV). Deze organisatie, in 1871 als federatie van vakverenigingen opgericht, noemde zich neutraal, maar leunde aan tegen het liberalisme en had nauwe betrekkingen met radicale liberalen als Van Houten en C.V. Gerritsen. Het orgaan van het ANWV was *De Werkmansbode*. Sedert het uitkomen van de Nederlandse vertaling van Annie Besants *Wet der bevolking* in 1878, viel er een sterke groei van de discussie over het bevolkingsvraagstuk onder de ontwikkelde arbeiders waar te nemen. Vele voordrachten werden er voor werkliedenverenigingen gehouden en de verslagen daarvan verschenen voor een deel in *De Werkmansbode*. In dit blad begon in 1878 een discussie over geboortenbeperking als remedie tegen de armoede. Deze discussie was aangezwengeld door F.E.L. Urban, secretaris van de Groninger Werkliedenvereniging en duurde voort tot 1882.³⁵⁸

Urban besprak onder meer de sterke terugloop van de huwelijken in de Duitse steden. Oorzaak daarvan was, naar zijn opvatting, de 'vrees om niet door de wereld te kunnen komen met vrouw en kind'. Door gebrek aan voedsel moesten 'de genoegens van den burgerlijken staat worden opgegeven. Gebrek aan voedsel en liefde (...) is wel het ergste wat de mensch kan treffen; de genoegens van den huisselijken kring niet deelachtig te mogen worden is een straf, een foltering, die al het andere te boven gaat'. Wanneer de mens niet de drang naar het huiselijk geluk had, achtte Urban dit nog acceptabel, maar werd hij door andere beweegredenen hiertoe gedwongen, dan was dit diep te betreuren. 'Geen voorstanders van het vrije huwelijk of de vrije liefde zijnde, komen wij tot de slotsom dat, door den ongehuwden staat, (...) schadelijk gewerkt zal worden op alle goede zeden; het zal die goede zeden verbasteren, het familieleven op losse schroeven zetten, de huisselijkheid verbannen, onzedelijkheid (prostitutie) met al de aankleve van dien doen toenemen, zelfbevlekking (...) zal steeds dieper wortel schieten (...)'.³⁵⁹ In een der volgende nummers reageerde Urban dan ook fel tegen een redevoering, gehouden door Mr. M. van

Lier in de sociëteit van handwerkslieden te Groningen. Van Lier had voorgesteld dat men slechts in het huwelijk mocht treden, wanneer men een bewijs kon overleggen dat men in staat was een huisgezin te kunnen onderhouden. Volgens Urban echter wees de maatschappelijke toestand uit, 'dat men van daag in het bezit van een flink vermogen of in een voordeelige positie geplaatst is, om binnen zeer korten tijd alles kwijt te zijn. Het zou bovendien hoogst moeilijk vallen hier een vasten maatstaf voor aan te geven, geëvenredigd aan ieders behoeften; doch waar zouden zij blijven die niet aan deze bepaling konden voldoen?'. Even ongerijmd achtte Urban het voorstel de staat een bepaalde leeftijd vast te laten stellen waarop men in het huwelijk kon treden. Niet alleen zou dit een aantasting van de persoonlijke vrijheid betekenen en zou het de weg open zetten voor ontucht en onzedelijkheid, het zou ook leiden tot een grociend beroep op de liefdadigheid, doordat het aantal wezen zou toenemen. De kans dat de op hoge leeftijd gehuwde mannen en vrouwen hun kinderen niet zelf groot konden brengen was immers zeer groot.³⁶⁰ Ook in een hoofdartikel in *Recht voor Allen* werd bezwaar aangetekend tegen een dergelijk stelsel. Arbeiders, kleine winkeliers en ambtenaren konden er bij de huidige wisselvallige stand van zaken nooit zeker van zijn dat zij, wanneer zij vandaag een huishouden oprichtten, niet morgen buiten schuld op straat zouden staan.³⁶¹ Een liberaal als Ter Haar meende, dat men in zo'n geval niet van zorgeloosheid bij het in het huwelijk treden mocht spreken. 'Mag men een (...) werkman, die jong en krachtig en met een kleinen spaarduit voor den kwaden dag in het huwelijk is getreden, deswege veroordeelen, wanneer de kwade kansen der nijverheid, buiten zijn schuld, op zijn hoofd en dat der zijnen neerkomen?'.³⁶² 'Men zou dan moeten vorderen, dat ieder bij zijn huwelijk een som stortte, die op het grootboek belegd, voldoende inkomsten verzekerde voor de huishouding (...)', heette het verder in *Recht voor Allen*, en de consequentie van dit stelsel zou zijn, 'dat de meerderheid buiten gesloten werd van het huwelijk en het geld niet alleen de voorwaarde was, om zijn burgerrecht uit te oefenen, maar ook om te trouwen en een gezin te vestigen'.³⁶³ Ook Meerboom haalde in 1902 datzelfde argument tegen Malthus aan: 'De eis van moral restraint leek te betekenen 'dat Malthus den arme het eenig genot, dat hem overbleef: de liefde, wilde ontnemen en het slechts vergunnen aan de rijken, die reeds al het overige genieten'.³⁶⁴

Niet iedereen vond het echter bezwaarlijk, dat sommigen dan geen kans op een huwelijk hadden. Een merkwaardig argument tegen de wens der socialisten, dat ieder de kans op een huwelijk moest hebben, werd door G. Emants geformuleerd: 'De sociaal-democratie verlangt, dat allen een gezin kunnen vormen en aan hun geslachtsdrift voldoen. Men wil niet alleen, dat de mensch dit als belooning voor jaren van arbeid, ontbering en onthouding zal mogen genieten, men gaat verder, wijst op de kracht van de geslachtsdrift in de jeugd, bij voorbeeld op 20, 22-jarigen leeftijd en op de zedelijke werking van den huiselijken aard, en begeert daarom

vroege huwelijken. Hoe kan dit nu voor allen bereikbaar zijn?³⁶⁵ Problemen zag de auteur met name liggen in het gebrek aan huishoudelijk personeel dat van een dergelijk stelsel het gevolg zou zijn. Immers, voor een gezin met 2 of 3 kinderen was een huis met enkele slaapkamers een minimum vereiste en een dergelijk huishouden eiste veel handenarbeid. Omdat de geslachtsdrift van allen behoorde te worden bevredigd en de overgrote meerderheid der vrouwen tussen twintig en vijftig een gezin had, behoefde *iedereen* dus bediening. Daartegenover stond echter geen aanbod. Hoe zou ooit aan dat bezwaar tegemoet kunnen worden gekomen?³⁶⁶ Emants was dan ook van mening, dat de werkende klasse er al beter aan toe was dan veelal werd gedacht. ‘De werkende klasse (heeft) meer dan vroeger kunnen huwen en een gezin onderhouden, wat in onze maatschappij helaas als een groote weelde is te beschouwen’.³⁶⁷

Onvoorwaardelijke voorstanders van algemene en vroege huwelijken waren in de georganiseerde arbeidersbeweging overigens zeldzaam. Uitgebreid werd in de Werkmansbode bijvoorbeeld ingegaan op het gevaar, dat aan vroege huwelijken zonder middelen van bestaan verbonden was. Volgens de schrijver had het er de schijn van, dat men in Nederland in de lagere klasse omtrent dit gevaar niet geheel onkundig was gebleven. ‘Men hoort wel eens in het gewone dagelijksche gesprek, iemand die er toevallig jong niet in is geloopen, wanneer de jongelingsjaren zoo wat over zijn, er op snoeven, ‘dat hij zo dom niet is geweest om jong te trouwen’ en weer anderen, ook zelfs wanneer zij zich over hun huwelijksleven niet te beklagen hebben, beweren wel eens, ‘dat hun besluit om te trouwen het domste is geweest wat zij in hun leven genomen hebben’ maar de waarheid is eigenlijk dat, zoo zij in hun leven ook al eens een daad gedaan hebben, die voorafgegaan was door een na ernstig overleg genomen besluit, hun huwelijk dat zeker niet is geweest’. De schrijver vond dit wel begrijpelijk, want ‘niets is grilliger in de lagere klassen als de wijze waarop huwelijken worden aangegaan; van overeenkomsten is geen sprake en bijna elke overweging, elke berekening en overdenking valt weg. Alles komt op het blote toeval aan’. Er was slechts een bezwaar waarover men in de lagere klassen alleen in uiterste nood heenstapte en dat was het aangaan van godsdienstig gemengde huwelijken. De redenen van de grilligheid, waarmee het huwelijk in de lagere klassen werd gesloten, waren velerlei. ‘Behalve toch de meerdere aanraking die in alle opzichten van kinds af aan tusschen beiderlei kunne bestaat (...) blijft nog de vraag over wat het ongehuwde leven den jongelieden uit de lagere klassen eigenlijk voor genot biedt. En dat is inderdaad niet veel. Nu winnen zij zeker alles niet door zoo spoedig mogelijk te huwen, maar dit toch wel, dat zij verder niets verlangen kunnen dan de tevredenheid, het hoogste wat zij zich voorgesteld hadden, bereikt te hebben; en tenminste iets: een vrouw en kinderen het hunne te mogen noemen schijnt van overwegenden invloed te zijn.’ Maar ook al zou de werkmans tot zijn 50e jaar met trouwen wachten, daar-

mee zouden de moeilijkheden nog niet uit de wereld zijn. 'Hij verdient als hij eenmaal geleerd heeft wat hij in zijn vak kennen moet, evenveel en soms minder als hij oud is inplaats van jong. En dit hebben de huwelijken in de arbeidende klassen ten minste nog voor, dat de partijen van gelijken ouderdom zijn, zoodat de kinderen als 't ware met vader en moeder gelijk opgroeien en beiden meer kans hebben ze groot te zien worden'.³⁶⁸

Begrip voor de arbeiders die op jonge leeftijd huwden sprak uit de opmerking van Heldt, dat 'de man zoowel als de vrouw (...) behoefte (hebben) aan geslachtsgemeenschap en het meeste op jeugdigen leeftijd. Het huwelijk is het aangewezen middel om die geslachtsgemeenschap te kunnen bevredigen'.³⁶⁹ Onthouding was speciaal voor de arbeiders niet op te brengen. Wel kon de leer van Malthus toegepast worden in hogere en middelbare kringen, waar men, tot men een positie had die het mogelijk maakte om overeenkomstig zijn stand een huwelijk aan te gaan, op andere wijze gemakkelijk geslachtsbevrediging kon vinden en betalen.³⁷⁰

C.V.Gerritsen wees er echter op, dat vele arbeiders de zedelijke beperking van Malthus al toepasten. 'Hoevele werklieden (...) blijven niet jaren zoogenaamd verkeerden, wachtende op hooger loon voor zij in 't huwelijk treden; hoevele ambtenaren verkeerden niet in 't zelfde geval, wachtende op een betrekking; hoevele kooplieden en winkeliers stellen hun huwelijk niet uit tot zij de zekerheid hebben een gezin te kunnen onderhouden?'. Hoofdrol bij de overwegingen tot het aangaan van een huwelijk speelde, volgens Gerritsen, de vraag 'of men gehuwd zijnde het minstens even goed zal hebben als bij moeder te huis'. Uitvoerig ging hij in op de nadelige gevolgen van het ongehuwd blijven. 'Wordt dit meer dan thans het geval is regel, dan doodt de arbeider het bestaan van het huisgezin, de schakel die in de maatschappij onmisbaar is, omdat *hij* zeer gemakkelijk aan de concurrentie het hoofd kan bieden, maar de gehuwde arbeider, die voor meerderen heeft te zorgen dan voor hem zelve, niet'. Maar er was meer aan de hand: voor arbeiders was een gezin onmisbaar, wanneer zij uitgeput van hun werk hun schamel thuis weer opzochten. 'Zelfs de weinige meest voorzichtigen en ontwikkelden onder de arbeiders, die om hun gering inkomen het aangaan van een huwelijk uitstellen, ziet men ten laatste toch bezwijken voor de krachtige neiging die zich bij hen openbaart voor het huwelijksleven'. Gerritsen vond het huwelijk 'het voornaamste middel tot wederkeerige beschaving en veredeling der beide geslachten'. Uitstel van het huwelijk leidde maar tot buitenechtelijke betrekkingen. Prostitutie was dan ook een der voornaamste oorzaken van de late huwelijken en het celibataire leven in de midden- en hogere standen der maatschappij. 'De economisch onproductieve positie van het meerendeel der vrouwen en het vooruitzicht van een talrijk gezin te moeten onderhouden, is een onoverkomelijke hinderpaal voor een groot aantal mannen die van een beperkt inkomen moeten leven.(...) Van het grootste deel der arbeiders mag men geen onthouding van het huwelijk verwachten, zij beschikken

over geen genoegzame middelen om aan de neiging hunner hartstochten buiten het huwelijk te voldoen, maar bovendien ook is het huwelijk hun eenigst en voornaamst genot'.³⁷¹

Verschillende malen werd een relatie gelegd tussen geboortenbeperking binnen het huwelijk en de huwelijksleeftijd. Een lezer betoogde dat een gevolg van de belemmering der bevruchting onder meer zou zijn, dat 'het aantal vroege huwelijken zou afnemen, want nu waren er veel mensen die jong moesten trouwen'³⁷², maar de Friese socialist R. van Zinderen Bakker wilde liever helpen, ondoordachte en te vroege huwelijken tegen te gaan dan de onzedelijke leer van Annie Besant te verdedigen.³⁷³ Elders werd gesteld dat door anticonceptie de prostitutie juist kon bloeien, terwijl het twijfelachtig was of men wel vroeger zou kunnen trouwen.³⁷⁴

Terwijl het, gegeven de betrokkenheid van het bestuur van het ANWV bij de NMB, min of meer voor de hand lag, dat aan de relatie armoede/vroege huwelijken aandacht werd besteed, kon men dat in mindere mate verwachten van de meer radicale Sociaal-Democratische Bond (SDB), die in feite een vergaarbak van socialistische, anarchistische en utopistische ideeën was. Tussen 1879 en 1894, het jaar waarin de SDB zich splitste in een parlementaire (SDAP) en anti-parlementaire groep, werd het thema nauwelijks aangeroerd.

In het partijblad *Recht voor Allen* wond men zich regelmatig op over het feit dat het kapitalisme het de vrouw onmogelijk maakte haar natuurlijke roeping als moeder en echtgenote te volgen, omdat de lonen van de jonge mannen te laag waren om er een gezin van te onderhouden. Huwelijken moesten daardoor steeds langer worden uitgesteld.³⁷⁵ In de discussies naar aanleiding van het mogelijk verbod op fabrieksarbeid van gehuwde vrouwen werd dan ook gepleit voor een loonsverhoging voor mannen. Door het loon van de man zo ver te verhogen dat hij daarmee een gezin kon onderhouden, zouden gehuwde vrouwen niet langer gedwongen zijn om te werken. De man was daardoor ook eerder in staat een gezin te stichten en hoefde minder zijn toevlucht te zoeken tot prostitutie.³⁷⁶ Tot in de jaren negentig werden alle problemen aan de klassentegenstellingen toegeschreven. Het waren de lage lonen die tot uitstel van het huwelijk leidden, zodat de arbeider wel zijn toevlucht tot prostitutie moest nemen. De weelde en het geldhuwelijk deden de rijke heren hun bevrediging bij prostituées zoeken.³⁷⁷ In een ingezonden brief in *Recht voor Allen* werd deze opvatting als volgt verwoord: 'hunne dochters (d.i. die der niet-bezittende klasse: FVP) zijn genoodzaakt om zich te werpen in de handen der prostitutie en hunne zonen zijn mede genoodzaakt om van de prostitutie gebruik te maken, daar het geld, dat zij ontvangen voor hunnen arbeid, verreweg niet toereikend is om aan hunne natuurlijke behoefte op eene natuurlijke wijze te voldoen, met andere woorden dat zij geen gezin kunnen onderhouden'.³⁷⁸

Het streven naar een rechtvaardiger huwelijkswetgeving beschouwde de SDB als middel om op korte termijn de positie van de vrouw te verbeter-

ren. Dieteren en Peeterman wijzen er herhaaldelijk op, dat deze afkeer van de burgerlijke huwelijkswetgeving op zich geen pleidooi inhield voor een fundamentele verandering van huwelijks- en gezinsleven. Binnen de kapitalistische maatschappij zou het voor vrouwen veel verstandiger zijn wél te trouwen, om althans enige bestaanszekerheid te verwerven, dan een vrij huwelijk te sluiten. Een ongetrouwde moeder miste economische garanties, juridische bescherming en was ten prooi aan morele veroordeling.³⁷⁹

Dat het maar een kleine groep binnen de SDB was die streefde naar veranderingen in de huwelijks- en sexuele moraal, bleek onder meer uit het feuilleton dat B. Bymholt, in de jaren 1890-95 actief als schrijver en propagandist van de SDB, in het blad *Voorwaarts* schreef, waarin hij er een zo groot mogelijk publiek van poogde te overtuigen dat ware liefde sterker was dan de wettelijke banden van het burgerlijke huwelijk. De morele veroordeling, ook binnen de socialistische beweging, bleef niet uit. Dieteren en Peeterman concluderen dan ook: 'Voor de meerderheid van de socialisten stond de vrije liefde toch gelijk aan losbandigheid en zedeloos gedrag. Volgens Margaretha, de enige vrouw die zich in *Recht voor Allen* in de discussie over de vrije liefde mengde was de kritiek van de socialisten op het burgerlijk huwelijk puur theoretisch. Zij baseerde haar mening op de ervaringen die zij had opgedaan op de vergaderingen van de SDB. Daar spraken socialisten vol verachting over vrouwen die in geslachts-gemeenschap leefden zonder boterbriefje. Zij besloot haar brief met een oproep aan de socialisten niet langer neer te kijken op mensen die samenwoonden zoals zij daar 'lust' in hadden'.³⁸⁰ Het gros van de SDB'ers bleef de vrije liefde echter zien als een zonde tegen de socialistische beginselen.

Over de opvattingen met betrekking tot het huwelijk van de Sociaal-Demokratische Arbeiderspartij (SDAP) kan enige informatie gehaald worden uit de studie van Outshoorn. Deze auteur wees erop, dat vooraanstaande partijleden als Henriëtte Roland Holst en Cornélie Huygens (de eerste vrouw in het partijbestuur) traditionele opvattingen over het huwelijk hadden. Voor hen was het afstand doen door de vrouw van het huwelijk en het moederschap nog iets dat 'de natuur geweld aan doet'.³⁸¹ Roland Holst ging in haar polemieek tegen Steinmetz' opstel *De toekomst van ons ras* niet in tegen de door de auteur aangehaalde 'feiten'. De bekende verschijnselen van het vroeg trouwen van de lagere klassen en de late huwelijken van mannen uit de midden- en hoogste klassen, een uitstel uit 'begeerte naar weelde en rijkdom of door de hoge eischen van het beroep aan den man gesteld' of door het feminisme teweeggebracht, werden door haar zonder kritiek geaccepteerd.³⁸²

Outshoorn meende dat de officiële marxistische theorie over het gezin in arbeiderskringen niet algemeen werd aanvaard. Een integraal onderdeel van de oorspronkelijk door Engels en Bebel geformuleerde theorie was bijvoorbeeld, dat het gezin zou afsterven en het monogame huwelijk zou verdwijnen na het afschaffen van de particuliere eigendom. 'Maar

over dit overbodig worden van het gezin en over het tijdgebonden karakter van het monogame huwelijk werd niet veel geschreven, waarschijnlijk om taktiese redenen. Schaper bij voorbeeld zag deze propaganda voor het afschaffen van het huwelijk als een teken van verval van de partij, en vond dat dergelijke bespiegelingen de beweging schaadden, vooral bij de vrouwen'.³⁸³ In de jaren 1914-19 publiceerde W. Mansholt-Andreae in het officiële partijorgaan zelfs artikelen, waarin nadrukkelijk gesteld werd dat het gezin niet moest en niet zou verdwijnen en waarin het kapitalisme voornamelijk slecht wordt genoemd, omdat het de vrouw belette haar moederschapsplichten te vervullen.³⁸⁴ Hoewel ook Troelstra een ontwikkeling in de samenleving zag, waarbij de uiterlijke grenzen van het gezin meer en meer werden uitgewist, betekende dat niet, 'dat daarmede het verbond voor het leven van ééne man met ééne vrouw wegvalt'.³⁸⁵ Hij suggereerde dat de drijfveer naar vrije arbeid voor de vrouwen uit de burgerklasse veelal was: 'het gemis aan uitzicht op een huwelijk, althans de vrees, dat dit achterwege zal blijven'. De vrouwen uit de arbeidende klasse echter werkten wegens de behoeften van het gezin en 'ieder meisje in die klasse stelt zich voor, te huwen'.³⁸⁶

Van Eerde-Kooy, die de inhoud van het sinds 1905 verschijnende blad *De proletarische vrouw*, van de Sociaaldemokratische Vrouwen-Propaganda-Club te Amsterdam aan een analyse onderwierp, vond hierin zelden opvattingen die afweken van die welke in de burgerij opgang deden. Wel werd gewezen op het belang van de zelfstandigheid van de vrouw: productieve arbeid kon voorkomen dat de vrouw een parasiet werd van de man. De marxist F. van der Goes hield nog wel vast aan het afsterven van het gezin op grond van de noodzakelijke historische ontwikkeling, evenals de feministes Carry Pothuis en Mathilde Wibaut, maar zij propageerden deze opvatting niet actief.³⁸⁷

Voor Van der Goes was er voor de arbeider maar een middel om het gebruiksnuut van de goederen waarover hij de beschikking had te vergroten: het laten verrichten van onbetaalde arbeid voor zijn onderhoud en voor de reproductie van zijn arbeidskracht. 'Dit middel is het sluiten van een huwelijk, of althans het nemen van een vrouw die voor hem werkt (...) het gewillig dragen van dezen last (is) voor de arbeidersvrouwen de eenige konditie, waarop zij tot het huwelijk en het gezin worden toegelaten. Het is de stilzwijgende konditie waarop de arbeider een vrouw zoekt. De vrouw, die de kunst niet verstaat twee menschen even goedkoop te doen leven als één, is geen goede arbeidersvrouw. Een meisje, dat den naam heeft die kunst niet te verstaan, zal in haar stand geen man vinden. Huwelijksbanden, echter, zijn gemakkelijker gelegd dan losgemaakt. Vandaar, o.a., dat in groote arbeiderscentra, waar de kleinburgerlijke seksuele zeden niet meer gelden, vele huwelijken als op proef worden gesloten, en de man zich zoo lang mogelijk vrijhoudt. (...) In de arbeiderswereld is het streven van den man om de waarde, die hem tot onderhoud van de arbeidskracht wordt uitgekeerd, zoo ver mogelijk te doen strekken, een

faktor die huwelijk en gezinsvorming in stand houdt'.³⁸⁸ Van der Goes wees erop dat de huwelijksfrequentie in de beide klassen der maatschappij geheel verschillende bewegingen onderging. 'In de bourgeoisie ziet men de huwelijken zeldzamer en ook op hooger leeftijd dan vroeger gesloten worden. Een dergelijke strekking bestaat in de arbeidersklasse niet. In beide klassen werkt de kapitalistische produktiewijze die hen heeft geschapen, op het gezinsleven ongunstig. Doch niet in beide klassen op dezelfde manier. Bij de bourgeoisie vermindert hoofdzakelijk de kwantiteit, bij het proletariaat de kwaliteit. (...) Alle vermindering der frequentie kan op rekening van de kapitalistische klasse worden geschreven, alle vermeerdering op die van het proletariaat. (...) Teruggang van huwelijken in de kapitalistische klasse, in den zin van verminderende frequentie, is kennelijk het rechtstreeksche gevolg van haar toenemenden rijkdom. De kapitalistische produktiewijze (...) vermeerdert snel de welvaart, daarmee groeien de eischen der beschaafde klasschen, de hoogere eischen bemoeilijken het trouwen'.³⁸⁹ Bij de bourgeoisie was het huwelijk een instelling van weelde geworden, 'door de behoefte aan andere luxe tot zekere hooge verdrongen. Op het papier van de statistiek blijven nog die soort van huwelijken de groote getallen leveren, waarvan enkel de kwantiteit belangrijk is'.³⁹⁰

Volgens Van der Goes was er geen enkele reden om te geloven dat er in de arbeidersklasse minder getrouwd werd: 'Vroege en talrijke huwelijken, hierover zijn vele speciale onderzoekers van toestanden in deze klasse het eens, blijven haar vast kenmerk. De echtgenooten kunnen in de meeste gevallen beiden werken; en vinden spoedig een hulp in hun kinderen. Wat de mannen van hoogere klassen van het huwelijk terughoudt, het vooruitzicht van een ruim inkomen op later leeftijd, wanneer zij in de behoeften van een gezin zullen kunnen voorzien, is onder de arbeiders geen motief. Zij zijn arm en zullen arm blijven, eerder meer dan minder naarmate ze ouder worden, en zijn dan getrouwd, eerder beter af dan slechter. De onvastheid van hun positie mag toenemen, maar kan geen reden zijn het huwelijk uit te stellen of ongehuwd te blijven'.³⁹¹ Verhoogde materiële welvaart bevorderde de huwelijksluiting niet: 'verhoogde welvaart is voor den arbeider geen oorzaak, is veeleer een doel of resultaat van het huwelijk. Een knappe huisvrouw of een flinke arbeidster verhoogen zijn welvaart'. Bij de bourgeoisie was grotere voorspoed een belemmering om te trouwen. Voor de individuen bestond er meer onzekerheid over het vooruitzicht of zij er hun deel van zouden krijgen terwijl de aanwezigheid van grotere rijkdommen de behoeften vergrootte.³⁹²

III.9. PROSTITUTIE, OPENBARE GEZONDHEIDSZORG, EUGENETICA

De opvatting dat het voor de lichamelijke en geestelijke gezondheid van de man noodzakelijk was dat hij zijn geslachtsdrift kon bevredigen,

was in de 19e eeuw geen ongebruikelijke. Zolang er in de maatschappij nog mensen waren die in een meer of minder gedwongen celibaat leefden zou de prostitutie blijven bestaan. Een commissie van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst noemde als een van de oorzaken van de uitbreiding der prostitutie 'de voor het huwelijk ongunstige maatschappelijke omstandigheden'³⁹³ en als een van de middelen om de zedelijkheid te verhogen werd 'bevordering en gemakkelijkmaking van het huwelijk' nadrukkelijk ter tafel gebracht. 'Goed wanneer men dan den menschen tevens een middel van bestaan aan de hand kan doen. Hoevelen kunnen niet trouwen omdat zij geen vrouw kunnen onderhouden, hoevelen trouwen er zonder voldoende middelen van bestaan?'.³⁹⁴ Een van de grote voorstanders van handhaving van de reglementering der prostitutie, Van Overbeek de Meijer meende dat de bestrijders van de reglementering 'krachtig (moeten) te velde trekken tegen het zoogenaamde 'leven boven zijn stand', tegen het opdrijven der uitgaven, dat tot uitputting en armoede leidt. Alléén op die wijze kan het beste geneesmiddel tegen losbandigheid en ontucht: het *huwelijk* binnen het bereik van alle volwassenen gebracht worden'.³⁹⁵ Zij die niet huwden omdat omstandigheden of neiging dit verboden 'scheppen zich zelf eene onhoudbare positie, en brengen ook ten opzichte van de vrouwen, eene wanverhouding in de maatschappij' meende Philanthropos, een fel tegenstander van de prostitutie. Hij die dacht 'niet eene vrouw te kunnen onderhouden, verkeert in eene dwaling'.³⁹⁶ Dat het huwelijk uit de mode was kwam, omdat 'men den strijd tegen de hinderpalen niet meer aanvangen (durft); men meent, niet sterk genoeg te zijn, om zich met zijn huisgezin een weg door de wereld te banen'.³⁹⁷ Maar ook voor dat men op de leeftijd gekomen was waarop men een huwelijk kon sluiten, was bezoek aan prostituées onnodig. Afgaande op deskundigen verkeerde de mens tot zijn 24-25e jaar in het tijdperk van ontwikkeling en 'het is dan ook niet waar, dat de mensch, in normalen toestand, voor dien tijd noodzakelijk den coetus moet uitoefenen, zal zijne gezondheid niet benadeeld worden'.³⁹⁸ In een reactie verklaarde Romeo dat niet te ontkennen viel 'dat het oprichten eener huishouding in den tegenwoordigen tijd groote financiële offers eischt'. De levensbehoeften zijn duurder geworden evenals de opleiding der zonen en de behoeften zijn ten gevolge van de toenemende beschaving uitgebreid. De auteur meende daarom te kunnen constateren, dat 'jaarlijks het aantal huwelijken in de goede standen merkbaar afneemt' en onder de talrijke oorzaken daarvan was 'de geldkwestie' zeker niet de minste.³⁹⁹

Dat de veronderstelde terugloop van het aantal huwelijken de prostitutie stimuleerde was een opvatting die door verschillende auteurs werd verkondigd. Zo werd op het Congres van de Inwendige Zending, dat in 1878 te Amsterdam plaatsvond, de geringschatting van het huwelijk als een der oorzaken van de prostitutie naar voren gebracht. Prostitutie kon voorkomen worden onder meer door 'eenvoud van zeden tot bevordering van het huwelijk'.⁴⁰⁰ Enkele jaren later wees Koch op de 'noodzakelijkheid,

om het veel en vroegtijdig sluiten van huwelijken te bevorderen door het lager stellen van sommige maatschappelijke eischen. De overdreven weelde is voor een goed deel schuld, dat in elke stand het aantal huwelijken schijnt af te nemen. Wij allen, vooral echter de vrouwen, kunnen door woord en voorbeeld deze verkeerde richting bestrijden. Op den weg der hoogere standen ligt het om, door zelf den eenvoud te huldigen, deze ingang te doen vinden bij alle klassen'.⁴⁰¹ De werkmán huwde niet vanwege de geringe verdiensten of deed dat slechts dan wanneer de vrouw er wat bij verdiende. Om ertoe te komen dat het huwelijk tot een levensvoorwaarde werd, 'moet voor alles gezorgd worden, dat de man den kost kan verdienen, als wanneer hij kan huwen met de vrouw zijner keuze. Hier moet hulp gebracht worden, door ieder die hulp kan geven. Want, waar het huwelijk nog wordt aangegaan, wordt dit steeds beheerscht door de geldquaestie; gewoonlijk is het niet meer dan een associatie van handelsbelangen'.⁴⁰² Ook door de medicus en filosoof Hartsen werd aan het huwelijk een centrale rol ter betogeling van de onkuisheid toebedeeld. Hij meende dat wanneer 'voor iemands gezondheid het geslachtsleven bepaald noodig is, (...) er voor hem (respectievelijk haar) geen andere geoorloofde weg dan het huwelijk (is). Dàn moet hij (zij) trouwen, al moest hij (zij) er ook eene mésailliance om doen of op andere wijze zich opofferingen daarom getroosten'.⁴⁰³ Een gelukkig huwelijk was over het algemeen een uitstekend middel om de mens zedelijk te ontwikkelen. Het viel echter niet te ontkennen dat aan de sluiting ervan dikwijls te zware voorwaarden werden verbonden. 'Het gevolg is, dat te velen laat of in het geheel niet trouwen. Ook door egoïsme, gemakszucht, gierigheid, ijdelheid, eerzucht en dergelijke, laat menigeen zich, op onverantwoordelijke wijze, van het huwelijk terughouden'.⁴⁰⁴ Maar alleen in het huwelijk 'voldoet de mensch aan die drift (de geslachtsdrift; FVP) op zulk eene wijze, als overeenkomstig is met het wezenlijk en duurzaam belang van de maatschappij en het individu'. Voor de ontwikkelde en normale mens was de ongehuwde staat 'een tegennatuurlijke, abnormale'. Dat laatste viel af te leiden uit het feit dat onder ongehuwden in vergelijking met de gehuwden de sterfte en het aantal krankzinnigen hoger lag en zelfmoorden en misdaden frequenter onder deze groep voorkwamen.⁴⁰⁵ De formaliteiten van de huwelijkssluiting mochten in geen geval bezwarend of kostbaar zijn. Een van de oorzaken van de prostitutie lag immers in 'de bezwaren, die in den tegenwoordigen toestand der maatschappij het aangaan van huwelijken in den weg staan, bij mannen die het aan wilskracht of aan vaste zedelijke beginselen ontbreekt'. Voor vrouwen was onbevredigde geslachtsdrift door het ongehuwd blijven vaak een van de oorzaken van de prostitutie. Tezelfdertijd 'is de openbare prostitutie niet minder dan de geheime en dan het concubinaat (...) eene der grootste hinderpalen, die het tijdig sluiten van huwelijken in den weg staan'.⁴⁰⁶

C.J.G. van Hoogstraten, predikant te Den Haag, vond echter, dat men door het huwelijk alleen als middel voor de kwaan der prostitutie te be-

schouwen, onrecht deed aan het huwelijk.’ Zorg dat de jonge mensen vroeg kunnen huwen – zoo sprak men – verhoog de loonen, richt familiehuizen op, en doe al datgene wat het sluiten van een huwelijk vergemakkelijken kan, dan zult ge de ontucht het best kunnen bestrijden (...). Wat – zoo dacht ik – is dat dan de beteekenis van het huwelijk, is daar dan het huwelijk goed voor?...Is dat dan soms die plaats en dat uwe bestemming, zusters in ons midden, zijt gij ook daar misschien goed voor ‘om erger te voorkomen(...)’.⁴⁰⁷

Bij de strijd voor of tegen de reglementering van de prostitutie speelden geneeskundigen een belangrijke rol. Maar ook waar artsen zich met geboorteregeling en sexualiteit bezighielden, met het schrijven van voorlichtende boeken, of met preventieve activiteiten, ontsnapte het huwelijk niet aan hun aandacht. De gevolgen die het afzien van het huwelijk voor de gezondheid had, de relatie tussen het achterblijven van de huwelijksmogelijkheden en het voorkomen van prostitutie, waren naast de uit gezondheidsoverwegingen wenselijke huwelijksleeftijd, de ideale leeftijdsverschillen tussen man en vrouw, huwelijksverboden voor bepaalde groepen en de selectieve werking van het huwelijk, zaken die de aandacht van de geneeskundige wereld kregen.

Vooral door de opkomst van het hygiënisme, de stroming die in Nederland halverwege de 19e eeuw ontstond en te beschouwen viel als een reactie op de toenmalige maatschappelijke problemen, was de zedelijkheid, in casu de huwelijksluiting, binnen de medische wereld een belangrijk thema geworden. In Nederland verspreidden de hygiënisten hun inzichten onder een lekenpubliek, terwijl zij er tegelijk naar streefden de preventieve geneeskunde een plaats te geven aan de universiteiten. De hygiënisten behoorden veelal tot de burgerij en propageerden burgerlijke idealen. Een essentieel kenmerk van het werk van de hygiënisten was het onlosmakelijk verband dat zij legden tussen de persoonlijke en de publieke hygiëne en de levensregels tot behoud van de gezondheid en de moraal. Matigheid was bij alle schrijvers het kernbegrip. Soberheid en beheersing moesten op ieder gebied worden betracht.⁴⁰⁸

Een duidelijk beeld van hun opvattingen biedt het werk van C. Pruys van der Hoeven. Volgens deze auteur had de geneeskunde tot roeping te ‘waken voor de gezondheid der maatschappij’. De zieke en lijdende maatschappij behoefde een volkomen herschepping en deze was alleen mogelijk door een veranderde levensregel. De zorg der geneeskunst moest een aanvang nemen vanaf de geboorte maar niets wat de gezondheid der maatschappij betrof – ‘het huwelijk, de ongehuwde staat, prostitutie, overspel, ontucht, onreinheid (...)’ – mocht haar wakend oog ontgaan.⁴⁰⁹ Het huwelijk was voor Pruys van der Hoeven een wezenlijk onderdeel van de maatschappij: ‘Verbeeldt u voor een oogenblik de maatschappij zonder huwelijk: overal zwermen van lichtmissen en ligtekooijen, onze steden en dorpen en wegen in publieke plaatsen veranderd, toegewijd aan ontucht, groote moeder- en vondelingshuizen opgerigt en wees- en gasthuizen en

hôtels garnis en restauraties voor armen en rijken, met één woord eene Communistische Republiek.(...)Zonder huwelijk geene kuischheid, zonder kuischheid geen reinheid, zonder reinheid geen gezondheid, zonder gezondheid geen kracht (...).⁴¹⁰ Het celibaat week in wezen niet af van de andere kwalen die de maatschappij teisterden, zoals het pauperisme, de trek naar vrijheid en ongebondenheid, verwaarloosde opvoeding, gebrek aan beginselen, zedeloze schriften, en dronkenschap.⁴¹¹

De geneesheer diende bovenal een goed 'anthropologisch' inzicht te hebben, omdat 'het heidensch gevoelen algemeen heerscht, dat ontucht een noodzakelijk kwaad en huwelijk en huisgezin een last is, dien men ver van zich af moet schuiven. De geestelijke, de soldaat, wien het leven buiten den echt wordt voorgeschreven, die groote menigte maagden, die verwelken, zonder aan hare verplichting jegens de maatschappij op eene wettige wijze te hebben kunnen beantwoorden (...)' strekten als bewijs hiervoor.⁴¹²

Met andere aspecten van het huwelijk diende de medicus zich eveneens bezig te houden. Hij behoorde er bijvoorbeeld op te wijzen dat vroege huwelijken uit den boze zijn: het zijn 'gemeenlijk kinderhuwelijken, en wel van bedorven kinderen: van menschenkinderen, door het leven en de maatschappij nog niet beproefd en gelouterd'.⁴¹³ Maar ook voor op te hoge leeftijd gesloten huwelijken dienden medici te waarschuwen. Gelukkig ging het hier om iets wat 'te weinig volksgewoonte (is)' waarvan 'het kwade te zeer erkend wordt' om er tegen ten strijde te trekken.⁴¹⁴

De staat en de maatschappij hadden er volgens de geneeskundige Lubach belang bij, dat zoveel mogelijk burgers 'den normalen staat van gehuwden omhelzen en zoo weinig mogelijk bij den abnormalen van celibatairen blijven volharden.' Immers, anders zou het aantal wettige geboorten afnemen en demoralisatie optreden als gevolg van het 'mode worden' van het celibaat. Maar ook al had de staat veel belang bij het sluiten van huwelijken, rechtstreeks bevorderen kon zij het niet. Maatregelen ter bestraffing van het ongehuwd blijven strookten niet meer met de hedendaagse denkbeelden van recht. 'Aanmoedigen of bevorderen echter mag de Staat het coelibaat niet, bij voorbeeld door het verleenen van voorregten aan den ongehuwden staat, het bij voorkeur kiezen van ongehuwden tot vervulling van ambten en betrekkingen, door het te veel bemoeijelijken van het trouwen der krijgslieden enz.'⁴¹⁵

Het verbieden door de staat van huwelijken van personen die met ziekten of gebreken waren behept, vond Lubach te ver gaan, maar wenselijk waren dergelijke huwelijken vanzelfsprekend niet.⁴¹⁶ De staat was echter vrij zich te verzetten tegen het sluiten van die huwelijken die uit medisch-politiek oogpunt of om redenen van openbare zedelijkheid afkeuring verdienden. Met name ging het daarbij om te vroege huwelijken. Het verbod om te huwen beneden de 18-jarige (mannen) respectievelijk de 16-jarige leeftijd (vrouwen) achtte Lubach uit een fysiologisch oogpunt onvoldoen-

de. Enkele uitzonderingen daargelaten was het lichaam pas op 20-jarige leeftijd volwassen. De maatschappelijke gewoonten en toestanden leidden er gelukkig toe, dat huwelijken tussen geslachtelijk onrijpe personen niet veelvuldig plaatshadden, maar zij waren toch niet zo zeldzaam dat een waarschuwing niet op zijn plaats was.

De geneeskundige politie had uit hoofde van het algemeen welzijn tot taak ongelijke huwelijken te voorkomen: 'Al te ongelijk is het huwelijk, wanneer de man zóó veel ouder is dan de vrouw, dat hij eerder dan zij tot voortplanting ongeschikt is. Dien leeftijd kan men voor den man gemiddeld op 60, voor de vrouw op 40 tot 45 jaren rekenen; een huwelijk waarbij de man 20 jaren ouder is dan de vrouw, is dus bepaald af te keuren; zelfs moest eigenlijk de man niet boven de vijftien jaren ouder dan de vrouw zijn'. Erger nog was het wanneer de vrouw aanmerkelijk ouder was dan de man, ook vanuit moreel standpunt: de vrouw had haar ontwikkeling immers eerder voltooid en hield bovendien vroeger op vruchtbaar te zijn. 'Het huwelijk tusschen een jong man en eene bejaarde vrouw is iets walgelijks, even als het ketenen van een jong meisje aan een grijsaard iets onmenselijks'.⁴¹⁷

De hier door Lubach gespuide verontwaardiging over huwelijken op hoge leeftijd en over grote leeftijdsverschillen tussen man en vrouw, sloot naadloos aan bij de in spreekwoorden en zegswijzen tot uitdrukking komende opvattingen van het 'gewone volk'. Maar ook vele wetenschappers verloren hun kalmte wanneer zij over dit onderwerp schreven of spraken. Grote leeftijdsverschillen tussen huwende partners waren bijvoorbeeld volgens Van Houten: 'staaltjes van het innerlijk bederf des huwelijks in onze maatschappij'.⁴¹⁸ Wanneer hij sprak over de vele onzedelijke huwelijken die werden gesloten doelde hij op het feit, dat huwelijken niet werden gesloten uit wederzijdse liefde maar om andere redenen. Bewijs daarvoor was te vinden in de statistiek 'omtrent een enkel feit, dat eenigermate in verband staat met die gevoelens, namelijk den leeftijd. Daaroemtrent leert de statistiek, dat er huwelijken gesloten worden tusschen echtparen, van welke de vrouw verreweg de oudste is'.⁴¹⁹ Toenemende verschillen in leeftijd tussen huwendenden duiden ook volgens de statisticus Sandberg op 'zedelijke verslapping', op 'heerschappij der lusten'. Het doel van het huwelijk kon 'door eene verbinding van eenen jeugdige man met eene bejaarde vrouw moeilijk worden bereikt, hetzij omdat beide of een van beide het voorttelingsvermogen reeds missen, hetzij omdat beide of een der ouders sterven vóór de kinderen tot zelfstandige menschen zijn opgevoed'.⁴²⁰

Huwelijken boven de vijftig jaar, die hij 'vertraagde huwelijken' noemde, hadden hun betekenis voor de maatschappij verloren en waren dan ook als 'huwelijksparodieën' te betitelen. Anderzijds waren huwelijken waarin de man beneden de 20 of 21 jaar was, voorbarig. De man bezat dan nog niet die 'physieke en morele ontwikkeling, die voor de vervulling der vele plichten, welke de echt oplegt, vereischt wordt' maar voor vrouwen

was trouwen op de leeftijd van 21-25 jaar 'regttdig'.⁴²¹

De artsen die zich over dergelijke vroegtijdige huwelijken uitlieten meenden dat in het algemeen duidelijk nadelen aan deze huwelijken waren verbonden maar tegelijk was er begrip voor. Coronel noemde weliswaar 'de zoo in het oog lopende zucht van het ligtzinnig aangaan van huwelijken' van de Middelburgse calicotwevers een 'steeds voortvretende kanker aan de welvaart van deze klasse van arbeiders' en achtte deze huwelijken uit staathuishoudkundig oogpunt en maatschappelijk materieel belang schadelijk, vanuit de mens als individu beschouwd diende men deze huwelijken welwillend te bezien.⁴²² Immers, men zag dat een vermindering van het aantal huwelijken de onechte geboorten deed toenemen, de vondelingenhuizen deed uitpuilen, het aantal krachteloze zieke wezens deed groeien. 'Als wij dan die gevolgen met onzen tegenwoordigen toestand naast elkaar plaatsen, voorwaar de schaal zal ten gunsten van den laatsten overhellen. Is het niet dwaas den geregelden gang van de natuur tegen te werken, wanneer men weet dat er op den anderen kant een andere geheime en gevaarlijke weg geopend zal worden?'.⁴²³ Tegenover de tijdelijke veronderstelde nadelen van het huwelijk stonden zovele voordelen – 'een leerschool van morele vervolmaking, van gematigdheid en hoge ouderdom, voorbehoeding en correctie van de hartstochten die de gezondheid vernietigen' (...) – 'dat men in het tegengaan van huwelijken in de arbeidersstand niet kan toestemmen'.⁴²⁴

Volgens de socialistische arts Heyermans was geslachtelijke onthouding 'voor arbeiders veeltijds gemakkelijk, omdat zij meerendeels op jeugdigen leeftijd trouwen en dit kan wel niet anders; de vroege huwelijken in arbeiderskringen zijn een gevolg van de sociale omstandigheden waaronder de werklieden leven. Uit een hygiënisch oogpunt zijn huwelijken, waarbij de man de leeftijd van 25 jaren overschreden heeft, te verkiezen omdat eerst dan de jaren bereikt zijn, waarin het lichaam tot vollen, rijpen, krachtigen groei is gekomen. De jonge arbeider echter, die het gemiddelde loon, dat in zijn vak verdiend wordt, bereikt, mist elke beweegreden om langer te wachten en zijn huwelijk uit te stellen. Hij zal waarschijnlijk nooit meer gaan verdienen en in hem leeft de drang het ouderlijk huis zoo spoedig mogelijk te verlaten, waar hem veeltijds het verblijf tot een last is, indien het gezin groot en de woning klein is. Waar de levensstandaard stijgt, worden de huwelijken later gesloten; de arbeider wordt door de omstandigheden gedreven vroeg te trouwen, vaak tot schade van hemzelf en zijn gezin. Want op hoe jeugdiger leeftijd het huwelijk gesloten wordt, des te meer kinderen kunnen er geboren worden'.⁴²⁵

Ook vanuit eugenetisch standpunt werd de ontwikkeling van de huwelijkssluiting in de 19e en de eerste decennia der 20e eeuw nauwlettend gevolgd en vaak als zorgwekkend beoordeeld. De wetenschappelijke achtergronden van de eugenetische beweging lagen in het sociaal-darwinisme, een verzamelnaam voor velerlei stromingen op sociaal, economisch

en staatkundig terrein die de evolutieeler toepasten op het maatschappelijk leven. Centraal stond daarbij de gedachte dat maatschappelijke vooruitgang aan selectie en strijd om het bestaan te danken was.⁴²⁶ Het sociaal-darwinisme was in Nederland nooit erg populair; het ging slechts om een marginale beweging, van met name artsen en juristen.⁴²⁷ Dat men binnen deze beweging zoveel aandacht aan het huwelijk besteedde hing allereerst samen met de veronderstelling, dat grote groepen mensen, die gemiddeld een kwalitatief mindere erfelijke aanleg hadden en vroeger niet tot een huwelijk kwamen, nu daar wel toe konden overgaan. Anderzijds achtte men de vervanging van het berekenende element bij de huwelijkskeuze door een affectief element niet wenselijk: gezondheid vond men een belangrijker criterium dan hartstochtelijke willekeur.⁴²⁸

Tekenend voor de eerste opvatting is het commentaar dat H. Hartogh Heijs van Zouteveen, lector in de zoölogie te Leiden, schreef bij zijn vertaling van Darwins hoofdwerk. Hij meende dat 'men de noodlottige gevolgen der 'medicinale teeltkeuze', de door de vooruitgang der medische wetenschap in leven gebleven personen, zou kunnen tegengaan door eenvoudig aan alle zwakkelijke, ziekelijke en misvormde individuen het huwelijk te verbieden'.⁴²⁹ Toen de katholieke hoogleraar aan het seminarie te Warmond J. de Bruyn in *De Katholiek* in 1876 een artikel schreef, waarin hij trachtte het darwinisme te weerleggen door op allerlei politieke en maatschappelijke terreinen gevolgtrekkingen uit Darwins evolutieeler te trekken, meende hij dan ook te mogen schrijven: 'Arme fabrieksmensen mogen niet trouwen volgens de Darwinisten; als werkmieren moeten zij onvruchtbaar zijn'.⁴³⁰

Eugenetisch geïnteresseerden waren in Nederland met name verstoord over de hoge huwelijksleeftijden van mannen en vrouwen uit de intellectuele wereld. Daarnaast stelden zij de noodzaak van geneeskundig onderzoek voor het huwelijk aan de orde. De vraag of de huwelijksluiting aan medische normen moest worden gebonden, een maatregel die vooral de bestrijding van tuberculose, alcoholisme en geslachtsziekten zou kunnen dienen, werd met name vanaf het einde van de 19e eeuw actueel. Al halverwege de jaren twintig van de vorige eeuw had de dichter-dominee W.A. Ockerse al voorgesteld om na alle klachten over de slechte gezondheidstoestand van jongeren 'het aangaan der huwelijken aan het kunstmatig oordeel van zekere keurcommittés' te onderwerpen.⁴³¹

Het was vanuit de gedachtengang der darwinisten te begrijpen, dat men problemen zag in de veronderstelde afname der huwelijken onder de hogere standen van de maatschappij. Waalewijn vond *het* argument tegen het late huwen van de hogere standen liggen in het feit dat de lagere klassen, de minder ontwikkelden, die vroeger huwden, de kleinere massa der meer ontwikkelden zouden verdringen.⁴³² Het late huwen werd niet als een zedelijke oplossing ter beperking van de geboorten beschouwd. Juist voor het 25e of 30e jaar hadden individuen de grootste behoefte aan geslachtsverkeer en slechts door de prostitutie slaagden mannen erin aan

die behoefte te voldoen. Laat huwen ging niet alleen ten koste van het geluk van vele prostituées, 'daarbij komt de smart van de meeste vrouwen, voor wie de beste tijd van het leven voorbij gaat eer zij huwen'.⁴³³ Tevens zou de toestand van de kinderen bij de geboorte gunstiger zijn, wanneer niet 'de ouders beide of een van beide tijdens het aangaan van het huwelijk ontzenuwd zijn, en dat zal meer voorkomen naarmate de vaders langer *en garçon* geleefd hebben en zich dus in het algemeen meer hebben bezig gehouden met de prostitutie'. Een ander voordeel van vroege huwelijken was, dat deze het mogelijk maakten meer kapitaal aan de opvoeding van de kinderen te besteden. Het geld werd dan namelijk niet aan prostituées verkast en de kinderen liepen minder risico aangetast te worden door de gevolgen van de uitspattingen van hun vaders. Kinderen zouden in dat geval hun ouders veel langer behouden en het aantal wezen en weduwen met kleine kinderen zou sterk afnemen. Bovendien was het zo, dat wanneer de huwelijken gesloten werden op een moment waarop nog niet alle idealen waren vervlogen, de ouders andere vormen van kapitaal aan hun kinderen konden overdragen. Het was voor Waalewijn bijgevolg duidelijk, dat bij vroege huwelijken de som van het geluk van de man en vrouw groter was dan wanneer beiden tot op gevorderde leeftijd ongehuwd zouden blijven.⁴³⁴

De discussie over het *huwelijksverbod* werd met name in het laatste decennium der 19e eeuw en het eerste decennium der 20e eeuw gevoerd. Aan deze discussie waren vooral de namen verbonden van S.R. Steinmetz, C.J. Wijnaendts Francken en H. Treub.

Volgens Wijnaendts Francken, actief lid van de NMB en de VDB, van oorsprong bioloog maar publicitair actief op etnologisch, sociologisch en psychologisch terrein, was het huwelijk in de moderne samenleving een welberekend contract geworden, waarvan beide partijen de voor- en nadelen eerst zorgvuldig overwogen. 'Het meisje (...) is daarbij zeer begeerig onder de rij der getrouwde vrouwen te worden opgenomen, aangezien de huwelijksstaat haar een menigte sociale voordeelen aanbiedt'.⁴³⁵ Ondanks de vele middelen die werden aangewend om het huwelijk te bevorderen, ging toch een zeer aanzienlijk deel van de mannen in de hogere standen daartoe eerst over op een leeftijd, waarop hun eigenlijke jeugd reeds lang verstreken was. En vele mannen kwamen er zelfs dan nog niet toe om een huwelijk aan te gaan en brachten hun leven door in een vrijwillig of onvrijwillig celibaat.⁴³⁶ Levenslang celibaat bleef iets onnatuurlijks hebben en het had voor de man, maar nog meer voor de vrouw, schadelijke gevolgen van fysieke en psychische aard. De grote uitbreiding ervan kon echter niet worden geweten aan een afkeer bij de man van het huwelijk. 'Veeleer is het hedendaagsch echteloos leven te wijten aan ongunstige omstandigheden, zoowel die van finantieel karakter welke den man niet veroorloven de kosten van een heel gezin op zich te nemen, als die van gezelschappelijke aard, welke het zoovelen (...) zoo verbazend moeilijk

maakt een vrouw hunner keuze te vinden; getuige het toenemend aantal huwelijksadvertenties'.⁴³⁷ De meeste mannen konden nauwelijks in hun behoeften voorzien en niet denken aan een huwelijk op een leeftijd, waarop zij daar eigenlijk wel rijp voor waren. Het was onder meer de concentratie der bevolking, die tot meedogenloze concurrentie in de strijd om het bestaan leidde, die verantwoordelijk was voor de bij de mannen waarneembare vermindering van de huwelijksneiging.⁴³⁸

Wijnaendts Francken stelde voor de huwelijksluiting onder wettelijk toezicht te stellen. Reden daarvoor was onder meer, dat de hogere standen hun relatieve omvang steeds meer zagen teruglopen, doordat het huwelijk door hen, wier maatschappelijke positie lager was, op veel jeugdiger leeftijd en in veel grotere mate gesloten werd.⁴³⁹ Bij dat toezicht zou gelet moeten worden op maatschappelijke en lichamelijke-fysieke voorwaarden. Als voor een huwelijk een gezonde economische basis ontbrak moest een huwelijksverbod worden ingesteld. 'De Staat zal of de huwelijksluiting moeten bemoeielijken door haar te onderwerpen aan wettelijke bepalingen, die zich keeren tegen alle echtverbintenissen welke elken oeconomischen grondslag missen; of hij zal straffen moeten gaan instellen tegen hen die kinderen het aanzijn schenken zonder in het bezit te zijn van de middelen om hen te onderhouden'.⁴⁴⁰

Later kwam de auteur explicieter op het huwelijksverbod terug. Reden daarvoor was onder meer, dat 'de beweegredenen, die in onze dagen voeren tot een huwelijk, zoowel bij den man als bij de vrouw, dikwijls verre van prijzenswaardig (zijn) uit biologisch oogpunt. Meisjes met lichamelijke of geestelijke gebreken, maar met een ruime huwelijksgift, trouwen veelal eerder dan onbemiddelde, maar naar lichaam en ziel voor het huwelijk uiterst geschikte jonge vrouwen'. Oorzaak daarvan waren de verscherping van de strijd om het bestaan en de toename van de levensbehoeften.⁴⁴¹ Bedroevend noemde hij 'de roekeloosheid en zorgeloosheid' waarmee het huwelijk dikwijls werd aangegaan. 'Aan die onbedachtzaamheid hebben mede schuld de tallooze dichters, die vol bovenaards idealisme voortdurend bezig zijn al wat met de liefde tusschen beide geslachten samenhangt te hullen in een waas van poësie (...)'.⁴⁴² Door verhoging van de minimale huwelijksleeftijd kon paal en perk gesteld worden aan het huwelijk van te jeugdige personen. Uit zowel economisch als hygiënisch oogpunt was er veel tegen dergelijke huwelijken aan te voeren. Kinderen uit deze huwelijken geboren liepen bijvoorbeeld minder kans op te groeien tot krachtige personen. Ook een wettelijk maximum leeftijdsverschil tussen huwelijkskandidaten diende te worden vastgesteld.⁴⁴³

Eveneens voor een huwelijksverbod, althans als het om zeer ongeschikte personen ging, was Steinmetz. Tevens wenste hij de invoering van een extra belasting voor mannen die voor de militaire dienst waren afgekeurd. Deze belasting moest hun ongewenste aantrekkelijkheid als huwelijkspartner teniet doen, want het zou onjuist zijn wanneer zij een ruime keuze hadden op de huwelijksmarkt terwijl hun gezonde leeftijdsgenoten in de

kazerne lagen.⁴⁴⁴ De Amsterdamse hoogleraar in de gynaecologie Hector Treub meende, dat een wettelijk huwelijksverbod een te grote aanslag op de persoonlijke vrijheid zou zijn. Tevens bestond de kans dat de ergste gedegenereerden zich dan juist in buitenechtelijke relaties zouden gaan voortplanten.⁴⁴⁵

III.10. HET HUWELIJKSVRAAGSTUK EN DE VROUWENBEWEGING

Verschillende keren kwam in het voorafgaande reeds het achterblijven van de huwelijkskansen van de vrouwen en de hoge leeftijd bij huwelijksluiting van hen die wel een man hadden gevonden ter sprake. Dit 'huwelijksvraagstuk' motiveerde in de 19e eeuw vele vrouwen en mannen, met name afkomstig uit de gegoede en intellectuele burgerij⁴⁴⁶, tot pleidooien voor uitbreiding van de mogelijkheden voor opleiding en zelfstandige kostwinning van vrouwen. Verschillende auteurs menen⁴⁴⁷ en meenden dat deze 'huwelijkskwesitie' in belangrijke mate heeft bijgedragen tot de emancipatiebeweging. Een anonieme tijdgenoot vroeg zich zelfs af of de vrouwenbeweging meer was dan een beweging die reageerde op de nerveuze schokken in de mannenwereld. 'Van dit standpunt vraagt men voor den man slechts een voldoende inkomen en verwacht dat daarmee rust zal zijn gekomen in de vrouwenwereld. Als de mannen weer trouwen kunnen, als ze goede woningen kunnen betalen, dan is voor de vrouwen weder een paradijs geschapen'.⁴⁴⁸

Het probleem van het ongehuwd blijven van vele vrouwen uit de beschaafde standen werd vooral een gevolg van de toegenomen welvaart geacht. Daardoor was de norm, die bepaalde over hoeveel inkomen men moest beschikken om zich te kunnen veroorloven te trouwen, zo hoog geworden, dat er in de burgerij minder huwelijken gesloten werden dan voorheen. Het gevolg daarvan was dat een toenemend aantal ongehuwde vrouwen na de dood van hun vader onverzorgd achterbleef of afhankelijk was van familieleden die ternauwernood in staat waren hen te onderhouden.⁴⁴⁹ Er waren auteurs die in het achterblijven van de huwelijkskansen der vrouwen een factor zagen, die tot scholing en uitbreiding der beroepsmogelijkheden van de vrouw dwong. Andere echter beschouwden juist het achterblijven van het opleidingsniveau van de vrouw als de *oorzaak* van de vermindering van haar huwelijkskansen. Weer andere auteurs veronderstelden daarentegen, dat er van een gestegen opleidingsniveau een negatieve invloed op de huwelijksmogelijkheden van de vrouwen uitging.

Dat het in de 19e eeuw om een als reëel ervaren maatschappelijk probleem ging, staat echter buiten kijf. Daarvan zijn allerlei getuigenissen aan te voeren. Cornelia, pseudoniem voor J.B. Zwaardemaker-Visser, (1835-1912) wees er bijvoorbeeld op, dat allen 'voor wie geene plaats meer is op den hier te lande niet te ruimen huwelijksweg, als onnutte wezens,

waarover niet de moeite waard te praten' werden beschouwd.⁴⁵⁰ Het was maatschappelijk gezien daarom onrechtvaardig een meisje slechts voor het huwelijk op te voeden, 'daar men niet weet of zij ooit den regten Jozef zal ontmoeten of door andere pligten, of ligchaamsgebreken of door ziekte of dood van haar verloofde of door zooveel andere mogelijke omstandigheden verhinderd zal worden het geluk en de roeping van het huwelijk deelachtig te worden'.⁴⁵¹ Ook Tellegen wees op het dilemma dat ontstond, doordat enerzijds gesteld werd dat de vrouw voor het huwelijk bestemd was en dat haar leven dienovereenkomstig moest worden ingericht en anderzijds een grote minderheid der vrouwen niet of zeer laat trouwde. 'Wat leeren toch de cijfers voor ons vaderland? Vele vrouwen trouwen in het geheel niet. Van haar, die den huwbaren leeftijd bereiken, wordt er 1/5 of 1/6 niemands huiskruis. En de overigen, zij die, om de taal van ons mannen te spreken, wel hare bestemming bereiken, komen zij spoedig aan in dat beloofde land? Van haar trouwt er iets minder dan 40 ten honderd vroegtijdig – zooals het behoort – vóór 25 jaren'.⁴⁵² Dat er niet meer getrouwd en niet eerder getrouwd werd hing samen met het feit, dat er een zekere dosis moed voor nodig was om te gaan trouwen.⁴⁵³ Men moest zoveel zelfvertrouwen hebben, dat men een gezin voor zijn rekening durfde te nemen. 'Hoe lager men afdaald in de maatschappij, met te minder meent men te kunnen volstaan'. Voor de hogere klassen echter was 'in de bekrompenheid der middelen van bestaan (...) de oorzaak gelegen van het groot getal van hen, die célibataires zijn, hetzij voor een tijd lang hetzij voor hun leven'.⁴⁵⁴ Onder deze omstandigheid kon men moeilijk stellen dat de vrouw bestemd was voor het huwelijk.⁴⁵⁵ Een betere opvatting van de natuur van de vrouw en een daarop gebaseerde hervorming van haar positie zou, in plaats van te knagen aan het huwelijksleven, het huwelijk meer doen worden tot een samensmelting van twee vrije wezens. Huwelijken waarbij de vrouw 'alleen om een middel van bestaan deelachtig te worden, zich verbindt aan den eersten den besten' zouden dan verdwijnen.⁴⁵⁶

In de novelle *Zusters*, die Mina Krüseman op haar lezingen samen met Betsy Perk voordroeg, liet ze een van haar hoofdpersonen beweren: 'Ja het is belachelijk, dat wachten op een man! Van de vijf jonge meisjes worden hier in Nederland twee oude-jonge-jufvrouwen (...). En met zoo'n zekerheid in de toekomst gaan de goede ouders voort hunne dochters geheel voor het huwelijk op te voeden (...)'.⁴⁵⁷ Een anonieme auteur schreef in 1873 naar aanleiding van haar optreden: 'Dat zo menige vrouw hare bestemming mist (want hare bestemming is eene hulpe te zijn voor den man) in onze dagen, ligt in de toestanden der maatschappij waarin wij leven, in de behoefte aan een leven boven het vermogen en in de begeerte te schijnen wat men niet is, gevoegd bij de karigheid der verdiensten en de duurte der levensmiddelen, en dit drukt niet de armen allereerst en allermeeft, maar vooral de beschaafde, ja, hoofdzakelijk de hoogste standen'.⁴⁵⁸

Voor Lubach was het duidelijk dat vermeerderde huwelijksluiting bij

kon dragen aan de vermindering van de kwalen van de tegenwoordige maatschappij. 'De onevenredige vermeerdering van het aantal ongehuwd blijvende vrouwen uit den middenstand, met de treurige gevolgen daarvan. Bij de oorzaken van de vermindering der huwelijken in den bedoelden stand: de al hooger en hooger opgevoerde luxe, – de steeds meer en meer toenemende moeilijkheid om een huisgezin te onderhouden, ten gevolge van de steeds verminderende verkrijgbaarheid van de behoeften des levens, – de meer dan vroeger bestaande geringschatting van het huwelijk, en wat dies meer zij behoeve wij niet stil te staan. Wij houden het er voor, dat de onnatuurlijke dwaasheden van de zoogenaamde emancipatie der vrouw (...) in niets anders haren grond hebben dan in het ongehuwd blijven van een steeds vermeerderend aantal vrouwen, die hare eigenlijke bestemming niet kunnende bereiken, aan ellende of onzedelijkheid ten prooi worden'.⁴⁵⁹ Zolang echter in de 'beschaafde' middenstand nog niet meer huwelijken gesloten werden, was het een noodzakelijk kwaad om naar geschikte beroepen voor ongehuwde, onbemiddelde vrouwen te zoeken.⁴⁶⁰

Delsey was de opvatting toegedaan, dat de opvoeding van de vrouw zodanig te kort schoot, dat *daardoor* vele vrouwen geen echtgenote en moeder werden. Zij wenste weliswaar, 'dat er in de volgende geslachten minder ongehuwden zullen zijn, dan nu het geval is', maar wees er tevens op dat de richting waarin men de opvoeding van de meisjes in haar tijd wilde sturen niet tot dit doel zou leiden. 'De feiten zijn daar, om het te staven, het getal ongehuwde vrouwen neemt toe. (...) in ons land is het (...) nog geen 20 pct. geloof ik, maar toch aanzienlijk genoeg om het in aanmerking te nemen'.⁴⁶¹ Het systeem, waarbij de vrouwen enkel voor het huwelijk werden opgevoed was lang genoeg toegepast, om het op zijn resultaat te kunnen beoordelen. 'Welnu, (...) vele van die zoo eenzijdig en dus slecht onderwezene meisjes zijn te arm om een' echtgenoot te vinden, zij verslijten hunne dagen in treurige eenzaamheid (...)'.⁴⁶²

Daar kwam bij dat zij, die de vrouw alleen voor het huwelijk wilden opvoeden van mening waren, dat daarvoor geleerdheid en verstandelijke ontwikkeling onnodig waren. Het gevolg was, dat vele echtgenoten 'bitter slecht voor hun taak berekend zijn, dat de huwelijken steeds minder worden, omdat het den man meer en meer moeilijk valt, alleen den kost te verdienen voor zich zelve, zijne vrouw en kinderen (...)'.⁴⁶³ Werd aan de vrouw goed onderricht gegeven, dan zouden de huwelijken talrijker worden en op hechtere grondslagen worden gesloten.⁴⁶⁴

Volgens Elise van Calcar was de klacht dat jonge mannen het huwelijk als een dwaze oude gewoonte beschouwden, die slechts geschikt was voor hun grootvaders en grootmoeders al oud en wierp deze ten onrechte alle blaam op het mannelijke geslacht. 'Hebben onnadenkende buitensporigheid en onbekendheid met huishoudelijke zaken van den kant der dames geen deel er aan dat de mannen worden teruggehouden zulk een gevaarlijk waagstuk te ondernemen?'.⁴⁶⁵ Volgens de auteur was de meest algemene

oorzaak dat iemand niet trouwde, de zucht om vrij te blijven, vooral bij die grillige karakters die van mening waren dat de gordels en kousebanden van de vrouw ketenen en boeien voor de man zouden zijn. Ook De Oude Heer Smits (ps. voor M.P. Lindo) schrijversnaam voor een journalist van de *Arnhemsche Courant* en de *Nederlandsche Spectator*, verdedigde de jongemannen tegen de beschuldigingen die algemeen, 'vooral door de mama's met onschoone dochters gezegend', tegen hen werden ingebracht. Deze beschuldigingen luidden dat de 'jongeheeren geen lust meer hebben om te trouwen'. De verklaring daarvoor lag volgens de schrijver in de 'eindelooze kwellingen en martelingen, aan welke een jongmensch zich blootstelt, zoodra hij het in zijn hoofd krijgt te trouwen'.⁴⁶⁶

Voor de schrijfster en socialiste Cornélie Huygens was de terugloop van het huwelijk een zeer belangrijke maatschappelijke ontwikkeling. 'Wat onze hedendaagsche maatschappij meer en meer demoraliseert en de prostitutie bevordert, is het sterk afnemen van het aantal huwelijken; en wat het getal huwelijken doet verminderen, is de stijgende weelde en de onmogelijkheid voor een man zonder persoonlijk vermogen en van gemiddeld intellect de kosten eener huishouding geheel alleen te bestrijden. Wij bevinden ons dus hier in een vicieusen cirkel, die ons slechts een enkelen uitweg biedt, namelijk: arbeid der gehuwde vrouw in alle klassen en standen der maatschappij'.⁴⁶⁷ Huygens beseftte dat deze oproep, al eerder door Van Houten gedaan, tot nu toe niet was opgevolgd. 'De tot een afgesloten maatschappelijk tijdperk behoorende arbeid-schuweid (...) belet duizenden mannen en vrouwen in het huwelijk te treden, daar (...) een man zonder eigen vermogen, (...) zelden bij machte is, vooral met het oog op de toenemende weelde, de kosten eener huishouding alleen te dragen. Hierdoor neemt het aantal echtverbintenissen aanhoudend af, verkrijgt de prostitutie steeds schrikwekkender afmetingen en gaan onze (...) jonge meisjes, geknakt in haar illusien, (...) in steeds grooter getale onze gestichten voor krankzinnigen en zenuwzieken bevolken'.⁴⁶⁸ Betaalde arbeid voor de vrouw kon de hinderpalen tussen twee elkaar liefhebbende mensen doen wegvallen, zou huwelijken uit berekening tot een uitzondering maken, en zou ook 'de oude jongeuffrouw – die anomalie onzer eeuw – voorgoed uit de samenleving (...) doen verdwijnen'.⁴⁶⁹

Aan de sociale hygiënisten legde zij de vraag voor, 'of de mogelijkheid voor een ieder om met den man of de vrouw zijner keuze een gezin te vormen, niet eindelijk de prostitutie den doodslag zou toebrengen. Of het opheffen van financieele bezwaren door beloonden arbeid der vrouw niet het aantal huwelijken in dezelfde verhouding zou doen toenemen als thans in omgekeerden zin geschiedt'.⁴⁷⁰ Ook Nellie van Kol interpreteerde de huwelijkskwestie in dergelijke termen. 'De levenseischen in de burgerklasse worden allengs van zóó kostbaren aard, dat tal van mannen met een matig inkomen geen meisje ten huwelijk durven vragen, uit vrees voor de onkosten die het opzetten van een huishouden met zich brengt; de zucht om buitenshuis genot te zoeken dooft daarenboven den zin voor stil en

eenvoudig geluk; en zoo hebben dan de dames uit den middelstand leeren inzien, dat voor haar de huwelijkskansen zóó gering zijn, dat zij, willen zij leven, zelf werken moeten'. Het gevolg van de uitbreiding der vrouwelijke werksfeer was echter, dat voor iedere vrouw die tot advokate of dokter werd benoemd er een man werkloos werd of van dit terrein werd weggedrongen. 'De huwelijken zullen daardoor, in de burgerklasse, steeds meer afnemen (...)'.⁴⁷¹ Pas wanneer vrouwen vrij waren om het werk te doen waarvoor ze zich geschikt voelden, zouden vrouwen volgens Meyboom op een zuiver standpunt tegenover het huwelijk staan. 'Want dan zal geen vrouw meer een huwelijk behoeven te sluiten uit verveling, of uit berekening om een eigen huishouden of om een positie te hebben'.⁴⁷² Nu speelde bij jonge meisjes het hebben van een eigen huishouden een grote rol, wanneer er van een huwelijk sprake was en vaak zelfs de hoofdrol. 'Zelfs uw dienstmeisje antwoordt u, als ge haar vraagt: 'Hou je nu werkelijk veel van je aanstaanden man?' – 'Och, wat zal ik u zeggen, je wilt toch ook wel eens je eigen boeltje hebben'. De vrouw had behoefte aan zelfstandig, verantwoordelijk werk en omdat een huwelijk dat altijd met zich meebracht, genoot het grote populariteit.⁴⁷³

Verschillende auteurs waren echter van mening, dat het juist de gebrekkige opleiding was die nadelig op de huwelijkskansen van de vrouw uitwerkte. 'Is het bevreemdend,' zo stelde bijvoorbeeld Vtringa, 'dat menig jong man, die levendig de behoefte gevoelt aan eene liefderijke levensgezellin, (...) zich dit hoogste genot des levens ontzegt, omdat hij er bijna geene kan vinden, (...) die, in plaats van zijne stoffelijke en geldelijke zorgen tot in 't matelooze te vergrooten, ze wil helpen verligten? Is het niet een noodzakelijk gevolg dezer rigting, dat het aantal der ongetrouwde vrouwen steeds toeneemt? En wat is redelijk: deze wanverhouding voedsel te geven door mannelijke beroepen voor haar, die gedeeltelijk door eigen schuld ongehuwd blijven, te zoeken, of wel de opvoeding der vrouw zoodanig te wijzigen, dat zij eene gewenschte gezellin en hulp des mans worde?'.⁴⁷⁴ Ook Cornelia zag in de gebrekkige opvoeding de oorzaak van de problemen. Volgens deze auteur was in Holland vroeger steeds de hoofdvraag die bij een huwelijk aan de vrouw werd gesteld: 'Is zij eene goede huishoudster?'.⁴⁷⁵ Later kwam in deftiger kringen bij de man nog een vraag op: 'Kan ik fatsoenlijk met haar voor den dag komen in kringen, waar ik genoodzaakt ben haar te vertoonen?'. De vaders begrepen dat een oppervlakkige opvoeding in Frans en dansen nodig was, 'om hunne dochters getrouwd te krijgen', maar nu in de 19e eeuw de mannen meer algemeen ontwikkeld raakten, werden weer nieuwe leemten bij de vrouwen opgemerkt. De leemten in de beschaving van de vrouw vielen de mannen in het oog en in die behoeften van de mannen wilde men nu voorzien door het verstand van de vrouw verder te ontwikkelen.⁴⁷⁶ Cornelia meende dat de huwelijken er bij zouden winnen en niet alleen de ongehuwd blijvende vrouwen, wanneer vrouwen de kans kregen zich zelfstandig individueel te ontwikkelen. 'Wordt dat spook (van oude vrijster: FVP) nu

verjaagd, wordt het ongehuwde leven ook een weg om tot ware ontwikkeling en edele werkring te komen, dan vervalt dit valsche lokaas tot het huwelijk (...).⁴⁷⁷

Velen die zich met het vrouwenvraagstuk bezighielden schreven de veronderstelde terugloop van het aantal huwelijken toe aan de veranderingen in de positie en de rolopvattingen van de vrouw. Johanna bijvoorbeeld meende dat *de* kwaal der tijd de zelfverheffing was. 'Vóór alles toch kan het meisje zich niet verminderen in haar trouwen. Het is dus niet vreemd dat de huwelijken, bij de stijgende duurte der levensmiddelen en de toenevende weelde schaarser worden. Men wijte dit echter niet aan de maatschappij, maar aan de jongelieden die zich geen sportje lager op de maatschappelijke ladder willen stellen, en zich geene ontberingen willen getroosten'.⁴⁷⁸ Herfrieda stelde in een open brief aan de beschaafde vrouwen in Nederland de vrouwelijke gehechtheid aan het uiterlijk verantwoordelijk voor de 'de klagt van heden, dat er over het algemeen zoo weinig huwelijken worden gesloten'. Voor een deel rustte de schuld bij de vrouwen. 'Stel u voor een jong mensch met een matig inkomen zou wel gaarne trouwen, maar het meisje dat hij voor zich heeft gekozen, heeft zoo véél geld noodig voor haar toilet; is zij zoo buitensporig in haar kleeding, denkt hij, dan volgt daaruit, dat in hetgeen haar omgeeft, alles analogue moet zijn (...) en na al die overwegingen durft hij haar naauwelijks ten huwelijk te vragen'.⁴⁷⁹ Veel mannen lieten zich door zulk een vrouw afschrikken omdat zij zelf zo veel behoeften hadden en graag op hun gemak leefden en geen kans zagen om zichzelf en een vrouw naar hun stand te onderhouden op de weelderige wijze waarop beiden gewoon waren te leven. 'Om nu deze gemakken prijs te geven dat zou hun te veel zelfverloochening en inspanning kosten, daarom zoeken zij of naar een meisje met fortuin (...) of zij blijven *en garçon* leven (...)'.⁴⁸⁰ Meisjes uit de middenstand werden opgevoed alsof ze niets anders te doen hadden dan door opschik uit te blinken. 'Uit dien hoofde wordt het huwelijk voor de jongelingen een artikel van de grootste weelde; zij moeten door de liefde al zeer verblind wezen, wanneer ze hun zelven diets maken de garderobe hunner vrouwen (...) op den duur te kunnen blijven voorzien (...)'. Veel mannen 'kennen de modekwaal der hedendaagsche maatschappij en weten dat zij, indien ze geen groote financiële middelen bezitten, al de eischen der vrouwelijke modezucht onmogelijk kunnen bestrijden. Het huwelijk is dus eene speculatie geworden, eene akte van koop en verkoop (...)'.⁴⁸¹ Constant stelde de vrouwen verantwoordelijk voor het feit dat vele mannen een afschuw van het huwelijk hadden. 'Wij mannen, die gaarne een genoeglijk, een gelukkig leven leiden, wenschen een vrouw te bezitten, die niet alleen, een liefhebbende, trouwe gade, maar ook een goede huisvrouw en een zelfstandig denkend mensch zal zijn'.⁴⁸² Het feit dat veel vrouwen door een eenzijdige opvoeding onmogelijk een huishouden konden besturen maakten dat mannen ze als echtgenote ongeschikt vonden.⁴⁸³

Van Houten zag in de gewijzigde economische omstandigheden de oor-

zaak van de huwelijkskwesitie. Dat in de grote steden, 'inzonderheid in de zoo genaamde fatsoenlijke kringen, een goed deel der meisjes ongetrouwd blijft' hing samen met het feit, dat de jonge mannen vreesden 'in een ontijdig engagement te worden meegesleept, of verwachtingen en gevoelens op te wekken, welke zij niet mogen koesteren of beantwoorden'.⁴⁸⁴ Boetepredikers gooiden de schuld op de weinig huiselijke instelling van de meisjes en op hun zucht naar weelde en opschik die hen ongeschikt maakten voor hun bestemming als huisvrouw. De meisjes konden het echter niet helpen dat zoveel mannen uit verkiezing of uit nood niet of pas laat trouwden. De oorzaak van de onbevredigende toestand van de vrouw was namelijk de verdwijning van de produktieve arbeid van de vrouw en de onmogelijkheid elders een arbeidsterrein te veroveren. Waar de vrouw een produktieve kracht was die in een bedrijf niet gemist kon worden, was het huwelijk voor de mannen voordelig en raakte het niet in onbruik.⁴⁸⁵ Hield echter de vrouw op produktieve arbeid te verrichten, dan veranderde de positie van de gehuwde vrouw. 'In de zoogenaamde fatsoenlijke klassen is (...) de vrouw, economisch gesproken, (...) eene *non-valeur*. Het huwelijk met eene vrouw uit deze klasse is uit zijn aard een finantieel zeer bezwarend contract, waarbij de man, zonder equivalent, de verplichting op zich neemt om te zorgen voor het levensonderhoud der vrouw (...)'.⁴⁸⁶ Pas als de vrouwen het idee zouden laten varen dat de mannen hen in het huwelijk dienden te onderhouden, kon deze toestand veranderen. Het bleek immers, dat daar waar de vrouw arbeid verrichtte en haar aanspraken niet hoger waren dan een redelijk equivalent voor het werk dat zij uitvoerde 'zij ook nog in onzen tijd zelden zonder huwelijksaanzoeken' bleef.⁴⁸⁷

In het opstel, waarmee Manssen de gouden ereprijs kreeg van het Haagsch Genootschap tot verdediging van de Christelijke godsdienst, erkende de auteur dat het huwelijk, ook al was het de eerste en hoogste bestemming van de vrouw, nooit haar enige roeping kon zijn. 'Vooral niet in onze dagen, waarin we het aantal huwelijken zien afnemen, dat der ongehuwde vrouwen vermeerderen. Wat nu hiervan de oorzaak moge zijn: de toenemende weelde, de duurte der levensmiddelen, de zucht om vrij te blijven in doen en laten, de voortwoekerende zedeloosheid', was de auteur niet duidelijk.⁴⁸⁸ Zeker was dat een verruiming van het arbeidsterrein van de vrouw buiten het huwelijk vele gunstige gevolgen zou hebben. De vele ongelukkige echtverbintenissen, gesloten alleen omdat de jonge vrouw bang was ongehuwd te blijven en haar bestemming niet te bereiken, zouden immers verdwijnen.⁴⁸⁹

Een uitbreiding van het arbeidsterrein van de vrouw had echter ook kwalijke kanten: de kans was niet uitgesloten dat als gevolg daarvan 'de huwelijken nog zeldzamer zullen worden, en het huiselijk leven ten laatste met den ondergang zal worden bedreigd'.⁴⁹⁰ Manssen was op dit punt echter optimistisch; volgens hem zou de man, die de degelijkheid der vrouw in het maatschappelijk leven leerde kennen, 'liever met de zoodani-

ge in de huwelijksboot stappen, dan met eene, die in beuzelarijen haar tijd heeft gesleten'.⁴⁹¹ In een betere opvoeding van de vrouw lag opnieuw de oplossing van het probleem: 'Houdt u er van overtuigd, dat er meer huwelijken gesloten zouden worden, indien de oogen onzer meisjes wat meer op de ernstige zijde des levens werden gericht'.⁴⁹²

De schrijfster Johanna meende echter wel degelijk dat de uitbreiding van de beroepsmogelijkheden van de vrouw nadelig op haar huwelijkskansen zou kunnen uitwerken. In een vooruitblik op de situatie honderd jaar verder – in 1969 – schetste zij de dan ontstane situatie als volgt: 'De huwelijken zijn niet zoo sterk toegenomen als men wel dacht, nu de vrouw door haar bedrijf een batig saldo in de kas waarborgt. De dames zijn natuurlijk veel moeilijker in hare keus dan vroeger, toen zij om eene positie, om een steun en een verzorger te hebben, zich nog eerder lieten vinden. En de heeren zijn er niet zooveel edeler op geworden'.⁴⁹³ Stefanotes verkondigde echter de opvatting dat men geen vrees hoefde te hebben dat de vrouw door de emancipatie het huwelijk ooit uit haar toekomst zou verbannen, 'zij 't ook dat ze een huwelijk zooals dit nu nog veelal voorkomt niet meer zal wenschen te sluiten. Maar juist hierdoor zal het huwelijk worden wat het zijn moet, een verbintenis voor het leven aangegaan uit wederzijdsche liefde, gebaseerd op wederzijdsche achting, van twee vrije, onafhankelijke krachtige menschen'.⁴⁹⁴

Volgens een aantal auteurs was echter al in de eerste decennia van de 20e eeuw de situatie die Johanna voor 1969 had voorzien, realiteit geworden. Voor de vrouw was, door de voor haar in vergelijking met vroeger veel grotere mogelijkheid om zich een onafhankelijke positie te verschaffen, de noodzakelijkheid om te trouwen sterk verminderd: 'Veel vrouwen zien we thans in betrekkingen, die vroeger alleen door mannen vervuld konden worden. Hieruit volgt in de eerste plaats, dat daardoor het aantal ongehuwde vrouwen grooter wordt, wat wil zeggen, dat het aantal huwelijken afneemt; maar verder verzwaren deze vrouwen den man den strijd om het bestaan, wat tot gevolg heeft late huwelijken en minder kinderen', schreef Wilkens in 1918.⁴⁹⁵

Deze combinatie van huwelijk en beroepsarbeid van de vrouw, die het huwelijk van anderen belemmerde, werd door Kohlbrugge fel bekritiseerd, 'want de luxe, die zich zulke gezinnen, waar man en vrouw beiden verdienen veroorloven kunnen, doet de algemeene eischen naar weelde belangrijk toenemen, waardoor andere huwelijken bemoeilijkt of belemmerd worden'.⁴⁹⁶ Ook Aengenent die het over 'de afschrik voor het huwelijk bij vele mannen van eenigszins hooger stand' had, pleitte uitdrukkelijk voor een verbod op beroepsarbeid van de gehuwde vrouw.⁴⁹⁷ Dat de overheid door aan de gehuwde vrouw betrekkingen te ontnemen, de concubinaaten zou doen vermeederen en de toepassing van nieuw-malthusiaanse middelen zou bevorderen, achtte hij wel waarschijnlijk maar geen argument om de maatregel niet door te voeren.⁴⁹⁸ Voor katholieken bestond het huwelijksvraagstuk overigens in veel mindere mate, want 'het

vrouwenvraagstuk (vindt) voor ons, Katholieken, voor een groot gedeelte haar oplossing in het kloosterlijke leven'.⁴⁹⁹

Sterk tegen de uitbreiding van de beroepsmogelijkheden van de vrouw keerden zich de tot de eugenetische beweging horende publicisten Wijnaendts Francken en Steinmetz. Eerstgenoemde zag een duidelijke relatie tussen de emancipatiebeweging van de vrouw en het huwelijksvraagstuk. Het huwelijksvraagstuk was ontstaan uit het feit dat, terwijl het huwelijk voor de vrouw de levensvraag was waaraan alles ondergeschikt was, 'onder de tegenwoordige tijdsomstandigheden zoovelen vrouwen de mogelijkheid of waarschijnlijkheid onthouden wordt om tot de vervulling dier natuurlijke taak te geraken'.⁵⁰⁰ Het zoeken naar een surrogaat voor een onvrijwillig echteloos leven was de oorzaak van het ontstaan van de emancipatiebeweging. De aantallen ongehuwd blijvende vrouwen waren volgens Wijnaendts Francken zo sterk toegenomen als gevolg van de verbastering van het huwelijk. Waar de man werd gezien als verzorger en aanbrengrer van sociale voorrechten, zonder dat daarmee bij de vrouw een gevoel van eigen verplichting tot arbeid gepaard ging, terwijl tegelijk voor de man de strijd om het bestaan voortdurend zwaarder werd, kon men niet verwachten dat de huwelijksluiting werd aangemoedigd: 'de vrouw (...) is (...) meer en meer een weeldepost geworden, de uitgaven voor welke nog vermeerderen door haren ruimeren vrijen tijd, die immers van zelf verveling en daardoor weelde met zich brengt'.⁵⁰¹

Het grote gevaar van het huwelijksvraagstuk was dat het een zichzelf versterkend proces op gang zou brengen. Doordat liefstalligheid en aantrekkelijkheid van de vrouw als minder belangrijk werden voorgesteld dan een onafhankelijk en zelfstandig optreden, werd de onderlinge aanpassing der echtgenoten bemoeilijkt en was het niet onmogelijk dat het aantal huwelijken er opnieuw door zou verminderden, 'zoodat een der voornaamste omstandigheden, die de vrouwenbeweging in het leven riepen, er voedsel in vindt en wij ons hier bewegen in een circulus viciosus'.⁵⁰²

Oplossing van het huwelijksvraagstuk zou tevens de oplossing van het emancipatievraagstuk met zich meebrengen. Verlaging van de huwelijksleeftijd en vervanging van het huwelijk uit berekening door het huwelijk uit liefde zouden aan het onvrijwillig ongetrouwd blijven van de vrouwen een einde maken en het voor de vrouwen niet langer noodzakelijk maken naar een surrogaat voor het huwelijk te zoeken.⁵⁰³

S.R. Steinmetz meende dat het feminisme erin culmineerde dat de vrouw, gehuwd of niet, zelfstandig beroepsarbeid moest verrichten. Het gevolg daarvan was dat de begaafdere vrouwen later huwden en minder huwelijken gingen sluiten. 'Wanneer de begaafde jonge vrouw na groote en langdurige inspanning een bevredigenden werkkring heeft verkregen, dan is zij al wat ouder, kritischer, veeleischend, meer gedifferentieerd van karakter, zij zal dus niet licht een man naar haar smaak vinden; en daar haar leven reeds in vele opzichten bevredigend is, zal zij licht ongetrouwd blijven, of op zijn mooist zal zij veel kans hebben den uitverkorenen eerst

laat te leeren kennen. Gewoon aan een goed eigen inkomen, moet zij, wanneer zij haar beroep wil opgeven, ook een man met een dubbel goed inkomen vinden, wat de kansen op een spoedigen vondst alweer kleiner maakt (...).⁵⁰⁴ Begaafde vrouwen die een afkeer van het huwelijk hadden dienden volkomen vrij te worden gelaten maar hun streven moest niet worden aangemoedigd. Het was weliswaar gevaarlijk, dat 'de massa der kloeke, verstandige vrouwen door feministische praktijken laat zou trouwen en heel weinig kinderen krijgen, maar het is uitstekend, dat de voor het huwelijk ongeschikte vrouw niet trouwt en dus zelve helpt haar type te doen uitsterven'.⁵⁰⁵

Door middel van allerlei soorten indirecte maatregelen zou overigens het sluiten van huwelijken kunnen bevorderd. Verbetering van de verkeersmiddelen zou bijvoorbeeld velen in staat stellen de voordelen van het buitenleven met de genoegens van de stad te verbinden en aldus leiden tot een hogere waardering van het huiselijk verkeer. Intensieve bestrijding van ontucht en de beperking van het alcoholisme zouden de neiging tot het huwelijk kunnen versterken. Het hoofdwapen tot vermeerdering van het aantal huwelijken was echter de opvoeding. 'De meisjes moeten grondig opgevoed worden, (...) om een gezin gelukkig te maken, en de jongensopvoeding moet hetzelfde doel hebben'. Het resultaat zou zijn een krachtige publieke opinie, die 'den Don Juan onvoorwaardelijk afkeurt (...) en het vrijwillig celibaat als gebrek aan sociale plichtsvervulling beschouwt'.⁵⁰⁶ Met name zou de onvoldoende huwelijksfrequentie in de hogere standen kunnen worden bestreden, door 'de praktische opvoeding der beschaafde vrouwen, die haar minder afhankelijk van dienstmeiden en dus het huishouden goedkoper maken; al wat strekt om door opheffing van formeele en vooral van feitelijke privileges het aan de keur der mannen mogelijk te maken veel eerder hun ware plaats in te nemen en een bevredigend inkomen te erlangen, het tegengaan der concentratie in groote steden, de bevordering van een gezellig verkeer tusschen de jongelui der beide sexen (...)'.⁵⁰⁷

De discussie achteraf overziende valt het op, dat iedereen maar voetstoots aannam dat de huwelijksfrequentie van de vrouw was afgenomen en haar huwelijksleeftijd was gestegen. Het duurde tot het begin van de 20e eeuw voordat aan de hand van, zeer gebrekkige, statistische gegevens werd nagegaan of er inderdaad van een terugloop van de huwelijkskansen van de vrouwen sprake was. Het verschijnsel dat vrouwen in de tegenwoordige tijd minder kans hadden om te huwen dan de vrouwen van een halve eeuw geleden, was, concludeert Falkenburg, een verschijnsel, dat 'alleen bestaat in de hoofden van hen, die gaarne uit de ervaring, opgedaan in eene uiterst enge omgeving, algemeene regels willen afleiden'.⁵⁰⁸ Wel achtte hij de lage huwelijkscijfers van de grootstedelijke vrouwen die een zelfstandige positie hadden verworven en deze niet aan een huwelijk wensden op te offeren een gegeven. Deze lage cijfers hielden verband met de trek naar de handelssteden van vrouwen die een zelfstandige werkkring

wilden aanvaarden, (dienstbode, kinderjuffrouw). ‘Voor al deze vrouwen is zeer dikwijls het huwelijk geen vooruitgang en de vrees voor welvaartvermindering is geen gering beletsel voor het huwelijk, wanneer althans de gevorderde beroepsarbeid niet overmatig is. Daarenboven mag men aannemen, dat enkele beroepen bij de vrouw een geest van onafhankelijkheid aankweken, die den kring der mannelijke huwelijkslustigen verkleint en aan den anderen kant oorzaak is, dat zijzelf bij haar eigen keuze hooger eischen stelt, waaraan niet door velen wordt voldaan’. Bovendien speelde een rol dat ‘in de groote steden minder dan elders eene vrije geslachtelijke gemeenschap in het oog valt, welke niet zelden alleen dan tot het huwelijk leidt, wanneer ter wille van het kind dat verwacht wordt, eene wettelijke regeling dier verhouding wenschelijk toeschijnt’.⁵⁰⁹ Het gevaar van deze ontwikkeling was dat deze niet huwende vrouwen behoorden tot de flinkste, degelijkste en onafhankelijkste van hun geslacht; het feit dat zij niet als kweekplaats voor een gezond geslacht konden fungeren zou kunnen leiden tot verzwakking van volk en samenleving. Hij achtte het daarom de plicht voor vrouwen die een eigen kostwinning hadden het huwelijk met behoud van deze kostwinning mogelijk te maken. ‘Eerst dan zullen deze zelfstandige vrouwen over het aangaan van een huwelijk kunnen beslissen, zonder door geldelijke overwegingen te worden terughoudend’. Vooral in de middenstand waar voor de mannen het verdienen van het levensonderhoud voor een gezin steeds moeilijker werd, zou de kans op een huwelijk daardoor groter worden.⁵¹⁰

Het tamelijk globale karakter van Falkenburgs empirische onderzoek leidde tot kritische reacties. Zo wees de socialistische theoreticus Van der Goes er terecht op, dat er statistisch niets bekend was van de maatschappelijke positie van de Nederlandse vrouwen die in het huwelijk traden. Kennis daarvan was echter noodzakelijk omdat de huwelijksfrequentie in de verschillende standen en klassen niet door dezelfde oorzaken werd bepaald.⁵¹¹

Kohlbrugge ontkende eveneens dat de huwelijkskansen van vrouwen in hun algemeenheid waren afgenomen. De klachten daarover waren aan andere factoren toe te schrijven. Allereerst maakte de statistiek niet voldoende onderscheid naar de standen, want anders zou blijken dat het late trouwen en het ongehuwd blijven tot de hogere standen was beperkt. Specifiek voor de vrouwen uit deze klasse was, dat de standsverschillen zeer zwaar wogen, zodat de meisjes liever ongetrouwd bleven dan een sport op de maatschappelijke ladder te dalen. In de intellectuele kringen vond men bovendien degenererende geslachten waarin de meisjes de mannen niet aantrokken. Wanneer deze mannelijk voelende vrouwen – door Kohlbrugge het derde geslacht genoemd – toch trouwden, dan gebeurde dit veelal pas na het 30e jaar, ‘omdat sommigen, als die fatale leeftijd overschreden is, bereid zijn aan iedereen de hand te reiken’.⁵¹² De vrouwen uit deze kringen waren door de emancipatie zo individualistisch geworden dat zij in het huwelijk elk aanpassingsvermogen misten. Zij wensten slechts

een huwelijk dat op een kameraadschappelijk fundament was gebouwd. Deze vrije, zelfstandige vrouwen stootten vele mannen af.⁵¹³ Het arbeiderskind en het meisje uit de kleinburgerlijke gezinnen beschouwden het daarentegen als vanzelfsprekend, dat zij trouwden en de ouders voelden zich daarover gerust. 'Er zijn altijd vrijers genoeg. Immers vereischen de levensomstandigheden dezer standen het huwelijk, waarom ook de weduwnaar ten spoedigste hertrouwen zal. Het meisje is ook minder kieskeurig, vele trouwen om verzorgd te zijn'. Vooral in de intellectuele kringen hield men rekening met de mogelijkheid dat de dochters ongehuwd zouden blijven. Deels was dit een gevolg van de levenswijze, waarin het ontbrak aan de gelegenheid tot kennismaking in de natuurlijke omgeving van het gezin. Maar hier had de emancipatie bovendien tot zo'n losse omgang tussen de geslachten geleid, dat de vrouw haar geheimzinnigheid voor de man had verloren en deze minder in de ban van de verliefdheid geraakte. Tenslotte waren er de onafhankelijke vrouwen die om zuiver egoïstische redenen geen huwelijk begeerden of die zich dit zelf hadden wijs gemaakt.⁵¹⁴

Een rol speelde echter eveneens dat het huwelijk te duur werd voor vele jonge mannen uit intellectuele kringen, tenzij zij beneden hun stand wilden huwen. Er was immers sprake van steeds groeiende luxe, kostbare genoegens, verlangen om te reizen en grote, steeds klimmende uitgaven voor de opleiding der kinderen. Door de intellectuele opleiding der vrouw was zij echter niet meer geschikt voor het huishoudelijk werk en was het aannemen van dienstpersioneel noodzakelijk en daardoor 'werd de vrouw een 'luxediertje'.⁵¹⁵

Opvattingen als deze zouden nog tot in de jaren twintig van de 20e eeuw door anti-feministische bewegingen te berde worden gebracht. Zo gaf Famke, pseudoniem van de zich als gewone huismoeder afficherende mevrouw Veen-Brons uit Zaandam, in de twintiger jaren verschillende brochures uit, waarin zij stelde dat, nu de jonge vrouw door lichaamsbeweging vitaler was dan ooit, de noodzaak om haar sexuele driften te bevredigen noodzakelijker was geworden dan vroeger het geval was. Zij propageerde daarom vroege huwelijken, desnoods mogelijk gemaakt door ouderlijke toelagen. Een andere groep werd daarvoor aan het kruis genageld: die van de ongehuwde mannen, die de maatschappij economisch – omdat het geld van deze groep alleen ten goede kwam aan de huizen van vermaak – en zedelijk verwondden. Zij stelde daarom een fikse vrijgezellenbelasting voor die niet voor de ongehuwde vrouw zou gelden en voorrang bij sollicitaties voor gehuwde mannen. De huwelijksdwang van Famke werd over het algemeen te radicaal gevonden. In een reactie stelde de feministe Johanna Naber vast, dat de ongetrouwde staat voor een vrouw wel niet de meest verkieslijke was, maar zeker geen ramp betekende. Zij meende dat de ongehuwde man heel legitieme redenen voor zijn keuze kon hebben. Een paar mannen bevestigden in ingezonden brieven naar aanleiding van de in de kranten gevoerde discussie over het boek *De opstan-*

digen van Jo van Ammers-Küller, dat het hen onmogelijk werd gemaakt te trouwen door de hoge eisen die meisjes in materiële zin aan het huwelijk stelden.⁵¹⁶

III.11. SAMENVATTING

Het overzicht moge lang zijn geweest, de variatie in opvattingen was minder groot dan men zou mogen verwachten.

Volksgebruiken en spreekwoorden waren unaniem in de afkeuring van huwelijken, waarin te grote *leeftijdsverschillen* voorkwamen. Er werden duidelijk grenzen gesteld aan de *leeftijd*, waarboven huwelijken niet langer als een normale zaak werden beschouwd. Deze grens was flexibel, maar lag niet ver van de 28-30 jaar.

De *wetgeving* vertoonde geen duidelijke trend. In eerste instantie betekende de invoering van het BW in 1838, zowel door de hogere meerderjarigheidsgrens als door de verhoging van de minimale huwelijksleeftijd van de vrouw, een rem op vroege huwelijken. Vanaf de jaren zeventig van de 19e eeuw werden de pleidooien voor de verlaging van de meerderjarigheidsgrens echter steeds sterker. Dat pleidooi vond pas in het begin van de 20e eeuw gehoor. Ook op het punt van de militiewetgeving vond een versoepeling plaats. De papierwinkel die krachtens het BW met het huwelijk gepaard ging werd door enkelen als oorzaak van uitstel of afstel van het huwelijk genoemd. Pleidooien voor vermindering ervan kwamen met name van hen, die op deze wijze de concubinaten dachten te kunnen terugdringen. Het meest opvallende en in de commentaren steeds terugkerend kenmerk van het 19e-eeuwse huwelijkspatroon was, volgens tijdgenoten, de onberaden wijze waarop mannen uit de *arbeidende klasse* het huwelijk sloten. *Zorgeloosheid* achtte men de karaktertrek van deze groep lieden. Zonder te letten op de vraag of men in staat was zichzelf en het gezin te onderhouden, sloot men het huwelijk. Veelal was men van mening dat de zorgeloosheid in het aangaan van huwelijken in de hand werd gewerkt door de kwistige wijze waarop aan deze groep bedeling werd verstrekt. De *arbeid van de gehuwde vrouw* werd niet zelden genoemd als een van de factoren die tot vroege huwelijken stimuleerden. Een verbod op fabrieksarbeid van gehuwde vrouwen zou volgens sommigen de zedeloosheid stimuleren en uitnodigen tot samenwoning buiten het huwelijk, volgens anderen de onberaden huwelijken terugdringen zonder nadelige gevolgen voor de zedelijkheid. Weer anderen zagen in het *hoge loonniveau* een relevante factor. Het bijbrengen van verantwoordelijkheid voor de eigen daden door opvoeding achtte men veelal de aangewezen weg om onberaden huwelijken terug te dringen. Anderen waren hierover minder optimistisch gestemd en drongen aan op *ingrijpen van staatswege* in de vrijheid van huwelijksluiting, beperking van de bedeling, afremming van de bouw van woningen voor de arbeidersklasse, etc. Voorstellen voor der-

gelijke maatregelen werden door anderen heftig bekritiseerd. De uitzichtloosheid van het bestaan van de arbeidersklasse, de wetenschap dat hoop op verbetering van haar toestand vergeefs was, het idee dat het huwelijk haar nog enigszins de kans op een genoeglijk bestaan verschafte en anderzijds het leeftijdsafhankelijke karakter van het loonniveau werden ter verdediging aangevoerd. Daarnaast werd een duidelijke voorkeur uitgesproken voor het kleinere kwaad van het vroege huwelijk boven het samenleven buiten het huwelijk. Naarmate de 20e eeuw naderde namen de afkeurende geluiden duidelijk in kracht af. De neo-malthusianen voerden de *geestelijke en lichamelijke gezondheidsproblemen*, die vastzaten aan seksuele onthouding, als argument voor huwelijken op jonge leeftijd aan. Men was van mening dat het *gebruik van anticonceptiva* de problemen op zou kunnen vangen die vastzaten aan de verlaging van de huwelijksleeftijd. De georganiseerde *arbeidersbeweging* had, net als sommige vooruitstrevende artsen en katholieken, in het algemeen begrip voor de bij de arbeiders bestaande behoefte aan huwelijken op jonge leeftijd. Onthouding achtte men niet op te brengen en maatschappelijk gezien een onrechtvaardigheid tegenover de groep die al in zoveel opzichten tekort kwam. De bevordering van de huwelijksluiting was het credo van de beweging die zich keerde tegen de *prostitutie*. Prostitutie achtte men het best te bestrijden door de problemen waarmee sluiting van het huwelijk gepaard ging, zoveel mogelijk te voorkomen. Het veelvuldig voorkomen van op hoge leeftijd gesloten huwelijken onder de burgerij stak schril af bij de situatie in de arbeidende klasse. Hoewel men deze situatie steeds aan de arbeidende klasse ten voorbeeld stelde, velden velen er een negatief oordeel over. Uit eugenetisch oogpunt achtte men het nadelig, dat het meest waardevolle deel van de bevolking zo laat huwde en bijgevolg zo weinig kinderen voortbracht, terwijl met nadruk gewezen werd op het feit dat vele vrouwen uit de burgerij als gevolg daarvan zelden of pas op hoge leeftijd een partner konden vinden. Dat laatste gevolg dwong tot heroriëntatie op vele punten. Het vergrootte volgens sommige auteurs de noodzaak de vrouw buiten het gezin kansen op een zinvol bestaan te verschaffen en tot een andere opvoeding der vrouw te komen, waardoor zij wederom een geliefde partner kon worden. Velen zagen in de emancipatie van de vrouw echter juist een factor, die voor de late huwelijken verantwoordelijk was.

IV. HET EUROPESE HUWELIJKSPATROON IN DE HISTORISCHE LITERATUUR OVER NEDERLAND

IV.1. HET HUWELIJKSPATROON IN DE 19E EEUW EN DE VERANDERINGEN DAARIN ALS GEVOLG VAN INDUSTRIALISATIE

Terwijl de 19e- en 20e-eeuwse commentatoren die in het vorige hoofdstuk aan het woord kwamen aan empirische gegevens veelal volstrekt voorbijgingen, baseerde Hofstee zijn theorie over de ontwikkeling van de huwelijk-sleeftijd in de 19e eeuw in Nederland bijna uitsluitend op statistische gegevens.

Op basis van huwelijkscijfers en percentages gehuwden op de data van de volkstelling, veelal slechts voor de provincies beschikbaar, kwam Hofstee tot de conclusie, dat in het 19e-eeuwse Nederland tegelijkertijd drie patronen van voortplanting en gezinsvorming werkzaam zijn geweest, die elk bij een verschillend ontwikkelingsstadium van de maatschappij behoorden: het zogenaamde agrarisch-ambachtelijke voortplantingspatroon, het intermediaire proletarische voortplantingspatroon en het moderne patroon van opzettelijke geboortenbeperking in het huwelijk.

De grondslag van het agrarisch-ambachtelijke patroon 'vormde de regel, dat men slechts trouwde, wanneer men zich verzekerd wist van een vaste bestaansmogelijkheid overeenkomstig eigen beroep en stand'. Niet alleen boeren maar ook ambachtslieden en eigenaren van kleine bedrijven traden slechts in het huwelijk, wanneer men een vaste grondslag voor het bestaan van het toekomstig gezin had gevonden. Het stichten van een nieuw of het aankopen van een bestaand bedrijf betekende voor de kleine, voor eigen rekening gevoerde bedrijven in landbouw, nijverheid en handel, waarin bedrijfs- en gezinshuishouding samenvielen, een aanslag op het welzijn van het ouderlijk gezin: men raakte een arbeidskracht kwijt en de beschikbare kapitaalgoederen moesten in tweeën worden gedeeld. Verzet tegen vroege huwelijken was in deze situatie logisch. Voor dochters, voor wie immers een uitzet beschikbaar moest zijn, gold hetzelfde; de uitzet betekende de eerste stap in de richting van een verdeling van het kapitaal dat een echtpaar gedurende het huwelijksleven bij elkaar had vergaard.

Omdat de vader in het boerenbedrijf en in het ambacht de bezittingen controleerde die de kinderen nodig hadden, wanneer zij zichzelf als economisch zelfstandige volwassene wilden vestigen, waren de vaders in staat zich effectief tegen vroege huwelijksluiting te verzetten.

De landarbeiders trouwden eveneens alleen wanneer een verzekerde bestaansgrondslag voor een gezin aanwezig was, dat wil zeggen: wanneer zij een plaats als vaste, uitwonende landarbeider konden krijgen. Kregen zij die niet, dan bleven ze inwonend knecht.¹

Hofstee's idee van het agrarisch-ambachtelijke huwelijkspatroon vertoont grote overeenkomst met de door Hajnal geformuleerde theorie van het West-Europese systeem van gezinsvorming, dat werd gekenmerkt door relatief laat en weinig frequent huwen door mannen en vrouwen. Centraal in Hajnals (1965) theorie stond de gedachte, dat het voor de sluiting van een huwelijk een noodzakelijke voorwaarde was, dat de nieuw gevormde huishoudens economisch in hun eigen behoeften konden voorzien. Het huishouden was zowel een consumptie- als produktie-eenheid en de vorming van nieuwe gezinnen was daardoor nauw verbonden met economische omstandigheden. De man wachtte met trouwen tot hij een vast inkomen had, ofwel in de vorm van land, ofwel als ambachtsman. In een agrarische samenleving impliceerde dit: wachten, totdat de ouders een boerenbedrijf aan de volgende generatie overdroegen dan wel wachten totdat men van het karige loon van een landbouwersknecht genoeg geld had overgehouden om een boerenbedrijf te kopen.²

In een latere uitbreiding van dit model schetste de auteur als de belangrijkste regels van dit systeem van huishoudensvorming: het relatief laat huwen van mannen (gemiddeld na het 26e jaar) en vrouwen (na het 23e jaar), het feit dat de man na het huwelijk hoofd van een zelfstandig huishouden werd en de grote mobiliteit van het niet gehuwde deel van de bevolking, dat als dienstpersoneel in andere huishoudens was opgenomen. Jonge ongetrouwde mensen trokken van die boerderijen waar hun arbeid niet inzetbaar was weg en uit dit reservoir van arbeidskrachten konden anderen putten, die in hun eigen gezin of familie niet genoeg arbeidskrachten voor bedrijfs- en huishoudelijke werkzaamheden tot hun beschikking hadden.³ Per definitie waren de beperkingen van het Europese huwelijkspatroon het duidelijkst voelbaar bij hen die over weinig materiële middelen beschikten. Hoge huwelijksleeftijden waren kenmerkend voor de armste lagen van de maatschappij. Het grote belang van het patroon lag in de hoge mate van flexibiliteit. Omdat het huwelijk van de vrouw niet direct volgde op het bereiken van de fysieke volwassenheid en omdat vele vrouwen nooit huwden, waren de leeftijd bij en de frequentie van huwelijk afhankelijk van de in de tijd en per regio variërende sociale en economische omstandigheden.⁴

De positie van hen die geen land of ambachtsbedrijf in bezit hadden komt noch bij Hofstee noch bij Hajnal goed uit de verf. Hofstee stelde in zijn oorspronkelijke theorie nadrukkelijk, dat ook de bezitlozen wachten met het huwelijk tot men een vaste positie had bereikt⁵, terwijl Hajnal opmerkte dat dagloners vaak gehuwd waren en in feite de vroegere intern ondergebrachte knechten waren.⁶ Andere auteurs waren van mening dat, omdat de bezitlozen niet op de overdracht van bestaansmiddelen hoefden te wachten, zij konden huwen wanneer zij in loondienst waren. Wel was het mogelijk dat de rijkere delen van de gemeenschap een bepaalde mate van controle uitoefenden op de huwelijksleeftijd van de lagere groepen, doordat zij in staat waren de toegang tot land en huisvesting te regelen.⁷

Hoewel Hajnals opvattingen met betrekking tot het 18e- en 19e-eeuwse huwelijkspatroon nog steeds toonaangevend zijn, werden recentelijk door verschillende auteurs kritische opmerkingen bij zijn theorie geplaatst.

Alter acht het bijvoorbeeld twijfelachtig, of de economische logica die de basis vormt van dit model van huwelijksgedrag, een voldoende verklaring kan vormen voor het patroon van het late huwen in Europa. Het probleem is niet dat er gebieden te vinden zijn waar vroege huwelijken overheersten en het huwelijk bijna universeel was, terwijl meer voorzichtig gedrag gepast zou zijn geweest, maar eerder dat er hoge huwelijksleeftijden te vinden waren in perioden, plaatsen en groepen, waar aan het huwelijk geen beperkingen werden opgelegd. Zo kan men onder de leden van de bourgeoisie zelden constateren dat zij hun rijkdom gebruikten om hun kinderen vroeg te laten huwen. Dat wijst erop dat er normen bestonden, die onafhankelijk van de concrete economische situatie van de betrokkenen bleven voortbestaan.⁸

Guinnane meent eveneens dat Hajnal belangrijke aspecten van de beslissing om te huwen buiten beschouwing heeft gelaten. Het zwakke punt is dat het bij Hajnal ontbreekt aan een duidelijk begrip van de motieven om te huwen en dat er geen relatie wordt gelegd tussen die motieven en de omstandigheden waarin jonge volwassenen leefden.⁹ Volgens Watkins werd bij de sluiting van een huwelijk in eerste instantie niet overwogen of men in staat was een zelfstandig huishouden op te zetten, maar werd gekeken naar het relatieve inkomen, naar de vraag of men een huishouden volgens een gepaste levensstandaard kon voeren. Er bestond een grote mate van flexibiliteit doordat pas gehuwden een aantal jaren bij hun ouders in konden wonen. Zij wijst erop dat de armsten soms wel trouwden, terwijl vele rijken ongehuwd bleven. Hajnal hield naar haar mening te weinig rekening met de afzonderlijke bijdrage die mannen en vrouwen aan de vestiging van het huishouden konden leveren en liet de mogelijke invloed van andere kosten van het huwelijk op de beslissing om een huwelijk te sluiten buiten beschouwing. De kosten van de huwelijksplechtigheid zelf, de overdracht van bezittingen van de ene familie op de andere en het verlies van de arbeid van de vrouw voor het gezin waaruit ze afkomstig was, konden in principe van evenveel invloed op het tijdstip van het huwelijk zijn als de kosten die gemoeid waren met het opzetten van een zelfstandig huishouden. Het kon bewuste strategie van het ouderlijk gezin zijn een dochter ervan te weerhouden een huwelijk te sluiten. Een huwelijk kon immers het familievermogen in gevaar brengen, maar evenzeer kon de arbeid van de dochter voor het gezin van belang zijn, in financieel opzicht maar ook als verzorgster van ouders, zieke verwanten of wezen.¹⁰

Weir is eveneens van mening dat Hajnals model ten onrechte buiten beschouwing laat dat iedere sexe eigen verantwoordelijkheden had voor een deel van de bijeen te garen goederen. Welke de voor het huwelijk benodigde goederen waren was geen onderwerp waarover consensus bestond. Deze hoeveelheid was cultureel en sociaal bepaald.¹¹

Lynch ziet de grote betekenis van Hajnals huwelijkspatroon vooral in het feit, dat fundamenteel met het patroon verbonden waarden, de band tussen huwelijk en bezit en tussen huwelijk en neocale vestiging, van kracht bleven, nadat de rol van het patroon binnen het bevolkingsproces was uitgespeeld. Voor een deel was dat te danken aan het feit, dat dit patroon binnen het basisthema variaties mogelijk maakte. Verschillende sociale groepen gebruikten de kenmerken van het patroon op verschillende wijzen, in verschillende configuraties, om individuele en gezinsdoelinden te bereiken.¹²

Terwijl Hajnal zich nadrukkelijk beperkte tot de agrarische samenleving betrok Hofstee expliciet de in Nederland plaatsvindende overgang naar een modern-kapitalistische economie in zijn beschouwing. Naar zijn mening werd het agrarisch-ambachtelijke voortplantingspatroon door de modern-kapitalistische ontwikkeling in zijn wortels aangetast en verdween het bij het voortschrijden van deze ontwikkeling geleidelijk. De verzwaking van tussenmenselijke banden, een toenemende individualisering van de afzonderlijke leden van de familie, een vermindering van de mogelijkheden voor ongehuwde arbeidskrachten om als knecht of meid in het gezin van de patroon onderdak te vinden, en de steeds sterkere ongewisheid van de marktverhoudingen brachten mee dat de vaste en langdurige relatie tussen patroon en knecht plaatsmaakte voor verbintenissen van korte duur. Voor de jonge arbeider had het geen zin meer om te wachten met een huwelijk tot hij de zekerheid van een vaste positie had verworven, omdat hij in dit opzicht zijn gehele leven lang in onzekerheid zou verkeren. In steeds toenemende mate verviel de mogelijkheid om als ongetrouwde broer of zuster, of als meid of knecht, op een bedrijf en binnen een gezin een bestaan te vinden, zodat de noodzaak om de nodige verzorging te vinden als het ware tot een huwelijk dwong. Daardoor werd het in de loop van de 19e eeuw, zowel onder landarbeiders als onder industriearbeiders, een steeds meer vanzelfsprekend verschijnsel om vroeg te trouwen. Omdat het verschijnsel van tijdelijke aard was en het nauw verbonden was met de proletarisering, duidde Hofstee dit tweede huwelijkspatroon aan met de term 'proletarische tussenfase'.¹³

Een derde door Hofstee genoemd voortplantingspatroon, dat zijn stempel vooral na 1890 op de ontwikkeling drukte, werd gekarakteriseerd door een beperking van de voortplanting binnen het huwelijk. Geboortebeperking werkte een daling van de huwelijksleeftijd in de hand. Daling van het aantal nakomelingen deed immers de noodzaak verdwijnen, om door laat te trouwen het evenwicht tussen eigen aantal en economische mogelijkheden te handhaven.

In de meeste landelijke gebieden in het westen en het noorden van Nederland was omstreeks 1850 de proletarisering van de landarbeidersbevolking reeds in volle gang en deze groep werd dan ook gekenmerkt door vroeg huwen.¹⁴ Na 1850 daalde in verschillende steden in het westen om dezelfde reden de huwelijksleeftijd¹⁵, terwijl op de zandgronden het

proletarische huwelijkspatroon daar ontstond, waar door de ontwikkeling van niet-agrarische bestaansmiddelen een geproletariseerde arbeidersgroep werd gevormd, die het vroeg trouwen als norm ging aanvaarden, min of meer onafhankelijk van de ontwikkeling van de werkgelegenheid. Voorbeelden daarvan waren o.a. de gemeenten waar zich de moderne industrie ontwikkelde (Twente 19e eeuw; rond 1880 Langstraat en Tilburg).¹⁶

Het agrarisch-ambachtelijke patroon verdween na 1890 onder de boeren en de ambachtelijke middenstand, enerzijds door het doordringen van moderne geboortenbeperking binnen deze groepen, anderzijds door uitbreiding van de bestaansmogelijkheden buiten het ouderlijk bedrijf.¹⁷ De 'nieuwe middenstand' behoorde lang tot de relatief late huwers, een situatie die pas in de jongste tijd in toenemende mate werd doorbroken.¹⁸

De met name tussen 1850 en 1880 waar te nemen toename van het percentage op jeugdige leeftijd gehuwde personen was volgens Hofstee toe te schrijven aan het jonger huwen onder de minder welgestelden. Deze ontwikkeling had volgens de auteur niet haar oorzaak in een verbetering van de economische situatie, maar kwam voor rekening van het in toenemende mate losraken van de arbeiders van het agrarisch-ambachtelijke patroon, als gevolg van toenemende proletarisering.

Hofstee's theorie brak op dit punt duidelijk met de opvattingen die tot dan toe gemeengoed waren en waarin de welvaartsstijging als motor van de daling der huwelijksleeftijd werd beschouwd. De medisch hoogleeraar Evers meende bijvoorbeeld, dat met uitzondering van de leden van de volksklasse en de rijken, groepen die konden huwen wanneer zij daartoe de neiging voelden, men zich bij de sluiting van huwelijken liet leiden door de mate van welvaart die in het land bestond.¹⁹ Welvaartsdaling zou met stijging van de huwelijksleeftijd gepaard moeten gaan. Volgens Beaujon waren er twee oorzaken die de meer duurzame ontwikkeling der nuptialiteit bepaalden: veranderingen in de welvaart en veranderingen in de volkszeden, voor zover men bij het aangaan van huwelijken in het algemeen meer of minder lichtzinnig was geworden. Jongeren werden minder door economische overwegingen getemperd dan ouderen. Het verloop van het percentage jonggehuwden in vergelijking met het totale huwelijkscijfer bepaalde dan ook, of er van door welvaartsstijging veroorzaakte veranderingen dan wel van veranderingen in de 'tendance au mariage', van een sterk toenemende geest van overleg of van toenemende onzedelijkheid, sprake was. Omdat in de periode 1873-86 het relatieve huwelijkscijfer der jongeren gelijk was gebleven en dat der ouderen was afgenomen, meende Beaujon te kunnen concluderen, dat 'het jonge Nederland (...) doof (schijnt) te zijn voor de les van voorzichtigheid bij het stichten van een huisgezin, die door de slechte tijden met zooveel nadruk gepredikt wordt; de ouderen zijn daarentegen voor die waarschuwing bij uitstek gevoelig'.²⁰

De sedert 1850 door de grotere welvaart mogelijk gemaakte daling van

de huwelijksleeftijd meende men vooral aan een sociale klasse te kunnen toeschrijven, namelijk aan de arbeiders.²¹ Bij de middenstand van ambtenaren en vrije beroepen was de salarisstijging veel minder, mede omdat de concurrentie voor deze betrekkingen groter was geworden.²² Het relatief talrijker worden van de arbeidersklasse versterkte de tendens tot jonger huwen die op nationaal niveau waarneembaar was. 'Wellicht werkt tot het jonge huwen ook mede het relatief sterker aangroeien van de arbeiders dan van den middenstand; waar onder de eerstgenoemden doorgaans jonger en zorgelooser gehuwd wordt dan onder de laatsten, kan dit toeneemend overwicht zeer wel van invloed zijn'.²³

Hofstee was niet de enige auteur, die aan de gevolgen voor het huwelijkspatroon van het verdwijnen van de agrarische samenleving en de opkomst van de industriële en de huisnijverheid aandacht heeft besteed. Twee thema's hebben in het onderzoek in het buitenland met name aandacht gekregen: de ontwikkeling van de moderne industriële loonarbeid en de gevolgen van de proto-industrialisatie voor de huwelijksleeftijd. In beide benaderingen werden echter andere accenten gelegd dan in het werk van Hofstee.

De invloed op de huwelijksleeftijd van proto-industrialisatie, de situatie waarin in landelijke gebieden het bestaan van een groot deel der bevolking geheel of in aanzienlijke mate afhankelijk werd van industriële massaproductie, die plaatsvond binnen de kring van het gezin of het huishouden naast de agrarische productie, voor buiten de regio liggende markten, vormde onder meer het onderwerp van studies van Kriedte et al., Tilly en Levine.

Terwijl in de agrarische samenleving de vorming van een huishouden slechts mogelijk was wanneer men de beschikking had over een in beperkte mate voorradig en slechts door vererving te verkrijgen bedrijf, met als gevolg een relatief hoge huwelijksleeftijd, die in de lagere sociale lagen hoger was dan in de hogere, was voor de gezinsvorming van het rurale, van huisarbeid levende gezin, doorslaggevend, een voor beide partners zo hoog mogelijke arbeidscapaciteit. Voor degenen die zich met huisarbeid in leven hielden was het leven met een vrouw en de samenvoeging van de verdiensten van het paar de enige manier voor een man en een vrouw, om het soort status te verwerven dat een traditionele ambachtsman door vererving of door andere privileges kon verkrijgen. In de huisindustrie, waar het huishouden en niet het individu de arbeidseenheid was, was het veeleer noodzaak om een huwelijk te sluiten en een huishouden te vormen.²⁴ Omdat het maximale gezinsinkomen bereikt werd op het moment dat beide partners hun maximale arbeidscapaciteit hadden en deze situatie zich op relatief jonge leeftijd voordeed, was het noodzakelijk het gezin op een vroeg tijdstip in de levenscyclus te stichten. Dat dwong tot lage huwelijksleeftijden voor man en vrouw. Daarnaast maakte deze lage huwelijksleeftijd het mogelijk de kritieke armoedefase van de gezins-

cyclus, die met de geboorte van het eerste kind aanving, zo vroeg mogelijk en daarmee op een zo gunstig mogelijk tijdstip te overwinnen.²⁵

De mogelijkheid die kinderen in deze situatie hadden om een arbeids-eenheid te stichten verminderde de ouderlijke controle over het huwelijk van de kinderen. De ouders waren nog wel in sterke mate op de arbeid van hun kinderen aangewezen, zij beschikten echter niet meer over de sancties waarmee men het vertrek van de kinderen en de vorming van een nieuw gezin kon tegengaan.²⁶

Met name deden lage huwelijksleeftijden van mannen en vrouwen zich voor, waar beiden als landloze arbeiders in de huisindustrie in gelijke mate in het produktieproces waren geïntegreerd en de huisindustrie zich in overwegende mate had losgemaakt uit de institutionele en economische context van de boerengemeenschap. Er waren echter situaties denkbaar, waarin het huwelijksgedrag zich op het voorbeeld van de boerengezinnen oriënteerde, zonder echter te beschikken over het daar gebruikelijke bezit en eigendom. De zorg om een goede partij bepaalde onder deze omstandigheden soms de partnerkeuze en dit kon ertoe leiden, dat een arbeider uit de huisnijverheid een oudere boerendochter huwde. De materiële voorwaarden voor de vorming van een boerenhuishouden waren afwezig, omdat de man niet op een vrijkomende boerenplaats hoefde te wachten en de vrouw geen kans maakte op een ouderlijke bruidsgift. Slechts door als meid te werken was de vrouw in staat het kapitaal te sparen dat noodzakelijk was voor het stichten van een gezin. Dat leidde tot een huwelijksleeftijd boven die van de overige geproletariseerde groepen. Het patroon wordt door Kriedte in navolging van Drake²⁷ met 'cottager marital age pattern' aangeduid.²⁸

De gevolgen van de opkomst van de industriële loonarbeid vormden onder meer het onderwerp van studies van Ch. Tilly, Tilly en Scott, Lynch, Levine en Shorter.

Tilly meende, dat de met de industrialisatie gepaard gaande proletarisering, de scheiding van de werkenden van de controle over de produktie-middelen en de toenemende afhankelijkheid van de werkenden van de verkoop van hun arbeidskracht, aan mannen en vrouwen op relatief jonge leeftijd de mogelijkheid bood om de middelen verwerven die men nodig had om als volwassene te overleven. Het kenmerkende leeftijdsprofiel van het inkomen, snel toenemend gedurende de adolescentie en gedurig dalend na de eerste fase der volwassenheid, verschafte een stimulans om jong te huwen.²⁹

Ook Shorter heeft een aantal voor de huwelijksleeftijd belangrijke veranderingen in verband gebracht met de vervanging van de traditionele economie door een op de markt georiënteerde kapitalistische economie.

Het mechanisme dat het kapitalisme verbond met de geschilderde gezinsveranderingen lag bij hem in de toegenomen participatie van jonge, ongetrouwde mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt. Industriële activi-

teiten brachten jonge mensen tesamen. De ontmoetingen tussen de jongeren vonden meer in het openbaar plaats en werden minder gereguleerd door de familie en meer door leeftijdsgenoten en men sloot op jongere leeftijd verkering. De praktijk van huwelijksovereenkomsten tussen families verviel, omdat jongeren hun eigen verdiensten hadden en dus zelf een inbreng in het huwelijk. De lagere sociale klassen ondervonden het sterkst de gevolgen van het economisch individualisme dat het kapitalistische systeem deed functioneren. Zij hadden geen erfdeel, waarop men wachten moest en hadden de vrijheid om individuele belangen na te streven in plaats van familiebelangen. Zij namen het eerst de opvattingen en de waarden van de markteconomie over. De kleinburgerlijke groepen bleven voorzichtigheid bij het aangaan van een huwelijk hoog waarderen, omdat hun verlangen het familiebezit op volgende generaties over te dragen niets aan kracht verloor.³⁰

Waar loonarbeid de betekenis van eigendom innam werden toekomstige paren onafhankelijk van de beperkingen die het ouderlijk gezin kon opleggen en konden zij op jongere leeftijd huwen, zodra zij een volwassen loon verdienden. Dat hoefde echter niet noodzakelijkerwijs tot vroeg huwen te leiden. Kinderen van fabrieksarbeiders die loon inbrachten hoefden immers hun ouderlijk huis niet per se op jonge leeftijd te verlaten. De ouders zullen wellicht zelfs geprobeerd hebben oudere, verdienende kinderen zolang mogelijk in huis te houden.³¹ Ouders uit de arbeidende klasse konden nog steeds macht over hun kinderen uitoefenen en hen van een vroeg huwelijk afhouden, ook al hadden zij geen controle over de toegang tot de economische hulpbronnen. De ouderlijke controle was eerder normatief van aard. Ouders mochten in de stedelijke gemeenschappen nog verwachten dat hun autoriteit werd gesteund en rebellerende dochters liepen het risico, dat ze als ongeschikte toekomstige echtgenotes werden afgeschilderd.³²

Lynch verzet zich evenzeer tegen de opvatting dat industrialisatie steeds met een daling van de huwelijksleeftijd gepaard ging. Met name in de textielgebieden waar zich een overgang voltrok van proto-industrie naar industriële werkgelegenheid, kon de overgang van een arbeidsintensieve huishoudeconomie, waarin vrouwenarbeid een cruciale rol speelde, naar industriële loonarbeid tot een verhoging van de huwelijksleeftijd leiden. Hoewel de door de industriearbeidsters verdiende lonen het voor man en vrouw gemakkelijker maakten een huwelijk te sluiten, zullen zij niet zijn uitgegaan van de duurzaamheid van deze inkomsten gedurende het huwelijk. Gehuwde vrouwen trokken zich in de meeste Westeuropese landen na het huwelijk uit industriearbeid en uit de betaalde arbeid als geheel terug. Dit maakte het voor hen onmogelijk een continue bijdrage aan de gezinseconomie te leveren. Die continue bijdrage was nu juist kenmerkend geweest voor de proto-industriële huishoudens en maakte het voor de leden ervan gemakkelijker vroege huwelijken te sluiten.³³

Industrialisatie bracht de opkomst van een nieuwe geschoolde ar-

beidersklasse met zich mee, waarvan de cultuur in belangrijke opzichten verschilde van die van haar voorgangers. 'The quest for respectability on the part of the nineteenth-century working men was accompanied by the internalization of a sense of time shrift, frugality, and industry'. Tegen het midden van de 19e eeuw verwierpen vele Britse arbeiders de huishoudelijke situatie van de proto- en vroeg-industriële periode en werd het voor de betrokkenen een mannelijke erezaak, dat zij hun gezin onderhiel- den en hun huishouden draaiend konden houden met hun weekloon. Dit patina van respectabiliteit was echter dun en kwetsbaar.³⁴

We kunnen concluderen, dat de overgang van de agrarische naar de industriële samenleving van grote betekenis is geweest voor de leeftijd waarop mannen en vrouwen hun huwelijk sloten. Op welke wijze dit overgangsproces invloed heeft uitgeoefend en welke sociale groepen met name de gevolgen van het industrialisatieproces hebben ondergaan, is echter niet erg duidelijk. Voor een deel hangt dit samen met het feit, dat althans in Nederland nog maar weinig empirisch onderzoek heeft plaatsgevonden naar de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd binnen specifieke sociale groepen, gedurende de overgangsfase van de agrarische naar de industriële samenleving. Alvorens ons eigen materiaal te presenteren is het echter zinvol, het bestaande Nederlandse onderzoek te inventariseren. Het zal blijken dat dit onderzoek in feite een voortdurende polemieek met Hofstee is geweest.

IV.2. EMPIRISCH ONDERZOEK NAAR HET NEDERLANDSE HUWELIJKSPATROON IN DE 19E EEUW

Hoewel Hofstee in de loop der tijd zijn opvattingen op verschillende punten heeft gewijzigd, onder andere betreffende de term 'proletarische tussenfase'³⁵ en de rol die de religie zou spelen³⁶, bleef een constante in zijn werk de nadruk die gelegd werd op de verschillen in de ontwikkeling der huwelijksleeftijd naar sociale groep. Het is met name op dit punt, dat de kritiek zich richtte.

In eerste instantie werd door de critici slechts een andere interpretatie aan het door Hofstee gebruikte regionale statistische materiaal gegeven. Zo meende De Vooy, dat men wel rond 1850 maar niet van 1850 tot 1870 van een proletarische fase zou kunnen spreken. Zowel in de steden als op het platteland was immers vooral rond 1850 een verpauperd proletariaat aanwezig. Niettemin was volgens hem rond 1850 onder de geproletariseerde landarbeidersbevolking van West- en Noord-Nederland van vroeg en frequent huwen geen sprake. Van 1850 tot 1870 nam de proletarisering volgens De Vooy niet toe. Veeleer was van een welvaartsstijging sprake, met name door de verbetering van de situatie op het platteland, die tot een stijging van de huwelijkscijfers leidde. Hij meende dat men

voor de periode 1880-90, toen wel van een groei van het proletariaat sprake was, evenmin kon spreken van een proletarisch voortplantingspatroon. Door de landbouwcrisis daalde toen juist het aantal huwelijken.³⁷

De opvatting van De Jonge was dat men omstreeks 1850 'met betrekking tot een grote groep van de bevolking, de honderdduizenden losse arbeidskrachten, met het agrarisch-ambachtelijke patroon in elk geval niets (kan) beginnen. Voor de rondreizende sigarenmakers, voor de losse bouwvakarbeiders, voor de losse arbeiders in de landbouw, in de suikerfabrieken, in de steenbakkerijen, voor de 'kaaylopers' in de grote steden, voor de dagloners die geen vak kenden, bestond er geen kans zich een vaste bestaansbasis te verwerven. Misschien heeft onder hen het gebrek aan werk en aan voldoende welvaart tot uitstel van het huwelijk geleid, en omgekeerd, de verbetering in de economische toestand tussen 1850 en 1880 tot vroeger huwen. Anderzijds, voor zover bepaalde groepen reeds verproletariseerd waren (...) zullen de huwelijken onafhankelijk van de welvaartspositie zijn gesloten'. Een afwijkende mening had De Jonge over de oorzaken van de stijging van de huwelijksfrequentie in de periode 1850-80. Deze bracht hij niet met proletarisering en afkalving van het agrarisch-ambachtelijke patroon in verband, doch met welvaartsgroei. Voor de jaren tachtig was de industrie in Nederland geen factor van betekenis en daarom had deze toen direct noch indirect invloed op de nuptialiteit. Het ging de boeren in deze periode voor de wind en met hen de ambachtelijke en handeldrijvende middenstand, voor wie de welvaart van de boeren werk bracht. De bestaansmogelijkheden in het ambacht zijn erdoor verruimd en men constateert een toeneming van het aantal zelfstandigen en een uitbreiding van de personeelsbezetting. Het is mogelijk dat eveneens in de landbouw, onder meer door de vergroting van het landbouwareaal, de bestaansmogelijkheden nog werden uitgebreid. Een deel van de toeneming van de huwelijksfrequentie kon dus worden verklaard uit deze uitbreiding van het aantal 'vaste posities', terwijl speciaal in het decennium 1870-80, toen brede lagen van de arbeidende klasse wat meer in de welvaartsstijging gingen delen, bij haar de verbeterde materiële bestaansbasis tot een versterkte huwelijkssluiting heeft geleid.³⁸ Wel accepteert De Jonge de stelling van Hofstee, dat het zich in de jaren tachtig uitbreidende industrieproletariaat zich bij de huwelijkssluiting niet door overwegingen van economische aard liet leiden.³⁹

Verduin is van mening, dat Hofstee's opvatting, dat met het huwelijk gewacht werd tot een vaste baan beschikbaar was, tot een zeer eenzijdige interpretatie van de proletarische fase leidt. Het vroeg huwen van de arbeiders, dat Verduin niet voor het einde van de 19e eeuw dateert, wordt immers geheel verklaard vanuit de afbrokkelende patriarchale verhoudingen, waardoor het wachten op een vaste betrekking zinloos werd. Verduin meent echter dat het laat huwen paste in een cultuur, waarin het materiële bezit in gevarieerdheid toenam, een sterke gerichtheid op aardse goederen ontstond en waarin het regel was, dat het jonge paar eigen woonruimte

betrok, die op passende wijze (uitzet!) behoorde te worden ingericht. Een periode van sparen ging aan het huwelijk vooraf en schoof de datum, al naar gelang de omstandigheden, op. In deze opvatting kan de economische ontwikkeling juist vroeger huwen mogelijk hebben gemaakt.⁴⁰

De boven besproken kritische opmerkingen aan het adres van Hofstee lijden in wezen aan hetzelfde euvel als Hofstee's theorie: ze gaan voorbij aan het feit, dat de bestaande modellen, waarin een relatie wordt gelegd tussen economische veranderingen en de huwelijksleeftijd, slechts met behulp van data op individueel niveau kunnen worden geëvalueerd. Wanneer de huwelijksleeftijd in de tijd varieerde als reactie op veranderende economische condities, zullen verschillende segmenten van de bevolking, afhankelijk van de economische positie die ze innamen, op andere leeftijden zijn gehuwd. In weinig empirische studies wordt dit onderscheid echter gemaakt en dat geldt met name voor onderzoek naar het 19e-eeuwse huwelijkspatroon.⁴¹

In Nederland deed zich dezelfde situatie voor. Zowel Hofstee als zijn critici deden stellige uitspraken over de huwelijksleeftijd van specifieke beroepsgroepen, zonder dat over die leeftijd, althans voor de periode waarover Hofstee's onderzoek zich uitstreckte, informatie beschikbaar was. Tijdgenoten sprake zich, zoals we zagen, weliswaar duidelijk over de ontwikkeling uit, een basis voor een theorie kunnen deze uitspraken geenszins vormen.

Het enige empirische materiaal waarover Hofstee zelf de beschikking had betrof gegevens over het Oldambt. Het ging daarbij echter uitsluitend om huwelijken gesloten na 1880. Uit dit onderzoek bleek dat de huwelijksleeftijd van vrouwen uit de middenstand aanzienlijk hoger lag dan bij landarbeiders en boeren en dat van een daling van de huwelijksleeftijd bij deze groep in de daaropvolgende zeventig jaar nauwelijks kon worden gesproken. De onkerkelijke en vrijzinnige landarbeiders, die reeds in de periode 1880-90 de laagste gemiddelde huwelijksleeftijd vertoonden, gingen steeds vroeger trouwen, maar de orthodox Nederlands hervormde landarbeiders kenden een sterkere daling, zodat in latere jaren de verschillen minder groot waren. Bij de boeren lag aan het begin van de periode de huwelijksleeftijd ongeveer op hetzelfde peil als bij de onkerkelijke en vrijzinnige landarbeiders, maar van een daling was geen sprake, eerder van een lichte stijging.⁴²

Recentelijk zijn echter door verschillende onderzoekers pogingen gedaan, om op basis van gegevens over de huwelijksleeftijd per sociale groep, gegevens ontleend aan de huwelijksakten, de theorie van Hofstee aan lokale situaties te toetsen. Het probleem bij veel van deze studies was dat het ging om momentopnames. Voor een toetsing van de theorie dient men echter te beschikken over data die voor de gehele 19e eeuw het verloop van de huwelijksleeftijd per sociale klasse beschrijven. Voorbeelden daarvan zijn de publikaties van Van der Heijden (de gemeenten Hooge- en

Lage Mierde en Hulsel)⁴³, van Hoerberichts (St. Oedenrode omstreeks 1849)⁴⁴ en van Van Orden (Nuenen ca. 1850)⁴⁵ en van De Vooyo over de huwelijken in de stad Utrecht in 1847 en 1848. Veel studies waren gebaseerd op kleine steekproeven, terwijl de resultaten onderling zelden vergelijkbaar waren onder meer omdat verschillende beroepsindelingen werden gebruikt.⁴⁶ Daardoor was het moeilijk om de resultaten voor specifieke beroepsgroepen samen te voegen en moet veelal per regio een overzicht van het onderzoek worden gegeven. Bovendien valt een bepaalde eenzijdigheid in de belangstelling voor enkele regio's te constateren.

Een uitgebreid onderzoek naar de huwelijksleeftijd per sociale groep werd door Blankert uitgevoerd. Zijn onderzoek betrof de Brabantse Kempen in de periode 1830-59 en werd duidelijk geïnspireerd door het werk van Drake.⁴⁷ Met name bij de mannen werden grote verschillen in de huwelijksleeftijd aangetroffen. Mannen, werkzaam als landbouwer of middenstander, trouwden laat en hun vrouwen zeer vroeg; de textielarbeiders en dagloners trouwden veel vroeger dan de landbouwers en mannen en vrouwen huwden in deze groep op ongeveer dezelfde leeftijd. Ambtenaren, vrije beroepen en kooplieden huwden zeer laat, terwijl de huwelijksleeftijd van hun vrouwen slechts weinig hoger lag dan die van de vrouwen uit de landbouw. Vrouwen en mannen werkzaam als huishoudelijk personeel trouwden eveneens zeer laat.

Mannen wier aspiraties waren gericht op het verkrijgen van een eigen bedrijf huwden over het algemeen later dan loontrekkers; zij wilden voordat zij trouwden veelal een eigen boerderij bezitten en die verwierf men pas op gevorderde leeftijd. De loontrekkers hadden het in hun stand maximaal haalbare op veel jongere leeftijd bereikt en uitstel van het huwelijk had voor hen veel minder zin. Dat hun vrouwen op latere leeftijd huwden dan vrouwen van landbouwers werd in verband gebracht met het feit dat van vrouwen uit laatstgenoemde groep niet per se een eigen financiële inbreng in het nieuwe huishouden werd verwacht; hun erfdeel kregen zij op den duur toch wel. De vrouw van een loontrekker, wiens huwelijk een smalle en wankel economische basis had, diende echter indien nodig bij te springen en daartoe was zij beter in staat wanneer zij wat ouder was. Bovendien beschikte zij op oudere leeftijd eerder over spaarcenten. Ambtenaren en vrije beroepen bereikten pas op gevorderde leeftijd hun positie en uitstel van het huwelijk was daarom voor hen noodzakelijk. Voor de kooplui gold dat hun voortdurende reizen niet bevorderlijk was voor een huwelijk op jongere leeftijd. Dienstknechten, veelal inwonend, behoorden in principe ongehuwd te blijven en het huwelijk ging bij hen veelal gepaard met beroepswisseling. Huwelijksuitstel was daarvan een logisch gevolg. Ook voor de vrouwen uit deze groep gold dat spaargeld dringend gewenst was, spaargeld dat slechts door een langdurig dienstverband te verwerven was.⁴⁸

Opvallend genoeg werden door Hoogerhuis in de jaren 1811-54 in de

Zeeuwse gemeente Kortgene op Noord-Beveland tussen de loontrekken- den (landarbeiders en ambachtsknechten) en de zelfstandigen (kleine ne- ringdoenden en ambachtslieden) geen verschillen in huwelijksleeftijd ge- vonden.⁴⁹ Voor andere gemeenten werden uitkomsten gepresenteerd die erop wezen, dat de boeren achterbleven bij de ontwikkeling in andere sociale groepen. Op Terschelling steeg bij de boeren de huwelijksleeftijd bij mannen en vrouwen in de periode 1905-14 met circa 4 jaar ten opzichte van 1880-89. Oorzaak daarvan was, dat na 1890 aan de uitbreiding der bestaansmogelijkheden in de landbouw een einde kwam. Bij zeelieden ver- anderde tezelfdertijd de gemiddelde huwelijksleeftijd niet of weinig.⁵⁰ Op Ameland werd eveneens tussen 1869-74 en 1889-94 bij de boeren een stijging van de huwelijksleeftijd van circa 4 jaar geconstateerd; bij de vrou- wen bedroeg deze 0,5 jaar. De zeelui zagen echter hun eigen huwelijks- leeftijd (met 0,8 jaar) en die van hun vrouwen (met 2,2 jaar) afnemen. Geringe mogelijkheden tot uitbreiding van het areaal van landbouwgron- den werden hier als verklaring genoemd.⁵¹ Kok trof onder katholieke Westfriese veehouders bij mannen en vrouwen tussen 1820-50 en 1876-1911 echter een (zeer geringe) daling van de huwelijksleeftijd aan; bij mannen van 25,86 naar 25,35 jaar, bij vrouwen een stijging van 22,66 naar 23,36 jaar.⁵²

Voor steden werden verschillende studies gepubliceerd. De Vooyts trof onder Utrechtse kooplieden, ambtenaren en vrije beroepen een hogere huwelijksleeftijd aan dan onder andere sociale groepen.⁵³ Tjalsma consta- teerde in Leiden in de jaren 1810-60 een lagere huwelijksleeftijd onder loontrekkenden (26,8 jaar) dan onder zelfstandigen (27,6 jaar). De beoefe- naren van vrije beroepen huwden gemiddeld eerst op 28,2 jarige leeftijd, de ambtenaren in dienst van de stad pas op 32,3 jarige leeftijd. Daar stond tegenover dat werkers in de bouwnijverheid (25,6 jaar), in de handel en de winkels (25,2 jaar) en in de zo belangrijke textielsector (met name we- vers en spinners; 26,5 jaar) veel vroeger huwden.⁵⁴

Relatief hoge huwelijksleeftijden waren over het algemeen toch kenmer- kend voor mannen uit de hoogste sociale lagen. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de Friese adel in de periode 1780-1880 en dat verschijnsel werd onder meer in verband gebracht met het niet beschikken over de financiële middelen, die nodig waren voor het opzetten van een huishouding over- eenkomend met de eisen van de stand.⁵⁵ Fokkema, die de huwelijken onder hooggeschoolde groepen Amsterdammers in de periode 1845-90 bestu- deerde, kwam voor onderwijzers (mediane leeftijd 28,6 jaar), medici (31,5 jaar), gemeenteraadsleden (28,2 jaar) en bankiers (26 jaar) uit op een huwelijksleeftijd boven die van een controlegroep van Amsterdamse hu- welijken (25,8 jaar). Voor hun echtgenoten werden echter over het alge- meen waarden gevonden die beneden of slechts weinig boven die van de controlegroep lagen. De duur van de opleiding was met name verantwoor- delijk voor de hogere huwelijksleeftijd. De te constateren verhoging van de huwelijksleeftijd van de onderwijzers schreef Fokkema toe aan een ver-

groting van de bestaansonzekerheid bij deze groep, aan de hogere eisen die in de loop der tijd aan de opleiding werden gesteld en aan de betere vooruitzichten op promotie en inkomensverbetering, die reden voor uitstel van een huwelijk kunnen zijn geweest.⁵⁶

Voor een beperkt aantal gemeenten werd over een langere tijdsperiode de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd gevolgd.

Van bijzondere betekenis is in dat opzicht de studie van Priester over de gemeente Beerta. Zijn gegevens wezen uit, dat de huwelijksleeftijd van arbeidsters pas in de jaren 1871-90 is gaan dalen. De huwelijksleeftijd van de arbeiders zelf was echter al in de periode 1851-70 duidelijk lager dan in de jaren daarvoor. Rond 1850 was, anders dan Hofstee be- weerde, van een voltooid proletariseringsproces nog geen sprake en het huwelijkspatroon reageerde nog sterk op de situatie op de arbeidsmarkt. De relatief lage huwelijksleeftijd die Priester in het begin van de 19e eeuw aantrof hing samen met het intensiveringsproces in de landbouw en de daarmee samenhangende grote vraag naar arbeid. De hoge sterfte in de periode 1807-20 kon eveneens tot jongere vervangingshuwelijken hebben geleid. Als gevolg van de crisis van de jaren twintig en het tragere tempo van het intensiveringsproces steeg in latere periodes de huwelijksleeftijd, wat een bewijs is van een conjunctureel gevoelig traditioneel huwelijks- patroon. De grote agrarische crisis van de jaren 1878-94 had echter een ge- heel andere uitwerking en ging gepaard met een daling van de huwelijks- leeftijd. Priester wijst erop dat in deze periode de proletariseringsverkla- ring van Hofstee wel aannemelijk lijkt. Er zijn aanwijzingen dat er een verschuiving plaatsvond in de werkgelegenheid van knechten en vaste ar- beiders naar dagloners. De faseverschillen tussen de daling van de huwe- lijksleeftijd bij de mannen en bij de vrouwen worden daarmee verklaar- baar. De vraag naar inwonende knechten was al rond 1830 gaan afnemen, terwijl die naar inwonende meiden tot 1860 op peil bleef. Priester ging er daarbij impliciet vanuit, dat Hofstee's opvattingen tevens van toepas- sing waren op vrouwen. Ook voor hen zou wachten met huwen zinvol zijn, in afwachting van het beschikbaar komen van een vaste positie.⁵⁷

Uitgaande van de theorie van Hofstee valt te verwachten, dat boeren en landarbeiders en in de tweede plaats geschoolden en zelfstandige am- bachtlieden het sluiten van een huwelijk lieten afhangen van de heersende economische omstandigheden. Om te trouwen dienden zij immers te wachten tot zich de mogelijkheid voordeed een eigen bedrijf te stichten. De ongeschoolde handarbeiders met een marginale inkomenspositie zullen zich minder hebben laten leiden door de economische situatie. In de jaren 1800-1900 bleek dat in de voormalige gemeenten Eindhoven, Gestel, Stra- tum, Strijp, Tongelre en Woensel ongeschoolde handarbeiders over het algemeen op jongere leeftijd trouwden. Zij werden gevolgd door geschool- de arbeiders en zelfstandige ambachtlieden, terwijl boeren en landarbei- ders de hoogste huwelijksleeftijden kenden. Bij geschoolden en ambachts-

lieden hing de ontwikkeling samen met economische voor- en tegenspoed, maar niet bij boeren en landarbeiders: hun huwelijksleeftijd bleef tijdens de aardappelcrisis gelijk en steeg rond 1870, toen de situatie in de landbouw redelijk florissant was. Bij ongeschoolde handarbeiders was evenmin een duidelijke relatie tussen huwelijksleeftijd en economische omstandigheden waarneembaar. Geschoolden en ambachtslieden stelden in tijden van economische crisis de vestiging van een zelfstandig bedrijf en de sluiting van een huwelijk uit, maar trouwden alsnog wanneer de economische kansen keerden. Boeren en landarbeiders stelden het huwelijk af. Boonstra vermoedt, dat de oorzaak daarvan lag in de grotere economische flexibiliteit van de ambachtslieden. Bij hen was in gunstige tijden sprake van een echte verruiming van de economische mogelijkheden die het voor allen mogelijk maakte een eigen bedrijf te beginnen.⁵⁸

Van Lieshout en Rikken constateerden in het Kempense dorp Eersel pas in het begin van de 20e eeuw een daling van de huwelijksleeftijd. Pas met de toen plaatsvindende ontginningen kwamen er in de Kempen nieuwe bedrijven bij, die het mogelijk maakten op jongere leeftijd dan voorheen een eigen inkomen te verwerven. De gemiddelde huwelijksleeftijd van boeren bleef in de jaren 1900-23 nog wel op hetzelfde niveau als in de periodes 1850-75 en 1876-1900. Bij middenstanders en ambachtslieden was sprake van een daling van bijna 5 jaar bij de mannen, van 1-2 jaar bij de vrouwen. Bij arbeiders nam in deze periode de leeftijd bij huwelijk af met circa 2 jaar, bij hun vrouwen met 3 jaar. De relatief hoge huwelijksleeftijd van de arbeiders werd door de auteurs in verband gebracht met het ontbreken van woonruimte.⁵⁹

In de Drentse gemeente Havelte had in de eerste helft van de 19e eeuw de eigenerfde boerenstand inderdaad de neiging slechts te trouwen, wanneer men een eigen boerenbedrijf kon gaan leiden of wanneer daar zicht op was. Niet alleen het gebrek aan bestaansmogelijkheden speelde daarbij een rol, ook standsoverwegingen waren van belang. Er zijn aanwijzingen dat na het midden der 19e eeuw de eigenerfden later trouwden dan in de periode 1813-39. Van de arbeiders kan niet beweerd worden dat zij het huwelijkspatroon aanpasten aan de bestaansmogelijkheden van het gebied, maar van een proletarisering in de zin van vroeger en meer huwen was evenmin sprake. Mannen en vrouwen uit de arbeidersstand huwden in de jaren 1813-39 op vrijwel precies dezelfde leeftijd als in de periode 1860-79. Wel was tussen boeren en arbeiders van grote verschillen in de leeftijd bij huwelijk sprake.⁶⁰

In de veeteeltgemeenten Oudorp en Akersloot in Noord-Holland was in de jaren 1830-80, ondanks een sterke toename van de bevolkingsdruk, van uitstel van huwelijken geen sprake, zelfs niet in de barre jaren veertig. Aanwijzingen voor het bestaan van een agrarisch-ambachtelijk huwelijkspatroon waren niet te vinden. Kinderen uit de meer welgestelde families hadden over het algemeen de beste kansen om vroeg te huwen. Het moment van overdracht van het grondbezit bleek niet bepalend te zijn voor

het tijdstip waarop de kinderen een eigen gezin konden stichten. Ondanks een systeem van gelijke erfdeling, konden de ouders aan de groeiende bevolkingsdruk het hoofd bieden zonder het familiebezit te versnipperen, deels door landaanwinning en specialisatie, deels door het volgen van ingewikkelde strategieën, die aan henzelf en aan hun kinderen de mogelijkheid tot het verwerven van een bedrijf verschaften.⁶¹

Een band tussen de ontwikkeling van de bestaansmiddelen en de leeftijd bij huwelijk werd wel gevonden te Volendam in de jaren 1810-90. Deze band leidde tot naar Nederlandse verhoudingen jonge huwelijken. Kenmerkend voor de Zuiderzeevervisserij was dat de vissers eigenaar waren van hun eigen schip. Het was gewoon dat een knecht net zolang spaarde tot hij een paar honderd gulden bij elkaar had en vervolgens met de steun van een hellingbaas of koopman bezitter van een schip trachtte te worden. De uitrusting werd op borg gekocht, waarbij de visser zich verplichtte om elk jaar een deel van het geleende af te lossen. Als bestaansmiddel was het schip voor de erfgenamen veel minder belangrijk dan de boerderij voor de erfgenamen van de boer. De erfgenamen hadden de keuze tussen gezamenlijke verdere exploitatie dan wel verkoop en aanbetalings voor een eigen botter, maar in ieder geval waren ze niet direct economisch afhankelijk van elkaar. Boeren en vissers huwden over het algemeen op 25 tot 26-jarige leeftijd. De spreiding in leeftijd bij huwelijk was bij de vissersknechten groter dan bij de vissers; men trouwde meestal tussen de 24 en 28 jaar.⁶²

Het oude patroon van wachten met het huwelijk tot een boerenbedrijf of vissersschuit kon worden overgenomen heerste eveneens in een aantal Noordhollandse dorpen in de periodes 1815-34 en 1890-1909 nog volop. De hoogste huwelijksleeftijden vond men in de periode 1890-1909 bij vissers (28,2 jaar voor mannen en 25,9 jaar voor vrouwen) en boeren (27,2 en 24,6 jaar) en de huwelijksleeftijden lagen voor deze groepen niet lager dan in de eerste periode. Het eigen bezit van produktiemiddelen (een boerderij, een winkel) en de zekerheid van een dienstbetrekking, maar ook de sociale en materiële positie van de ouders, die leidde tot een meer of minder sterke aandrang op een verstandige partnerkeuze, tot wachten met het huwelijk en tot behoedzaamheid in de vrijage, speelden bij de huwelijksleeftijd een rol. Onder de losse en ongeschoolde arbeiders trad bij de mannen een daling van de huwelijksleeftijd op van 27,9 jaar naar 26,3 jaar en bij de vrouwen van 26,4 jaar naar 24,1 jaar. Deze groep had in de eerste periode nog de hoogste huwelijksleeftijd en deelde de norm, dat voor een huwelijk een zeker materieel draagvlak nodig was. Een onzekere arbeidspositie en een ongeregeld inkomen konden leiden tot een levensstijl, gekenmerkt door een algehele zorgeloosheid en onverschilligheid tegenover de toekomst, waarin wachten met een huwelijk weinig betekenis had.⁶³

De gevolgen van het proces van proto-industrialisatie voor het huwelijkspatroon kwamen expliciet aan de orde in een onderzoek van Damsma

c.s. Op basis van gegevens voor de periode 1829-80, betrekking hebbend op gezinnen van zeildoekwevers te Krommenie, constateerden de auteurs dat proto-industrialisatie niet tot vroeg trouwen leidde. De hoge huwelijksleeftijden konden niet verklaard worden uit druk van de ouders, die zo lang mogelijk de arbeidskracht van hun oudere kinderen wilden vasthouden, maar evenmin uit het steeds minder frequent vrijkomen van een weefgetouw. Immers, de meeste weverskinderen verlieten rond hun 20e jaar het ouderlijk huis om elders werk en onderdak te zoeken, terwijl bij het vrijkomen en toewijzen van de weefgetouwen toeval een zo grote rol speelde, dat het niet verstandig was daarop te wachten. Wellicht was de woningnood van invloed op de huwelijksleeftijd. Evenzeer was het mogelijk dat het sparen voor een zeker startkapitaal voor men huwde langzamerhand gewoonte werd. Volgens de auteurs moeten er echter andere dan materiële motieven bij het uitstel van het huwelijk een rol hebben gespeeld. Het huwelijkspatroon werd voor een belangrijk deel bepaald door kennelijk algemeen aanvaarde, maar zelden uitgesproken plaatselijke normen en gebruiken.⁶⁴

Van der Heijden constateerde eveneens dat in de gemeente Nuenen in de periode 1850-75 het vroeg dan wel laat huwen niet alleen door economische motieven werd ingegeven. Als een vader geen materiële machtsmiddelen als grond, vee of gebouwen in handen had, bestonden er evengoed mogelijkheden om een zoon tot uitstel van een huwelijk te brengen. De landbouwers, voor wie weven slechts een bijverdienste was, trouwden hier pas op 32,6 jaar, de full-time wevers op 29,8 jaar, hun respectievelijke vrouwen op 29,5 en 28,2 jarige leeftijd.⁶⁵

De ontwikkeling van de huwelijksleeftijd kan voor een aantal stedelijke bevolkingsgroepen voor een relatief lange tijdsperiode worden gevolgd aan de hand van studies van Engelen en Hillebrand, Van Dijk en Van Mierlo. In Breda bestonden grote verschillen tussen de huwelijksleeftijden van beoefenaren van vrije beroepen (mediaan van mannen 33 jaar, van vrouwen 31 jaar) en arbeiders (24,5 en 24 jaar). Kleine zelfstandigen en witte boorden (met name ambtenaren) lagen hier met 26 jaar tussen. Een vergelijking van de huwelijksleeftijden van arbeiders en zelfstandigen in de geboortecohorten 1840-69, 1870-79 en 1880-90 wees uit, dat bij de kleine zelfstandigen in deze cohorten van verandering geen sprake was. Dat was in de lijn van Hofstee's opvattingen, hetgeen niet het geval was waar het ging om het feit, dat bij de arbeiders pas bij de na 1904 gesloten huwelijken de mediane huwelijksleeftijd daalde.⁶⁶

In de jaren 1820-75 werden in Rotterdam, met name in de laagste sociale categorieën, hoge huwelijksleeftijden aangetroffen, terwijl de hoogste sociale categorieën, met name bij de vrouwen, vaak op jeugdiger leeftijd huwden. 'Het beeld van het Rotterdamse huwelijks- en voortplantingspatroon wordt zeker niet beheerst door een vroeg en veel huwen .. als gevolg van een 'proletarisering' van de bevolking', concludeerde Van Dijk.⁶⁷

In Tilburg was in de periode 1840-1914 de huwelijksleeftijd van de hoogste sociale laag over het algemeen hoger dan die van de overige groepen. De middengroepen volgden daarna, terwijl de laagste groep onder het gemiddelde bleef. Noch in de volgens Hofstee door proletarisering gekenmerkte periode 1850-75, noch in de jaren 1890-1905 waarin De Vooy de proletarisering plaatste, was bij de geproletariseerde groepen een dalende tendens in de huwelijksleeftijd te vinden. Bij de vrouwen waren de verschillen tussen de sociale strata gering, vooral vanwege het feit dat vrouwen uit de hoogste sociale laag gemiddeld op zeer jonge leeftijd huwden. De verklaring hiervoor zocht Van Mierlo in het feit, dat in dit stratum vaak van gearrangeerde huwelijken sprake was. Landbouwers hadden wel een zeer hoge huwelijksleeftijd. Deze lag een belangrijk deel van de periode boven de 32 jaar. De huwelijksleeftijd van de wevers reageerde zeer sterk op de ontwikkeling van de economie en lag over het algemeen onder het gemiddelde. In de crisisjaren voor de wollenstoffenindustrie (de jaren 1880 en 1890) vond een stijging van de huwelijksleeftijd plaats.⁶⁸

Uit het hier gegeven overzicht kunnen voor de Nederlandse situatie slechts in beperkte mate conclusies worden getrokken. Duidelijk werd wel, dat in het algemeen onder de landbouwers en de zelfstandigen de huwelijksleeftijd hoger lag dan onder loontrekkenden, al waren er op deze regel uitzonderingen. Hoger opgeleide mannen huwden betrekkelijk laat maar hun vrouwen trouwden jonger dan gemiddeld. Bij de loonafhankelijken was er van grote variatie in de huwelijksleeftijd sprake. Mannen huwden in het algemeen op jongere leeftijd dan andere sociale groepen, hun vrouwen echter niet. Duidelijke trends in de huwelijksleeftijd konden slechts in beperkte mate worden gesignaleerd.

Op een aantal essentiële punten schiet onze kennis van het 19e-eeuwse huwelijkspatroon nog duidelijk tekort. Slechts voor een beperkt aantal gemeenten, die bovendien sterk in Brabant bleken te zijn geconcentreerd, is materiaal gepubliceerd. De tijdsperiodes waarop dat materiaal betrekking had liepen sterk uiteen en zelden was voor een zodanig lange reeks van jaren materiaal beschikbaar, dat ontwikkelingen in de tijd konden worden gevolgd. Een probleem was daarnaast, dat slechts zelden de huwden op vergelijkbare wijze naar sociaal-economische positie waren ingedeeld. De leeftijd bij huwelijk werd evenmin op uniforme wijze gepresenteerd. In het volgende hoofdstuk zal daarom worden gepoogd, deels op basis van zelf verzamelde, deels op basis van door anderen voor secundaire analyse beschikbaar gestelde gegevens, deze leemte in onze kennis aan te vullen.

V. DE HUWELIJSLEEFTIJD NADER ONDERZocht

V.1. BRONNEN EN INDELINGEN

V.1.1. *De selectie van gemeenten*

Data op individueel niveau, die het mogelijk maken de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd in verschillende sociale groepen gedurende de gehele 19e eeuw te volgen, kunnen slechts worden ontleend aan huwelijksakten. Deze vermelden immers de leeftijd, het beroep en de burgerlijke staat van man en vrouw voor alle huwendes en maken het daardoor mogelijk per jaar en per sociale groep de gemiddelde huwelijksleeftijd te berekenen.

In dit hoofdstuk is gepoogd voor een groot aantal gemeenten deze gegevens te analyseren voor de periode die loopt vanaf de invoering van de burgerlijke stand (1811-12) tot en met 1912, het laatste jaar waarvoor de huwelijksakten openbaar zijn.

Gegeven het arbeidsintensieve karakter dat eigen is aan het verzamelen en verwerken van dergelijke gegevens, is een analyse als de onderhavige slechts voor een beperkt aantal gemeenten uit te voeren. Ideaal zou het zijn wanneer daarbij voor een evenwichtige spreiding over regio's en over stedelijke en niet-stedelijke gemeenten zou kunnen worden gezorgd. In eerste instantie zijn echter de gegevens voor dit onderzoek aan reeds bestaande databestanden ontleend, die waar nodig en haalbaar, aangevuld werden met zelf verzameld materiaal. Deze procedure had het voordeel, dat relatief weinig tijd met de dataverzameling was gemoeid, maar een representatief en evenwichtig overzicht voor Nederland als geheel kon daardoor niet tot stand komen. In het databestand zijn Friesland, Drenthe en Utrecht in het geheel niet, Noord-Holland, Overijssel en Limburg maar mager vertegenwoordigd. Niettegenstaande deze beperkingen, kunnen de hier verzamelde gegevens uitstekende diensten bewijzen en onze kennis van de ontwikkeling der huwelijksleeftijd op essentiële punten aanvullen.

Tabel 5.1 geeft een indruk van de totale aantallen huwelijken waarop de analyse betrekking heeft. In bijlage 2 is in detail de herkomst van deze gegevens beschreven. Duidelijk is dat onze gegevens betrekking hebben op gemeenten met een zeer uiteenlopende sociaal-economische structuur. Hillegersberg, een dorp aan de rand van Rotterdam met enige op de markt georiënteerde industrie, leefde voornamelijk van de landbouw. De andere drie in Zuid-Holland geselecteerde dorpen leefden van veeteelt en tuinbouw. Ambachtslieden werkten in deze gemeenten uitsluitend voor de

PARAGRAAF V.1

TABEL 5.1. Het totaal aantal huwelijken in het onderzoek per gemeente

Gemeente	Aantal	Periode
Delft	16.701	1812-1911
Den Haag	6.132	1850-82
Elsloo	806	1812-1912
Kempen	4.891	1812-1912
Platteland Zeeland	2.320	1811-1912
Platteland Z-Holland	3.763	1812-1912
Arnhem	10.333	1812-1900
Dodewaard	289	1812-68
Wageningen	851	1812-68
Rotterdam/Hillegersberg	1.645	1812-99
Bommelerwaard	3.723	1812-1912
Midwolda	2.741	1812-1912
Oldenzaal	2.741	1812-1912
Goes	4.142	1811-1900
Naarden	2.064	1812-1912
Totaal	63.142	

lokale markt. De drie gemeenten in de Bommelerwaard waren relatief meer geïsoleerd dan de plaatsen uit de eerder genoemde gebieden. Landbouwproductie voor de markt en steenbakkerijen die aan laagbetaalde en laaggeschoolde arbeiders werk verschafte, domineerden de economie.¹ De Zeeuwse dorpen kenden eveneens bijna uitsluitend agrarische werkgelegenheid. Er was een kleine vaste bovenlaag van boeren met relatief grote bedrijven, een tussenlaag van kleine neringdoenden en ambachtslieden en een brede onderlaag van arbeiders.² Voor Midwolda waren intensieve landbouw, op grote voor de markt producerende boerderijen en scherpe tegenstellingen tussen arbeiders en boeren kenmerkend.³ De Kempenese dorpen waren geïsoleerde gemeenten waarvan de bevolking in de op zelfvoorziening gerichte landbouw werkzaam was. Tegen het einde van de 19e eeuw vonden ontginningen van heidegrond plaats en verschoof de nadruk van akkerbouw naar veeteelt, waarbij de groeiende vraag naar zuivelproducten tot produktie voor de markt leidde. De opkomende sigarenindustrie bood eveneens mogelijkheden voor boerenzonen, voor wie op de boerderij geen plaats meer was.⁴ In Oldenzaal was al in het midden van de vorige eeuw een groot deel van de bevolking werkzaam in de grotendeels fabrieksmatig uitgeoefende textielnijverheid en in de middenstand en de handel. Slechts een zeer gering percentage van de bevolking was in de landbouw werkzaam, ook al hadden veel beroepsbeoefenaren akkerland en vee in bezit, waaruit men neveninkomsten haalde.⁵ In het begin van de 19e eeuw was Naarden overwegend een landbouwgemeente, terwijl bij het onderhoud van de vesting redelijke aantallen mensen betrokken waren. In het laatste kwart van de 19e eeuw kwamen echter enkele industriële bedrijven zich in de stad vestigen.⁶

Arnhem was voor zijn economische voorspoed in sterke mate afhankelijk van de nijverheid, terwijl in de tweede helft van de 19e eeuw de betekenis van de handel zeer groot werd. Dit laatste hing samen met de sterke functie die de stad als regionaal centrum innam en die een groei van de warenhandel, tussenhandel en het verkeerswezen met zich meebracht. De bouwnijverheid nam in de tweede helft van de 19e eeuw een belangrijk deel van de groei van de beroepsbevolking voor haar rekening.⁷ In de steden Delft, Den Haag, Rotterdam en Goes vonden belangrijke industriële activiteiten plaats en werd aan relatief grote aantallen ambtenaren, middenstanders en militairen werk geboden.⁸

V.1.2. *De indeling naar sociale groep*

Onze kennis over de sociale groep (sociaal-economische positie) waartoe de huwende mannen en vrouwen behoorden is uitsluitend ontleend aan de beroepstitels op de huwelijksakte. In principe zijn wel andere bronnen (als belastinggegevens, landbezit etc.) beschikbaar waaruit de plaats van een huwende in de sociale structuur afgeleid kan worden. Het grote aantal gemeenten dat wordt bestudeerd, leidt ertoe dat het gebruik van andere gegevens dan beroepstitels niet als een reële optie kan worden beschouwd. Het werken met uitsluitend beroepstitels brengt vele problemen met zich mee. Deze hangen vooral samen met het feit, dat de beroepsaanduidingen slechts gebrekkige informatie omtrent de precieze status van de beroepen verschaffen.⁹ Voor vele individuen gold dat het opgegeven beroep slechts als hoofdberoep viel te kenschetsen. Uit vergelijking met andere bronnen bleek, dat meer beroepen tegelijk werden uitgeoefend. Voor vele beroepen was het niet bekend of het om zelfstandigen dan wel om personen in ondergeschikte posities ging. Dat gold bijvoorbeeld voor bakkers, slaggers, timmerlieden, en anderen.¹⁰ Op het platteland kwamen zeer veel nevenberoepen voor en veel arbeiders kenden perioden van werkloosheid. Bij de vrouwen deden zich andere specifieke problemen voor. Van een aantal beroepen weten we bijvoorbeeld, dat achter een bepaalde aanduiding heel verschillende werkzaamheden en posities in de arbeidsverhoudingen schuil konden gaan. Dienstboden bijvoorbeeld konden werken per week of hadden een vast dienstverband; naaisters konden thuis of in een atelier werken, in opdracht of als kleine zelfstandige.¹¹

Een nauwkeurige indeling van de beroepen eist feitelijk, gelet op de grote verschillen die er tussen gelijknamige beroepen bestonden in de mate van zelfstandigheid, geschooldheid en betaling, verschillen die niet uit de beroepstitels konden worden afgeleid, onderzoek van de lokale arbeidsverhoudingen. Omdat de nadruk hier ligt op de regionale en sociale vergelijking van ruim gedefinieerde sociale groepen, achten wij de hier gevolgde procedure echter voldoende nauwkeurig.

Voor een zinvolle vergelijking van de ontwikkeling van de huwelijks-

leeftijd naar sociale groep in zoveel verschillende gemeenten is het noodzakelijk beroepen samen te voegen volgens een indeling, die min of meer standaard in alle onderzochte gemeenten is toe te passen. Waar in latere hoofdstukken gegevens over sociale groepen worden gepresenteerd, dient bij voorkeur van dezelfde indeling te kunnen worden uitgegaan. Voor de indeling van de beroepstitels naar sociale groepen is gebruik gemaakt van de classificatie die is ontworpen door Giele en Van Oenen.¹² Hoewel deze indeling in de loop van de tijd aan hevige kritiek heeft blootgestaan, hebben veel auteurs bij onderzoek van de 19e-eeuwse sociale geschiedenis van deze indeling of van licht gewijzigde versies ervan gebruik gemaakt. De betreffende indeling maakt het in grote lijnen mogelijk groepen te onderscheiden naar gelang de in het beroep en in de arbeidssituatie samenkomende economische, sociale en culturele invloeden, die een grote invloed op de gezinssituatie konden uitoefenen. Te denken valt hier aan het al of niet bezitten van een vaste positie in het bedrijf en een binding met de werkgever, factoren die bevorderlijk waren voor het ontstaan van patronageverhoudingen en daarmee van controle op het zedelijk gedrag van de werknemer, aan de mate van mobiliteit, die bepalend was voor de zekerheid van het arbeidersbestaan en daarmee voor de kans dat mensen een eigen gedragslijn volgden en ongevoelig waren voor de maatschappelijke beoordeling ervan. De indeling van Giele en Van Oenen, die is gebaseerd op de sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850, steunt op twee basisprincipes:

- 1) de visie van de tijdgenoten op de structuur of de gelaagdheid van hun eigen samenleving;
- 2) de theorieën over sociale stratificatie, structuur en gelaagdheid.

Bepalend voor de positie van het individu in de samenleving achten Giele en Van Oenen de relatie van het individu tot de produktiemiddelen. De sociale lagen die op deze wijze ontstaan, werden volgens de auteurs ook door tijdgenoten als verschillend beoordeeld. In laatste instantie was bij bijna alle lagen het beroep in feite bepalend voor de positie in de sociale structuur. Dat gold voor de arbeidende klasse en het grootste deel van de kleine burgerij. Alleen bij kooplieden en ondernemers bepaalde de hoogte van het inkomen of zij tot de grote of de kleine burgerij gerekend dienden te worden.

Bij de indeling binnen de arbeidende klasse speelden de 'afgeleide' klassenkenmerken een grote rol. Om verder onderscheid aan te brengen, bijvoorbeeld binnen de arbeidersklasse, hanteren de auteurs kenmerken als: het onderscheid tussen losse en geregelde arbeid, tussen geschoolde en ongeschoolde arbeid en het al dan niet bestaan van patronale arbeidsverhoudingen. Zo werden handwerkslieden en geschoolde industriearbeiders door tijdgenoten tot de achtenswaardige leden van de maatschappij gerekend, in tegenstelling tot de van de hand in de tand levende losse arbeiders.

In enigszins aangepaste vorm ziet de door ons gebruikte versie van de indeling van Giele en Van Oenen er als volgt uit:

1. *Grote burgerij:*
 - 1a. Militairen; hoge rangen,
 - 1b. Overigen.
2. *Kleine burgerij:*
 - 2a. Winkeliers, kleine ondernemers en kooplui,
 - 2b. Molenaars,
 - 2c. Zelfstandige ambachtslieden.

Intellectuelen en beambten:

 - 2d. (Semi-) intellectuele en kleine vrije beroepen,
 - 2e. Kleine artistieke beroepen,
 - 2f. Lager toezichthoudend personeel.
3. *Zelfstandige boerenklasse:*
 - 3a. Vissers en jagers,
 - 3b. Overigen.
4. *Arbeidende klassen:*

Handwerkslieden en geschoolde fabrieksarbeiders:

 - 4a. Handwerkslieden,
 - 4b. Handwerkslieden in de industrie,
 - 4c. Handwerkslieden in de bouw,
 - 4d. Geschoolde fabrieksarbeiders,
 - 4e. Dienstpersoneel.

Losse en ongeschoolde arbeiders:

 - 4f. Losse arbeiders,
 - 4g. Ongeschoolde arbeiders,
 - 4h. Landarbeiders,
 - 4i. Ongeschoolde industriearbeiders,
 - 4j. Militairen; lagere rangen.
5. *Lompenproletariaat.*
6. *Zonder.*
7. *Gepensioneerd.*
8. *Onbekend.*

Op twee punten is door ons van de oorspronkelijke indeling van Giele en Van Oenen afgeweken. Afhankelijk van de soort goederen die geproduceerd werden, zijn de grote fabrikanten onderscheiden van de kleine fabrikanten. Eerstgenoemde groep is bij de grote burgerij ondergebracht,

laatstgenoemde bij de kleine zelfstandigen. Gelet op het feit dat officieren voor een belangrijk deel afkomstig waren uit de grote burgerij, leek het zinvoller deze groep niet bij de kleine burgerij onder te brengen, de groep waarin Giele en Van Oenen alle militairen hebben geplaatst.

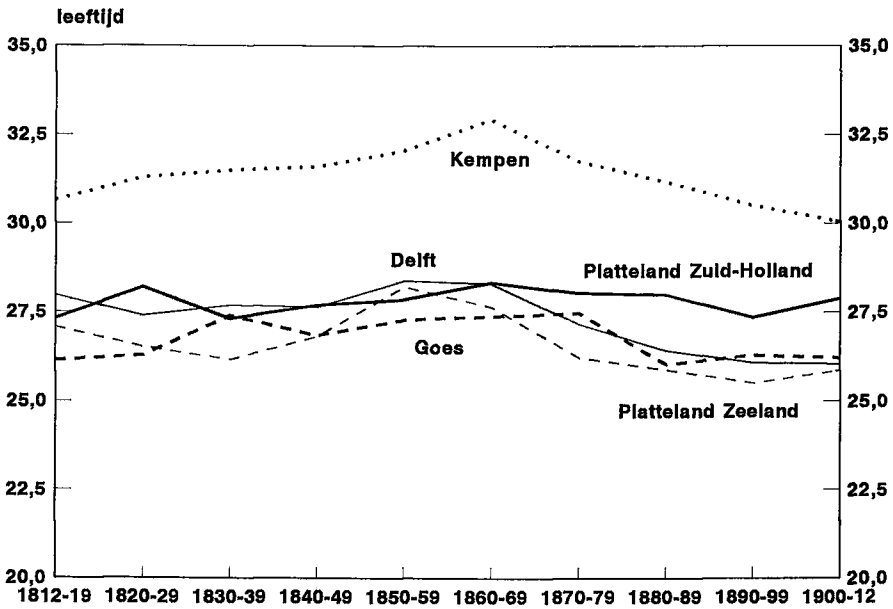
In de praktijk hebben we veelal met samengestelde groepen gewerkt. Zo wordt de grote burgerij veelal als een groep besproken, maar worden kleine burgerij en intellectuelen en beambten van elkaar onderscheiden. Vissers zijn meestal ondergebracht bij de boeren, terwijl binnen de arbeidende klasse onderscheid is gemaakt tussen handwerkslieden en geschoolde fabrieksarbeiders enerzijds (aangeduid met werklieden), losse en ongeschoolde arbeiders en landarbeiders anderzijds. Voor drie gemeenten: Arnhem, Dodewaard en Wageningen, was niet het oorspronkelijke materiaal beschikbaar, doch slechts een volgens een andere beroepsclassificatie ingedeeld bewerkt bestand. Deze gemeenten zijn daarom slechts voor een deel in de vergelijkende analyses betrokken.

De verdeling van de huwelijken naar leeftijd is in het volgende in het algemeen samengevat met de gemiddelde huwelijksleeftijd.¹³ Men dient erop bedacht te zijn, dat de waarde van de gemiddelde huwelijksleeftijd, maar dat geldt evenzeer voor de mediaanwaarde, een misleidend beeld kan geven van de huwelijksluiting. Het aantal gesloten huwelijken per leeftijd was namelijk niet alleen afhankelijk van de neiging om te huwen, die eigen was aan de betreffende leeftijd, maar eveneens van de vaak uiteenlopende aantallen huwbaren, die elke generatie op de verschillende leeftijden telde.¹⁴ Verschillen in gemiddelde huwelijksleeftijden naar sociale groep kunnen evenmin alleen aan verschillen in sociale positie worden toegeschreven. Gedeeltelijk zijn zij namelijk het gevolg van een ongelijke leeftijdsopbouw van de ongehuwden in de verschillende beroepsgroepen. Vergelijkingen kunnen dus zowel verschillen in huwelijksleeftijden aan het licht brengen, als verschillen in de leeftijdsopbouw van de vergeleken groepen.¹⁵

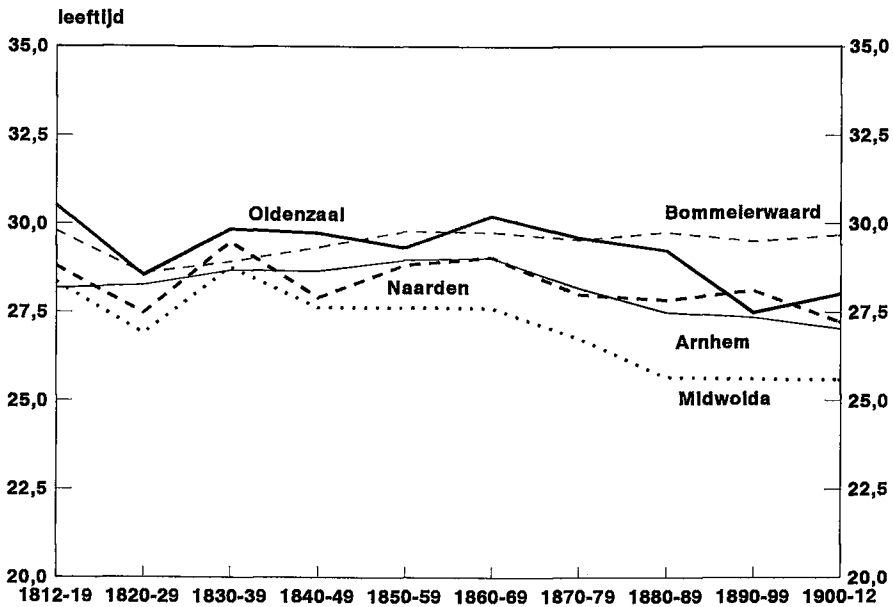
V.2. REGIONALE VERSCHILLEN IN HUWELIJKSLEEFTIJD

In de figuren 5.1 en 5.2 is voor mannen en vrouwen de ontwikkeling van de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk voor een aantal van de belangrijkste gemeenten weergegeven. Omdat het in een aantal gevallen om geringe aantallen waarnemingen ging, zijn gegevens voor periodes van 10 jaar samengevoegd.

Het eerste wat opvalt is de stijging van de huwelijksleeftijd die gedurende de periode 1820-69 in een groot aantal gemeenten heeft plaatsgevonden. Met uitzondering van Naarden en Midwolda, maar inclusief de niet afgebeelde gemeenten Elsloo en Dodewaard, was dat in alle gemeenten het geval. Nergens was deze stijging sterker dan in de Brabantse Kempen.

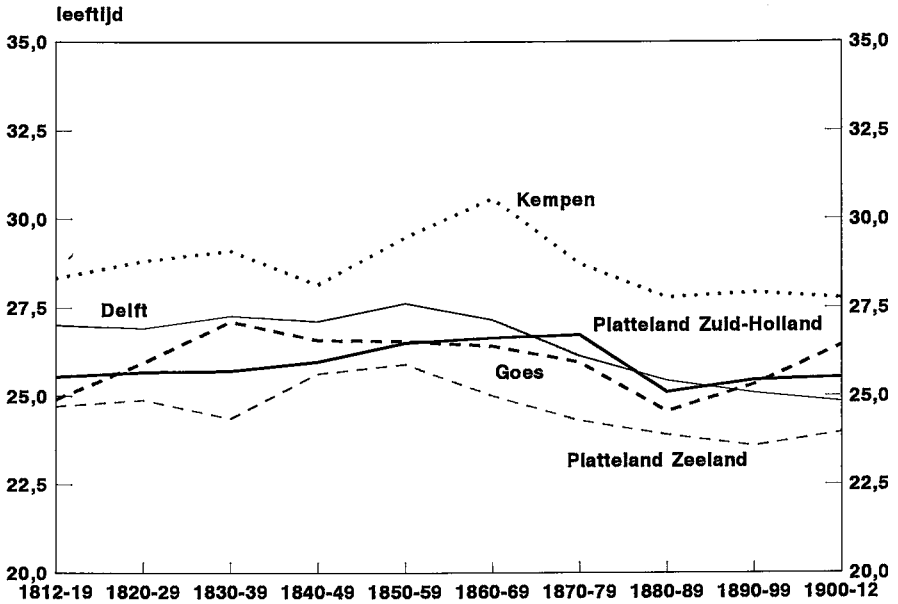

FIGUUR 5.1^a. De gemiddelde huwelijksleeftijd naar periode en geslacht, 1812-1912. Mannen. Eerste huwelijken

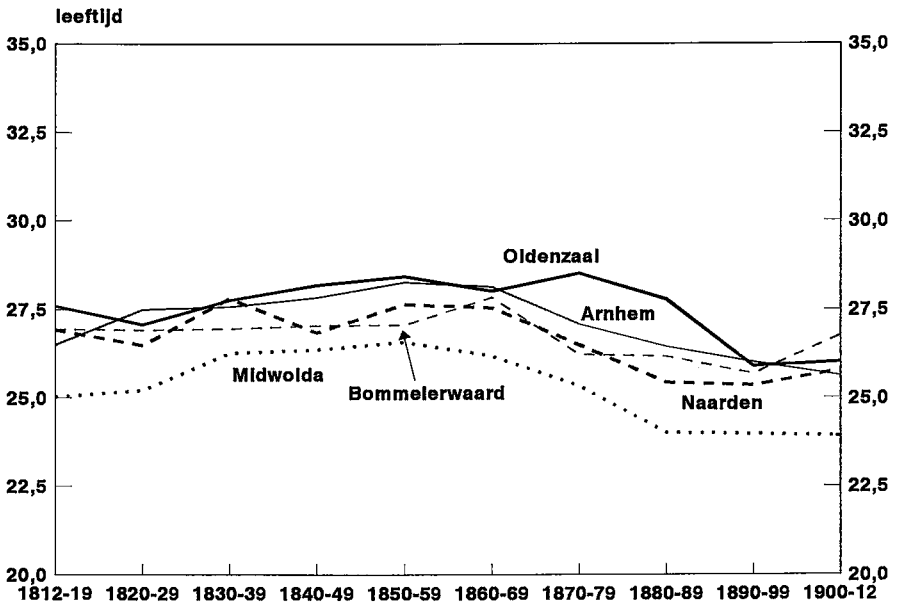

FIGUUR 5.1^b. De gemiddelde huwelijksleeftijd naar periode en geslacht, 1812-1912. Mannen. Eerste huwelijken

PARAGRAAF V.2

FIGUUR 5.2^a. De gemiddelde huwelijksleeftijd naar periode en geslacht, 1812-1912. Vrouwen. Eerste huwelijken

FIGUUR 5.2^b. De gemiddelde huwelijksleeftijd naar periode en geslacht, 1812-1912. Vrouwen. Eerste huwelijken

De in hoofdstuk II voor Nederland als geheel gesignaleerde ontwikkeling van de huwelijksleeftijd, valt met behulp van deze cijfers beter te plaatsen. Zichtbaar wordt, dat wat in de jaren 1850-60 werd waargenomen de eindfase was van een proces van stijgende huwelijksleeftijden, dat al in de eerste decennia van de 19de eeuw was begonnen. Ook de na 1870 landelijk waar te nemen daling van de huwelijksleeftijd was in bijna alle gemeenten terug te vinden. Veelal had deze daling tot gevolg, dat op het einde van de 19e en in het begin van de 20e eeuw op duidelijk lagere leeftijd werd gehuwd dan in de eerste decennia van de vorige eeuw het geval was.

Het boven geschetste verloop in de tijd was niet uniek voor Nederland. Een duidelijke stijging van de huwelijksleeftijd deed zich in de eerste helft van de 19e eeuw eveneens in de door Knodel bestudeerde Duitse dorpen voor, terwijl daar tegen het einde van de 19e eeuw evenzeer een dalende tendens in de huwelijksleeftijd zichtbaar werd.¹⁶ Vandenbroeke trof op het platteland van Vlaanderen en Brabant in de eerste decennia van de 19e eeuw lage huwelijksleeftijden aan, doordat enkele generaties door jong te huwen aan de conscriptie poogden te ontsnappen. Vooral na 1820-30, een periode waarin de ambachtelijke sector een neergang vertoonde, gingen men echter steeds later huwen. Absolute maxima vielen waar te nemen in de periode 1850-59. Pas tijdens het laatste kwart van de 19e eeuw kon van een reële daling van de huwelijksleeftijd worden gesproken.¹⁷ Frankrijk werd volgens Bonneuil in de 19e eeuw gekenmerkt door een regelmatige daling van de huwelijksleeftijd van de vrouw, een daling die zich zowel in rurale als urbane gebieden en in alle beroepsgroepen voordeed. Bij de mannen waren echter in de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd in elke regio en beroepsgroep drie fasen te onderkennen: tussen 1820 en 1850 was van een regelmatige stijging sprake, tussen 1850 en 1870, een periode van crisis en epidemieën, van een stabilisatie en van 1870 tot circa 1900 van een daling.¹⁸ Opnieuw valt de parallel met de Nederlandse situatie op. Voor Engeland presenteerde Teitelbaum echter gegevens die in een andere richting wezen. Tussen 1850 en 1870 daalde daar de gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk namelijk licht, terwijl deze vervolgens tot boven het beginniveau steeg en pas na 1911 weer afnam.¹⁹

Hoewel in bijna alle onderzochte Nederlandse gemeenten na 1870 een daling van de huwelijksleeftijd optrad varieerde de mate van daling sterk per regio. In de Bommelerwaard en op het platteland van Zuid-Holland was deze daling bij de mannen bijna nihil, maar in Delft, in de Kempen en op het Zeeuwse platteland nam, vergeleken met het midden van de 19e eeuw, de huwelijksleeftijd van de mannen met 2,5 jaar af en in Oldenzaal en Midwolda was de daling nauwelijks minder.

Niettegenstaande de min of meer uniforme ontwikkeling in de tijd, liep de hoogte van de huwelijksleeftijd regionaal zeer sterk uiteen. De uitkomsten stemmen overeen met het door Hofstee beschreven patroon. In de Kempen week de situatie het meest van die in de rest van Nederland af.

Mannen huwden hier rond het midden van de eeuw gemiddeld 3,5 jaar later dan de Nederlandse bevolking als geheel, namelijk pas wanneer zij rond de 33 jaar waren. In de jaren daarvoor lag de huwelijksleeftijd echter veel hoger dan in de andere gemeenten. Eerste huwelijken werden hier en in Elsloo gedurende het grootste deel van de 19e eeuw gemiddeld pas gesloten, wanneer de man boven de 30 jaar was.

Relatief hoog, namelijk tegen de 30 jaar, lagen de huwelijksleeftijden in de Bommelerwaard en Oldenzaal. De leeftijd bij eerste huwelijk was daarentegen veel lager in de Zeeuwse gemeenten, in Midwolda en, later in de eeuw, in Delft. Hier werden in het midden van de 19e eeuw de huwelijken circa 1,5 jaar eerder gesloten dan gemiddeld in Nederland het geval was en vergeleken met de Kempen vond het huwelijk circa 5,0-5,5 jaar eerder plaats. Dit verschil bleef, op iets lager niveau, gedurende de gehele 19e eeuw bestaan.

Opmerkelijk was het verschil in huwelijksleeftijd tussen de steden Delft en Arnhem enerzijds en de plattelandsgemeenten in de provincies Zuid-Holland en Gelderland anderzijds. Mannen uit de Bommelerwaard sloten tot ongeveer 1870 hun eerste huwelijken slechts weinig later dan die uit Arnhem. Na 1870 daalde de huwelijksleeftijd in deze stad echter veel sterker dan op het platteland en in de periode 1890-1910 werden huwelijken in Arnhem dan ook circa 2,5 jaar vroeger gesloten dan in het Gelderse rivierengebied. In Delft waren de verschillen ten opzichte van het platteland tot circa 1870 gering, maar de sterke daling der huwelijksleeftijd die in deze stad na 1870 zichtbaar was, leidde later echter tot een fors verschil in huwelijksleeftijd (circa 2,0 jaar).

De bij de mannen gesignaleerde ontwikkelingen deden zich voor een belangrijk deel eveneens bij de vrouwen voor. Er was in de meeste gemeenten aanvankelijk een toename van de leeftijd bij eerste huwelijk, die na circa 1870 door een daling werd gevolgd. Deze had tot gevolg, dat rond 1910 de huwelijksleeftijden lager waren dan in het begin van de 19e eeuw. De regionale variatie vertoonde een identiek patroon. In de zuidelijke gemeenten huwden vrouwen rond het midden van de eeuw circa 2,5 jaar later dan de Nederlandse bevolking als geheel en circa 4,5-5,0 jaar later dan vrouwen op het Zeeuwse platteland.

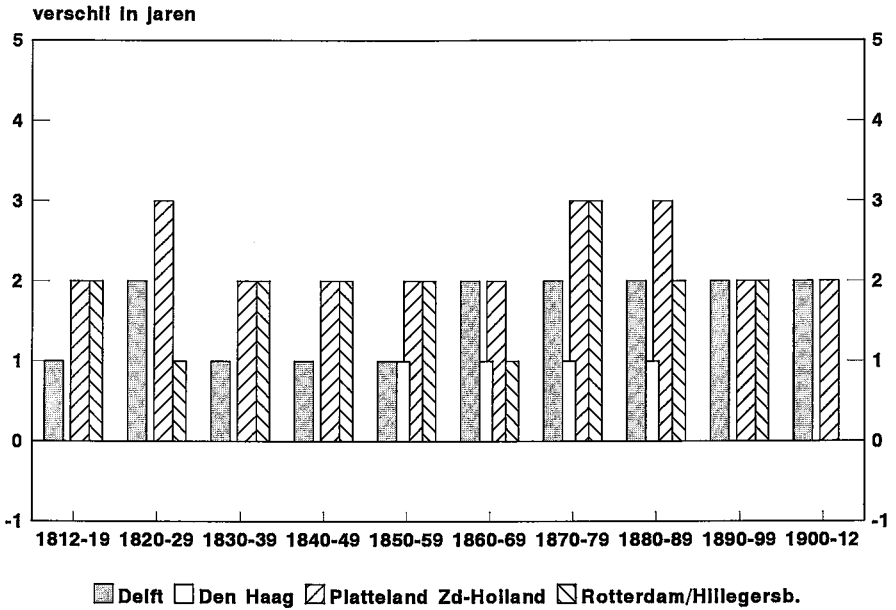
Er waren niettemin enkele verschillen met de situatie bij de mannen. Zo viel een daling van de huwelijksleeftijd bij de vrouwen na 1870 ook te constateren in de Bommelerwaard en op het platteland van Zuid-Holland. Het gevolg daarvan was allereerst, dat in deze gebieden na 1870 sprake was van een groter verschil in huwelijksleeftijd tussen mannen en vrouwen dan voorheen het geval was. Een tweede gevolg was, dat ten opzichte van de steden in dezelfde provincies, waar overigens de daling van de huwelijksleeftijd bij de vrouwen eveneens sneller verliep dan bij de mannen, het verschil in huwelijksleeftijd tussen mannen en vrouwen veel groter werd. Zo beliepen in de Bommelerwaard de verschillen in huwelijksleeftijd tussen mannen en vrouwen meer dan 3,0 jaar tegenover 1,3-1,5 jaar in Arnhem.

Meer uitvoerig kan het verschil in leeftijd tussen huwende mannen en vrouwen worden nagegaan, door per gemeente en per periode de mediane verschillen in huwelijksleeftijd te berekenen, dat wil zeggen het leeftijdsverschil in jaren, waar beneden en waar boven 50% der leeftijdsverschillen tussen huwende mannen en vrouwen lag. Deze gegevens zijn voor het totaal der eerste en niet-eerste huwelijken afgebeeld in figuur 5.3.

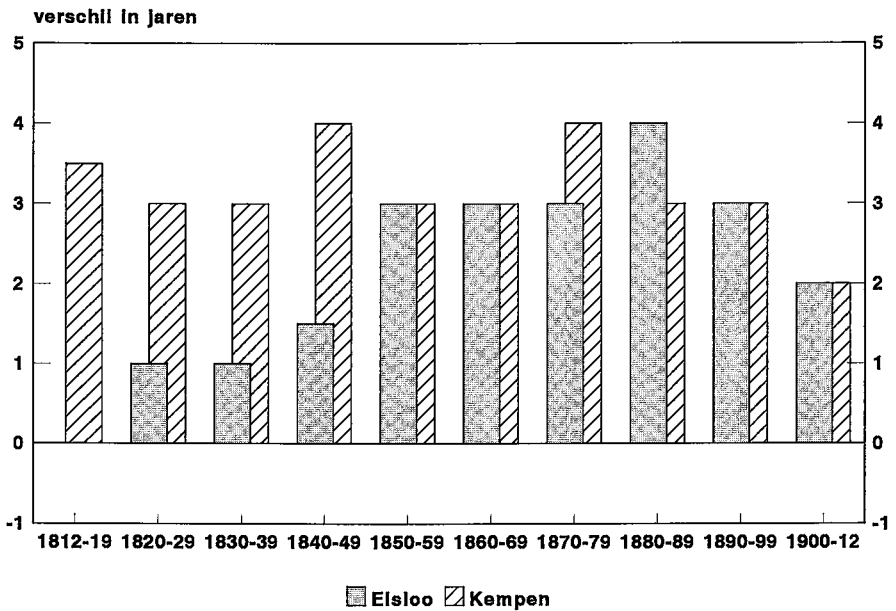
In bijna alle regio's bedroeg deze waarde + 2 jaar. Dat wil zeggen, dat in 50% van de huwelijken de man 2 of meer jaar ouder was dan de vrouw. Van een duidelijke verandering van deze waarde was in de 19e eeuw geen sprake. Wel waren er duidelijk regionale verschillen. In de Kempen, in Elsloo, in Oldenzaal en in de Bommelerwaard waren tot circa 1890 situaties, waarin de man veel ouder was dan de vrouw, meer gebruikelijk. In deze streken en gemeenten was lange tijd in 50% der gevallen de man drie of meer, of zelfs vier of meer jaar ouder dan de vrouw. In Goes, Delft en Arnhem lag de mediaanwaarde rond de + 1 jaar. Hier was dus in 50% der huwelijken de man 1 of meer jaar ouder dan de vrouw.

Hoe lag de situatie in andere landen? Kenmerkend voor de ontwikkeling in Frankrijk achtte Bonneuil de overgang van een systeem, gekenmerkt door relatief late huwelijken van vrouwen en gesloten met mannen van ongeveer dezelfde leeftijd, naar een patroon van op relatief jonge leeftijd gesloten huwelijken met mannen die ouder waren dan de vrouw.²⁰ Knodel constateerde in Duitsland gedurende de 18e en 19e eeuw slechts een geringe verandering van het leeftijdsverschil tussen man en vrouw. Wel ging achter dit constante gemiddelde een grote verandering in de verdeling van de leeftijdsverschillen schuil. Het percentage huwelijken, waarin de man 10 of meer jaar ouder was dan de vrouw en het percentage huwelijken waarin de vrouw ouder was dan de man, daalde substantieel.²¹

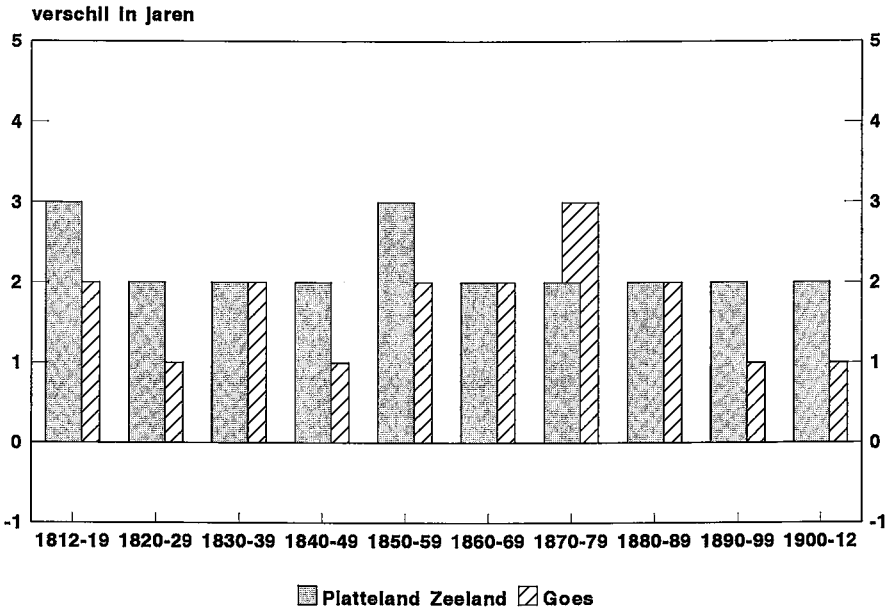
Het waren gegevens als de hier gepresenteerde, die door Shorter werden geïnterpreteerd als een indicatie van een verschuiving in de determinanten van de partnerkeuze, namelijk van instrumentele naar emotionele overwegingen bij het kiezen van een echtgenote. In zijn opvatting waren, in een situatie waarin economische overwegingen van primaire betekenis waren bij de keuze van een huwelijkspartner, oudere vrouwen aantrekkelijke partners, onder meer vanwege het grotere spaargeld waarover zij beschikten en de grotere ervaring die zij hadden in zaken die van belang waren voor het voeren van een huishouden (boterbereiding, spinnen, verzorging van de tuin).²² Wanneer romantische liefde belangrijker wordt bij het kiezen van een partner en het kameraadschapshuwelijk het dominante model wordt en naarmate technieken voor de beperking van het kindertal zich verder ontwikkelen, worden de vroegere argumenten voor de keuze van een partner minder belangrijk en krijgt de verenigbaarheid van karakters meer betekenis. De kans daarop was groter wanneer de partners gelijke leeftijden hadden. Romantische liefde was immers gebaseerd op de mogelijkheid een voortdurende dialoog met de partner te voeren en om deze te voeren dienden mensen gemeenschappelijke ervaringen te hebben.

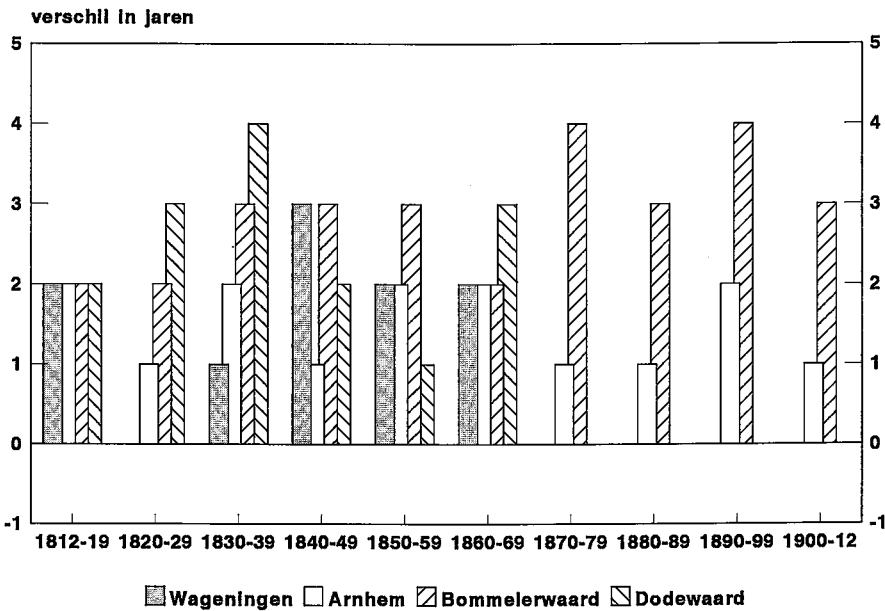
FIGUUR 5.3^a. Het verschil in huwelijksleeftijd van mannen ten opzichte van vrouwen, naar periode. Mediaan. Alle huwelijken. Zuid-Holland

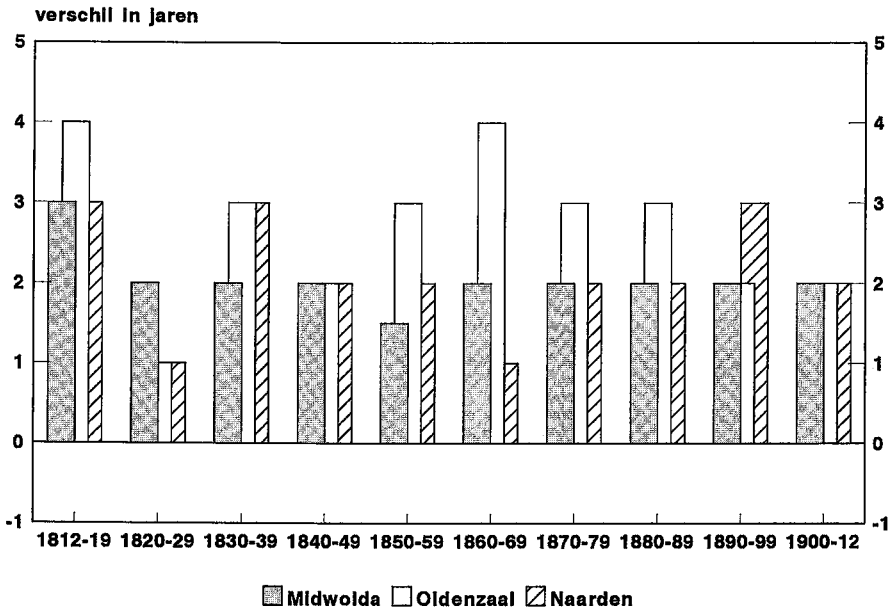
FIGUUR 5.3^b. Het verschil in huwelijksleeftijd van mannen ten opzichte van vrouwen, naar periode. Mediaan. Alle huwelijken. Zuid-Nederland

FIGUUR 5.3^c. Het verschil in huwelijksleeftijd van mannen ten opzichte van vrouwen, naar periode. Mediaan. Alle huwelijken. Zeeland

FIGUUR 5.3^d. Het verschil in huwelijksleeftijd van mannen ten opzichte van vrouwen, naar periode. Mediaan. Alle huwelijken. Gelderland

FIGUUR 5.3^c. Het verschil in huwelijksleeftijd van mannen ten opzichte van vrouwen, naar periode. Mediaan. Alle huwelijken. Overig Nederland

Hieraan droeg het behoren tot dezelfde cohort sterk bij. Mensen die op dezelfde leeftijd huwden werden bovendien gezamenlijk oud en voorkwamen daardoor de problemen die zich in de niet-traditionele samenleving voordeden tussen uitgebluste oude mannen en nog levendige vrouwen.

In traditionele samenlevingen zou deze potentie tot overspel van een jongere vrouw geen problemen hebben veroorzaakt, omdat zulke vrouwen hun sexualiteit onderdrukten en het verbod op overspel volstrekt geïnternaliseerd was. Onze gegevens ondersteunden, net zo min overigens als die van Knodel, Shorters opvattingen. In de 19e eeuw was immers van een vermindering van de leeftijdsverschillen tussen echtgenoten geen sprake.

Leeftijdsnormen definieerden en sanctioneerden de gepaste tijdstippen voor levensgebeurtenissen als het huwelijk, maar de leeftijdsnorm was in feite een range rondom gedrag, een norm die ruimte vrijliet voor keuzes. De mate waarin de huwelijksleeftijd als een strikte norm werd opgevat en afwijkingen van die norm mogelijk waren, kan worden afgeleid uit de spreiding van de huwelijksleeftijden rondom het gemiddelde. Een indicatie voor die spreiding vormt de standaarddeviatie.

Tussen gemeenten, tussen beide geslachten en tussen perioden was er sprake van een grote variatie in de mate van spreiding van de huwelijks-

leeftijd. In het merendeel van de gemeenten nam in de loop der tijd de variatie in de huwelijksleeftijd der mannen en vrouwen af. Deze tendens deed zich met name na 1870-80 voor. Uitzonderingen op deze regel waren onder meer de Kempen, het platteland van Zuid-Holland en de Bommerwaard.

Over het geheel genomen bestond er in Nederland bij de vrouwen meer variatie in de huwelijksleeftijd, gemeten aan de standaarddeviatie, dan bij de mannen. Tussen de gemeenten bestonden in dit opzicht echter grote verschillen. In de Kempen, in Elsloo en in de Gelderse gemeenten was de variatie in huwelijksleeftijd bij mannen groter dan bij vrouwen; in West- en Noord-Nederland daarentegen was onder vrouwen van een grotere mate van spreiding der leeftijd bij huwelijksluiting sprake dan bij mannen.

Binnen zeer nauw omschreven leeftijds marges vonden de huwelijken plaats in Midwolda en op het Zeeuwse platteland. Daarnaast waren er gemeenten die opvielen door een zeer sterke mate van variatie in de leeftijden bij huwelijk. Bij de mannen waren dat de gemeenten in het zuiden (Elsloo en de Kempense gemeenten) en in Gelderland, bij de vrouwen de Gelderse gemeenten en de steden (Delft, Den Haag, Rotterdam en Arnhem).

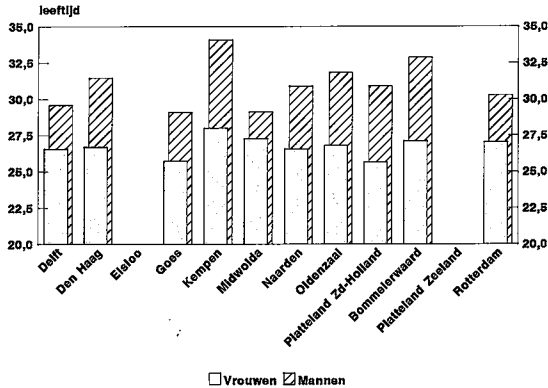
Opnieuw stond Nederland in dit opzicht niet alleen. Vanaf 1880 daalde eveneens in Frankrijk de standaarddeviatie van de huwelijksleeftijd. De gewoonten van de Fransen werden in dit opzicht homogener, merkte Bonneau op.²³ Modell et al. constateerden in de Verenigde Staten dat in de 19e eeuw de spreiding in de huwelijksleeftijd geringer was geworden. Deze afgenomen spreiding werd verklaard uit de toegenomen homogenisering van het land, waardoor de vroegere leeftijdsgradaties die specifiek waren voor regio's of stedelijke en rurale gemeenschappen, zijn verdwenen.²⁴

V.3. SOCIALE VERSCHILLEN IN HUWELIJSLEEF TIJD

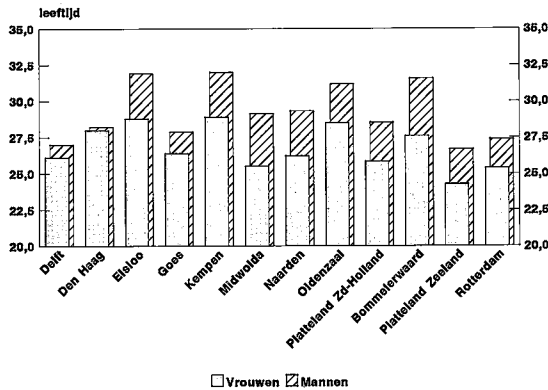
Gegevens met betrekking tot de verschillen in huwelijksleeftijd naar de sociale groep van de man op het tijdstip van het huwelijk zijn in figuur 5.4 gepresenteerd. Deze gegevens betreffen uitsluitend de eerste huwelijken van de man en verwijzen naar waarnemingen, die op de gehele periode (1812-1912) betrekking hebben. Sociale groepen die minder dan 20 personen telden zijn niet opgenomen.

We kunnen de uitkomsten betreffende de sociale differentiatie als volgt samenvatten:

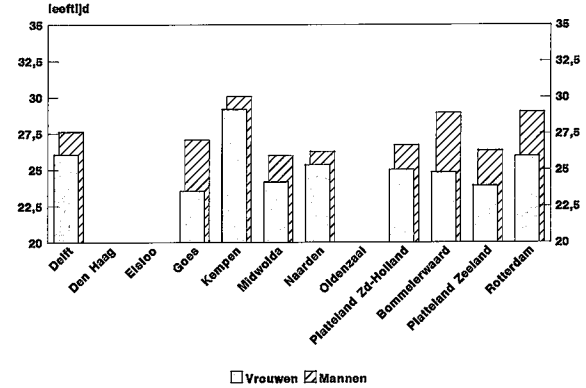
Bij de mannen werd de grote burgerij in elke gemeente door de hoogste leeftijd bij huwelijk gekenmerkt. Op enige afstand daarachter volgden de intellectuelen en beambten en de boeren. De gemiddelde huwelijksleeftijd van de kleine burgerij lag daar weer onder. Het vroegst werd er gehuwd door werklieden. Hun leeftijd bij huwelijk lag duidelijk lager dan die van

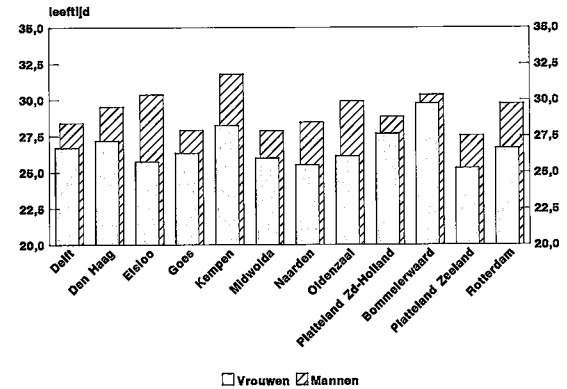
FIGUUR 5.4^a. De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk naar regio. Grote burgerij

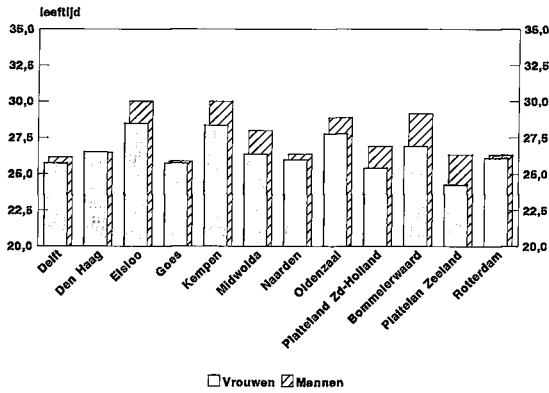
FIGUUR 5.4^c. De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk naar regio. Boeren

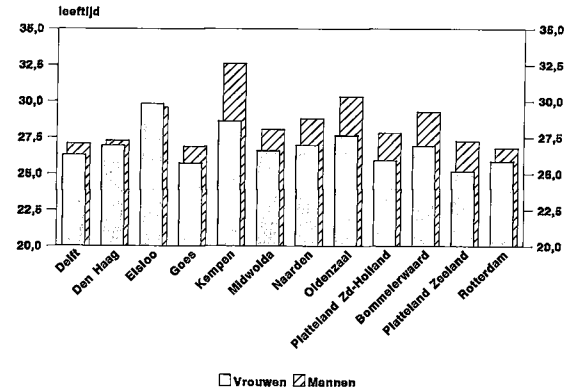
FIGUUR 5.4^b. De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk naar regio. Landarbeiders

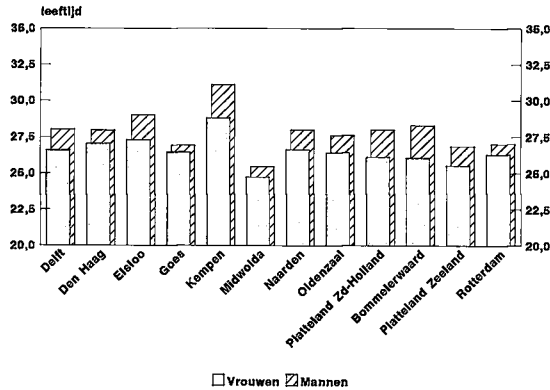
FIGUUR 5.4^d. De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk naar regio. Intellectuelen en beambten

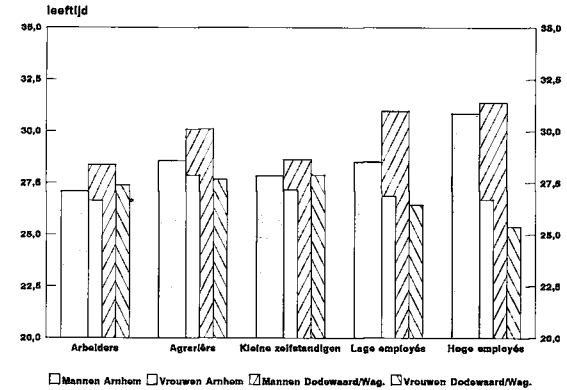
FIGUUR 5.4^e. De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk naar regio. Werklieden

FIGUUR 5.4^f. De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk naar regio. Kleine burgerrij

FIGUUR 5.4^g. De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk naar regio. Losse arbeiders

FIGUUR 5.4^h. De gemiddelde leeftijd bij eerste huwelijk. Arnhem en Dodewaard/Wageningen

de landarbeiders en de losse arbeiders. Bij de vrouwen was van een andere rangorde sprake. Weliswaar werden door landarbeiders en, op enige afstand daarachter, door werklieden huwelijken op jongere leeftijd gesloten dan door enige andere groep, de hoogste huwelijksleeftijden waren veelal te vinden bij vrouwen die huwden met losse en ongeschoolde arbeiders. Zij werden direct gevolgd door boeren en intellectuelen en beambten en op korte afstand door de grote burgerij en de kleine burgerij. Plaatselijk deden zich echter grote verschillen in de uitkomsten voor en het is daarom zinvol de conclusies wat te nuanceren, door aan de hand van grafieken de ontwikkeling per sociale groep voor de verschillende regio's na te gaan.

Zoals gesteld huwden mannen die behoorden tot de grote burgerij in Nederland over het algemeen pas op hoge leeftijd. Uit figuur 5.4 blijkt dat in het merendeel der gemeenten de 30,0 jaar overschreden was vooraleer een huwelijk plaatsvond. In de Kempen lag de gemiddelde huwelijksleeftijd van de grote burgerij zelfs boven de 34 jaar, in Den Haag, in de Bommelerwaard en in Oldenzaal boven de 31 jaar. In Goes, Delft en Midwolda kwam de huwelijksleeftijd van deze groep daarentegen niet boven de 30 jaar uit. Vrouwen die huwden met mannen uit de hoge burgerij waren over het algemeen veel jonger; in de meeste gemeenten lag de huwelijksleeftijd tussen de 26 en 27 jaar. Uitschieters naar beneden waren Goes en het platteland van Zuid-Holland. Vrouwen huwden daar rond de 25-jarige leeftijd, terwijl vrouwen in de Kempen op het moment van huwelijk duidelijk ouder waren.

Een grote mate van regionale variatie was kenmerkend voor de huwelijksleeftijden van de boeren. In de Kempen was deze groep gemiddeld ouder dan 32 voor zij aan een eerste huwelijk toekwam, maar ook in Elsloo, in Oldenzaal, en in de Bommelerwaard waren gemiddelde huwelijksleeftijden rond de 31-32 jaar gebruikelijk. In Dodewaard/Wageningen huwden de agrariërs pas wanneer zij ouder waren dan 30. In West-Nederland, op het Zeeuwse platteland en in Groningen trouwden boeren echter circa 3 tot 5 jaar eerder dan in Oost- en Zuid-Nederland. Vrouwen die huwden met een boer kenden een vergelijkbaar patroon, op een veel lager niveau overigens. Laat, tussen 28 en 29 jaar, huwden vrouwen in de Kempen, in Oldenzaal, in Elsloo en in de Bommelerwaard. Relatief vroeg in West-Nederland, Zeeland en Midwolda. Leeftijden rond de 25 jaar waren voor vrouwen alleszins gebruikelijk.

De vissers, die als groep normaliter bij de boeren zijn inbegrepen, waren in Den Haag (Scheveningen!) zo talrijk, dat zij hier als afzonderlijke groep zijn onderscheiden. De huwelijksleeftijd van de 274 vissers lag met 23,2 jaar ver onder die van enige andere groep en hetzelfde gold voor hun vrouwen. Zij huwden gemiddeld op 22,6-jarige leeftijd.

De situatie van de intellectuelen en beambten leek enigszins op die van de grote burgerij, maar mannen waren hier toch over het algemeen iets jonger wanneer zij huwden, namelijk tussen 28 en 30 jaar. Vrouwen waren

op het moment van het huwelijk tussen 25 en 26 jaar oud. Bij beide sexen waren er echter uitschieters. Duidelijk aan de bovenkant van de rangorde bevonden zich de mannen uit de Kempen en de Bommelerwaard. Hier werden gemiddelden aangetroffen boven de 30 jaar. In de Zeeuwse gemeenten, in Midwolda en West-Nederland huwde deze groep betrekkelijk vroeg. Voor vrouwen uit de Kempen en de Bommelerwaard gold eveneens dat zij, wanneer zij met intellectuelen en beambten huwden, gemiddeld 2-3 jaar later trouwden dan in de meeste andere gemeenten gebruikelijk was. De situatie in Arnhem en Dodewaard/Wageningen, waar gegevens over hogere employés en lagere employés beschikbaar waren, week in wezen niet af van die in de meerderheid der gemeenten.

De huwelijksleeftijd van de mannen die tot de kleine burgerij behoorden lag rond de 27,5 jaar. Opnieuw waren het de zuidelijke gemeenten, Oldenzaal en de Bommelerwaard die duidelijk boven dit gemiddelde uitstaken. Vrouwen uit deze groep sloten hun huwelijk in het algemeen tussen hun 25e en 26e levensjaar. De beide regio's in het Zuiden, Oldenzaal en de Bommelerwaard, de regio's waar relatief laat werd gehuwd, vormden hierop opnieuw weer de gebruikelijke uitzonderingen. Met name valt te wijzen op de Kempen, waar vrouwen de 30 gepasseerd waren wanneer ze voor het eerst huwden.

Gegevens over landarbeiders waren slechts voor enkele gemeenten in voldoende aantallen beschikbaar. De huwelijksleeftijd van deze groep lag duidelijk lager dan die van de eerder besproken categorieën. Hier bestond eveneens echter een sterke mate van differentiatie. Landarbeiders in Midwolda, in Naarden en op het Zeeuwse platteland, huwden gemiddeld rond de 26-jarige leeftijd. In de Kempen en de Bommelerwaard daarentegen waren huwelijken rond de 30 jaar, respectievelijk 29 jaar, gebruikelijk. Bij de vrouwen van landarbeiders was de huwelijksleeftijd over het algemeen eveneens laag te noemen. Leeftijden rond de 25 waren normaal. Vrouwen uit de Kempen die met landarbeiders huwden, trouwden echter gemiddeld 5 of meer jaar later dan vrouwen uit vergelijkbare sociale groepen in West-en Noord-Nederland.

De huwelijksleeftijd van de werklieden varieerde tussen de 26 en de 30 jaar. Duidelijk aan de onderkant van de rangorde lagen de beide Zeeuwse regio's en de gemeenten in West-Nederland; boven aan de rangorde bevonden zich de zuidelijke gemeenten, de Bommelerwaard en Oldenzaal. Hetzelfde patroon was wederom kenmerkend voor de vrouwen. Daarbij viel op, dat daar waar de huwelijksleeftijd van de mannen laag was, de huwelijksleeftijd van de vrouwen nauwelijks onder die van de mannen lag. Verschillen van 0,5 jaar of minder waren gebruikelijk. De regionale variatie was bij de vrouwen uit deze sociale klasse wederom aanzienlijk. Vrouwen op het Zeeuwse platteland huwden circa 4 jaar eerder dan vrouwen uit de Kempen of Elsloo.

Het is opmerkelijk dat de losse en ongeschoolde arbeiders veelal op oudere leeftijd een huwelijk sloten dan de meer geschoolde werklieden, wier

beroepspositie vaster was en die in sterkere mate geschoolde arbeid verrichtten. De huwelijksleeftijden der losse arbeiders lagen evenzeer hoger dan die van de landarbeiders en ongeveer op hetzelfde niveau als die van de kleine burgerij. Er was bij deze groep sprake van een relatief grote uniformiteit van de huwelijksleeftijd. Met uitzondering van de Kempen en Elsloo enerzijds, Midwolda anderzijds, lag bij de mannen het gemiddelde rond de 27-28 jaar. Het cijfer van Midwolda lag circa 1,5 jaar lager, dat van de Kempen circa 3 jaar hoger. Vrouwen die huwden met mannen uit de hier besproken sociale groep huwden gemiddeld rond de 26 tot 27-jarige leeftijd. In de Kempen lag de huwelijksleeftijd opnieuw 4 jaar boven die van de vrouwen uit Midwolda. Arnhem en Dodewaard/Wageningen vertoonden voor de groep arbeiders een patroon dat aansloot bij het voorgaande.

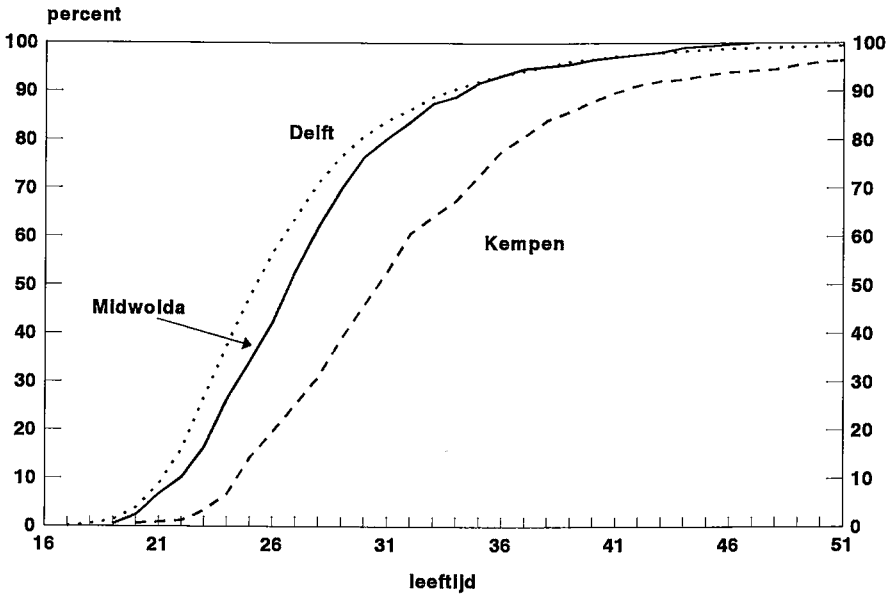
De boven gepresenteerde gegevens met betrekking tot de gemiddelde huwelijksleeftijd geven vanzelfsprekend maar een zeer globaal inzicht in de leeftijd, waarop in de verschillende sociale groepen het eerste huwelijk plaatsvond. Een meer gedetailleerd beeld is voor een drietal contrasterende gemeenten en streken – Delft, de Kempen en Midwolda – echter geschetst in figuur 5.5. Daarin is steeds voor een vijftal sociale groepen de relatieve cumulatieve verdeling naar leeftijd van de eerste huwelijken weergegeven. Op elke leeftijd is aangegeven welk percentage van het totaal aantal gesloten huwelijken op of voor deze leeftijd reeds had plaatsgevonden. De figuren illustreren op treffende wijze de geweldige regionale en sociale variatie die in de huwelijksleeftijd bestond.

Onder de kleine burgerij van de Kempen (figuur 5.5a) was pas op 27-jarige leeftijd 25% van de huwende mannen gehuwd. In Midwolda was dat echter al het geval op 23-jarige leeftijd, in Delft op 22-jarige leeftijd. In de Kempen had pas op de leeftijd van 30 jaar de helft van de huwende mannen uit de kleine burgerij een huwelijk gesloten. In Midwolda was dat al op 26-jarige leeftijd het geval, in Delft op de leeftijd van 25. Van de Kempense mannen was op de leeftijd van 35 75% gehuwd, van die in Midwolda was dat het geval op de leeftijd van 29, van die in Delft op de leeftijd van 28.

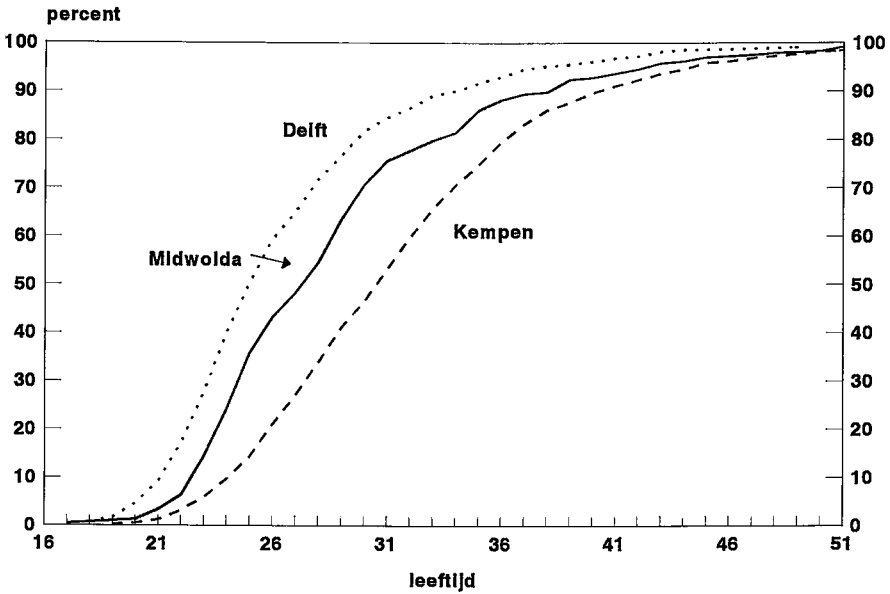
Voor de grote burgerij gold dat de mediane leeftijd bij huwelijk in de Kempen 4 jaar hoger lag dan in Midwolda en 5 jaar hoger dan in Delft. Ook de leeftijd waarop 25% der mannen uit de grote burgerij reeds een huwelijk had gesloten, lag in de Kempen 4 jaar hoger dan in de beide gemeenten. De leeftijd waarop 75% der mannen was gehuwd lag in de Kempen zelfs 6 jaar hoger. Vergelijkbare verschillen deden zich voor onder de intellectuelen en beampten.

Bij de boeren (figuur 5.5b) was eveneens van grote regionale verschillen sprake. De leeftijd waarop 50% der mannen was gehuwd lag in de Kempen 3, respectievelijk 5 jaar hoger dan in Midwolda en Delft.

Van de losse arbeiders (figuur 5.5c) in de Kempen was pas op 29-jarige

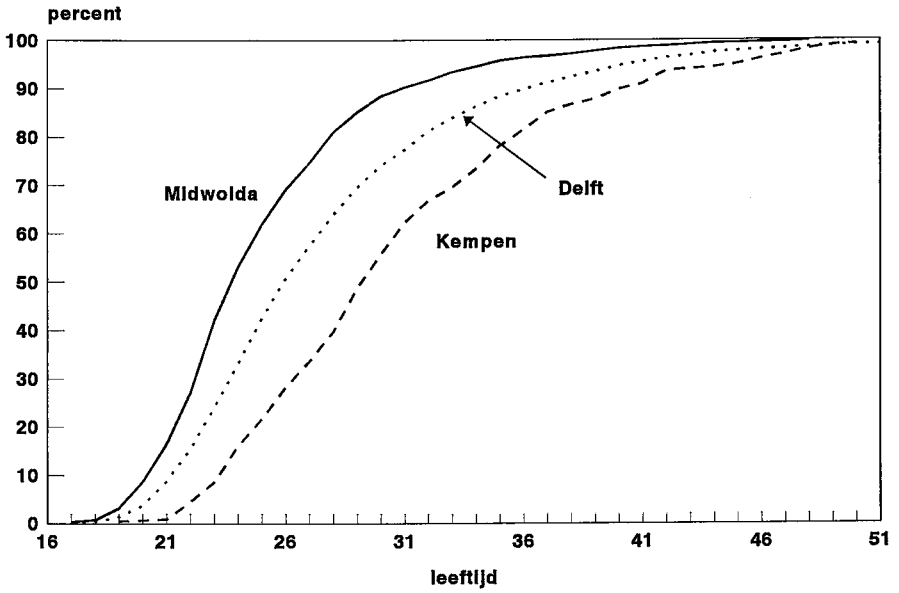

FIGUUR 5.5^a. De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; kleine burgerij. Mannen. Eerste huwelijken

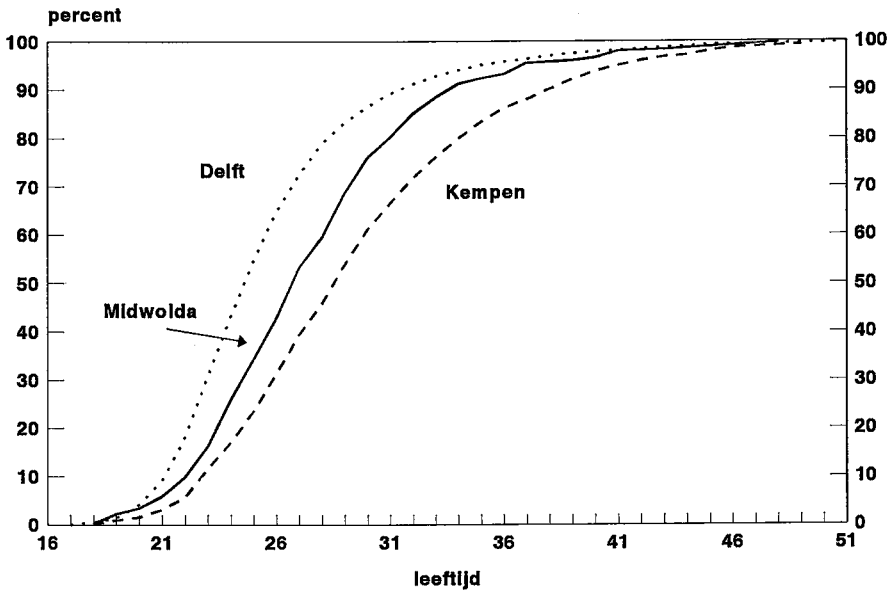

FIGUUR 5.5^b. De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; boeren. Mannen. Eerste huwelijken

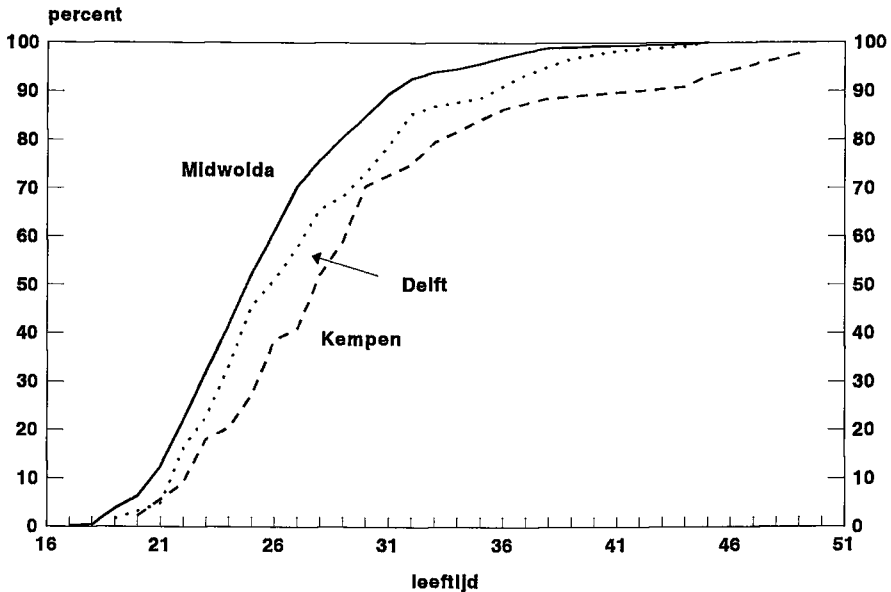
PARAGRAAF V.3

FIGUUR 5.5^c. De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; losse en ongeschoolde arbeiders. Mannen. Eerste huwelijken

FIGUUR 5.5^d. De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; werklieden. Mannen. Eerste huwelijken

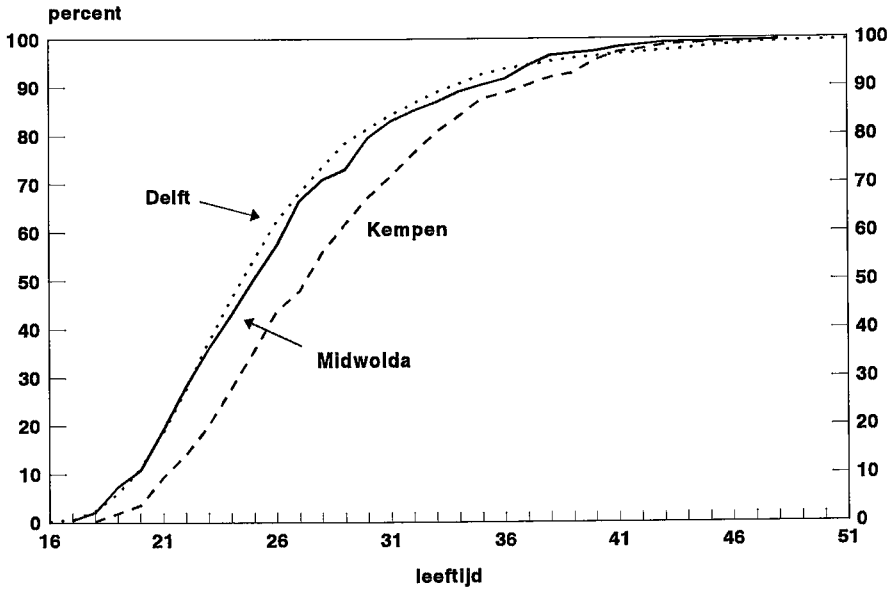

FIGUUR 5.5^e. De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; landarbeiders. Mannen. Eerste huwelijken

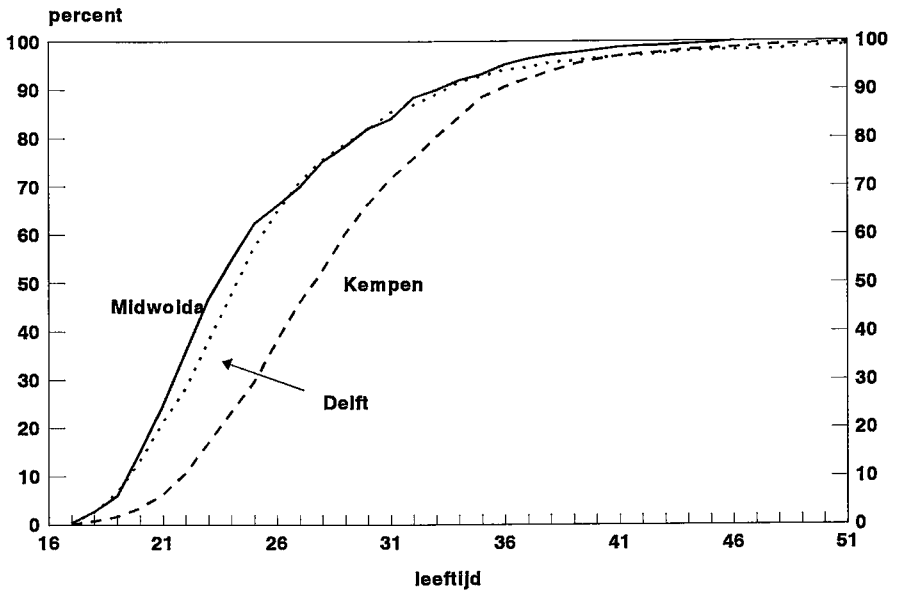
leeftijd de helft gehuwd; in Midwolda was dat echter al op de leeftijd van 23 het geval, in Delft op 26-jarige leeftijd. Onder de werklieden en landarbeiders deden zich eveneens regionale verschillen voor, doch deze waren over het algemeen van iets geringere omvang. Bij de werklieden (figuur 5.5d) lagen de mediane huwelijksleeftijden in de Kempen 2-4 jaar hoger, de leeftijden waarop 25% was gehuwd 1-3 jaar hoger. Voor de landarbeiders (figuur 5.5e) gold een verschil in mediane leeftijd van 2-3 jaar, terwijl het eerste kwartiel 1-2 jaar hoger lag.

Uit figuur 5.6 wordt duidelijk dat bij de vrouwen de verschillen van geringere omvang waren. Met name in de (niet afgebeelde) hogere sociale lagen was dat het geval. In de Kempen lag de leeftijd waarop 25% der vrouwen was gehuwd bij de grote en bij de kleine burgerij en bij de intellectuelen en beambten 1-2 jaar hoger dan in Delft en Midwolda. Eenzelfde situatie deed zich voor onder de werklieden (figuur 5.6d). Bij boeren (figuur 5.6b) en landarbeiders (5.6e) lagen de verschillen echter rond de 3-4 jaar. De mediane huwelijksleeftijd was bij boeren, werklieden en losse arbeiders eveneens 3-5 jaar hoger, doch het verschil lag bij de overige sociale groepen tussen de 1 en de 3 jaar. De leeftijd waarop 75% van de vrouwen een huwelijk had gesloten lag in de Kempen voor de grote en kleine burgerij en voor de intellectuelen en beambten 2-3 jaar hoger dan in Delft en Midwolda. Voor boeren, landarbeiders en werklieden en losse arbeiders werden verschillen in de orde van grootte van 2-6 jaar aangetroffen.

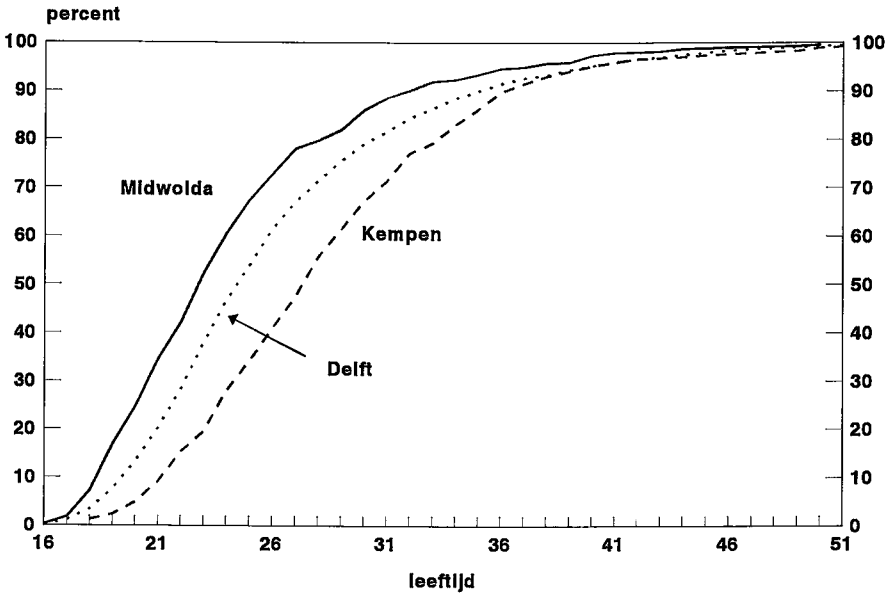
PARAGRAAF V.3

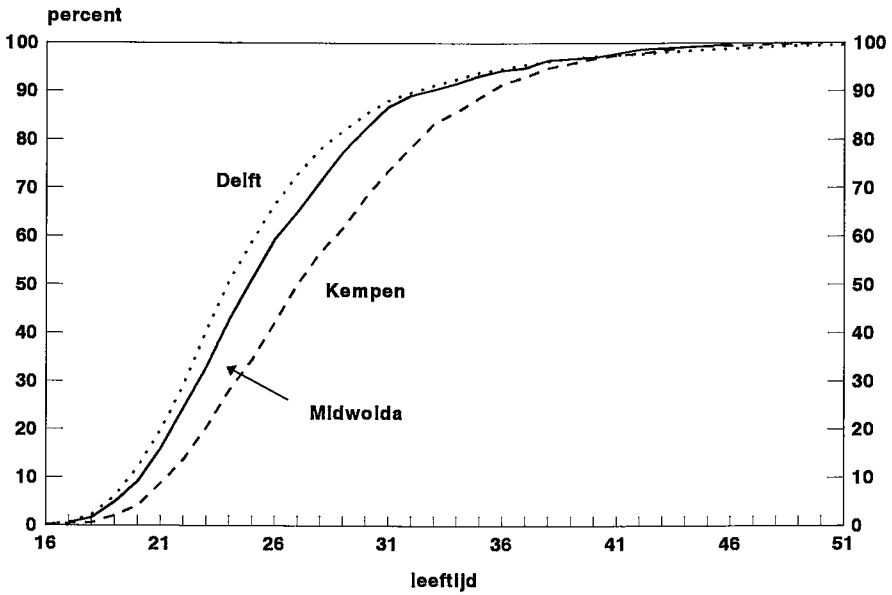
FIGUUR 5.6^a. De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; kleine burgerij. Vrouwen. Eerste huwelijken

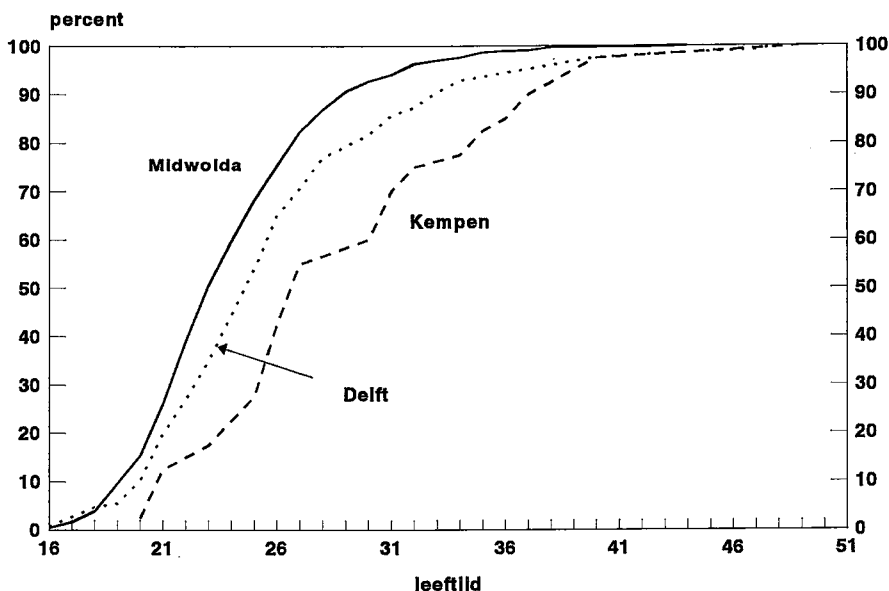
FIGUUR 5.6^b. De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; boeren. Vrouwen. Eerste huwelijken

FIGUUR 5.6c. De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; losse en ongeschoolde arbeiders. Vrouwen. Eerste huwelijken.

FIGUUR 5.6d. De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; werklie-den. Vrouwen. Eerste huwelijken

FIGUUR 5.6°. De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; landarbeiders. Vrouwen. Eerste huwelijken

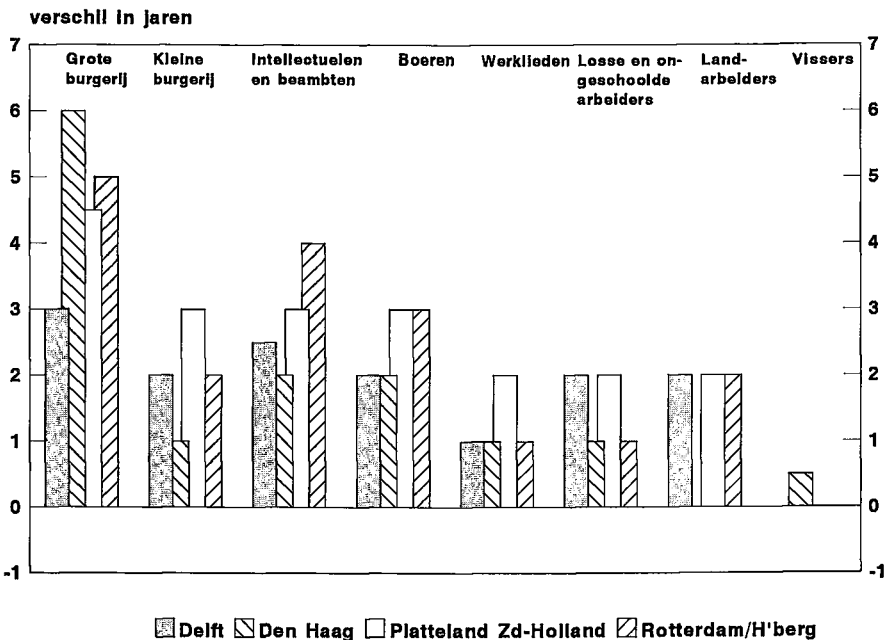
De hoogte van de standaarddeviatie kan ons een indicatie geven van de mate, waarin binnen de verschillende sociale groepen, van een concentratie van de huwelijken binnen een beperkt leeftijdsinterval sprake was. Ook hierin deden zich opmerkelijke verschillen voor. Het meest opvallende cijfer betrof de vissers uit Den Haag. Er was hier sprake van sterke normen met betrekking tot de gewenste huwelijksleeftijd. De standaarddeviatie lag bijna steeds in de buurt van de 2-3 jaar. Waarden tussen de 4 en 7 jaar waren echter bij andere sociale groepen gebruikelijk. Over alle gemeenten tesamen was bij de mannen onder werklieden en onder intellectuelen en beampten van de geringste mate van spreiding der huwelijksleeftijden sprake, zij het dat de spreiding op zeer uiteenlopende gemiddelden betrekking had. Zeer sterke variatie bestond er echter in de huwelijksleeftijd van boeren in de verschillende regio's en dat gold in iets mindere mate voor mannen uit de grote burgerij. Bij vrouwen liep de spreiding der huwelijksleeftijden in de verschillende sociale groepen over het algemeen veel minder uiteen. Een uitzondering vormden de vrouwen die met landarbeiders huwden. Deze groep had in bijna iedere regio de kleinste standaarddeviatie.

Aandacht verdienen nog de leeftijdsverschillen tussen huwende mannen en vrouwen per sociale groep. Basis voor de vergelijking vormden gegevens, betrekking hebbend op het totaal van de huwelijken, ongeacht

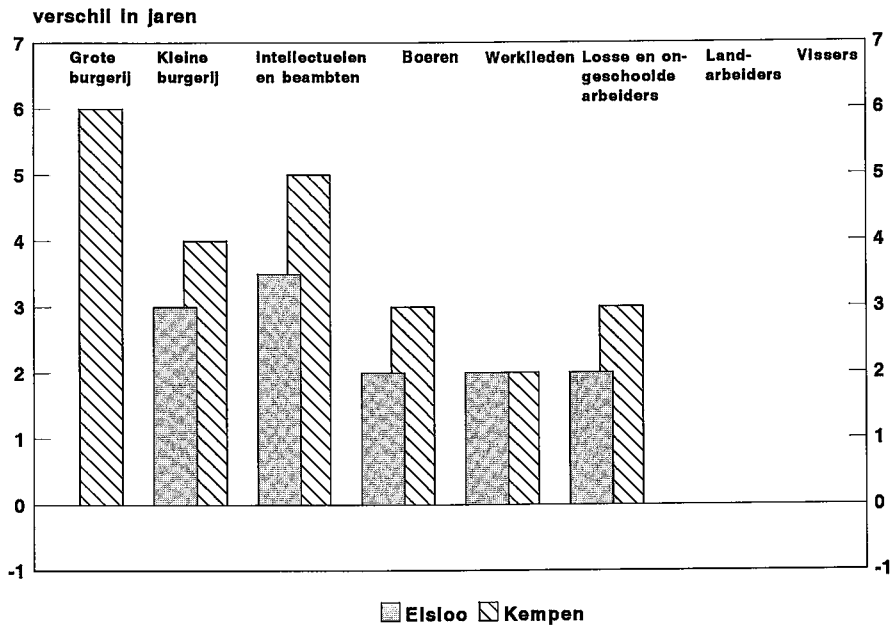
de burgerlijke staat. Het overzicht beperkt zich wederom tot die sociale groepen welke minimaal 20 huwelijken telden (figuur 5.7).

De variatie in de mediaanwaarde van de leeftijdsverschillen was voor de sociale groepen aanzienlijk: van 0 jaar onder enkele groepen landarbeiders en werklieden tot 5, 6 of meer jaren onder de hoge burgerij. De waarde van het eerste kwartiel varieerde van -4 en -3 jaar (dat wil zeggen dat in 25% der huwelijken de vrouw 3 of 4 of meer jaar ouder was dan de man) tot $+1,5$ en $+2$ jaar (in 75% van de huwelijken was de man 1,5-2,0 of meer jaar ouder dan de vrouw).

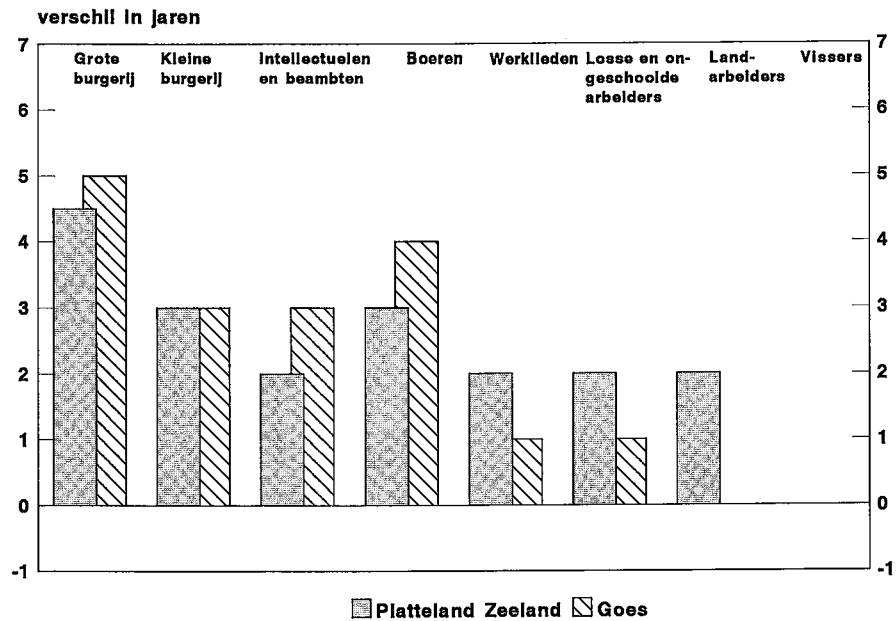
Het eerste kwartiel, de leeftijd waar beneden zich 25% van de leeftijdsverschillen bevond, lag met name bij de grote burgerij opvallend hoog. In bijna alle gemeenten was in deze sociale groep bij 75% van alle huwelijken sprake van een situatie, waarin de man minimaal even oud was als de vrouw. In een aantal gemeenten lag de waarde van het eerste kwartiel zelfs op $+2$ jaar; dat betekent dat in 75% van de huwelijken de man 2 of meer jaar ouder was dan de vrouw. Het laatste kwartiel, het leeftijdsverschil waarvoor geldt dat in slechts 25% van de huwelijken een groter verschil tussen man en vrouw werd gevonden, lag bij de grote burgerij tussen $+7$ en $+12$ jaar. In een kwart van de huwelijken in de Kempen, het platteland van Zuid-Holland en Oldenzaal was de man 11 of meer jaar ouder dan de vrouw. In de steden lag dit cijfer wat lager. De situatie

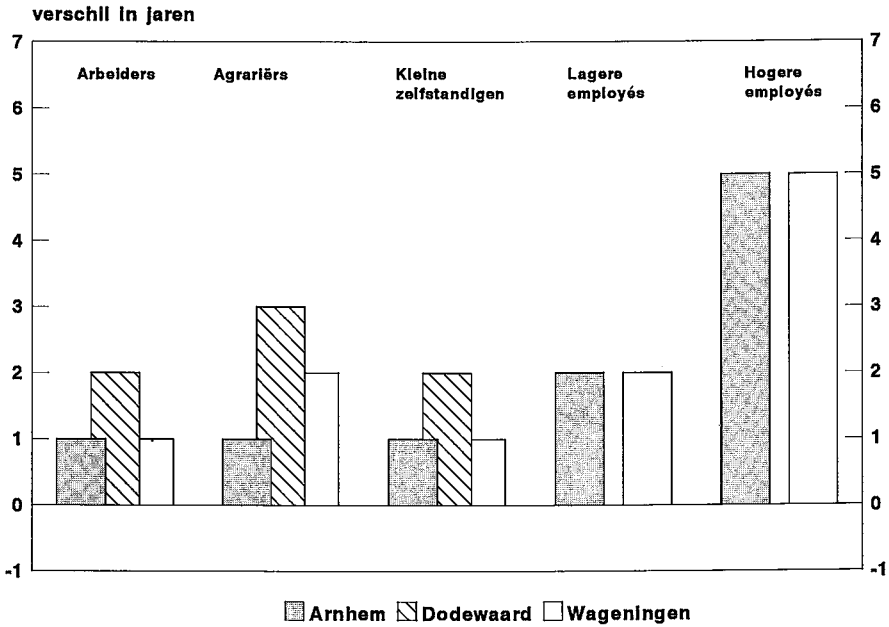
FIGUUR 5.7^a. De mediaan van het verschil in huwelijksleeftijd naar de sociale groep van de man. Alle huwelijken. Zuid-Holland

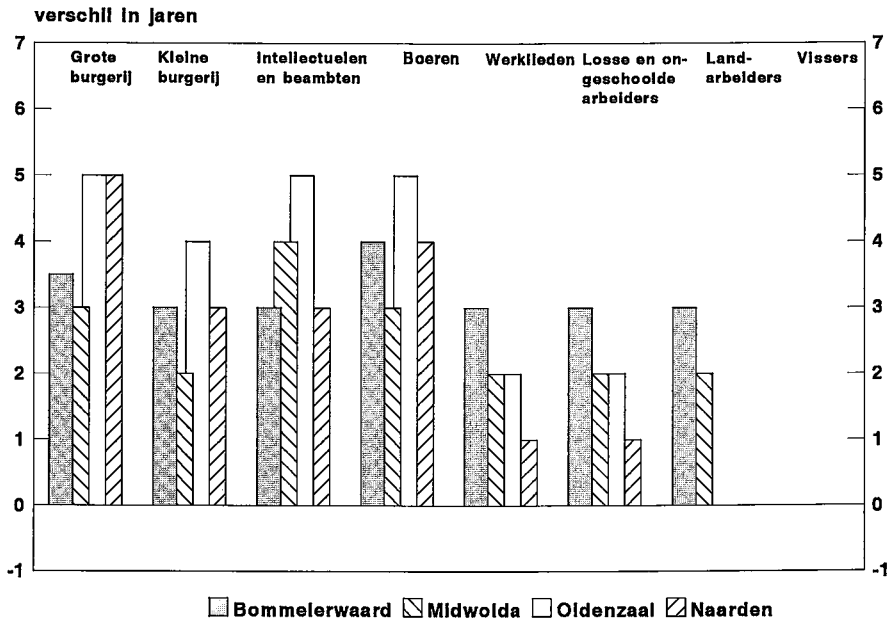
FIGUUR 5.7^b. De mediaan van het verschil in huwelijksleeftijd naar de sociale groep van de man. Alle huwelijken. Zuid-Nederland

FIGUUR 5.7^c. De mediaan van het verschil in huwelijksleeftijd naar de sociale groep van de man. Alle huwelijken. Zeeland

FIGUUR 5.7^d. De mediaan van het verschil in huwelijksleeftijd naar de sociale groep van de man. Alle huwelijken. Gelderland

FIGUUR 5.7^e. De mediaan van het verschil in huwelijksleeftijd naar de sociale groep van de man. Alle huwelijken. Overig Nederland

bij intellectuelen en beambten was min of meer vergelijkbaar, hoewel hier situaties, waarin de vrouw ouder was dan de man of de man slechts een geringer aantal jaren ouder was dan de vrouw, frequenter voorkwamen.

De waarde van het eerste kwartiel liep bij deze groep uiteen van -1 (de vrouw was in 25% van de gevallen 1 jaar of meer ouder dan de man) tot $+1,5$ jaar (de vrouw was in 25% van de gevallen 1,5 of minder jaar jonger dan de man). Het laatste kwartiel lag bij deze groep tussen 6 en 10 jaar.

Ook bij de boeren trof men een relatief hoog percentage huwelijken aan waarin de vrouw ouder was dan de man. Het laatste kwartiel lag bij deze groep wederom op een hoog niveau. De 25% van de huwelijken waarin het leeftijdsverschil ten opzichte van de vrouw maximaal was, kenden een verschil in huwelijksleeftijd van 5 tot 10 jaar.

Veel geringer waren over het algemeen de leeftijdsverschillen tussen mannen en vrouwen onder landarbeiders en onder losse en ongeschoolde arbeiders. In de meeste gemeenten was het laatste kwartiel, het leeftijdsverschil dat kenmerkend was voor de 25% hoogste verschillen, 4 tot 6 jaar. Werklieden kenden iets grotere leeftijdsverschillen. Bij hen was veelal in 25% van de gevallen de man 5 of 7 of meer jaar ouder dan de vrouw.

In het voorafgaande werd de sociale positie van de vrouw uitsluitend beoordeeld aan de hand van de sociale groep waartoe haar echtgenoot behoorde. Nu werd inderdaad de sociale positie van de vrouw in de 19e eeuw bijna altijd afgeleid van die van haar vader of haar echtgenoot. Het is daarom begrijpelijk, dat van slechts weinig vrouwen in de huwelijksakte een beroep werd vermeld.²⁵ De klerken die de akten invulden en de vrouwen zelf zullen de indruk hebben gehad, dat hun werk niet belangrijk genoeg was om op de akten vermeld te worden en omdat de meeste vrouwen de arbeidsmarkt op het tijdstip van het huwelijk verlieten en velen wellicht eerder het werk opzegden om het huwelijk voor te bereiden, kunnen de huwende vrouwen het idee hebben gehad dat hun werk in fabriek of dienst niet (meer) van belang was. Gedetailleerde analyses van de verschillen in huwelijksleeftijd naar het beroep van de vrouw zijn daarom niet uitgevoerd. Wel is nagegaan, of het al of niet vermelden van een beroep door de vrouw verband hield met de huwelijksleeftijd van man of vrouw.

Vrouwen die op het moment van het huwelijk nog een beroep uitoefenden bleken in het algemeen later te trouwen dan vrouwen die geen beroep meer vermeldden en de mannen met wie deze vrouwen huwden waren ouder dan de mannen die huwden met niet (meer) werkende vrouwen. Uitzonderingen op dit patroon vormden Oldenzaal, Naarden en de Kempen, waar het al of niet werken der vrouw geen effect op de huwelijksleeftijden had.

Gegevens voor de gemeente Delft, waar het aantal waarnemingen vol-

doende groot was om een betrouwbare vergelijking mogelijk te maken, wezen uit dat met het al of niet werken van de vrouw verschillen van 2-3 jaar in de huwelijksleeftijd van de vrouw gepaard gingen (men zie figuur 5.8). Met name gold dit voor de kleine burgerij, de werklieden en de losse arbeiders. Dit waren de groepen waarvan de huwelijksleeftijd van de man het meest werd beïnvloed door het al of niet werken van de vrouw.²⁶

Zijn er parallellen tussen de Nederlandse en de buitenlandse situatie, wat betreft de invloed van het werken van de vrouw op de huwelijksleeftijd?

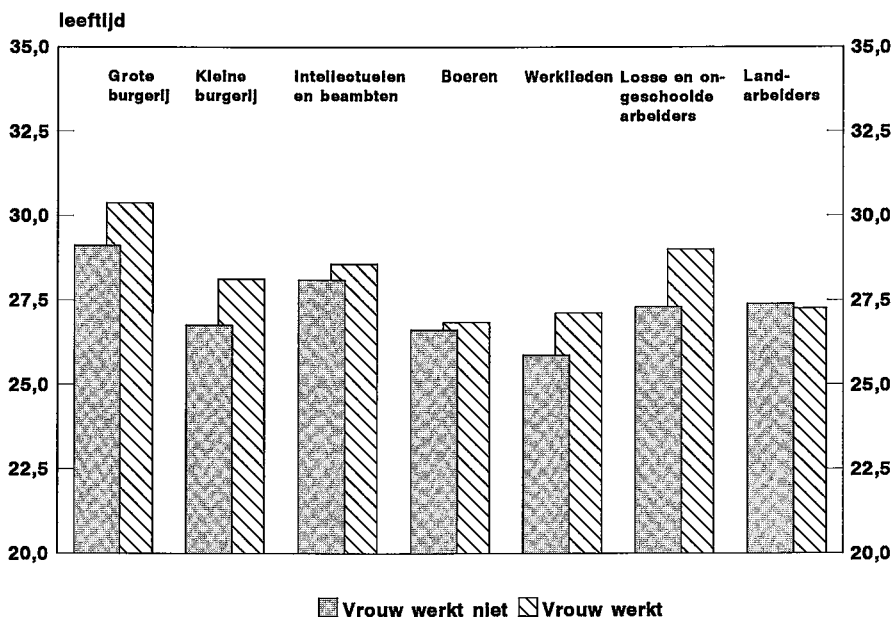
Gegevens voor Frankrijk als geheel wezen uit, dat vrouwen die een beroep uitoefenden in de 19e eeuw over het algemeen een hogere huwelijksleeftijd hadden dan vrouwen zonder beroep.²⁷ Volgens Bonneuil vormde het niet uitoefenen van een beroep door de vrouw een breuk met het traditionele huwelijksmodel, hetgeen de kans vergrootte dat de vrouw op jonge leeftijd huwde.

De werkende vrouwen vormden echter een zeer divers samengestelde groep. Veel van de nieuwe stedelijke beroepen die in de 19e eeuw voor vrouwen werden opengesteld eisten van de vrouw een totale beschikbaarheid. Dat gold voor de huishoudelijke dienstensector, het werk als bediende in de warenhuizen en het onderwijs.²⁸ Het dienstpersoneel bijvoorbeeld leefde in het huishouden waarin men diende en genoot een deel van het loon in de vorm van kost en inwoning.²⁹ Dag en nacht was de aanwezigheid op de werkplek vereist en men had weinig mogelijkheden om een sociaal leven buitenshuis te voeren. Men was aangewezen op de aan het werk verbonden activiteiten buitenshuis, zoals het schrobben van de stoep, het doen van boodschappen en het chaperonneren van de kinderen. Deze arbeidssituatie leidde tot een hoge huwelijksleeftijd. De situatie was echter evenzeer van andere factoren afhankelijk. Wilcox constateerde bijvoorbeeld, dat in Cambridge dienstboden vóór 1870 later huwden dan andere werkende vrouwen en na 1870 vroeger.

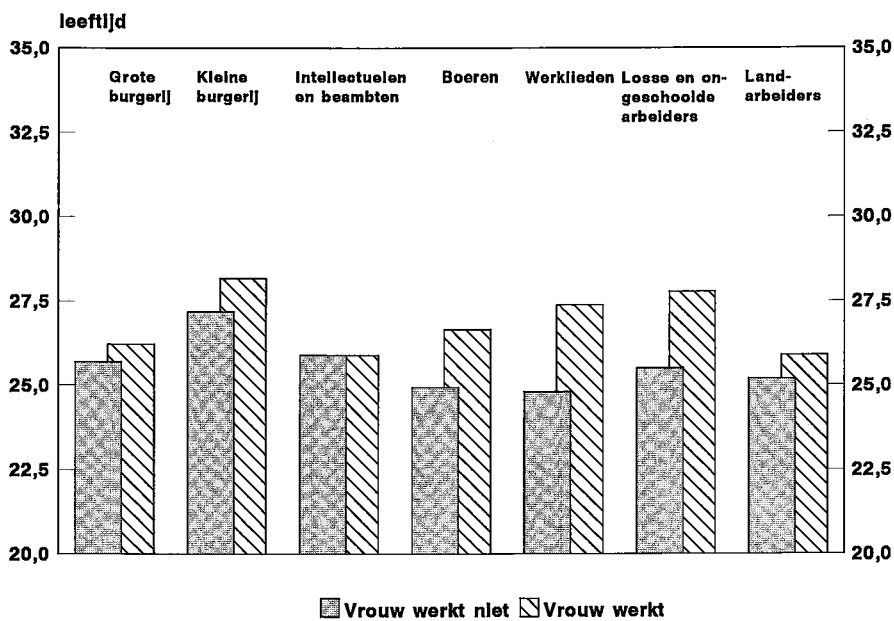
Deze verandering hield verband met de veranderde regionale herkomst van de dienstboden. Vóór 1870 ging het met name om vrouwen afkomstig uit landbouwgebieden waar de norm van het late huwelijk bestond, na 1870 om vrouwen uit de steden zelf afkomstig.³⁰

Voor vrouwen die buiten de dienstensector werkzaam waren kon de situatie echter heel anders liggen. Lynch onderzocht bijvoorbeeld voor het Franse Dornach de huwelijksleeftijd gedurende het overgangsproces van proto-industrie naar industriële nijverheid in de periode 1825-55. Vrouwen die op het moment van het huwelijk opgaven een beroep uit te oefenen bleken later te huwen dan de vrouwen die volgens de huwelijksakte niet werkten, maar hoge huwelijksleeftijden waren met name kenmerkend voor vrouwen die in de huiselijke dienstensector werkten. Op duidelijk jongere leeftijd huwden de vrouwen die in de nijverheid werkten. De klassieke verklaring voor de lage huwelijksleeftijd van de industrie-ar-

PARAGRAAF V.3

FIGUUR 5.8^a. De gemiddelde leeftijd van de man bij het eerste huwelijk naar de sociale groep van de man voor werkende en niet-werkende vrouwen. Delft

FIGUUR 5.8^b. De gemiddelde leeftijd van de vrouw bij het eerste huwelijk naar de sociale groep van de man voor werkende en niet-werkende vrouwen. Delft

beidsters ligt in het, in vergelijking met andere half- of ongeschoolde vrouwelijke werkers, hoge loon, dat zij net als hun mannelijke partners op relatief jonge leeftijd bereikten. Talloze 19e-eeuwse commentatoren verkondigden de opvatting, dat fabrieksmeisjes niet in staat waren hun huishoudelijke taken naar behoren te vervullen. Uit de gegevens van Lynch bleek echter, dat zij meer gezochte partners waren dan vrouwen met beroepen, die hen er eerder toe voorbestemden huishoudelijke taken als koken of naaien uit te oefenen. De beroepsactiviteit van de vrouw had bovendien volgens Lynch een effect op de huwelijksleeftijd van de man. Mannen die huwden met vrouwen die in de industrie werkzaam waren huwden op jongere leeftijd dan mannen die huwden met andere of met niet-werkende vrouwen. De keuze van een dergelijke vrouw maakte het mannen mogelijk eerder te huwen.³¹

In Verviers huwden in de 19e eeuw vrouwen die als arbeidster in de textielindustrie of als ongeschoolde dagloonster werkzaam waren op jongere leeftijd dan vrouwen, die in het ouderlijk huis huishoudelijke arbeid verrichtten. Zij hadden de mogelijkheid voor het huwelijk te sparen. Vrouwen zonder beroep en vrouwen die als handelaarster of koopvrouw werkzaam waren huwden eveneens eerder dan vrouwen die in het ouderlijk huishouden werkten: hun bezittingen maakten hen tot aantrekkelijker huwelijkskandidaten. Zij waren bovendien eerder gedwongen een mannelijke partner te zoeken, omdat zij alleen moeilijk hun zaak konden drijven.³²

Zijn de hier geconstateerde verschillen in huwelijksleeftijd tussen de sociale groepen en tussen mannen en vrouwen uit dezelfde groep vergelijkbaar met die welke elders werden aangetroffen?

Vandenbroeke trof in Vlaanderen bij de mannen uit de maatschappelijke bovenlaag en bij de hoogst gekwalificeerden hoge huwelijksleeftijden aan. Voor enkele Vlaamse dorpen werden echter in de periode 1815-89 bij landbouwers en ambachtlieden gemiddelde huwelijksleeftijden aangetroffen van meer dan 32 jaar. Voor de vrouwen van industriëlen en adel werden veelal lagere huwelijksleeftijden geconstateerd. In de maatschappelijke bovenlaag werden bijgevolg zeer grote leeftijdsverschillen tussen mannen en vrouwen geregistreerd; bij de adel bedroegen deze gemiddeld meer dan 5 jaar, bij de burgerij en de grote boeren circa 4 jaar, bij de intellectuelen 5-7 jaar en bij de gekwalificeerde arbeiders zo'n 2-4 jaar. Dagloners en textielwerkers kenden echter weinig verschil in huwelijksleeftijd tussen man en vrouw. De fragmentarische gegevens wezen uit, dat zich in de 19e eeuw bij alle beroepsgroepen op het platteland een stijging van de huwelijksleeftijd heeft voorgedaan. Voor landbouwers en ambachtlieden bedroeg deze bij de mannen 3,7-3,8 jaar, bij de vrouwen 2,8-4,5 jaar.³³

De hoogste huwelijksleeftijden werden in Frankrijk in de 19e eeuw gevonden onder de wijnbouwers. Deze werden gevolgd door de landbou-

wers, dagloners en de handarbeiders. Metselaars, ongeschoolde arbeiders en huishoudelijk personeel hadden huwelijksleeftijden die niet fundamenteel van die van de laatste groep afweken. Het was de mate van gebondenheid van het beroep aan het traditioneel agrarische systeem, waarmee min of meer gearrangeerde, aan het bedrijf gebonden huwelijken gepaard gingen, die bepaalde of van late of vroege huwelijken sprake was. De meer mobiele, minder aan traditionele waardenpatronen gebonden beroepen maakten het eerder mogelijk te breken met de oude normen en op jongere leeftijd te huwen. De huwelijksleeftijd van de vrouw was min of meer onafhankelijk van het beroep van de man. Over het algemeen echter waren vrouwen die huwden met mannen uit de arbeidersklasse ouder dan vrouwen die huwden met boeren. Het gevolg was dat bij de laatste groep het leeftijdsverschil tussen man en vrouw groter was.³⁴

Een opvallend kenmerk op het Duitse platteland was gedurende de 18e en 19e eeuw de gelijkheid in huwelijksleeftijd tussen de verschillende beroepsgroepen en de relatief hoge huwelijksleeftijd van de dagloners en hun vrouwen. Vrouwen van boeren huwden op jongere leeftijd dan vrouwen die huwden met ambachtslieden of dagloners. Opvallend was dat de huwelijksleeftijd van de man minder varieerde per beroepsgroep dan bij de vrouw het geval was. Deze resultaten waren duidelijk in strijd met de idee, dat het rurale proletariaat, omdat het bevrijd was van de pre-industriële sociale controle op het huwelijk en omdat de vrouw haar maximale inkomen op jongere leeftijd bereikte, jonger huwde dan de rest van de bevolking. Het werd niet uitgesloten geacht dat de hoge huwelijksleeftijden van de dagloners en hun vrouwen samenhangen met de huwelijksrestricties die in vele Duitse staten werden opgelegd aan de paren die over te weinig middelen beschikten. Aan de top van de sociale hiërarchie werd op het Duitse platteland in elk geval op jongere leeftijd gehuwd. Belangrijk was de constatering van Knodel dat de regionale verschillen tussen de dorpen belangrijker waren dan de sociale verschillen in huwelijksleeftijd.³⁵

Schlumbohm bevestigde aan de hand van andere gegevens, dat in Duitsland de verschillen in huwelijksleeftijd tussen de sociale klassen bij mannen over het algemeen geringer waren dan bij vrouwen. Bijna zonder uitzondering huwden mannen uit de hoogste sociale klasse met jongere vrouwen dan mannen uit lagere sociale klassen. Het verschil bedroeg over het algemeen twee tot drie jaar. Van een consistent patroon was bij mannen regionaal, noch sociaal sprake: in vele dorpen huwden grote en kleine boeren op jongere leeftijd dan proletarische of landloze groepen.³⁶

Welke verklaringen zijn er te geven voor de hier gevonden verschillen in huwelijksleeftijd naar sociale groep? Met name in het werk van Lynch (1986), Schlumbohm (1991), Drake (1972), Kertzer en Hogan (1991), Schellekens (1989), Knodel (1988) en Guinnane (1991), vindt men hiervoor zinvolle aanzetten. Wij baseren ons in eerste instantie echter op een meer uitgewerkt verklaringsschema dat door Macfarlane (1986) is gegeven.

Twee factoren speelden bij de afweging om te huwen met name een rol: de wens van het individu om te trouwen en de erkenning, dat wanneer trouwen op het verkeerde tijdstip of met de verkeerde persoon gebeurde, het persoonlijk geluk en de sociaal-economische positie van de betrokkenen ernstig gevaar liepen. In eerste instantie bepaalden de in de wet en de publieke opinie 'vastgelegde' opvattingen met betrekking tot het moment waarop mensen rijp waren voor het huwelijk, de huwelijksleeftijd. Een huwelijk diende op niet te jonge leeftijd te worden gesloten, omdat dat gevaren inhield voor de gezondheid, zowel van de jonge man en vrouw als voor die van de kinderen. Ten tweede dienden mannen en vrouwen in economisch en fysiek opzicht volwassen te zijn, wanneer men huwde. Ten derde werd van mannen en vrouwen in sociaal opzicht volwassenheid verlangd. Hun persoonlijkheid, hun geest en hun karakter dienden gevormd te zijn en de woelige jeugdijaren moesten voorbij zijn. Gehuwden kwamen immers los van het ouderlijk gezin te staan en dienden zelf hun kinderen op te voeden. De competentie daartoe had men natuurlijk pas, wanneer men zelf de jeugdijaren achter zich had. Pas als het karakter van man en vrouw volledig gevormd was, bestond de mogelijkheid met elkaar vertrouwd te raken. Men liep dan niet meer het risico dat men later uit elkaar groeide.³⁷

In de adolescentiefase (18-20 jaar voor de vrouwen, 20-25 jaar voor de mannen) kon men in principe wel trouwen, maar de sociale en economische druk om ongehuwd te blijven, was in deze levensfase groot. Tussen de 20 en 25 jaar werd men rijp geacht voor het huwelijk en naarmate individuen ouder werden, werd de sociale druk om te wachten met het huwelijk minder groot. Mannen en vrouwen maakten in een dergelijke situatie de balans van voor- en nadelen van het huwelijk op. Omdat het huwelijk een riskante onderneming was, konden veranderingen in de economie, die het huwelijk tot een meer of minder aantrekkelijke onderneming maakten, de keuze vóór of tegen het huwelijk gemakkelijk in een andere richting doen uitvallen. Er bestond dus een nauwe relatie tussen de schijnbaar spontane individuele en psychologische motieven en de regelmatige, structurele, economische omstandigheden. De huwelijksleeftijd was daarom flexibel; er was een onzichtbare drempel van verwachtingen waar beneden mensen niet bereid waren het risico van het huwelijk te nemen, een drempel die soms gemakkelijk, soms moeilijk was te nemen. Na een periode van economische groei werd de controle soepeler en sommigen besloten de nieuw verworven welvaart in een huwelijk om te zetten. Elk huwelijk was de uitkomst van een berekening van de kosten en baten van een huwelijk, een berekening die in eerste instantie door het echtpaar werd gemaakt, maar waarbij ook vrienden en verwanten een rol speelden.³⁸

Mannen en vrouwen die wensten te huwen gingen in het algemeen pas tot de vorming van een eigen huishouden over, wanneer ze de beschikking hadden over in hun ogen geschikte woonruimte en over de voor het voeren

van een huishouding benodigde goederen. Daarnaast diende de verwachting aanwezig te zijn, dat men in de nabije toekomst in staat was dit huishouden op een bepaald minimumniveau draaiend te houden. De eisen die gesteld werden aan huisvesting en aan huisraad en de minimum levensstandaard waar beneden men niet wenste af te dalen, door Smith aangeduid als 'a culturally determined moral economy'³⁹, varieerden vanzelfsprekend al naar gelang de economische en culturele situatie van de betrokkenen. Bovendien bestond er een geweldige variatie in de mogelijkheden om aan in deze standaarden vastgelegde normen te voldoen. In grote lijnen bepaalden mogelijkheden en wensen de huwelijksleeftijd.

Het bezit aan goederen die op de huwelijksdatum aanwezig dienden te zijn (verwarming, verlichting, zit-, werk- en bergmeubelen, slaapmeubilair en toebehoren, woningtextiel en -decoratie) varieerde in Nederland sterk naar sociale groep, naar regio en in de tijd.⁴⁰ Het is duidelijk dat de door de hoge burgerij en de intellectuelen en beampten aan zichzelf opgelegde *standaarden* hoger lagen dan die van de verschillende groepen uit de arbeidersklasse. Een steeds terugkerend thema bij de beschrijving van de positie van de onderste laag der samenleving tegenover het huwelijk was, dat men zich bij de opzet van het huishouden met het minimale tevreden stelde. Zowel qua huisvesting als qua huisraad stelde een beginnend paar weinig eisen en daardoor stonden deze factoren althans een vroeg huwelijk niet in de weg. Talloos zijn de opmerkingen die de indruk wekken dat het in delen van de arbeidersklasse gebruikelijk was, dat men een huwelijk met zo goed als niets begon. De 27-jarige polderjongen Adrianus Aloysius de Block, wonend te Rotterdam, beantwoordde in 1890 de vraag: 'Hadt gij of uw vrouw niets opgespaard, toen gij gingt trouwen?' met: 'Neen, wij zijn zoo maar naar den pastoor gegaan. Meubels hadden wij niet noodig, die heb ik ook nog niet'.⁴¹ Een in 1889 geboren heidebewoonster uit Friesland meldde: 'Ach, je had zo'n huisje gauw klaar. Er waren eens mensen, vijfendertig cent hadden die toen ze gingen trouwen. Er werd niks verdiend. Voor die mensen hebben ze 's nachts een huis gebouwd, allemaal met mekander. Die deed dit en die deed dat en 's morgens hadden ze een huis'.⁴² Volgens een geïnterviewde arbeidersvrouw begon haar vaders huishouden 'met een stoel en een tafel'.⁴³ De in 1901 geboren Jan R. had geen geld om een huwelijksuitzet te kopen maar dat was geen bezwaar. 'Als er maar gordijnen voor de ramen hingen, als er maar een bed was en een tafel met twee stoelen, zou de rest vanzelf komen'.⁴⁴

Bij de burgerij was de situatie echter geheel anders. Hoewel hier de leer was, volgens Scheltema, dat jongelieden laag moesten beginnen, 'en alzoo vroeg tot spaarzaamheid en werkzaamheid gewend worden' en 'de jongelieden, in het heilig eerste jaar, en soms van één bord, even lekker van eene geverwde als van eene gepolijste tafel zullen eten', werd er volgens hem op dit punt sterk afgeweken van wat vroeger de zeden waren: 'het aangaan van een huwelijk (wordt), thans voor de ouders en jongelieden moeilijk en bezwaarlijk (...) gemaakt, door de kostbaarheid van al het

huisraad, hetwelk als noodig wordt beschouwd'.⁴⁵ Landelijk was er in de 19e eeuw sprake van een trend in de richting van toegenomen huiselijkheid. Deze tendens was het sterkst bij de burgerij en kwam tot uiting in een sterkere vertrekkendifferentiatie en in de aanwezigheid van talloze voorwerpen, die niet strikt noodzakelijk waren voor het opzetten van een huishouden.⁴⁶

Niet alleen de normen die men aanlegde waren van belang. Een even belangrijke rol speelden de mogelijkheden die mensen hadden om op een bepaalde leeftijd aan deze normen te voldoen en de eveneens nauw met de economische situatie verband houdende mogelijkheden om zelfstandig een gezin te onderhouden. In dat opzicht was de situatie van de sociale groepen zeer verschillend. Onderscheid is daarbij allereerst nodig tussen diegenen, die in het bezit wilden komen van een eigen bedrijf en de loonafhankelijken.

De relatief hoge huwelijksleeftijd van boeren werd algemeen in verband gebracht met het feit, dat zij voordat zij trouwden veelal een eigen boerderij wilden bezitten en deze pas op gevorderde leeftijd, bijvoorbeeld bij het overlijden van de vader, konden krijgen. Voor een deel ging dat eveneens op voor de kleine zelfstandigen in en buiten het ambacht. Zowel zelfstandigen als boeren legden zich meer 'zelfdiscipline' op omdat zij andere vooruitzichten hadden dan loonafhankelijken. Overleg en spaarzin van de zelfstandigen kwamen tot uitdrukking in hun verkeringspraktijken, die erop gericht waren de risico's van voorechtelijke seksualiteit te vermijden.⁴⁷ In gezinsbedrijven hadden boeren voorkeur voor een ervaren arbeidskracht als echtgenote en omdat de boer van zijn toekomstige vrouw verwachtte, dat zij een deel van de uitzet: keukenbenodigdheden, huisraad en linnengoed maar ook vee inbracht, was een keuze voor een jonge vrouw niet aan te bevelen. Boeren die een groot bedrijf bezaten huwden, volgens Schlumbohm, over het algemeen vrouwen die een gelijke mate van welstand bezaten en omdat de door hen ingebrachte bruidsschat niet van de leeftijd afhankelijk was, konden de boeren het zich permitteren toe te geven aan de charmes van de jeugd. Een jonge vrouw paste bovendien beter in de gezagsverhoudingen binnen de huishoudens die op de grotere boerenbedrijven bestonden, zowel ten opzichte van de ouders der bruidegom, als ten opzichte van de bruidegom zelf. De leeftijdsverschillen tussen de echtgenoten waren binnen de meer welvarende boerenklasse inderdaad groter dan binnen andere groepen.⁴⁸ Over het algemeen werden in deze sociale groep zeer specifieke criteria voor de keuze van de huwelijkspartner aangehouden. De resulterende leeftijdsverschillen tussen de partners waren afhankelijk van de verhouding tot de produktiemiddelen (het bezit of de vererving van een boerenbedrijf of ambachtsbedrijf, een huis, grond en werktuigen), de algemene arbeids- en reproductiecapaciteit, vooral van de leeftijd afhankelijk, en beroepsspecifieke kennis, gegarandeerd door sociale en beroepsmatige homogamie. De voorkeur voor sociaal en beroepsmatig homogame huwelijken had samen met de geografische beper-

king van de huwelijksmarkt tot gevolg, dat de kring van geëigende kandidaten meestal te beperkt was om op emotioneel en persoonlijk vlak eisen aan de partner te kunnen stellen. Naast beroep en bezit was de hogere arbeids- en reproductiemogelijkheid die eigen was aan jongere echtgenoten het beslissende criterium. Vaak bestond de noodzaak de qua leeftijd niet aansprekende huwelijkskandidaten te accepteren, wanneer zij beschikten over materiële en beroepsmatige of qua herkomst belangrijke kwaliteiten. De algemene tendens was, zo mogelijk een jongere partner te kiezen, maar de kansen daarop hingen samen met de sociale positie en met de leeftijd.⁴⁹

In het algemeen kan ten aanzien van de loonafhankelijken worden opgemerkt, dat het bij hen ontbrak aan bezit en het perspectief op het verwerven ervan. Men zag zich niet gedwongen tot uit- of afstel van het huwelijk en met verkering, huwelijk en kinderen kon eerder worden aangevangen, omdat men een volwaardig eigen inkomen had.

Binnen de arbeidersklasse bestonden echter grote verschillen tussen ongeschoolde arbeiders, losse arbeiders, geschoolde arbeiders en knechten in de landbouw of het ambacht. Op relatief jonge leeftijd konden met name de ongeschoolde en losse arbeiders reeds de middelen verwerven om als volwassene te overleven. De kenmerkende arbeidsorganisatie en de karakteristieke leeftijdsprofielen van het inkomen, snel toenemend gedurende de adolescentie en gedurig dalend na de eerste fase der volwassenheid, verschaften stimulansen om jong te huwen.⁵⁰ Een arbeider verdiende ongeacht zijn vaardigheden een volwassen loon rond de 20-jarige leeftijd en had weinig economische redenen om zijn huwelijk uit te stellen. Daar stond tegenover, dat zijn loon gering was en een deel ervan bovendien werd uitbetaald in de vorm van kost en inwoning.

Losse arbeiders verschilden in een aantal opzichten van handwerkslieden en geschoolde fabrieksarbeiders. Losse arbeiders misten rechtsbescherming en deze onzekere arbeidspositie en het ongeregeld inkomen konden leiden tot een levensstijl, gekenmerkt door een algehele zorgeloosheid en onverschilligheid tegenover de toekomst en een voortdurend leven bij de dag. Hun zelfdiscipline en toekomstverwachtingen waren daarom anders dan die van ambachts- en boerenknechten, die meer direct de sociale controle van hun werkgevers ondervonden, door traditionele patronageverhoudingen en een geringe sociale afstand tussen patroon en arbeider, of die van geschoolde arbeiders, die een vast dienstverband hadden dat hen een betrekkelijk zeker bestaan bood. Met een vroeg huwelijk zetten laatstgenoemde groepen meer op het spel.⁵¹ De vissers verkeerden in een bijzondere positie. Hun voortdurende afwezigheid van het ouderlijk huis zal hen in een relatief meer onafhankelijke positie tegenover de ouders hebben geplaatst. Op relatief jonge leeftijd werden de vissers als volwaardig matroos beschouwd. De junioren van de bemanning, die bij de aanvang van hun werk niet ouder waren dan elf of twaalf jaar, waren na vier of vijf leerjaren volwaardig en ontvingen bijgevolg een volwassen loon.⁵² Dat

vrouwen van losse arbeiders op latere leeftijd huwden dan vrouwen uit een aantal andere sociale groepen werd niet alleen door ons, maar onder meer ook door Hajnal, Knodel en Schlumbohm gesignaleerd. Vrouwen leverden in deze sociale groep een substantiële bijdrage aan de economische basis van het huwelijk, doordat zij een aantal jaren als meid binnen een familie leefden. Niet alleen kregen zij op deze wijze de uitzet bij elkaar, ze deden huishoudelijke en bedrijfsmatige vaardigheden op die voor een huishouden met een gering kapitaal van grote waarde waren.⁵³ Deze lange arbeidsperiode leidde echter tegelijk tot een hogere huwelijksleeftijd van de vrouw.

Het bestaansminimum, dat iemand in staat stelde een gezin te vormen en te onderhouden, werd door intellectuelen en beambten op latere leeftijd bereikt dan door arbeiders. Groepen als kantoorpersoneel, lagere ambtenaren en andere, die meer of minder geregeld jaarlijkse opslag of periodieke verhogingen kregen, kwamen er daarom eerder toe met het huwelijk tot na een volgende verhoging te wachten.⁵⁴ Sparen en uitstel van het huwelijk had voor de kantoorbediende of de vrije beroepsbeoefenaar zin, voor de (industrie-)arbeider was dat niet zo.

Mannen uit de hogere sociale lagen zoals leraren, medici, advocaten, verkeerden langer in een positie van afhankelijkheid, doordat zij voor het verwerven van een positie een opleiding moesten volgen. Opmerkelijk is in dit verband, dat Fokkema in Amsterdam bij een vergelijking van academisch met niet-academisch gevormde beoefenaren van hetzelfde beroep constateerde, dat eerstgenoemden op latere leeftijd huwden.⁵⁵ Vandembroeke wijst erop, dat bij de intellectuelen veelal 12 jaar verstreek tussen het begin van de studie en het sluiten van het eerste huwelijk. De uitbouw van de carrière was dus in veruit de meeste gevallen een noodzakelijk geacht hulpmiddel om bij de partnerkeuze tot een sociale promotie te komen. Zij waren gedwongen voor hun huwelijk hun geschiktheid als echtgenoot te bewijzen, door na een langdurige opleidingsperiode bovendien financieel succes te behalen.⁵⁶ De relatief lage huwelijksleeftijd van vrouwen uit deze klasse hing volgens Hochstadt samen met het feit, dat de ouders er in de 19e eeuw op gebrand waren zo spoedig mogelijk nadat de dochters de huwbare leeftijd hadden bereikt, een partner voor hen te vinden. Daardoor waren ze zelf ontslagen van de lasten van de ondersteuning en was de echtgenoot ervan verzekerd, dat zijn toekomstige vrouw nog 'naive and submissive' was. Dit patroon resulteerde in grote leeftijdsverschillen van 5 tot 7 jaar tussen de partners uit deze groep, groter dan in andere sociale groepen.⁵⁷

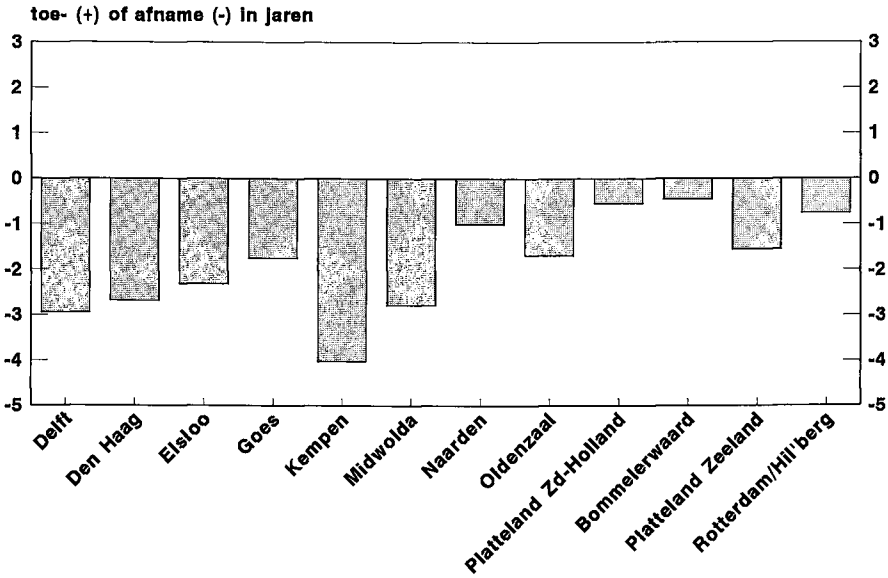
Binnen het boven geschetste globale kader was echter nog een zeer grote mate van variatie mogelijk, onder invloed van specifiek regionale, culturele en economische factoren. Deze konden te maken hebben met bijvoorbeeld gewoonten met betrekking tot de afdracht van het loon van de kinderen aan de ouders, de situatie op de woningmarkt, etc.

We kunnen concluderen dat essentiële kenmerken van het Nederlandse huwelijkspatroon ook in de buurlanden werden teruggevonden. Dat gold onder meer de hoge huwelijksleeftijden van mannen uit de grote burgerij, de intellectuelen en beambten en de boerenklasse, de relatief lage huwelijksleeftijden van de mannen uit de arbeidersklasse en de hogere huwelijksleeftijd van 'werkende' vrouwen in vergelijking met vrouwen die op het moment van huwelijk geen beroep opgaven. Vergelijkbaar was daarnaast het relatief jong huwen van vrouwen die trouwden met mannen uit de hogere burgerij en het relatief late huwen van vrouwen die huwden met ongeschoolde arbeiders. Net als in andere landen was in Nederland de sociale differentiatie in huwelijksleeftijd bij mannen veelal groter dan bij vrouwen. Een steeds terugkerend thema was de aanwezigheid van grote regionale verschillen binnen dezelfde beroepsgroep. In een aantal opzichten week de situatie in Duitsland echter af van die in Nederland, België en Frankrijk. Het is uitermate waarschijnlijk, dat de in vele Duitse staten, onder meer in Württemberg, Bayern, Baden, Hannover, Mecklenburg en delen van Hessen, gedurende de 19e eeuw bestaande huwelijksverboden daarbij een rol hebben gespeeld. Hoewel deze restricties niet in elke staat parallel liepen, waren ze over het algemeen wel gericht tegen huwelijken van hen die geacht werden in een ongunstige economische positie te verkeren. Zowel de hoge minimum huwelijksleeftijd als de gestelde economische eisen beperkten de mogelijke sociale variatie in huwelijksleeftijd.⁵⁸

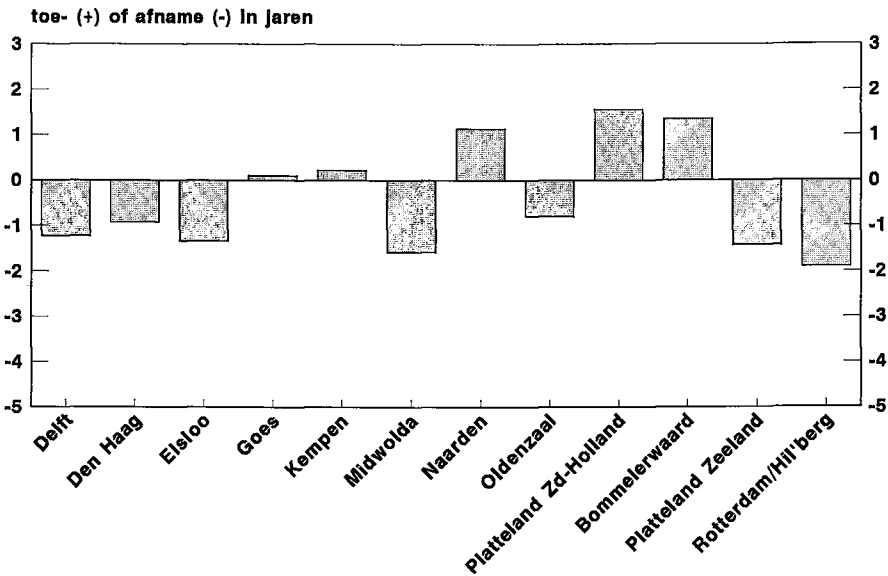
V.4. VERANDERINGEN IN DE HUWELIJKSLEEF TIJD PER SOCIALE GROEP GEDURENDE DE 19E EEUW

Gedurende de 19e eeuw onderging de huwelijksleeftijd duidelijke veranderingen. Hofstee's veronderstelling was dat de onderscheiden sociale groepen hieraan in uiteenlopende mate hadden bijgedragen. Een toetsing van deze opvatting moet, gelet op de aantallen en de soort van gegevens waarover we beschikken, noodzakelijkerwijze een globaal karakter hebben. Hier is volstaan met een vergelijking van de huwelijksleeftijd van iedere sociale groep vóór en na 1870. Dit tijdstip is gekozen omdat de eerdere analyse uitwees, dat vooral na 1870 een daling van de huwelijksleeftijd is opgetreden. Het vastleggen van een tijdsindeling die voor iedere sociale groep identiek is, is niet van risico ontbloot. Wanneer immers het verloop van de huwelijksleeftijd in de verschillende sociale groepen in de tijd niet identiek is, wordt het beeld van de ontwikkeling in de tijd immers vertekend. Wij zullen daarom voor de twee gemeenten, waarvoor het aantal waarnemingen voldoende groot is, de analyse herhalen en daarbij van een meer verfijnde tijdsindeling gebruik maken.

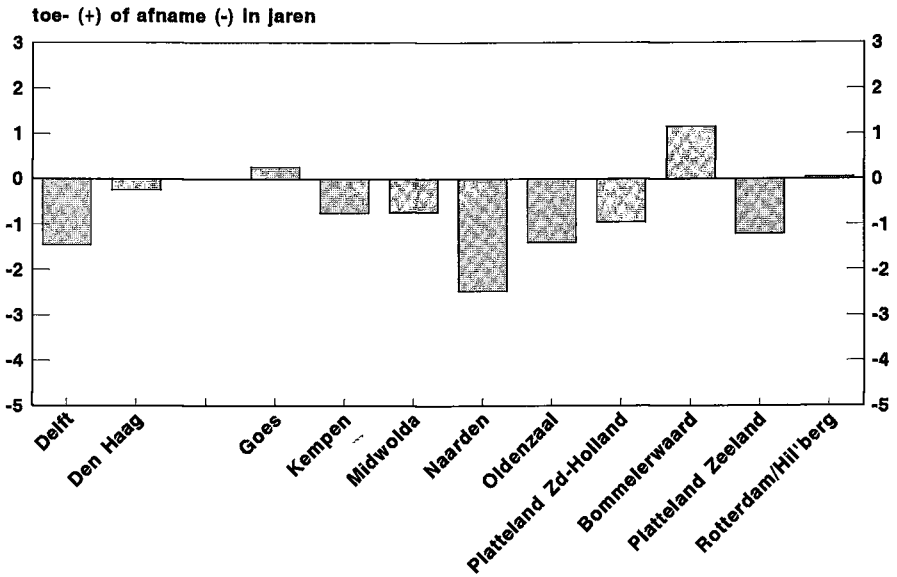
Figuur 5.9 geeft van de opgetreden veranderingen een beeld. De afname der huwelijksleeftijd die op het niveau van de regio zichtbaar was, heeft

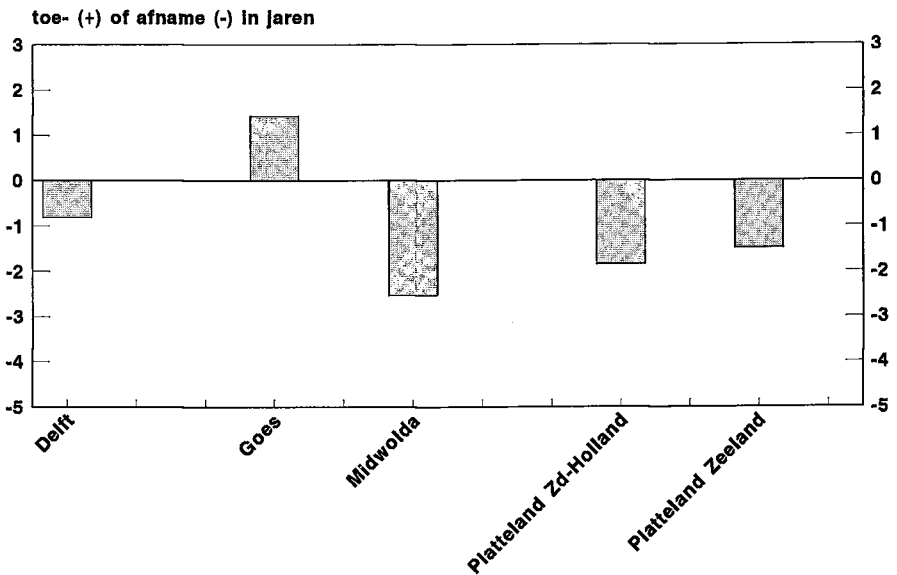
FIGUUR 5.9^a. De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio; losse en ongeschoolde arbeiders. Mannen

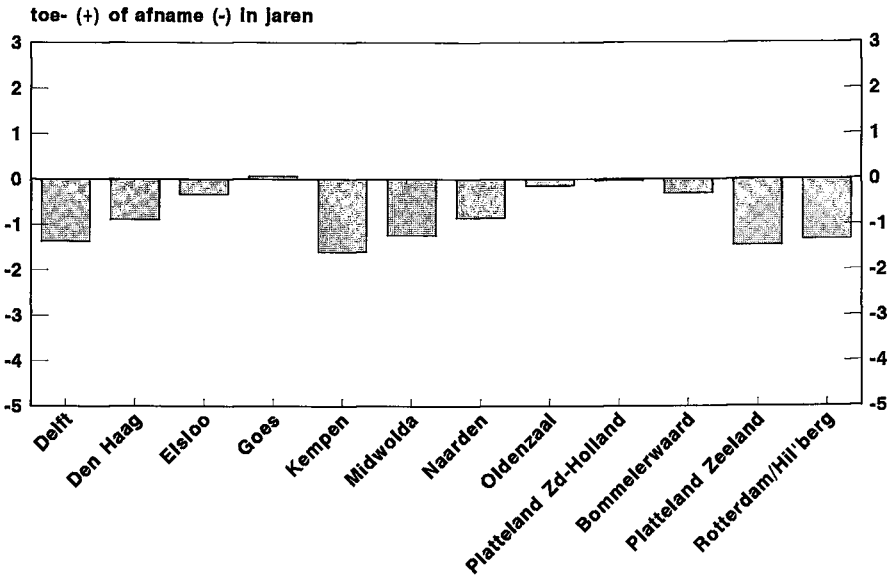
FIGUUR 5.9^b. De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio; boeren. Mannen

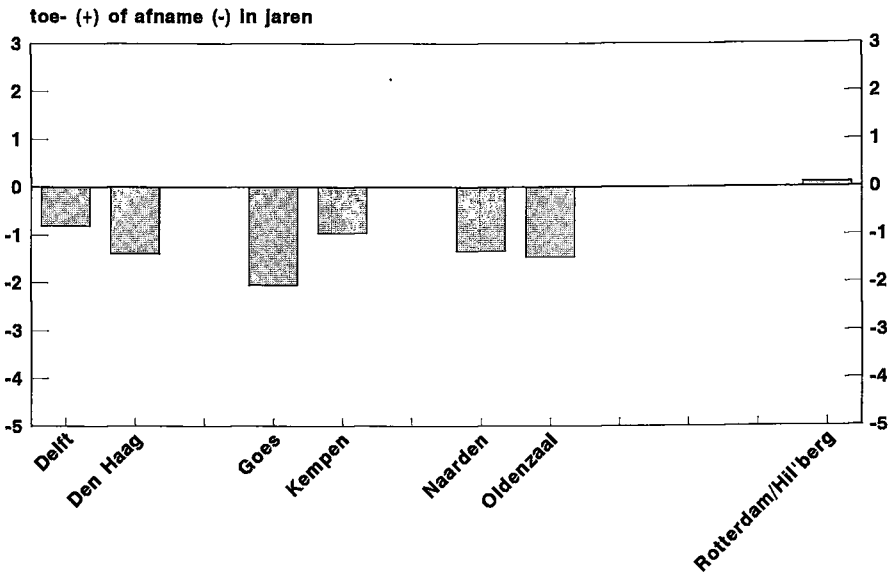
FIGUUR 5.9^c. De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio; kleine burgerij. Mannen

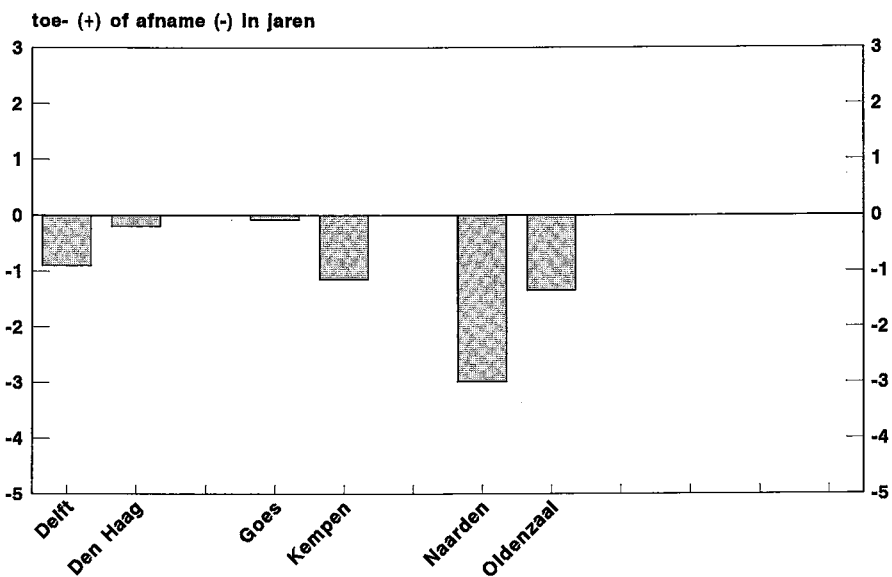
FIGUUR 5.9^d. De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio; landarbeiders. Mannen

FIGUUR 5.9^e. De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio; werklieden. Mannen

FIGUUR 5.9^f. De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio; intellectuelen en beambten. Mannen

FIGUUR 5.9^a. De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio; grote burgerij. Mannen

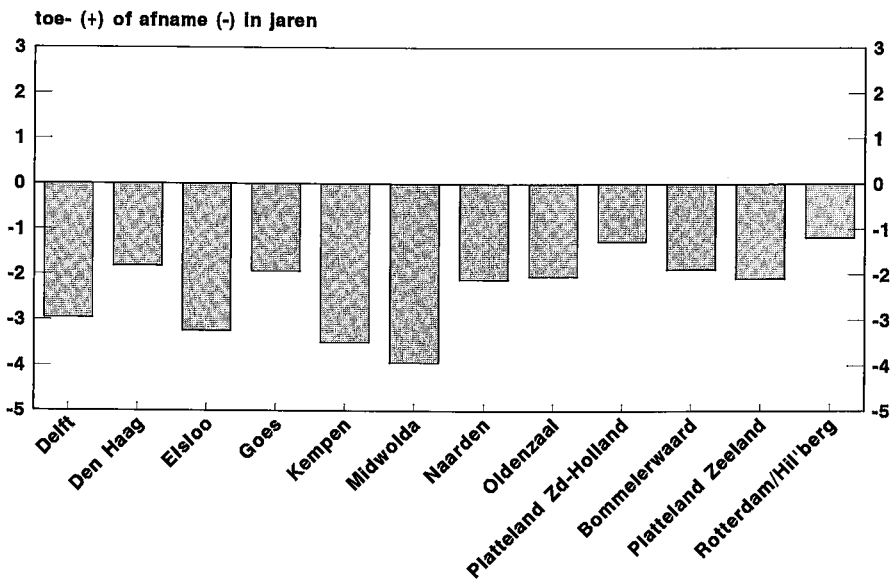
zich over het algemeen bij alle te onderscheiden sociale groepen voorgedaan. Er was echter sprake van grote verschillen in de mate van verandering tussen de sociale groepen en daarbinnen weer naar de regio. Daardoor veranderde de eerder geschetste rangorde van de sociale groepen. Was er vóór 1870 sprake van het feit dat vrouwen gehuwd met mannen uit hogere sociale groepen gemiddeld op iets jongere leeftijd huwden dan vrouwen die huwden met werklieden of (land)arbeiders, na 1870 trouwden juist vrouwen uit de onderste sociale lagen iets eerder. Benadrukt moet overigens worden, dat na 1870 de verschillen tussen vrouwen uit de onderscheiden sociale groepen vaak nog gering waren.

Het meest opvallend was de ontwikkeling die zich onder de losse en ongeschoolde arbeiders heeft voorgedaan. In alle regio's was bij de mannen een daling van de huwelijksleeftijd waar te nemen. Deze nam zeer forse vormen aan in de Kempen, een daling van 4 jaar(!), en bedroeg in Delft, Den Haag, Midwolda en Elsloo 2,5 tot 3 jaar. Minder sterk was de daling op het platteland van Zuid-Holland en in de Bommelerwaard.

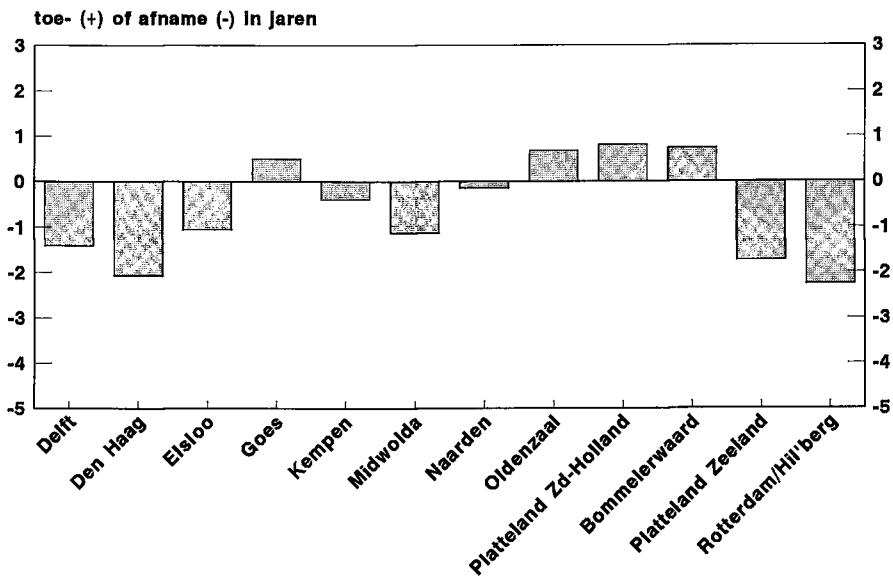
Bij de werklieden is eveneens bijna zonder uitzondering de huwelijksleeftijd van de mannen gedaald, doch de omvang van de daling was duidelijk geringer. Opnieuw waren echter Delft, Den Haag, de Kempen en Midwolda de gebieden waar de daling relatief sterk was (1,0-1,5 jaar). In die gevallen waarin voldoende waarnemingen over de landarbeiders beschikbaar zijn wezen deze in de richting van een sterke daling der huwelijksleeftijd (circa 1,0-2,5 jaar).

De ontwikkeling van de huwelijksleeftijd van de vrouw verliep bij de verschillende groepen uit de arbeidende klasse op identieke wijze (figuur 5.10). Dat betekent dat vrouwen die met werklieden zijn gehuwd in elke regio een duidelijke afname van de leeftijd bij huwelijk hebben ervaren. Deze liep op van iets minder dan 1,0 jaar in Midwolda, Oldenzaal en op het platteland van Zuid-Holland, tot 2,0 of meer jaar in Delft, Elsloo, de Kempen, de Bommelerwaard en Rotterdam/Hillegersberg. Vrouwen die huwden met losse en ongeschoolde arbeiders ervoeren de sterkste afname van de huwelijksleeftijd. Deze bedroeg in enkele regio's nauwelijks 1 jaar, maar lag gemiddeld op 2 jaar en in Delft, Elsloo, de Kempen en Midwolda zelfs boven de 3 jaar. Onder vrouwen van landarbeiders was een daling van de huwelijksleeftijd, met 0,5 tot 2 jaar (Midwolda), eveneens algemeen. Gegevens voor Arnhem (figuur 5.11) bevestigden de boven besproken trend; arbeiders huwden hier na 1870 meer dan 1 jaar eerder dan vóór 1870, vrouwen 1,5 jaar.

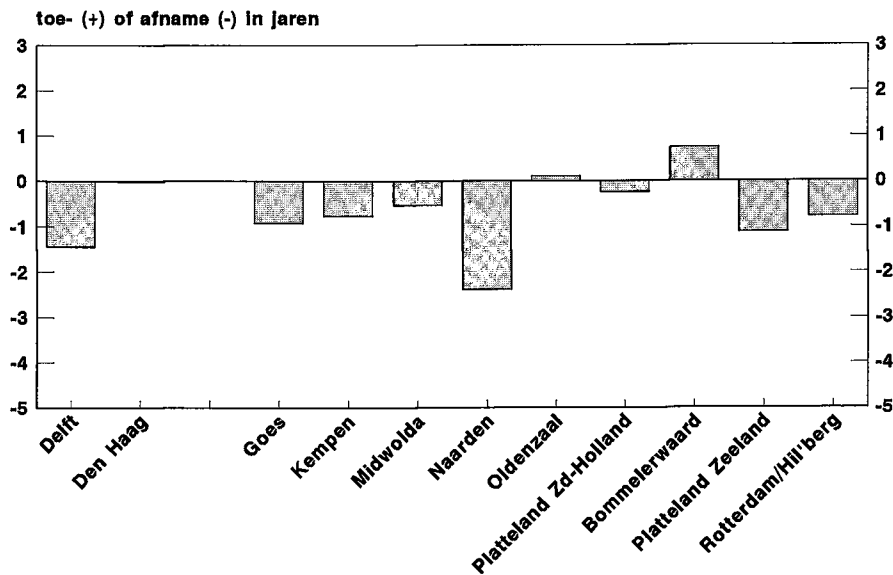
Bij de grote burgerij en bij de intellectuelen en beambten was er bij mannen sprake van een duidelijke daling van de huwelijksleeftijd. Deze bedroeg op enkele uitzonderingen na 1-2 jaar. Alleen in Arnhem was van een zeer geringe toename van de leeftijd sprake (figuur 5.11). Bij vrouwen die huwden met intellectuelen en beambten nam de huwelijksleeftijd overal af; zij huwden na 1870 circa 1-3 jaar eerder dan vóór 1870 het geval was. Vrouwen die trouwden met mannen afkomstig uit de hoge burgerij

FIGUUR 5.10^a. De toe- (+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio; losse en ongeschoolde arbeiders. Vrouwen

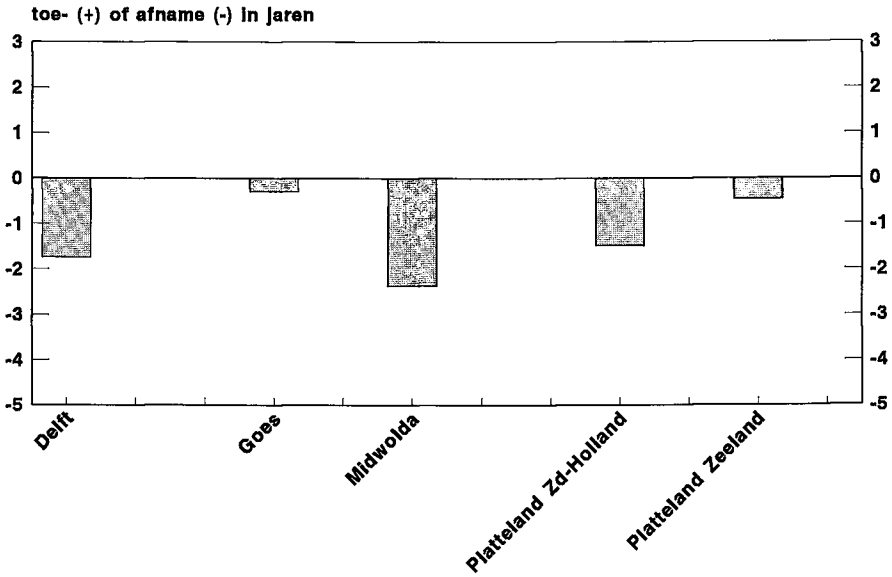

FIGUUR 5.10^b. De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio; boeren. Vrouwen

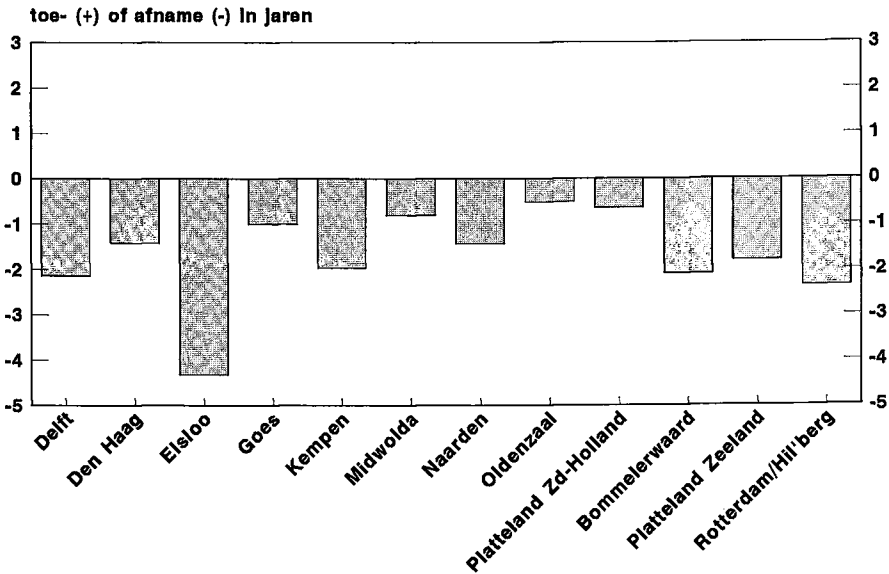

FIGUUR 5.10^c. De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio; kleine burgerij. Vrouwen

VERANDERINGEN IN HUWELIJSLEEFTIJD

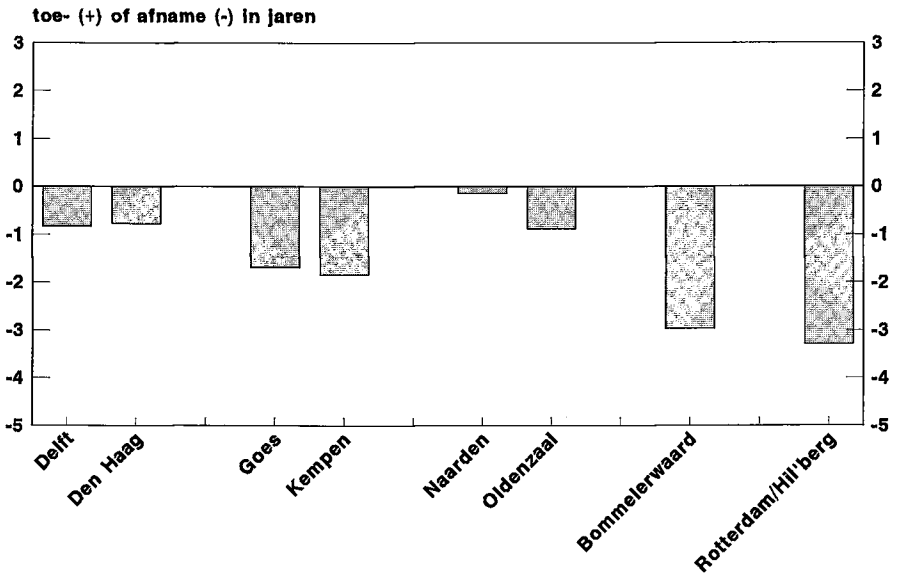

FIGUUR 5.10^d. De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio; landarbeiders. Vrouwen

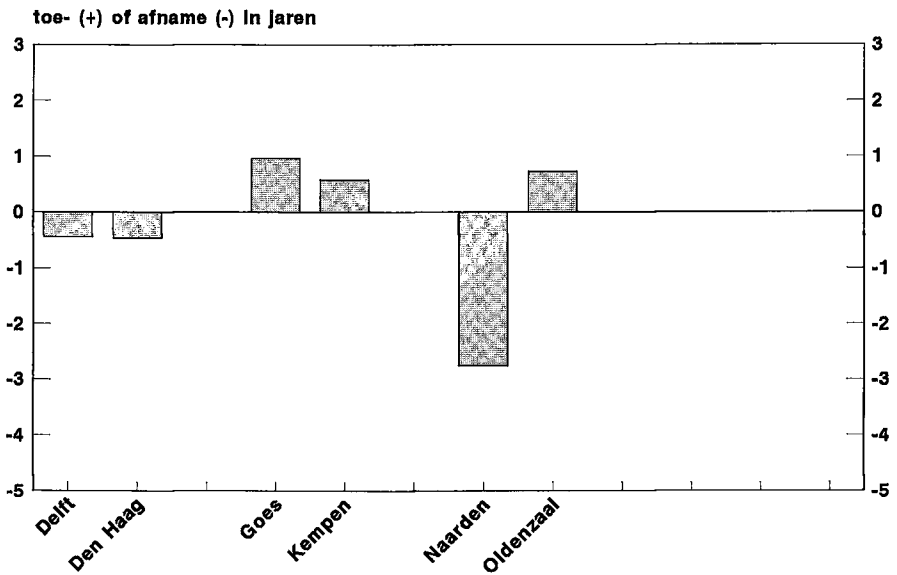

FIGUUR 5.10^e. De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio; werklieden. Vrouwen

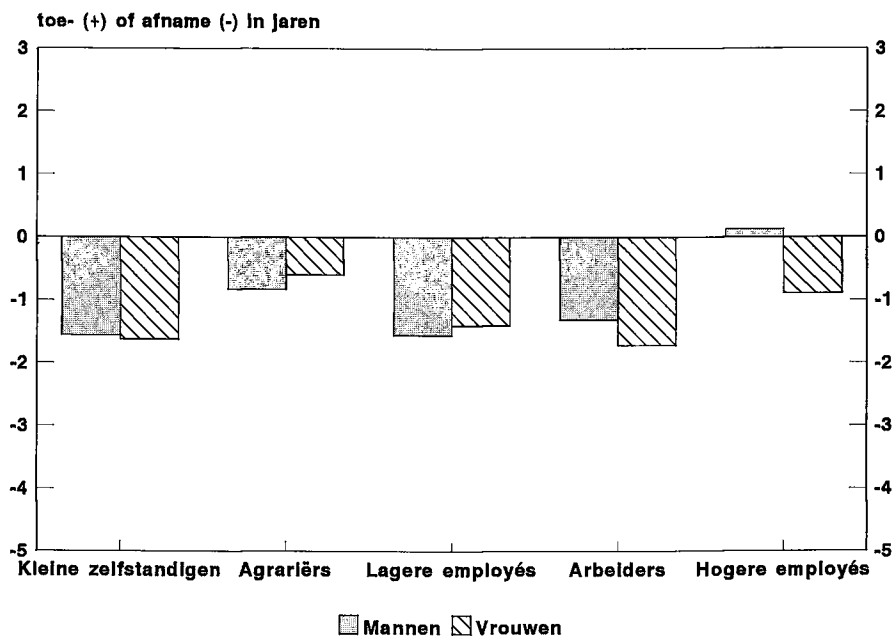
PARAGRAAF V.4

FIGUUR 5.10f. De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio; intellectuelen en beambten. Vrouwen

FIGUUR 5.10g. De toe-(+) of afname (-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar regio; grote burgerij. Vrouwen

FIGUUR 5.11. De toe-(+) of afname(-) van de leeftijd bij het eerste huwelijk naar sociale groep. Arnhem

kenden echter een afwijkend patroon. In Delft en Den Haag was van een zeer geringe daling van de huwelijksleeftijd sprake, in Goes, de Kempen en Oldenzaal van een toename.

Onder de kleine burgerij nam de huwelijksleeftijd van de man en van de vrouw met 1-2 jaar af. Er waren uiteraard uitzonderingen op deze regel.

De sterkste regionale verschillen deden zich bij de boeren voor. In een aantal regio's, de steden in het Westen, het Zeeuwse platteland, Midwolda, Elsloo, huwden boeren na 1870 circa 1-2 jaar vroeger dan voor dat jaar. In de Kempen en Goes was sprake van een geringe stijging der huwelijksleeftijd, op het platteland van Zeeland en Zuid-Holland en in Naarden zelfs van een aanzienlijke stijging (1 jaar of meer). De ontwikkeling bij de vrouwen verliep identiek en de mate van toe- en afname was over het algemeen vergelijkbaar. In Arnhem was onder agrariërs bij mannen en vrouwen een lichte afname van de huwelijksleeftijd te constateren.

Wij wezen er in de inleiding van deze paragraaf reeds op dat het splitsen van de periode 1812-1912 in twee delen een risico inhield. Om te achterhalen in welke mate onze conclusies door deze splitsing zijn vertekend werden cijfers berekend over het verloop van de huwelijksleeftijd voor mannen en vrouwen in de periodes 1812-29, 1830-49, 1850-69, 1870-89 en

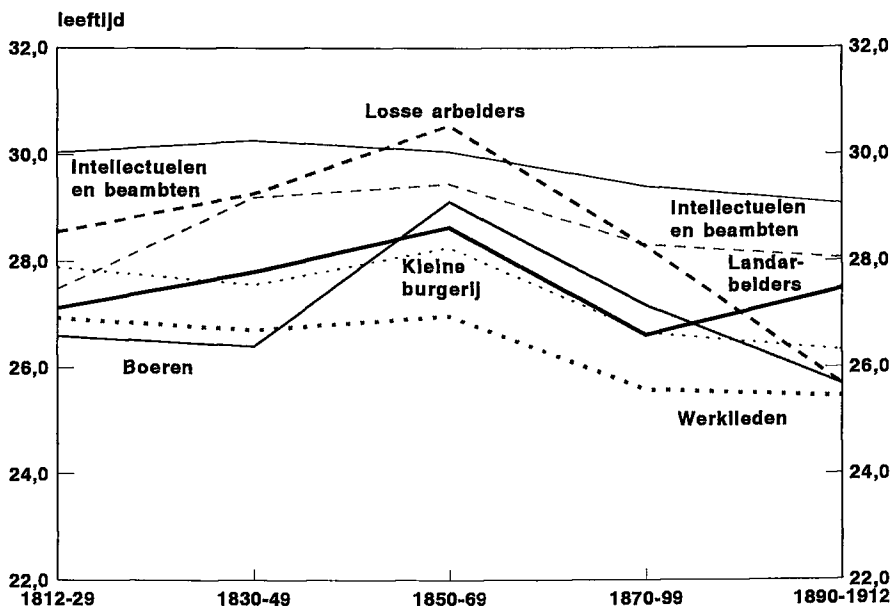
1889-1912. De cijfers betreffen de gemeenten Delft en Arnhem en zijn opgenomen in de figuren 5.12 en 5.13.

In Delft blijkt de ontwikkeling in de tijd inderdaad niet voor elke sociale groep op dezelfde wijze te zijn verlopen. Bij de grote burgerij is de huwelijksleeftijd van de mannen sedert het begin van de 19e eeuw gestaag, maar slechts in geringe mate (circa 1 jaar) afgenomen. Werklieden kenden pas vanaf 1870 een daling, maar deze bedroeg sedert dat tijdstip wel circa 1,5 jaar. Bij de losse arbeiders en de landarbeiders, laatstgenoemde groep was in Delft klein, constateerde men echter tussen 1812 en 1869 een duidelijke stijging van de huwelijksleeftijd, met 2 respectievelijk 1,5 jaar, terwijl de daling na 1870 met name bij de losse arbeiders zeer sterk was. Losse arbeiders sloten hun eerste huwelijk in 1890-1912 circa 5 jaar eerder dan in de periode 1850-69. De kleine burgerij, de intellectuelen en beambten en de boeren kenden eveneens een stijging tot circa 1870, doch de daling na 1869 nam hier een minder extreme vorm aan. Met uitzondering van de losse arbeiders en in mindere mate van de boeren, gold dus, dat de daling van de huwelijksleeftijd zich vooral in het tijdvak 1870-89 heeft voorgedaan. Daarna bleef de situatie min of meer stabiel.

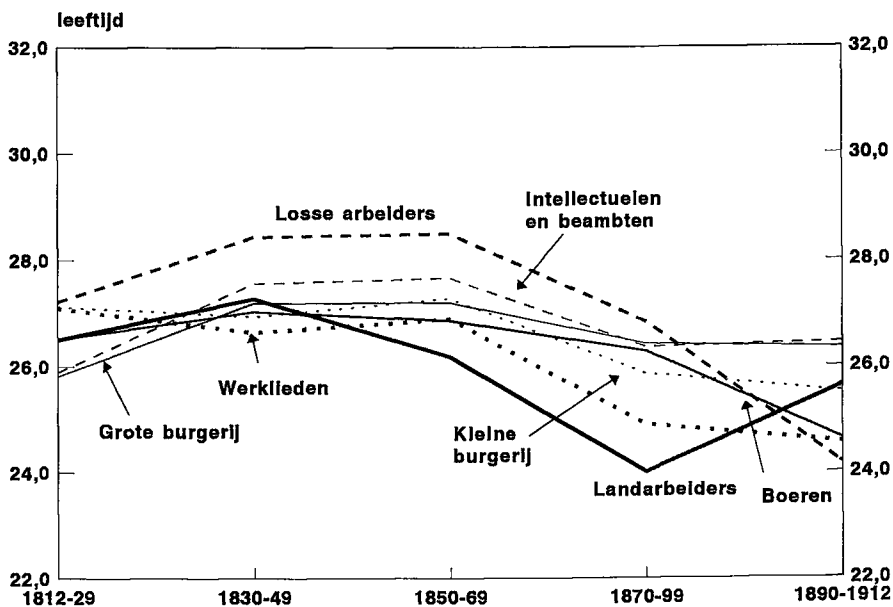
Opmerkelijk was de ontwikkeling bij de vrouwen. Bij hen was tot circa 1870 de sociale differentiatie gering; alleen vrouwen die met losse arbeiders huwden kenden een duidelijk hogere huwelijksleeftijd dan andere sociale groepen. In het algemeen was, op de werklieden na, de huwelijksleeftijd van de vrouwen tot circa 1870 gestegen. Vooral in het tijdvak 1830-49 werden huwelijken later gesloten dan in 1812-39. In 1870-89 was in elke sociale groep een daling van de huwelijksleeftijd waar te nemen; alleen bij de vrouwen die huwden met losse arbeiders zette deze trend zich ook na 1890 voort. Vrouwen uit deze groep huwden in de periode 1890-1912 circa 4,3 jaar eerder dan in 1850-69.

De gegevens voor Arnhem wezen uit dat de huwelijksleeftijd van de hoge employés weinig verandering onderging. Alleen in de jaren 1890-1912 was van een duidelijke afname sprake. Bij de overige sociale groepen nam tot en met 1850-69 de huwelijksleeftijd toe, daarna af. Deze afname deed zich met name in de jaren 1870-89 voor en bedroeg 0,9-1,6 jaar. Bij de arbeiders en kleine zelfstandigen daalde in de periode 1890-1912 de huwelijksleeftijd echter nog met circa 0,8 jaar. Bij de vrouwen bewogen de huwelijksleeftijden zich tot 1870 in de meeste sociale groepen in een stijgende lijn en was een daling met name zichtbaar in de periode 1870-89. Alleen vrouwen, gehuwd met arbeiders, kenden na 1890 nog een duidelijke daling van de leeftijd bij eerste huwelijk. In dezelfde periode daalde eveneens de huwelijksleeftijd van agrariërs in sterke mate.

De belangrijkste conclusie uit de hier gepresenteerde meer gedetailleerde cijferreeksen is, dat de daling na 1870 een verschijnsel was dat zich in de meeste sociale groepen uitsluitend in de periode 1870-89 voordeed. Alleen voor groepen uit de arbeidersklasse, losse arbeiders in Delft, arbeiders in Arnhem, zette deze daling zich na 1890 voort, terwijl enkele

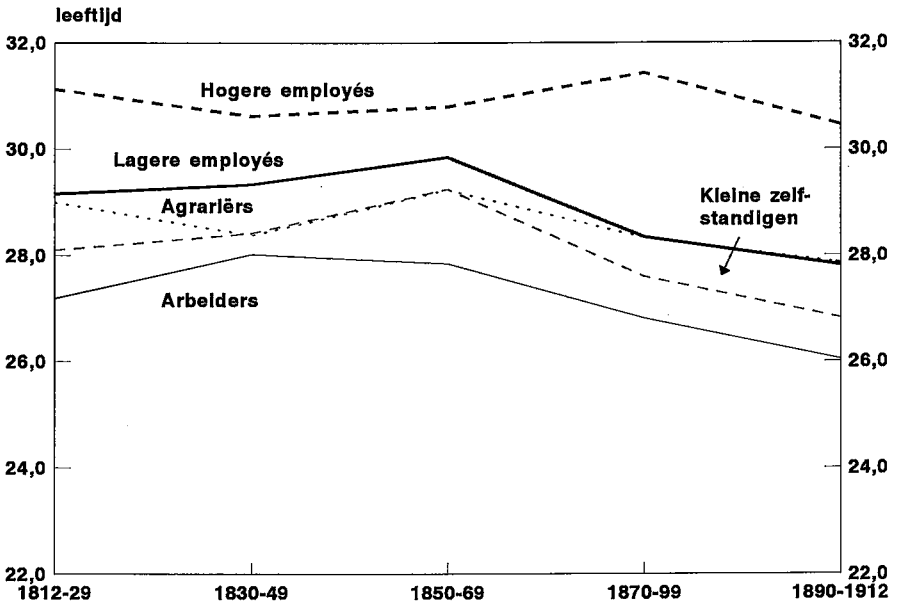

FIGUUR 5.12^a. De gemiddelde huwelijksleeftijd naar periode en geslacht, 1812-1912; Delft. Mannen. Eerste huwelijken

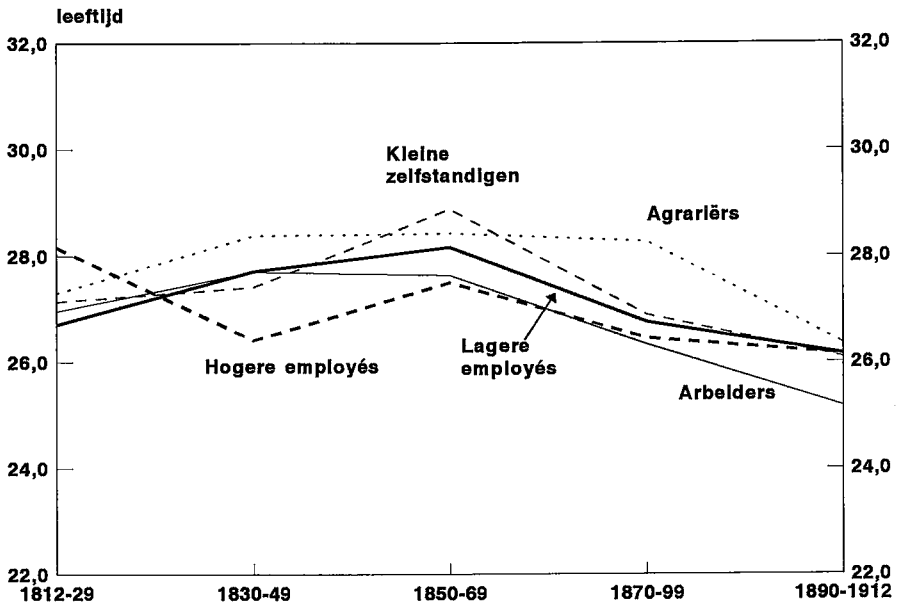

FIGUUR 5.12^b. De gemiddelde huwelijksleeftijd naar periode en geslacht, 1812-1912; Delft. Vrouwen. Eerste huwelijken

PARAGRAAF V.4

FIGUUR 5.13^a. De gemiddelde huwelijksleeftijd naar periode en geslacht, 1812-1912; Arnhem. Mannen. Eerste huwelijken

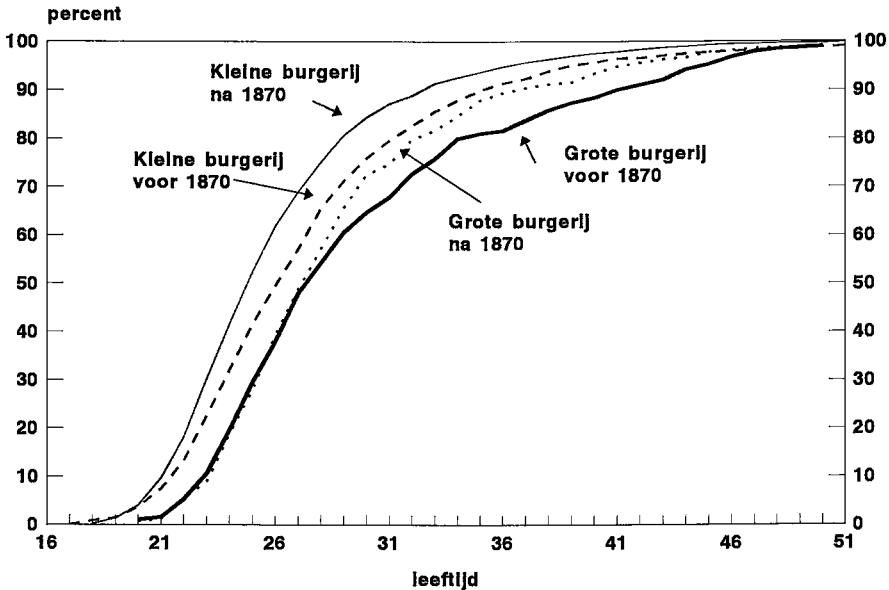
FIGUUR 5.13^b. De gemiddelde huwelijksleeftijd naar periode en geslacht, 1812-1912; Arnhem. Vrouwen. Eerste huwelijken

andere sociale groepen, vrouwen van agrariërs en hoge employés in Arnhem, boeren in Delft, pas vanaf dat tijdstip een daling van de huwelijksleeftijd hebben gekend. Bovendien bleek dat de relatief hoge huwelijksleeftijden in de periode 1812-70 samenhangen met een tijdelijke stijging van de huwelijksleeftijd die haar hoogtepunt bereikte in de periode 1850-69. De conclusies die we eerder trokken over het verloop in de tijd dienen dus wat te worden genuanceerd, maar de indeling vóór en na 1870 bleek, afgaande op de uitkomsten voor de twee geselecteerde gemeenten, wel degelijk zinvol te zijn.

Zoals eerder gebeurde voor de totale periode zijn voor de afzonderlijke periodes 1812-69 en 1870-1912 meer gedetailleerde gegevens over de verdeling van de huwelijken naar leeftijd en sociale groep vergeleken. Dat maakt het mogelijk de geconstateerde afname van de huwelijksleeftijd nader te bezien. Voor Delft zijn de betreffende gegevens opgenomen in figuur 5.14 en 5.15.

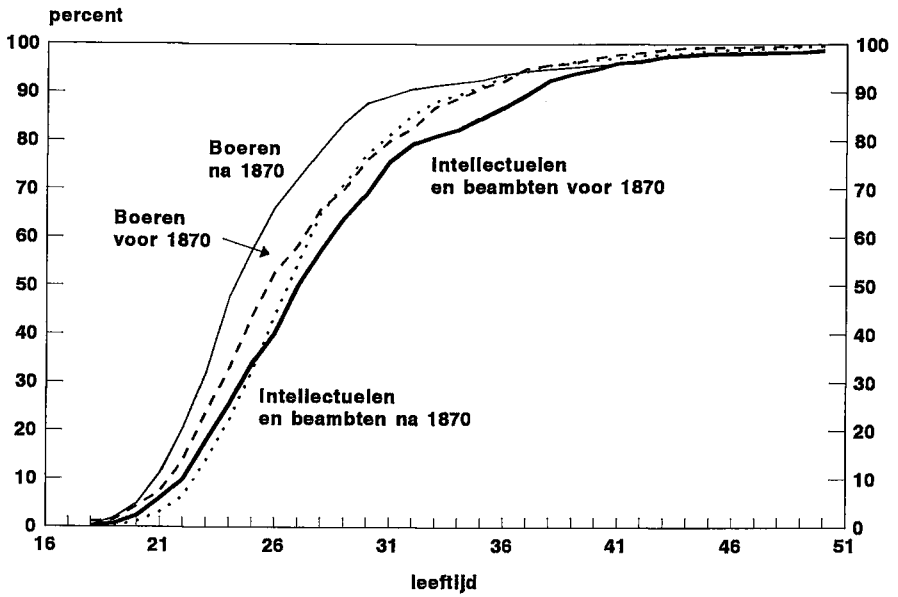
Het bleek dat onder de grote burgerij en onder de intellectuelen en beampten uitsluitend op de allerhoogste leeftijden de situatie zich heeft gewijzigd; alleen de huwelijken die bij de mannen voorheen na de 27-jarige leeftijd en bij de vrouwen na de 25-jarige leeftijd plaatsvonden werden nu op jongere leeftijd gesloten.

Bij de kleine burgerij was in de jongste leeftijdsrange van een vervroe-

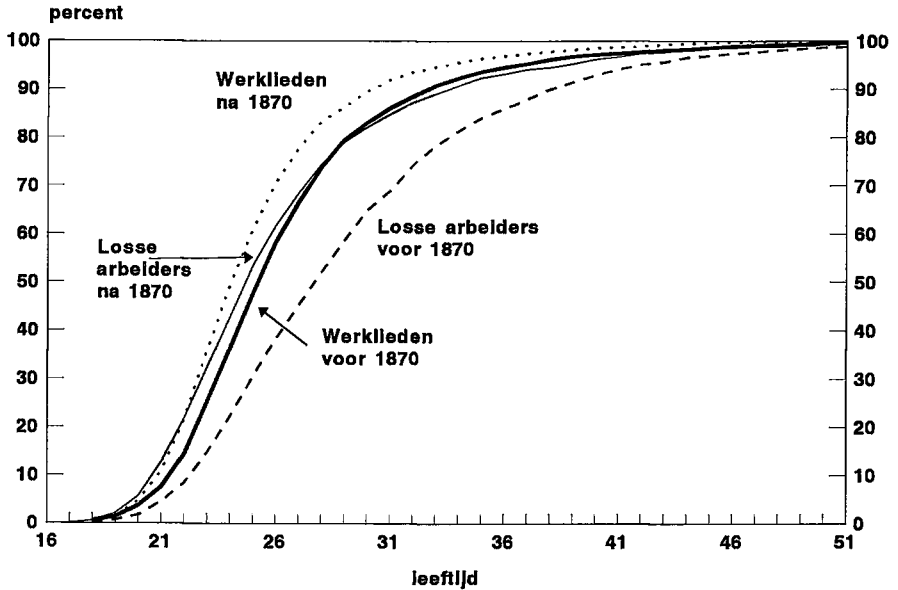

FIGUUR 5.14^a. De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd per sociale groep; Delft. Mannen. Eerste huwelijken voor en na 1870

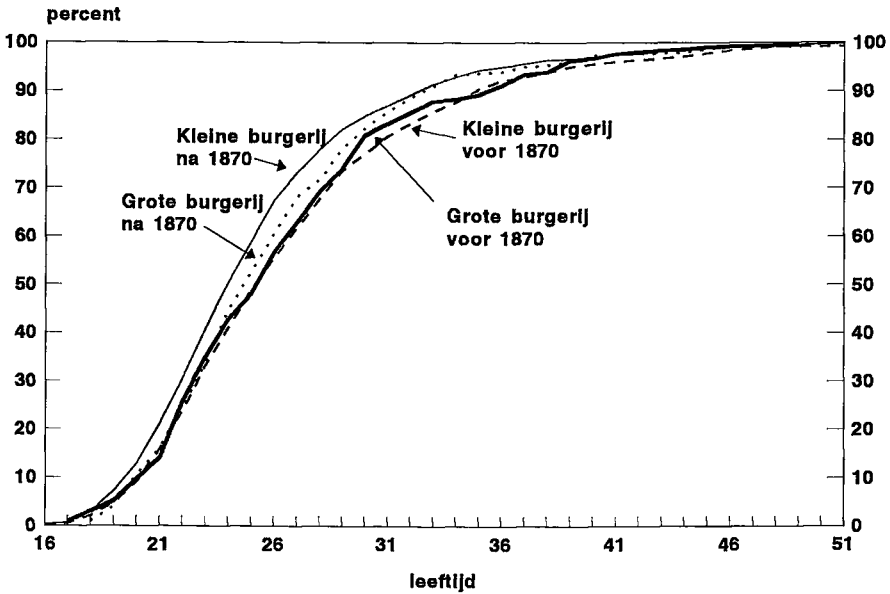
PARAGRAAF V.4

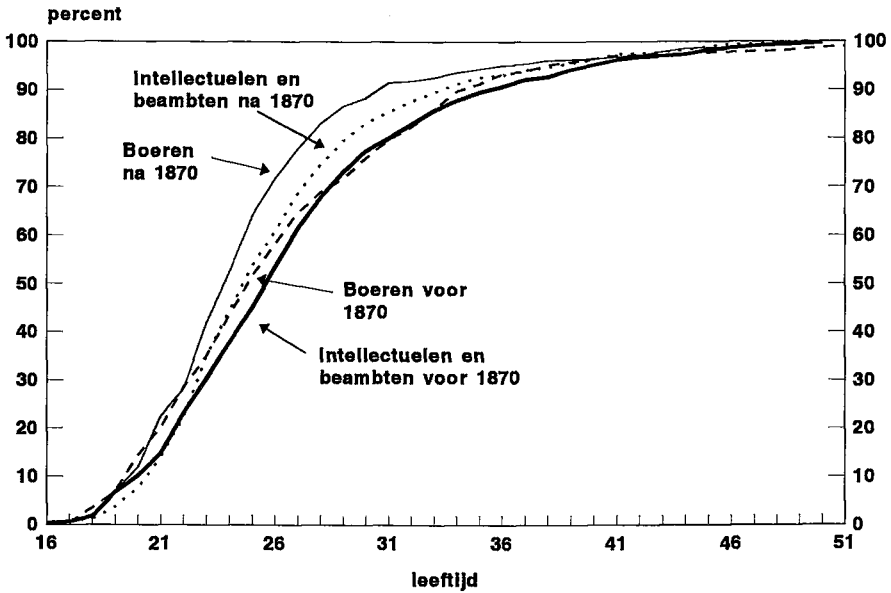
FIGUUR 5.14^b. De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd per sociale groep; Delft. Mannen. Eerste huwelijken voor en na 1870

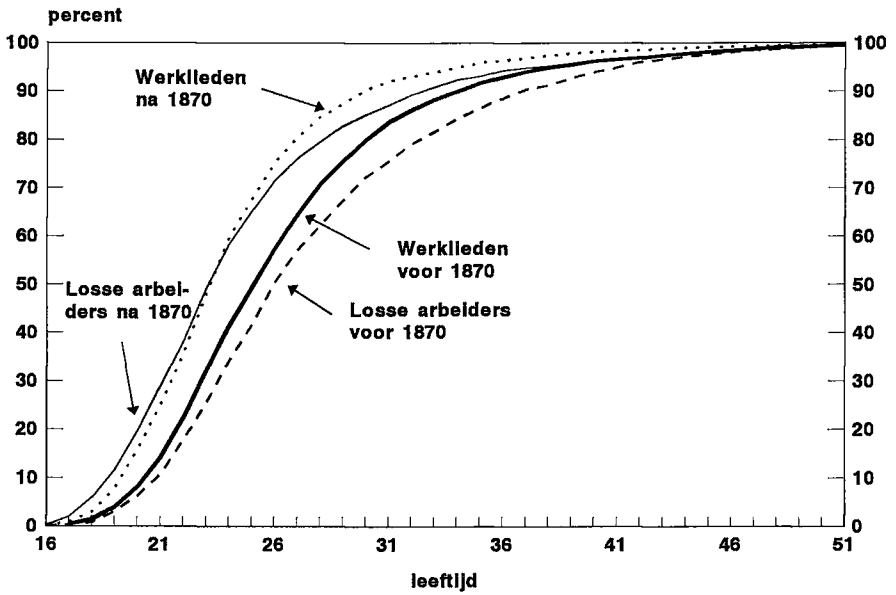
FIGUUR 5.14^c. De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd per sociale groep; Delft. Mannen. Eerste huwelijken voor en na 1870

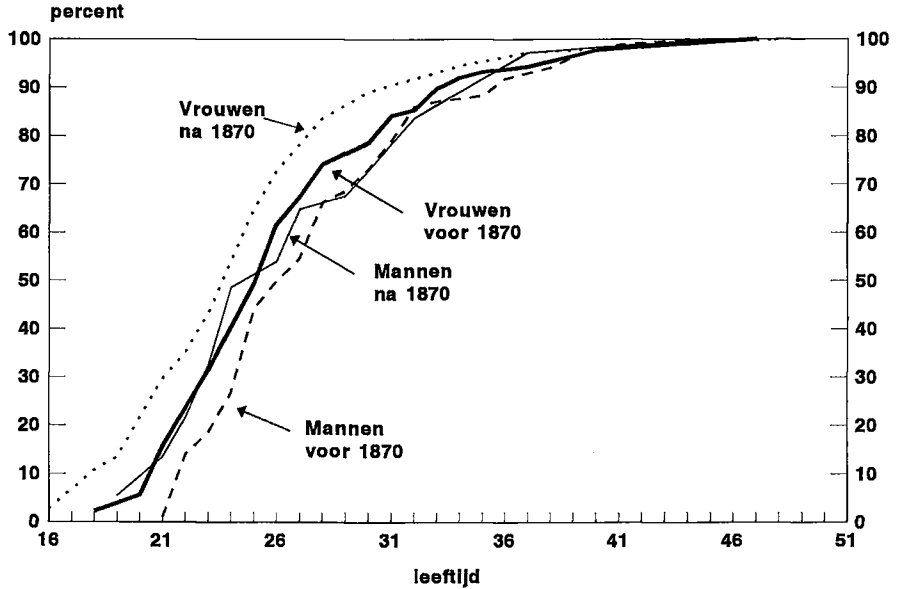
FIGUUR 5.15^a. De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd per sociale groep; Delft. Vrouwen. Eerste huwelijken voor en na 1870

FIGUUR 5.15^b. De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd per sociale groep; Delft. Vrouwen. Eerste huwelijken voor en na 1870

FIGUUR 5.15^c. De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd per sociale groep; Delft. Vrouwen. Eerste huwelijken voor en na 1870

FIGUUR 5.15^d. De cumulatieve relatieve verdeling van de huwelijken naar leeftijd; Delft. Landarbeiders. Eerste huwelijken voor en na 1870

ging van de huwelijksleeftijd sprake. Hetzelfde gold voor de boeren en in iets sterkere mate nog voor de landarbeiders en werklieden. Grote veranderingen deden zich voor onder losse en ongeschoolde arbeiders. De leeftijd waarop al 25% van de mannen was gehuwd nam bij deze sociale groep met 2 jaar af, tot 22 jaar, de mediane huwelijksleeftijd met 3 jaar, tot 24 jaar. Terwijl voorheen pas op 32-jarige leeftijd 75% van de losse arbeiders was gehuwd, werd deze situatie na 1870 op 28-jarige leeftijd bereikt. Onder vrouwen die met losse arbeiders waren gehuwd trad eveneens een daling van de kwartieleeftijden op. Op leeftijd 20 was al een kwart van de vrouwen gehuwd, voor 1870 was dat op leeftijd 23 het geval, op leeftijd 26 al 75%, voor 1870 was dat op 31-jarige leeftijd het geval.

De verandering in de hoogte van het leeftijdsverschil tussen huwende mannen en vrouwen uit dezelfde sociale groep gedurende de periode 1812-1912 verdient tot slot nog enige aandacht. Uitgaande van een meer verfijnde periode-indeling en gebruik makend van de gegevens van Delft en Arnhem, kunnen de volgende ontwikkelingen worden gesignaleerd.

Vrouwen die huwden met mannen uit de grote burgerij waren in het begin van de 19e eeuw gemiddeld nog 4,2 jaar jonger dan hun man, doch dit verschil liep geleidelijk af tot 2,7 jaar in 1890-1912. Onder de huwende intellectuelen en beambten nam het leeftijdsverschil tussen mannen en vrouwen eerst toe, van 1,6 jaar in 1812-29 tot 1,9 jaar in 1870-89, alvorens wederom te dalen tot 1,6 jaar. De situatie onder de hoge employés in Arnhem leek qua verloop enigszins op de ontwikkeling in deze laatste groep, al was de hoogte van het leeftijdsverschil qua orde van grootte eerder vergelijkbaar met die welke bij de grote burgerij werd waargenomen.

Bij de boeren in Delft waren de verschillen enigszins vergelijkbaar met die van de agrariërs in Arnhem. In beide steden waren de vrouwen in de periode 1830-49 bijvoorbeeld gemiddeld ouder dan hun echtgenoten, terwijl in 1870-89, de periode waarin de landbouwcrisis viel, in veel mindere mate van huwelijken sprake was, waarin de man duidelijk ouder was dan de vrouw. Opvallend was de ontwikkeling onder mannen en vrouwen uit de arbeidersklasse. Met name onder werklieden deed zich een duidelijke ontwikkeling voor in de richting van een vergroting van de leeftijdsverschillen. In 1812-29 waren vrouwen gemiddeld iets ouder dan hun mannen en tot 1870 was er nauwelijks sprake van leeftijdsverschillen tussen beide partners, minder dan 0,1 jaar. Na 1870 namen de verschillen echter toe tot 0,9 jaar in 1890-1912. In Arnhem was onder de arbeiders tot 1870 het leeftijdsverschil tussen mannen en vrouwen minder dan 0,3 jaar. Daarna was van een toename sprake tot circa 0,9 jaar in 1890-1912. Bij de losse arbeiders was van sterkere fluctuaties sprake. In 1850-69 bijvoorbeeld was het verschil in huwelijksleeftijd relatief groot door een stijging van de leeftijd bij huwelijk van de mannen, maar onder deze groep was na 1870 het leeftijdsverschil tussen mannen en vrouwen eveneens groter dan in de eerste helft van de 19e eeuw. Eenzelfde conclusie viel te trek-

ken over de relatief weinig talrijke groep van landarbeiders. Bij de kleine burgerij en bij de kleine zelfstandigen, in Arnhem, was van een veel constanter leeftijdsoverwicht van de man sprake. Het varieerde tussen 0,6 en 1,0 jaar in Delft en tussen 0,4 en 1,0 jaar in Arnhem.

V.5. DE HUWELIJSLEEFTIJD VAN DE MIGRANTEN

In de tweede helft van de 19e eeuw kwam in Nederland een omvangrijke migratiestroom tot stand, die met name gericht was op de steden in het Westen van het land. Vanuit het platteland, met name dat van de provincies Friesland, Groningen en Zeeland, vestigden zich talloze migranten in de steden. Ook vanuit het platteland van de westelijke provincies trokken velen naar de middelgrote steden aldaar. Verschillende auteurs, wij bespraken onder meer de opvatting van Wilcox, hebben een verband gesuggereerd tussen deze migratiestroom en de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd. De veronderstelling daarbij was, dat de migranten, door hun relatief hoge huwelijksleeftijd, voor een deel verantwoordelijk waren voor de hoge huwelijksleeftijden in de steden.

Er zijn verschillende redenen aan te voeren, waarom migranten een hogere huwelijksleeftijd zouden kunnen hebben dan autochtonen. Er waren allereerst technische redenen: vele migranten kwamen immers pas de stad binnen op een leeftijd, waarop normaliter al een deel van de bevolking gehuwd was. Andere factoren speelden echter eveneens een grote rol. Migrant misten de stimulerende invloed van verwantschapsnetwerken, zij konden veelal geen beroep doen op de in de lokale samenleving ingevoerde ouders, ooms en tantes, neven en nichten, broers en zusters en dienden terug te vallen op burens en op collega's van het werk. Daardoor waren banen en huizen moeilijker te vinden en was het minder gemakkelijk potentiële huwelijkspartners te treffen, omdat het aan een netwerk van kennissen ontbrak. Migratie was daarenboven een schokkende gebeurtenis. Vele migranten hadden na een soms moeizame reis een vreemde stad bereikt, waar men niet zelden met werkloosheid en met verzet tegen nieuwkomers werd geconfronteerd. Een groot aantal migranten had financiële verplichtingen tegenover de ouders, wat een vroeg huwelijk onmogelijk maakte. Voor uit het buitenland afkomstige migranten voegde zich bij al deze problemen nog de taalbarrière.⁵⁹

In hoeverre was migratie in Nederland op de huwelijksleeftijd van invloed? Werd de ontwikkeling in de tijd en de sociale differentiatie mede door de wisselende omvang van de migratiestromen bepaald? Op deze vragen dienen we helaas voor het grootste deel het antwoord schuldig te blijven. Gegevens over migranten zijn in onze databestanden namelijk maar in beperkte mate aanwezig. Wel waren voor een aantal agrarische gemeenten de geboorte- en woonplaatsen van bruid en bruidegom be-

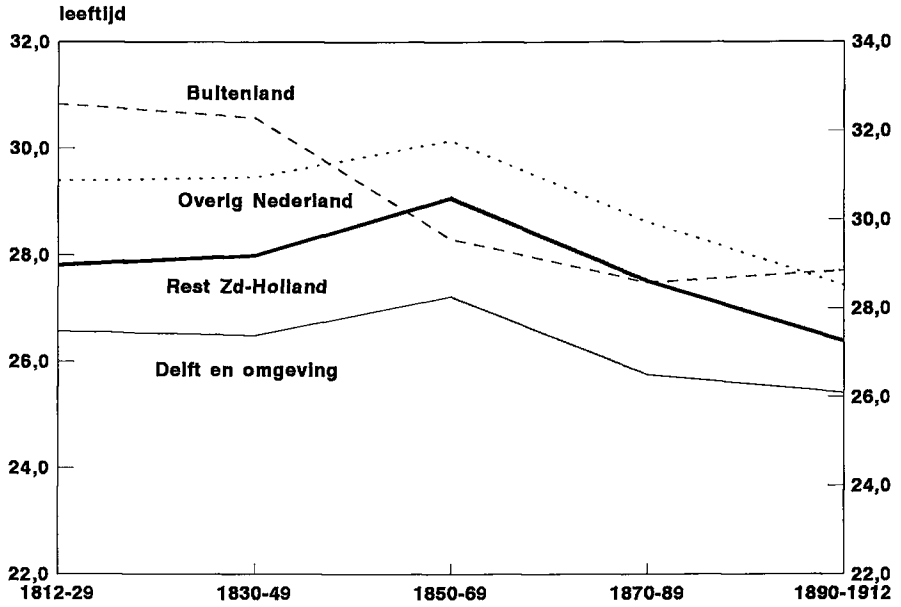
schikbaar, maar de omvang van de migratie was in deze gemeenten minimaal en qua thematiek is de huwelijksleeftijd van de migranten in de agrarische samenleving minder interessant. Voor de steden echter ontberen we veelal informatie over geboorte- en woonplaats van de huwendes. Voor Arnhem is slechts de woonplaats van de betrokkenen in geprecodeerde vorm beschikbaar; voor Rotterdam/Hillegersberg kunnen we de migratie naar Rotterdam niet van die naar Hillegersberg scheiden. Voor Naarden ontbreekt de informatie voor een groot aantal, jaren terwijl de gegevens van Den Haag slechts op de jaren 1850-82 betrekking hadden. Daardoor zijn slechts de gegevens over de geboorteplaats van de brudegoms en bruiden die te Delft huwden voor nadere analyse bruikbaar. De woonplaats ten tijde van het huwelijk was voor deze gemeente echter niet bekend. De veronderstelling dat personen, die te Delft huwden maar elders waren geboren, op het moment van huwelijk in Delft woonachtig waren, zal met name voor de mannen niet altijd juist zijn. Met het Delftse materiaal valt echter wel een eerste indruk te geven van de effecten, die de migratie op de huwelijksleeftijd kan hebben uitgeoefend.

Vier groepen huwendes zijn in Delft te onderscheiden: mannen of vrouwen geboren in Delft, Vrijenban of Hof van Delft (beide laatste gemeenten werden in 1921 bij Delft gevoegd, doch waren in de 19e eeuw zeer nauw met de stad verbonden), personen geboren in de rest van Zuid-Holland, personen geboren in de rest van Nederland en personen geboren in het buitenland.

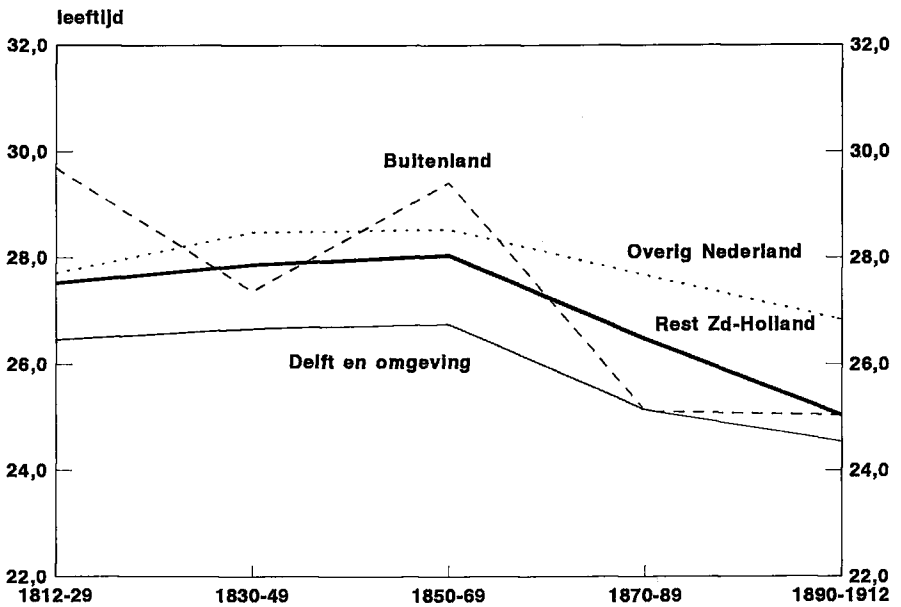
Van de in Delft huwende mannen was iets meer dan de helft in de stad geboren. Dit percentage was gedurende de jaren 1850-69 het laagst en varieerde tussen 50,4 en 53,8%. Bij de vrouwen lag het tussen 58,6 en 62,9%. Uit de rest van Zuid-Holland was 25,4 tot 27,0% van alle huwende mannen en 21,5 tot 24,7% van alle huwende vrouwen afkomstig. Deze percentages varieerden in de loop der tijd slechts in geringe mate. Een toename was er wel te constateren van het percentage mannen, die waren geboren in een Nederlandse gemeente buiten Zuid-Holland. In het begin van de 19e eeuw ging het nog om 14,7% van de mannen, in 1850-69 om 20,2%. Later was weer van een geringe afname van dit percentage, tot 17,2%, sprake. Bij de vrouwen nam de groep in omvang toe van 12,2 tot 15,7% in 1870-89. Het percentage mannen, geboren in het buitenland, nam af van 6,6 naar 2,1%, dat van de vrouwen van 3,2 naar 1,3%.

Uit figuur 5.16 wordt duidelijk dat de huwelijksleeftijd van de man en van de vrouw sterk afhankelijk was van de geboorteplaats van de betrokkenen. Gedurende de gehele periode 1812-1912 huwden mannen, geboren in Delft, gemiddeld op een veel jongere leeftijd dan elders geboren mannen. In de loop van de tijd zijn de verschillen in huwelijksleeftijd ten opzichte van de geboren Delftenaren echter afgenomen. Over het algemeen gold, dat naarmate de geboorteplaats verder van Delft verwijderd lag, de huwelijksleeftijd hoger was. Deze conclusie stemde overeen met die van

PARAGRAAF V.5

FIGUUR 5.16^a. De gemiddelde huwelijksleeftijd van de man naar de geboorteplaats van de man; Delft. Eerste huwelijken

FIGUUR 5.16^b. De gemiddelde huwelijksleeftijd van de vrouw naar de geboorteplaats van de vrouw; Delft. Eerste huwelijken

Diederiks, die voor Amsterdam in de jaren 1801-06 hogere huwelijksleeftijden voor mannen en vrouwen aantrof, naarmate de afstand van de geboorteplaats tot Amsterdam groter was.⁶⁰

Mannen geboren in Delft huwden circa 1,0 tot 1,9 jaar eerder dan mannen uit overig Zuid-Holland afkomstig. Ten opzichte van mannen, geboren buiten Zuid-Holland, bedroeg het verschil gedurende het tijdvak 1812-89 2,8 tot 3,0 jaar. In 1890-1912 was dat verschil nog steeds 2,0 jaar. Buitenlanders huwden voor 1850 gemiddeld bijna 6 jaar later dan geboren Delftenaren. Na 1850 bedroeg het verschil nog minimaal 2,3 jaar.

Bij de vrouwen lag de situatie op enkele punten anders. Allereerst waren de verschillen minder groot dan bij de mannen, met name waar het vrouwen betrof die in het buitenland waren geboren. Opvallend was dat de huwelijksleeftijd van vrouwen, geboren buiten Zuid-Holland, in de loop van de tijd veel minder is afgenomen. Daardoor is het verschil ten opzichte van de huwelijksleeftijd van in Delft geboren vrouwen toegenomen van 1,2 jaar voor 1830 naar 2,5 en 2,3 jaar na 1870. De situatie van de in het buitenland geboren vrouwen, een gering deel van alle huwende vrouwen, varieerde sterk in de loop van de tijd. Over het algemeen bestond er echter na 1870 weinig verschil meer met de huwelijksleeftijd van de in Delft geboren vrouwen.

Gelet op de grote omvang van de verschillen in huwelijksleeftijd tussen migranten en autochtone Delftenaren en de grote omvang van de migratiestromen, kan men er van uitgaan, dat de huwelijksleeftijd in de stad mede door de migratiestromen werd bepaald. Het is echter niet zo, dat de van periode op periode fluctuerende omvang van de migratiestroom de verandering van de huwelijksleeftijd in de loop van de tijd medebepaalde. Daarvoor bleken althans in Delft de migratiestromen gedurende de 19e eeuw toch te weinig te fluctueren. Wel is de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd van de stad als geheel beïnvloed door de veranderingen, die in de loop van de tijd in de huwelijksleeftijd van elke migrantencategorie zijn opgetreden. Met name de afname van de verschillen in huwelijksleeftijd tussen Delftenaren en elders geboren personen die na 1870 viel waar te nemen is in dat verband van belang geweest.

Is de sociale differentiatie eveneens door de migratiepatronen mede bepaald?

Het was inderdaad zo dat de op hoge leeftijden huwende mannen die waren geboren in het buitenland, zeer sterk waren oververtegenwoordigd onder de leden van de grote burgerij, 8% van de huwendes, en onder de intellectuelen en beambten, 5,5%. Aangezien onder mannen en vrouwen die buiten Zuid-Holland waren geboren de huwelijksleeftijd over het algemeen hoog lag en deze groep een groot deel vormde van de huwende mannen uit de grote burgerij, 45%, en de intellectuelen en beambten, 31%, zou men kunnen verwachten, dat onder de grote burgerij en de intellectuelen en beambten de hoogte van de huwelijksleeftijd mede door de wat afwijkende regionale herkomst werd bepaald. Anderzijds was het

mogelijk dat de hoge huwelijksleeftijd van de migranten veroorzaakt werd door de wat afwijkende sociale samenstelling van de groep. Uitsluitel over de waarschijnlijkheid van beide hypothesen kan men krijgen op basis van een vergelijking van de huwelijksleeftijd, voor de gehele periode 1812-1912, van de sociale groepen onderscheiden naar geboorteplaats. Voor die groepen welke een voldoende omvang telden, we gingen daarbij uit van een minimumaantal eerste huwelijken van 20, wat in de praktijk echter neerkwam op een minimumaantal van 40, bleek dat bij de mannen over het algemeen binnen elke sociale groep de huwelijksleeftijd hoger lag naarmate de afstand tot Delft groter was. Het duidelijkste verschil deed zich voor bij werklieden en losse arbeiders. Werklieden geboren in Delft sloten hun eerste huwelijk gemiddeld op 25,5-jarige leeftijd, werklieden geboren elders in Zuid-Holland op 26,6-jarige leeftijd, werklieden elders in Nederland geboren op 27,9-jarige leeftijd. In het buitenland geboren werklieden trouwden gemiddeld pas wanneer zij 29,8 jaar oud waren. Bij losse arbeiders gold voor de Delftenaren een huwelijksleeftijd van 26,6 jaar, de andere groepen huwden respectievelijk 1,2 jaar later, 3,7 jaar later en 5,6 jaar later. Een dergelijke met de afstand tot Delft oplopende reeks was eveneens te vinden bij de kleine burgerij waar het verschil opliep tot 4,4 jaar. In de overige sociale groepen waren de verschillen minder groot en deden zich bovendien afwijkingen voor van de boven beschreven samenhang tussen afstand en huwelijksleeftijd. Toch gold voor de grote burgerij, dat Delftenaren 1,2 jaar eerder huwden dan elders in Zuid-Holland geboren mannen en 1,5-1,6 jaar eerder dan de in overig Nederland of in het buitenland geboren. Bij de intellectuelen en beambten echter ontbrak een duidelijke samenhang tussen herkomst en huwelijksleeftijd. In Delft geboren mannen trouwden iets later dan de in het buitenland geboren mannen en slechts 0,5-1,0 jaar eerder dan de elders geboren. Onder boeren deed zich evenmin een duidelijk patroon voor. Bij landarbeiders echter was er wel een groot verschil, 2,4 jaar, tussen mannen geboren in Delft en mannen geboren elders in Zuid-Holland.

Bij de vrouwen was de relatie tussen afstand en huwelijksleeftijd het duidelijkst onder werklieden en losse arbeiders. De verschillen waren echter van een andere orde van grootte dan bij de mannen het geval was. Vrouwen, gehuwd met werklieden en geboren in Delft, huwden gemiddeld 1,5 jaar eerder dan vrouwen geboren elders in Zuid-Holland, 1,9 jaar eerder dan vrouwen geboren elders in Nederland en 2,0 jaar eerder dan vrouwen in het buitenland geboren. Bij vrouwen die met losse arbeiders huwden bedroegen deze verschillen 0,8 jaar, 1,8 jaar en 4,2 jaar. Opnieuw was bij de kleine burgerij hetzelfde patroon zichtbaar, met verschillen oplopend tot 2,7 jaar. Bij vrouwen die huwden met mannen uit de grote burgerij waren het wederom de in het buitenland geboren die de laagste huwelijksleeftijden hadden en dit keer gold dat eveneens voor de vrouwen die trouwden met intellectuelen en beambten. Boeren en landarbeiders pasten weer wel binnen het patroon.

V.6. CONCLUSIES

Welke conclusies kunnen we uit het bovenstaande overzicht trekken? Allereerst werd duidelijk dat er in de 19e eeuw geen sprake is geweest van een continue ontwikkeling, gaande in de richting van een vervroeging van de leeftijd waarop eerste huwelijken werden gesloten. Pas vanaf 1860-70 is, na een eerdere stijging, duidelijk van een daling van de huwelijksleeftijd sprake.

Duidelijk werd vervolgens dat er sprake was van grote regionale verschillen in de leeftijd waarop mannen en vrouwen het eerste huwelijk sloten. Oost-Nederland, maar met name Zuid-Nederland, werden door relatief hoge huwelijksleeftijden, West- en Noord-Nederland door relatief lage huwelijksleeftijden gekenmerkt.

Huwelijken werden door vrouwen eerder gesloten dan door mannen. De verschillen tussen mannen en vrouwen liepen per regio en sociale groep echter sterk uiteen. Vrouwen uit de grote en kleine burgerij en vrouwen van intellectuelen en beambten huwden op veel jongere leeftijd dan hun mannen, terwijl onder werklieden en arbeiders minder grote verschillen in leeftijd bij huwelijk werden aangetroffen.

Zeer grote verschillen werden aangetroffen in de leeftijden waarop in de verschillende sociale groepen het huwelijk gesloten werd. Bij de mannen waren het de hogere sociale lagen en de boeren die later dan anderen huwden, terwijl de verschillende groepen uit de arbeidersklasse enkele jaren eerder hun huwelijk sloten. Bij de vrouwen waren de verschillen tussen de sociale groepen geringer dan bij de mannen en was de rangorde van de sociale groepen enigszins afwijkend. De hoogste huwelijksleeftijden werden immers gevonden bij vrouwen die huwden met losse en ongeschoolde arbeiders.

Dat in Nederland de sociale verschillen in leeftijd bij huwelijk meer kenmerkend bleken te zijn voor de mannen dan voor de vrouwen week af van de situatie in Duitsland⁶¹ maar was in overeenstemming met die in Frankrijk. Segalen merkte op dat de huwelijksleeftijd van vrouwen onder meer stabiel over de beroepsgroepen was verdeeld, omdat huwelijken veelal in de woongemeente der vrouw werden gesloten. Daardoor was er in mindere mate van huwelijken van migranten sprake, een groep die, zoals we zagen, later huwde dan de autochtonen.⁶² Larson gaf echter een andere interpretatie van de geringere sociale verschillen. Zij legde er de nadruk op, dat de meeste jonge ongehuwde vrouwen in de 19e eeuw weinig gelegenheid hadden een sociale en economische positie te ontwikkelen, die onafhankelijk was van de positie van hun vader. Dochters uit de betere kringen werden strak onder toezicht van de ouders gehouden, door strikte discipline of met behulp van morele overreding. Vrouwen uit armere gezinnen konden moeilijk werk vinden dat hun een hogere levensstandaard garandeerde. Voor vrouwen waren er dus minder opties en daardoor minder teleurstellingen en het huwelijk was voor hen attractiever.

Hun noodgedwongen gebrek aan ervaring en bekwaamheden deed hen vaak het huwelijk zien als een ontsnapping uit geestdodende arbeid. Vrouwen uit zeer verschillende sociale lagen hadden in dit opzicht dezelfde opties en het is daarom niet verrassend dat zij dezelfde beslissingen namen.⁶³

Er speelde echter nog een andere factor een rol. Inkomen en positie van het nieuw te vormen gezin waren met name afhankelijk van de situatie van de man. Voor dat inkomen en dus voor de huwelijksmogelijkheden, was zijn leeftijd van grote betekenis. De inbreng van de vrouw was met name gericht op de verzorging van man en kinderen en op seksuele bevrediging. Weliswaar was in bepaalde groepen de economische inbreng van de vrouw zeer groot en was in dat opzicht haar ervaring en dus haar leeftijd van groot belang, dienstbaarheid kon toch gemakkelijker worden geëist wanneer de vrouw wat jonger was dan de man. Vanuit het oogpunt van de seksuele bevrediging was een wat jongere vrouw bovendien aantrekkelijker. Bij de vrouw was er daarom minder kans op een vooral door het inkomen, een sociaal zeer variabele factor, bepaalde variatie in huwelijksleeftijd. Uitzonderingen op deze regel zullen zich vooral voorgedaan hebben, waar de vrouw inkomen, bezit of noodzakelijke arbeidservaring inbracht. In dat geval zullen vrouwen van gevorderde leeftijd als huwelijkspartners gewild zijn geweest. Wellicht heeft deze factor ervoor gezorgd, dat in de onderzochte Duitse gemeenten, die voornamelijk op het platteland lagen en waar gezinsbedrijven domineerden en vrouwen inderdaad een belangrijke inbreng in het voor het huwelijk benodigde 'kapitaal' hadden, van grotere sociale verschillen in huwelijksleeftijd tussen vrouwen sprake was. Een rol kan echter evengoed hebben gespeeld, dat in de betreffende plattelandsgebieden van geringere sociale differentiatie onder mannen sprake was. Bij mannen was er sprake van grotere variatie in de huwelijksleeftijd. Deze grotere variatie bleek duidelijk uit het feit dat de standaarddeviatie voor mannen veel groter was. Een 'proper time to marry' was meer kenmerkend voor vrouwen dan voor mannen. Bij vrouwen was, volgens Larson, de situatie in het gezin van herkomst minder bepalend voor de huwelijksmogelijkheden dan bij mannen. Een werkende dochter kon wel enige hulp bieden aan het gezin van haar ouders, doch haar loon was over het algemeen zeer gering en hulp bij huishoudelijke zaken of bij de verzorging van zieke ouders was veelal van meer belang dan de afdracht van loon. Met deze taken kon ze echter na haar huwelijk doorgaan. Een zoon met vast werk was daarentegen essentieel voor een gezin om de standaard van respectabel gedrag op te houden. Mannen werden in hun familie geconfronteerd met onverwachte teleurstellingen en tegenvallers en dienden dan hulp te bieden. Een gehuwde man kon echter na zijn huwelijk onmogelijk een deel van zijn loon afdragen en diende bij noodgevallen met zijn huwelijk te wachten. Het was daardoor minder gemakkelijk te zeggen wanneer mannen huwden.⁶⁴

De afname der huwelijksleeftijd heeft zich in zeer verschillende mate

voorgedaan, al naar de sociale groep van de betrokkenen. Met name onder de losse en ongeschoolde arbeiders vond bij mannen en vrouwen een sterke daling van de huwelijksleeftijd plaats. Voor werklieden en landarbeiders gold hetzelfde. Bij mannen daalde onder de grote burgerij en bij beide geslachten onder de intellectuelen en beampten en onder de kleine burgerij de huwelijksleeftijd. Bij de boeren was de ontwikkeling sterk verschillend per regio. Hoe passen deze trends binnen de opvattingen van Hofstee?

We menen te mogen stellen, dat voor 1850 van een ontwikkeling in de richting van een proletarisch huwelijkspatroon onder de landarbeiders in het Westen en het Noorden niets te merken viel. Voor wat de steden in het Westen betreft was pas na 1860-70 van een daling van de huwelijksleeftijd sprake en zelfs toen was deze ontwikkeling, hoewel sterker onder de arbeiders, niet tot deze groep beperkt. Op de zandgebieden was, hoewel de huwelijksleeftijd er onder de arbeiders sterk daalde, van een proletarisch huwelijkspatroon, gekenmerkt door vroeg huwen, zo goed als niets te merken. Wel bleek Hofstee's opvatting, dat na 1890 onder de boeren en de ambachtelijke middenstand de huwelijksleeftijd daalde, juist te zijn. De 'nieuwe middenstand' echter kende na 1870 reeds een daling van de huwelijksleeftijd. De ontwikkeling van de verschillende sociale lagen overziende, achten wij het aannemelijk dat de stijging van het welvaartsniveau, een stijging die zoals De Jonge aangaf niet tot een sociale laag beperkt is geweest, eerder de oorzaak van de daling van de huwelijksleeftijd is geweest dan de vervanging van het agrarisch-ambachtelijke patroon door een proletarisch huwelijkspatroon.⁶⁵ De ontwikkeling van de huwelijksleeftijd past namelijk in het beeld, dat we van de economische ontwikkeling van Nederland gedurende de periode vanaf 1812 hebben. Van Stuijvenberg betitelde de gehele periode tot 1850 als een periode van economische stagnatie.⁶⁶ De Meere concludeerde, op basis van het verloop van een aantal welstandsindicatoren, dat van een verbetering van de economische situatie tussen het begin en het midden van de 19e eeuw geen sprake is geweest.⁶⁷ Dat juist in de periode 1850-59 de huwelijksleeftijd de hoogste niveaus bereikte, werd waarschijnlijk vooral bepaald door de ontwikkeling in de jaren 1853-56. De duurte, de lang aanhoudende winter van 1854 op 1855, de uitbarsting van cholera, mazelen en typhus, waren onder meer factoren, die de toestand van met name de stedelijke massa ongunstig beïnvloedden.⁶⁸ Met name vanaf de tweede helft van de jaren zestig kwam de economische groei echter in een stroomversnelling terecht, een ontwikkeling die de huwelijksleeftijd niet onberoerd heeft gelaten.

Een opmerkelijk feit was, dat over het algemeen de variatie van de huwelijksleeftijd binnen de sociale groepen aanzienlijk was. Dat betekende op de eerste plaats, dat binnen de verschillende sociale groepen zeer sterke regionale verschillen vielen waar te nemen. Het trouwen was een activiteit die zich volgens min of meer vaste, maar regionaal uiteenlopende patronen afspeelde. In recent onderzoek werd keer op keer benadrukt, dat regionaal en cultureel bepaalde normen van grotere betekenis waren voor de ont-

wikkeling van de huwelijksleeftijd dan economische variabelen.⁶⁹ Een goed voorbeeld was de situatie in de Kempen, waar tot ver in de 19e eeuw zeer hoge huwelijksleeftijden voorkwamen. Dat men in de Kempen met het huwelijk geen haast maakte, verklaarde Meurkens onder meer uit de culturele weerstand tegen het huwelijk: zeden die een huwelijk niet tot een vanzelfsprekendheid maakten en een moraal waarin gemeenschaps- of familiebelangen prioriteit hadden boven de voorkeuren van het individu. Hij legde een verband tussen de veranderingen in gedragingen met betrekking tot seksualiteit en het schaamtecomplex, de culturele code die betrekking had op de seksualiteit en die na 1850 een dominant kenmerk van het ideologisch systeem werd. Het huwelijk was in de kerkelijke teksten van de vorige eeuw nog lang niet een voor allen vanzelfsprekende levensvorm. Bisschop Godschalk benadrukt in 1884 de deugden van een celibitair bestaan met uitspraken als ‘Bezint eer gij begint’ en het is ‘Beter en zaliger den maagdelijken en ongehuwden staat te beleven dan te trouwen’.⁷⁰ Pas in het tweede decennium van de 20e eeuw, nadat geleidelijk de aansporingen om ongehuwd te blijven waren verdwenen, werd de noodzaak om het huwelijk niet te lang uit te stellen benadrukt.⁷¹ De daling van de huwelijksleeftijd na 1900 schrijft Meurkens, behalve aan de toegenomen arbeidskansen en het meer vanzelfsprekend zijn dat de huwelijkspartners uit een wijder gebied werden gerecruteerd, dan ook mede toe aan de aansporingen van de clerus.⁷² Dat die aansporingen onder meer werden ingegeven door het besef bij de clerus, dat de toegenomen arbeidskansen meer mogelijkheden op een ‘vroeg’ huwelijk boden, is uitermate waarschijnlijk. Even waarschijnlijk is dat de culturele code, die aan de individuele belangen bij het sluiten van een huwelijk minder prioriteit hechtte, zijn oorsprong had in een economische noodzaak, maar evengoed nadien het gedrag van de individuen bleef bepalen.⁷³

Niet alleen bleek er binnen de verschillende sociale groepen van een sterke regionale variatie sprake, ook binnen de regio's toonde elke sociale groep een grote variatie in huwelijksleeftijd. Deze hoge variantie rond het gemiddelde reflecteert de onvoorspelbaarheid van het gedrag van de mannen en vrouwen. Individuele of toevalsfactoren bepaalden voor een deel de verschillen in huwelijksleeftijd tussen mensen. Of een persoon die in principe gereed was voor een huwelijk een acceptabele en bereidwillige partner vond was afhankelijk van zoveel complexe factoren, dat het onwaarschijnlijk was dat iemand in dezelfde economische omstandigheden op dezelfde leeftijd huwde. Edelman wees erop, dat de liefde niet altijd een verloop had als in een romantisch verhaal maar eveneens een gevolg was van toevallige omstandigheden. ‘Hier kon een jonge man in een bedrijf, daar een jonge huisvrouw plaats vinden. Of een meisje dacht: Die en die zijn al gehuwd, ik wil ook wel “van de baan”’.⁷⁴ Een duidelijk staaltje van een dergelijk grillig pad naar het huwelijk is te vinden in het door Hildebrand uit de mond van een bruidegom opgetekende verhaal: ‘Dinsdag anësniejen, Vrijdag anëteekend: je zelt zeggen: hoe dat zoo haastig?

Maar we waren met zen driën jonge borsten vrij gezel, en we hadden mekaar de hand opgeven die 't lest trouwt die zel 't gelach betalen'. Zaterdags hoorde de betrokken boer, dat de voorlaatst overgebleven man ging trouwen en direct werd de speurtocht naar een vrouw ingezet. Zondags was deze nog niet succesvol, maar dinsdags daarop had de man toch beet.⁷⁵ Het huwelijk was echter niet *uitsluitend* een zaak van individuele grillen en de toegang tot de huwelijksmarkt. Er was wel sprake van flexibiliteit in de leeftijdsnormen die men aanhing, maar de timing vond plaats in de context van een systeem dat de individuele verlangens sterk inperkte.

Welke relatie bestond er nu tussen de opvattingen, die met betrekking tot de huwelijksleeftijd in de 19e eeuw werden verkondigd en het feitelijk gedrag? Op een aantal punten verschaftte het empirisch materiaal daarover duidelijkheid.

Allereerst moet worden geconstateerd, dat de voortdurende klaagzangen over de mannen en vrouwen uit de onderlaag van de samenleving die zorgeloos op jonge leeftijd hun huwelijk sloten en daardoor het leger van armoedzaaiers verder deden groeien, in het licht van onze gegevens als overtrokken moeten worden beschouwd. Weliswaar huwden werklieden, losse arbeiders en landarbeiders op relatief jonge leeftijd in vergelijking met de boeren, de hoge burgerij, de intellectuelen en beambten, de verschillen met deze groepen waren veel en veel geringer dan somtijds werd gesuggereerd. Men zij hier herinnerd aan de bekende uitspraak van de Leidse hoogleraar Jacob Geel over zijn stadgenoten: 'Het vervloekte gemeene vee trouwt vóór hun 18e jaar, vreet aardappelen, maakt toringachtige kinderen, komt aan de armenkas of gaat bedelen'.⁷⁶

In de optiek van de burgerlijke commentatoren werden onberaden huwelijken vooral geassocieerd met huwelijken, die door de komst van een voorechtelijk kind geprovoceerd werden, de zogenaamde gedwongen huwelijken. Nu was weliswaar in de 19e eeuw een groot deel van de eerstgeborenen voorechtelijk verwekt, in Noordhollandse gemeenten en beroepsgroepen tussen 10 en 40%⁷⁷, in Maasland 27%⁷⁸, op het Nederlandse plateland 18,4%⁷⁹, dat impliceert niet dat de commentaren terecht waren. Ten eerste kan men moeilijk van onberaden huwelijken spreken, wanneer blijkt dat de huwelijksleeftijd van de gedwongen huwelijken weinig afweek van die van de huwelijken, waarin niet reeds voor het huwelijk een kind was geconcipieerd. Weliswaar constateerden Engelen en Meyer⁸⁰ in drie dorpen voor de gedwongen huwelijken veel lagere huwelijksleeftijden dan voor de meer conventionele huwelijken, Kok merkte daarentegen op, dat de huwelijksleeftijden van de mannen en vrouwen die voor hun huwelijk een kind hadden verwekt, weinig afweken van hen die pas binnen het huwelijk een kind concipieerden. Pas na 1890 ontstonden op dit punt verschillen.⁸¹ Men kan dus niet stellen, dat de betreffende huwelijken steeds overhaast gesloten waren. Op een ander punt lijken de 19e eeuwse commentaren eveneens wat misplaatst te zijn geweest. Weliswaar had de arbeidende klasse het grootste aandeel in de door de vaders aangegeven bui-

tenechtelijk geboren kinderen, dat neemt niet weg dat de losse en ongeschoolde arbeiders, de groep waarop zo vele klachten over onberaden huwelijken betrekking hadden, onder de voorechtelijke verwekkers die alsnog een huwelijk aangingen, ondervertegenwoordigd waren.⁸² Kok concludeerde dan ook '(...) een specifiek "proletarische" seksuele moraal heeft in Nederland meer in de collectieve fantasie van de burgerij bestaan, dan in de werkelijkheid'. Opmerkelijk in verband met de jammerklachten vanuit de burgerij was dat vrouwen die huwden met losse arbeiders een hogere huwelijksleeftijd hadden dan enkele relatief meer welgestelde sociale groepen. Lynch⁸³ en Vandenbroeke⁸⁴ wezen erop, dat vanaf de komst van de industriële werkgelegenheid in Frankrijk en België sprake was van bezorgdheid over het huwelijkspatroon van de industriearbeiders. Volgens Lynch kunnen de in malthusiaanse termen denkende waarnemers in de eerste helft van de 19e eeuw met name verstoord zijn geraakt door de relatief lage leeftijd, waarop mannen uit de arbeidende klasse huwden omdat zij zelf, of de mannen uit die sociale groepen wier mening zij vertegenwoordigden, door sociale gewoonten gedwongen waren tot een laat huwelijk. Banks meende eveneens dat de voortdurende opmerkingen over het huwelijkspatroon van de arbeidende klasse eerder iets zeggen over hen die zich zo nadrukkelijk over het gedrag van anderen uitten, dan over de besprokenen zelf. De opwekking die de 'middle class' tot de arbeidende klasse richtte om het huwelijk uit te stellen, tot men zich het huwelijk kon veroorloven, maakte iets tot een verplichting wat men zelf prakticeerde. Men twijfelde er zelf niet aan, dat men te gelegentijd in staat zou zijn om te huwen en dat het daarom zinvol was het huwelijk uit te stellen tot het optimale inkomen was bereikt. Nieuw in de discussie was, dat binnen de *middle en upper class* de late huwelijksleeftijd geformaliseerd was tot een ethiek, de ethiek van de 'proper time to marry'.⁸⁵

De 19e-eeuwse kritiek op de huwelijken van de arbeidersklasse is door verschillende auteurs⁸⁶ geïnterpreteerd in het licht van de civilisatietheorie, die poneert dat het menselijk gedrag aan steeds striktere en meer verfijnde beperkingen onderworpen wordt. De burgerij ontwikkelde eigen waarden en normen, die samenhangen met de aard van hun werkzaamheden en met de enorme concurrentie die hun groeiende getal met zich meebracht. Zuinigheid en spaarzaamheid, ijver, ingetogenheid en huiselijkheid werden met de toenemende economische en politiek-maatschappelijke macht van de burgerij tegenover de rauwheid van het volk gesteld. Burgerdeugd werd vervolgens lange tijd het model waarnaar sociale klimmers zich richtten. De ontwikkeling van de huwelijksleeftijd van de sociale groepen wijst enerzijds uit, dat de bezorgdheid om de lage huwelijksleeftijden van de arbeidende klasse enigszins misplaatst was, anderzijds dat van een mogelijk remmende invloed van deze bezorgdheid op de huwelijksleeftijd weinig te merken viel. De bezorgdheid uitte zich weliswaar in voorstellen voor maatregelen, met name op het punt van de beperking van de armenzorg en een minder stimulerende rol van overheden op het

terrein van de huisvesting voor arbeiders, tot concrete maatregelen kwam het zo goed als nooit. Wettelijke maatregelen ter verhoging van de huwelijksleeftijd, zoals bepleit door eugenetici, of bedoeld om de staat, zoals in sommige Duitse landen, het recht te geven de huwelijken van de armen in te perken, konden niet op veel steun rekenen. Zelfs kwam, overigens nadat de huwelijksleeftijd al geruime tijd aan het dalen was, een wetswijziging tot stand, die in principe stimulerend op de daling der huwelijksleeftijd had kunnen uitwerken. Op het punt van de relatie tussen voorgeschreven nieuw gedrag en veranderingen in het feitelijk gedrag lijkt het dan ook verstandig zich aan te sluiten bij Röling, die zich in zijn dissertatie keert tegen interpretaties van de sexuele geschiedenis, waarin mensen hun gedrag laten regisseren door moralisten. Het verband tussen gedrag en moraal acht hij zelden rechtlijnig. 'De bedoeling van geestelijke en wereldlijke overheden om mensen zich 'beter' te laten gedragen is op het gebied van de seksualiteit in veel gevallen heel duidelijk, het effect ervan is echter veelal dubbelzinnig (...). Dat beschrijven ook voorschrijven inhoudt is een ernstig te nemen mogelijkheid, maar lijkt me niet zo'n onontkoombaar karakter te hebben als vaak gesuggereerd wordt (...)'.⁸⁷

In Engeland, in Australië, in de Verenigde Staten maar ook in Nederland, werd in de tweede helft van de vorige eeuw een fel debat gevoerd over 'de huwelijkskwestie'. In Engeland, waar dit debat het hevigst werd gevoerd, was de directe aanleiding de publikatie van de resultaten van de volkstelling van 1851, waaruit bleek dat er circa 400.000 meer huwbare vrouwen dan mannen waren. Aangezien vrouwen uit de arbeidende klasse die ongehuwd bleven wel in staat werden geacht werk te vinden in de textielindustrie en de dienstensector, werd het probleem gereduceerd tot een probleem van vrouwen uit de middle class. Conservatieven pleitten voor een pragmatische oplossing, die paste binnen de heersende opvattingen over de plaats van de vrouw in het huwelijk en het huisgezin. Stimulering van het huwelijk en emigratie naar de koloniën zouden de sex ratio weer in evenwicht kunnen brengen. Het leven in ongehuwde staat was immers een afwijking en bron van onheil en ongeluk. Radicalen zagen niet het numerieke overschot als een probleem, maar eerder de beperkte mogelijkheden die vrouwen uit de middle class hadden om als ongehuwde vrouw een zinvol en onafhankelijk bestaan te vinden. Hun oplossingen kwamen neer op veranderingen in de opleiding van vrouwen, op uitbreiding van de beroepsmogelijkheden en een verhoging van de vrouwenlonen. In talloze artikelen, waarin een uitbreiding van de beroepsmogelijkheden voor vrouwen werd bepleit, werd aan de censusuitkomsten gerefereerd. Reacties van conservatieve auteurs waren niet gericht tegen de censusuitkomsten als zodanig, maar tegen de wijze waarop vrouwen de censusdata voor hun eigen doeleinden gebruikten en pleitten voor een uitbreiding van de rol van vrouwen. In feite ging het 19e-eeuwse debat om uiteenlopende visies over de plaats van de vrouw in de maatschappij.⁸⁸

Werpen onze gegevens een nieuw licht op deze 'huwelijkskwestie'? Het

als een vaststaand feit gepresenteerde verschijnsel, dat mannen uit de hogere en middenklasse, als gevolg van de stijgende kosten aan de vestiging van een eigen huishouden verbonden, in steeds mindere mate en op steeds latere leeftijd tot sluiting van een huwelijk overgingen en daardoor, maar ook als gevolg van het frivole karakter en de onvoldoende huishoudelijke bekwaamheden van de vrouw, aan de vrouwen uit deze klasse alle uitzicht op een huwelijk ontnamen, moet op grond van onze gegevens met een korreltje zout worden genomen. Afgaande op de huwelijksleeftijden van de hogere burgerij en de intellectuelen en beampten was van een stijging van de huwelijksleeftijd immers niets te bespeuren. Bij de vrouwen waren er evenwel tekenen die erop wezen, dat vrouwen uit de eerstgenoemde groep duidelijk bij de algemene trend van daling der huwelijksleeftijd zijn achtergebleven. Daarbij speelt een rol dat de huwelijksleeftijd van deze groep reeds betrekkelijk laag was en niet veel meer kon dalen. Het was op basis van onze gegevens moeilijk te achterhalen, in hoeverre er wel sprake was van verschillen in *huwelijksfrequentie* tussen de hogere en middenklassen en de arbeidende klassen. Deze vraag is voor de 19e eeuw voor de vrouwen slechts te beantwoorden aan de hand van materiaal uit gezinsreconstructies of door middel van andere bestanden, waarmee het huwelijksgedrag van kinderen uit iedere sociale klasse valt na te gaan. Voor de mannen evenwel kunnen we aan de hand van andere gegevens iets over de verschillen in huwelijksfrequentie zeggen. Gebruik kan daarvoor worden gemaakt van gegevens per beroepsgroep over het percentage mannen dat op 50-59 jarige leeftijd gehuwd was (geweest).⁸⁹ De gegevens betroffen de generaties, geboren in de jaren 1829-38, 1839-48 en 1849-58, die hun huwelijken hebben gesloten in de jaren 1850-1910. Bij de betreffende beroepstellingen is voor de in nijverheid, landbouw, visserij en handelsbedrijven werkzame personen aangegeven, welke positie zij in het beroep bekleedden. Onderscheiden zijn personen die voor eigen rekening een bedrijf of onderneming leidden en personen die dat voor rekening van een ander deden. Verder werden afzonderlijk genoemd personen in dienstbetrekking die belast waren met opzicht of controle, dan wel behoorden tot directie-, bureau- of kantoorpersoneel (opzichter, controleur, chef, boekhouder, kantoorbediende, meesterknecht, ploegbaas, enz.). Een laatste groep vormden de personen in dienstbetrekking, die behoorden tot de gewone werklieden (handwerklieden, veldarbeiders, fabrieksarbeiders, scheepsgezellen, matrozen, loopbedienden, boden, bestellers enz.). Hoewel bij de tellingen van 1899 en 1909 de beroepsbevolking in een aantal gevallen anders over de verschillende bedrijfscategorieën was verdeeld en ook de bedrijfsclassificatie niet dezelfde was, zijn toch op de drie tijdstippen min of meer vergelijkbare bedrijfstakken te vormen.

Voor Nederland als geheel werd in de onderzochte geboortegeneraties een gelijkblijvend percentage ooit-gehuwden (88,5%) aangetroffen. Bij mannen die voor eigen rekening een bedrijf uitoefenden lag dat percentage met 95% beduidend hoger. Van de bedrijfshoofden in de nijverheid, die

in 1829-38 waren geboren, was 93,2 % gehuwd, van de geboren in 1849-58 nog 89,5%. Bij de bedrijfshoofden in de landbouw was een afname te constateren van 91,8 naar 89,7 %, bij bedrijfshoofden in de visserij van 93,5 naar 91,0%. Van de bedrijfshoofden in de (klein-)handel, zoals winkeliers, was in de opeenvolgende generaties 92,5% gehuwd. Opmerkelijk was dat in een aantal bedrijfstakken die typisch als gezinsbedrijf werden uitgeoefend, bakkers, slaggers, houders van bierhuizen, tapperijen, hotels, cafés en restaurants, het percentage ooit-gehuwden onder de bedrijfshoofden nog hoger lag: op 94,5 tot 97%. Onder de groep echter waarvan met enige stelligheid gezegd kan worden, dat zij vooral uit hoog opgeleide mannen bestond: de bedrijfshoofden in het crediet- bank- en verzekeringswezen, werkend voor eigen rekening of voor rekening van een ander, was het percentage ooit-gehuwden hoog. Het varieerde tussen 93,5 en 88,9%. Een andere groep hoog opgeleide mannen: beoefenaren van vrije beroepen als geneeskundigen, veeartsen, advocaten, procureurs, ingenieurs, architecten en apothekers, kende een huwelijksfrequentie van 90,5 tot 93%. Van de in het onderwijs werkzame personen was 91-92% gehuwd. De personen in dienst van de gemeentelijke, provinciale en rijksoverheid, in deze tijd en bij de aangehouden definities vooral hoog opgeleide mannen, huwden in overgrote meerderheid; het betrof 93-94% van de mannen.⁹⁰ De belangrijkste conclusie is, dat over het algemeen de huwelijksfrequentie van hoog opgeleide mannen gedurende de tweede helft van de 19e eeuw duidelijk boven het Nederlandse gemiddelde lag. Slechts bij uitzondering, 6-11% van de gevallen, bleven hoog opgeleide personen als bedrijfshoofden in het crediet- bank- en verzekeringswezen, beoefenaren van vrije beroepen, in het onderwijs werkzame personen en overheidspersoneel, ongehuwd. Het materiaal bevestigde overigens, dat in de 19e-eeuwse geboortegeneraties de huwelijksfrequentie onder arbeiders in de nijverheid niet wezenlijk was toegenomen. Voor zover bij landbouwarbeiders het patroon wijzigingen heeft ondergaan, ging dit eerder in de richting van een vermindering van de percentages uiteindelijk gehuwden. Voor een als proletarisch aan te duiden groep als de losse arbeiders gold hetzelfde. Het huwelijkspatroon van de bedrijfshoofden, zowel in de nijverheid als in de landbouw en in handel en verkeer, is zo goed als onveranderd gebleven.

In verband met de 'huwelijkskwestie' is nog een ander punt van belang. Dat betreft niet de huwelijkskwestie als *motor* van de emancipatiebeweging maar de invloed van de feministische beweging in de 19e eeuw op het huwelijkspatroon. Hochstadts stelling was, dat de ontwikkeling van het feminisme veranderingen in het huwelijkspatroon heeft teweeggebracht, die afweken van de veranderingen die bij de bevolking als geheel bemerkbaar waren. De leeftijdsverschillen tussen man en vrouw namen in de hoogste sociale klasse in de 19e eeuw af, als gevolg van de stijging van de huwelijksleeftijd van de vrouwen uit deze klasse. Voor de overige vrouwen was deze stijging in de 19e eeuw echter volledig afwezig. Het waren de na 1850 toegenomen mogelijkheden voor vrouwen uit de upper class

om een meer onafhankelijk leven te leiden, op de universiteiten, bij de overheid en in de handel, die bij vrouwen tot uitstel van het huwelijk leidden. In dat opzicht gingen vrouwen uit de upper class steeds meer lijken op de mannen uit deze klasse.⁹¹ De door ons gepresenteerde cijfers over de huwelijksleeftijd van mannen en vrouwen uit de hogere burgerij en uit de groep van intellectuelen en beampten kunnen niet als direct bewijs voor de juistheid van de Hochstadts stelling worden beschouwd, immers, de data waarover wij beschikken verwezen niet naar de sociale herkomst van de vrouw doch naar die van de man met wie de vrouw huwde. Maar de grote mate van sociale endogamie maakt het wel waarschijnlijk, dat veel van de betreffende vrouwen inderdaad uit dezelfde sociale laag afkomstig waren als hun echtgenoten en de onder hen en onder hun mannen waarneembare trends in huwelijksleeftijd verlenen in dat opzicht steun aan de opvattingen van Hochstadt.

Een thema dat in de 19e-eeuwse literatuur herhaaldelijk terugkwam was de opvatting dat vrouwenarbeid stimulerend uitwerkte op het huwen. Onze gegevens waren op dit punt weliswaar verre van ideaal, zij wezen wel uit, dat in zijn algemeenheid het uitoefenen door de vrouw van een beroep, geïndiceerd door het vermelden van een beroep op de huwelijksakte, met hogere huwelijksleeftijden gepaard ging dan het 'zonder' beroep vermeld staan in de huwelijksakten. Een meer gedetailleerd onderzoek, waarbij onder meer naar de specifieke beroepen zou moeten worden gekeken, is hier echter nodig om steviger conclusies te trekken.

Een geheel ander thema betreft de opvattingen die in de 19e eeuw werden verkondigd over de verschillen in huwelijksleeftijd tussen stedelingen en plattelandsbewoners. Tijdgenoten meenden dat onberaden, vroege huwelijken met name kenmerkend waren voor de steden. De onderzoeken over de feitelijke ontwikkeling van de huwelijksleeftijd spreken elkaar tegen, mede omdat, zoals Lynch opmerkt 'comparative evidence on trends in age at first marriage across city types or by occupational groups in the nineteenth century is relatively slim despite the centrality of the question of working-class marriage ages to debates about working-class life'.⁹² Terwijl Shorter erop wijst, dat in de steden actieve betrokkenheid van de gemeenschap bij de koppeling van partners ontbrak, waardoor toevallige ontmoetingen een grotere rol speelden, waarvan weer lagere huwelijksleeftijden het resultaat waren,⁹³ suggereert Lynch dat in de steden een hogere huwelijksleeftijd bestond. Deze hield verband met het feit, dat het huwelijk in de steden meer kapitaal van de bruidegom en bruid eiste dan op het platteland en dat migranten later huwden, als gevolg van hun lagere economische status en omdat ze de stedelijke huwelijksmarkt later betraden.⁹⁴

Ons materiaal toonde aan, dat, waar voor eenzelfde regio stedelijke en plattelandsgebieden werden vergeleken, pas na 1870 van een lagere huwelijksleeftijd in de steden sprake was. Dat in de laatste helft van de 19e eeuw in de stad de huwelijksleeftijd sterker daalde dan op het platteland

viel met veranderingen in de sociale samenstelling van de huwbare stedelijke bevolking moeilijk in verband te brengen. Er deden zich namelijk in Delft zowel als in Arnhem wel veranderingen in de samenstelling van de bevolking voor, maar deze impliceerden een toename van de omvang van die sociale groepen die door lage huwelijksleeftijden werden gekenmerkt. Er was wel een afname te constateren van de relatieve omvang van de over het algemeen betrekkelijk laat huwende mannen uit de agrarische sector, in Arnhem bijvoorbeeld van 9 tot 3%. Er was echter eveneens sprake van een toename van het percentage lage employés, in Arnhem van 14 naar 29%, en van het percentage intellectuelen en beambten, in Delft van 4 naar 8%, sociale groepen die eveneens betrekkelijk laat huwden. In Arnhem deed zich een duidelijke afname voor van het percentage arbeiders, van 48 naar 35%, een groep die over het algemeen relatief vroeg huwde. Belangrijker was echter de daling van de huwelijksleeftijd *binnen* de onderscheiden sociale groepen, mogelijk geworden, doordat de aan het huwelijk gestelde voorwaarden als gevolg van inkomensstijging en meer stabiele werkgelegenheid, gemakkelijker vervuld konden worden. Het is waarschijnlijk deze laatste factor, die er in Nederland toe heeft geleid, dat in de tweede helft van de eeuw de huwelijksleeftijd in de steden sterker daalde dan op het platteland. Industrialisatie deed het aantal banen, dat een stabiel inkomen en relatief zeker werk bood, toenemen. De vraag naar arbeiders in de bouw en de dienstensector nam toe door de bevolkingsgroei en maakte het voor velen mogelijk op jongere leeftijd te huwen. De toename van het loon maakte de besparingen en het kapitaal van oudere vrouwen minder aantrekkelijk voor mannen, die zich realiseerden dat zij nu hun persoonlijke voorkeuren bij de keuze van een partner konden realiseren. Volgens Lynch verloor het op jonge leeftijd gesloten huwelijk in de tweede helft van de 19e eeuw in de steden aan betekenis. Toenemende aantallen personen uit de arbeidende klasse ervoeren zowel een verbetering in hun levensstandaard als grotere aspiraties in de richting van respectabiliteit. Het huwelijk kwam daarbij centraal te staan en huiselijkheid kreeg toegenomen betekenis, onder meer door het toenemende percentage autochtonen onder de arbeidersklasse, het meer permanente karakter van de migratie en de vorming van echte en hechte stedelijke gemeenschappen waarin vrienden en buren elkaars huwelijks- en familierelaties nauwlettend in de gaten hielden.⁹⁵ In Nederland heeft dit echter tot circa 1912 in elk geval niet geleid tot een afremming van de daling of tot een stijging van de huwelijksleeftijd binnen de stedelijke arbeidersklasse.

VI. REGIONALE VERSCHILLEN IN
HUWELIJKSSLUITING
1850-1930:
EEN MULTIVARIATE ANALYSE

VI.1. INLEIDING

Ruimtelijke verschillen in huwelijkscijfers en in leeftijd bij huwelijk bleken een essentieel kenmerk van het 19e-eeuwse huwelijkspatroon te vormen. Een recente ontdekking is dat echter niet. In het laatste kwart van de 19e eeuw trok deze ruimtelijke diversiteit reeds de aandacht. Ze werd onder meer door de medisch hoogleraar Evers in verband gebracht met 'het door zoo velen in Noord-Brabant en Limburg om godsdienstige redenen gekozen celibataire leven'.¹ Ook Falkenburg wees op de samenhang tussen het percentage gehuwde vrouwen en het percentage rooms-katholieke vrouwen en het aantal kloosterlingen per provincie.² Anderen wezen de uiteenlopende beroepsstructuur als oorzaak aan.³

De basis voor het onderzoek van Evers, Falkenburg en anderen vormden de naar regio gespecificeerde cijfers met betrekking tot de huwelijksleeftijd en de huwelijksfrequentie. Het gebruik van dergelijke op basis van regionale gegevens berekende indices heeft, boven die welke in het vorige hoofdstuk werden gebruikt, het voordeel, dat daardoor kenmerken van regio's kunnen worden geïdentificeerd die verband houden met specifieke aspecten van het huwelijkspatroon. Of een individu al of niet huwde en of hij of zij dat op jonge of late leeftijd deed was namelijk niet alleen afhankelijk van de kenmerken van individuen. Individuen waren afhankelijk van een geheel van mogelijkheden en beperkingen, waarvan de elementen kenmerken waren van de sociale structuur van de gemeenschap waarbinnen men leefde. Een nadeel dat kleeft aan het gebruik van dit soort gegevens over regionale eenheden is, dat met de variantie van de kenmerken van individuen waaruit de bevolking is samengesteld geen rekening kan worden gehouden. De overgang van een index voor bijvoorbeeld de huwelijksleeftijd, berekend op basis van gegevens over individuen, naar een index, gemeten voor een regionale eenheid, kan de waarde van de gevonden statistische samenhangen sterk beïnvloeden. Bovendien is men bij dergelijk onderzoek afhankelijk van gegevens die beschikbaar zijn voor bestaande administratieve eenheden. Een dergelijke indeling hoeft echter niet aan te sluiten bij de voor het onderzoek meest wenselijke indeling.

In dit hoofdstuk pogen we aan de hand van een multivariate analyse de factoren op te sporen die achter de ruimtelijke diversiteit in het 19e-eeuwse Nederlandse huwelijkspatroon schuil gingen. Daarbij beperken we ons niet slechts tot een statische analyse doch we trachten tevens de oorza-

ken van de eventueel bestaande ruimtelijke dynamiek te achterhalen. In eerste instantie geven we een schets van de door Hofstee geformuleerde theorie ter verklaring van de ruimtelijke verschillen in huwelijkspatronen. We confronteren deze met de uit buitenlandse literatuur naar voren komende factoren. Vervolgens trachten we een aantal verklaringselementen van Hofstee te toetsen aan de hand van empirisch materiaal. Tot slot formuleren we een afwijkend theoretisch model en we trachten dat aan de hand van de Nederlandse situatie op zijn bruikbaarheid te toetsen.

De eerste systematische pogingen tot verklaring van de regionale verschillen in huwelijkssluiting en van de verschuivingen daarin sedert het midden van de vorige eeuw werden door Hofstee in het midden der jaren vijftig ondernomen. In eerste instantie achtte Hofstee de naar tijd en plaats uiteenlopende betekenis van de drie eerder geschetste elkaar opvolgende patronen van huwelijk en voortplanting – het agrarisch-ambachtelijke voortplantingspatroon, het intermediaire proletarische voortplantingspatroon en het moderne patroon van opzettelijke geboortenbeperking in het huwelijk – de oorzaak van de regionale, provinciale, verschillen in huwelijkssluiting.

Dat impliceerde dat de meeste landelijke gebieden in het Westen en het Noorden van het land al in de 19e eeuw gekenmerkt werden door vroeg en frequent huwen⁴, terwijl na 1850 in verschillende steden in het Westen de proletarische tussenfase, gekenmerkt door een toenemend aantal huwelijken op jongere leeftijd, tot ontwikkeling kwam.⁵ Op de oostelijke en zuidelijke zandgronden ontwikkelde dit patroon zich in enkele gebieden, waar door de ontwikkeling van niet-agrarische primaire bestaansmiddelen, een geproletariseerde arbeidersgroep werd gevormd.⁶

Aan kritiek op de door Hofstee geschetste regionale patronen heeft het niet ontbroken. De Vooy's bijvoorbeeld achtte het bestaan van een agrarisch-ambachtelijk huwelijkspatroon, voor het land als geheel of voor belangrijke delen ervan, met uitzondering van Noord-Brabant, voor het midden der 19e eeuw niet aangetoond. Deze auteur wees er bovendien op, dat het verschil van Noord-Brabant ten opzichte van andere provincies tot in de recente tijd is blijven bestaan en dus niet kan samenhangen met de door Hofstee onderscheiden patronen.⁷

Verduin heeft er in een kritische bespreking van het werk van Hofstee op gewezen, dat het huwelijk bij deze auteur geheel in dienst staat van de aanpassing ter plaatse van het bevolkingsaantal aan de bestaansmogelijkheden. Daarbij werd de regulerende werking van de migratie, bijvoorbeeld naar de met sterfte-overschotten kampende steden, naar opkomende industriegebieden, naar overzee, over het hoofd gezien. Ook was lang niet overal de patriarchale verhouding tussen bedrijfshoofd en knecht, die voor dit patroon noodzakelijk was, typerend voor de positie van de arbeidersklasse.⁸

In een publikatie uit 1978, die zich met name richtte op de eerste helft

van de 19e eeuw, maar zwaar leunde op gemeentelijke cijfers over 1879 en in nog sterkere mate in een publikatie uit 1981, heeft Hofstee zijn regionale indeling herzien en verfijnd. Essentieel is met name de stelling, dat, hoewel de grondstructuur van het huwelijkspatroon in Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw bepaald werd door het agrarisch-ambachtelijke patroon, er met name door sterfteverschillen en regionaal-economische veranderingen belangrijke variaties op dit patroon bestonden.⁹ Globaal gesproken kunnen er drie subpatronen worden onderscheiden:

- 1) Holland, westelijk Utrecht en Zeeland, Friesland en Groningen, gekenmerkt door relatief lage huwelijksleeftijden en hoge huwelijksfrequenties;
- 2) De oostelijke zandgronden met een matig lage huwelijksfrequentie en matig hoge huwelijksleeftijd;
- 3) De zuidelijke zand- en rivierkleigebieden: oostelijk Utrecht, zuidelijk Gelderland, Noord-Brabant en Limburg, gekenmerkt door zeer hoge huwelijksleeftijden en lage huwelijksfrequenties.

De feitelijke werking van het agrarisch-ambachtelijke patroon van huwelijkssluiting wordt in belangrijke mate afhankelijk geacht van de relatieve hoogte van de sterfte. Boeren- en ambachtsbedrijven, waarvan de bedrijfshoofden stierven, moesten ter wille van de continuïteit van het bestaan van gezin en familie, zo spoedig mogelijk weer door een bedrijfshoofd worden overgenomen en een huwelijk op korte termijn van de daarvoor in aanmerking komende opvolgers was dan vrijwel noodzaak. Bij hoge sterfte was de kans, dat zelfstandige bestaansmogelijkheden vrij kwamen door het vroeg uitvallen van de ouders naar verhouding groot en daarmee ook de kans op een op relatief lage leeftijd gesloten huwelijk van de kinderen. Bovendien kon een hoge sterfte ertoe leiden, dat voor bepaalde bedrijven geen opvolgers aanwezig waren en meer dan een zoon uit een ander bedrijf een kans op een eventueel jong huwelijk kreeg. Het sterfjepatroon was eveneens bepalend voor de ontwikkeling van normen met betrekking tot de leeftijd, waar beneden het aangaan van een huwelijk als niet redelijk, niet verantwoord, werd beschouwd. Waar de sterfte hoog was en veel relatief jonge huwelijken nodig waren om de opengevallen plaatsen op te vullen, kon een stringente zede van laat trouwen moeilijk van de grond komen. Met name was dat het geval, als zo'n hoge sterfte slechts bij tussenpozen optrad.

In West- en Noord-Nederland zou het de zeer hoge sterfte zijn geweest, die het ontstaan van een zede van zeer lage huwelijksleeftijden en hoge huwelijksfrequenties in de hand heeft gewerkt. Hofstee concludeerde niet, dat in West- en Noord-Nederland het agrarisch-ambachtelijke patroon van huwelijk en voortplanting niet heeft gewerkt. Het werkte wel, maar met een lager niveau van beperkingen ten aanzien van huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie en het was daardoor alleen niet in staat het noodza-

kelijke evenwicht tussen bevolking en bestaansbronnen tot stand te brengen.

Ook de verklaring voor de achterblijvende ontwikkeling van het percentage jong-gehuwden in West-Nederland na 1879 zocht Hofstee voor een deel in de sterfte en wel in de snelle daling ervan, met name na 1875, die de oorzaak van de afwijkende positie van het Westen heeft weggenomen.

Een vaste zede van zeer laat en eventueel niet trouwen kon wel ontstaan in groepen, waar de sterfte naar verhouding gematigd en zeer constant was en de expansiemogelijkheden van de economie gering waren. In die gevallen kreeg de zede van laat trouwen een duidelijke ondersteuning van allerlei cultuurvormen, die voor het optreden van huwelijken op jonge leeftijd nauwelijks ruimte lieten en die anderzijds voor het bestaan van een aanzienlijk aantal ongehuwde volwassenen een zekere oplossing boden.¹⁰ In de oostelijke en zuidelijke provincies met een relatief lage en in het algemeen min of meer constante sterfte, kon de bevolking zich in de loop der tijd wat huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd betreft aanpassen aan het gemiddelde niveau van deze sterfte.

Waar het moderne cultuurpatroon laat doordrong, kon de arbeider langer blijven geloven dat voor hem nog zekerheid en geborgenheid konden bestaan en dat een 'net' gedrag, dat wil zeggen een zich verzetten tegen mentale proletarisering, met de daarmee verbonden tendensen tot stijging van de huwelijksfrequentie en daling der huwelijksleeftijd, nog beloond werd. Een voorwaarde om als 'nette arbeider' te kunnen gelden was ongetwijfeld, dat men geen 'onberaden' en dus onder andere geen te jong huwelijk aanging en bij vrijen en trouwen bereid was te luisteren naar de stem van de ouders en van de meerderen in de samenleving. Het algemene beeld wijst in de richting van een zich langer handhaven van een patriarchale sfeer in het oosten en vooral in het zuiden dan in het westen en noorden van het land.

Waar zich een duidelijke ontwikkeling van de industrie voordeed en de arbeiders een belangrijk deel van de bevolking uitmaakten, waren de percentages gehuwde mannen in het algemeen hoger dan op het omringende platteland. Overigens waren volgens Hofstee over het algemeen in de steden bij mannen hogere en bij vrouwen lagere percentages gehuwden te vinden dan in niet-stedelijke gebieden, als gevolg van de aanzienlijke vrouwenoverschotten in de steden. Deze waren een consequentie van verschillen tussen mannen en vrouwen in zake richting en omvang van de migratie.

Minder duidelijk was Hofstee over de invloed van de regionale verschillen in bestaansmogelijkheden. Voor Drenthe schreef hij de hoge percentages gehuwden toe aan die delen van de provincie, waar de veenafgraving zich ontwikkelde, terwijl in Overijssel ontginning en katoenindustrie betere huwelijkskansen voor de autochtonen opleverden. Op de oostelijke zandgronden hebben twee factoren tot een relatief hoge huwelijksleeftijd

en een relatief lage huwelijksfrequentie geleid. Enerzijds speelde hier het bestaan van traditionele samenwoningen een rol: het samenwonen op de boerderij van een getrouwde zoon met zijn gezin met het gezin van zijn ouders en hun ongehuwde kinderen. De voortdurende sociale controle die op deze wijze op het inwonende jonge echtpaar uitging zou ertoe kunnen bijdragen, dat bepaalde normen met betrekking tot het handhaven van het evenwicht tussen bevolking en bestaansmogelijkheden bleven bestaan.¹¹ Een tweede factor was het voortbestaan van een eigen traditionele vorm van erfrecht, waarbij een van de kinderen en wel degene die op de boerderij introuwde, in feite het gehele bedrijf ongedeelde erfde. De ongetrouwde broers en zusters die op de boerderij bleven wonen hadden recht op een levensonderhoud op die boerderij. De ouders zullen graag gezien hebben, dat nog bij hun leven een van de kinderen huwde en bij hen op de boerderij zijn gezin tot ontwikkeling bracht.

In het Zuiden van Nederland waren feitelijk verscheidene huwelijkspatronen te onderkennen. Het westelijk deel kenmerkte zich door een lage huwelijksleeftijd en hoge huwelijksfrequentie en sloot in dit opzicht aan bij Noord- en West-Nederland. Noord-Brabant en Limburg leken op Overijssel en Gelderland maar kenden toch iets hogere huwelijksleeftijden en lagere frequenties. Op de zuidelijke zandgronden heerste een systeem van 'Realteilung': de kinderen waren gelijkberechtigd ten aanzien van de erfenis. Een veel voorkomende gang van zaken was, dat een zoon die wilde trouwen trachtte elders een boerderij te pachten of te kopen. Een deel van de kinderen bleef ongetrouwd op de boerderij achter en zette gezamenlijk het bedrijf voort tot hun eigen dood. Het integraal overdragen van het erfgoed aan de volgende generatie was regel noch norm en de behoefte om de huwende zoon niet te zwaar te belasten met ongetrouwde broers en zusters speelde geen rol, omdat deze zoon hiervoor geen directe verantwoordelijkheid droeg. Het gebrek aan bestaansbronnen, met name boerderijen, zorgde rechtstreeks voor een uitstellen of achterwege laten van het huwelijk.

Het is opmerkelijk, gelet op de tegenstelling in huwelijkspatruon tussen de zuidelijke provincies enerzijds en de westelijke en noordelijke provincies anderzijds en mede gezien de suggesties die reeds in de 19e eeuw op dit punt werden gedaan, dat Hofstee in eerste instantie geen relatie legde met de levensbeschouwelijke samenstelling van de bevolking. De Vooys achtte de regionale verschillen in huwelijksfrequentie in de 19e en 20e eeuw echter mede samenhangen met het al dan niet rooms-katholiek zijn van de bevolking.¹² Ook Buissink bracht de mogelijkheid van een 'typisch katholiek huwelijkspatruon' ter sprake bij een vergelijking van katholieke en niet-katholieke gemeenten in Zeeuws-Vlaanderen, de Gelderse Achterhoek en de Lijmers en West-Friesland.¹³ Hofstee meende echter, dat in de 19e eeuw van een 'typisch katholiek huwelijkspatruon' in Nederland geen sprake was. De verschillen in de percentages gehuwden tussen de

katholieke en niet-katholieke gebieden waren daarvoor namelijk te klein.¹⁴ De regionale verscheidenheid in het pre-moderne huwelijkspatroon was volgens Hofstee eveneens slechts in beperkte mate beïnvloed door verschillen van kerkelijk-godsdiensige aard. Wel kon men op basis van gemeentelijke gegevens voor het laatste kwart der 19e eeuw stellen, dat er enig verschil in huwelijksleeftijd was tussen katholieke en niet-katholieke gemeenten, maar het economisch bepaalde subpatroon van de gebieden was steeds primair. Tevens was het zo, dat de katholieke gemeenten binnen het subpatroon stringentere beperkingen ten aanzien van het huwelijk kenden.¹⁵

In latere publikaties heeft Hofstee bij zijn verklaring van de achterblijvende ontwikkeling van de huwelijkssluiting in Nederland levensbeschouwelijke elementen echter sterk benadrukt. Zijn uitgangspunt was de constatering, dat de confessionele organisaties in de periode na 1875 een vorm van nationaal leiderschap en censorschap wisten te verkrijgen, die andere groepen met afwijkende opvattingen in een verdedigende positie drong. Het ging daarbij om de formele en informele machtsposities, die door een actieve voorhoede werden geschapen en gedragen en minder om de getalsverhoudingen en de directe effecten daarvan. In het confessionele streven om door eigen machtsvorming een stempel op de Nederlandse samenleving te drukken 'staat de aandacht voor gezin, huwelijk en voortplanting en in het algemeen voor de verhouding tussen de seksen, zeer centraal, in het bijzonder bij de katholieke vleugel. (...) Men streeft ernaar in dit opzicht zijn eigen maatstaven door het volk als geheel te doen aanvaarden, niet alleen via wetgeving, maar door een voortdurende druk via allerlei organen waarover men beschikt'. Een belangrijke rol speelde daarbij het grotendeels afgrendelen van alle mogelijke kanalen van informatie over 'modern' sexueel gedrag. Deze druk van het georganiseerde confessionalisme heeft volgens Hofstee waarschijnlijk de langzame stijging van het aantal huwelijken op jeugdige leeftijd in de hand gewerkt. 'Hoezeer men zich ook inzette voor de bescherming van het huwelijk, met de onderdrukking van de seksualiteit ging een weerstand tegen het sluiten van maatschappelijk niet verantwoord geachte huwelijken op jeugdige leeftijd gepaard. Men slaagde erin niet alleen in de kringen van de confessionelen maar ook daarbuiten, de opvatting te doen handhaven dat 'nette' mensen en met name ook 'nette' arbeiders niet moesten trouwen voordat daarvoor solide geestelijke en materiële grondslagen waren gelegd'. Deze opvatting werd van de zijde van de liberale burgerij ondersteund door de patriarchale verhoudingen in het bedrijfsleven. De succesvolle strijd tegen het buitenechtelijke sexuele verkeer werkte het hooghouden van de huwelijksleeftijd sterk in de hand. De kuisheid werd bevorderd door het zo veel mogelijk beperken van sexuele prikkels bij jonge mensen (filmkeuring, dansgelegenheden, zwembaden).¹⁶

VI.2. STUDIES NAAR DE SAMENHANG TUSSEN DE REGIONALE ONTWIKKELING DER BESTAANSMIDDELEN EN HET HUWELIJKSPATROON

Hofstee's verklaring van de regionale verschillen in het huwelijkspatroon is in Nederland tot op heden toonaangevend gebleven. Zij sloot nauw aan bij de door onderzoekers elders gegeven verklaringen, door de nadruk die gelegd werd op de regionale verschillen in de toegang tot zelfstandige bestaansmogelijkheden. Volgens Watkins kan men stellen, dat 'most of the theories formulated to explain the age patterns of marriage in western Europe consider age at marriage to be a function of the age at which men can achieve an independent living. People want to get married, they need a material basis for marriage, and thus it follows logically that they will get married, provided dwellings and jobs are available'.¹⁷ De mate waarin huwelijken gesloten worden reflecteert dan de beschikbaarheid van een materiële basis voor een huwelijk. In de agrarische economie was de toegang tot de voor het huwelijk noodzakelijke materiële basis afhankelijk van de verwerving van een stuk grond, een woning, een ambachtsplaats of een equivalente positie. Zij die eerder erfden of die een positie vonden die niet afhankelijk was van overerving konden eerder huren dan degenen die niet dat geluk hadden. Het is logisch, dat volgens deze theorie veranderingen in de economische situatie met veranderingen in de huwelijkssluiting gepaard gaan. 'In general, (...) the argument may lead to the conclusion that nuptiality of population aggregates will be determined by the occupational composition of the population, and that the decrease in the mean age of marriage and the increase in proportions ever marrying in western Europe (...) were the result of economic changes which increased the demand for labour in the non-agricultural sectors of the economy'.¹⁸

Talrijk zijn dan ook de publikaties waarin gepoogd wordt regionale verschillen in huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie met de regionaal uiteenlopende ontwikkeling van de bestaansmiddelen in verband te brengen.

Voor ons uitermate relevant is daarbij een tweetal studies van Lesthaeghe, omdat deze auteur gepoogd heeft Hofstee's opvattingen aan Belgisch materiaal te toetsen.

Uitgangspunt is evenzeer bij Lesthaeghe de opvatting, dat huwenden de beschikking dienden te hebben over een zelfstandig middel van levensonderhoud en een eigen huisvesting. In een agrarische en ambachtelijke context betekende dit, dat het huwelijk diende te worden uitgesteld tot een boerenbedrijf, een ambachtelijk bedrijf en minstens een woning beschikbaar was. Veelal deed zich deze situatie pas voor bij het overlijden van de vader. Sterftecrises elimineerden de oudere, gevestigde generaties en vergrootten de kansen van de wachtenden op een huwelijk. In zulk een structuur kreeg het erfrechtstelsel een belangrijke rol te spelen. Impliciet werd er daarbij vanuit gegaan, dat loonarbeid slechts in verwaarloosbare mate voorkwam.

De voortdurende groei van de werkgelegenheid buiten de op gezinsarbeid gebaseerde ambachts- en agrarische ondernemingen, die gedurende de Industriële Revolutie plaatsvond, bracht fundamentele veranderingen in dit demografische patroon teweeg. Een steeds groter deel van de bevolking werd economisch onafhankelijk van het bezit van grond en kapitaal en werd in staat gesteld op jongere leeftijd een huishouden te vormen. De demografische functie van het huwelijkspatroon veranderde met de komst van de Industriële Revolutie. In het pre-industriële systeem speelden sterftecrises een belangrijke rol; zij schiepen van tijd tot tijd een groot aantal vacante posities en de opvulling daarvan impliceerde over het algemeen een tijdelijke stijging van de huwelijkscijfers en een daling van de huwelijksleeftijd. De noodzaak tot handhaving van een dergelijke reproductiereserve nam echter af naarmate sterftecrises zeldzamer werden. Het oude, restrictieve huwelijkspatroon droeg er zorg voor, dat de onbeperkte voortbrenging binnen het huwelijk niet tot excessieve bevolkingsgroei leidde. Het onder controle brengen van de voortplanting binnen het huwelijk maakte deze correctiefunctie van het huwelijk overbodig en de natuurlijke tendentie jong te huwen kon zich doorzetten.

Lesthaeghe richtte zich met name op de vraag, in hoeverre een verklaring van de toegenomen nuptialiteit in de jaren 1880-1910 gevonden kon worden in de groei van de loontrekkende klasse in België. De index voor de mate waarin proletarisering optrad was enerzijds het percentage van de mannelijke beroepsbevolking werkzaam in de landbouw, anderzijds de verhouding tussen het aantal personen werkzaam in de moderne industrie versus het aantal werkzaam in meer traditionele 19e-eeuwse activiteiten.

De regionale verschillen in het percentage ooit-gehuwden op de leeftijd 20-24 jaar bleken duidelijk samen te hangen met de mate van industrialisatie. In Wallonië bestond er daarnaast een sterke relatie tussen (veranderingen in) de beroepsstructuur en *veranderingen* in het percentage gehuwden.

Op het Vlaamse platteland volgde het proletariaat het patroon van de industriële arbeiders niet. Het waren daar met name de dagloners, bedienden, boerenknechten en kleine boeren onder het proletariaat, die er verantwoordelijk voor waren dat er een sterke negatieve relatie met het percentage ooit-gehuwden bestond.

In stedelijke gebieden viel op voorhand niet aan te geven, welk effect de werkgelegenheidsstructuur zou hebben op de huwelijksluiting. Men zou volgens de proletariseringstheorie kunnen verwachten, dat een hoge concentratie van loontrekkenden in de steden tot een vroege huwelijksluiting leidde. Gegeven de aantrekkingskracht die steden traditioneel uitoefenden op arbeidskrachten van het platteland en speciaal op ongehuwden die moeite hadden een plaats te vinden binnen de agrarische structuur, zou men echter kunnen verwachten dat de huwelijksfrequentie in stedelijke gebieden lage waarden aanneemt. De socio-economische achtergrond van de migranten en de economische functie van stedelijke gebieden

waren dan ook belangrijke factoren ter verklaring van zowel de urbaan-rurale verschillen als van de heterogeniteit tussen urbane gebieden. In Wallonië en Vlaanderen bestond tussen de twee soorten steden daarom een sterke differentiatie in het huwelijkspatroon. In de steden waar zware industrie een dominante positie innam, was de nuptialiteit hoger dan in provinciesteden, waar dienstverlening de aanwezigheid van grote aantallen ongehuwde vrouwen met zich meebracht. Migratie speelde een sleutelrol in de mechanismen die de nuptialiteit verbonden met economische specialisatie. Provinciesteden en grote steden trokken met name grote aantallen vrouwen aan, die in de lichte industrie (textiel), het onderwijs, de kleinhandel en huishoudelijke diensten werk vonden. Deze steden kenden grote overschotten van vrouwen en lage waarden van de huwelijksfrequentie.

In meer opzichten bleek Hofstee's proletariseringshypothese niet op België van toepassing; het Vlaamse rurale proletariaat gedroeg zich niet volgens de verwachting, wellicht doordat deze groep voor een deel bij subsistentie-landbouw-activiteiten betrokken was, het soort van industrialisatie was mede bepalend voor de mate van nuptialiteit en er was sprake van regionale verschillen, die onafhankelijk waren van de mate van industrialisatie en die wellicht samenhangen met een bepaalde levensstijl, waarvan een meer positieve houding tegenover vroeg huwen deel uitmaakte.¹⁹

In de periode 1900-10 werd het niveau van de huwelijkssluiting in Vlaanderen zeer sterk bepaald door de sociaal-economische structuurkenmerken. Naarmate de industrialisatie verder was voortgeschreden, was de huwelijksindex hoger. Na 1900 stond in Wallonië echter de nuptialiteits-transitie los van de effecten van de beroepsstructuur.²⁰

Een tweede punt dat uit het onderzoek prominent naar voren kwam was, dat in België in de jaren 1880-1910 nuptialiteitsveranderingen niet beschouwd konden worden als een reactie op de veranderingen in de huwelijksvruchtbaarheid.²¹ Deze conclusie week af van die uit een eerder onderzoek van Lesthaeghe en Van de Walle, die in Frankrijk namelijk een ontwikkeling in overeenstemming met de klassieke formulering van de demografische transitietheorie hadden geconstateerd: de correlatie tussen de vruchtbaarheid en de latere huwelijksindicator was hoger dan tussen deze laatste en latere waarden van de huwelijksvruchtbaarheid. Zodra de controle van de vruchtbaarheid binnen het huwelijk gerealiseerd was, hield het huwelijk aldaar op te functioneren als het traditionele evenwichtsmechanisme en als gevolg daarvan kon het percentage ooit-gehuwden stijgen en de huwelijksleeftijd dalen.²²

De relatie tussen bestaansstructuur en huwelijkspatroon werd op overeenkomstige wijze geanalyseerd in onderzoek van Anderson, McQuillan, Reher en Woods en Hinde.

Regionale verschillen in het huwelijkspatroon in het midden van de

19e eeuw in Engeland vormden het thema van het onderzoek van Anderson. Volgens Anderson kon de beroepsstructuur van een gebied direct en indirect van grote invloed zijn op de huwelijkscijfers. Direct doordat het inkomensniveau of de mogelijkheid een zelfstandig huishouden op te zetten er door beïnvloed werd, indirect doordat er een migrantenstroom door werd gestimuleerd, die meer of minder evenwichtig naar geslacht kon zijn samengesteld en daardoor een onevenwichtige 'sex ratio' veroorzaakte. Wanneer beroepen waarin late huwelijken regel waren een gebied domineerden, kon door een referentiegroep-proces het late huwen van andere leden van de gemeenschap worden aangemoedigd. In dat geval zou men kunnen veronderstellen dat waar de landbouw gedomineerd werd door traditionele produktierelaties, waar knechten in het huishouden van de boer waren opgenomen en boerenzonen pas huwden wanneer zij in staat waren een onafhankelijk huishouden te vormen, veel mannen laat trouwden. Een analoge redenering kan men opbouwen ten aanzien van de traditionele, kleinschalige ambachts- en handelssector. Hier werden restricties gesteld ten aanzien van de huwelijken van knechten en leerlingen. Met name in de agrarische gebieden bleek de al of niet traditionele produktiewijze grote invloed te hebben op de huwelijksindicatoren van zowel mannen als vrouwen.²³ Anderson besteedde speciale aandacht aan de vraag of de werkgelegenheid voor vrouwen van invloed was op de huwelijkscijfers. Aangenomen kon immers worden, dat 'men might not unnaturally be more ready to marry girls or young women who were themselves earning money'. Er kon echter geen positief effect van de werkgelegenheid voor vrouwen op de huwelijksindicatoren worden aangetroffen. Een hoog percentage vrouwen in de sector huiselijke diensten ging samen met een laag huwelijkscijfer voor zowel mannen als vrouwen. Dat laatste gold waarschijnlijk omdat deze factor het aanbod van beschikbare vrouwen reduceerde. Anderson wijst erop, dat hierbij een secundair effect een rol kan hebben gespeeld. Huiselijke diensten waren namelijk tevens een indicator van de mate waarin een regio 'middle class'-kenmerken had. In dergelijke gebieden werden de hoogste concentraties personen gevonden, die in de huiselijke diensten werkzaam waren en juist de middenklasse werd door late en weinig frequente huwelijken gekenmerkt.²⁴

Een andere factor die door Anderson werd geanalyseerd was de sex ratio: de beschikbaarheid van geschikte partners. Voor een deel kon deze variabele als interveniërende variabele beschouwd worden, omdat ze een reflectie vormde van de omvang van de werkgelegenheid in een regio en van de door die werkgelegenheid gestimuleerde differentiële migratie. Het bleek dat met name voor vrouwen in niet-rurale gebieden onevenwichtigheden in de sex ratio grote betekenis hadden voor de huwelijksindicatoren. Voor mannen waren deze effecten in de betreffende gebieden minimaal.²⁵

Woods en Hinde hebben aan de hand van vergelijkbare gegevens als die van Anderson de Engelse situatie in 1891 bestudeerd. De timing en de frequentie van het huwelijk werden in hun visie beïnvloed door de 'sup-

ply of eligible partners': de lokale sex ratio gedurende de jaren waarin jongens en meisjes contact met elkaar legden, die afhankelijk was van de sexe-selectieve migratie en de sexe-specifieke werkgelegenheid. Een tweede factor die het huwelijk bepaalde werd aangeduid met 'opportunity': de balans van positieve en negatieve mogelijkheden om te huwen. Veranderingen in het niveau van de huwelijkssluiting kwamen tot stand door wijzigingen in de balans tussen deze factoren.²⁶

Omdat de financiële situatie van het nieuw gevormde huishouden afhankelijk was van het loon van de man, bepaalde het aan diens leeftijd gerelateerde loonniveau de leeftijd bij huwelijk. Waar echter vrouwen kans zagen om bij te dragen aan het huishoudinkomen, konden ongehuwde mannen de voorkeur geven aan oudere vrouwen die spaargeld vergaard hadden en kon het huwelijk door ongehuwde vrouwen uitgesteld worden omdat zij hun economische onafhankelijkheid hadden weten te waardeerden.²⁷

De sex ratio legde in de optiek van Woods en Hinde de grens van het niveau van de nuptialiteit vast en kon met name de lage niveaus verklaren die in bepaalde regio's geobserveerd werden. De door hoge vrouwenoverschotten gekenmerkte regio's werden namelijk door een specifieke beroepsstructuur, met name een groot aantal dienstboden, gekenmerkt. De werkgelegenheidsstructuur had grote invloed op de huwelijksleeftijd. Grote aantallen personen die huiselijke diensten verrichtten en inwonende landbouw knechts drukten veelal het huwelijkscijfer. De kans van mannen om vroeg te huwen en de druk op vrouwen om te huwen bleek maximaal te zijn, waar mannen relatief goed-betaalde banen op jeugdige leeftijd konden verwerven en waar er weinig vraag naar arbeid van vrouwen was. Gecombineerd met een evenwichtige sex ratio leidde dit tot een hoog niveau van huwelijkssluiting.²⁸

Een aangepaste versie van het model van Woods en Hinde werd door Reher getoetst aan de hand van Spaanse regionale gegevens voor de periode 1887-1930. De in het model opgenomen economische factoren, het percentage dienstboden en de bevolkingsdichtheid, bleken zeer sterk bepalend te zijn voor de huwelijksleeftijd en de huwelijksfrequentie. Het erfrechtstelsel, de mate waarin een regio een op ondeelbaarheid afgestemd erfrechtstelsel had, waarbij een sterke nadruk op ondeelbaarheid met hogere huwelijksleeftijden gepaard ging, had voor de nuptialiteit van de mannen meer betekenis dan voor die van de vrouwen, terwijl de situatie op de huwelijkmarkt met name voor de vrouwen van grote betekenis was. Bij mannen leidde een ongunstige marktsituatie tot huwelijksuitstel, bij vrouwen tot -afstel. De huwelijkmarkt bepaalde met name het gedrag van vrouwen, omdat de leeftijdsrange waarbinnen mannen konden huwen veel flexibeler was.²⁹

Over het geheel bleek, dat bij de mannen de huwelijkssluiting sterker afhankelijk was van de levensstandaard en economische factoren. Bij hen was van grotere flexibiliteit sprak, zowel vanuit biologisch als economisch

standpunt. Voor vrouwen was de huwelijksleeftijd minder van structurele beperkingen afhankelijk dan de huwelijksfrequentie. Hoge percentages permanent ongehuwd blijvende vrouwen waren steeds het resultaat van een gebrek aan economische mogelijkheden, leidend tot emigratie van mannen en een onevenwichtige huwelijksmarkt.³⁰

De geslachtsverhouding was eveneens een cruciale factor in het onderzoek van Knodel en Maynes. In dat onderzoek, gericht op de situatie in Duitsland anno 1880, werden over het algemeen in de *steden* de hoogste huwelijksleeftijden en de hoogste percentages blijvend ongehuwde personen gevonden. De sex ratio verklaarde waarom in de 19e eeuw in de steden het percentage ongehuwden bij de vrouwen continu hoger was dan bij de mannen en verklaarde tevens dat in de steden meer vrouwen ongehuwd bleven dan op het platteland. De stedelijke sex ratio had een grote invloed op de leeftijd waarop vrouwen huwden. Wanneer er een relatief mannenoverschot was huwden vrouwen over het algemeen eerder. Voor mannen kon een dergelijke invloed niet geconstateerd worden. Een oorzaak was wellicht, dat mannen over hun huwelijksleeftijd beslisten op basis van hun mogelijkheden om een gezin te onderhouden. Jonge mannen trokken naar de steden, omdat daar de banen waren. Wanneer zij eenmaal aan een huwelijk toe waren, konden zij met vrouwen uit de steden huwen of een keuze maken uit een partner die thuis was achtergebleven. Zij werden dus minder door de stedelijke sex ratio in hun mogelijkheden beperkt dan mannen in rurale gebieden. Deze werden in hun zoekgedrag meer beperkt tot de keuze van een partner uit het lokale aanbod van vrouwen. Vrouwen moesten een partner kiezen uit het beperkte aantal mannen dat in de steden woonachtig was. Wanneer het een migrante betrof, moest zij naar haar oorspronkelijke woonplaats om een partner te vinden.³¹

Met name de migratie van dienstboden van het platteland naar de steden speelde bij de verschillen in huwelijkspatroon een rol. De huwelijksvooruitzichten van deze groep waren op het platteland gering, maar werden er door de trek naar de stad niet beter op. Het aantal ongehuwde vrouwen in de steden was te groot en de vrouwen oefenden veelal een beroep uit, waarin zij weinig kansen hadden potentiële partners tegen het lijf te lopen. Het migratieproces vertraagde over het algemeen zelf het huwelijk; het ging immers om personen die gecëmigreerd waren, omdat hun economische vooruitzichten in het gebied van oorsprong gering waren.

Het migratiepatroon was nauw verwant aan de werkgelegenheidsstructuur. Industriesteden trokken andere migranten aan dan administratieve centra. De migratiestromen hadden zowel in de ontvangende als in de zendende gebieden invloed op de huwelijksmogelijkheden. Van veel belang was de rol die de huiselijke diensten speelden. Dienstboden in de steden waren over het algemeen wat ouder dan dienstboden op het platteland en oefenden tot op hoge leeftijd hun beroep uit. Er bestond in het eerste geval daardoor meer kans dat het huwelijk uitgesteld werd. Werk als

dienstbode bracht gewoonlijk een ongehuwd leven met zich mee. Onduidelijk was echter of de betreffende vrouwen hun huwelijk uitstelden, omdat zij als dienstbode werkten of dat zij dienstbode werden, omdat de kansen op een huwelijk op het platteland gering waren en zij vervolgens in de steden dienstbode bleven, omdat de huwelijkskansen ook daar gering waren. Over het algemeen trof men in die steden de hoogste percentages permanent ongehuwd blijvende vrouwen en de hoogste huwelijksleeftijden aan, waar dienstboden een groot deel van het totaal aantal vrouwen tussen 15 en 30 jaar vormden. Vanwege het andere karakter van de huiselijke dienstensector op het platteland ging de relatie daar echter niet op.³²

McQuillan heeft gepoogd de regionale verschillen in de huwelijksleeftijd in verband te brengen met de verschillen in de mate van verbreiding van loonarbeid. In voor-kapitalistische economieën waren kinderen gedwongen te wachten met het huwelijk, tot hun ouders bereid waren de controle over het familiebezit over te dragen of totdat zij via vererving controle over dit bezit hadden gekregen. Jongeren bleven daardoor lange tijd in een positie van economische afhankelijkheid en waren niet vrij om zelfstandig beslissingen te nemen over zaken als het tijdstip van het huwelijk of de keuze van een partner. Onder kapitalistische verhoudingen kreeg de jeugd daarentegen een zekere economische zelfstandigheid door het verrichten van loonarbeid. Deze verzwakking van de macht van de familie en de groei van het aantal economische mogelijkheden resulteerden in een daling van de huwelijksleeftijd. McQuillan heeft zijn theorie getest op data voor een zeventigtal Franse departementen in 1861 en 1901. Analyse wees uit, dat met name in 1861 het inkomensniveau zeer sterk samenhang met de huwelijksleeftijd: hoe hoger het inkomen, hoe lager de leeftijd. Er bleek een duidelijke negatieve samenhang te bestaan tussen de ontwikkeling van loonarbeid in agrarische gebieden en de huwelijksleeftijd en tussen de industriële, kapitalistische ontwikkeling en buiteneconomische vruchtbaarheid, zelfs wanneer met de mate van stedelijkheid rekening wordt gehouden. Dit kan volgens McQuillan wijzen op een verschil in reactie van de kant van de jeugd op hun nieuw gewonnen onafhankelijkheid. In industriële, geproletariseerde gebieden werden huwelijken uitgesteld en steeg het aantal premaritale seksuele relaties, terwijl in een agrarische context geopteerd werd voor een vroeger huwelijk.³³

Meer diepgaande analyses van de invloed van ruimtelijk verschillende ontwikkelingen in de *agrarische* economie op het huwelijkspatroon zijn te vinden in het onderzoek van McKenna en Landale.³⁴ McKenna heeft, gebruik makend van Ierse gegevens over de jaren 1851, 1871, 1891 en 1911 een model getoetst, waarin de huwelijksluiting afhankelijk wordt geacht van de sex ratio en van een aantal economische variabelen: de druk op de bestaansmiddelen in de landbouw, de mediane bedrijfsgrootte,

het percentage boeren-eigenaars en het percentage van de mannelijke bevolking dat buiten de landbouw werkzaam was. Regressie-analyse wees uit dat met dit model slechts bij de mannen een bevredigend deel van de variatie in huwelijkssluiting, 25 tot 75% van de variatie, te verklaren viel.³⁵

De invloed van de levensstandaard op het huwelijkscijfer was gedurende de periode 1851-71 groter dan die van enige andere geselecteerde variabele en eveneens groter dan in eerdere periodes. De na de hongersnood ontstane pessimistische kijk op de wereld leidde tot striktere criteria met betrekking tot de voor het huwelijk noodzakelijke levensstandaard. Landschaarste en werkgelegenheid buiten de landbouw oefenden slechts secundaire invloed uit. Na 1871 was de levensstandaard van minder grote betekenis voor het huwelijkscijfer. Ook de betekenis van de niet-agrarische werkgelegenheid en van de druk op het land nam af: de sex ratio kreeg toen meer belang. Het katholicisme, geïndiceerd door middel van het aantal priesters per 100.000 katholieken, bleek een negatief effect op de huwelijkscijfers te hebben, zelfs na het constant houden van andere variabelen. De formele leer van de kerk moedigde weliswaar het sluiten van een huwelijk aan, de jansenistische stijl van de Ierse clerus verleidde hen ertoe de nadruk te leggen op de gevaren van de sexualiteit en op de voordelen van het celibaat.³⁶

Met name in een agrarische economie werden de bestaansmogelijkheden mede bepaald door het vigerende erfrechtsysteem. Ondeelbaarheid van land en de integrale overdracht ervan verhinderden immers de vorming van nieuwe huishoudens, doordat het aantal agrarische eenheden min of meer vast lag. Een vermindering van de huwelijkssluiting was dan het gevolg. Hermalin en Van de Walle hebben deze veronderstelling getoetst aan de hand van Franse gegevens. Zij waren met name geïnteresseerd in de vraag, of het regionaal verschillende pre-revolutionaire erfrechtsysteem ook na de invoering van de Code Civil nog op het huwelijkspatroon van de regio's van invloed was. De auteurs gingen ervan uit, dat in een erfrechtsysteem dat op deelbaarheid was gebaseerd, sluiting van een huwelijk en de vorming van afzonderlijke huishoudens gemakkelijker waren dan in een systeem dat op ondeelbaarheid was gebaseerd. De effecten van het erfrechtsysteem werden mede afhankelijk geacht van de bestaande economische en sociale structuur (groei van werkgelegenheid, bedrijfsgrootte) en de demografische kenmerken (sterfte en huwelijksvruchtbaarheid).

In tegenstelling tot de verwachtingen bleek een geringe mate van deelbaarheid een positieve invloed te hebben op de huwelijkssluiting. In latere decennia verdween de samenhang tussen de historische erfrechtgewoonten en de huwelijksfrequentie, doch die met de huwelijksleeftijd bleef bestaan. Huwelijksvruchtbaarheid en levensverwachting, die de omvang bepaalden van de groep die de huwbare leeftijd bereikte, hadden een negatief effect op de huwelijksfrequentie en gingen samen met relatief hoge hu-

welijksleeftijden.³⁷ Het inkomensniveau van de regio's bleek een positieve invloed te hebben op de huwelijksfrequentie en een verlagende invloed op de huwelijksleeftijd.³⁸

De conclusie die we uit het voorafgaande kunnen trekken is, dat de economische situatie, hoe belangrijk ook, geen afdoende verklaring kan bieden voor regionale verschillen in het huwelijkspatroon.

Volgens Watkins dringen zich alternatieve hypothesen op, wanneer men let op de consistentie die de geografische verschillen in huwelijksluiting in vele landen vertonen. 'People who live in the same region may marry in a similar fashion because they are part of the same organization of economic production; on the other hand, they may marry in a similar fashion because they share common ideas about the appropriate age at marriage or, more probably, about the appropriate circumstances under which a marriage should take place'. In de optiek van Watkins kunnen regio's gedefinieerd worden als op elkaar aansluitende gebieden met een gemeenschappelijke cultuur.

Watkins baseert zich op de volgende beschrijving van regionale cultuur: 'When a people has lived together generation after generation, sharing a common history, answering often to a common name, it tends to develop distinctive institutions, a distinctive way of life, adapted of course to its physical environment and technology. When faced with new circumstances, the people may well adjust its institutions to meet them, but the adjustment will start from the old traditions, and recognizable continuity will be maintained'.³⁹ Een gemeenschappelijke geschiedenis kan bijvoorbeeld bestaan uit een langdurige politieke eenheid of het bestaan van andere instituties die de neiging hebben de ene groep van de andere te onderscheiden, zoals een eigen religie of taal. Vaak hebben regio's een stereotiepe identiteit die kan worden teruggevonden in de volkscultuur. De regionale verschillen in nuptialiteit die in Europa worden aangetroffen maken het volgens Watkins aannemelijk, dat de oorzaken van de verschillen moeten worden gezocht in culturele verschillen tussen de regio's. De gebieden met een achterblijvende ontwikkeling van de nuptialiteit werden niet alleen door ongunstige economische omstandigheden maar eveneens door een sterke toewijding aan het katholicisme gekenmerkt.⁴⁰ In het 18e- en 19e-eeuws Portugal lagen regionale culturele systemen in de meest uitgebreide zin van het woord aan de basis van verschillen in de huwelijksleeftijd. Deze verschillen bleven bestaan ondanks sterke veranderingen in de hoogte van de huwelijksleeftijd. Deze relatieve onveranderlijkheid kan dan ook op meer plausibele wijze worden toegeschreven aan de relatieve onveranderlijkheid van de regionale cultuur dan aan de afwezigheid van veranderingen in de economische situatie.⁴¹

VI.3. EEN THEORETISCH MODEL TER VERKLARING VAN REGIONALE VERSCHILLEN

Een poging om naast de al eerder besproken ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden en de geslachtsratio andere factoren op meer systematische wijze in een verklarend model op te nemen, is twee decennia terug ondernomen door Dixon.⁴²

Dixon stelt dat drie kenmerken van het sociale systeem gunstige of ongunstige condities voor het huwelijk scheppen en als zodanig het grootste deel van de variatie in de huwelijksleeftijd en de huwelijksfrequentie bepalen: de 'availability of mates', de 'feasibility of marriage' en de 'desirability of marriage'. Elk van deze variabelen wordt op haar beurt bepaald door een aantal onafhankelijke variabelen (zie schema 6.1).

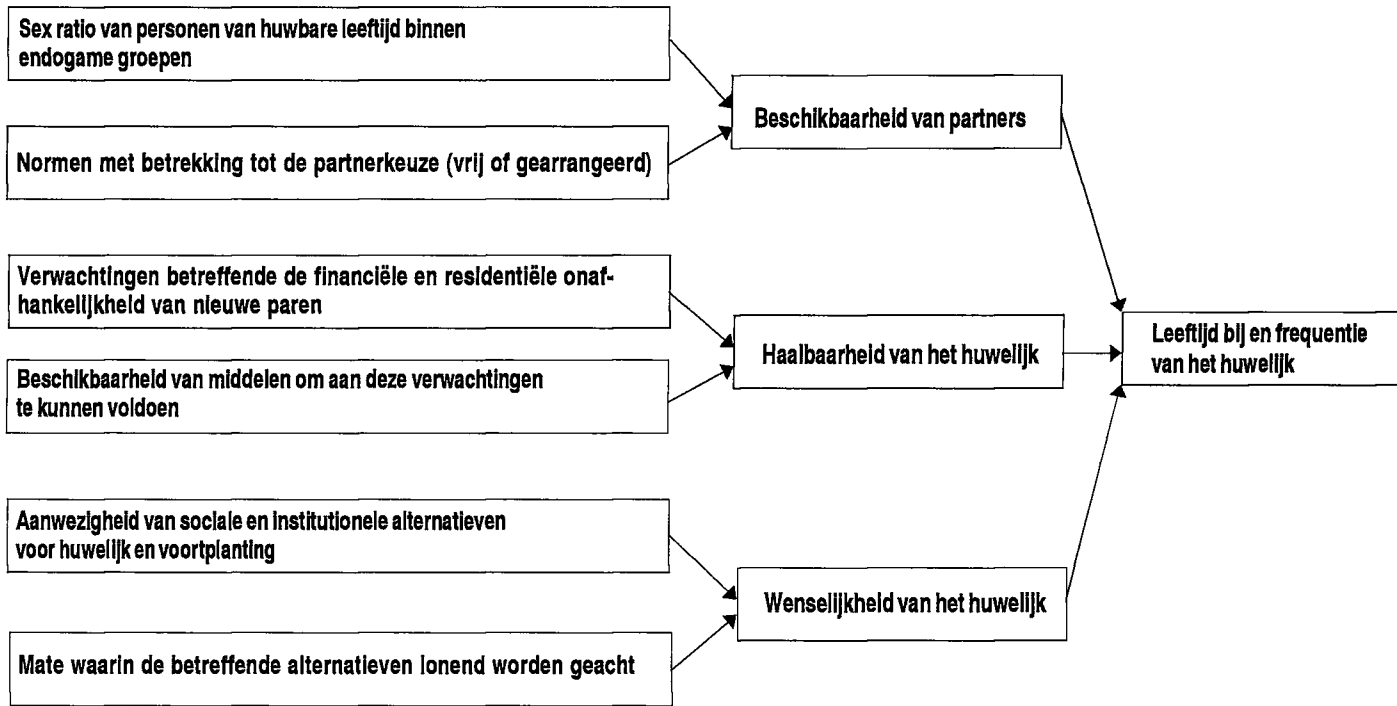
Dat een tekort aan geschikte personen van de andere sexe – geschikt in termen van religie, woonplaats, beroep, etc. – een beperkende factor voor het huwelijk kan vormen, werd in een eerdere paragraaf al herhaaldelijk aangetoond. Tekorten aan partners met de gezochte kwaliteiten konden leiden tot een keuze van een partner met minder gewenste kenmerken, tot uitstel van het huwelijk of tot een definitief ongehuwd blijven. Wel moet bedacht worden dat de sex ratio een zeer uiteenlopend effect kon hebben op het percentage blijvend ongehuwden. Naarmate het huwelijk belangrijker werd geacht werd de definitie van geschikte echtgenoot immers elastischer. Bovendien moet gewezen worden op het gevaar dat oorzaak en gevolg uit het oog worden verloren. Wellicht waren de gebieden met grote vrouwenoverschotten juist de gebieden die veel alternatieven voor het huwelijk boden.⁴³

Ook de haalbaarheid van het huwelijk kwam reeds uitgebreid aan de orde. Deze was onder meer afhankelijk van de wijze waarop huishoudens werden gevormd (extended households versus nuclear households), van de beschikbare middelen en van het relatieve gemak, waarmee aan de 'standards of comfort' kon worden voldaan.

Zowel de haalbaarheid van het huwelijk als de beschikbaarheid van partners speelden echter slechts een rol, wanneer het huwelijk als een gewenste situatie werd beschouwd. De wenselijkheid van het huwelijk was afhankelijk van de gepercipieerde voor- en nadelen ervan. Daarbij kan onder meer gedacht worden aan factoren als het sociaal isolement waarin ongehuwden verkeerden: de angst af te wijken van de verwachte sexe-rol, het verlies van de sociale acceptatie die met huwelijk en ouderschap verbonden waren, het gevoel te behoren tot een minderheidsgroep en de geringe mate van seksuele vrijheid die ongehuwden was toegekend en aan sociale stigmatisering, met name ten opzichte van vrouwen.

Ongehuwd gebleven mannen en vrouwen verloren de voordelen van de arbeidsdeling die met een huwelijk gepaard ging. Waar echter alternatieven voor een dergelijke arbeidsdeling beschikbaar waren had het niet-huwen minder nadelen: de aanwezigheid van voorzieningen als dienstbo-

SCHEMA 6.1. Een verklarend model van de huwelijkssluiting.

den, pensions, wasseries was hiervoor van belang. Van grote betekenis was eveneens de aanwezigheid van werkgelegenheid voor vrouwen. Die maakte een huwelijk voor hen tot een minder dwingende noodzaak. Waar een huwelijk voor vrouwen een belangrijk middel vormde voor de verbetering van hun sociale positie, werd het ongehuwd blijven over het algemeen weinig gewaardeerd. Het werd daarentegen positiever gewaardeerd, waar ongehuwde vrouwen functies konden verwerven die voor gehuwde vrouwen niet waren weggelegd. Waar de nadelen verbonden aan het niet hebben van kinderen groot waren en het huwelijk de enige institutie was waarin voortplanting plaatsvond, werd aan het huwelijk meer belang gehecht.⁴⁴

Verskillende auteurs hebben getracht het door Dixon ontworpen theoretische model, of varianten daarvan, aan historisch empirisch materiaal te toetsen. Friedlander en Ben Moshe deden dat voor de regionale variatie in het huwelijk in Engeland rond 1870 en 1880. Zij concentreerden zich daarbij op de relaties tussen kenmerken van de beroepsstructuur en de nuptialiteit. Twee soorten relaties werden daarbij onderzocht: een structurele, indirecte relatie en een functionele, directe relatie. Bij indirecte effecten valt te denken aan de invloed van de beroepsstructuur op de sexe-selectiviteit van de migratie, die invloed had op de sex ratio en vervolgens, via de 'beschikbaarheid' van partners, op de huwelijkssluiting. Bij directe effecten valt te denken aan kenmerken van de beroepsstructuur, die de 'feasibility' en 'desirability' van het huwelijk beïnvloedden. In het door de auteurs gekozen analysemodel werd de sex ratio zowel door de recente sexe-selectieve migratie als door de in het verleden geobserveerde sexe-selectiviteit van de migratie bepaald. In het eerste geval bestond er een relatie tussen beroepsstructuur en sex ratio via de migratieselectiviteit, in het tweede geval werd een directe relatie tussen beroepsstructuur en sex ratio gelegd.⁴⁵

De directe relatie tussen de beroepsstructuur en het huwelijk betrof met name het onderscheid tussen agrarische en niet-agrarische regio's. In het laatste geval werd verondersteld dat voor een huwelijk minder accumulatie van kapitaal noodzakelijk was.

De analyse wees uit dat het nuptialiteitsniveau zeer gevoelig was voor de variatie in socio-economische structuur: zowel voor het percentage mannen behorend tot de groep van de vrije beroepen, een variabele die samenhang met een hoge vraag naar arbeid van vrouwen in de huiselijke diensten, als voor de totale beroeps participatie van vrouwen, een variabele die directe effecten, maar met name indirecte effecten had. De conclusie was dan ook dat, alvorens te stellen dat culturele variaties de verschillen in huwelijkssluiting verklaren, gezocht moet worden naar de effecten van migratie en onevenwichtigheden in de sex ratio, factoren die beide het resultaat zijn van verschillen in socio-economische mogelijkheden.⁴⁶

Veel explicieter op de 'desirability' van het huwelijk gericht waren enkele onderzoekingen, waarin de invloed van de samenstelling van de bevol-

king naar kerkelijke gezindte op het regionale huwelijkspatroon werd nagegaan.

In Duitsland bleek het uiteindelijk percentage gehuwden, en in mindere mate de huwelijksleeftijd, sterk te correleren met het percentage katholieken⁴⁷ en McKenna trof in Ierland eveneens een duidelijke samenhang tussen het katholicisme en het huwelijkspatroon aan.⁴⁸

Wattelar en Wunsch constateerden, dat nog in 1960 in België huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie zeer nauw samenhangen met het percentage socialistische stemmen. 'Il semble (...) que la société belge soit organisée de telle manière que le fait d'appartenir au 'monde catholique' ou au 'monde socialiste', ne soit vraiment pas dénué de signification mais puisse avoir une certaine portée, même dans un domaine aussi personnel que celui de la nuptialité'.⁴⁹

Door Engelen werd op basis van gegevens voor de Nederlandse provincies een verklarend model voor de ontwikkeling van de nuptialiteit getoetst, waarin aan de invloed van de religie veel aandacht werd besteed. Het betrof weliswaar geen expliciete toetsing van de opvattingen van Hofstee, maar toch kwamen elementen uit diens theorie in het model terug. Als zodanig betekende Engelen's analyse een grote stap vooruit. Uitgangspunt van zijn studie was de stelling, dat de huwelijksluiting een rationeel proces was en een keuze betekende uit alternatieven, waaruit na evaluatie het beste gekozen werd. 'Economie' werd door hem als de voornaamste bepalende factor beschouwd; de huwelijksmogelijkheden hingen primair af van factoren als werkgelegenheid en inkomensniveau. 'Mentaliteit' werd als een filter beschouwd, die de motivatie, al dan niet vertraagd, omzette in daadwerkelijk gedrag. Een conservatieve houding, gemeten aan het percentage rooms- katholieken en gereformeerden, vormde een barrière voor een economische motivatie tot verandering, terwijl een moderne, gesecculariseerde houding nieuwe economische rationaliteit snel omzette in veranderend trouwgedrag. De economische ontwikkeling beïnvloedde deels rechtstreeks de huwelijksluiting, maar werkte voor een deel tevens via de mentaliteit, immers, het aannemen van een gesecculariseerde levenshouding werd sterk gestimuleerd door het proces van industrialisering en verstedelijking. Ten slotte werd als derde 'filter' in het onderzoek de zuigelingssterfte geïntroduceerd. Deze stond niet los van de economische ontwikkeling en de mentaliteit maar had daarnaast een sterke, autonome invloed op de huwelijksluiting, bepalend als zij in een malthusiaans evenwichtssysteem was voor de mogelijkheden om te huwen.⁵⁰

Voor 1930 verklaarde het model meer dan 75% van de variatie in de huwelijksindicator I_m (zie voor een definitie paragraaf VI.4). 'Pure' zuigelingssterfte had nauwelijks invloed op I_m , de economie slechts na 1900. Opmerkelijk genoeg was het gevonden verband negatief. Hoe verder de economische modernisering was voortgeschreden, hoe lager de nuptialiteit. Een verklaring ligt volgens Engelen in het migratiepatroon. Kennelijk

verlieten de ongehuwden de economisch achtergebleven provincies om zich in meer geïndustrialiseerde gebieden van het land te vestigen. Het gevolg van deze beweging was, dat I_m hoog was in provincies met een emigratiesurplus van ongehuwden en laag in de andere provincies. De mentaliteit was de voornaamste factor die de spreiding in I_m verklaarde. Waar traditionele denominaties overheersten, was I_m laag.⁵¹

Een dynamische analyse van veranderingen in I_m en veranderingen in de factoren economie, mentaliteit en zuigelingensterfte, waarbij een van de 'economie' onafhankelijke maat voor de mentaliteitsverandering werd geconstrueerd, wees uit, dat het gehanteerde model ter verklaring van veranderingen in het reproductieve gedrag eveneens goed dienst kon doen. De mentaliteit had nu echter een veel geringer voorspellende waarde. Hoewel een traditionele mentaliteit tot een lage graad van nuptialiteit leidde, bleek de ontwikkeling van I_m positief beïnvloed te worden door een toename van het aantal gereformeerden en katholieken. Engelen schreef dit toe aan een inhaaleffect: de huwelijksrestricties werden in de bewuste provincies later losgelaten dan in provincies met minder traditionele denominaties. Economische modernisering bleek nu de ontwikkeling van de huwelijkssluiting grotendeels te bepalen. Engelen was echter niet in staat de richting aan te geven, waarin modernisering de nuptialiteit veranderde, terwijl de bijdrage van de vijf afzonderlijke variabelen die samen de factor economie vormden, moeilijk geïnterpreteerd kon worden.⁵²

Engelens analyse had betrekking op provincies, dat wil zeggen op slechts 11 waarnemingen van intern zeer heterogene regio's. De hoge waarden van de verklaarde variantie moeten gezien dit aantal en de aantallen verklarende variabelen met enige argwaan worden bekeken. Dat geldt met name de dynamische analyse, waarbij voor 11 waarnemingen liefst 7 onafhankelijke variabelen in het model werden opgenomen. De kans op het vinden van hoge R^2 waarden is in dat geval wel zeer hoog. Bovendien werden enkele variabelen die voor de huwelijkssluiting wellicht essentieel zijn niet in zijn verklarend model opgenomen. Met name valt daarbij te denken aan de beschikbaarheid van partners. Men kan zich tenslotte afvragen of de factor mentaliteit, in de zin die Engelen daaraan geeft, niet beter uitsluitend door het percentage katholieken te indiceren valt. Bij de gereformeerden was een negatieve houding tegenover het huwelijk, zoals die bij de katholieken werd aangetroffen, immers niet terug te vinden. *Hoe* de traditionele mentaliteit remmend op het huwelijk heeft gewerkt, werd overigens niet expliciet aan de orde gesteld. Toch is er een aantal factoren te noemen, dat op de gevonden samenhang tussen katholicisme en laat huwen licht kan werpen.

Zowel de mate waarin huwelijken werden gesloten als de leeftijd waarop dat gebeurde konden op directe of indirecte wijze beïnvloed worden door de normen en waarden met betrekking tot huwelijk en gezin, die door

de verschillende kerkgenootschappen aangehangen werden. Van belang waren in dit verband ideeën over de waarde van het celibaat, kuisheid en maagdelijkheid, de waardering van het weduw(-naar-)schap, de houding tegenover pre- en extramaritale seksualiteit en de onverbreekbaarheid van het huwelijk. Daarnaast speelden echter een rol de waarden die er bestonden rond de regels die de vrijheid om een huwelijkspartner te kiezen beperkten (regels die definieerden wie de keuze bepaalde en uit welke religieuze of andere groepen partners gekozen mochten worden, welke graden van verwantschap acceptabel waren), regels die voorschreven wanneer jongens en meisjes konden trouwen en op wat voor wijze huwelijken dienden te worden gesloten (verlovingstijd, regels van kerkelijk recht met betrekking tot de minimale huwelijksleeftijd).⁵³

Volgens De Vries waren joden bijvoorbeeld zeer gesteld op vroege echtverbintenissen, niet alleen om tegemoet te komen aan de plicht van het 'weest vruchtbaar en vermenigvuldigt u' maar evenzeer omdat men ervan doordrongen was, dat deze plicht als natuurlijke geslachtsdrift onheil in zich bergen kon en tot dierlijkheid kon leiden. De gewenste leeftijd voor het huwelijk werd echter gemiddeld niet vroeger dan op 18 jaren gesteld en in ieder geval moest de man zich eerst van een bestaan verzekerd hebben. Rijke mensen hebben het in de joodse gemeenschap volgens deze auteur altijd als een bijzondere weldaad beschouwd en dus als een buitengewoon voorrecht om uit hun middelen onvermogene meisjes te mogen uithuwelijken of te voorzien van het nodige ten behoeve van het huwelijk. De Talmoed telde deze goede daden onder de edele verrichtingen. Velen die niet rijk waren wilden deel hebben aan zulke goede werken en daarom werden hier en daar verenigingen opgericht, instellingen ten behoeve van bruiden, die uit de contributies van leden en eventuele schenkingen en andere baten de huwelijkskosten bijeenbrachten voor onvermogene bruiden.⁵⁴ Duidelijk anders waren de christelijke opvattingen. Volgens Noonan hielden protestanten en rooms-katholieken er ten opzichte van het huwelijk dezelfde centrale christelijke ideeën op na en traden er slechts lichte verschillen in de benadrukking van bepaalde aspecten op. Hoewel niet al deze ideeën in dezelfde richting gingen, de veroordeling van premaritale sex bijvoorbeeld maakte het huwelijk juist tot een meer gewenst doel, kan gesteld worden dat deze centrale christelijke ideeën gingen in de richting van een zo lang mogelijk uitstellen van het huwelijk. Men kan niet beweren dat het huwelijk steeds als de meest optimale situatie gepresenteerd werd. De christelijke houding tegenover premaritale sex leidde tot een strikte houding tegenover vrijages van jongeren en verminderde de kansen op sociaal contact tussen jongens en meisjes, de nauwe grenzen die aan de seksualiteit binnen het huwelijk werden gesteld, dat wil zeggen de gerichtheid op de voortplanting, de onverbreekbaarheid van het huwelijk en de hoge waarde die aan het kuis, ongehuwde leven werd gehecht, werkten vroege huwelijken niet in de hand. De verschillen tussen de christelijke kerken hadden onder andere betrekking op de waarde die

aan de ongehuwde staat gehecht werd. Met name de lage percentages gehuwden onder rooms-katholieken werden hiermee in verband gebracht en vooral werd er daarbij op gewezen, dat vele rooms-katholieken als kloosterling in permanente ongehuwde staat verkeerden.⁵⁵

Watkins meent dat met name de katholieke nadruk op de maagdelijkheid en de stelling dat toestemming van de betrokkenen essentieel was voor een geldig gesloten huwelijk, op de hoge percentages ongehuwden van invloed zijn geweest. De Kerk had bovendien de geestelijke overtuigingskracht en de macht de naleving van haar richtlijnen af te dwingen. Het was in het belang van de Kerk dat haar gelovigen een celibatair leven konden kiezen, zelfs tegen de wil van de ouders in en daarom was het niet verrassend, dat de kerkelijke doctrine zo de nadruk legde op de vrije keuze van de betrokkenen. De betekenis van de kerkelijke nadruk op de maagdelijkheid had niet direct institutionele gevolgen, maar ze had met name een retorisch effect. Relatief weinig ongehuwd blijvende vrouwen werden immers non, maar wel bood de kerkelijke opstelling een rechtvaardiging voor hen die niet wilden huwen.⁵⁶

Een uitgewerkte schets van de mechanismen via welke de rooms-katholieke Kerk invloed uitoefende op de huwelijkssluiting is te vinden in het werk van Connell.⁵⁷ Zijn onderzoek betrof de agrarische, Ierse samenleving in de tweede helft van de 19e eeuw. Met name hield hij zich bezig met de vraag welke factoren ertoe geleid hebben, dat mensen zich verzoenden met een huwelijkspatroon, waarin slechts weinigen een kans kregen te huwen en bovendien pas op zeer hoge leeftijd. De officiële leer van de Kerk was daarbij van minder belang dan de wijze waarop de kerkelijke opvattingen door de clerus werden overgebracht en de machtspositie die deze groep had.

Deze machtspositie van de clerus, die het hem mogelijk maakte een patroon van weinig frequent en laat huwen af te dwingen, was gebaseerd op een aantal punten. De priester had de macht om zonden te vergeven en was intermediair met God. Voor elke belangrijke gebeurtenis in het gezin was zijn aanwezigheid nodig. Op talloze terreinen was hij koppelaar, scheidsrechter, adviseur, belangrijke klant, werkgever. Hij had de relatie met bestuurders, besliste over het onderwijs, bepaalde de circulatie van boeken, toneelstukken, enz. De clerus gebruikte deze macht, goeddeels onbewust, om de jeugd tot laat huwen en tot het celibaat aan te zetten. Een viertal aspecten was daarbij van belang.

- De clerus verzette zich fel tegen elk alternatief voor het laat of weinig huwen. Men stond niet alleen negatief tegenover (e)migratie, vanwege het zielegevaar dat de migrant liep en het verlies aan inkomsten dat de kerk zou leiden, maar ook tegenover geboortenbeperking binnen het huwelijk. Vernieuwingen in de economie werden niet gestimuleerd. Men investeerde in kerken in plaats van in het onderwijs, legde de nadruk op autoriteit die elk initiatief doodde en legde het morele zwaarte-

- punt bij het leven van de mens in het hiernamaals.
- De priester bood door het religieus celibaat een voorbeeld voor de jeugd, dat zowel door de frequentie waarmee het voorkwam als door de macht die ermee geassocieerd werd en het respect dat het afdwong tot navolging uitnodigde.
 - Het huwelijk werd door de religieuzen zo beladen met verboden, dat het een gevaarlijke onderneming scheen, waaraan men zich beter onttrekken kon. Slechts een vage grens scheidde de ‘goddelijke zuiverheid’ van de ‘zondige verzaking’ van het huwelijk en zeer gemakkelijk konden daardoor psychologische en praktische bezwaren tegen het huwelijk worden opgeworpen: door het onderdrukken van onzuivere gedachten, het onttrekken van de geest aan objecten van verleiding, het vermijden van velerlei vormen van sociaal leven, en het op zijn hoede zijn voor gemengd gezelschap.
 - Gedurende hun hele opleiding werd de priesters geleerd, dat zij in hun opvoeding en prediking de nadruk moesten leggen op het belang van een streng ouderlijk toezicht op de kinderen, zodat dezen leerden zich te verzetten tegen elke verleiding. Men vroeg aan de ouders hun kinderen gedragsregels op te leggen, die ertoe leidden dat de sexen bij elke sociale activiteit gescheiden waren en men deed er zelf alles aan om deze regels af te dwingen: door gescheiden onderwijs, gescheiden kerkbezoek, gescheiden wandelen. Priesters organiseerden zelf de opvang van de jeugd en bezochten danstenten. Door deze sexe-segregatie verminderden de contactmogelijkheden, wende de jeugd niet aan vormen van vrijages en berustte ze gemakkelijker in haar lot.

De overeenkomst tussen deze beschrijving en de door Meurkens geschilderde situatie in het Brabantse Kempenland is groot, hoewel Meurkens nergens naar Connell verwijst. We herhalen hier de eerder aangehaalde conclusie van Meurkens, dat het huwelijk in de kerkelijke teksten van de vorige eeuw nog lang niet een voor allen vanzelfsprekende levensvorm was. Bisschoppelijke uitspraken benadrukten dat het beter was de maagdelijke en ongehuwde staat te beleven dan te trouwen en pas in het tweede decennium van de 20e eeuw, nadat geleidelijk de aansporingen om ongehuwd te blijven waren verdwenen, werd gewezen op de noodzaak om het huwelijk niet te lang uit te stellen.⁵⁸

De betreffende elementen uit de kerkelijke zedeleer werden omstreeks 1850 door de katholieke Kerk sterk beklemtoond. Volgens Meurkens deed de Hollandse clerus zulke verwoede pogingen juist deze gedragsstandaarden op te leggen, omdat hij zich als nieuwkomer binnen de katholieke kerk wilde waarmaken. Onvoorwaardelijke afhankelijkheid aan de pauselijke voorschriften was voorwaarde voor acceptatie en daarmee voor de verwerving van prestige en macht.

Dat naleving van deze voorschriften kon worden afgedwongen hing samen met de wijze, waarop de priesters en de verschillende lagen van

de bevolking van elkaar afhankelijk waren en elkaars gedrag konden beïnvloeden. Van belang acht Meurkens onder meer, dat de katholieke clerus de enige groep was met een hechte organisatie en dat hij deel uitmaakte van een hiërarchisch systeem. Hij was verplicht de opdrachten van bovenaf uit te voeren. Voortdurend werden aan de pastoors expliciete richtlijnen gegeven over datgene wat zij hun parochianen moesten voorhouden. Van belang was tevens dat de priesters en de vooraanstaande dorpelingen vaak verwant waren. Beiden kwamen met name uit de welgestelde families. De lokale machthebbers hadden vaak onderwijs genoten op door priesters geleide internaten en verstonden de taal van de kerk goed. Ook de machtsstructuur binnen de lokale gemeenschap wordt door Meurkens als verklaring aangevoerd. Geografische parochialisering en groeiende afhankelijkheid maakten de verschillende sociale lagen gevoeliger voor de kerkelijke gedragsstandaarden. In de tweede helft van de 19e eeuw kregen de priesters steeds meer een rol te spelen als bemiddelaar in materieel opzicht. Zij konden hulp bieden bij het vinden van werk, bij de pacht van een stuk grond, beheersten de werkgelegenheid, beheerden de armenfondsen, waren geldschieter en monopoliseerden de informatiestromen.⁵⁹

Op een andere consequentie van de katholieke leer is door Lesthaeghe gewezen. Industrialisatie bracht een voortdurende vermindering teweeg van het aandeel van huishoudens die georganiseerd waren langs de lijnen van een familiale, door de vader gecontroleerde, produktiewijze. Deze vaderlijke controle over het gezin werd door de katholieke moraal gelegitimeerd en strikt gehandhaafd, maar de in de 19e eeuw plaatsvindende secularisering betekende een grote bedreiging voor de morele autoriteit van de Kerk.⁶⁰ Van simpele relaties tussen secularisatie en huwelijkssluiting was echter geen sprake; tussen urbanisatie, socio-economische structuur en secularisatie bestond immers een sterke samenhang. Secularisatie ontwikkelde zich het eerst in gebieden die gekenmerkt werden door een hoog niveau van urbanisatie en industrialisatie.⁶¹

Al met al zijn er voldoende redenen aan te geven om de kerkelijke gezindte expliciet als verklarende variabele in studies van regionale verschillen mee te nemen.

Gezien de in de eerdere studies gesignaleerde tekortkomingen, in methodologische en theoretische zin, is het zinvol een hernieuwde poging te wagen om de regionale verschillen in huwelijkssluiting te bestuderen. We kiezen daarbij op grond van de beschikbaarheid van de gegevens voor de periode 1850-1930, een periode die goeddeels samenvalt met de periode, waarin zich in het regionale huwelijkspatroon de opvallendste ontwikkelingen voordeden. We selecteerden, wederom op grond van pragmatische overwegingen, een drietal steekjaren, te weten rond 1850, rond 1890 en rond 1930.

Op twee punten wijkt onze opzet af van eerdere analyses:

– Er wordt gestreefd naar een *statistische toetsing* van elementen van de

theorie van Hofstee en, indien nodig, naar een alternatief model ter verklaring van de regionale verschillen in het huwelijkspatroon. Door Hofstee werden conclusies veelal getrokken uit vergelijkingen van demografische gegevens betreffende twee of meer groepen van gemeenten, waarvan gesteld werd dat zij slechts op een kenmerk van elkaar verschilden. De selectie van die gemeenten was vaak willekeurig en er werd geen rekening gehouden met het feit, dat ook andere factoren gelijktijdig van invloed konden zijn op de cijfers van de geselecteerde gemeenten. Datzelfde bezwaar kan men overigens inbrengen tegen veel van de kritiek die op Hofstee werd uitgeoefend. Ook hierin ging het vaak om een discussie, waarin gegevens van gemeente x werden geplaatst tegenover gegevens van gemeente y.

- Problematisch aan het betoog van Hofstee was, dat bij de verklaring van de regionale verschillen in de periode 1850-70 gebruik werd gemaakt van data die betrekking hadden op het jaar 1880. Dat was te wijten aan het feit, dat gemeentelijke gegevens pas op dat tijdstip beschikbaar kwamen. In feite moest Hofstee zijn gehele betoog voor de periode voor 1880 baseren op provinciale gegevens, terwijl zijn theorie voor een niet-onaanzienlijk deel op onderdelen van provincies betrekking had. Mede daardoor was de auteur gedwongen van vaak weinig zinvolle huwelijksindicatoren gebruik te maken. Getracht wordt deze tekortkomingen op te heffen door het gebruik van een andere dan de gebruikelijke gebiedsindeling.

Onze opzet is verder als volgt. Na een presentatie van de gebruikte indicatoren en een beschrijving van de (ontwikkeling van de) regionale verschillen, gaan we allereerst in op de vraag, of de regionale variatie in huwelijkssluiting samenhangt met het al of niet bestaan van een agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon. Dit onderdeel betreft met name de periode vanaf het midden tot het einde der vorige eeuw. Vervolgens besteden we aandacht aan de proletariseringshypothese en gaan de relatie na tussen huwelijksvruchtbaarheid en huwelijksindicatoren. Tenslotte wordt een meer omvattend model, dat nauw aansluit bij de opvattingen van Dixon, met behulp van multivariate statistische gegevens getoetst.

VI.4. DATA EN METHODE

Gegevens over regionale verschillen in huwelijkssluiting kunnen in principe worden ontleend aan de uit de burgerlijke stand afkomstige informatie over de aantallen gesloten huwelijken naar leeftijd, aan de uit volkstellingen afkomstige informatie over de samenstelling van de bevolking naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat in onderling verband, of aan een combinatie van beide soorten gegevens. Op subprovinciaal niveau zijn eerstgenoemde gegevens echter pas sedert kort beschikbaar. Eerst vanaf 1879

zijn voor alle Nederlandse gemeenten gegevens beschikbaar over de samenstelling van de bevolking naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat in onderling verband. Hoewel bij de volkstelling van 1889 deze gegevens werden gepubliceerd, ontbreekt vervolgens tot 1947 deze informatie. Dat betekent gelukkig niet dat regionale verschillen in huwelijkssluiting voor eerdere tijdstippen dan 1879 of voor de jaren tussen 1889 en 1947 niet zijn vast te stellen, of dat gebruik moet worden gemaakt van de voor een onderzoek naar regionale verschillen niet goed bruikbare provinciale gegevens.

Voor een beperkt maar wisselend aantal steden is namelijk bij elke volkstelling steeds informatie over de leeftijdsopbouw naar burgerlijke staat gepubliceerd. Het betreft de gemeenten die vanaf het midden van de vorige eeuw voortdurend door een relatief hoog inwonertal en een hoge bevolkingsdichtheid werden gekenmerkt. Voor 16 van deze gemeenten zijn van elk volkstellingsjaar de betreffende gegevens beschikbaar. Deze 16 steden blijven de gehele periode 1850-1930 behoren tot de qua inwonertal belangrijkste gemeenten van Nederland en op het punt van de bevolkingsdichtheid behoren ze eveneens tot de echte stedelijke gemeenten. Geen daarvan valt echter in de groep van nieuwe industriesteden, gemeenten die met name vanaf de laatste decennia van de 19e eeuw een belangrijke groei van het inwonertal kenden (Tilburg, Enschede, Heerlen, Eindhoven).

Vanwege hun belangrijke positie zijn voor de aangeduide 16 steden niet alleen veel meer en veel meer gedetailleerde demografische gegevens gepubliceerd, sociaal-economische en culturele gegevens zijn eveneens overvloediger voorhanden. Door steeds de voor deze steden gevonden waarden in mindering te brengen op de overeenkomstige, voor de provincie als geheel, gepubliceerde gegevens, kunnen voor 9 provincies (alle provincies exclusief Drenthe en Zeeland) nieuwe provinciale totalen berekend worden, betrekking hebbend op het minst verstedelijkte deel van de betreffende provincie. Waar we in het volgende van provinciale gegevens spreken of van gegevens met betrekking tot het 'platteland' wordt steeds bedoeld op de boven gedefinieerde niet-stedelijke delen van de genoemde provincies. Voor een aantal provincies en zeker voor de meer recente periode is de benaming platteland niet geheel terecht. Tegenover dit nadeel staan echter voordelen. Door gebruik te maken van deze geografische 'eenheid' komen namelijk waarnemingen beschikbaar voor een vroeger tijdstip dan bij de gebruikelijke gemeentelijke gegevens het geval was, terwijl tegelijk meer homogene gebieden dan provincies kunnen worden onderzocht. Bovendien gaat het om een groter aantal eenheden, waardoor de mogelijkheden tot meer verantwoorde statistische toetsing toenemen. Het schaalniveau is echter niet optimaal. Zo speelt de keuze van een partner zich veelal niet af binnen ruime grenzen als die van een gemeente of een deel van een provincie maar eerder op buurtniveau. Voor andere kenmerken van de regio's kan men echter wel aannemen, dat zij verwijzen naar een regio-

nale eenheid, die bepalend was voor de beslissingen van mannen en vrouwen om al of niet te huwen en dat op bepaalde leeftijden te doen. Dat gold bijvoorbeeld de beroepsstructuur, het socio-culturele klimaat, de samenstelling naar kerkelijke gezindte, etc. De betreffende indeling is weer gegeven in kaart 6.1.

Aan het regionale huwelijkspatroon zijn verschillende kenmerken te onderscheiden. Wij hebben hier zowel voor mannen als voor vrouwen volstaan met een tweetal indicatoren: een index die de frequentie aangeeft, waarmee huwelijken werden gesloten en een die aangeeft, of huwelijken overwegend op lage dan wel op relatief hoge leeftijd werden gesloten.

In vele historische studies vormden gegevens met betrekking tot het relatieve aantal mannen of vrouwen per leeftijdsgroep dat op het tijdstip van de volkstelling gehuwd (was) geweest de basis voor de berekening van huwelijksindicatoren. De betreffende percentages geven op een tijdstip een beeld van de in het verleden genomen huwelijksbeslissingen; ze bieden geen dynamisch, actueel beeld van de situatie zoals de niet beschikbare gegevens uit de lopende statistiek dat zouden kunnen. Voor vele doeleinden echter hebben dergelijke indicatoren voordelen boven indicatoren gebaseerd op de aggregatie van de gegevens van de burgerlijke stand in een bepaalde periode. Zij zijn minder gevoelig voor fluctuaties die verband houden met korte-termijnschommelingen in de economie en voor verstoringen, teweeg gebracht door een klein aantal huwelijken gesloten op extreem hoge leeftijden. Een nadeel is echter dat dergelijke cijfers kunnen worden beïnvloed door tijdelijke verstoringen van het bevolkingsverloop, zoals een instroom van de bevolking, veroorzaakt door de legering van een garnizoen van voornamelijk ongehuwde jonge mannen.

Een veel bij de analyse der huwelijksluiting gebruikte maat die is gebaseerd op percentages gehuwden per leeftijdsgroep is de door Coale⁶² voorgestelde 'index of proportion married' I_m , gedefinieerd als:

$$I_m = \sum m_i F_i / \sum w_i F_i.$$

In deze index staat m_i voor het aantal gehuwde vrouwen in de leeftijdsgroep i en w_i voor het totaal aantal vrouwen in leeftijdsgroep i . F_i is het leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfer van de Hutterieten.

De betreffende index is zeer populair maar heeft voor ons doel grote nadelen. Het gaat om een maat voor de huwelijksluiting die de ervaringen samenvat van alle cohorten die hun huwelijk gesloten hebben voor het observatietijdstip. De index meet het gecombineerde effect van de huwelijksleeftijd en van het uiteindelijk percentage huwendes. De maat wordt eveneens beïnvloed door veranderingen in de proporties ooit-gesloten huwelijken die in huwelijksontbinding zijn geëindigd. Daarnaast is een nadeel dat de index afhankelijk is van de leeftijdsstructuur van de bevolking.⁶³ I_m is daarom geen geschikte maat voor de analyse van varia-

PARAGRAAF VI.4

KAART 6.1. Regionale indeling van Nederland.

ties in huwelijkssluiting in de tijd of in de ruimte, behalve wanneer het erom gaat de invloed te bepalen die de huwelijkssluiting op het totale vruchtbaarheidsniveau heeft uitgeoefend.

Een alternatief is het percentage ooit-gehuwde vrouwen, respectievelijk mannen op 20 tot 24-jarige of 25 tot 29-jarige leeftijd. Dit cijfer betreft een cohort op het moment dat zij aan het begin van het proces van huwelijkssluiting staat en vormt aldus een indicatie van de leeftijd, waarop rond het volkstellingstijdstip in een bepaalde regio huwelijken gemiddeld gesloten werden. De cijfers voor de 20 tot 24-jarige en 25 tot 29-jarige leeftijdsgroep hangen overigens met name bij de vrouwen zeer sterk samen. De correlatiecoëfficiënten zijn in de periode 1850-1930 groter dan 0,733. In het volgende is van de cijfers voor de 25 tot 29-jarige leeftijdsgroep gebruik gemaakt. We duiden de betreffende variabele aan met EMMAN waar het om mannen en met EMVRO waar het om vrouwen gaat.

Een probleem is wel dat verschillen in sterfte en migratie tussen de nooit- en de ooit-gehuwden op de gebruikte indicatoren van invloed zijn. De sterfteverschillen naar burgerlijke staat, in casu de oversterfte van de nooit-gehuwden, hebben tot gevolg dat op hogere leeftijden de percentages nooit-gehuwden lager liggen in vergelijking met de situatie waarin geen sterfteverschillen bestonden. Aangezien er geen reden is om te veronderstellen dat deze sterfteverschillen per regio verschillend zijn geweest, zal het effect overal dezelfde orde van grootte hebben gehad. Op nationaal niveau zal de migratieselectiviteit naar burgerlijke staat weinig invloed op de gebruikte indicatoren hebben gehad, doch op het niveau van de regio valt voor de 19e eeuw een duidelijk effect van de differentieële migratie te verwachten. Steden zagen in de 19e eeuw hun populatie met name door migratie vanuit rurale gebieden toenemen. Als wij aannemen dat de ruraal-urbane migratie met name ongehuwden betrof, zal het resultaat van deze migratiestroom zijn geweest dat het percentage nooit-gehuwden in het emigratiegebied minder werd, terwijl de percentages nooit-gehuwden in de ontvangende gebieden toenamen. Het is echter onmogelijk om hiervoor te corrigeren.⁶⁴

Naast de indicator voor de leeftijd bij het huwelijk is er een index voor de frequentie van huwelijkssluiting gebruikt. Het huwelijkscijfer geeft weer hoeveel huwelijken er jaarlijks gemiddeld gesloten werden per 1.000 huwbare mannen of vrouwen: ongehuwde of niet meer gehuwde mannen of vrouwen ouder dan 15 jaar. De analyse is met name gebaseerd op het huwelijkscijfer van de mannen, een variabele die we aanduiden met HUWMAN. Het overeenkomstige cijfer voor de vrouwen is HUWVRO genoemd.

Alle indices zijn berekend voor of rondom de volkstellingsjaren; voor het gemak doen we echter alsof de gegevens verwijzen naar de ronde jaren 1850, 1860, 1870, etc.

VI.5. EEN BESCHRIJVING VAN ENKELE UITKOMSTEN

Blijkens tabel 6.1 en 6.2 werden in Nederland tot omstreeks 1910 voortdurend dezelfde regio's door relatief lage huwelijkscijfers gekenmerkt. Noord-Brabant, de steden Breda, Den Bosch en Nijmegen, Limburg en gedurende het grootste deel van de periode Maastricht hadden waarden die ver lagen onder die van Drenthe, Friesland, Groningen en Noord- en Zuid-Holland.

Van een ononderbroken trendmatige toename van het huwelijkscijfer was geen sprake. In de meeste regio's is, vergeleken met 1850, in 1880 het huwelijkscijfer duidelijk toegenomen, terwijl tussen 1880 en 1910 bijna zonder uitzondering van een duidelijke afname van het huwelijkscijfer sprake was. Pas na 1910 was een nieuwe toename te observeren die met name na 1930 grote proporties aannam.

De variatie tussen de regio's is tussen 1850 en 1880 nauwelijks veranderd en evenmin tussen 1880 en 1910. Pas na dat jaar ging de standaarddeviatie enigszins en de variatiecoëfficiënt in iets sterkere mate afnemen.

De voordelen van het gebruik van gegevens op het niveau van de regio boven die op provinciaal niveau komen in de tabel duidelijk naar voren. Noord-Holland heeft bijvoorbeeld een huwelijkscijfer dat in het begin van de periode duidelijk boven dat van Amsterdam en Haarlem lag en hoewel iets minder groot was het verschil tussen Zuid-Holland en de daarin gelegen steden toch aanzienlijk. Dezelfde afwijkingen tussen de steden en de rest der provincie deden zich elders voor.

Het huwelijkscijfer van de mannen (tabel 6.2) vertoonde geen duidelijke trend. Alleen rond 1920 werden veel hogere huwelijkscijfers dan in andere jaren aangetroffen. Wel waren hier opnieuw duidelijk regionale patronen te onderkennen. Bijna zonder uitzondering waren in de steden de huwelijkscijfers het hoogst.

Binnen deze groep evenwel was er van grote variatie sprake. De steden in het Westen telden per 1.000 huwbare mannen veruit de hoogste aantallen huwendes. Van de niet-verstedelijkte gebieden had uitsluitend Noord-Holland meer dan incidenteel een relatief hoog huwelijkscijfer. Lage cijfers werden met name gevonden in Noord-Brabant en Limburg, in Gelderland en de provincie Utrecht. Uitsluitend in het midden van de vorige eeuw hadden de beide Brabantse steden een met de rest van de provincie vergelijkbaar laag niveau van huwelijkssluiting, daarna bereikten ze duidelijk hogere waarden. De onderlinge afwijkingen namen in de beschouwde periode duidelijk af. Het opvallendste verschil ten opzichte van de vrouwen was de positie van de steden: deze hadden bij de mannen hoge cijfers, bij de vrouwen zeer lage. Tevens verschilde de ontwikkeling bij de vrouwen van die bij de mannen, doordat er bij de eerstgenoemde groep minder van afname van de regionale variatie sprake was. Deze deed zich feitelijk pas na 1910 voor.

Tabel 6.3 en tabel 6.4 geven voor vrouwen en mannen een indruk van

TABEL 6.1. Het aantal huwelijken per jaar per 1.000 huwbare vrouwen (HUWVRO).

	1850	1880	1910	1930
Amsterdam	39,6	41,3	41,9	47,2
Arnhem	40,8	42,2	33,9	37,2
Breda	29,6	39,6	34,7	40,8
Deventer	49,1	49,4	40,3	44,2
Dordrecht	43,9	47,8	46,1	50,5
Drenthe	43,8	59,0	58,9	56,7
's-Gravenhage	34,3	42,2	37,7	38,2
Groningen Stad	40,3	39,3	37,4	40,2
Haarlem	37,9	45,0	36,2	43,3
's-Hertogenbosch	35,2	36,7	33,5	36,3
Leeuwarden	39,3	39,6	42,3	41,5
Leiden	40,5	44,3	35,9	44,6
Maastricht	34,2	35,0	30,3	40,8
Nijmegen	34,2	39,0	36,1	34,9
Rest Friesland	49,7	52,2	49,3	49,2
Rest Gelderland	41,5	46,6	42,9	47,1
Rest Groningen	48,8	51,7	49,7	52,1
Rest Limburg	36,6	36,8	39,0	47,1
Rest N-Brabant	30,6	36,7	38,4	46,7
Rest N-Holland	57,2	60,6	49,7	50,3
Rest Overijssel	43,1	48,8	51,5	50,7
Rest Utrecht	42,2	47,0	41,8	44,1
Rest Z-Holland	51,0	54,7	47,2	50,3
Rotterdam	39,2	44,5	47,8	54,7
Utrecht Stad	39,1	40,6	37,6	43,4
Zeeland	47,2	44,4	42,6	46,3
Zwolle	31,4	40,9	34,0	41,7
Totaal steden	38,4	41,9	40,4	44,9
Totaal platteland	43,9	48,2	45,4	48,8
Totaal Nederland	42,3	46,3	43,5	47,3

de mate, waarin er tussen de regio's verschillen bestonden in de leeftijd waarop gehuwd werd.

Bij beide geslachten was er sprake van een duidelijke toename van het percentage mannen en vrouwen, dat voor het dertigste jaar al ooit gehuwd (was) geweest. Deze tendens werd slechts onderbroken tussen 1880 en 1910, toen bedoelde percentages licht terugliepen of min of meer constant bleven.

Tussen de regio's liep het percentage *mannen* dat voor het dertigste levensjaar was gehuwd zeer sterk uiteen: per 1.000 mannen waren er in de betreffende leeftijdsgroep tussen 1850 en 1910 in de ene regio 290-365 *meer* gehuwd dan in de regio waar het betreffende cijfer het geringst was (Noord-Brabant, Limburg en Gelderland). In de eerste decennia van de

PARAGRAAF VI.5

TABEL 6.2. Het aantal huwelijken per jaar per 1.000 huwbare mannen (HUWMAN).

	1850	1880	1910	1930
Amsterdam	63,6	60,4	56,1	60,1
Arnhem	55,5	64,3	46,0	51,7
Breda	33,9	49,2	45,9	57,0
Deventer	54,0	55,6	46,0	50,1
Dordrecht	76,7	75,2	59,9	57,8
Drenthe	41,1	48,4	47,1	47,0
's-Gravenhage	54,3	71,9	64,9	63,1
Groningen Stad	60,1	56,3	52,2	55,2
Haarlem	54,8	65,2	50,7	59,5
's-Hertogenbosch	44,1	46,8	47,8	48,1
Leeuwarden	50,4	55,0	56,3	57,2
Leiden	62,4	62,2	48,9	55,0
Maastricht	36,8	49,3	46,3	52,9
Nijmegen	44,5	55,0	48,2	45,1
Rest Friesland	55,1	54,0	48,6	48,8
Rest Gelderland	40,3	41,9	38,9	43,5
Rest Groningen	52,0	54,1	50,0	50,2
Rest Limburg	35,6	33,5	34,5	41,3
Rest N-Brabant	31,9	35,6	37,6	44,3
Rest N-Holland	60,2	60,9	52,6	53,8
Rest Overijssel	41,1	42,6	46,9	47,3
Rest Utrecht	42,8	45,7	43,0	48,8
Rest Z-Holland	55,8	57,1	47,0	50,7
Rotterdam	64,8	71,2	58,7	60,6
Utrecht Stad	59,3	57,6	49,5	56,1
Zeeland	52,1	50,7	45,6	47,7
Zwolle	46,6	54,2	39,8	51,0
Totaal steden	57,5	61,8	55,3	58,6
Totaal platteland	45,3	46,9	43,9	47,2
Totaal Nederland	47,9	50,2	47,3	50,9

hier onderscheiden periode was in de beide Brabantse steden van een laag percentage sprake. De hoogste percentages gehuwden in deze leeftijdsgroep werden voor de mannen aangetroffen in de steden in het Westen (Dordrecht, Den Haag, Rotterdam, Leiden) en in de provincie Noord-Holland. De hoogste cijfers voor de vrouwen werden wederom genoteerd in Friesland, Groningen, Drenthe en Noord-Holland. Hiertegenover stonden Arnhem, Breda, Den Bosch, Nijmegen en Noord-Brabant en Limburg als regio's met lage percentages ooit-gehuwden. Bij beide geslachten was van een duidelijke vermindering van de regionale verscheidenheid sprake, een vermindering die echter pas na 1890 zijn beslag kreeg.

We kunnen concluderen, dat in de periode 1850-1930 van een grote mate van stabiliteit van het regionale patroon van huwelijkssluiting sprake

TABEL 6.3. Ooit-gehuwde vrouwen van 25-29 jaar per 1.000 vrouwen van dezelfde leeftijd (EMVRO).

	1850	1880	1910	1930
Amsterdam	381,7	533,6	551,9	606,3
Arnhem	312,6	485,5	479,0	512,4
Breda	317,0	479,2	479,0	535,6
Deventer	450,2	601,7	584,6	618,4
Dordrecht	405,2	593,1	639,1	630,4
Drenthe	474,7	639,8	691,6	724,9
's-Gravenhage	374,8	515,5	506,2	543,6
Groningen Stad	387,4	519,1	528,1	570,8
Haarlem	340,4	537,3	504,4	564,8
's-Hertogenbosch	333,6	463,1	499,3	521,0
Leeuwarden	378,8	519,1	576,1	607,9
Leiden	421,4	567,7	541,2	593,8
Maastricht	370,0	500,5	540,3	624,0
Nijmegen	282,5	475,4	470,7	512,2
Rest Friesland	538,4	668,2	666,3	684,0
Rest Gelderland	397,0	535,2	557,2	604,9
Rest Groningen	484,8	625,4	657,0	712,6
Rest Limburg	377,5	445,3	480,6	610,4
Rest N-Brabant	292,6	430,8	470,9	577,8
Rest N-Holland	566,7	703,3	643,3	664,2
Rest Overijssel	474,6	600,2	631,9	623,8
Rest Utrecht	411,5	546,7	549,5	596,4
Rest Z-Holland	544,3	497,4	617,7	659,7
Rotterdam	399,5	567,8	624,3	653,7
Utrecht Stad	339,7	512,8	540,2	563,7
Zeeland	466,0	608,8	606,0	649,5
Zwolle	382,6	517,1	573,6	595,0
Totaal steden	375,3	531,0	552,7	593,7
Totaal platteland	453,6	562,7	589,4	636,0
Totaal Nederland	432,6	553,5	575,6	620,0

is geweest, waarbij over het algemeen de zuidelijke provincies en de daarin gelegen steden door een restrictief huwelijkspatroon werden gekenmerkt en de noordelijke provincies, zonder de steden, door een minder restrictief patroon. De positie van de steden bleek een zeer opvallende te zijn en bovendien bleek dat er bij mannen en vrouwen van andere patronen sprake was.

Op relatief jonge leeftijd werd namelijk gehuwd door mannen in de steden in het Westen en door de vrouwen in het niet-stedelijk gebied van Noord-Nederland en Noord-Holland. Laat werden huwelijken gesloten door mannen in de zuidelijke provincies, meestal exclusief de aldaar gele-

TABEL 6.4. Ooit-gehuwde mannen van 25-29 jaar per 1.000 mannen van dezelfde leeftijd (EMMAN).

	1850	1880	1910	1930
Amsterdam	415,2	533,5	537,2	536,6
Arnhem	339,5	518,1	493,0	478,1
Breda	271,4	453,0	471,7	544,8
Deventer	333,8	475,0	508,1	529,7
Dordrecht	511,1	602,2	607,9	533,7
Drenthe	324,7	434,5	520,5	533,4
's-Gravenhage	408,0	567,1	569,9	549,4
Groningen Stad	415,4	530,7	517,7	530,5
Haarlem	338,9	553,5	508,8	529,9
's-Hertogenbosch	254,6	426,9	524,1	503,2
Lecuwarden	390,3	562,1	565,1	581,4
Leiden	494,4	558,4	546,2	524,7
Maastricht	266,0	516,6	556,4	567,4
Nijmegen	304,9	525,4	486,4	470,8
Rest Friesland	438,6	528,3	528,0	554,3
Rest Gelderland	259,3	339,3	382,0	425,6
Rest Groningen	353,0	495,6	540,4	563,4
Rest Limburg	246,6	280,7	317,7	441,8
Rest N-Brabant	200,5	304,3	343,9	435,7
Rest N-Holland	444,0	555,2	551,0	538,5
Rest Overijssel	295,0	389,4	466,9	455,6
Rest Utrecht	299,2	402,8	443,0	507,8
Rest Z-Holland	430,3	552,8	517,5	536,4
Rotterdam	458,0	582,0	591,3	559,2
Utrecht Stad	447,4	521,9	513,0	497,4
Zeeland	361,9	500,6	517,0	515,7
Zwolle	395,6	497,4	529,6	506,5
Totaal steden	391,0	540,0	549,1	537,9
Totaal platteland	334,9	439,8	457,9	490,1
Totaal Nederland	347,6	464,6	488,9	506,5

gen steden en Gelderland en door vrouwen in de zuidelijke provincies en de zuidelijke en oostelijke steden. Zoals blijkt uit tabel 6.5 en 6.6 was de samenhang tussen de verschillende indicatoren voor de huwelijkssluiting over het algemeen hoog. Met name gold dat de samenhang tussen het huwelijkscijfer voor de vrouwen en het percentage ooit-gehuwde vrouwen op 25 tot 29-jarige leeftijd. Bij de mannen hingen het huwelijkscijfer en het percentage ooit-gehuwde 25 tot 29-jarige mannen eveneens zeer sterk samen.

De samenhang in de tijd van de verschillende indicatoren was eveneens sterk (tabel 6.7). Het huwelijkscijfer van de vrouwen maakte daarop echter een uitzondering. De samenhang tussen de cijfers van twee opeenvol-

TABEL 6.5. De samenhang tussen de waarden van de verschillende huwelijksindicatoren in de jaren 1850, 1880, 1910 en 1930.

	Huwelijkscijfer vrouwen	Ooit-gehuwde 25-29 jarigen	
		mannen	vrouwen
<i>1850</i>			
Huwelijkscijfer mannen	0,455	0,910	0,281
Huwelijkscijfer vrouwen		0,430	0,877
Ooit-gehuwde mannen 25-29			0,408
<i>1880</i>			
Huwelijkscijfer mannen	0,197	0,905	0,281
Huwelijkscijfer vrouwen		0,187	0,822
Ooit-gehuwde mannen 25-29			0,327
<i>1910</i>			
Huwelijkscijfer mannen	0,179	0,814	0,253
Huwelijkscijfer vrouwen		0,134	0,856
Ooit-gehuwde mannen 25-29			0,456
<i>1930</i>			
Huwelijkscijfer mannen	-0,090	0,682	-0,138
Huwelijkscijfer vrouwen		0,117	0,878
Ooit-gehuwde mannen 25-29			0,355

TABEL 6.6. De samenhang tussen de waarden van de verschillende huwelijksindicatoren in de onderscheiden perioden.

		1880	1910	1930
HUWMAN	1850	0,854	0,710	0,631
	1880		0,833	0,816
	1910			0,829
HUWVRO	1850	0,839	0,676	0,555
	1880		0,825	0,692
	1910			0,866
EMMAN	1850	0,817	0,735	0,542
	1880		0,910	0,747
	1910			0,819
EMVRO	1850	0,805	0,849	0,821
	1880		0,855	0,730
	1910			0,897

gende periodes was weliswaar aanzienlijk, doch nam af wanneer de afstand tussen de meetpunten meer dan 30 jaar bedroeg. De tabel suggereert, dat de veranderingen in de huwelijkssluiting met de meeste vrucht zouden kunnen worden bestudeerd in de periodes 1850-80, 1880-1910, en 1910-30.

De afwezigheid van regionaal statistisch materiaal over de sociaal-economische kenmerken, onontbeerlijk voor de toetsing van onze verklarende modellen, noodzaakt echter tot een andere keuze. Gegevens over de beroepsstructuur zijn immers slechts aanwezig voor 1850, 1860, 1890, 1900 en 1930. We kozen onder meer op grond van de kwaliteit van deze gegevens voor een analyse van het regionale huwelijkspatroon op de tijdstippen 1850, 1890 en 1930 en voor een vergelijking van de ontwikkelingen in de tijdvakken 1850-90 en 1890-1930.

Wanneer niet het niveau van de huwelijksindicatoren op een zeker tijdstip maar de mate van verandering van deze indicatoren in de loop der tijd centraal staat, gebruiken we als maat voor de verandering, naar analogie van Lesthaeghe de verandering in de percentages ooit-gehuwde mannen en vrouwen op de leeftijd 25-29 jaar tussen twee tijdstippen.⁶⁵ We definiëren deze maat als

$$\text{DELTAMAN} = (\text{EMMAN}_{t+x} - \text{EMMAN}_t) / (0,690 - \text{EMMAN}_t) \text{ voor de mannen}$$

en

$$\text{DELTAVRO} = (\text{EMVRO}_{t+x} - \text{EMVRO}_t) / (0,865 - \text{EMVRO}_t) \text{ voor de vrouwen.}$$

De waarden van 0,690 en 0,865 waren de hoogst gemeten waarden van EMMAN, respectievelijk EMVRO in de periode 1850-1960.

De betreffende index drukt de verhouding uit tussen de geobserveerde verandering in EMMAN, respectievelijk EMVRO, tussen tijdstip t en tijdstip $t + x$, in verhouding tot de potentiële verandering.

De regionale patronen van de huwelijkssluiting en de trends in de waarden van de verschillende indicatoren zijn met het bovenstaande duidelijk geworden. Van meer belang is de vraag, welke verklaring voor de hier geschetste ontwikkeling te geven valt. We keren daarvoor in eerste instantie terug naar de opvattingen van Hofstee. Drie onderdelen van zijn theorie krijgen achtereenvolgens de aandacht: de mate waarin regionale verschillen samenhangen met het al of niet voortbestaan van het agrarisch-ambachtelijke voortplantingspatroon, de daling van de huwelijksleeftijd onder invloed van het proletariseringsproces en de gevolgen van de acceptatie van het moderne voortplantingspatroon voor de regionale verschillen in huwelijkssluiting. Elk van deze patronen verwijst in eerste instantie naar een specifieke tijdsperiode: respectievelijk naar het midden van de 19e eeuw, naar de periode omstreeks 1875 en naar de situatie rond de eeuwwisseling.

VI.6. EEN TOETSING VAN DE THEORIE VAN HOFSTEE

VI.6.1. *Het agrarisch-ambachtelijke huwelijkspatroon*

Kenmerkend voor het agrarisch-ambachtelijke huwelijkspatroon was dat pas een huwelijk werd gesloten, wanneer huisvesting, maar vooral een positie overeenkomstig eigen stand, beschikbaar kwam. In een stationaire economie, waarin het aanbod van arbeidsplaatsen voor een belangrijk deel werd bepaald door de ontwikkeling van de sterfte, betekende dit dat het sterfteniveau en het huwelijkscijfer nauw aan elkaar waren gerelateerd. Galloway vatte de resultaten van het onderzoek naar de relatie tussen de sterfteontwikkeling en het huwelijkscijfer als volgt samen: 'A surge in adult mortality would increase the stock of widows and widowers, leading to an increase in remarriages. An increase in adult mortality would also open up economic opportunities for those not yet married, allowing them to marry'. Hij voegde er echter aan toe, dat hogere sterfte ook negatieve effecten op het aantal huwelijken zou kunnen hebben en tot huwelijksuitstel zou kunnen leiden: 'higher mortality would be accompanied by an increase in mourning, which would tend to delay some marriages. The perception of increased mortality and morbidity might dampen the atmosphere of nuptial expectations, leading to postponement of marriage for some and perhaps more permanently discouraging others from marrying'.⁶⁶

Het aantal beschikbaar komende vaste posities was met name afhankelijk van het aantal mannen van volwassen leeftijd dat het leven liet. Een globale indicator van het aantal per periode door overlijden beschikbaar komende posities kan worden berekend door de verhouding te bepalen tussen het gemiddeld aantal boven de eenjarige leeftijd overleden mannen en het aantal huwbare mannen.⁶⁷ Wij hebben deze variabele met AVAIL aangeduid.

De samenhang tussen de verschillende huwelijksindicatoren en het sterfteniveau bleek zowel in 1850 als in 1930 zeer gering.⁶⁸ Wel lagen in 1890 de waarden van de correlatiecoëfficiënten voor de mannen duidelijk hoger en gingen ze in de verwachte richting: hogere sterfecijfers gingen gepaard met hogere huwelijkscijfers en hoge percentages op jonge leeftijd gehuwde mannen. Het valt echter moeilijk te rijmen met Hofstee's theorie, dat in 1890 het sterfjepatroon een stimulerende invloed uitoefende op de huwelijksluiting, maar dat niet deed in de jaren vijftig van de vorige eeuw, toen het agrarisch-ambachtelijk patroon volgens Hofstee nog domineerde. Eerder valt aan te nemen, dat in 1890 eenzelfde factor zowel verantwoordelijk was voor de hoge sterfte als voor een hoog niveau van de huwelijksluiting.

Het is redelijk om te veronderstellen, dat met name in gebieden waar gezinsproductie overheersend was, de sterfteontwikkeling de huwelijksmogelijkheden bepaalde. In mindere mate viel dat te verwachten in die

gebieden, waar de bestaansmogelijkheden in geringere mate van een dergelijke produktiewijze afhankelijk waren.

De mate waarin huishoudens waren georganiseerd langs de lijnen van de gezinsgewijze produktie kan men trachten te operationaliseren door gebruik te maken van gegevens met betrekking tot de samenstelling van de beroepsbevolking. Voor Nederland zijn echter geen gegevens beschikbaar omtrent het aandeel van de beroepsbevolking dat werkzaam was in gezinsbedrijven. Het meest zinvol is daarom het onderscheid te gebruiken tussen gebieden waarin de beroepsbevolking vooral in de agrarische sector werkzaam was, een sector waarin gezinsbedrijven domineerden, en gebieden waarin dat niet het geval was. Dit onderscheid valt samen met dat tussen de 16 onderscheiden stedelijke regio's en de 11 als plattelandsgebieden aangeduide restgebieden der provincies.

De verklaarde variantie van de huwelijksindicatoren was in 1850, 1890 en 1930 in de landelijke gebieden weliswaar duidelijk hoger dan in de stedelijke gebieden, maar ze was hier niettemin gering. In 1890 werd echter bijna 50% van de regionale variatie in de huwelijkscijfers van de mannen door de variatie in het sterfteniveau verklaard en van de regionale variatie in het percentage op 25 tot 29-jarige leeftijd gehuwde mannen was dat in de plattelandsgebieden in 1890 zelfs bijna 76%.

Niet alleen het aantal door sterfte beschikbaar komende posities bepaalde de huwelijkssluiting in een agrarisch-ambachtelijke context. Ook het al of niet beschikbaar zijn van huisvesting voor de huwendes was van betekenis. Met deze variabele kon enigszins rekening worden gehouden door de verhouding te bepalen tussen het aantal per regio beschikbare woningen en het aantal gehuwde mannen. Het resulterende verhoudingscijfer, aangeduid met WONHUU, geeft aan hoeveel woningen per gehuwde man beschikbaar waren. Tabel 6.7 geeft voor 1850 en 1890 een indruk van de resultaten van een multi-pele regressie-analyse, waarbij naast de sterfte het woningaanbod in de analyse was betrokken.

In 1850 gold in stedelijke gebieden inderdaad een zwakke positieve samenhang tussen het huwelijkscijfer van de mannen (HUWMAN) en het aantal woningen per gehuwde man (WONHUU). In landelijke gebieden evenwel was deze samenhang zwak en negatief. De hoeveelheid verklaarde variantie was gering. Dat gold tevens voor het percentage op 25 tot 29-jarige leeftijd gehuwde mannen (EMMAN) al was hier in beide gevallen van de verwachte positieve samenhang sprake. Steeds werd circa 14-18% van de regionale variatie in de huwelijksindicatoren verklaard door de regionale variatie in sterfte en woningaanbod.

In 1890 had het woningaanbod, tegengesteld aan wat men verwachten zou, een negatief effect op de huwelijksindicatoren, met name in de landelijke gebieden. Sterfte en woningaanbod verklaarden in de plattelandsgebieden circa 70% van de variatie in het huwelijkscijfer der mannen (HUWMAN) en in het percentage op jonge leeftijd gehuwde mannen

TABEL 6.7. Resultaten van een multiële regressie-analyse met door sterfte beschikbaar komende posities (AVAIL) en het woningaanbod (WONHUW) op verschillende huwelijksindicatoren, voor stedelijke (N = 16) en landelijke gebieden (N = 11).

Variabele	Coëfficiënt	Std. Error	T	Prob > t	Beta
<i>1850</i>					
a Op HUWMAN					
Stedelijke gebieden					
AVAIL	0,011	0,013	0,881	0,394	0,238
WONHUW	0,001	0,011	0,078	0,939	0,021
Prob > F = 0,681					
R-square = 0,057					
Landelijke gebieden					
AVAIL	0,012	0,012	1,019	0,338	0,362
WONHUW	-0,004	0,040	-0,098	0,924	-0,035
Prob > F = 0,542					
R-square = 0,142					
b Op EMMAN					
Stedelijke gebieden					
AVAIL	0,072	0,096	0,756	0,463	0,205
WONHUW	0,010	0,080	0,122	0,905	0,033
Prob > F = 0,747					
R-square = 0,044					
Landelijke gebieden					
AVAIL	0,140	0,101	1,384	0,204	0,476
WONHUW	0,130	0,347	0,374	0,718	0,129
Prob > F = 0,418					
R-square = 0,196					
b Op EMVRO					
Stedelijke gebieden					
AVAIL	0,030	0,053	0,754	0,575	0,157
WONHUW	0,003	0,044	0,058	0,955	0,016
Prob > F = 0,847					
R-square = 0,025					
Landelijke gebieden					
AVAIL	0,131	0,103	1,276	0,238	0,446
WONHUW	0,167	0,352	0,474	0,648	0,166
Prob > F = 0,476					
R-square = 0,169					

PARAGRAAF VI.6

TABEL 6.7. Vervolg

Variabele	Coëfficiënt	Std. Error	T	Prob > t	Beta
<i>1890</i>					
a Op HUWMAN					
Stedelijke gebieden					
AVAIL	0,174	0,370	0,470	0,646	0,138
WONHUW	-0,005	0,008	-0,646	0,530	-0,189
Prob > F = 0,597					
R-square = 0,076					
Landelijke gebieden					
AVAIL	1,115	0,507	2,202	0,059	0,478
WONHUW	-0,064	0,027	-2,323	0,049	-0,504
Prob > F = 0,008					
R-square = 0,701					
b Op EMMAN					
Stedelijke gebieden					
AVAIL	1,702	3,019	0,564	0,582	0,164
WONHUW	-0,043	0,063	-0,679	0,509	-0,197
Prob > F = 0,532					
R-square = 0,093					
Landelijke gebieden					
AVAIL	16,067	5,948	2,701	0,027	0,587
WONHUW	-0,573	0,322	-1,779	0,113	-0,387
Prob > F = 0,008					
R-square = 0,700					
c Op EMVRO					
Stedelijke gebieden					
AVAIL	5,406	2,433	2,221	0,045	0,560
WONHUW	-0,002	0,051	-0,034	0,974	-0,009
Prob > F = 0,084					
R-square = 0,317					
Landelijke gebieden					
AVAIL	17,394	3,525	4,934	0,001	0,700
WONHUW	-0,507	0,191	-2,659	0,029	-0,377
Prob > F = 0,000					
R-square = 0,872					

(EMMAN) en voor het overeenkomstige cijfer der vrouwen (EMVRO) was de verklaarde variantie zelfs 87%.

De analyse van de relatie tussen de verschillende huwelijksindicatoren en de sterfte en het woningaanbod voor 1850 en 1890 leverde uitkomsten op, die slechts voor een deel met Hofstee's theorie van het agrarisch-ambachtelijke huwelijkspatroon te rijmen waren. Hoewel in de landelijke gebieden een positieve relatie tussen sterfte en huwelijk aangetroffen werd, was deze over het algemeen zwak. In 1890 werd echter over het algemeen een sterkere relatie aangetroffen, die men, gelet op Hofstee's opvattingen, niet zou verwachten. Het woningaanbod speelde in 1850 een geringe rol. Waar het in 1890 wel van betekenis was, ging de relatie echter in een niet verwachte richting.

Een analyse van de residu-waarden in 1850 en 1890 wees uit, dat men op grond van de sterfteverhoudingen en het woningaanbod in 1850 in de steden en op het platteland in West-Nederland en op het platteland van Noord-Nederland naar verhouding veel lagere huwelijkscijfers had dienen aan te treffen dan er werden aangetroffen. In Zuid-Nederland (steden en platteland) en Oost-Nederland werden lagere huwelijkscijfers gevonden dan op grond van sterfte en woningbezetting te verwachten viel.

VI.6.2. *Proletarisering*

Op basis van Hofstee's theorie zou men daar het eerst een verandering van het nuptialiteitspatroon moeten vinden, waar sprake was van een toenemende arbeidsparticipatie buiten de sector van de landbouw en het ambacht, de door gezinseconomische gedomineerde sectoren. Hoge huwelijkscijfers en hoge percentages op jonge leeftijd gehuwde personen moesten dus zijn aan te treffen in die regio's, waar loonarbeid de gezinsproductie en de ambachtelijke kapitaalafhankelijke nijverheid had vervangen.

In essentie deed deze ontwikkeling zich volgens Hofstee voor in de periode na 1850.

Op twee verschillende wijzen is de verandering in de economische structuur gemeten: via het percentage van de mannelijke beroepsbevolking dat werkzaam is in de landbouw en via de relatieve omvang van de beroepsbevolking in de moderne industrie versus die in de meer typisch 19e-eeuwse werkgelegenheid. Eerstgenoemde factor zou negatief moeten samenhangen met de huwelijkscijfers, laatstgenoemde positief.

Lesthaeghe heeft voor België een index voor moderne werkgelegenheid gebruikt, waarin onder meer de mijnbouw, metallurgie, machinebouw en andere soorten metaalbewerking, moderne sectoren van de textielindustrie, bouw, drukkerijen, voedingsindustrie en de bewerking van dierlijke, plantaardige en minerale stoffen tot de moderne groep en de land- en tuinbouw en visserij, de rurale textielindustrie, kleding, huiselijke diensten en de groep niet-industriële dagloners tot de ouderwetse groep

werden gerekend.⁶⁹ Valt voor Nederland een dergelijke indeling naar moderne en niet-moderne sectoren eveneens te geven? Het is in Nederland, in tegenstelling tot de situatie in België en Engeland, niet gemakkelijk bedrijfstakken aan te wijzen, waarin reeds in het midden van de vorige eeuw gezinsbedrijven vervangen werden door industriële sectoren van bedrijvigheid.

De Jonge geeft voor het midden en het einde van de 19e eeuw wel enkele indicaties voor de mate waarin het midden- en grootbedrijf in de verschillende sectoren van de nijverheid was doorgedrongen. Relatief talrijk, althans op nationale schaal, waren in het midden van de vorige eeuw dergelijke bedrijven in de voedings- en genotmiddelenijverheid, de metaalnijverheid en de textielnijverheid. Daarnaast kwamen dergelijke bedrijven meer dan gemiddeld voor in de papiernijverheid en in de chemische nijverheid en voorts bij de gas- en steenfabricage. Het textielbedrijf was echter in het midden van de vorige eeuw nagenoeg nog geheel huisnijverheid. Structurele veranderingen deden zich vooral voor tussen 1890 en 1910. De relatieve betekenis van de ambachtssector verminderde in deze periode zeer sterk door de groei van het midden- en grootbedrijf. Met name de bouwnijverheid, de metaalnijverheid, de textielnijverheid, de schoen- en de leernijverheid, de papiernijverheid en de openbare nutsbedrijven zagen de personeelsbezetting van de grootbedrijven toenemen.⁷⁰ Men moet beseffen dat hier slechts uitspraken kunnen worden gedaan op basis van nationale cijfers. Op nationale schaal was voor 1890 inderdaad slechts van een geringe groei van het grootbedrijf sprake, maar plaatselijk kan het midden- en grootbedrijf wel degelijk dominant zijn geweest.

Als indicatie voor de moderne werkgelegenheid buiten de gezinsbedrijven hanteerden wij in 1850 de personeelsbezetting in aardewerk-, glas- en kalknijverheid, de chemische nijverheid, de winning van metalen, de metaalnijverheid, de papiernijverheid, de verlichtingsindustrie (respectievelijk de openbare nutsbedrijven), de voedings- en genotmiddelenindustrie en het crediet- en bankwezen. In de groep van ambachtelijke en gezinsbedrijven waren opgenomen de land- en tuinbouw en visserij, kleding en reiniging, kunstnijverheid, warenhandel en huiselijke diensten. De variabele die de moderne werkgelegenheid mat is aangeduid met LOGMOD; de variabele die de werkgelegenheid in ambachtelijke en gezinsbedrijven meet met LANDMAN.

Voor de jaren 1890 en 1930 zijn successievelijk steeds meer bedrijfstakken onder moderne en steeds minder bedrijfstakken onder gezins- en ambachtelijke bedrijfstakken begrepen.

De resultaten van een multi-pele regressie-analyse tussen de verschillende huwelijksindicatoren en de beide kenmerken van de beroepsstructuur zijn weergegeven in tabel 6.8.

De tabel bevat zowel de resultaten van een statische analyse (het niveau van de huwelijksluiting in 1850, 1890 en 1930 is daarbij in verband ge-

TABEL 6.8. Indices van de huwelijksluiting en de proportie variantie verklaard door twee indices van de beroepsstructuur (% mannen in de landbouw (LANDMAN) en de log van de moderne nijverheid (LOGMOD)) en de waarden van de bijbehorende regressie-coëfficiënten (N = 27).

Variabele	Coëfficiënt	Std. Error	T	Prob > t	Beta
<i>1850</i>					
HUWMAN					
LOGMOD	0,024	0,029	0,841	0,409	0,685
LANDMAN	0,018	0,092	0,201	0,842	0,164
Verklaarde variantie	0,277				
EMMAN					
LOGMOD	0,094	0,233	0,404	0,690	0,349
LANDMAN	-0,075	0,741	-0,101	0,921	-0,087
Verklaarde variantie	0,189				
EMVRO					
LOGMOD	0,290	0,206	1,407	0,172	1,178
LANDMAN	1,232	0,657	1,875	0,073	1,569
Verklaarde variantie	0,238				
DELTAMAN 1850-90					
LOGMOD	0,772	0,362	2,132	0,043	1,550
LANDMAN	1,511	1,154	1,310	0,203	0,952
Verklaarde variantie	0,425				
DELTAVRO 1850-90					
LOGMOD	0,343	0,248	1,380	0,180	1,273
LANDMAN	1,058	0,791	1,338	0,194	1,235
Verklaarde variantie	0,074				
<i>1890</i>					
HUWMAN					
LOGMOD	0,021	0,009	-2,422	0,023	-0,833
LANDMAN	0,043	0,012	-3,646	0,001	-1,254
Verklaarde variantie	0,408				
EMMAN					
LOGMOD	-0,158	0,092	-1,717	0,099	-0,578
LANDMAN	-0,417	0,126	-3,319	0,003	-1,117
Verklaarde variantie	0,433				

PARAGRAAF VI.6

TABEL 6.8. Vervolg

Variabele	Coëfficiënt	Std. Error	T	Prob > t	Beta
EMVRO					
LOGMOD	-0,002	0,099	-0,018	0,986	-0,008
LANDMAN	0,107	0,135	0,790	0,437	0,332
Verklaarde variantie	0,115				
DELTAMAN 1890-1930					
LOGMOD	0,333	0,443	0,752	0,459	0,303
LANDMAN	1,022	0,606	1,688	0,104	0,680
Verklaarde variantie	0,143				
DELTAVRO 1890-1930					
LOGMOD	0,058	0,168	0,347	0,732	0,151
LANDMAN	0,192	0,229	0,836	0,412	0,363
Verklaarde variantie	0,065				
<i>1930</i>					
HUWMAN					
LOGMOD	-0,017	0,005	-3,115	0,005	-0,755
LANDMAN	-0,041	0,008	-5,112	0,000	-1,239
Verklaarde variantie	0,556				
EMMAN					
LOGMOD	-0,106	0,053	-1,984	0,059	-0,656
LANDMAN	-0,180	0,081	-2,229	0,035	-0,738
Verklaarde variantie	0,173				
EMVRO					
LOGMOD	0,005	0,058	0,089	0,930	0,024
LANDMAN	0,231	0,089	2,605	0,016	0,697
Verklaarde variantie	0,459				

bracht met de op dat tijdstip bestaande kenmerken van de beroepsstructuur) als van een dynamische analyse (kenmerken van de beroepsstructuur in 1850, 1890 en 1930 zijn daarbij gerelateerd aan de veranderingen in de huwelijkssluiting tussen 1850 en 1890 en tussen 1890 en 1930).⁷¹

Uit de resultaten van de statische analyse viel te concluderen, dat de regionale verschillen in de huwelijkscijfers van de mannen (HUWMAN) en in de percentages ooit-gehuwde mannen op 25 tot 29-jarige leeftijd (EMMAN) en in iets mindere mate die van de vrouwen (EMVRO), dui-

delijk samenhangen met de mate waarin de moderne produktiewijze in de regio was doorgedrongen. In 1850 werd reeds 28-30% der variantie door deze factor verklaard en dit percentage liep zeer sterk op en bereikte later zelfs waarden boven de 50%.

Toch kan men in theoretisch opzicht met deze resultaten niet goed uit de voeten. In 1850 hadden namelijk zowel de moderne werkgelegenheid (LOGMOD) als de werkgelegenheid in ambachtelijke en gezinsbedrijven (LANDMAN) een positieve invloed op het huwelijkscijfer der mannen (HUWMAN). Een theoretisch niet-verwachte positieve relatie werd eveneens tussen LANDMAN en het percentage op 25 tot 29-jarige leeftijd gehuwde vrouwen (EMVRO) aangetroffen. In 1890 werd zelfs een negatief effect geconstateerd van LOGMOD. Naarmate in een regio de moderne industriële werkgelegenheid sterker domineerde, lag het huwelijkscijfer van de mannen en het percentage op 25 tot 29-jarige leeftijd gehuwde mannen (EMMAN) en vrouwen (EMVRO) dus lager!

Relateert men de *veranderingen* in de waarde van EMMAN (DELTA-MAN) en van EMVRO (DELTA VRO) aan de voortgang van de moderne industrie, dan wordt het beeld enigszins anders. De mate van industrialisatie in 1850 verklaarde meer dan 40% van de veranderingen die tussen 1850 en 1890 in het niveau van EMMAN waren opgetreden. Bij de vrouwen hingen de veranderingen niet samen met het niveau van industrialisatie en hetzelfde gold voor beide geslachten, voor zover het ging om de ontwikkelingen in de huwelijksluiting tussen 1890 en 1930. Over de richting van de relatie kan men, gelet op de theorie, evenmin tevreden zijn. Weliswaar kon men constateren dat tussen 1850 en 1890 het percentage op 25-29-jarige leeftijd gehuwde mannen en vrouwen (EMMAN en EMVRO) meer was toegenomen waar de ontwikkeling van de moderne industrie verder was voortgeschreden, doch eenzelfde effect is uitgegaan van het percentage in de landbouw werkzame personen. Een hoger percentage in 1850 leidde tussen 1850 en 1890 tot sterkere toenames van het percentage mannen en vrouwen dat op 25 tot 29-jarige leeftijd reeds was gehuwd.

Een zelfde verschijnsel deed zich voor in de periode 1890-1930.

Op basis van de resultaten van de multi-pele regressie-analyse is nagegaan in welke regio's met name afwijkingen werden gevonden tussen de op grond van de beroepsstructuur verwachte huwelijksindicatoren en de werkelijke waarden daarvan. Vergelijkt men de op grond van de regressie-analyse verwachte uitkomsten van het huwelijkscijfer met de werkelijke waarden, dan komen opvallende verschillen aan het licht. Veel lager dan op grond van de in 1850 en 1890 bestaande economische verhoudingen te verwachten was lagen de huwelijkscijfers in de steden en op het platteland van Noord-Brabant, en, maar in veel minder sterke mate, in de steden in Oost-Nederland en op het platteland van Utrecht en Gelderland. Zeer veel hoger dan verwacht waren daarentegen de huwelijkscijfers in de steden en op het platteland van West-Nederland en Noord-Nederland.

Totaal anders was de situatie in 1930, met name in de steden in het Zuiden en Noorden. In 1930 waren in de steden in Noord- en Oost-Nederland de werkelijke waarden veel lager dan op grond van de economische situatie werd verwacht, terwijl in de steden in Zuid- en West-Nederland de huwelijkscijfers hoger lagen dan op grond van de economische verhoudingen te verwachten viel. Ook in het plattelandsgebied van Noord- en Oost-Nederland (Gelderland uitgezonderd) en West-Nederland was dat het geval. Daarentegen was op het platteland in Zuid-Nederland het huwelijkscijfer lager dan op grond van de economische structuur viel te verwachten.

Voor de periode 1890-1930 konden meer gedetailleerde gegevens over de verdeling van de beroepsbevolking naar positie in het bedrijf worden gebruikt, die een nauwkeuriger toetsing van Hofstee's ideeën over het proletarische huwelijkspatroon mogelijk maakten. Weliswaar had Hofstee oorspronkelijk de proletarische fase omstreeks 1880 laten eindigen, in latere publikaties heeft hij gesteld, dat de ontwikkeling naar jonger huwen onder de arbeidersklasse zich na dat tijdstip voortzette.⁷²

Voor de verschillende bedrijfstakken was in 1890 en 1930 bekend het aantal personen, dat als hoofd van een zaak of instelling voor eigen rekening een bedrijf uitoefende (positie a), dat deed voor andermans rekening (positie b), werkzaam was in dienstbetrekking en daar belast was met een vorm van directie, opzicht of controle, dan wel behoorde tot het directiebureau of kantoorpersoneel (positie c) of werkzaam was in dienstbetrekking en tot de gewone werklieden behoorde (positie d). In Hofstee's optiek was het met name de groei van de loontrekkende klasse in de nijverheid en landbouw (personen in positie d), die verantwoordelijk gesteld kon worden voor de toename van de huwelijksfrequentie en de afname van de huwelijksleeftijd. Het feit dat in positie c kantoorpersoneel is begrepen, maakt het zinvol uitsluitend uit te gaan van de in positie d werkzame mannen.

De samenhang die in 1890 werd gevonden tussen het huwelijkscijfer der mannen en de mate van proletarisering was verschillend, al naar gelang de gebruikte index voor de mate van proletarisering. Gebruikt men als criterium de relatieve omvang van de groep loonarbeiders in de nijverheid, dan is er een positieve samenhang tussen proletarisering en het huwelijkscijfer (HUWMAN) ($r = 0,38$) terwijl het percentage op 25 tot 29-jarige leeftijd gehuwde mannen (EMMAN) positief en relatief sterk met het percentage loonarbeiders samenhangt. Gaat men uit van het percentage loonarbeiders in de landbouw, dan is de correlatie met beide indicatoren negatief, maar wel bijna even sterk. Gezien de zeer sterke negatieve samenhang die men tussen deze beide vormen van proletarisering vindt, is dit niet verwonderlijk. Combineert men beide cijfers, dan is de samenhang zwakker en nog steeds negatief, maar voegt men de arbeiders in de handel en het verkeerswezen aan de index voor de mate van proletarise-

ring toe, dan wordt de samenhang opnieuw positief. De sterkte van de samenhang nam in dit geval zeer sterk toe; de samenhang tussen het totale percentage loonarbeiders en HUWMAN bedroeg 0,52 en die met EMMAN 0,61. De verschillende indicatoren voor de proletarisering hingen slechts zeer zwak samen met het percentage op 25 tot 29-jarige leeftijd gehuwde vrouwen (EMVRO).

De veranderingen die tussen 1890 en 1930 in de huwelijksluiting zijn opgetreden (gemeten via DELTAMAN), hingen negatief samen met de meer stedelijke indices voor proletarisering in 1890 (loonarbeiders in industrie en totale percentage loonarbeiders), positief met de meer agrarische indices. Dit viel te verklaren uit het feit, dat de regio's die in 1890 het sterkst geproletariseerd waren in dat jaar reeds de sterkste stijging van EMMAN achter de rug hadden.

Het huwelijkscijfer van de mannen in 1930 vertoonde opnieuw een sterke negatieve samenhang met de mate van proletarisering in de landbouw en met het percentage loonarbeiders in landbouw en nijverheid tesamen (r was respectievelijk $-0,55$ en $-0,75$). De samenhang met het percentage loonarbeiders in de nijverheid was zeer zwak, die met het totale percentage loonarbeiders evenwel weer duidelijk positief. Het was opmerkelijk dat EMMAN, gebruikt als indicatie voor de huwelijksleeftijd der mannen, daar laag was, waar proletarisering verder was voortgeschreden (het zij in de landbouw, het zij elders) en dat EMVRO nu duidelijk in relatie stond met de verschillende mate van proletarisering die was opgetreden. Relatief hoge waarden van EMVRO, dus relatief hoge aantallen op jonge leeftijd gehuwde vrouwen, werden aangetroffen in gebieden, waar in de landbouw van een ver voortgeschreden mate van proletarisering sprake was ($r = 0,69$) en lage waarden, waar het percentage loonarbeiders in de nijverheid hoog was ($r = -0,50$).

Nagegaan is of een toe- of afname van de mate van proletarisering tussen 1890 en 1930 effect heeft gehad op het niveau van de huwelijksindicatoren in 1890 en op de veranderingen daarin tussen 1890 en 1930. Waar het percentage loontrekkenden in de agrarische sector tussen 1890 en 1930 is toegenomen, bleken in 1930 HUWMAN en EMMAN een hoge waarde te hebben (r was respectievelijk $0,75$ en $0,57$). Toenames van de percentages loontrekkenden in de nijverheid hingen daarentegen negatief samen met het in 1930 bereikte niveau van zowel het huwelijkscijfer der mannen als met het percentage mannen dat op leeftijd 25 tot 29 jaar al gehuwd was (r was respectievelijk $-0,79$ en $-0,63$). De samenhang tussen de veranderingen in de percentages loontrekkenden en veranderingen in de huwelijksindicatoren was in de periode 1890-1930 zwak.

VI.6.3. *Huwelijksvruchtbaarheid en huwelijksluiting*

Een laatste aspect dat in verband met Hofstee's opvattingen diende te

worden bestudeerd betrof de relatie tussen de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid en de huwelijksindicatoren. Hofstee's veronderstelling was, dat de toename van de huwelijksluiting eerst kon starten op het moment dat de demografische functie van het late huwen overbodig was geworden, dat wil zeggen: op het moment dat de huwelijksvruchtbaarheid was gereduceerd. Volgens deze stelling zou men daar waar de huwelijksvruchtbaarheid het laagst was het eerst hoge huwelijkscijfers kunnen verwachten en daar waar de huwelijksvruchtbaarheid het sterkst was afgenomen de grootste toename van de waarden van HUWMAN, EMMAN en EMVRO kunnen constateren. In principe deed dit moderne huwelijks- en voortplantingspatroon zich volgens Hofstee pas in het laatste kwart van de 19e eeuw op wat grotere schaal voor.⁷³

Afgaande op de samenhang tussen de waarden van het huwelijksvruchtbaarheidscijfer (het aantal echtelijk levendgeborenen gedeeld door het aantal gehuwde vrouwen van 15-49 jaar, aangeduid met ALHUW) en de verschillende huwelijksindicatoren, kan het volgende worden gesteld:

- in 1850 was de samenhang tussen ALHUW en HUWMAN, EMMAN en EMVRO uiterst gering (r is $< 0,38$) en positief;
- de samenhang tussen ALHUW en de huwelijksindicatoren was in 1890 gering, maar volgens verwachting negatief (de samenhang tussen ALHUW en HUWMAN was $-0,40$, die tussen ALHUW en EMMAN $-0,33$);
- de samenhang tussen de verandering in EMMAN en EMVRO in de periode 1850-90 en de waarde van ALHUW in 1850 was zeer zwak;
- in 1930 was de samenhang tussen ALHUW en de huwelijksindicatoren over het algemeen in de verwachte richting en zeer sterk. De correlatie tussen ALHUW en HUWMAN bedroeg $-0,80$, die tussen ALHUW en EMMAN $-0,60$. De samenhang tussen ALHUW en EMVRO was daarentegen in 1930 gering en positief;
- het niveau van de huwelijksvruchtbaarheid in 1890 vertoonde geen samenhang met de tussen 1890 en 1930 opgetreden veranderingen in de waarden van EMMAN en EMVRO.

Nagegaan is in hoeverre de op een bepaald tijdstip reeds gerealiseerde daling van de huwelijksvruchtbaarheid samenhang met de veranderingen in de huwelijksluiting. Daartoe is berekend, welk deel van de maximaal mogelijke afname van de huwelijksvruchtbaarheid (een waarde die bepaald is als het verschil tussen de hoogst en laagst waargenomen waarde in de periode 1850-1960) tussen twee opeenvolgende tijdstippen reeds is gerealiseerd. Voor 1850 werd er daarbij vanuit gegaan, dat iedere regio voor 1850 de maximaal waargenomen waarde van de huwelijksvruchtbaarheid bezat. Daarnaast zijn procentuele maten van daling berekend voor 1850-90 en 1890-1930.

De daling die in 1850 in de huwelijksvruchtbaarheid is opgetreden hing

slechts in zeer geringe mate negatief samen met de huwelijksindicatoren voor dat jaar. Groter was de samenhang (r lag tussen 0,30 en 0,40) tussen de relatieve verandering in de huwelijksvruchtbaarheid tussen 1850 en 1890 en de huwelijksindicatoren in 1890. Naarmate een groter deel van de maximaal mogelijke daling van de huwelijksvruchtbaarheid in de periode 1850-90 werkelijk was gerealiseerd, lagen zowel HUWMAN, EMMAN en EMVRO hoger. Veranderingen in huwelijksvruchtbaarheid hingen echter niet samen met wijzigingen in het huwelijkspatroon in dezelfde tijdsperiode.

De veranderingen die de huwelijksvruchtbaarheid tussen 1890 en 1930 heeft ondergaan bleken op regionaal niveau sterk samen te hangen met het in 1930 bereikte niveau van HUWMAN ($r = 0,65$) en, in veel mindere mate, met het niveau van EMMAN. In beide gevallen gold, dat een sterke daling van de huwelijksvruchtbaarheid meer huwelijken en meer op jongere leeftijd gesloten huwelijken mogelijk maakte. Het niveau van EMVRO daarentegen hing negatief samen met de daling van de huwelijksvruchtbaarheid. Opmerkelijk was, dat naarmate een regio een groter deel van de daling der huwelijksvruchtbaarheid in de periode 1890-1930 had ondergaan, de verandering in EMMAN en EMVRO (DELTAMAN en DELTAVRO) in de betreffende periode geringer was.

Het is duidelijk dat de resultaten van bovenstaande analyse geen bevestiging vormen van de door Hofstee aangedragen verklaringen voor niveauverschillen in en veranderingen van de huwelijksluiting in de regio's in de periode 1850-1930. Noch de meer of minder ver voortgeschreden proletarisering, noch de mate waarin de moderne geboortenbeperking was geaccepteerd, noch de indicatoren voor het voortbestaan van een agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon, konden op bevredigende wijze de variatie in het huwelijkscijfer en het percentage op jonge leeftijd gehuwde mannen of vrouwen verklaren. Gelet op de resultaten van buitenlandse studies is het wellicht mogelijk een zinnvollere verklaring te vinden met behulp van het door Dixon ontworpen verklarende model.

VI.7. EEN MODEL VOOR DE VERKLARING VAN REGIONALE VERSCHILLEN IN HUWELIJKSSLUITING

De leeftijd bij en de frequentie van huwelijksluiting waren volgens Dixon van drie factoren afhankelijk: van de beschikbaarheid van partners, van de haalbaarheid van het huwelijk en van de wenselijkheid van het huwelijk.

Voor de haalbaarheid van het huwelijk waren in principe verscheidene indicatoren beschikbaar. De mogelijkheden om te huwen hingen enerzijds af van de normen die heersten ten aanzien van de voor het huwelijk noodzakelijk geachte materiële voorzieningen, anderzijds van het gemak waarmee daaraan voldaan kon worden. Hoewel we over de heersende normen

in hoofdstuk III ons licht hebben laten schijnen, konden we daaraan nauwelijks indicatoren ontleen die in een multivariate analyse te gebruiken waren. In het algemeen kunnen we stellen, dat in de lagere klassen de normen lager hebben gelegen dan bij de burgerij het geval was. Men stelde zich eerder tevreden met kleine of reeds overbevolkte woningen, nam de onzekerheid van een baan voor lief, kon volstaan met uiterst beperkt meubilair. Het gemak waarmee aan de normen voldaan kon worden was echter afhankelijk van een groot aantal factoren. We toonden aan dat het sterfteniveau en het aantal door sterfte beschikbaar komende banen en het woningaanbod van minder grote betekenis waren dan werd verwacht. Het inkomensniveau achten we daarom een betere indicator voor de haalbaarheid dan de ontwikkeling der bestaansbronnen.⁷⁴

De wenselijkheid van een huwelijk en de beschikbaarheid van alternatieven voor het huwelijk waren moeilijker te operationaliseren. Gelet op de eerder gegeven schets van de positie van de katholieke Kerk tegenover het huwelijk, leek het zinvol om het percentage katholieken te gebruiken als index voor de mate waarin een huwelijk als wenselijk werd beschouwd. De beschikbaarheid van alternatieven voor het huwelijk was onder meer afhankelijk van de mogelijkheid buiten het huwelijk een bestaan te vinden. De aanwezigheid van beroepsmogelijkheden voor de vrouw was daarvan een essentieel onderdeel.

Verschillende auteurs hebben gewezen op de betekenis van alternatieven voor sexueel verkeer binnen het huwelijk. Daar waar buitenechtelijke voortbrenging van kinderen acceptabel werd geacht, was het minder noodzakelijk om tot sluiting van een huwelijk over te gaan. Lesthaeghe bijvoorbeeld constateerde een sterke relatie tussen enerzijds de index I_m en anderzijds het niveau van de buitenechtelijke vruchtbaarheid. Men kan verwachten dat waar de economische basis van het traditionele huwelijkssysteem werd aangetast, de beperking van de voortplanting tot het huwelijk aan kracht verloor. Het was echter niet goed mogelijk aan te geven, in welke mate er sprake was van statistische afhankelijkheid van beide maten dan wel van een gedragsmatige samenhang.⁷⁵

Als indicator voor de beschikbaarheid van partners is gebruik gemaakt van de sex ratio van ongehuwde mannen en vrouwen. In eerste instantie zijn 3 indicatoren voor de sex ratio berekend. De verhouding tussen het aantal huwbare mannen (ongehuwden, gescheidenen en weduwnaars ouder dan 15) en het aantal huwbare vrouwen (vrouwen van dezelfde burgerlijke staat en leeftijd) hing inhoudelijk het sterkst samen met het door Dixon voorgestelde concept en vertoonde de sterkste statistische samenhang met de huwelijksindicatoren. In tabel 6.9 is voor de jaren 1850, 1890 en 1930 de sex ratio vermeld.

In de 19e eeuw, maar ook nog in 1930, bleken er tussen de regio's zeer grote verschillen in de situatie op de huwelijksmarkt te bestaan. In de steden, met name die in West-Nederland, waren er per 100 ongehuwde vrouwen 35 tot 40 ongehuwde mannen te weinig. In de plattelandsgebie-

TABEL 6.9. Het aantal huwbare mannen per 100 huwbare vrouwen per regio.

Regio	1850	1890	1930
Amsterdam	62,2	69,3	78,6
Arnhem	73,5	68,1	71,9
Breda	87,3	82,0	71,6
Deventer	91,0	90,9	88,3
Dordrecht	57,2	65,6	87,4
Drenthe	106,8	131,0	120,8
's-Gravenhage	63,2	55,4	60,6
Groningen Stad	67,1	67,5	72,9
Haarlem	69,2	63,8	72,7
's-Hertogenbosch	79,7	77,2	75,6
Leeuwarden	77,9	73,2	72,6
Leiden	64,9	71,9	81,2
Maastricht	92,8	70,0	77,2
Nijmegen	76,9	70,2	77,2
Rest Friesland	90,2	96,6	100,7
Rest Gelderland	102,8	111,8	108,2
Rest Groningen	94,0	95,2	103,9
Rest Limburg	102,8	110,9	114,1
Rest N-Brabant	95,9	104,0	105,5
Rest N-Holland	95,0	99,2	93,4
Rest Overijssel	104,8	113,1	107,1
Rest Utrecht	98,6	105,4	90,4
Rest Z-Holland	91,4	96,7	99,3
Rotterdam	60,5	65,1	90,3
Utrecht Stad	65,9	74,3	77,5
Zeeland	90,7	90,4	97,1
Zwolle	67,4	78,2	81,7
Totaal steden	66,7	67,8	76,7
Totaal platteland	96,8	103,5	103,2
Totaal Nederland	88,4	91,8	92,9

den waren over het algemeen de ongehuwde mannen ofwel in de meerderheid, ofwel was er sprake van slechts zeer geringe vrouwenoverschotten. In 1890 was deze situatie in wezen nog dezelfde, al waren over het algemeen de verschillen tussen aantallen mannen en vrouwen wat minder groot.

De relatie tussen de sex ratio, die kleiner was dan 100 wanneer er sprake was van een mannenoverschot en groter dan 100 als er sprake was van een mannentekort, en HUYMAN en EMMAN was zeer sterk en negatief: R^2 bedroeg in 1850 49,4% resp. 41,2%, in 1890 39,3% en 46,6%. De positieve samenhang met EMVRO was relatief zwak. Waar mannenoverschotten bestonden lagen de huwelijkscijfers van de mannen lager en werd er relatief minder vroeg gehuwd dan waar er een vrouwenoverschot was.

PARAGRAAF VI.7

TABEL 6.10. Multiële regressie van het percentage RK (ROOMS), de log van het inkomensniveau (INKOM) en de sex ratio (SEXE) op HUWMAN (N=27).

Variabele	Coëfficiënt	Std. Error	T	Prob > t	Beta
<i>1850</i>					
ROOMS	-0,021	0,004	-4,962	0,000	-0,525
INKOM	-0,002	0,010	-0,241	0,812	-0,048
SEXE	-0,043	0,014	-3,099	0,005	-0,625
Prob > F = 0,000					
R-square = 0,757					
<i>1890</i>					
ROOMS	-0,016	0,003	-4,706	0,000	-0,571
INKOM	-0,001	0,011	-0,058	0,954	-0,015
SEXE	-0,026	0,010	-2,647	0,014	-0,658
Prob > F = 0,000					
R-square = 0,716					
<i>1930</i>					
ROOMS	-0,007	0,002	-2,811	0,010	-0,336
INKOM	0,017	0,008	2,063	0,051	0,427
SEXE	-0,014	0,008	-1,836	0,079	-0,381
Prob > F = 0,000					
R-square = 0,701					

Tabel 6.10 geeft de resultaten weer van een multiële regressie-analyse, waarin HUWMAN (het huwelijkscijfer van de mannen) afhankelijk werd geacht van de wenselijkheid van het huwelijk, geïndiceerd door het percentage katholieken (ROOMS), de haalbaarheid van het huwelijk, ge-operationaliseerd door de variabele inkomen (INKOM) en de beschikbaarheid van partners (SEXE).

De drie variabelen verklaarden in 1850 gezamenlijk bijna 76% van de variantie in het huwelijkscijfer der mannen. Het grootste effect had, blijkens de beta-coëfficiënten, de sex ratio maar ook het percentage katholieken was van grote betekenis. Beide beta-waarden gingen in de verwachte richting.

Dat was niet het geval met het inkomensniveau. Naarmate het inkomen hoger was bleek het huwelijkscijfer der mannen lager te liggen. In 1890 waren de effecten bijna even sterk als in 1850 en was de richting van deze effecten identiek aan die van dat jaar. Opnieuw was de verklaarde variantie zeer groot. In 1930 waren de effecten van het percentage katholieken en van de sex ratio beiden nog even sterk en negatief. Het effect van het

inkomensniveau was nu echter positief. In de gehele periode 1850-1930 was het model in staat redelijk succesvol het huwelijkscijfer der mannen te voorspellen. Steeds werd immers 68%-75% van de regionale variantie in HUYMAN verklaard.

Tot en met 1890 paste het ontwikkelde model zeer goed bij de gegevens met betrekking tot de regionale variatie in het percentage op 25 tot 29-jarige leeftijd gehuwde mannen (EMMAN). Men zie hiervoor tabel 6.11. Zowel de verklaarde variantie, de richting van de gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten als de hoogte ervan, lagen in lijn met die welke bij HUYMAN werden aangetroffen. In 1930 evenwel, een tijdstip waarop de beta-waarden gelijk waren aan die van 1890, had het inkomensniveau wederom een negatief effect op het percentage op jonge leeftijd gehuwde mannen en was bovendien de met dit model verklaarde variantie veel geringer.

Voor wat betreft het percentage op jonge leeftijd gehuwde vrouwen (EMVRO) voldeed het model eveneens goed (zie tabel 6.12). Weliswaar lag de R^2 wat lager dan bij de mannen, maar in 1930 was deze nog steeds van een hoog niveau. De richting van de coëfficiënten was voor wat betreft het percentage katholieken en de sex ratio de verwachte. Voor het inkomensniveau gold wederom dat er steeds een negatief effect van uitging.

De boven gegeven analyse heeft belangrijke beperkingen. Ten eerste kan men zich voorstellen, dat de opname van andere indicatoren voor de haalbaarheid of de wenselijkheid van het huwelijk een beter bij de data passend model zou kunnen opleveren. Met name de onverwachte negatieve relatie tussen het inkomen en de huwelijksindicatoren (EMMAN, EMVRO en HUYMAN) doet vermoeden, dat de haalbaarheid van het huwelijk door het gemiddelde inkomensniveau niet goed werd geïndiceerd. Voor wat betreft de wenselijkheid van het huwelijk zou uitbreiding van het model met een variabele, die de aanwezigheid van gedragsalternatieven voor het huwelijk meet, zinvol zijn.

Allereerst is nagegaan of de opname van een variabele, die zowel de mate van religieuze controle meet, als een indicatie geeft van de mate waarin religieuze beroepen voor mannen en vrouwen als een alternatief voor het huwelijk konden fungeren, een betere verklaring van het huwelijksgedrag mogelijk maakt. Daartoe is gebruik gemaakt van gegevens met betrekking tot het percentage van de beroepsbevolking dat in dienst was van een kerkgenootschap. Het opnemen van deze variabele betekende echter geen verbetering.

Toevoeging aan het model van een variabele, die de beroepsmogelijkheden van vrouwen in traditionele vrouwensectoren aangaf: textielnijverheid, onderwijs, kleinhandel, kleding en huiselijke diensten, en daarmee de mogelijkheden van vrouwen om buiten het huwelijk een bestaan op te bouwen, bracht evenmin wezenlijke verbetering teweeg. Dat gold niet

PARAGRAAF VI.7

TABEL 6.11. Multiële regressie van het percentage RK (ROOMS), de log van het inkomensniveau (INKOM) en de sex ratio (SEXE) op EMMAN (N=27).

Variabele	Coëfficiënt	Std. Error	T	Prob > t	Beta
<i>1850</i>					
ROOMS	-0,180	0,032	-5,574	0,000	-0,594
INKOM	-0,040	0,075	-0,532	0,600	-0,107
SEXE	-0,316	0,107	-2,946	0,007	-0,598
Prob > F = 0,000					
R-square = 0,754					
<i>1890</i>					
ROOMS	-0,152	0,036	-4,211	0,000	-0,509
INKOM	-0,017	0,117	-0,144	0,887	0,036
SEXE	-0,320	0,108	-2,951	0,007	-0,731
Prob > F = 0,000					
R-square = 0,718					
<i>1930</i>					
ROOMS	-0,072	0,024	-2,960	0,007	-0,509
INKOM	-0,102	0,088	-1,159	0,258	0,345
SEXE	-0,192	0,081	-2,377	0,026	-0,710
Prob > F = 0,011					
R-square = 0,380					

voor de toevoeging van het buitenechtelijk vruchtbaarheidscijfer: het aantal buitenechtelijk levendgeboren kinderen per 1000 niet- of niet-meer gehuwde vrouwen van 15-49 jaar. In 1850 nam daardoor de verklaarde variantie (ook de aangepaste R^2) toe tot 0,82.

Het effect van deze variabele ging in de verwachte richting. Daar waar een hoge buitenechtelijke vruchtbaarheid werd geconstateerd was het huwelijkscijfer van de mannen lager. Ook ten aanzien van EMMAN en EMVRO werd een dergelijk effect gevonden. Vanaf 1890 evenwel was het effect van de buitenechtelijke vruchtbaarheid positief en voegde deze variabele weinig aan de verklaarde variantie toe.

Voor wat betreft de haalbaarheid van het huwelijk is in eerste instantie nagegaan of de introductie van andere indicatoren betere resultaten opleverde. Noch de introductie van het percentage mannen werkzaam in de nijverheid, noch die van de variabele 'moderne werkgelegenheid', noch die van het percentage der beroepsbevolking werkzaam in de landbouw leverden echter wezenlijk andere resultaten op. Werd het inkomensniveau als indicator voor de haalbaarheid van het huwelijk vervangen door een

TABEL 6.12. Multipele regressie van het percentage RK (ROOMS), de log van het inkomensniveau (INKOM) en de sex ratio (SEXE) op EMVRO (N = 27).

Variabele	Coëfficiënt	Std. Error	T	Prob > t	Beta
<i>1850</i>					
ROOMS	-0,200	0,036	-5,632	0,000	-0,723
INKOM	-0,004	0,083	-0,051	0,959	-0,012
SEXE	0,259	0,118	2,193	0,039	0,536
Prob > F = 0,000					
R-square = 0,643					
<i>1890</i>					
ROOMS	-0,168	0,039	-4,356	0,000	-0,656
INKOM	-0,021	0,126	-0,168	0,868	-0,052
SEXE	0,118	0,117	1,010	0,323	0,312
Prob > F = 0,000					
R-square = 0,562					
<i>1930</i>					
ROOMS	-0,091	0,023	-3,984	0,001	-0,474
INKOM	-0,050	0,083	-0,608	0,549	-0,125
SEXE	0,202	0,076	2,663	0,014	0,551
Prob > F = 0,000					
R-square = 0,703					

indicator voor de mate van urbanisatie van de regio (de log van de bevolkingsdichtheid), dan nam de verklaarde variantie in 1930 iets toe.

Het is duidelijk dat van het complex van factoren dat indicatief was voor industrialisatie en urbanisatie, invloed uitging op de haalbaarheid van het huwelijk, maar de verschillende indicatoren waren op dit punt min of meer uitwisselbaar. Overigens verbeterde de voorspelkracht van het model niet door toevoeging van variabelen die de beschikbaarheid van banen indiceerden, zoals het aantal door sterfte beschikbaar komende posities of het woningaanbod.

Het grote probleem was, dat de indicator voor de haalbaarheid in 1850 en 1890 een ander effect op de huwelijkssluiting had dan in 1930. Terwijl een positieve score op de haalbaarheidsvariabele in 1850 en 1890 de kansen op een (vroeg) huwelijk verminderde, was het effect in latere jaren positief. Men zou kunnen denken dat het negatieve effect van het inkomen samenhang met grotere mogelijkheden om alternatieven voor het huwelijk: verzorging in pensions en kosthuizen, etc., prostitutie als vorm van seksueel verkeer, te kopen. Het bleek echter dat er een zeer sterk negatieve samen-

hang bestond tussen het inkomensniveau, dat hoog was in de steden waar de mannenoverschotten gering waren, en de sex ratio. In 1850, 1890 en 1930 bedroeg de correlatie achtereenvolgens $-0,86$, $-0,87$ en $-0,71$. Het inkomensniveau lag voortdurend daar het hoogst waar het mannenoverschot het laagst was. Vrouwen trokken dus naar gebieden waar geld te verdienen was. Het waren deze gebieden waar de werkgelegenheid in de sector huiselijke diensten het grootst was.

De sterke samenhang tussen deze beide onafhankelijke variabelen hield het gevaar van multicollineariteit in. De relatieve betekenis van ieder van beide verklarende variabelen afzonderlijk is dan niet goed te bepalen. Ter oplossing van dat probleem is verondersteld, dat het inkomensniveau de migratiestroom van ongehuwde vrouwen naar de steden te weeg heeft gebracht. Het waren dus de kenmerken van de regio die de migratiestromen naar en vanuit bepaalde andere regio's in gang hebben gezet. In concreto betekende dit, dat een hoog inkomensniveau, of de aanwezigheid van een grote huiselijke dienstensector of van andere door vrouwen gedomineerde bedrijfstakken, oorzaak was van een migratiestroom van met name ongehuwde jonge vrouwen en tot onevenwichtige aantalsverhoudingen tussen de huwbare mannen en vrouwen leidde.

Gegeven de veronderstelling, dat het inkomensniveau voorafging aan de sex ratio, werd een regressie-analyse verricht van het inkomensniveau op de sex ratio. De residuen van deze regressie (aangeduid als RESSEX) werden beschouwd als de nieuwe variabele sex ratio.⁷⁶ Daarbij gold de volgende relatie:

$SEXE = A + (B * INKOM) + e$, waarbij de storingsterm e gelijk werd gesteld aan de residu-waarde RESSEX.

Door deze procedure werd de gemeenschappelijke variantie van de factoren INKOM en SEXE, dat is de R^2 tussen de beide variabelen, geacht te behoren tot de variabele INKOM en werden de twee variabelen INKOM en RESSEX onafhankelijk van elkaar. RESSEX geeft dan de mate weer, waarin binnen een regio sprake was van een groter of kleiner mannenoverschot dan men kon verwachten op basis van het niveau van het inkomen. Het voordeel van deze procedure was enerzijds, dat de nieuw ontstane variabele RESSEX een direct interpreteerbare betekenis had en niet slechts een statistisch artefact was, anderzijds, dat de schattingen die men op deze wijze maakt van de betekenis van de hoogte van de sex ratio conservatieve schattingen zijn, omdat de gemeenschappelijke variantie tussen het inkomensniveau en de sex ratio geheel aan de eerste factor wordt toegeschreven. Wanneer de sex ratio dan nog als significante factor uit de analyse komt, kan men zeker zijn van de betekenis ervan.

Op overeenkomstige wijze als bij de relatie tussen inkomen en sex ratio is gehandeld ten aanzien van de relatie tussen het percentage katholieken en de beide andere onafhankelijke variabelen. Regressie van inkomensni-

TABEL 6.13. Parameters van de multipele regressie-analyse op HUWMAN met de log van het inkomen (INKOM), het zuivere effect van de sex ratio (RESSEX) en het zuivere effect van de kerkelijke gezindte (RESREL) (N = 27).

Variabele	Coëfficiënt	Std. Error	T	Prob > t	Beta
<i>1850</i>					
INKOM	0,028	0,005	5,551	0,000	0,570
RESSEX	-0,056	0,014	-4,045	0,001	-0,415
RESREL	-0,021	0,004	-4,962	0,000	-0,510
Prob > F = 0,000					
R-square = 0,757					
<i>1890</i>					
INKOM	0,028	0,005	5,896	0,000	0,656
RESSEX	-0,009	0,009	-0,970	0,342	-0,108
RESREL	-0,016	0,003	-4,706	0,000	-0,523
Prob > F = 0,000					
R-square = 0,716					
<i>1930</i>					
INKOM	0,031	0,005	6,690	0,000	0,763
RESSEX	-0,008	0,007	-1,077	0,293	-0,123
RESREL	-0,007	0,002	-2,811	0,010	-0,321
Prob > F = 0,000					
R-square = 0,701					

veau (INKOM) en de residuen van de sex ratio (RESSEX) op het percentage rooms-katholieken (ROOMS) maakte de berekening van residuwaarden mogelijk. De nieuw ontstane variabele wordt aangeduid met RESREL. Regressie van INKOM, RESSEX en RESREL op de afhankelijke variabelen leverde tenslotte de nieuwe schattingen op voor de effecten van de verschillende onafhankelijke variabelen. De gekwadrateerde gestandaardiseerde beta-coëfficiënten geven bij de hier gevolgde procedure aan, welke relatieve bijdrage ieder van de onafhankelijke variabelen aan de waarde van R^2 leverde.

Benadrukt wordt nogmaals, dat de procedure erop gericht is zo conservatief mogelijke schattingen van de dimensies 'beschikbaarheid' en 'wenselijkheid' te leveren. Op deze wijze wordt het voordeel van de twijfel gegeven aan de door Hofstee geponeerde theorie, waarin 'haalbaarheid' de centrale rol speelde. Kunnen we aantonen, dat zelfs in de meest gunstige situatie Hofstee's theorie geen optimale verklaring bieden kan voor de regionale variatie in het huwelijkspatroon, dan ligt daarmee de weg open voor concurrerende verklaringen.

PARAGRAAF VI.7

TABEL 6.14. Parameters van de multipele regressie-analyse op EMMAN met de log van het inkomen (INKOM), het zuivere effect van de sex ratio (RESSEX) en het zuivere effect van de kerkelijke gezindte (RESREL) (N = 27).

Variabele	Coëfficiënt	Std. Error	T	Prob > t	Beta
<i>1850</i>					
INKOM	0,188	0,039	4,830	0,000	0,500
RESSEX	-0,423	0,106	-4,000	0,001	-0,414
RESREL	-0,180	0,032	-5,574	0,000	-0,577
Prob > F = 0,000					
R-square = 0,754					
<i>1890</i>					
INKOM	0,322	0,052	6,209	0,000	0,688
RESSEX	-0,151	0,101	-1,495	0,148	-0,166
RESREL	-0,152	0,036	-4,211	0,000	-0,466
Prob > F = 0,000					
R-square = 0,718					
<i>1930</i>					
INKOM	0,081	0,049	1,661	0,110	0,273
RESSEX	-0,124	0,077	-1,596	0,124	-0,262
RESREL	-0,072	0,024	-2,960	0,007	-0,486
Prob > F = 0,011					
R-square = 0,380					

De tabellen 6.13, 6.14 en 6.15 geven voor de verschillende huwelijksindicatoren een overzicht van de resultaten.

Zelfs wanneer alle gemeenschappelijke variantie tussen de haalbaarheidsfactor en de factoren 'beschikbaarheid' en 'wenselijkheid' wordt toegeschreven aan de 'haalbaarheid', hielden, voor zover het ging om het huwelijkscijfer van de mannen (HUWMAN), de dimensies 'beschikbaarheid van partners' en 'wenselijkheid van het huwelijk' met name in de 19e eeuw hun betekenis. Van de totale variantie in 1850 werd een zeer groot deel verklaard door de factor religie (33%), terwijl de bijdrage van de sex ratio (23% van de totale variantie) niet onbelangrijk was. Vanaf 1890 evenwel was de 'haalbaarheid' dominerend. In 1890 was met name de bijdrage van de sex ratio sterk teruggelopen, maar werd nog wel 38% van de verklaarde variantie gebonden door het percentage rooms-katholieken. Zelfs in 1930 had de religie nog enige betekenis.

De analyse met het percentage op 25 tot 29-jarige leeftijd gehuwde mannen (EMMAN) als afhankelijke variabele leverde in wezen hetzelfde beeld

TABEL 6.15. Parameters van de multipele regressie-analyse op EMVRO met de log van het inkomen (INKOM), het zuivere effect van de sex ratio (RESSEX) en het zuivere effect van de kerkelijke gezindte (RESREL) (N = 27).

Variabele	Coëfficiënt	Std. Error	T	Prob > t	Beta
<i>1850</i>					
INKOM	-0,123	0,043	-2,857	0,009	-0,356
RESSEX	0,141	0,116	1,211	0,238	0,151
RESREL	-0,200	0,036	-5,632	0,000	-0,702
Prob > F = 0,000					
R-square = 0,643					
<i>1890</i>					
INKOM	-0,088	0,056	-1,582	0,127	0,218
RESSEX	0,306	0,108	2,828	0,010	0,390
RESREL	-0,168	0,039	-4,356	0,000	-0,601
Prob > F = 0,000					
R-square = 0,562					
<i>1930</i>					
INKOM	-0,219	0,046	-4,778	0,000	-0,543
RESSEX	0,289	0,073	3,969	0,001	0,451
RESREL	-0,091	0,023	-3,984	0,001	-0,453
Prob > F = 0,000					
R-square = 0,703					

op, met dien verstande, dat de betekenis van de religie in 1850 duidelijk groter was dan die van de 'haalbaarheid'. In 1890 en latere jaren bleef de religie nog een factor van betekenis. De sex ratio speelde in 1850 een relatief belangrijke rol.

Bij de vrouwen tenslotte was de betekenis van de factor 'wenselijkheid' in 1850 en 1890 allesoverheersend voor de verklaring van het percentage op 25 tot 29-jarige leeftijd gehuwde vrouwen (EMVRO). In 1930 waren de drie variabelen ongeveer even belangrijk.

De hierboven gepresenteerde resultaten betreffen een statische analyse. Aandacht dient nog te worden besteed aan de veranderingen in de huwelijksluiting tussen twee tijdstippen en de wijze waarop deze samenhangen met de eerder besproken onafhankelijke variabelen en de veranderingen daarin.

Voor dit doel werden de eerder besproken modellen toegepast op de

veranderingen van de waarde van het percentage op 25 tot 29-jarige leeftijd gehuwde mannen (EMMAN) en vrouwen (EMVRO) tussen twee tijdstippen.

De tussen 1850 en 1890 plaatsvindende veranderingen in EMMAN en EMVRO (respectievelijk aangeduid met DELTAMAN en DELTAVRO) vielen met het hier voorgestelde model veel moeilijker te verklaren.

De waarde van R^2 bedroeg voor de mannen in 1850 nog slechts 0,428, in 1890 0,55. Bij de vrouwen verklaarde het model in de periodes 1850-90 en 1890-1930 slechts een gering deel van de regionale variatie. De richting van de beta-waarden wees erop, dat waar het inkomensniveau in 1850 hoog lag gedurende de periode 1850-90 een sterkere toename van EMMAN optrad. Het percentage katholieken in 1850 had daarentegen een niet verwachte zwakke positieve invloed op de mate van verandering in EMMAN en datzelfde gold voor de sex ratio. De verandering tussen 1890 en 1930 stond onder invloed van dezelfde factoren als het geval was met de verandering tussen 1850 en 1890. Hoge percentages katholieken, een groot mannenoverschot en een hoog inkomensniveau gingen samen met sterke toenames van het percentage op jonge leeftijd gehuwde mannen.

Wanneer voor de onafhankelijke variabelen de *veranderingen* in waarde tussen 1850 en 1890 in de regressievergelijking worden opgenomen, blijft de door het model verklaarde variantie zeer gering. De veranderingen in de 'haalbaarheid' van het huwelijk (veranderingen in inkomensniveau tussen 1850 en 1890), in de 'wenselijkheid' van het huwelijk (gemeten door middel van de veranderingen in het percentage katholieken) en in de 'beschikbaarheid van partners' (gemeten via veranderingen in de sex ratio) verklaarden 45% van de tussen 1850 en 1890 opgetreden veranderingen in het percentage gehuwde mannen. De inkomensstijging had daarbij een negatief effect, de toename van het percentage katholieken een positief effect, terwijl een toename van het mannenoverschot een theoretisch verwacht negatief effect op de toename van het percentage oitgehuwde 25 tot 29-jarige mannen had. De verandering in EMVRO (DELTAVRO) kon in het geheel niet met de veranderingen in de genoemde drie onafhankelijke variabelen in verband worden gebracht (R^2 is 0,18). Slechts de verandering van de sex ratio had een effect, dat in de theoretisch verwachte richting ging.

VI.8. SAMENVATTING

Regionale verschillen in huwelijksluiting in Nederland vertoonden in de periode 1850-1930 een opmerkelijke stabiliteit. Gedurende een eeuw bleef laat en weinig frequent huwen een verschijnsel, dat globaal genomen kenmerkend was voor Noord-Brabant, Limburg en Gelderland en de Brabantse steden. De hoogste huwelijkscijfers werden aangetroffen in de ste-

den in het Westen, in Noord-Holland, Friesland, Groningen en Drenthe.

Centraal in Hofstee's verklaring van deze regionale verschillen stond de per regio verschillende mate, waarin oude patronen van voortplanting gehandhaafd bleven, respectievelijk nieuwe patronen doordrongen. Het essentieel element van het agrarisch-ambachtelijke huwelijkspatroon dat de verhoudingen in het midden van de 19e eeuw beheerste, was de ontwikkeling van het aantal vaste posities dat uitzicht verschafte op het onderhouden van een gezin. De ontwikkeling daarvan werd voor een belangrijk deel bepaald geacht door de ontwikkeling van de sterfte en door het al of niet beschikbaar zijn van huisvesting voor de huwendes.

De analyse van de relatie tussen de verschillende huwelijksindicatoren en de sterfte en het woningaanbod voor 1850 en 1890 leverde uitkomsten op, die slechts voor een deel met Hofstee's theorie van het agrarisch-ambachtelijke huwelijkspatroon te rijmen waren. Het woningaanbod speelde in 1850 een geringe rol en waar het in 1890 wel van betekenis was, ging de relatie in een niet verwachte richting. In de landelijke gebieden, waar gezinsproductie overheersend was, bleek de verklaarde variantie weliswaar groter dan in de stedelijke gebieden, maar ook hier bleef ze laag in het jaar, waarin ze theoretisch hoog behoorde te zijn. Een analyse van de residu-waarden in 1850 en 1890 wees uit, dat men op grond van de sterfteverhoudingen en het woningaanbod in 1850 naar verhouding veel lagere huwelijkscijfers had dienen aan te treffen in West-Nederland en op het platteland van Noord-Nederland dan er feitelijk werden gevonden. In Zuid-Nederland, steden en platteland, en Oost-Nederland werden lagere huwelijkscijfers gevonden dan op grond van sterfte en woningbezetting te verwachten vielen.

Op basis van Hofstee's theorie met betrekking tot het proletarische voortplantingspatroon zou men een verandering van het nuptialiteitspatroon het eerst daar moeten aantreffen, waar sprake was van een toenemende arbeidsparticipatie buiten de door de gezinseconomie gedomineerde sectoren. Hoge huwelijkscijfers en hoge percentages op relatief jonge leeftijd gehuwde personen moesten dus gevonden worden in die regio's, waar loonarbeid de gezinsproductie en de ambachtelijke kapitaalafhankelijke nijverheid had vervangen. Uit de resultaten van de statische analyse bleek, dat de regionale verschillen in de huwelijkscijfers van de mannen en in de percentages ooit-gehuwde mannen op 25 tot 29-jarige leeftijd en in iets mindere mate die der vrouwen, duidelijk samenhangen met de mate waarin de moderne produktiewijze in de verschillende regio's was doorgedrongen. De relatie ging echter in een niet verwachte richting. In 1850 en 1890 werd namelijk een positieve relatie tussen de beroepsbevolking in de landbouw en de huwelijksindicatoren aangetroffen.

De mate van regionale industrialisatie in 1850 verklaarde voor een belangrijk deel de veranderingen die tussen 1850 en 1890 in het niveau van EMMAN optraden, maar over de richting van de relatie kon men gelet op de theorie niet tevreden zijn. Weliswaar kon men constateren, dat tus-

sen 1850 en 1890 EMMAN en EMVRO meer waren toegenomen, waar de ontwikkeling van de moderne industrie verder was voortgeschreden, doch eenzelfde effect ging uit van het percentage in de landbouw werkzame personen. Tussen het niveau van de industrialisatie in 1890 en de veranderingen in huwelijkssluiting tussen 1890 en 1930 bestond geen relatie.

Meer gedetailleerde gegevens over de verdeling van de beroepsbevolking naar de positie in het bedrijf wezen uit, dat de totale omvang van de loontrekkende klasse in de nijverheid en de landbouw in 1890 positief en zeer sterk samenhang met het niveau van en de leeftijd bij de huwelijkssluiting van de mannen. De veranderingen die tussen 1890 en 1930 in de huwelijkssluiting optraden hingen negatief samen met de meer stedelijke indices voor proletarisering (loonarbeiders in industrie en totale percentage loonarbeiders), positief met de meer agrarische indices.

De veronderstelling dat de definitieve toename van de huwelijksfrequentie en de sterke daling van de huwelijkleeftijd pas konden starten op het moment dat de demografische functie van het late huwen overbodig was geworden, dat wil zeggen op het moment dat de huwelijksvruchtbaarheid was gereduceerd, kon niet worden bevestigd. De huwelijksvruchtbaarheid hing in 1850 positief samen met de verschillende huwelijkscindicatoren, in 1890 volgens verwachting negatief. De samenhang tussen de veranderingen in het percentage op jonge leeftijd gehuwde mannen en vrouwen in de periode 1850-90 en de huwelijksvruchtbaarheid in 1850 was zeer zwak en dat gold eveneens voor het niveau van de huwelijksvruchtbaarheid in 1890 en de tussen 1890 en 1930 opgetreden veranderingen in de huwelijkssluiting. Een sterke daling van de huwelijksvruchtbaarheid tussen 1890 en 1930 maakte echter in de periode 1890-1930 bij de mannen meer en op jongere leeftijd gesloten huwelijken mogelijk.

Onze analyse wees uit, dat de door Hofstee geformuleerde theorie de regionale verschillen in en de veranderingen van de huwelijkssluiting in de periode 1850-1930 maar voor een zeer beperkt deel kon verklaren. Op basis van een door Dixon opgestelde theorie werd daarom een ander verklarend model opgesteld, waarin drie kenmerken van het sociale systeem werden opgenomen, die gunstige of ongunstige condities voor het huwelijk schiepen en als zodanig het grootste deel van de variatie in de leeftijd bij en de frequentie van de huwelijkssluiting konden bepalen, te weten de 'beschikbaarheid' van partners, de 'haalbaarheid' van het huwelijk en de sociale 'wenselijkheid' van het huwelijk.

De 'wenselijkheid' van het huwelijk werd geïndiceerd door het percentage katholieken, de 'haalbaarheid' van het huwelijk door het inkomensniveau van de regio. De sex ratio van ongehuwde mannen en vrouwen, indicator voor de 'beschikbaarheid' van partners, vertoonde in de 19e eeuw grote variatie. In de steden, met name die in West-Nederland, waren er per 100 ongehuwde vrouwen 35 tot 40 ongehuwde mannen te weinig, terwijl in de plattelandgebieden in het algemeen de ongehuwde mannen in de meerderheid waren.

Waar in 1850 en 1890 van mannenoverschotten sprake was, lagen de huwelijkscijfers van de mannen lager en werd er relatief minder vroeg gehuwd dan waar vrouwenoverschotten bestonden. De drie variabelen verklaarden in 1850 en 1890 circa drievierde deel van de variantie in de huwelijksindicatoren van de mannen. Het grootste effect had de sex ratio, maar het percentage katholieken was evenzeer van grote betekenis. Vrouwenoverschotten en lage percentages katholieken gingen in elke periode gepaard met relatief veel en relatief jonge huwelijken. In tegenstelling met de verwachting was echter, naarmate het inkomen hoger lag, het huwelijkscijfer van de mannen lager. In 1930 was het effect van het inkomensniveau niettemin positief. Voor wat betreft het percentage op jonge leeftijd gehuwde vrouwen voldeed het model goed, zij het dat de verklaarde variantie iets geringer was. De richting van de coëfficiënten was ten aanzien van het percentage katholieken en de sex ratio naar verwachting. Voor het inkomensniveau gold wederom dat van het inkomensniveau steeds een negatief effect uitging.

Dat het inkomen in 1850 en 1890 een negatief effect op de huwelijksluiting had, hing samen met de sterk negatieve samenhang tussen het inkomensniveau en de sex ratio. Het inkomensniveau lag daar voortdurend het hoogst, waar het mannenoverschot het laagst was, omdat vrouwen naar gebieden trokken waar geld te verdienen was, dat wil zeggen, waar de werkgelegenheid in de huiselijke dienstensector het grootst was.

Analyses waarin de gemeenschappelijke variantie tussen het inkomensniveau en de sex ratio en tussen het inkomensniveau, het percentage katholieken en de sex ratio geheel aan de eerste factor werden toegeschreven, leverden als conclusie op, dat de sex ratio en het percentage katholieken door Hofstee ten onrechte als belangrijke factor buiten beschouwing werden gelaten. In vergelijking met de economische haalbaarheid van het huwelijk is hun betekenis sterk onderschat. Vanaf 1890 evenwel was de haalbaarheid van het huwelijk een dominerende factor. De tussen 1850 en 1890 plaatsvindende veranderingen in het percentage op 25 tot 29-jarige leeftijd gehuwde mannen en vrouwen vielen met het hier voorgestelde model veel moeilijker te verklaren.

De opmerking waarmee Van der Woude enige jaren geleden de situatie samenvatte lijkt in het licht van bovenstaande resultaten onvolledig. Volgens Van der Woude⁷⁷ kan men in het algemeen stellen, dat aanvankelijk vooral de regionaal-economische situatie, door het regionaal gebonden karakter van de bestaansmiddelen en de regionaal uiteenlopende ecologische situatie, invloed had op de huwelijksluiting, terwijl later de regionaal-kerkelijke patronen hun stempel op de demografische ontwikkeling hebben gedrukt. Pas wanneer men de sex ratio, die immers samenhang met de specifieke structuur van de migratiestromen en de werkgelegenheid, als een regionaal-economisch kenmerk beschouwt, kan men stellen dat de economie in de 19e eeuw het huwelijkspatroon in belangrijke mate bepaalde.

Onze analyse wees uit, dat de kerkelijke gezindte van de regio al voor 1900 het huwelijkspatroon mede bepaalde. We zijn er ons echter van bewust, dat deze conclusie wat voorbarig kan overkomen. Er kan immers sprake zijn geweest van een schijnverband. De hoogste percentages katholieken werden in het Zuiden gevonden en dat in dat gebied de hoogste huwelijksleeftijden en de laagste huwelijksfrequenties werden gevonden, kan in principe zijn veroorzaakt door een andere voor de regio kenmerkende factor. Door een multivariate analyse van op individueel niveau verzamelde gegevens met betrekking tot regionale herkomst en kerkelijke gezindte van de huwendes, zou over het precieze verband tussen regio, kerkelijke gezindte en huwelijkspatroon uitsluitend gegeven kunnen worden. Nuttig zou daarenboven zijn een analyse van uitsluitend die gegevens die betrekking hebben op de regio's buiten Zuid-Nederland. Het aantal waarnemingen zou in dat geval echter zeer beperkt zijn.

Het is niet uitgesloten dat een dergelijke analyse zou uitwijzen, dat in de betreffende regio's andere normen met betrekking tot de gezinsvorming bestonden, normen die niet aan de godsdienst gebonden waren.⁷⁸ Watkins heeft in haar meest recente boek nadrukkelijk gewezen op de mogelijke invloed op het huwelijkspatroon van plaatselijk verschillende definities in de voor het huwelijk wenselijk geachte levensstandaard. Terwijl sommige gemeenschappen een hoge levensstandaard voor het pas getrouwde paar wenselijk vonden, stelde men op andere plaatsen minder hoge eisen. Watkins wijst er tevens op, dat het bestaan van deze regionaal verschillende normen twijfel doet rijzen aan het nut van het dominante verklaringsmodel voor demografisch gedrag, waarin de individuele afweging van economische voor- en nadelen van het huwelijk benadrukt wordt. De gevonden verschillen in demografisch gedrag tussen gemeenschappen suggereren, dat in de 19e eeuw de plaatselijke netwerken die individuen met elkaar verbonden en die voor de handhaving van plaatselijke gedragsregels van veel belang waren, ook voor het sluiten van huwelijken van grote betekenis waren.⁷⁹

DEEL TWEE

HUWELIJKSONTBINDING EN
HERTROUW IN DE 19E EEUW

VII. HUWELIJKSONTBINDING EN HERTROUW IN NEDERLAND IN DE 19E EN 20E EEUW: EEN GLOBALE SCHETS

Veruit het grootste deel van de huwelijken die in de 19e en 20e eeuw in Nederland werden gesloten, betrof een huwelijk tussen een niet eerder gehuwde man en een niet eerder gehuwde vrouw, de zogenaamde eerste huwelijken. Blijkens figuur 7.1 ging het daarbij in het midden van de vorige eeuw, eerdere landelijke gegevens ontbreken helaas, om 75-80% van alle gesloten huwelijken.¹ Dit percentage nam in de loop van de 19e eeuw duidelijk toe en rond 1910 waren reeds 9 van de 10 huwelijken eerste huwelijken. In de decennia daarna is, afgezien van een incidentele verstoring als nasleep van de oorlog, – veel weduwen en weduwnaars hertrouwden en de grote aantallen echtscheidingen leidden tot een toename van het aantal huwelijken waarbij een gescheiden man of vrouw betrokken was – het percentage eerste huwelijken voortdurend verder toegenomen. Pas in de jaren zeventig van deze eeuw was weer van een afname van het percentage eerste huwelijken sprake.

Binnen de groep huwelijken waarbij een of beide partners reeds eerder gehuwd was geweest, namen huwelijken waarbij de man wel, de vrouw daarentegen niet eerder gehuwd was geweest, de belangrijkste plaats in. Het is met name deze groep waarvan het aandeel in de 19e eeuw is afgenomen.

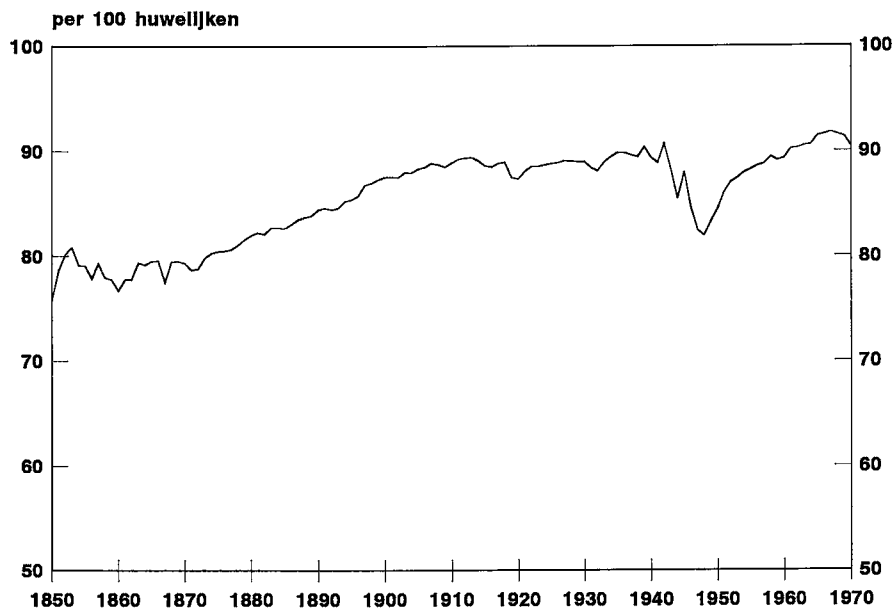
De ontwikkeling van het percentage niet-eerste huwelijken gedurende de periode 1850-1970 werd zowel beïnvloed door veranderingen in de huwelijksontbinding, door veranderingen in de hertrouw na huwelijksontbinding als door de veranderingen in de sluiting van eerste huwelijken.

Beginnen we met die laatste verandering. Waar relatief meer personen een eerste huwelijk sluiten lopen meer personen een risico hun huwelijk ontbonden te zien worden en wordt het aantal mogelijke gevallen van hertrouw groter. Welke betekenis deze factor kan hebben wordt duidelijk uit een vergelijking van de situatie in het 19e-eeuwse Noord-Brabant met die in het 19e-eeuwse Groningen. Doordat in de zuidelijke provincies circa 80% van een geboortegeneratie huwde, lag het relatieve aandeel personen dat voor hertrouw in aanmerking kwam, circa 10% lager dan in de noordelijke provincies, waar circa 90% van een generatie huwde.

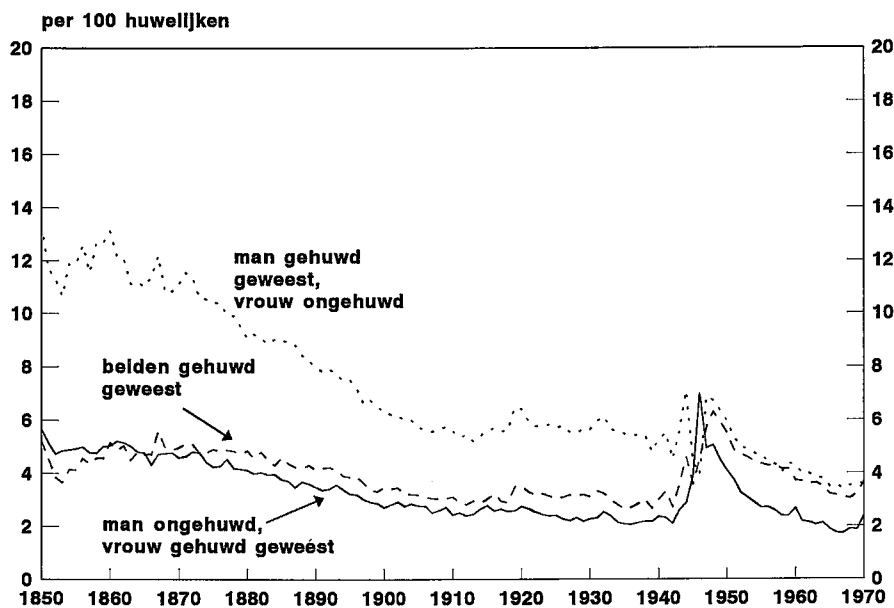
Meer invloed op de ontwikkeling van de hertrouw hadden echter de veranderingen in het patroon van huwelijksontbinding. Welke ontwikkelingen hebben zich gedurende de 19e en de eerste helft van de 20e eeuw op dit terrein voorgedaan? Welke mogelijke gevolgen hebben die ontwikkelingen gehad voor het verloop van de hertrouw van eerder gehuwden?

Figuur 7.2 geeft de veranderingen weer in de oorzaak van huwelijksontbinding.² De dood van de echtgenoot of echtgenote was in de 19e eeuw

HOOFDSTUK VII

FIGUUR 7.1^a. Het relatief aantal huwelijken tussen niet eerder gehuwde partners, 1850-1970

FIGUUR 7.1^b. Het relatief aantal huwelijken tussen eerder gehuwde partners, 1850-1970

de normale wijze van huwelijksontbinding. Het overlijden van de man had al in het midden van de 19e eeuw meer betekenis als oorzaak van huwelijksontbinding dan het overlijden van de vrouw. Naarmate de 19e eeuw vorderde en sterker nog in de 20e eeuw, verscherpte zich deze situatie. Tot circa 1900 werd minder dan 5% van de huwelijken door echtscheiding ontbonden.

Pas na 1920 vond een geleidelijke verhoging van dat percentage plaats en vanaf het midden van de jaren zestig trad vervolgens een verdere stijging van het aandeel van deze vorm van huwelijksontbinding op.

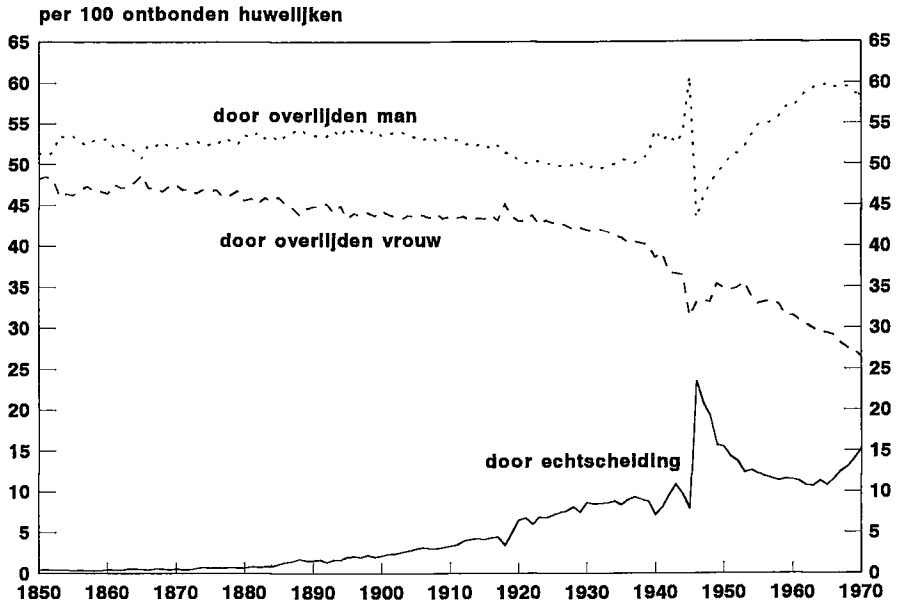
Drukt men de verschillende vormen van huwelijksontbinding uit als een percentage van het aantal bestaande huwelijken, dan ontstaat een iets ander beeld.³ Het overlijden van de man (figuur 7.3) leidde in het midden van de vorige eeuw per 10.000 bestaande huwelijken jaarlijks tot circa 180 huwelijksontbindingen. Na de jaren zeventig van de 19e eeuw was van een duidelijke afname van dat aantal sprake, een afname die doorging tot circa 1930, toen er jaarlijks per 10.000 gehuwden ongeveer 110-120 vrouwen weduwe werden. Het aantal mannen dat weduwnaar werd lag in het midden van de vorige eeuw iets onder het aantal vrouwen dat weduwe werd, maar vanaf het midden van de jaren zeventig van de vorige eeuw werd het verschil geleidelijk groter. Deze tendens werd sterker vanaf het begin van de jaren vijftig van de 20e eeuw.

Een opvallende ontwikkeling deed zich voor in de leeftijd van de gehuwde man en vrouw bij overlijden (figuur 7.4).⁴ Gehuwde mannen die stierven waren in het midden van de vorige eeuw rond de 55 jaar oud; gehuwde vrouwen die overleden waren gemiddeld circa 5 jaar jonger. Zowel de leeftijd die de overleden man bij ontbinding van het huwelijk had, als de leeftijd die de overleden vrouw had, namen in de loop der 19e eeuw gestaag toe. De toename was bij de vrouwen echter veel sterker. Helaas zijn voor 1950 geen landelijke gegevens beschikbaar over de leeftijd van de achterblijvende man of vrouw. Het is echter waarschijnlijk, dat de ontwikkeling van deze leeftijd min of meer parallel liep aan die welke in figuur 7.4 is weergegeven.

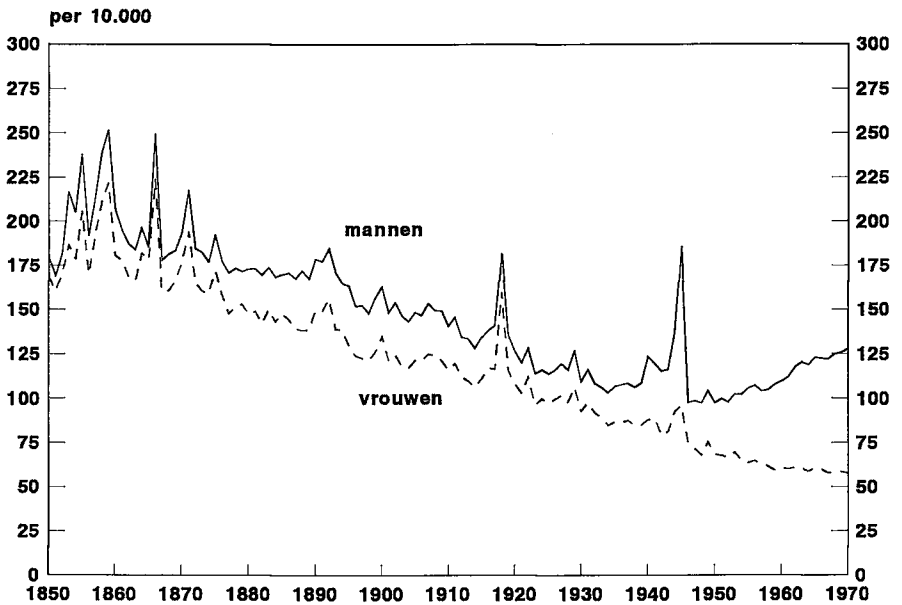
Gegevens over de echtscheidingsfrequentie per 10.000 bestaande huwelijken zijn opgenomen in figuur 7.5. Daaruit blijkt, dat vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw van een voortdurende toename van het aantal echtscheidingen sprake is geweest. Deze ontwikkeling zette zich na het midden van de jaren tachtig krachtig voort, met name tussen 1890 en 1920. Wel was van incidentele verstoringen van de ontwikkeling sprake. Te wijzen valt onder meer op de eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog, op de kort durende daling in de jaren dertig van deze eeuw, op de terugloop van het aantal echtscheidingen in 1940 en de geweldige toename na de oorlog.

Het aantal scheidingen van tafel en bed, uitgedrukt per 10.000 bestaande huwelijken, was in de 19e en 20e eeuw in veel mindere mate aan stijging onderhevig. Het meest verstrekkende alternatief voor beëindiging van de

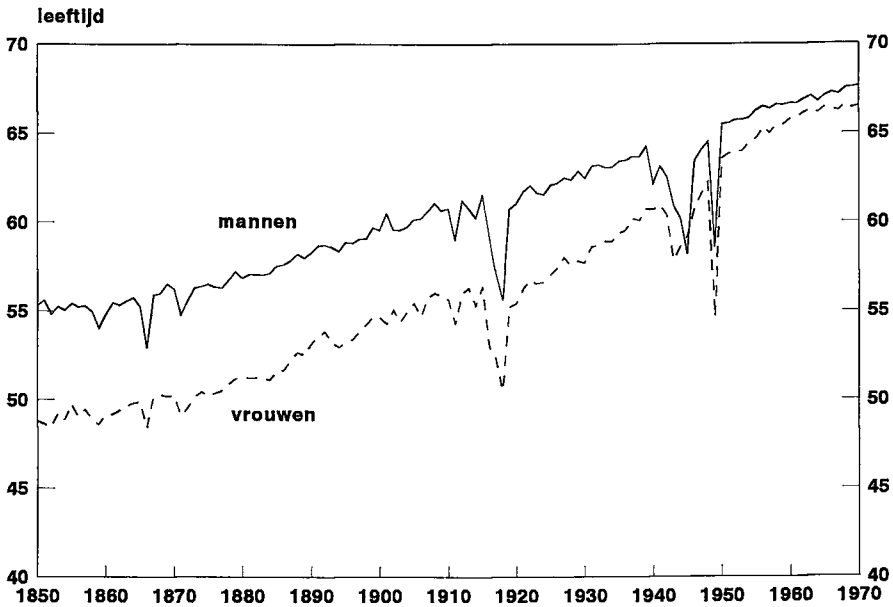
HOOFDSTUK VII

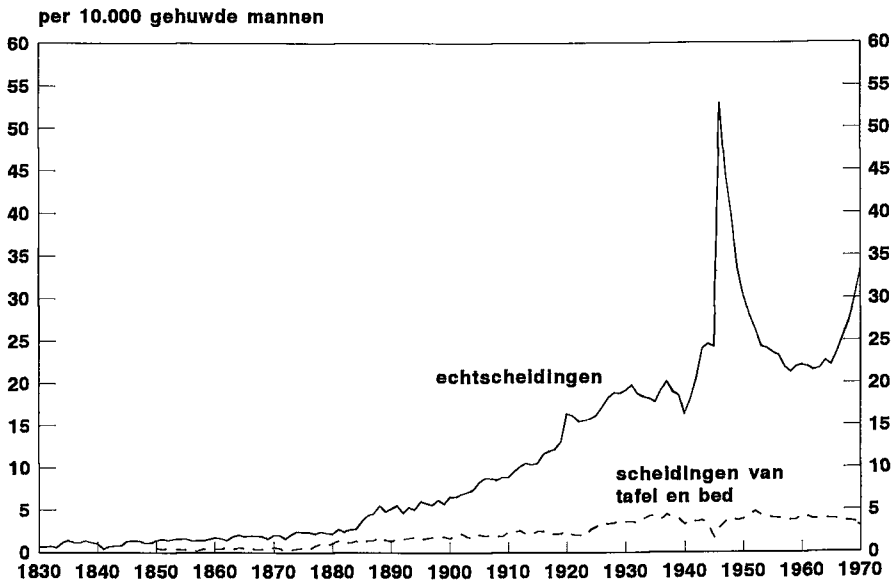
FIGUUR 7.2. De verdeling van huwelijksontbindingen naar oorzaak, 1850-1970

FIGUUR 7.3. Overleden gehuwde mannen, resp. vrouwen per 10.000 gehuwde mannen, 1850-1970

FIGUUR 7.4. De gemiddelde leeftijd bij overlijden van gehuwde mannen en vrouwen, 1850-1970

FIGUUR 7.5. Het aantal echtscheidingen en het aantal scheidingen van tafel en bed per 10.000 gehuwde mannen, 1830-1970

samenwoning kreeg dus steeds duidelijker de voorkeur.

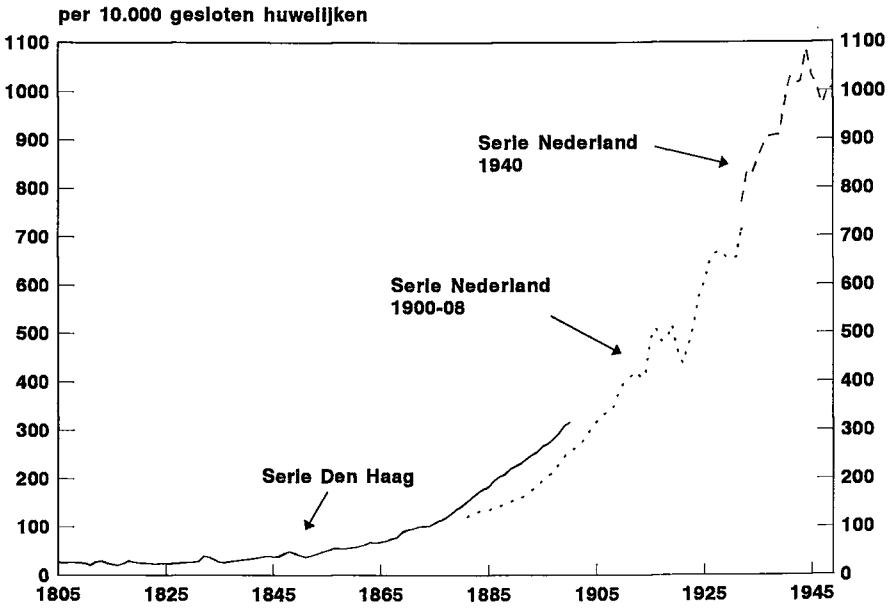
Valt voor de in de 19e en 20e eeuw gesloten huwelijken aan te geven hoe groot de uiteindelijke kans op echtscheiding was? Gegevens over de aantallen echtscheidingen per huwelijkscohort zijn voor Nederland pas vanaf 1941 beschikbaar. Door Preston is echter een procedure voorgesteld, waarmee op basis van de jaarlijkse aantallen gesloten huwelijken en de jaarlijkse aantallen ingeschreven echtscheidingen, een schatting kan worden gemaakt van de uiteindelijke echtscheidingskans.⁵ Bij deze schatting wordt gebruik gemaakt van een serie wegingsfactoren, die de verdeling van de echtscheidingen naar huwelijksduur (huwelijksjaargang) weer geeft. De uitkomsten, die slechts indicatieve waarde hebben, zijn opgenomen in figuur 7.6.

Tot aan de huwelijken, gesloten in de jaren veertig van de vorige eeuw, was nauwelijks van wijzigingen in de echtscheidingsfrequentie sprake; slechts een kleine 2% van de gesloten huwelijken liep op echtscheiding uit. Vanaf de huwelijken gesloten in de jaren vijftig van de vorige eeuw vond een gestage toeneming van dat percentage plaats, die aanhield tot de huwelijken, gesloten in het eerste decennium van de 20e eeuw. De gedurende de Eerste Wereldoorlog gesloten huwelijken kenden een duidelijk hogere echtscheidingsfrequentie, maar ook na die oorlog ging de toename in hoog tempo voort. In de meest recente cohort, die is gehuwd in de jaren veertig, lag de echtscheidingsfrequentie boven de 10%.

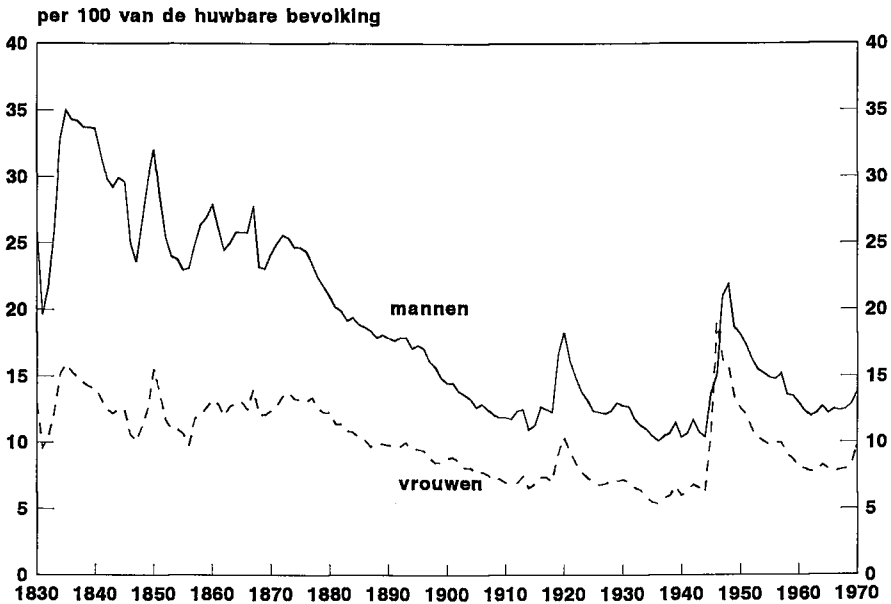
Voor de totale groep van reeds eerder gehuwde mannen, respectievelijk vrouwen, zijn in figuur 7.7 de huwelijkscijfers berekend per 100 van de huwbare bevolking (dat zijn de weduwen en gescheidenen van elke sexe). Het is niet mogelijk hertrouwcijfers voor gescheidenen en verweduwden afzonderlijk te berekenen voor de gehele periode 1830-1970 en we volstaan hier dan ook met de totaalcijfers.⁶ Met name bij de mannen was vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw een voortdurende afname van de hertrouwcijfers zichtbaar. Deze afname hield verband met de boven geschetste veranderingen in de oorzaken van huwelijksontbinding en in de leeftijd bij huwelijksontbinding. Voor wat betreft de veranderingen in de huwelijksontbinding door overlijden van man of vrouw, valt aan een drietal punten te denken.

Allereerst heeft de toename van de leeftijd waarop personen in weduwnaarsstaat geraakten, de kans op hertrouw doen verminderen, omdat hertrouwcijfers bij toenemende leeftijd sterk afnamen. Ten tweede nam het aantal jaren dat tussen de dood van de echtgeno(o)t(e) en het overlijden van de achtergebleven persoon verstreek af, waardoor verweduwden minder lang kans op hertrouw hadden. Ten derde heeft de veel sterkere daling van de sterfte van de vrouwen tot gevolg gehad, dat de al onevenwichtige getalsverhouding tussen weduwen en weduwnaars nog verder verstoord is geraakt.

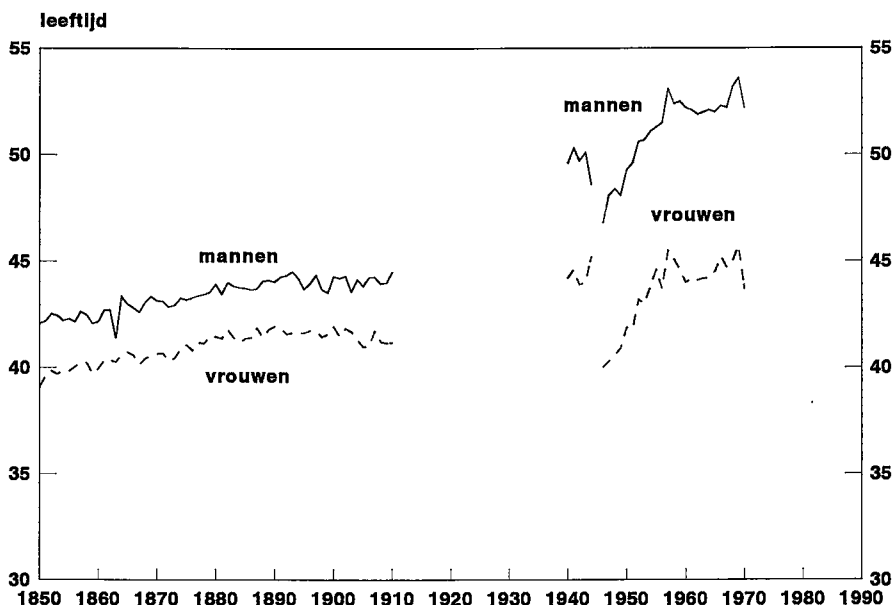
De hertrouwcijfers zullen echter eveneens zijn beïnvloed door een verhoging van het relatieve gewicht van echtscheidingen als oorzaak van

FIGUUR 7.6. Het aantal echtscheidingen per 10.000 gesloten huwelijken per huwelijks-cohort

FIGUUR 7.7. De frequentie van niet-eerste huwelijken (per 100 van de huwbare bevolking), 1830-1970

FIGUUR 7.8. De gemiddelde leeftijd bij niet-eerste huwelijk, 1850-1970

huwelijksontbinding. Na echtscheiding kwamen er immers tweemaal zoveel gegadigden voor hertrouw op de huwelijksmarkt als na verweduwing en bovendien ging het hier om gelijke aantallen mannen en vrouwen. Bovendien vond echtscheiding veelal op jongere leeftijd plaats dan verweduwing, dus op leeftijden waarop de kansen op hertrouw over het algemeen het hoogst waren. Bovendien lag, ongeacht de leeftijd, de hertrouwkans van gescheidenen altijd hoger dan die van verweduwden.⁷

Zoals vermeld zijn afzonderlijke hertrouwcijfers voor gescheidenen en verweduwden niet voor 1900 te berekenen. De boven besproken relaties zijn daardoor niet goed zichtbaar te maken. Eerder gepubliceerde cijfers met betrekking tot de hertrouw van gescheidenen sedert 1900 wezen uit, dat bij deze groep tot de jaren zeventig van deze eeuw geen tendens tot duurzame stijging of daling van de hertrouw viel waar te nemen. Deze opmerkelijke stabiliteit was niet terug te vinden in het verloop van het hertrouwen van personen in weduwstaat. Zowel voor weduwnaars als weduwen was duidelijk een dalende tendens te bespeuren.⁸

Deze ontwikkeling hield vermoedelijk verband met het feit, dat de leeftijd bij overlijden van een der huwelijkspartners in de loop van deze eeuw sterk is toegenomen. Voor zover valt na te gaan zijn dergelijke veranderingen in de leeftijd bij echtscheiding niet opgetreden. Tussen de hertrouwfrequentie van mannen en vrouwen bestonden grote verschillen. Deze waren voor de personen in weduwstaat meer geaccentueerd dan voor de gescheidenen.

De bescheiden hoeveelheid materiaal die over de leeftijd bij hertrouw beschikbaar is maakt duidelijk (figuur 7.8), dat in de periode 1850-1910 van een zeer geringe toename van de hertrouweleeftijd sprake was.⁹ De ontwikkeling liep dus tegengesteld aan die bij de eerste huwelijken. Wanneer vanaf het midden van de jaren dertig opnieuw gegevens beschikbaar komen, liggen de leeftijden bij hertrouw opnieuw hoger. Tot het begin van de jaren zestig trad een verdere toename van de hertrouweleeftijd op. De gestegen leeftijd bij ontbinding van het huwelijk is aan deze ontwikkeling niet vreemd geweest.

De beschikbare, globale, statistische gegevens met betrekking tot huwelijksontbinding en hertrouw lieten niet toe, diep op een aantal belangrijke kenmerken van het 19e-eeuwse huwelijkspatroon in te gaan. In de volgende hoofdstukken trachten we onze kennis van huwelijksontbinding als gevolg van overlijden van man of vrouw of als gevolg van echtscheiding en daaropvolgende hertrouw echter te verdiepen.

Allereerst gaan we aan de hand van een literatuurstudie nader in op de situatie van mannen en vrouwen, die door het overlijden van hun echtgeno(o)t(e) alleen aan het hoofd van een gezin komen te staan. Een aantal van hun kenmerken wordt onderzocht en nagegaan wordt of deze kenmerken van invloed zijn op de verdere levensloop, in case op de mogelijkheden om te hertrouwen (hoofdstuk VIII). Vervolgens wordt voor een beperkte tijdsperiode (1850-90) in een tweetal gemeenten, te weten Breda en Gouda, nagegaan in hoeverre de literatuurbevindingen overeenstemmen met de Nederlandse situatie (hoofdstuk IX). Hierbij wordt een groep mannen en vrouwen gevolgd vanaf het tijdstip waarop zij weduwe of weduwnaar werden tot het tijdstip waarop zij hertrouwden of als weduwe respectievelijk weduwnaar overleden. Door de kenmerken van de betreffende personen, op het tijdstip van verweduwing en op latere momenten van hun leven te registreren en met hun verdere levenslot in verband te brengen, kan worden nagegaan in welke mate er in de onderzochte gemeenten van hertrouw sprake is geweest en welke kenmerken van de verweduwden op het al of niet hertrouwen van invloed zijn geweest.

Vervolgens wordt de huwelijksontbinding door echtscheiding aan de orde gesteld. Ook hierbij wordt aangevangen met een studie van de literatuur, waarbij met name de opvattingen ten aanzien van echtscheiding aandacht krijgen (hoofdstuk X). Het feitelijk voorkomen van echtscheiding vormt het onderwerp van hoofdstuk XI. In principe volgt de studie waarvan in dat hoofdstuk verslag wordt gedaan, gericht op Den Haag in de jaren 1850-1900, hetzelfde stramien als de studie naar verweduwing en hertrouw. Onderzocht wordt hoe de (demografische) situatie van de gescheiden mannen en vrouwen was. Gepoogd wordt tevens kenmerken op te sporen die van betekenis zijn geweest voor hun kansen op hertrouw.

VIII. VERWEDUWING EN HERTROUW IN DE 19E EN 20E EEUW: EEN OVERZICHT VAN ONDERZOEKSBEVINDINGEN

VIII.1. VERWEDUWING EN HERTROUW; CONSEQUENTIES VOOR DE STRUC- TUUR EN HET FUNCTIONEREN VAN HUISHOUDEN EN SAMENLEVING

De ontbinding van het huwelijk had in het verleden in het algemeen een sterk verstorend effect op de ermee in aanraking komende gezinnen, huishoudens en lokale gemeenschappen. Zowel de achterblijvende man of vrouw, als de kinderen en, wanneer er van een gezinsbedrijf sprake was, de sociaal-economische basis van het gezin en het huishouden werden erdoor aangetast. Het overlijden van een jonge gehuwde kon daardoor het demografische, sociale en economische evenwicht van de groep verstoren. Omdat samenwerking met of terugval op publieke instituties in veel geringere mate mogelijk was dan heden ten dage het geval is, waren de consequenties veel sterker voelbaar. 'Breaks in the family life course were brought about not so much by the bearing and rearing of children as by the 'critical event' of inheritance of the household headship (...) this occasioned the coming and going of people, and changes in status and roles', aldus Sieder en Mitterauer.¹

Indicatief voor de betekenis van deze gebeurtenis is de ruime aandacht die schrijvers en dichters eraan wijdden. Op basis van de in de jaren dertig van de vorige eeuw verschenen literaire almanakken, een goede basis voor de vorming van een oordeel over de smaak van het letterlievend publiek, constateerde Van Zonneveld², dat in de 19e eeuw het sterven van jonge vrouwen in talloze gedichten en verhalen voorkwam. In de kinderliteratuur kwamen tot circa 1860 lijkklachten, meestal sterfgevallen uit de nauwe familiekring, voor; geen vaders evenwel.³ Treurnis om kortstondige huwelijken was op zeer veel grafstenen terug te vinden, met name zij die waren gewijd aan te jong overleden vrouwen. Van een op 27-jarige leeftijd in 1898 te Annerveen overleden vrouw heette het:

'God! hoe jong was
nog haar spruitje,
Heer! wat kort
nog onzen echt,
nog geen veertien
maand vereenigd
voert gij haar
reeds van mij weg'.⁴

In een situatie waarin het op jonge leeftijd overlijden van de echt-

geno(o)t(e) veelvuldig plaatsvond, kreeg hertrouw zeer grote betekenis. Het was de 'first line of defence, entered into in order to safeguard the continued existence of the surviving members of the household'.⁵

Kan hertrouw in een aantal opzichten beschouwd worden als een oplossing voor het probleem waarmee het gezin en de gemeenschap werden geconfronteerd, het bracht voor de erbij betrokkenen ook nieuwe problemen met zich mee. Hertrouw betekende voor man, vrouw, kinderen en familie een duidelijke verandering van positie. Hertrouwende mannen en vrouwen hadden na het huwelijk banden met drie families: met die van henzelf, met die van de overleden echtgeno(o)t(e) en met die van de nieuwe partner. Zij dienden ervoor te waken geen van deze banden te verbreken en de ene familie niet te bevoordelen boven de andere. Met name de rechten van de kinderen lagen gevoelig. Het thema is uit de volksliteratuur en sprookjes bekend. In verschillende sprookjes wordt een hertrouwde weduwe opgevoerd die tracht de kinderen uit het eerste huwelijk van haar echtgenoot uit de weg te ruimen en haar kinderen in hun rechten te laten treden. De bestraffing die deze stiefmoeders aan het einde van het sprookje steeds wacht drukt uit, dat het hier om een verwerpelijk soort huwelijken gaat. De betreffende teksten geven volgens Segalen⁶ dan wel geen representatief beeld van de sociale werkelijkheid, ze vormen niettemin een symbolische reflectie van een reële situatie. We komen hierop nog terug.

Verweduwing en hertrouw waren vaak oorzaak van het ontstaan van complexe gezins- en familierelaties.⁷ Van deze instabiele gezinnen, waarin men grote kans liep in een periode van 20 jaar twee keer van moeder en vader te veranderen, waarin kinderen, geboren uit verschillende ouders, moesten leren om samen te leven en snel plaats moesten maken voor een jonger kind, heeft, aldus Segalen, de moderne mens elk idee verloren. Andere aspecten van deze complexiteit waren de zeer lange duur die er verstreek tussen de geboorte van het eerste kind uit het eerste en het laatste kind uit het volgende huwelijk, en het vaak ontbreken van leeftijdsverschillen tussen de jongste kinderen van de vader en de oudste kinderen van de oudste zoon. De omvang van het huishouden en de relaties tussen de leden van het huishouden veranderden in deze gemeenschappen voortdurend.

In een aantal opzichten wijkt een tweede huwelijk als institutie duidelijk af van een eerste huwelijk. Te denken valt hier bijvoorbeeld aan de keuze van de partner. Deze werd bij tweede huwelijken in veel geringere mate beïnvloed door de voorkeuren van de ouders. Wel werd in meerdere of mindere mate rekening gehouden met de belangen van de volwassen kinderen, voor wie de introductie van een nieuw gezinshoofd bedreigend kon zijn, zowel in termen van gezagsverhoudingen als voor wat betreft het toekomstige erfdeel. Ook het ritueel dat het tweede huwelijk omgaf week af van het ritueel dat plaatsvond bij huwelijken van jonge mannen en vrouwen. De traditionele huwelijksceremonie, die het begin van de pro-

creatieve carrière symboliseerde, had voor een hertrouwende vrouw geen zin. Een weduwe was veelal al moeder, zij had reeds getoond, dat zij die specifiek vrouwelijke kwaliteiten bezat waaromheen zich gedurende de bruiloft de vaste rituelen afspeelden. Charivari's werden dan een substituuut voor de huwelijksceremonie.⁸ Dit aspect komt later eveneens aan de orde. De symbolische overgang van een of beide echtgenoten van het ene huis naar het andere, van de ene familie naar de andere, had reeds eerder voor een of beide personen plaats gehad en had een minder overdadige huwelijksceremonie tot gevolg.

Volkkundig onderzoek in Nederland heeft uitgewezen, dat dit onderscheid in ceremonieel tussen eerste en niet-eerste huwelijken nog tot in de 20e eeuw heeft bestaan. Op Marken werd zelfs in 1929 nog onderscheid gemaakt tussen de bruidsschoenen van een maagd en die van een hertrouwende weduwe. Voor hertrouw werd de voorkeur gegeven aan 'effetjes bedaarder' exemplaren. Weduwnaars hadden soms speciale gebruiken gedurende de aan het huwelijk voorafgaande vrijageperiode. In Staphorst was de situatie zo, dat 'de weduwmannen (...) reeds op den Donderdagavond des herders welgemeende raadgevingen verguisden (namelijk om te stoppen met het nachtvrijen; FVP) omdat sedert overoude tijden de Donderdagavond de gepatenteerde 'vrijavond' is voor weduwnaars die er na tien 'd'n diek op goan' naar de onder haar openstaande venstertjes wachtende weduw-vrouwen'.⁹ Schrijnen meldt eveneens, dat op het platteland de woensdag- en zondagavond de meest geschikte avonden waren om uit vrijen te gaan, doch de donderdagavond meer voor weduwnaars was.¹⁰

Verschillende auteurs hebben gesuggereerd, dat de hoge sterfte en de veranderlijkheid van de samenstelling van het gezin grote gevolgen hebben gehad voor de beleving van de relaties tussen de gezinsleden. Zo stellen Sieder en Mitterauer¹¹ 'the experiences of death and separation must have had a different quality in the nineteenth century. What did people feel on the death of a parent, a marriage partner, or a child? (...) It would seem that, because there was little stability, there were also little privacy and intimacy among members of the nineteenth-century rural family (...)'. Over de voortdurend veranderende samenstelling van het gezin merken dezelfde auteurs op: 'In such a household there could have been no constant focus of affection of the children'. Shorter neemt de onverstoortbaarheid van de boer tegenover de dood van zijn vrouw zelfs als uitgangspunt en wijst erop, dat deze duidt op de afwezigheid van verdriet en het ontbreken van een gevoel van verbondenheid. Volksgezegden over hoeveel meer waarde de boeren hechtten aan hun vee dan aan hun vrouw kwamen volgens Shorter algemeen voor.¹² In Hildebrand's 'De Noordhollandsche boerin', wordt van Gees Riek, echtgenote van Dries Riek, gezegd, dat zij na zijn beesten het hoogst staat aangeschreven in de schatting van haar echtgenoot. 'Ik zeg, na zijn beesten. Want als zijn beesten sterven, kost de inkoop van andere geld; een vrouw is omniet terug te vinden, en brengt

mogelijk nog wel een stuivertje mee'.¹³ De logica van deze gezegden ligt hierin, dat het vee duur was, terwijl een vrouw gemakkelijk door een andere die bovendien een bruidsschat meebracht, kon worden vervangen. Van daar dat het verlies van een paard een zware slag was en de dood van een vrouw bepaald een zilveren bijklank had.¹⁴

Indicaties voor de emotionele onverschilligheid tegenover de overleden echtgeno(o)t(e) worden vaak ontleend aan de gewoonte om zeer snel na het overlijden te hertrouwen, soms binnen enkele weken. Volgens Houlbrooke getuigde de hoge snelheid van hertrouwen echter juist van het affectieve karakter van het huwelijk. Wanneer een partner stierf kwam de achtergeblevene in een emotioneel dal terecht en hij streefde er daarom naar zo spoedig mogelijk een nieuwe betekenisvolle relatie te creëren.¹⁵ De houding van schijnbare onverschilligheid was volgens Ariès geen mechanisch effect van het demografisch patroon. In de 19e eeuw veranderde deze gewoonte van snelle hertrouw en, tegelijk daarmee, een aantal andere aspecten van het traditionele patroon van hertrouw, zoals de hertrouw van oudere weduwen met veel jongere mannen en de hertrouw van personen die in een meester/knecht-relatie met elkaar stonden.¹⁶

Hertrouw had volgens Segalen andere relaties tussen de echtgenoten tot gevolg dan bij een eerste huwelijk het geval was. Hoewel de man die hertrouwde zijn tweede echtgenote wellicht met meer taken opzadelde dan de eerste echtgenote, zij had immers behalve de normale taken en rollen de zorg voor de kinderen uit het eerste huwelijk, bezorgde hij haar toch een betere positie dan de eerste echtgenote had. De weduwnaar was overtuigd van de noodzaak van de aanwezigheid van een vrouw in huis en was daardoor wellicht eerder geneigd zijn vrouw een grotere zelfstandigheid te geven dan de overleden echtgenote. In verschillende spreekwoorden wordt dit tot uitdrukking gebracht. Omgekeerd gold, dat de weduwe die met een jongere, sociaal lager geplaatste, man hertrouwde, deze kon domineren. De seksuele uitspattingen van de oudere vrouw waren geducht. Charivari's die naar aanleiding van dergelijke huwelijken plaatsvonden onthullen volgens Segalen 'les ambiguïtés du pouvoir féminin' en de vrees voor een hetzij onverzadigbare, hetzij zichzelf belachelijk makende sexualiteit. Het potentieel aan vrouwelijke macht in een tweede huwelijk droeg de kiemen van sociale wanorde in zich. Veelbetekenend in dit verband acht Segalen een bij de hertrouw van weduwnaren voorkomend gebruik, dat de autoriteit van de man over de vrouw tot inzet had: de vrouw verzette zich tegen het aanschuiwen van de trouwing aan haar vinger en leverde aldus het bewijs van haar onafhankelijkheid.¹⁷ De ambigue houding tegenover de onafhankelijke positie van de vrouw in een tweede huwelijk, vindt men terug in de zogenaamde hanengevechten, die in Zuid-Laren nog in de jaren twintig van deze eeuw plaatsvonden. Hanengevechten vervingen, bij een huwelijk van een weduwe met een weduwnaar, de hanenmaaltijden, waarbij een van kam en slagpennen ont-da-

ne haan de machteloosheid van de bruidegom na de huwelijksvoltrekking symboliseerde. 'De twist in het huwelijk werd dan aanschouwelijk voorgesteld in een hanengevecht waarbij alles in het werk werd gesteld om de weduwe-haan de overwinning te bezorgen en den weduwnaar-haan als de vogel van de droevige figuur te zien wegdragen met bebloeden kam en geplukte veeren onder bulderend gelach van alle buurtbewoners'.¹⁸ De onafhankelijke positie van de weduwe die hertrouwt vindt men overigens in verschillende zegswijzen terug. Zo bijvoorbeeld in: 'De vrijster leidt me door de min, Maar 't weeuwten volgt haar eigen zin', in 'De vrijsters hebben eenen zin, maar de weduwen hebben den drommel in' en in 'Wacht u voor weduwen, want die hebben u gauw aan 't lijntje'.¹⁹

VIII.2. PROBLEMEN BIJ DE ANALYSE VAN DEMOGRAFISCHE GEGEVENS MET BETREKKING TOT HERTROUW

Dat empirisch onderzoek naar demografische aspecten van verweduwing en hertrouw in historische populaties tot voor kort ontbrak, hangt voor een deel samen met de speciale moeilijkheden die zich bij de studie van dit verschijnsel voordoen. Met name is dat het geval, wanneer men hiervoor de in de historische demografie gebruikelijke gezinsreconstructies als basis gebruikt.

Watkins heeft de historische studies van de hertrouw als volgt gekarakteriseerd: 'How people actually behaved is usually represented here by the records of baptisms, burials and marriages in the small populations covered by the parish registers. In these records, marriages were often a relatively infrequent event and re-marriages rarer yet, making the numbers upon which generalizations can be based small. Widows and widowers can escape from the registers by migration, and often the only evidence of re-marriage among those who remained is their previous marital status at the time of the wedding. Although this limited information can be used to good effect, (...), many of the authors rely on a simple ratio of re-marriages to all marriages to examine trends over time, or to compare differences among groups. This measure makes many of the conclusions problematic, since differences in migration, mortality and the frequency of first marriage are confounded with what is often at issue, the probability of re-marriage given that a previous marriage has ended'.²⁰

Vertekeningen kunnen met name in gezinsreconstructies optreden, omdat veel tweede en volgende huwelijken van met name de mannen aan observatie ontsnappen, vanwege de grotere mobiliteit der mannen en vanwege de gewoonte te gaan trouwen in de woonplaats van de bruid.²¹ De huwelijken die men mist zijn veelal die van op oudere leeftijd weduwnaar geworden personen. Door elders te huwen konden zij ontsnappen aan de onaangename gebeurtenissen die regelmatig plaatsvonden, wanneer oudere weduwnaars hertrouwden.²²

Meer in het algemeen kan men stellen, dat de studie van de hertrouw ernstig wordt afgeremd door de hoge mate van geografische mobiliteit van de bevolking. Een consequentie daarvan was, dat vele mannen en vrouwen een tweede of volgend huwelijk sloten in een andere parochie of gemeente dan waarin hun voorafgaande huwelijk ontbonden werd. Het is zeer waarschijnlijk, dat het interval tussen huwelijksontbinding en hertrouw bij diegenen die de gemeente verlieten afweek van dat van de groep die in dezelfde gemeente woonachtig bleef.²³ Migratie kon er tevens toe leiden dat er een vertekening optrad in de leeftijd bij huwelijksontbinding. Hoe eerder na sluiting een huwelijk ontbonden werd, dat wil veelal zeggen: op hoe lagere leeftijd, des te groter was de kans dat het betreffende paar bij overlijden nog in de gemeente van huwelijk aanwezig was en in de analyse wordt betrokken.²⁴

Verschillende auteurs hebben erop gewezen, dat hertrouw in historische studies veelal gebrekkig wordt geanalyseerd. Bezwaarlijk achten zij met name het gebruik van percentages tweede huwelijken op het totaal aantal gesloten huwelijken. Immers, 'if widows and widowers constituted a smaller proportion of European populations (...), then the proportional importance of remarriage could decline while leaving individual probabilities of remarriage unaffected or even increasing'.²⁵ Veranderingen in de percentages niet-eerste huwelijken reflecteren dus niet alleen verschuivingen in de hertrouwfrequentie, maar evengoed veranderingen in de leeftijd bij en de frequentie van eerste huwelijken.²⁶

Veel gezinshistorici legden volgens Grigg te veel de nadruk op de snelheid waarmee hertrouwd werd. De frequentie van hertrouw werd minder belangrijk geacht, wellicht op grond van de veronderstelling dat hoge snelheid hoge frequenties impliceerde.²⁷

Voor een deel zijn de bovengenoemde problemen inherent aan het bronnenmateriaal. In veel studies²⁸ kon slechts gebruik worden gemaakt van gegevens met betrekking tot hertrouwende mannen en vrouwen. Relaties met kenmerken van de verweduwden konden in dat geval niet gelegd worden. Zeker wanneer men hertrouw wil analyseren als een verschijnsel dat van verschillende kenmerken van de betrokkenen afhankelijk is, schiet het gebruikelijke materiaal tekort. Henry concludeerde dan ook: 'Le remariage (...) est à mon avis, le phénomène le plus difficile à bien mesurer en démographie historique courante, en raison d'abord des pertes d'information dues aux déplacements des veufs et des veuves; elles rendent difficile la mesure de la fréquence du remariage; mais cette mesure n'épuise pas le sujet; les veufs et les veuves ne forment pas un groupe de mariables séparé des autres, puisqu'une partie d'entre eux épousent des célibataires; on ne peut donc pas étudier mariage et remariage indépendamment (...)'.²⁹

VIII.3. VERWEDUWING EN HERTROUW IN EUROPA SEDERT HET BEGIN VAN DE NIEUWSTE TIJD

VIII.3.1. *Kwantitatieve Nederlandse gegevens*

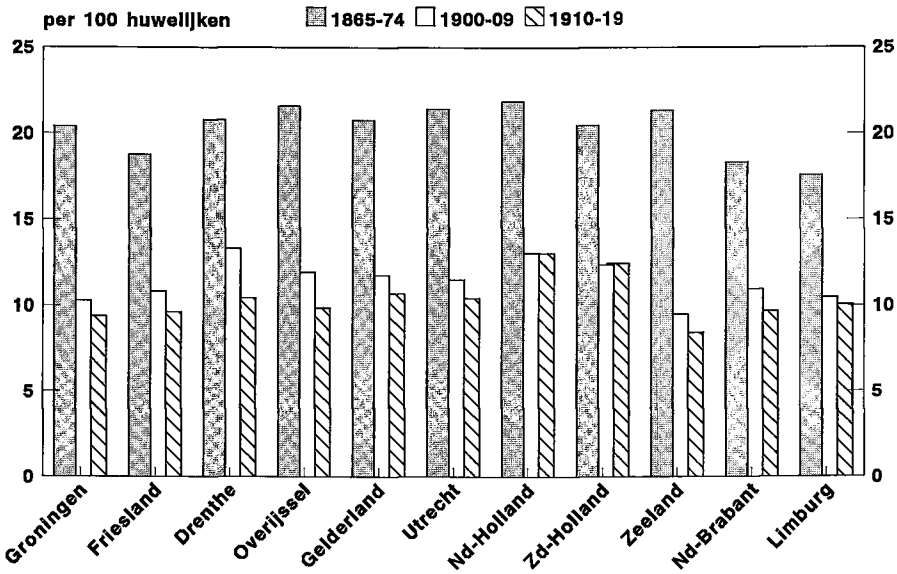
Wat weten wij van de ontwikkeling van de huwelijksontbinding door overlijden en van de eventuele hertrouw van verweduwden in Nederland in de voor ons relevante periode, buiten datgene wat de nationale statistische gegevens ons leren?

In eerste instantie kunnen we informatie presenteren over de regionale verschillen in de mate van voorkomen van tweede en volgende huwelijken. We maken daarvoor gebruik van de eerder als gebrekkig aangeduide percentages niet-eerste huwelijken.

D'Alphonse presenteerde gegevens over de verdeling van de huwelijken naar burgerlijke staat per departement voor het jaar 1811.³⁰ Uit deze gegevens bleek, dat van alle huwelijken in het departement van de Zuiderzee (Noord-Holland met Utrecht en de oostelijke hoek van Zuid-Holland) 27,4% gesloten werd door een weduwe of weduwnaar. In het departement van de Boven IJssel (Gelderland ten noorden van de Waal) was dat maar 24,7%, in Bouches de la Meuse (bijna geheel Zuid-Holland en een deel van Gelderland omvattend) 23,9%.

Meer gedetailleerde gegevens per provincie zijn voor de jaren 1865-74, 1900-09 en 1910-19 opgenomen in figuur 8.1.³¹

De figuur bevestigt op provinciaal niveau de sterke terugloop van het

FIGUUR 8.1. Het percentage huwelijken waarvan een of beide partners eerder gehuwd zijn geweest, per provincie en periode

percentage niet-eerste huwelijken, een halvering in een aantal provincies, tussen 1865 en 1920. Belangrijker is de duidelijke regionale variatie die met name in de 19e eeuw zichtbaar is.

In Zuid-Nederland werden per 100 huwelijken 3 tot 4 huwelijken minder gesloten, waarin de man, de vrouw, of beide partners reeds een eerder huwelijk achter de rug had(den). Ook in 1900-09 telde het Zuiden relatief minder niet-eerste huwelijken.

Voor de groepen van gemeenten, waarvoor we de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd onderzochten (zie hoofdstuk V), zijn lange-termijngegevens bekend over de ontwikkeling van het percentage mannen, respectievelijk vrouwen, waarvoor het huwelijk niet het eerste huwelijk was. De betreffende gegevens zijn per 10-jaarlijkse periode weergegeven in de figuren 8.2a tot en met 8.2f.

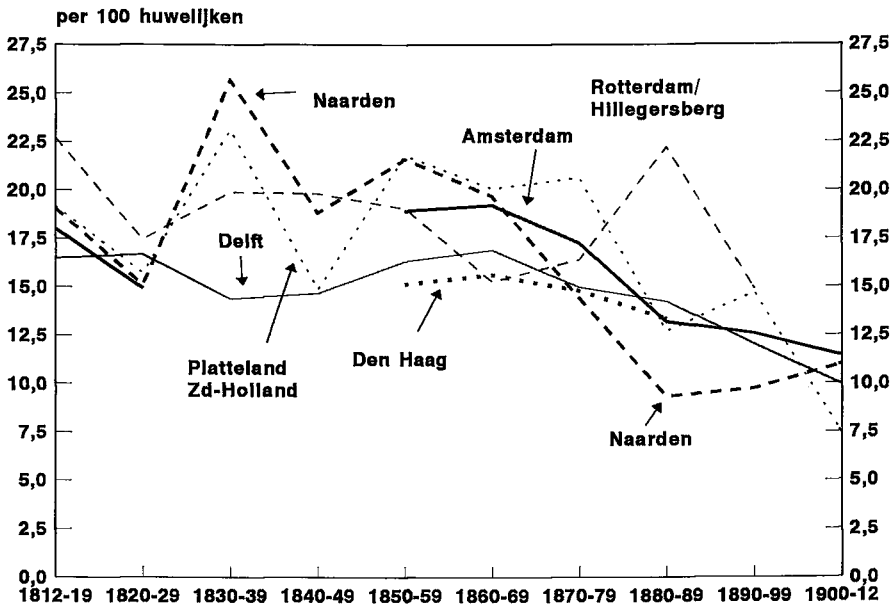
Bij vrouwen lag het percentage niet-eerste huwelijken beduidend lager dan bij mannen. Cijfers rond de 10% waren bij vrouwen in bijna alle gemeenten gebruikelijk, terwijl bij de mannen 15-20% van alle huwelijken een niet-eerste huwelijk betrof.

Daarnaast was van grote regionale variatie sprake. Het duidelijkst blijkt die uit een vergelijking van de totaalcijfers voor de periode 1812-1912. In de Kempen waren per 1.000 huwende mannen er 96 reeds eerder gehuwd geweest, in Elsloo 83, in de Bommelerwaard 111. De cijfers voor Oldenzaal (173), Goes (172) en Rotterdam/Hillegersberg (181) lagen beduidend hoger. Bij de vrouwen waren de cijfers voor de Kempen (39), Elsloo (46) en de Bommelerwaard (61) het laagst. In Goes, Delft, Oldenzaal, Rotterdam/Hillegersberg, Naarden en op het Zeeuwse platteland lagen deze cijfers tussen de 84 en 97. We weten dat de sterftecijfers van de Kempen, Elsloo en de Bommelerwaard zeker niet zoveel gunstiger waren dan die van de laatstgenoemde groepen van gemeenten en kunnen daaruit afleiden, dat deze cijfers voor een deel werkelijke verschillen in hertrouwgenigheid van weduwen en weduwnaars reflecteren.

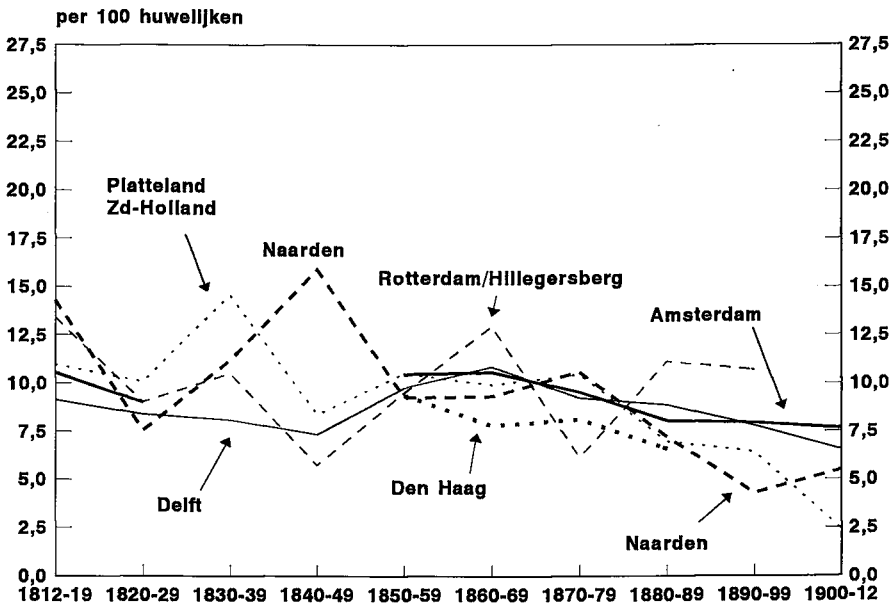
Voor die gemeenten waarvoor de aantallen waarnemingen voldoende groot zijn, valt in de loop van de 19e eeuw een daling van het percentage niet-eerste huwelijken te constateren, zowel bij mannen als bij vrouwen. Over het algemeen start die daling na 1870. In de periode daarvoor is van een trendmatige ontwikkeling van de percentages niet-eerste huwelijken geen sprake. Ook in Amsterdam vormden huwelijken van jongemannen met jongedochters van 1811 tot 1871 een weinig variabel deel van alle huwelijken, nl circa 70%. Dit percentage steeg tot 85% in 1911, waarna tot 1919 een geringe daling volgde.³²

Dieper gravend historisch-demografisch onderzoek, dat meer opleverde dan conclusies over de ontwikkeling in de tijd en de regionale variatie van het percentage niet-eerste huwelijken, is in Nederland zo goed als niet verricht.

Enkele globale gegevens werden wel gepubliceerd over de situatie in

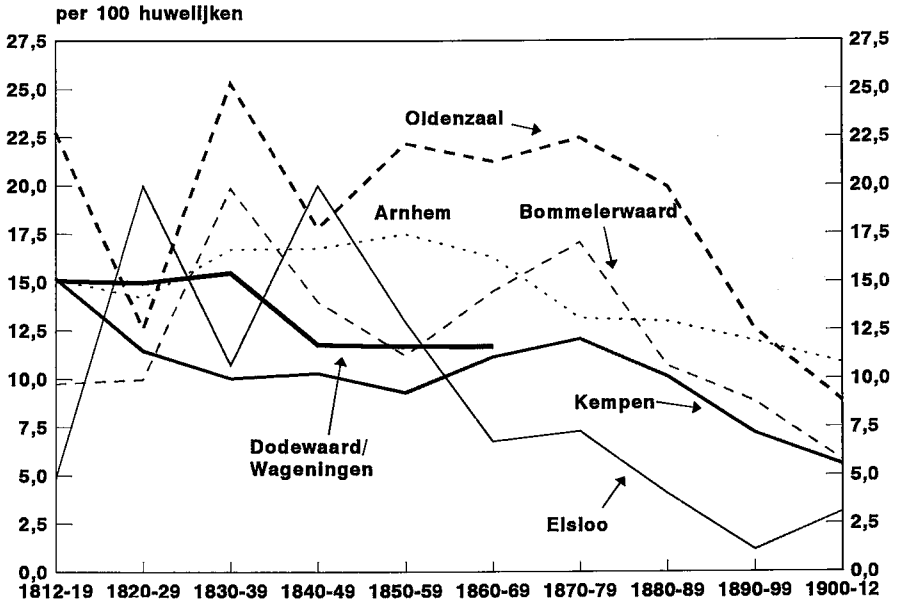

FIGUUR 8.2^a. Het percentage niet-eerste huwelijken naar geslacht en regio, 1812-1912; mannen. West-Nederland

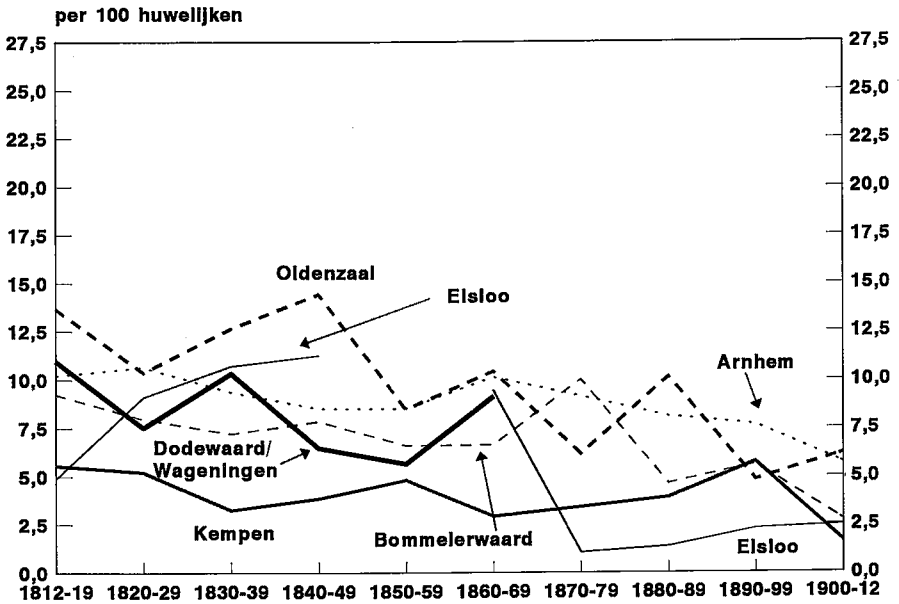

FIGUUR 8.2^b. Het percentage niet-eerste huwelijken naar geslacht en regio, 1812-1912; vrouwen. West-Nederland

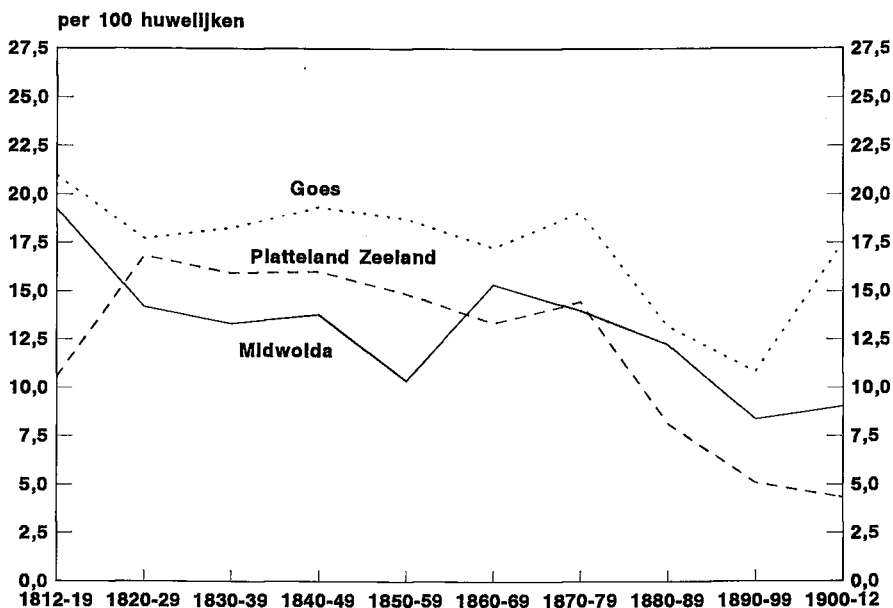
PARAGRAAF VIII.3

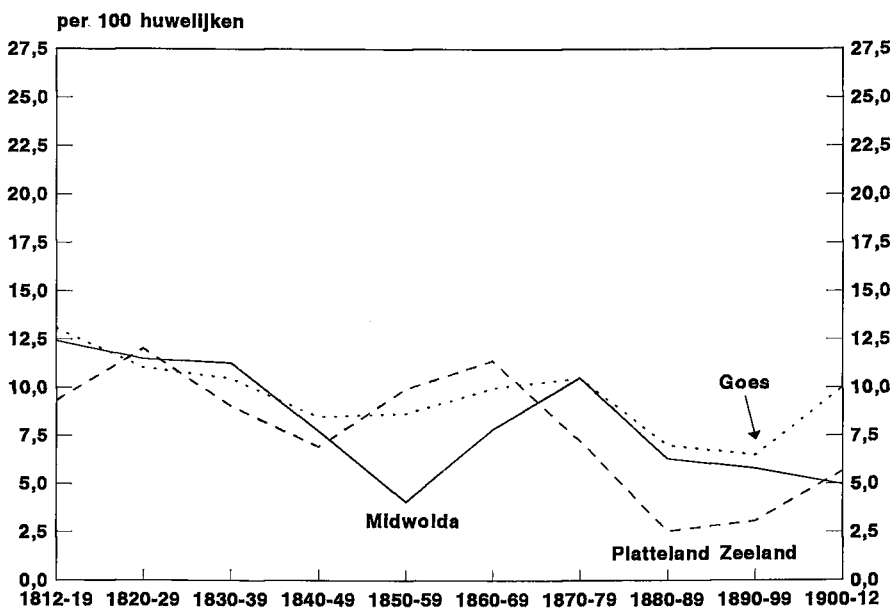
FIGUUR 8.2^c. Het percentage niet-eerste huwelijken naar geslacht en regio, 1812-1912; mannen. Oost- en Zuid-Nederland

FIGUUR 8.2^d. Het percentage niet-eerste huwelijken naar geslacht en regio, 1812-1912; vrouwen. Oost- en Zuid-Nederland

FIGUUR 8.2^e. Het percentage niet-eerste huwelijken naar geslacht en regio, 1812-1912; mannen. Zeeland en Noord-Nederland

FIGUUR 8.2^f. Het percentage niet-eerste huwelijken naar geslacht en regio, 1812-1912; vrouwen. Zeeland en Noord-Nederland

PARAGRAAF VIII.3

TABEL 8.1. Hertrouwendes in 1933 in Amsterdam naar de tijdsduur verlopen sedert de huwelijksontbinding (in % van het totaal aantal hertrouwendes).

Tijdsverloop	Weduwnaars	Weduwen
< 1 jaar	24,5	4,9
1-2	21,9	23,1
2-3	16,7	15,4
3-5	16,5	15,4
5 jaar of meer	20,4	41,2

BRON: VAN DEN BRINK, 'Het huwen', 1936.

Amsterdam, betrekking hebbend op huwelijken van weduwen en weduwnaars in de periode 1888-91 tot en met 1930-31.³³ Uit deze cijfers bleek, dat weduwnaars een meer dan vijfmaal hogere kans hadden om te hertrouwen dan weduwen. Tevens kon worden geconstateerd, dat weduwnaars iets lagere huwelijkscijfers hadden dan ongehuwde mannen, terwijl de huwelijkscijfers van weduwen slechts een vierde tot een vijfde van die van ongehuwde vrouwen bedroegen. Hoe bedrieglijk dergelijke cijfers kunnen zijn blijkt echter, wanneer deze cijfers niet voor de totale huwbare bevolking, doch voor afzonderlijke leeftijdsgroepen berekend worden. Bij de mannen waren op iedere leeftijd de huwelijkscijfers van weduwnaars en gescheidenen hoger dan bij ongehuwden, terwijl de weduwen eveneens veelal hogere huwelijkscijfers hadden dan nooit-gehuwde vrouwen. Deze schijnbare tegenstrijdigheid vond zijn oorzaak in de voor de weduwen en weduwnaars veel sterkere bezetting van de oudere leeftijdsgroepen.

Gegevens over de tijdsduur tussen verweduwing en hertrouw van verweduwde personen in 1933 zijn voor Amsterdam opgenomen in tabel 8.1. Zij tonen aan dat tussen beide geslachten grote verschillen bestaan; mannen hertrouwden veel sneller dan vrouwen.

Voor een drietal dorpen werden meer gedetailleerde gegevens gepubliceerd, betrekking hebbend op de 19e eeuw.

In gezinnen van zeildoekwevers in Krommenie kwam in de jaren 1830-80 in vier van de vijf gevallen na kortere of langere tijd een vader en/of moeder te overlijden. Hertrouwen deden deze weduwen en weduwnaars vooral als er nog jonge kinderen in huis woonden. De mannen vonden vaak al heel snel, soms binnen vijf maanden, een andere partner, terwijl de weduwen meestal een tot drie jaar alleen bleven.

Gebroken gezinnen met kleine kinderen waren bij uitstek op de armenzorg aangewezen. In het merendeel van de gevallen hadden deze onvolledige gezinnen echter oudere kinderen, die zelf wat konden inbrengen en/of voor de huishouding konden zorgen. Zodra de kinderen het huis uit waren, trok de meestal bejaarde weduwe of weduwnaar in bij een van de kinderen of bij een ander familielid.³⁴

In de veeteeltgemeenten Oudorp en Akersloot in Noord-Holland kwa-

men in de jaren 1830-80 tweede huwelijken veelvuldig voor. In dat geval waren de leeftijdsverschillen tussen echtgenoten groot. Bij 45% van de tweede huwelijken bedroeg dat verschil meer dan 10 jaar, in 20% van de gevallen meer dan 20 jaar. Het betrof bijna altijd oudere weduwnaren die hertrouwden met een veel jongere vrouw, niet zelden de vroegere meid op de boerderij. Oudere weduwnaars gingen veel vaker tot een tweede huwelijk over dan oudere weduwen, zeker als ze behoorden tot de hoogste welstandsgroep.³⁵

Van Gelder onderzocht, onder meer op basis van een vergelijking van de registers van de volkstellingen van 1829 en 1839, de positie van weduwen en weduwnaars in de gemeente Hindeloopen. Zijn conclusie, overigens gebaseerd op zeer kleine aantallen, een euvel dat nog sterker aanwezig is in de studie van Theunissen³⁶ naar de door het burgerlijk armbestuur bedeelde Maastrichtenaren, was, dat weduwen met jonge kinderen veelal alleen hun huishouden voortzetten en dat in de periode 1830-39 slechts zeer jeugdige weduwen hertrouwden. De sterfte onder de weduwen was zeer hoog. Vrouwen die weduwe werden gingen praktisch allen een beroep uitoefenen, met name in de huisnijverheid. Ook onder weduwnaars kwam hertrouwen echter niet vaak voor. De weduwnaars zonder kinderen namen veelal hun intrek in een ander huishouden.³⁷

Enkele gegevens over de hertrouw van verweduwden werden door tijdgenoten gepubliceerd. Zo verklaarde Van Pesch in een brochure naar aanleiding van de totstandkoming van de Weduwenwet voor de Ambtenaren in 1890, dat een derde deel van de oude weduwen zou zijn hertrouwd. Deze conclusie was echter slechts gebaseerd op de ondervinding, gedurende 5 jaar opgedaan bij het pensioenfonds van het personeel van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, en ze bleek later niet juist te zijn.³⁸ Onder de in het Burgerlijk Pensioenfonds opgenomen ambtenaren was het aantal weduwnaars zeer gering. Het aantal kreeg pas op hoge leeftijd enige betekenis, 'hetgeen zeker hieraan moet toegeschreven worden, dat de meeste weduwnaars hertrouwen'.³⁹ Nadat het pensioenfonds van de ambtenaren van de grond was gekomen, werden gedurende een aantal jaren globale cijfers gepubliceerd met betrekking tot de ambtenaren en de door hen nagelaten betrekkingen. In de eerste balans werd voor het jaar 1891 onder meer een overzicht gegeven van het aantal hertrouwde ambtenaren met kinderen uit een vorig huwelijk, onderscheiden naar leeftijd van de man en werd daarnaast de leeftijd en het aantal kinderen van de hertrouwde ambtenaren gegeven. Zinvol vergelijkingsmateriaal werd echter niet gepresenteerd.⁴⁰ In een latere publikatie werden gegevens opgenomen over de aantallen hertrouwde weduwen in het tijdvak 1891-1900. Deze gegevens wezen uit, dat weduwen die tussen 24 en 34 jaar oud waren een hoge hertrouwkans hadden. Na deze leeftijd evenwel en met name na de 44-jarige leeftijd, hertrouwden nog slechts weinig vrouwen.⁴¹ In de periode 1891-1904 werden over het algemeen lagere hertrouwkansen voor de vrouwen gevonden.⁴²

Interessante gegevens zijn opgenomen in het verslag van een op verzoek van de Hervormde Synode door de Leidse hoogleraar Van der Geer ingesteld onderzoek naar het functioneren van de synodale weduwenbeurs. Deze beurs verschaftte een tegemoetkoming aan weduwen van predikanten, naast de gelden die dezen van Staatswege en van plaatselijke en Classicale beurzen ontvingen. De basis voor het onderzoek van Van der Geer vormden de sedert 1820 bijgehouden boeken van het weduwenfonds, waarin tot en met 1890 2.537 predikanten ingeschreven waren. Gegevens over hun weduwen (1.200 in getal) werden hierin tot het tijdstip van overlijden of hertrouw der weduwe eveneens verzameld. Uit de door Van der Geer bewerkte sterftetafel bleek, dat 'op nieuw de welbekende uitspraak (wordt) bevestigd, dat de gunstigste levenskans is weggelegd voor gepensioneerde weduwen die, hoewel in den regel van een beperkt inkomen moettende leven, door gemis van zorg en strijd voor het bestaan zich in de meest gunstige levenskans mogen verheugen'. Voor het eerst, merkte de auteur op, zien wij hier te lande gegevens betrekking hebbend op de huwelijkskans van weduwen. Het ging daarbij om de kans te hertrouwen tussen het moment van verweduwing en de zestigjarige leeftijd. Op 25-jarige leeftijd was deze kans het grootst en deze werd pas na de leeftijd 38 duidelijk geringer. Van der Geer meende dat de weduwen, door het feit dat zij enig pensioen hadden dat zij met het huwelijk verloren, niet zo spoedig tot een huwelijk overgingen als weduwen, die in het geheel geen pensioen genoten. Hij voegde eraan toe, 'dat de waarneming leert, hoe onder andere standen de huwelijken van gepensioneerde weduwen die met het tweede huwelijk haar pensioen verliezen, in den laatsten tijd zijn afgenomen, doch dit hangt samen met maatschappelijke verschijnselen, waarvan de beschouwing buiten dit verslag valt'.⁴³

Indirecte aanwijzingen over de mate waarin hertrouw voorkwam zijn evenmin overvloedig aanwezig. Uit een van de schetsen, die de geneeskundige Van Hengel in de jaren zestig van de vorige eeuw gaf van personen uit het Hilversumse volksleven die hij in zijn praktijk ontmoette, vernemen we over de wever Jaap het volgende: 'Jaap was nu weduwnaar en zette nogmaals zijn begrafenishoed op, doch nu met eene gelofte – eene zeldzame voorwaar! onder den weverstand: om geene tweede vrouw te nemen'.⁴⁴

De conclusie van dit overzicht is, dat het in Nederland ontbreekt, zowel aan basiskennis over de mate waarin hertrouw in de afgelopen eeuw onder weduwen en weduwnaars voorkwam, aan inzicht in de factoren die de hertrouwkansen van weduwen en weduwnaars bepaalden, als aan kennis van de ontwikkeling van het verschijnsel in de tijd. Historisch-demografisch onderzoek naar verweduwing en hertrouw, zoals dat met name zijn weerslag heeft gevonden in het in 1981 onder redactie van Dupâquier en anderen gepubliceerde *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*, is in Nederland afwezig.

De in dit standaardwerk opgenomen onderzoekingen leerden, dat in

eerste instantie demografische kenmerken bepalend waren voor de kansen op hertrouw van weduwen en weduwnaars. De leeftijd van de weduwe of weduwnaar op het tijdstip van overlijden van de partner, de duur van het ontbonden huwelijk en het kindertal van de achterblijvende persoon, legden in grote lijnen vast wat er met de verweduwde gebeurde.

Op basis van eerdere inventarisaties⁴⁵ kunnen ten aanzien van deze punten de volgende algemene conclusies worden getrokken:

- In de eerste jaren van het huwelijk was ten gevolge van de hoge moedersterfte het aantal mannen dat weduwnaar werd groter dan het aantal vrouwen dat weduwe werd. Na circa 20 jaar huwelijk lag de situatie omgekeerd.
- De duur van het huwelijk is in de loop der 18e en 19e eeuw duidelijk toegenomen door de daling van de huwelijksleeftijd, maar vooral door de afname van de sterfte.
- In de loop van de 19e en 20e eeuw nam de leeftijd van de persoon, die na de huwelijksontbinding achterbleef, toe. Dit werd vooral veroorzaakt door veranderingen in het niveau van de sterfte. In veel gevallen was de leeftijd van de weduwnaar hoger dan die van de weduwe, mede omdat het voor de weduwnaar vaak al om een tweede huwelijk ging.
- Met de voorgaande trend hing samen, dat weduwnaars en weduwen op het moment van verweduwing in de meer recente perioden minder kinderen in huis hadden.
- Naarmate de leeftijd bij ontbinding van het huwelijk hoger was, waren de kansen op hertrouw geringer. Van hertrouw was bijna steeds sprake, wanneer mannen en vrouwen jonger waren dan 30 en slechts zelden als zij ouder dan 60 waren.
- Van de weduwnaars hertrouwde een groter deel dan van de weduwen. Met name na de 40-jarige leeftijd waren de verschillen tussen mannen en vrouwen groot. Tussen het tijdstip van verweduwing en van hertrouw verstreek bij mannen een kortere tijd dan bij vrouwen. Onder weduwnaars kwamen derde en volgende huwelijken veel frequenter voor dan onder weduwen.
- In de loop van de tijd zijn voor elke leeftijd bij huwelijksontbinding de kansen op hertrouw teruggelopen, bij vrouwen echter sterker dan bij mannen. In dezelfde tijd is de duur die tussen verweduwing en hertrouw verstreek langer geworden.

Het heeft niet veel zin de uit deze studies resulterende *cijfermatige* gegevens hier aan te halen. De variatie daarin, in tijd en ruimte, is enorm. Bovendien is het zo, dat zodra men een verklaring wil geven van het op enig moment bestaande patroon van hertrouw, van de regionale variaties daarin en van de sterke veranderingen die zich daarin in de loop van de tijd hebben voorgedaan, de boven genoemde demografische kenmerken niet meer voldoende zijn. Het sterfteniveau gaf slechts de grenzen aan

waarbinnen de hertrouwfrequentie zich bewoog. Regionale en andere verschillen binnen deze grenzen werden veroorzaakt door economische, sociale en culturele factoren. De positie van een weduwe en weduwnaar kon immers zeer verschillend zijn, al naar gelang de regio, de sociale klasse en de periode. Er kon een groot aantal alternatieven voor hertrouw bestaan en de wens om te trouwen en de druk om te hertrouwen konden sterk variëren.⁴⁶

Hoewel de auteurs, die getracht hebben de variatie in het patroon van hertrouw te verklaren, zich hebben laten leiden door een veelheid van economische factoren en een duidelijk zicht hebben gehad op de complexe culturele patronen, die de waarden en houdingen tegenover personen in weduwstaat beïnvloedden, is toch een aantal gemeenschappelijke elementen in hun pogingen tot verklaring aan te wijzen. In navolging van Grigg zou men daarbij kunnen onderscheiden tussen factoren die betrekking hebben op de 'desire to remarry', de 'need to remarry' en de 'opportunity to remarry'.⁴⁷ Deze elementen zijn soms nauwelijks van elkaar te scheiden. In de praktijk bleken culturele opvattingen omtrent de weduwstaat, de verschillende posities die mannen en vrouwen in de maatschappij en meer in het bijzonder in het productieproces, inkomsten en de opvattingen omtrent de positie van kinderen, deze drie elementen vaak goed weer te geven. De veranderingen in de betekenis van hertrouw konden worden gekoppeld aan fundamentele wijzigingen, die zijn opgetreden in de positie van mannen en vrouwen en in hun onderlinge relaties.

VIII.3.2. *Opvattingen over weduwen, weduwnaars en hun hertrouw*

De houding die in de Westeuropese samenleving tegenover de weduwe en weduwnaar werd aangenomen is zeer sterk beïnvloed door de kerkelijke opvattingen dienaangaande. Het is daarom zinvol eerst kort deze opvattingen te schetsen.

De houding van de Kerk tegenover hertrouw werd gekenmerkt door ambivalentie, stelt Burguière.⁴⁸ De drie gronden die de Kerk ter rechtvaardiging van het huwelijk acceptabel achtte: het schenken van kinderen aan God, de verlening van wederzijdse steun en de inperking van de lusten van het vlees, gingen immers slechts in beperkte mate op voor tweede huwelijken. Slechts de wederzijdse steun kwam als huwelijksmotief, zelfs in huwelijken van oude weduwen en weduwnaars, volledig tot zijn recht. Eerstgenoemde grond was niet van toepassing op diegenen, die reeds een groot aantal kinderen hadden voortgebracht en op weduwen, die de vruchtbare leeftijd reeds achter zich hadden. De derde grond: hertrouw als remedie tegen het vleselijk verlangen, achtte men veelal misplaatst. Waar een zekere mate van vrouwvijandigheid kenmerkend was voor de mentaliteit van de katholieke Kerk huldigde men de opvatting, dat als een eerste huwelijk niet voldoende was geweest om de lusten van een weduwe te temperen, een tweede dat evenmin zou kunnen. De afkeer onder

de bevolking van met name huwelijken van weduwen en de grappen die men erover maakte, getuigden van deze vrouwenhaat.

Vanaf het tijdstip dat de Kerk met grotere regelmaat en met succes intervenieerde in de regulering van het huwelijk, de 12e en 13e eeuw, werd het aan verweduwden toegestaan te hertrouwen, maar de sporen van een vroegere afkeuring van hertrouw bleven in de liturgie aanwezig. Burguière noemt als voorbeeld de weigering de zegen uit te spreken over hertrouwende weduwen, hoewel deze waarschijnlijk niet onthouden werd aan weduwnaars die met ongehuwde vrouwen hertrouwden. Voor de betrokkenen verminderde dit vanzelfsprekend de waarde van de huwelijksplechtigheid.⁴⁹ Gedurende de 17e eeuw werd een politiek van tolerantie de officiële kerkelijke doctrine. Weliswaar werd van de niet-hertrouwende weduwe gezegd dat zij getuigenis aflegde van haar ware liefde voor de eerste man, dat impliceerde niet, dat al degenen die hertrouwden hun eerste man niet lief hadden gehad.⁵⁰ De nadruk die vanaf het einde van de 17e eeuw werd gelegd op wederzijdse steun van de huwelijkspartners als motivatie voor de hertrouw van verweduwden, kwam tegemoet aan de wensen van het volk. Maar de vanouds bestaande negatieve houding van de Kerk had tegelijkertijd sporen achtergelaten in de mentaliteit van de bevolking.

Straver⁵¹ wijst erop, dat in de katholieke traditie de weduwe zich bij voorkeur diende te richten op een geestelijk beleefde ongehuwde staat, gevuld met gebeden en goede werken. De situatie van de treurende, de te beklagen weduwe was in Gods ogen extra verdienstelijk, omdat zij zo pijnlijk was. De weduwe werd enerzijds gefixeerd in haar bestaan als weduwe, anderzijds daaroverheen geholpen door een geestelijk ideaal. De positieve houding tegenover niet hertrouwende weduwen, met name tegenover die weduwen die zich met kerkelijke taken bezighielden, een houding overigens die tegenover weduwnaars niet werd ingenomen, is volgens Sandhop lange tijd de norm gebleven. Uitvoerig citeert deze auteur uit een in 1957 gehouden pauselijke rede: 'Though the church does not condemn a second marriage (of widows), she expresses her predilection for the souls who wish to remain faithful to their spouses and to a perfect symbolism of the sacrament of marriage'. Niet alleen het idee van het eeuwige, onontbindbare, huwelijk speelt daarin mee (dat zou eveneens voor weduwnaars moeten gelden): 'A mother sets over her children not a stepfather, but an enemy, not a parent, but a tyrant. Inflamed by lustfulness she forgets her own offspring, and in the midst of the little ones who know nothing of their sad fate the lately weeping widow arrays herself freshly as a bride (...). You will not be allowed to love your own children or to look kindly on those to whom you gave birth (...). If he, for his part, has issue by a former wife, (...) then, even though you have a heart of gold, you will be the cruel stepmother (...). What benefit, I pray you, can a second marriage confer sufficient to compensate for these disadvantages?'⁵²

De negatieve houding tegenover hertrouw van weduwen vinden we eveneens terug in het al eerder aangehaalde voorlichtingsboek voor katholieke gehuwden van de hand van W.J. van Campen. Zo merkte deze op: 'Zijn er geene kinderen uit hun huwelijk geboren, dan wordt de weduwnaar weder de vrije ongehuwde jongman als voor zijn huwelijk, de weduwe desgelijks; beiden hebben zich dus voor God en voor de wereld als zuivere en eerbare lieden te gedragen, met dit beduidend verschil, dat zij, vooral de weduwe, zich veel meer van de wereld moeten afzonderen (...). In de eerste dagen van rouw wordt zij (de weduwe: FVP) door de wereld, die geene liefde heeft voor droefheid en tranen, verlaten, en dat is zeer gelukkig voor haar; want het geeft haar het regt, om op hare beurt de wereld vaarwel te zeggen, zooals het aan de christelijke weduwe past. Immers, hoe zal zij alléén in de wereld verschijnen, zonder echtgenoot, zonder beschermer?'. Elders suggereerde hij dat de weduwe, wanneer zij zich van de wereld terug trok, 'vanzelve meer tijd (zal) vinden voor de dienst van God en van zijne arme ledematen op aarde. Van nu af is haar hart niet meer verdeeld, zoo als bij het leven van haar man, maar zij kan het geheel schenken aan God (...). Godsdienstoefening moet, van nu af aan, hare groote bezigheid zijn, en de troost in hare droefheid'. Wel stelde Van Campen dat een tweede of derde huwelijk goorloofd en wettig is, wanneer het naar de regels der kerk wordt gesloten. 'En voor vele personen kan het dienstiger zijn dat zij andermaal huwen, dan weduwnaar of weduwe blijven'.⁵³

In het eveneens al eerder aangehaalde huwelijksadviesboek van de hand van Ploegman, geschreven voor een algemeen, dus eerder protestants publiek, bracht deze tweede huwelijken onder bij de groep van ongelukkige huwelijken. Er waren wel situaties denkbaar waarin tweede huwelijken gesloten konden worden. De weduwe of weduwnaar moest dan niet te oud zijn en voldoende levenslust en kracht hebben. Wanneer echter de jaren, karakters of inzichten teveel verschilden, viel het verlangde geluk niet te verwachten. Dat gold zeker wanneer er kinderen uit het eerste huwelijk werden meegebracht, die nog verzorging, onderwijs en opvoeding behoefden en er geen kapitaal voorhanden was om ze aan anderen toe te vertrouwen.⁵⁴

Hoewel volgens Van Houten een tweede huwelijk bij de meeste protestanten, evenzeer als bij de katholieken, als een bewijs van gemis aan zelfbedwang gold, hadden Gereformeerden en Nederlands Hervormden een meer positieve instelling tegenover hertrouw van weduwen en weduwnaars.⁵⁵ Geesink bijvoorbeeld juichte in zijn *Gereformeerde Ethiek* hertrouw sterk toe, al werd opgemerkt: 'Denkbaar is zulk een ideaal huwelijk dat een tweede niet wordt begeerd'.⁵⁶

Niet alleen op het voorkomen van hertrouw zullen de kerkelijke opvattingen echter van invloed zijn geweest. Ook de snelheid waarmee men een tweede huwelijk sloot werd mede door kerkelijke voorschriften beïnvloed. Het valt immers aan te nemen, dat er een relatie bestond tussen

de periode van rouw die over een overleden echtgenoot in acht werd genomen en de houding die men tegenover hertrouw aannam. Joden gingen bijvoorbeeld na de begrafenis langdurig in de rouw terwijl katholieken in zielemissen, gebeden en aflaten gedurende een lange periode rouwden. Voor protestanten gold echter geen kerkelijke rouwtijd.⁵⁷

Verschillende auteurs hebben crop gewezen, dat de vijandige houding tegenover de hertrouw, die in de katholieke Kerk haar oorsprong had, deel is uit gaan maken van de culturele opvattingen van de bevolking. In talloze spreekwoorden en zegswijzen kan men deze negatieve houding terugvinden. De door De Cock gemaakte inventarisatie van spreekwoorden en zegswijzen maakt duidelijk, dat in het algemeen het hertrouwen in zeer krasse bewoordingen werd afgeraden, in ieder geval aan de man. De volgende voorbeelden kunnen als illustratie dienen:

- Die één wijf heeft gehad, verdient een kroon van lijdzaamheid; die er twee heeft gehad, verdient er een van dwaasheid.
- De tweede echt is een duivelsgift.
- Tweemaal trouwen en bruiloft houden, Doet berouwen en 't hoofd klouwen.
- Drie dingen en deuge niet: herzaaien, herbakken en hertrouwen.
- De beenderen worden wel eens meer betreurd dan het vleesch.

Voor al het trouwen met een weduwe werd ten stelligste afgekeurd:

- Een weduwe brengt veelal haar eigene en ook eens anders gebreken ten huwelijk.
- Die weeuwen trouwt En worsten koutwt,
Weet niet wat er in is gedouwd.

Speciaal van de weduwe met kinderen diende men verre te blijven. Immers, 'Die eene koe koopt, heeft het kalf toe'. De grote trouwlust van de weduwen werd herhaaldelijk aangeroerd, blijkens 'Die eens het geweer gedragen heeft, wil wel weder dienen' en 'Die weduwe loopt met een stroo-wisch op haar gat' (= stelt zich te koop; FVP), 'Een weeuwte in den rouw of een besmet meisje, vrijt best', 'De zoetste vrijenstijd, dien iemand kiezen kan, Is als een weduw komt van d'uitvaart van haar man'. Begrip spreekt uit: 'Men kan met de dooden niet huishouden'.⁵⁸

Nog sterker kan men de culturele opvattingen terugvinden in de vooral bij tweede huwelijken van weduwen voorkomende praktijk van 'charivari'. In navolging van Jacobs worden met dit begrip zeer uiteenlopende actiecomplexen aangeduid, die zijn opgebouwd rond symbolen en symbolische handelingen, meestal het maken van lawaai omsluiten, en plaatsvinden naar aanleiding van een afwijking van sociale regels.⁵⁹ Het verschijnsel staat onder meer bekend onder namen als 'Katzenmuzik' en 'rough mu-

sic', maar in de volksmond draagt het geheel andere namen. In Nederland is de benaming ketelmuziek in gebruik. Door Meertens werd deze gedefinieerd als: 'die vorm van volksjustitie waarbij in het bijzonder de jongemannen van een dorp uiting geven aan hun misnoegen tegenover diegenen onder hun dorpsgenoten, die zich aan de ongeschreven wetten der dorpsgemeenschap hebben vergrepen'.⁶⁰

Ketelmuziek was tot kort voor de Tweede Wereldoorlog in het Zuiden en Oosten van Nederland een bekend gebruik. De mannelijke jeugd kon hierin volgens Meertens haar aangeboren neiging tot baldadigheid en luidruchtigheid de vrije teugel vieren en tegelijk daarbij de stralende overtuiging bezitten, wreekster van het geschonden recht te zijn. Ketelmuziek werd vooral toegepast tegen diegenen die zich op seksueel gebied misdroegen. Hier lag voor de volksjustitie een dankbaar arbeidsveld, omdat het officiële recht op dit terrein terughoudendheid vertoonde. Huwelijken van een oude man met een veel jongere vrouw of van een oude vrouw met een veel jongere man werden immers door de wet toegestaan, maar werden door de volksopinie, vooral op het platteland, gewraakt.

Over de wijze waarop de charivari in het geval van een tweede huwelijk moet worden geïnterpreteerd bestaan geen eensluidende opvattingen. Volgens Burguière is de charivari bij een tweede huwelijk een reactie van de bevolking op de terughoudendheid van de Kerk tegenover hertrouw, met name van weduwen. Enerzijds werd, wanneer de Kerk de charivari veroordeelde, steeds herhaald, dat een tweede huwelijk van een weduwe was toegestaan, anderzijds bleef ze weigeren tweede huwelijken kerkelijk in te zegenen. De charivari speelde daardoor niet alleen de rol van 'rituel réparateur', in de zin van een herstel van het onrecht, de overleden echtgenoot, zijn kinderen en hun erfgoed aangedaan en van de verstoring van de 'circulation harmonieuse des femmes', maar tevens die van 'rituel compensatoire'. Waar de Kerk in gebreke bleef, werd op deze wijze de huwelijksband 'geheiligd'.⁶¹

Andere interpretaties van de functie van de charivari leggen minder nadruk op de negatieve houding van de gemeenschap. Zo worden het rondragen van poppen, die de geest van een overleden partner voorstellen en het maken van lawaai geïnterpreteerd als teken van agressiviteit of als magisch middel om de vijandige geest van de overleden partner te verdrijven. De makers van ketelmuziek traden volgens deze opvatting op om weduwen en weduwnaars te beschermen. Segalen legt eveneens de nadruk op de functie van het lawaai bij de charivari. Dit diende zowel publicitaire als magische doelen. Zoals aan elke statusovergang waren aan het huwelijk gevaren verbonden en het lawaai had ten doel dat gevaar in te dammen. Het lawaai werd geacht de ziel van de overleden echtgenoot op afstand te houden.⁶²

De Franse volkskundige Van Gennep benadrukte de betekenis van de afkoop en/of compensatiesom die meestal aan de plaatselijke jeugd moest worden betaald, opdat er geen charivari zou worden georganiseerd. Bij

een tweede of derde huwelijk werd het huwelijksritueel sterk ingekort en tot een kleine kring van genodigden beperkt. Het was dit verlies aan inkomsten of amusement dat de gemeenschap op de been bracht.⁶³ Een door Schrijnen vermeld gebruik, het aanbieden van huilbier, past goed in deze interpretatie. In oorspronkelijke vorm werd dit gebruik onder meer gevonden in plaatsen als Sittard, Beegden en Epe, waar de weduwnaar die met een jong meisje huwde of de jonge man die met een weduwe trouwde, het 'huulen', een vorm van ketelmuziek, afkochten door een traktatie op bier.⁶⁴

De Vlaamse volkskundige De Cock⁶⁵ meende dat de ketelmuziek oorspronkelijk aan hertrouwde weduwen of weduwnaars werd gebracht, met de bedoeling de geest van de eerste echtgenoot te verdrijven. Aangezien zowel bij de Grieken en Romeinen als bij de oude christenen het tweede huwelijk als ongewenst gold, zou de oorspronkelijk niet als een schande gevoelde ketelmuziek zich gemakkelijk uitgebreid kunnen hebben tot de bedrijvers van de als oneervol beschouwde daden. Schrijnen verzet zich echter tegen een interpretatie van ketelmuziek als middel om boze geesten, met name de geest van de eerste echtgenoot, die uit nijd de hertrouwde zou komen kwellen, te weren.⁶⁶

Sommige auteurs menen dat de charivari eerder tegen grote leeftijdsverschillen tussen huwelijkspartners was gericht dan tegen hertrouw als zodanig. In Italië bijvoorbeeld vond de charivari met name bij tweede huwelijken plaats, wanneer de leeftijdsverschillen tussen de partners groot waren of wanneer hertrouw om andere redenen van de sociale normen afweek.⁶⁷ Omdat hertrouw van een verweduwde met een jonge man of vrouw met name in het nadeel van de jongeren was, hun keuzemogelijkheden werden immers ingeperkt, waren het met name hun oordelen die bij de charivari zwaar wogen.

Veel van de animositeit tegenover huwelijken tussen partners van zeer uiteenlopende leeftijden werd niet veroorzaakt, doordat werd afgeweken van sexuele normen, maar moet worden beoordeeld tegen de achtergrond van de materiële problemen, waarmee de kinderen geconfronteerd konden worden. Met name ging het daarbij om huwelijken tussen oude mannen en jonge vrouwen, waarbij de volwassen kinderen uit het eerste huwelijk de rechten op het ouderlijk bedrijf werden ontnomen.⁶⁸

Het is goed erop te wijzen, dat de in de charivari tot uitdrukking gebrachte afkeuring van hertrouw in Scandinavië en in de Angelsaksische wereld zo goed als onbekend was. Segalen schrijft dit toe aan de andere positie van de vrouw, in casu de grotere gelijkheid, die het onnodig maakte nadrukkelijk de autoriteit van de man te bevestigen. Mogelijk is, dat het echtelijk leven buiten Frankrijk op een eerder moment aan de controle van de gemeenschap onttrokken was.⁶⁹

Hoe was de situatie op dit punt in Nederland? Volgens Meertens is het moeilijk uit te maken, of de ketelmuziek bij gelegenheid van een tweede huwelijk oorspronkelijk al of niet een vorm van volksjustitie is geweest.

Ketelmuziek kon immers in de functie van volksvermaak of eerbetoon voorkomen. Het gebruik om bij een tweede huwelijk een serenade met ketelmuziek te brengen was volgens hem in Nederland uitsluitend in de provincie Limburg bekend. De serenade eindigde pas, wanneer de bruidegom op bier had getrakteerd.⁷⁰ Vooral in Limburg heeft het huwelijk tussen verweduwen, ‘het “veur de tweede keer trouwen”’, altijd de bijzondere belangstelling van de gemeenschap getrokken. Mildheid en vergoelijkking streden in het oordeel van de gemeenschap met meesmulende opmerkingen om de voorsprong. Enerzijds heette het “Wooe anger luuj ein hart hubbe, hubbe zic geine stein”, anderzijds werd de vrijlust van de weduwnaar bespot in uitspraken als “as ouwe schure brenne, is het kwaod bluschen” en werd van een oude weduwnaar smalend beweerd dat hij net zo lang vrijde “as ein ert de trap aafrolt”.⁷¹

Bemoeienissen van de dorpsjeugd met het hertrouwen van weduwen en weduwnaars werden door Van der Ven nog in de jaren twintig van deze eeuw onder meer in Limburg gesignaleerd. In Sittard en omgeving werd deze vorm van dorpsjustitieel optreden met ‘rammelen’ betiteld. Vreemd genoeg beschouwden weduwen en weduwnaars in ondertrouw deze activiteit niet altijd als oneervol. ‘Ja, het komt meermalen voor, dat wederzijdsche familieleden van de huwelijks-recidivisten dapper meeslaan op potten en pannen en dat de aldus gehuldigden door het geven van tractaties of van drinkgeld (...) zich ervan verzekerd hebben dat de ketelfanfaronade niet tot één enkelen avond beperkt blijft. Onmiskienbaar hebben wij hier nog een zuiveren vorm van daemonen-afweer te signaleeren. Immers, in den bruidstijd zouden de geesten van de overleden eerste echtgenooten kunnen terugkeeren en manifesteeren tegen het sluiten van een tweede huwelijk. Daarom maar flink gehuuld, getoet, gerammeld, maar bovenal geklatscht! (= knallen met lange zweepen; FVP).⁷² Uit gegevens die door Van den Bergh werden gepresenteerd valt op te maken, dat nog in 1954 (in Itteren) en 1967 (Geulle) ketelmuziek tegen hertrouwende weduwen en weduwnaars is voorgekomen. In Staphorst kwamen vormen van ketelmuziek nog voor in 1942, 1948, 1954, 1964. Steeds betrof het gevallen waarin weduwnaars of weduwen niet trouwden met een persoon met dezelfde burgerlijke staat of met een ongetrouwde persoon van dezelfde leeftijd. Op initiatief van de dorpsjeugd werd in deze gevallen een ereboog opgericht, waar het bruidspaar onderdoor moest. Op deze wijze werd uitdrukking gegeven aan afkeuring en plagende spotternij, omdat men zich niet hield aan de ongeschreven regel, dat men iemand van eigen leeftijd huwde.⁷³

VIII.3.3. *Mannen en vrouwen*

Demografisch onderzoek wijst steeds opnieuw uit, dat mannen een grotere kans hebben om te hertrouwen dan vrouwen. Dit was ook voor de 19e-eeuwse statistici een bekend gegeven. In 1856 wees Van Voorthuisen

er bijvoorbeeld op, dat er in Nederland meer dan tweemaal zo veel weduwen als weduwnaars waren. Men zou daaruit kunnen afleiden, zo stelde hij, 'dat de laatsten minder getrouw zijn, of dat zij ligter tot een huwelijk overgaan, omdat de wereld hun het regt van initiatief in zaken van liefde toekent.'⁷⁴

Aspecten als de tendens tot idealisering van de overleden partner, verwijten van een gebrek aan loyaliteit tegenover de overleden partner en het op vage wijze betitelen van een tweede huwelijk als slechts sexueel gemotiveerd, spelen volgens Sandhop⁷⁵ bij de lagere hertrouwcijfers van vrouwen een centrale rol. Over het algemeen stond de publieke opinie negatief tegenover weduwen die meermaals hun kansen waagden. Het liefst zag men ze de herinnering aan hun eerste liefde in ere houden. Om deze reden trokken veel weduwen zich achter de kloostermuren terug.

Er zijn talloze aanwijzingen, dat inderdaad de positie van de weduwe danig afweek van die van de weduwnaar, dat er meer trouw van haar aan haar eerste echtgenoot werd verwacht dan van de man ten opzichte van zijn eerste vrouw.

Van de weduwe werd na het overlijden van de man verwacht, dat zij zich loyaal toonde ten opzichte van haar overleden man en hiervan, door over zijn dood te rouwen, in het openbaar blijk gaf.⁷⁶ De lange rouwtijd van vroegere generaties had tot doel de herinnering aan de doden levend te houden en de nabestaanden te weerhouden van de normale sociale betrekkingen. Volgens Snoep werd het in de 19e eeuw in het sociale verkeer niet alleen acceptabel geacht om te rouwen, maar werd het ook streng gecontroleerd. 'Door het dragen van rouwkleding, van rouwaccessoires, al naar gelang de graad van bloedverwantschap met de gestorvene, konden nabestaanden hun rouw manifesteren. Rouwdracht en ook de intensiteit ervan waren aan bepaalde termijnen gebonden en bovendien afhankelijk van de maatschappelijke positie. Voor mannen was de rouwdracht meestal minder ingrijpend dan voor vrouwen'. Nooit eerder dan in de 19e eeuw en nooit meer daarna werd, volgens Snoep, zo nadrukkelijk rouw bedreven: afspraken en codes betroffen kleding, sociale contacten en gedrag. 'In de etiquette boeken luidt het: 'let op, de wereld oordeelt juist wat de rouw betreft, streng! Willekeurige beperking baart opzien. Dat moet juist vermeden worden'.⁷⁷ Een tijdgenoot zag echter vooral schijnheiligheid in deze rouwgewoonten. 'Veronderstelt nu dat de dood haar of hem uit de netelige positie (die het huwelijk zijns inziens is; FVP) verlost, dan brengt de mode meê om zich daarover niet verheugd te toonen, maar over het verbroken juk der echtverbintenis moet geweend en gerouwd worden, overeenkomstig een vastgesteld tarief van stoffen en kleederen'. Ironisch beschrijft Martin de periodes van rouw voor de weduwe: zes weken van diepe rouw, zes weken innige droefheid, zes weken door de troost van vrienden verzachte droefheid, een periode waarin zij over de gebreken van het beminde voorwerp gaat denken en een periode van zachte wee-

moed, die 'volgens haar beweren, levenslang zal duren, dat is: zes weken'.⁷⁸

De rouwplicht was voor de vrouwen zwaarder dan voor de mannen. Dit kwam volgens Kok in hoofdzaak voort uit het feit, dat de weduwe zich voorheen zelf offerde. Het plaatsnemen van de weduwe op de doods-kist van haar overleden echtgenoot was de laatste steriele en symbolische handeling, overgebleven van het vroegere weduwenoffer.⁷⁹ Er was echter van aanzienlijke sociale en regionale variatie in rouwgebruiken sprake. In Twenthe rouwde de weduwe een jaar en zes weken, in het Friese Stiens niet minder dan 3 jaar,⁸⁰ terwijl vrouwen uit de Groninger boerenstand een rouw van 6 maanden in acht namen. De vrouwelijke rouwdracht zag er daar echter zo charmant uit, dat men mocht verwachten dat na deze periode 'het leven voor menige jonge weduwe een blijde keer nam'.⁸¹ In het Drentse Dalen werd over echtgenoten 13 maanden gerouwd. 'Een casus criticus evenwel, wanneer de jeugdige weduwnaar een tweede huwelijk wil aangaan vóór 't einde van den rouw over zijne eerste echtvriendin! De droefheid over de ontslapene behaalt hier echter de zege en de hertrouwende echtgenoot gaat inmiddels voort zich in 't rouwgewaad te kleeden, tot dat de dertien maanden zijn verstreken. Maar ook de jonge vrouw verwisselt hare bontkleurige garderobe met het doodsche, sombere rouwkleed. 't Oorijzer wordt geheel met zwart omwonden zodra de ambtenaar van den burgerlijken stand, zijn "in naam der wet" over hare verbintenis met den weduwnaar heeft uitgesproken. 't Jonge vrouwtje rouwt derhalve over haar mans eerste echtvriendin'.⁸²

Niet alleen uit de rouwgebruiken, de liturgische praktijk en de kerkelijke leer viel af te leiden, dat de hertrouw van een weduwe met grotere kracht werd afgewezen dan die van de weduwnaar. Voor de vrouw bestond er daarnaast een juridische barrière die bij de man ontbrak. In het 19e-eeuwse familierecht verlangde de wet immers van de vrouw, wier huwelijk door de dood was ontbonden, voor het aangaan van een nieuw huwelijk het verlopen van 300 dagen sedert de ontbinding van het vorige huwelijk. De ratio van deze bepaling was de voorkoming van 'confusio sanguinis' of kroostverwarring. Men wilde dat de status van kinderen die (nog) verwekt waren in het inmiddels ontbonden huwelijk, duidelijk zou zijn. Het waren wettige kinderen van de overleden of gescheiden echtgenoot van de moeder. Men wilde verhinderen dat een kind, dat tijdens een vroeger huwelijk verwekt was, zou worden geboren tijdens een volgend huwelijk en daardoor een wettig kind zou zijn van de nieuwe echtgenoot van de moeder. De mogelijkheid uitzonderingen op deze regel toe te staan, bijvoorbeeld in het geval de vrouw voor de 300ste dag was bevallen, was door de regering, met een beroep op 'les bonnes moeurs et la décence' zelfs expliciet afgewezen.⁸³

Vanzelfsprekend zijn voor de geringere hertrouwgeneigdheid van de vrouw niet alleen de opvattingen over positie en taak van de *weduwe* van belang. Er zijn evenzeer aspecten die eigen zijn aan de rolopvattingen

en taken van de man, die deze er eerder toe brengen voor een tweede huwelijk te kiezen. Met name is hier van belang, dat de man de zorg van de vrouw voor huishouding en kinderen niet kon missen.

Veel mannen voelden de noodzaak een vrouw in huis te hebben die zorg droeg voor de thuiswonende kinderen van jonge leeftijd; een tweede huwelijk voldeed aan die behoefte. Een duidelijke illustratie daarvan is te vinden in de door Hora Adema opgetekende levensgeschiedenis van de ouders van de in 1893 in Leeuwarderadeel geboren Saar Laverman. Haar vader was zeer snel na het overlijden van zijn eerste vrouw, die hem twee kinderen naliet, hertrouwd en ook deze tweede vrouw stierf binnen twee jaar. Voor het 30e jaar was hij dus al tweemaal weduwnaar. Toen hij de toekomstige moeder van Saar tegen het lijf liep zei hij: 'Marie, wil je met me trouwen?' en 'ik moet een vrouw hebben en de kinderen een moeder'.⁸⁴ Uit een heel andere sociale groep was Dr. J. Rutgers afkomstig. Over hem schrijft Röling dat hij zijn tweede vrouw Mientje Hoitsema huwde, omdat hij iemand nodig had voor de kinderen.⁸⁵

Verzorging van de man zelf was een andere reden om te hertrouwen. Hooiberg, de in 1809 geboren amanuensis van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden beschrijft dat hij na het overlijden van zijn vrouw in de problemen kwam: 'Mijne vrouw had huisgehouden; ik had steeds de zorg in en voor het huishouden aan haar toevertrouwd en nu stond ik als *weduwnaar* als het ware tusschen twee vuren. Ik moest óf als vrijgezel gaan leven, óf iemand opzoeken, die haar plaats als huishoudster zou vervangen'.⁸⁶

Ook voor vrouwen kon zich de noodzaak van een nieuw huwelijk voordoen. Een in het laatste kwart van de vorige eeuw geboren Rotterdamse vrouw, wier man overleed na de Eerste Wereldoorlog, vertelde: 'Tja en daar zat ik dan. Met drie kleine kinderen en een uitkering van zes gulden in de week. Daar kon je natuurlijk niet mee rond komen, maar ging je dan wat bijverdienen dan moest het niet te veel zijn, want anders werd er weer afgetrokken (...). Ik trok bij moeder in, ook omdat er iemand op de kinderen moest passen als ik naar m'n werk was (...).' Wanneer de vrouw na enkele jaren weer zelfstandig woont en een kostganger in huis neemt, wordt zij door deze ten huwelijk gevraagd: 'Ik stemde in dat huwelijk toe, omdat ik een vader voor m'n kinderen wilde en ook wel omdat ik in geen geval ooit nog eens afhankelijk wilde zijn van m'n ouders'.⁸⁷ Op het einde van de 19e eeuw bleken de vrouwen van Maastrichtse arbeiders zich soms uit economische nood tot een nieuw huwelijk gedwongen te voelen. 'De meeste arbeiders stierven met 35, 40 jaar van het vergif wat ze in de industrieën insloekten. Die op de Sphinx noemden ze pottemannetjes en dan zongen ze; treut dich ene potteman dan krijgste nog ene tweede man (...). Omdat die zo jong stierven. En die weduwwrouwen moesten zich een nieuwe nemen, want ze kregen niks'.⁸⁸

Het was echter niet uitsluitend of niet vooral de zorg voor de kinderen die mannen eerder dan vrouwen tot een huwelijk dwong. Met name in

de traditionele, agrarische samenlevingen en meer in het algemeen in een samenleving waarin gezinsbedrijven een dominante positie innamen, was er een economische noodzaak om te hertrouwen. Segalen benadrukt, dat in een dergelijke situatie de vrouw een noodzakelijk element van de bedrijfsvoering vormde, omdat de gezinsgewijze organisatie van de arbeid op een complementariteit van de arbeid van man en vrouw berustte. Bovendien bestond er een taboe op arbeid van de man in het huishouden; 'aucun homme ne remplacerait une femme pour la cuisine quotidienne, pour la lessive, pour les soins au poulailler, au potager. Un ensemble de surnoms existe qui tournent en dérision celui dont la masculinité se perd dans les travaux essentiellement féminins (...)'. Dit 'verbod' op de uitvoering van huishoudelijke taken door de man, kan volgens Segalen verklaren, dat oude weduwnaars, die geen kinderen meer te verzorgen hadden, vaker en sneller hertrouwden dan weduwen. Hertrouw vond des te sneller plaats, wanneer de weduwnaar geen vervangende oplossing had. De landbouwer die dienstmeiden had kon waarschijnlijk gemakkelijker de tijd nemen bij de keuze van een nieuwe partner dan de dagloner die alleen leefde. De situatie van de jonge weduwe was anders: 'il n'existe pas ce tabou réciproque qui pèserait sur un domaine d'activité spécifiquement masculin. Si la femme peut le faire, la communauté l'accepte'. De arbeid vond vaak in samenwerking met andere gezinnen plaats en betaalde arbeidskrachten konden de plaats van de overleden echtgenoot innemen. De weduwe kon eveneens rollen vervullen die specifiek voor mannen waren gereserveerd. Men zou kunnen stellen, aldus Segalen, dat als de weduwe zichzelf kon redden, zij niet naar een nieuwe echtgenoot hoefde om te zien. 'Son remariage ne serait dicté que par la situation sociale, économique et juridique dans laquelle elle se trouve à son veuvage'.⁸⁹

In de Nederlandse gezinsbedrijven deed zich dezelfde situatie voor. Op het oude platteland had het produktieve werk buiten voorrang op het meer consumptieve werk in het huishouden. De man werd voor het eerste beter geschikt geacht dan voor het tweede en vrouwenwerk en de vrouw werden ondergeschikt geacht aan mannenwerk en de man. De vrouw was wel van al het werk op de hoogte en nam indien nodig het werk van de man over; omgekeerd gold dat echter niet.⁹⁰ Onmisbaar noemde Coronel zelfs de vrouw en overbodig de man onder de Middelburgse gezinnen uit de klasse van de neringlozen en bedielden. Velen wisten volgens hem met weinig goed uit te komen en dat gold met name de weduwen, die met vele kinderen waren achtergebleven: 'Zij leveren wel het sprekendst bewijs, hoe weinig de man in het huishoudelijk leven in aanmerking komt. Bij velen ontwaarde ik, dat na den dood van den man hun zedelijk en stoffelijk bestaan en dat hunner kinderen merklijk ten gunste was veranderd, en menigmaal moest ik de geestkracht van dat zwakke en verzwakte geslacht bewonderen, als ik zag met welk eene onverdrotene volharding zij tegen alle hinderpalen en tegenspoeden opwerkten en door eene buitengewone inspanning van krachten in het onderhoud van een talrijk kroost voorzagen'.⁹¹

Dat voor vrouwen de weduwstaat zelfs voordelen bood boven die van gehuwde vrouw, werd dan ook door verschillende auteurs verkondigd. Dat was niet te verwonderen in een maatschappij, waarin de gehuwde vrouw goeddeels rechteloos was en alleen de man gezag had over de kinderen en kon beslissen over hun verzorging, opvoeding en verblijfplaats. Het weduwschap was dan wel een droeve gebeurtenis en bracht een verslechterring van de materiële levensomstandigheden met zich mee, het was toch ook een bevrijding. De weduwe herkreeg het beheer over het vermogen, het herstel van handelingsbekwaamheid en de voogdij over de kinderen. Tevens werd er volgens gewoonterecht voor de weduwe 'gezorgd', bijvoorbeeld doordat een (klein) deel van het vermogen voor haar bestemd was en zij het vruchtgebruik van de erfenis had of woonrecht behield. Bij hertrouwen kwamen deze rechten op losse schroeven te staan.⁹² Elise Haigh-ton merkte zelfs op, dat er voor de vrouw niets mooiers was dan weduwe te zijn. Als ze ongehuwd was, mocht ze immers geen moeder zijn en als ze gehuwd was miste ze elke persoonlijke vrijheid: 'Eerst na de dood van den echtgenoot is de vrouw werkelijk mensch; heeft ze vrijheid van beweging, mag ze haar geld beheeren, en krijgt ze recht op haar kinderen'.⁹³ Ook Hufton spreekt van een positieve positieverandering van de weduwe. Zij kreeg het beheer over het eigendom en de zeggenschap over kinderen, kon vrij beslissen over haar bestemming, zonder dat echtgenoot of familie daar wat over te zeggen hadden. Zij kon van haar vrijheid genieten of zich opnieuw op de huwelijksmarkt begeven en in dat geval haar eigen persoonlijke keuze maken. Aan andere weduwen verschaften de kloosterorden onderdak en een levensonderhoud, kameraadschap en een gevoel van maatschappelijke nuttigheid.⁹⁴

Zeker vergeleken met de nooit-gehuwde vrouw had de weduwe voordelen. Zij had drie verschillende familiegroepen, waar ze in principe een beroep op kon doen voor hulp: haar eigen familie, de familie van haar man en haar kinderen. De samenleving als geheel achtte het min of meer een plicht om haar ondersteuning te geven.

De onafhankelijkheid van de weduwe kon wel eens zoveel groter zijn dan die van een gehuwde vrouw, dat ze alleen dan wenste te hertrouwen, wanneer specifieke economische omstandigheden haar daartoe dwongen. Het is dan ook zinvol aan deze factor ruime aandacht te schenken.

VIII.3.4. *De betekenis van sexe en beroep voor de hertrouw*

Toen Cabourdin in 1978 als een van de eersten een overzichtsartikel publiceerde over hertrouw in historische populaties, noemde hij als een der lacunes van het onderzoek de 'variabilité du phénomène de remariage selon les catégories sociales'.⁹⁵ In feite is naar de invloed van het beroep op hertrouw weinig systematisch onderzoek gedaan. Voor een deel hing dit samen met de geringe aantallen waarnemingen, waarover men veelal de beschikking had. Waar studies zich beperkten tot een enkele gemeen-

schap, werd er veelal expliciet vanuit gegaan, dat alle leden daarvan tot een enkele groep (boeren, arbeiders) behoorden. Voor enkele sociale groepen waren wel theoretisch uitgewerkte verklaringen van gedrag voorhanden, doch ontbraken empirische gegevens die de theorie konden schragen. Voor urbane groepen is de situatie in beide opzichten minder gunstig. We zullen daarom met name agrarische samenlevingen bespreken. Veel van wat besproken wordt was echter ook buiten deze gemeenschappen van toepassing.

Met name Segalen is uitvoerig ingegaan op de positie van de weduwe in de agrarische samenleving. Volgens haar is met name voor de vrouwen van dagloners de weduwstaat een bijzonder kritieke toestand. Meer dan de helft van het gezinsinkomen verdween bij het overlijden van de man, omdat de salarissen van de vrouw lager waren dan die van de man. De weduwe die de zorg voor de kleine kinderen had en zonder bestaansmiddelen zat, was nauwelijks een interessante partij te noemen. Vrouwen die elders waren geboren zullen geneigd zijn geweest naar hun geboorteplaats terug te keren of een baan in de stad te zoeken, omdat niets hen nog aan hun woonplaats bond.⁹⁶ Men kan aannemen dat de noodzaak een verzorgster van kinderen en huishouden te vinden de weduwnaar tot een hernieuwd huwelijk dwong. Er waren bovendien situaties denkbaar, dat hertrouw een economische noodzaak was, namelijk waar de landarbeid in gezinsverband werd verricht. In Nederland was dat bijvoorbeeld het geval in de Zuidoosthoek van Drenthe, waar veel veenarbeiders tweede en verdere huwelijken aangingen. 'Eene onderstelling, dat dit heenwijzen kon op het afsterven van vele vrouwen op jeugdigen leeftijd werd echter door geen enkele positieve verklaring gesteund'. Petrus Hendrik Roessingh, predikant bij de Nederlandsch Hervormde Gemeente te Emmen bevestigde voor de Enquête-commissie van 1890, dat verveners slechts woningen verhuurden en werk gaven aan mannen, wanneer ook de vrouw aan het turfsteken meedeed. Dit noodzaakte de mannen om spoedig tot hertrouw over te gaan.⁹⁷

Voor de vrouw die na de dood van haar man aan het hoofd van een agrarisch bedrijf kwam te staan was de situatie niet onmiddellijk kritiek. Afhankelijk van de exploitatiewijze, met name van het vigerende pachten- en erfrechtstelsel, kon ze dat echter wel worden. In sommige regio's kon de weduwe de pachtovereenkomst voortzetten, op voorwaarde dat zij niet hertrouwde en een kuis leven leidde. Sommige huurcontracten in de Friese kleistreek bevatten de bepaling, dat bij eventueel hertrouwen van de overlevende van de huurders, de pacht op de dag van het huwelijk eindigde, wanneer dit huwelijk zonder toestemming van de eigenaar werd aangegaan. De eigenaar had er veel belang bij om te regelen, wie hij als nieuwe boerin of nieuwe boer op zijn plaats kreeg.⁹⁸

Gaunt en Löfgren schenken eveneens veel aandacht aan de positie van

de weduwe en weduwnaar in de agrarische samenleving. Hun referentiepunt waren de Scandinavische landen. De arbeidsverdeling in het boerenbedrijf was gebaseerd op een complementariteit van sexe-specifieke rollen. Bij de vorming van een nieuwe produktie-eenheid werd niet alleen aan de materiële basis voor het huishouden veel aandacht besteed (bruidsschat, erfrecht) maar er werd tevens op gelet dat er een partner gevonden werd 'who could supply the required cultural expertise and ability of the opposite sex'. Zonder de hulp van een partner van de andere sexe kon een weduwe of weduwnaar zijn bedrijf niet lang gaande houden. Deze economische complementariteit was volgens Gaunt en Löfgren de belangrijkste reden voor de vaak snelle huwelijken van weduwnaars uit de boerensector. Het alternatief, het inhuren van arbeidskrachten, was duurder en bood een minder zekere oplossing. Wel bestaan er aanwijzingen, dat het in Scandinavië in het laatste deel van de 19e en het begin van 20e eeuw steeds gebruikelijker werd voor boeren in weduwstaat een huishoudster in te huren.⁹⁹

Een treffende weergave van de onmisbaarheid van man én vrouw binnen een familiebedrijf vinden we in Hildebrand's 'De Noordhollandsche boerin'. Gees Riek worden daarin de volgende woorden in de mond gelegd: 'Zy betuigt een goed man aan hem te hebben en zou hem niet graag misschen; en aan die waarheid moet gy niet twyfelen, al verneemt gy dat zy, by eventueel overlijden van haar Dries, binnen 't jaar met haar knecht trouwt, een jong borst, die zy er nooit op heeft aangekeken, byna zoo oud als haar oudste zoon, – niet omdat zy volstrekt een man, maar omdat de boerdery een boer moet hebben'.¹⁰⁰ Voor een meer recente periode geeft Klokman een goede indruk van de situatie, die door het overlijden van de man op een agrarisch bedrijf kon ontstaan. 'Een paar jaar geleden stierf de boer van Lankhorst. Garretjen bleef achter met den knecht en iedereen riep: 'hoe mot dat met de boerderieje gaon?'; over Garretjen werd niet gerept.' Hulp van een ongetrouwde broer van haar man mocht niet baten en toen aan de boerin gevraagd werd of zij wel voor de bij haar te werkgestelde knecht zegels plakte werden de problemen teveel. Op een morgen riep Garretjen haar knecht Tönnis en zei: 'Tönnis, wa'k zeggen wil, wie mosten maor trouwen, dan wazze wie van dat smerige plekken af. De knecht antwoordde: 'Boe, dat ha'k ook al edoch (...) maor van wège da'j zo'n mooi gedoete (boerderij) hebt, wo'k 't niet zeggen'.¹⁰¹ Ook op de Veluwe was het eerder regel dan uitzondering dat de boer, wanneer zijn vrouw kwam te overlijden, spoedig een tweede huwelijk sloot, omdat de boer een verzorgster van zijn gezin, van huis en hof nodig had. Een ziekelijke vrouw was voor hem een handicap en klopte de dood aan de woning, dan betekende dit voor de boer in zekere zin een opluchting. Hertrouwen was in het algemeen een kwestie van enkele maanden en hierbij was de boer zeer praktisch in zijn keuze.¹⁰²

De rigiditeit van het mannelijke rollenpatroon maakte de situatie voor de weduwnaar daarbij over het algemeen wat moeilijker dan die van de

weduwe. Er waren veel meer gevallen waarin vrouwen de taken van de man overnamen dan vice versa. De positie van de weduwe was in de patriarchale boerensamenleving zeer ambigue. Enerzijds was die positie sterk, doordat ze hoofd was zowel van het huishouden als van het bedrijf, anderzijds was de heersende ideologie er een van mannelijke suprematie en controle. Gaunt en Löfgren noemen het dan ook niet verrassend, dat haar positie tot problemen leidde en 'to a large extent was surrounded by social rituals and folk beliefs (...). Many mourning customs focus on the proper behaviour of the widow rather than of the widower. Great care was taken in pointing out her special position in terms of dress, social behaviour and plans for remarriage'.¹⁰³

Sogner en Dupâquier brengen de verschillen tussen de hertrouwfrequenties van boeren en hun achterblijvende echtgenotes in verband met de controle over en de overdracht van eigendommen. Een weduwnaar kon, ongeacht zijn sociale positie, zijn vaste plaats in het huishouden behouden wanneer hij hertrouwde; de situatie lag voor een weduwe van een keuterboertje of pachter anders. In het algemeen hertrouwden weduwen die eigenaar waren in mindere mate dan weduwen van pachters. Deze laatsten waren echter aantrekkelijke partners voor mannen die na het huwelijk hoopten de pachtovereenkomst op hun naam te krijgen. De nieuwe echtgenoot was in staat in zijn levensonderhoud te voorzien in ruil voor zijn arbeid en voor de treurende weduwe stonden de behoeften van het bedrijf centraal. Een echtpaar aan het hoofd van een boerderij was nodig, omdat de taak van de man niet door een knecht kon worden vervuld. Een knecht miste de toewijding, het verantwoordelijkheidsgevoel en de autoriteit die nodig waren voor het beheer, hij was te duur of domweg niet te krijgen. Bovendien kon hertrouw een middel zijn om een opvolger voor het bedrijf te krijgen.¹⁰⁴

In Neder- en Opper-Oostenrijk ging in de 19e eeuw, wanneer de boer stierf voor zijn zoon oud genoeg was om te huwen en het bedrijf over te nemen, de leiding van het bedrijf over op de weduwe. De overdracht aan de vrouw was een mogelijke bron van conflicten: 'those widows who married again might have encountered a conflict of interest with the presumptive heir, who had to reckon at best with not being able to lay hands on his inheritance for a considerable time, and at worst, should the woman have children from her second marriage, with likely usurpation by an heir chosen from among these. Faced with this prospect, the heir presumptive from the first marriage very often left the farm at the remarriage of the mother'. Het gebeurde slechts zelden dat een weduwe of weduwnaar voor een lange periode aan het hoofd van een bedrijf stond. De betreffende persoon hertrouwde of vond een erfgenaam. 'Usually in a rural household the central roles of two adults, one male, one female, had to be filled permanently because of a domestic economy where the family as a whole engaged in the production process. But under certain conditions of labour organization this compulsion to fill the roles within the household might be less

pronounced'. Bepalend hiervoor waren factoren, als de economische capaciteit van de boerderij, duidelijk omschreven erfrechten en de situatie in het huishouden. Waar een minder uitgesproken arbeidsdeling tussen de sexen bestond, was de noodzaak voor een weduwe om te hertrouwen veel geringer.¹⁰⁵

Gaunt en Löfgren bespreken afzonderlijk de situatie van de vissers, een beroepsgroep die zich van die van de boeren onder meer onderscheidde, doordat ze in de pre-industriële periode veel minder kapitaalafhankelijk was. De dood van de partner leidde aldaar dan ook niet tot problemen over het beheer van het kapitaal of de verdeling van de goederen, maar wel was een snel nieuw huwelijk voor de weduwnaar noodzakelijk, omdat de traditionele visserij gebaseerd was op nauwe samenwerking tussen man en vrouw. De positie van de weduwe was slecht en in vele vissersgemeenschappen bestonden speciale pensioenvoorzieningen voor weduwen, die erop neer kwamen dat zij en haar kinderen een deel kregen van de vangst van andere vissers, veelal van de vangst van de bemanning, waarvan haar echtgenoot deel had uitgemaakt. In andere agrarische gemeenschappen bestonden soortgelijke vormen van gemeenschappelijke hulp, die een belangrijk deel vormden van de 'moral economy' van de gemeenschap en sociale en economische steun boden aan weduwen zonder middelen.¹⁰⁶

Hoe was de situatie buiten de agrarische sector? Het best in staat om in te spelen op de mogelijke dood van de man waren vrouwen met kleine gezinsbedrijven in de handel en dienstverlening, als cafés, bars, pensions, bakkerijen, etc. In dit soort zaken kon de vrouw relatief eenvoudig haar inkomen verdienen en haar kinderen konden erin getraind worden daarbij behulpzaam te zijn. Voor het merendeel van deze activiteiten gold, dat ze geen zware spierkracht vereisten en dus zonder mannelijke hulp konden worden uitgevoerd.¹⁰⁷ Van Houten, die de zelfstandigheid van vrouwen hoog in het vaandel had staan, wees in de 19e eeuw herhaaldelijk op de relatief gunstige positie van vrouwen met een eigen bedrijf, wanneer zij eenmaal in weduwstaat geraakten. 'Waar man en vrouw deelgenooten zijn in hun maatschappelijken arbeid en beide in hetzelfde bedrijf werkzaam en daarmede op de hoogte zijn, blijft de kostwinning, ook al sterft de man. Meestal zijn in deze bedrijven twee personen nodig en heeft eene weduwe, die een bedrijf uitoefent, eene groote kans om te kunnen hertrouwen. Maar ook afgescheiden van deze kans is zij verzorgd. Als één het bedrijf alleen waarnemen moet, kan de vrouw dit in de regel nog beter dan de man. In dezen kring heeft men dus geene hulpeloze weduwen. Ook waar man en vrouw beide zelfstandig inkomsten verwerven, is eene weduwe niet hulpeloos. Wel vervallen dan bij den dood van den man diens inkomsten, maar tevens wordt het huishouden daardoor veel goedkoper. (...) Door alle onnoodige uitgaven te vermijden, kunnen zulke weduwen zich in den regel vrij goed redden'.¹⁰⁸

Moelijker lag in het algemeen de situatie voor de weduwe van een am-

bachtsman. Gespecialiseerde ambachtelijke beroepen vormden zowel door de technische vereisten als door de ermee verbonden soorten van sociale relaties typische mannenwerelden. Het nagelaten bedrijf vormde wel een beginkapitaal, maar een eenvoudige economische rekensom leerde, dat men beter een patroon in het atelier kon hebben dan een leerling of knecht. Afhankelijk van haar leeftijd kon de weduwe verschillende strategieën volgen: zij kon zich terug trekken en de zaak aan zoon of schoonzoon overdragen, zij kon het bedrijf sluiten en een andere bron van inkomsten zoeken, of zij kon een knecht huwen en die patroon maken. In vele gevallen was de weduwe dan ouder dan de nieuwe echtgenoot.¹⁰⁹ Een huwelijk met een weduwe van een ambachtsmeester betekende voor jonge gezellen dat men zich de kosten, gemoeid met het verwerven van een meesterpositie: voorraden, werktuigen, een werkplaats, kon besparen. Hoewel dergelijke huwelijken, die op koele berekening en opportunistische overwegingen waren gebaseerd, in de volksmond en in de zegswijzen sterk werden afgekeurd, was men niet ongevoelig voor de pluspunten van een dergelijke verbintenis.¹¹⁰

Vrouwen uit de adel of gehuwd met dominees hertrouwen in de 17e, 18e en 19e eeuw in Scandinavië na verweduwing in veel geringere mate dan boeren. Waarschijnlijk was de economische situatie van de adel zo gunstig dat hertrouw niet nodig was. Onder predikanten bestond in de noordelijke landen de traditie, dat de opvolger van een overleden predikant ertoe verplicht was ofwel de weduwe ofwel haar dochter te huwen.¹¹¹ Er bestonden echter meer arbeidsplaatsen, waaraan een dergelijk familieright was verbonden. In Lonneker geschiedde bijvoorbeeld nog tientallen jaren na 1800 de keuze van de schoolmeesters soms onder de voorwaarde, dat de uitverkorene de weduwe van zijn voorganger huwde.¹¹²

Hoe was de positie van de verweduwen uit de stedelijke arbeidersklasse? Grigg meent dat verklaringsmodellen, die berusten op de stelling dat het voor huishoudens noodzakelijk is een echtbaar als hoofd te hebben, voor stedelijke samenlevingen veelal niet bruikbaar zijn. Dit heeft onder meer te maken met het karakter van bezit en eigendom in de steden. Anders dan in agrarische gemeenschappen was het gebruikelijk en gemakkelijk om het huis van de werkplek en het eigendom van het gebruik van produktiemiddelen te scheiden. Een weduwnaar kon, wanneer hij geen kinderen tot last had, als onderhuurder huisvesting krijgen en een weduwe had niet altijd een echtgenoot nodig om haar te helpen bij de exploitatie van haar bezittingen. In de steden waren velen voor hun levensonderhoud slechts van hun eigen arbeid afhankelijk. Voor hen betekende een huwelijk slechts dan een verbetering van hun welstand, wanneer dat een nieuwe bron van inkomen opleverde en niet wanneer de mogelijkheden tot exploitatie van het bestaande bezit groter werden. De vooruitzichten van de oudste zoon waren in de stedelijke omgeving veel minder afhankelijk van de hertrouw van de weduwe of weduwnaar. Stedelijke huishoudens kon-

den in principe onbeperkt worden uitgebreid, bezittingen en produktiemiddelen waren gemakkelijker te verdelen, te delen of te transporteren en de economische mogelijkheden hielden er eerder gelijke tred met de groei van de bevolking.¹¹³

De situatie was problematischer wanneer er kinderen waren. Ook dan was echter een oplossing mogelijk door een huishoudelijke hulp te nemen of een beroep op familieleden te doen. Niet voor iedereen was het echter even gemakkelijk dergelijke hulp te krijgen.

Op basis van gegevens voor Glasgow anno 1855 concludeerde Drake, dat weduwen uit de stedelijke arbeidende klasse, doordat zij weinig of geen bezit hadden, in een aanzienlijk slechtere positie verkeerden dan weduwnaars; de concurrentie van ongehuwde vrouwen was in deze gevallen te groot. Weduwnaars konden in deze situatie nog huwen met vrouwen van zeer uiteenlopende leeftijden en met nog niet eerder gehuwde vrouwen en zelfs een hoog kindertal maakte hen als partner volstrekt niet kansloos.¹¹⁴

De studie van Knodel en Lynch is een van de weinige die het mogelijk maken hertrouwpatronen voor verschillende beroepsgroepen echt te vergelijken. Zij onderscheidde 12 beroepsgroepen, deels op basis van theoretische overwegingen of empirisch onderzoek, namelijk wanneer er een relatie met demografisch gedrag te verwachten viel, deels op basis van hun relatieve omvang. De betreffende beroepsgroepen waren te combineren tot drie meer omvattende categorieën, die min of meer gemeenschappelijke, sociale en economische kenmerken hadden. Zowel voor boeren en loonarbeiders, als ambachtslieden en geschoolde arbeiders werden, nadat de gegevens waren gestandaardiseerd voor leeftijd bij en periode van verweduwing, ongeveer even hoge hertrouwcijfers aangetroffen. Opvallend hoog was het cijfer voor vrouwen die weduwe van een visser waren, terwijl vrouwen, die weduwe waren van een loonarbeider relatief lage hertrouwcijfers hadden.¹¹⁵

VIII.3.5. *Financiële regelingen voor weduwen*

Voor een weduwe had het overlijden van de man vooral gevolgen op het vlak van de economische ondersteuning. Hoe loste men de problemen met de handhaving van de levensstandaard op?

In 1899 telde Nederland 178.443 weduwen en 3.740 gescheiden vrouwen; in 1909 waren deze aantallen toegenomen tot respectievelijk 186.735 en 6.102. Uit de beroepstellingen van deze jaren, voor eerdere tijdstippen zijn de gegevens niet voorhanden, weten we, dat respectievelijk 54.407 en 54.280 weduwen en gescheiden vrouwen opgaven een beroep uit te oefenen. Vanzelfsprekend zijn niet alle werkende vrouwen bij deze telling als zodanig geregistreerd, omdat zij seizoenarbeid verrichtten of onre-

gelmatig werkzaam waren, maar men kan op grond van deze cijfers wel concluderen, dat slechts een klein deel van de weduwen en gescheidenen een beroep uitoefende: in 1899 29,9%, in 1909 28,1%.¹¹⁶ Weduwen bleken met name werkzaam in de bouwbedrijven, metselaars-, schilders- en timmerzaken, die vermoedelijk na de dood van de man door de weduwen werden voortgezet onder toezicht van zoons of meesterknechts, bij de wagenmakerijen (idem), in de drukkersbedrijven, eigenaressen van kleine drukkerijen, in de metaalbewerking, hoofden van na de dood van de man door de weduwe voortgezette smederijen en als eigenaresse van meelmolens, broodbakkerijen en vleeshouwerijen. Vele weduwen bleken een winkel te drijven. Zeer groot was het aantal weduwen dat werd aangetroffen als eigenares van hotels, cafés, koffie- en bierhuizen, maar vooral als kamerverhuurster en pensionhoudster.

Een ander onderzoek leerde, dat rond hetzelfde tijdstip slechts 2/5 deel van de in werkplaatsen arbeidende weduwen alleen op eigen verdiensten was aangewezen.¹¹⁷

Beide gegevens maken duidelijk, dat veel weduwen geen inkomsten aan beroepsuitoefening ontleenden en dat het gezin slechts voor een deel afhankelijk was van de door de weduwe uit arbeid verworven inkomsten. De combinatie met de zorg voor kinderen en het huishouden kon werk onmogelijk maken, behalve in de vorm van relatief laag-betaald thuiswerk¹¹⁸; ouderdom, ziekte of gebreken maakten werk onbereikbaar of de werkgelegenheid bood geen ruimte voor deze groep. Hoe kwamen deze weduwen in deze situatie aan inkomsten voor zichzelf en hun kinderen? Een grote variëteit aan strategieën kon door weduwen worden gevolgd. Een bron van inkomsten werd gevormd door naaiwerk, wassen, borduurwerk voor anderen. Verkoop van eigengemaakte producten en het opnemen van kostgangers vormden andere mogelijkheden. De lonen van de kinderen konden een belangrijke bron van inkomsten zijn. Voor de grote burgerij bestond de mogelijkheid te leven van de vermogens of bezittingen.

In de 19e eeuw en nog lang ook in de 20e eeuw was de financiële situatie voor de grote meerderheid van de weduwen echter zodanig ongunstig, dat men op armenzorg was aangewezen. Met ingang van 1855 werden door de landelijke overheid adviezen gegeven over de maximale hoogte van de onderstandsbedragen. Weduwen met kinderen bleken eenzelfde bedrag te ontvangen als gehuwden met kinderen.¹¹⁹ In Den Bosch ontvingen de bedeelde weduwen in 1855 al naar gelang het kindertal 20 of 40 cent per week meer dan de weduwnaars en circa evenveel meer als de gehuwden met gelijke kindertallen. De ongehuwden ontvingen echter een groter bedrag, omdat men ervan uitging, dat de verweduwen over het algemeen wel in staat waren zich via huisindustrie of anderszins enige inkomsten te verwerven. In 1870 ontvingen de weduwen beneden de 60 jaar echter minder dan de weduwnaars.¹²⁰

Weduwen vormden een belangrijk deel van de totale groep bedeelden. In het begin van de 19e eeuw werden in Alkmaar en Amsterdam¹²¹ door

respectievelijk de hervormde diaconie en de voorloper van het burgerlijk armbestuur vooral weduwen bedeed. Twee van de drie weduwen werkten wel, maar konden als spinster, naaister, werkster, etc. niet genoeg verdienen om in leven te blijven. De bedeede mannelijke gezinshoofden hadden meestal een aantal nog jonge kinderen. Uit Delft en Amersfoort werden in het midden van de vorige eeuw soortgelijke berichten ontvangen.¹²² Vooral weduwen met jonge kinderen konden bij veel instellingen terecht. Gegevens voor Den Haag over 1855 wijzen uit, dat aldaar bijna de helft van de vaste bedeeden bestond uit weduwen met of zonder kinderen. Van de rooms-katholieke bedeeden was in 1890 47% weduwe of weduwnaar zonder kinderen en 14% weduwe of weduwnaar met kinderen.¹²³

In Amsterdam gaf in de jaren 1881-90 22 tot 46% van de bedeeden bij het Burgerlijk Armbestuur als oorzaak van de armoede op, de weduwstaat met de zorg voor jonge kinderen.¹²⁴ Ook in handboeken voor de armenzorg beschouwde men de hulpbehoevende weduwen als een groep die tot de vaste bedeeden gerekend mocht worden. Een onvoorwaardelijke reden voor steun was de weduwstaat echter niet. Het armbestuur moest wel steeds in aanmerking nemen of de 'bloedverwanten, en vooral de kinderen die eenen gevestigden staat hebben bereikt, bij magte zijn om in de eerste plaats te helpen'.¹²⁵ De door de kerken gegeven onderstand zag men het liefst beperkt tot die weduwen, die kinderen beneden de 12 jaren hadden en deze steun diende op te houden wanneer de weduwe hertrouwde.¹²⁶ Onvoorwaardelijke steun stond evenmin de commissie die voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen het vraagstuk der armenverzorging onderzocht, voor ogen: 'Waakzaamheid blijft in al die gevallen plicht, vooral bij het steunen van weduwen, die dikwijls minder praatziek en bedelachtig zouden zijn, ware het niet, dat de onderstand haar ijver minderde, en zij zich tevreden stelden met een loon, dat eer een aalmoes mag heten'.¹²⁷ Uitsluitend die weduwen, die al vroeg hun echtgenoot hadden verloren en niet over andere middelen beschikten, hadden onbeperkt recht op onderstand. Behoeftige vrouwen konden immers niet alleen betaald werk vinden om in hun onderhoud te voorzien, 'tevens is de man wel degelijk verplicht er voor te zorgen dat hij bij zijn overlijden zijne vrouw niet geheel onverzorgd achter laat. Hij moet dan genoeg gespaard hebben, om haar in den eersten tijd niet in volslagen armoede te doen vervallen'.¹²⁸

Binnen de armenzorg stelde men zich vaak wantrouwend op tegenover de bedeede weduwe. Te Amsterdam stelden de instellingen van armenzorg op zedelijk gebied strenge eisen aan de bedeeden. Het armbestuur van de Askenazische joden kende zich het recht toe, op straffe van verlies van de uitkering, ondersteunde weduwnaars te verbieden te hertrouwen, indien het voorgenomen huwelijk hun niet verstandig leek.¹²⁹ De Bossche St. Vincentiusvereniging, de katholieke vereniging die zich met de ondersteuning van de behoeftigen bezighield, achtte bijzondere aandacht voor

de weduwen gerechtvaardigd vanwege de kinderen 'die om hunne jonge jaren en ter oorzaak van de meenigwerf te groote toegevendheid der moeders een meer naauwkeurig toezigt ten aanzien hunner gedragingen behoeven, en niet zelden om hunne armoede gevaar loopen tot buitensporigheden'.¹³⁰ Op de in 1901 gehouden conferentie van de overkoepelende nationale Vincentiusvereniging werd gesteld: 'Men zij daarom zelfs niet al te haastig waar het geldt zich het lot aan te trekken van de kinderen van weduwnaars of weduwen (...). Vergeten moet (...) niet worden dat de weduwe- of weduwnaarstaat een mogelijk gevolg is van het huwelijk, waaraan bij het sluiten van den echt dient gedacht te worden en vergeten nog minder, dat de vader of de moeder, weduwnaar of weduwe geworden, daarmede niet ontslagen wordt van de ouderlijke plichten tegenover het kind (...). Hier ook zullen wij dus door onze tusschenkomst veelal slechts zorgeloosheid in de hand werken, en met de zorgeloosheid in den regel de zedeloosheid. De man of vrouw, die de kinderen thuis heeft zal – ik zal hierover wel niet behoeven uit te weiden – heel wat minder spoedig tot kwaad vervallen dan de weduwnaar of weduwe, die, van de kinderen ontlast, na gehuwd te zijn geweest, weer wordt teruggeplaatst in de levensomstandigheden van den vrijgezel'.¹³¹ Dat het ernst was met dit soort waarschuwingen ondervond de Tilburgse weduwe C. Dielemans in 1916, toen zij de plaatselijke Vincentiusvereniging om steun verzocht. Er werd een bericht van de parochiegeestelijkheid overgelegd, waaruit bleek dat zij herhaaldelijk een protestantse militair in haar woning ontving. Besloten werd haar mee te delen dat de ondersteuning zou worden gestaakt, als zij de militair de toegang tot haar huis niet zou ontzeggen. Toen na een maand weer klachten binnenkwamen, omdat zij de militair bleef ontvangen werd inderdaad de bedeling gestaakt.¹³² Dergelijke gebeurtenissen speelden zich niet slechts in het katholieke Zuiden af. Een vrouw van een landarbeider uit zuidwest-Nederland vertelde, dat haar kennis, die al jong haar man moest missen en van de bedeling leefde, daardoor zeer streng werd gecontroleerd en 'net zo lang gepest tot ze maar ging trouwen. Dat was vlak na de oorlog. Ja, als je toen als weduwnaar aan d'n erremen raakte, had je het heel slecht hoor. Daarom is ze maar weer getrouwd'.¹³³

Niet iedereen was echter op bedeling aangewezen. Er bestonden specifieke financiële voorzieningen ten behoeve van achtergebleven weduwen. Initiatieven daartoe werden zowel genomen door beperkte groepen van beoefenaren van hetzelfde beroep, binnen bedrijven, als door op winstbejag gerichte maatschappijen.

Al in de tweede helft van de 18e eeuw gingen de meeste Amsterdamse gilden behoeftige weduwen ondersteunen, met dikwijls catastrofale gevolgen voor de gilden.¹³⁴ Enkele gilden bepaalden dat de uitkeringen bij hertrouwen wel dienden te worden stopgezet, maar opnieuw zouden ingaan, indien ook de volgende echtgenoot stierf. De ervaring had geleerd dat deze uitkering de weduwe van hertrouwen afhield.

Voor de 19e eeuw zijn deze gildenbeurzen niet meer relevant. Wel zou men de fondsen die in de 19e eeuw voor bepaalde beroepsbeoefenaren en in bepaalde bedrijven werden opgericht min of meer als een vervolg daarop kunnen beschouwen. In het laatste decennium van de vorige eeuw bestond er een 34-tal weduwen- en wezenfondsen, verspreid over alle delen van het land en bestemd voor typografen, timmerlieden, steenkoolwerkers, meubelmakers, behangers en stoffeerders, vissers, barbiers, militairen en werklieden in het algemeen.¹³⁵ Verschillende van deze fondsen hadden reeds een lange geschiedenis achter zich en gingen terug op de gildentradiatie.

Bij de Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij was reeds voor 1843 een fonds ingesteld om bij sterfgevallen de weduwen schadeloos te stellen.¹³⁶ In 1845 werd bij de HIJSM een pensioen- en weduwenfonds opgericht; deelname hieraan was voor groepen ambtenaren verplicht, voor anderen facultatief. Bij de uitkering ging het slechts om ondersteuning, die overigens ophield in geval van hertrouw van de weduwe. Eveneens verviel de tegemoetkoming, indien de weduwe een zeer onbetamelijk, slordig en onzedelijk gedrag leidde.¹³⁷ Bij de Domaniale steenkolenmijnen was in 1856 een ondersteuningsfonds opgericht, dat aan de nagelaten weduwen van de overleden leden een pensioen uitkeerde; alle mijnwerkers en arbeiders waren daarvan verplicht lid.¹³⁸ Mededelingen over het bestaan van weduwenfondsen komen daarnaast vanaf 1851 van de glas-, kristal- en aardewerkfabrieken van Regout in Maastricht, rond het midden van de vorige eeuw van de Amsterdamse diamantbewerkers, van de werknemers van de landsdrukkerij en rond 1880 van de Nederlandse Gist- en Spiritusfabriek te Delft.¹³⁹

Weduwenfondsen bleven echter eer uitzondering dan regel en de Maastrichtse pastoor Wijnen pleitte dan ook voor de verplichte instelling ervan: 'Vooral in sommige fabrieken sterven de werklieden op zeer jeugdigen leeftijd en honderden weduwen en weezen blijven dan onverzorgd achter. Zoo herinner ik mij bijvoorbeeld dat ongeveer zes jaren geleden in drie maanden tijd, alleen in de parochie van St. Matthias, 7 werklieden stierven, ons nalatende 7 weduwen en 38 kinderen zonder middel van bestaan'. Ter bevordering van de zedelijkheid zou in de reglementen van een dergelijk weduwenfonds de bepaling moeten worden opgenomen, dat wanneer een weduwe hertrouwd het weduwenpensioen verviel, maar dat zij wel een uitkering van 150 mark kreeg uitgekeerd. En hij vervolgt: 'want indien bij dergelijke menschen de vrees bestaat, dat zij het weduwenpensioen gaan verliezen, (zullen) zij dikwijls het trouwen uitstellen dat in vele gevallen nodig zou zijn'.¹⁴⁰

Het bestuur van het Diamant-slijpers-fonds had de bevoegdheid om 'eene weduwe te doen hertrouwen'. Haar werd daartoe een eenmalige uitkering van maximaal fl 300 gegeven, waarna verdere uitkering ophield. Bij opname in een liefdadig gesticht of bij hertrouw verloor de weduwe het recht op ondersteuning.¹⁴¹ Bepalingen van deze soort waren in de jaren

dertig van de 20e eeuw nog in vele regelingen opgenomen. Huwelijken na een bepaalde leeftijd gesloten, of gesloten met een vrouw die meer dan een zeker aantal jaren jonger was, leidden veelal tot het niet toekennen van een weduwnpensioen, 'daar, waar het huwelijk op lateren leeftijd aangegaan wordt, het gevaar niet denkbeeldig is, dat het vooruitzicht op pensioen hierbij een rol heeft gespeeld'. Ook bij andere bedrijven bevatten pensioenregelingen de bepaling dat grote leeftijdsverschillen tussen man en vrouw aanleiding waren tot een korting op het uit te keren pensioen.¹⁴² Een dergelijke bepaling werd in 1908 door de Staats Spoorwegen ingevoerd. In de Pensioenwet 1922 was bepaald, dat het weduwnpensioen niet werd uitbetaald over de tijd waarin een weduwe in concubinaat leefde.¹⁴³

Al snel na 1800 kwam ten behoeve van het personeel van de overheid een serie voorzieningen voor achtergebleven weduwen tot stand. In 1804 werd bepaald, dat aan weduwen van ministers, commiezen, klerken, kamerbewaarders en boden van het Staatsbewind, de Zeeraad en de Departementen van Financiën, Marine, Oorlog, Binnenlandse Zaken en Buitenlandse Zaken een pensioen zou worden toegekend ter hoogte van de helft tot een kwart van het laatstelijk genoten traktement. Deze pensioenen werden gefinancierd uit inleggelden en uit legesgelden, ontvangen op de bureaus van de betreffende instellingen. Na de Franse overheersing werd een commissie benoemd om over het weduwenfonds te adviseren. Deze pleitte met grote aandrang voor instandhouding van het fonds, omdat het de strekking had 'de levende ambtenaren in de getrouwe waarneming hunner ambtsbezigheden op een krachtige wijze te schragen door het bemoeidigend denkbeeld, dat na hun dood hun vrouw en kinderen worden in staat gesteld om ten minste in de dringendste behoeften des levens te voorzien'. Bij Souverein Besluit van 18 januari 1814 werd een 'Reglement van een weduwenfonds voor de geëmployeerden tot het Algemeen Bestuur behorende' vastgesteld. In het weduwenfonds participeerden de weduwen en kinderen van al diegenen, die tot het genot van het legesgeld gerechtigd waren, in de praktijk de ambtenaren met een vaste aanstelling bij het Departement van Algemeen Bestuur. De uitkering aan de weduwe bedroeg een vijfde, later de helft, van het vaste traktement maar ze verviel bij hertrouw. Tot 1891 bleef het Reglement met enige verruimingen beperkt tot deze groep van bestuursambtenaren.

Voor enkele andere groepen van personen in rijks- en andere daarmee gelijkgestelde diensten werden reeds vroeg voorzieningen ten behoeve van de nagelaten betrekkingen getroffen. Dit gold onder meer de weduwen en wezen van hoogleraren aan 's Rijks hogescholen (1815), van ambtenaren van het Korps ingenieurs van de Rijkswaterstaat en de publieke werken en van het verdere personeel van dit korps (1816), voor weduwen van personen werkzaam bij de indirecte belastingen (1822) en beambten der 'in- en uitgaande regten en accijnsen' (1819). Hertrouw leidde bij alle genoemde fondsen tot verlies van het recht op uitkering.

Van ruimere betekenis dan de hierboven besproken regelingen was de wet van 9 mei 1846, die voor de nabestaanden van alle rijks- en daarmee gelijkgestelde ambtenaren een voorziening trof, indien de oorzaak van het overlijden in de uitoefening van de dienst was gelegen. De bestaande regelingen voor bepaalde groepen van personen bleven door deze wet onverlet. In dit geval verviel het pensioen bij hertrouw der weduwe eveneens.¹⁴⁴

Naast de weduwenfondsen die in het bedrijfsleven en bij de overheid waren opgericht waren er weduwenbeurzen, waarin op vrijwillige basis werd geparticipeerd, van betekenis als steun voor de weduwen. Deze specifieke weduwenbeurzen hebben in ons land een lange geschiedenis, waaraan onder meer Riley een interessante studie heeft gewijd.

Tussen 1650 en 1780 deed zich volgens deze auteur in Nederland een verschuiving voor van een systeem, waarin de Kerk, de stadsbesturen en de gilden, voor de stedelijke arbeidersklasse voor de opvang van armlastige ouderen zorg droegen, naar een situatie, waarin niet alleen de staat grotere verantwoordelijkheden op zich nam, maar waarin tevens het karakter van de door betrokkenen zelf getroffen voorzieningen wezenlijk veranderde. Met name in de jaren zeventig van de 17e eeuw groeide het aantal organisaties dat zich toelegde op het treffen van geldelijke voorzieningen voor achterblijvende weduwen zeer sterk. In dit decennium werden, volgens Riley, minimaal 76 weduwen-beurzen of weduwen-fondsen, soms aangeduid als prebende-sociëteiten, opgericht.¹⁴⁵ Een belangrijke overweging was, dat 'vele Weduwen, door het afsterven van hare mannen, bloot gesteld worden voor allerlei kommer, armoede en elende'¹⁴⁶ en men hoopte door het oprichten van fondsen in deze nood te voorzien. In alle gevallen werd de uitbetaling van de pensioenen afhankelijk gesteld van het al of niet hertrouwen van de weduwe.

De oorzaak van deze toegenomen belangstelling was, volgens Riley, het beschikbaar komen van een nieuw financieel middel, te weten de tontine. Regelingen voor de voorziening in de behoeften van weduwen konden nu door de betrokken echtparen zelf getroffen worden. Men was niet langer afhankelijk van de aankoop van door de overheid uitgebrachte annuïteiten. Terwijl in de beginfase de nadruk lag op organisaties van beroepsgenoten, verschoof na het midden van de 18e eeuw de nadruk naar grotere organisaties, die niet alleen bedacht waren op het sociale nut van deze fondsen, maar ze tevens als winstmogelijkheid zagen.¹⁴⁷

De grondslagen voor de berekening der weduwenbeurzen bleven in de 19e eeuw echter gebrekkig. Hiervoor werd onder meer gewaarschuwd door Rehuel Lobatto, van regeringswege belast met het wetenschappelijk onderzoek van de statuten en tarieven van de nieuw op te richten Maatschappijen van Levensverzekering. Lobatto hield een vurig pleidooi voor de oprichting en deelneming in weduwenfondsen: 'De brave, doch onbemiddelde huisvader, die alleen door eigen nijverheid of verdiensten in staat is, in het onderhoud van zijn gezin te voorzien, en wiens bezorgdheid

voor deszelfs welzijn zich ook tot na zijnen dood uitstrekt, vindt gelegenheid zijne overblijvende weduwe, gedurende haar leven een jaarlijksch inkomen te verzekeren, waardoor zij voor het verval tot behoeftige omstandigheden, kan gewaarborgd worden (...). Hij die aldus zijne pligten als huisvader vervult, bevordert tevens zijn huisselijk geluk, door zich de liefde van echtgenoot en kinderen meer waardig te maken, terwijl zijne nagedachtenis des te dierbaarder wordt bij hen die ook na zijnen dood, de vrucht zijner zorgvuldige spaarzaamheid genieten'. De deelname aan de weduwenfondsen door leden uit alle standen van de maatschappij dienende, volgens Lobatto, gestimuleerd te worden.¹⁴⁸ Het intrekken van de uitkering aan de weduwe bij het hertrouwen achtte hij zinloos, omdat dit geen lastenvermindering voor de fondsen betekende, 'dewijl de trekkende weduwen over het algemeen weinig genegen zullen bevonden worden om tot een tweede huwelijk te besluiten, zoodra het verlies van het genot der jaarwedde hiermede gepaard gaat (...). Behalve dien, is de bedoelde bepaling, uit een staats-huishoudkundig oogpunt beschouwd, geenszins te prijzen, daar zij de vermenigvuldiging der huwelijken in de weg staat, en aan de weduwen hierdoor het vooruitzicht ontnemt dat zij, bij het voortdurend genot van het bedongen pensioen, steeds hebben zouden, om bij het aangaan eener tweede huwelijks-verbintenis, tevens eenen verzorger voor hare onmondige kinderen te vinden'.¹⁴⁹

Dat de fondsen duidelijk effect hadden op de hertrouwfrequentie van weduwen was eveneens de opvatting van de hoogleraar Franciscus Johannes Stamkart (1805-82), opvolger van Lobatto in de functie van regering-sadviseur: 'de ondervinding (heeft) reeds voor lang geleerd dat het hertrouwen van weduwen, die een pensioen genieten en het met een huwelijk moeten missen, minder geschiedt, dan van weduwen die een diergelijk pensioen niet bezitten'.¹⁵⁰

In 1828 was nog sprake van 31 weduwen- en wezenfondsen, verspreid over verschillende provincies, maar geconcentreerd te Amsterdam. Het aantal deelnemers bedroeg toen 14.850, terwijl 1.382 personen een pensioen ontvingen.¹⁵¹ In latere jaren nam de betekenis van deze fondsen af, een ontwikkeling waaraan de wankelende grondslagen niet vreemd waren. Bij Besluit van 10 juli 1840 werden door Koning Willem I dan ook nadere voorschriften gegeven over oprichting en instandhouding van onder meer weduwenbeurzen. Er werd bepaald dat zodanige instellingen minimaal 250 ingeschrevenen moesten hebben. De fondsen bleven echter beperkt tot een bovenlaag van de samenleving. In de verslagen over het armwezen werden na 1848 geen gegevens over de fondsen meer opgenomen, omdat daaraan 'slechts wordt deelgenomen door die klasse van ingezetenen waaruit niet dan hoogst zeldzaam personen tot de klasse der bedeeden overgaan'.¹⁵² Een predikant bij de Nederlands Hervormde Gemeente te Zwolle merkte in 1890 op: 'Weduwenfondsen zijn veelal te duur voor het volk, en waar de menschen de contributie betalen kunnen, maken ze er toch geen gebruik van'.¹⁵³ Dat was eveneens de mening van een niet on-

bevooroordeeld schrijver die in 1890 verzuchtte: 'Vroeger, toen men met gebrekkige hulpmiddelen moest rekening houden, toen de echtelijke liefde in plaats van de wiskunde tot basis der weduwenbeurzen werd genomen, wilde iedereen de toekomst van zijne weduwe verzorgen. En thans, nu de wetenschap en de ontwikkeling van de practische zijde der zaak aan zoovele krachtige en goed gegroundveste maatschappijen het aanzijn geschonken heeft, loopen zoovelen den deur van het levensverzekeringskantoor onverschillig voorbij'.¹⁵⁴

Behalve van economische steun, in de vorm van betaald werk, erfenissen, giften, armenzorg en sociale zekerheidsregelingen, was er sprake van andere vormen van ondersteuning aan weduwen en deze waren vaak evenzeer van belang bij de beslissing om al of niet een nieuwe partner te zoeken. Dienstverlening, hulp in het huishouden, zorg voor kinderen gedurende periodes van ziekte, hulp bij het boodschappen doen, sociale ondersteuning, op verjaardagen, regelmatig bezoek, en emotionele ondersteuning, konden de gevoelens van eenzaamheid, verlatenheid en rouw van de verweduwden in belangrijke mate verzachten.¹⁵⁵ Hertrouw kon voor een aantal verweduwden een middel zijn om juist deze vormen van ondersteuning te krijgen. Onder hertrouwenden kwamen relatief veel huwelijken tussen personen van gevorderde leeftijd voor en deze 'assistance marriages'¹⁵⁶ konden uitdrukking zijn van de behoefte aan materiële en morele, vaak van twee kanten gevoelde, steun en een oplossing betekenen voor de moeilijkheden die een alleenlevende weduwe of weduwnaar ervoer. Voor oudere weduwen en weduwnaars was hertrouw een middel tot sociale zekerheid op hun oude dag, bood ze mogelijkheid tot hulp in geval van ziekte en althans enige bescherming in geval men, door armoede getroffen, afhankelijk zou worden van de bedeling.¹⁵⁷ Maar voor deze ouderen waren er tevens economische en normatieve voordelen verbonden aan het *niet* hertrouwen. In Nederland hield bijvoorbeeld de onderhoudsplicht van behuwd-kinderen ten opzichte van een schoonouder op bij hertrouw van de laatste. 'Un souvenir de la défaveur avec laquelle on voyait jadis dans notre droit le remariage des femmes veuves', zo citeren De Ruijter en Moltmaker¹⁵⁸ de jurist Pladiol. Weduwen en weduwnaars ontvingen hulp in natura, hout, schoenen, kleding en voedsel, trokken renten of ontvingen hulp in de vorm van verzorging, maar vaak duurde deze hulp slechts voort tot het moment van hertrouw. Soms had deze vorm van hulp zelfs voordelen boven hertrouw met een persoon, die veelal zelf oud en hulpbehoevend was en ziek kon worden.

VIII.3.6. *Het kindertal: een verdere complicatie*

Bij herhaling kwam in het bovenstaande al tot uiting, hoezeer het gedrag van weduwen en weduwnaars onder invloed stond van de aanwezigheid van kinderen. Het kindertal had echter geen eenduidige invloed op

de hertrouwmogelijkheden. Het aantal kinderen voor wie men zorg moest dragen, kon zowel een obstakel voor hertrouw zijn, als een stimulans om een nieuwe partner te zoeken. In de 17e en 18e eeuw bleek, dat het gemiddelde kindertal van de hertrouwende weduwnaars in de door Bideau en Perrenoud onderzochte gemeenten op het moment van verweduwing groter was dan van alle mannen in weduwstaat, terwijl voor de vrouwen de situatie omgekeerd lag. Deze constatering gold voor alle leeftijden bij verweduwing. De verschillen in hertrouw tussen weduwen en weduwnaars met een verschillend aantal aanwezige kinderen waren nog sterker, wanneer het kindertal op het moment van hertrouw als uitgangspunt wordt genomen. Zowel de verschillen in hertrouwkansen tussen weduwen als de duur die tussen verweduwing en hertrouw verstreek, stonden in nauwe relatie met het aantal kinderen dat met ten laste had. Vaak kon men zelfs constateren, dat hertrouw snel volgde op het overlijden van het laatst overlevende kind.¹⁵⁹

Uit Engels onderzoek bleek, dat bij vrouwen en mannen naarmate het kindertal (het aantal tot 15 jaar in leven gebleven kinderen) groter was, de duur van het interval tussen verweduwing en hertrouw toenam.¹⁶⁰ In het 19e-eeuwse Bologna had het aantal op het moment van verweduwing tot het gezin behorende kinderen bij mannen en vrouwen een tegengesteld effect op de hertrouwkansen. De aanwezigheid van kinderen vergrootte het percentage hertrouwende mannen en verkleinde het percentage hertrouwende vrouwen.¹⁶¹ Voor een drietal regio's in Toscane constateerde Corsini, dat in de 18e eeuw bij mannen en vrouwen de hertrouwkansen afnamen, wanneer het kindertal toenam. De verschillen in hertrouwfrequentie tussen weduwen en weduwnaars werden echter groter naarmate het kindertal hoger lag. Ook de leeftijd van de kinderen speelde een rol. Wanneer de kinderen jonger waren dan 10 waren de huwelijksleeftijden van de hertrouwende weduwen en vooral die van de weduwnaars over het algemeen lager dan wanneer zij ouder waren dan 10. Volgens Corsini werd de duur van de periode tussen verweduwing en hertrouw mede door de leeftijden van de kinderen bepaald. Corsini's gegevens waren op dit punt echter gebrekkig: van 52% van de weduwnaars en van 30% van de weduwen was onbekend, hoeveel tijd er tussen verweduwing en hertrouw verstreek, terwijl bij een andere wijze van analyse de conclusie zelf evenmin houdbaar blijkt.¹⁶²

Hertrouwende weduwen hadden in de Noorse gemeente Etne gedurende de gehele 19e eeuw een duidelijk lager gemiddeld kindertal dan vrouwen die weduwe bleven. Dat was vooral het geval in de tweede helft van de eeuw. Voor weduwnaars vormde de aanwezigheid van kinderen in het begin van de 19e eeuw nog geen duidelijk 'huwelijksbeletsel', terwijl dat in de tweede helft van de eeuw wel duidelijk het geval was. Hertrouw van weduwe of weduwnaar hoefde niet plaats te vinden, wanneer er een overdracht van het bedrijf aan een volwassen mannelijke erfgenaam kon plaatsvinden. In dat geval verving het huwelijk van een zoon het hertrou-

wen van vader of moeder. De hertrouwenden hadden in een geringer aantal gevallen een mannelijke erfgenaam dan degenen die niet hertrouwden, maar de verschillen waren niet groot en tussen landbouwers en dagloners bleken niet de verwachte verschillen te bestaan.¹⁶³

Over het algemeen ondersteunen de resultaten van dit onderzoek de conclusie die een 19e-eeuwse Nederlandse waarnemer trok. Kinderen noemde hij een 'schat (welke) bij de weduwen het hertrouwen tegenwerkt'.¹⁶⁴

Niet alleen de aanwezigheid van kinderen op zich was voor de hertrouw-kansen van belang, het geslacht en de leeftijd van de kinderen speelden eveneens een rol. Naarmate kinderen ouder werden konden zij een grotere bijdrage aan het inkomen van het huishouden leveren. Wanneer verondersteld wordt, dat vele weduwen er de voorkeur aan gaven niet te hertrouwen, kan men stellen dat de prikkel om te hertrouwen het sterkst was, wanneer de kinderen nog afhankelijk waren van de vader of moeder en het zwakst, wanneer de kinderen bijdroegen aan het levensonderhoud van het gezin. De mate van aantrekkelijkheid van de kinderen voor toekomstige stiefvaders liep uiteraard in omgekeerde richting. Men mag verder aannemen, dat de invloed van het kindertal afhankelijk was van het welvaartsniveau van de weduwe of weduwnaar.¹⁶⁵

Invloed had de leeftijd van de kinderen evenzeer op andere wijze. Verweduwing kon plaatsvinden op een zodanig moment in de levensfase, dat de kinderen reeds in staat waren een bedrijf over te nemen. Voor de overblijvende partner was er dan geen reden meer aanwezig om te hertrouwen.¹⁶⁶

Clerkx heeft erop gewezen dat het proces van aanpassing van stiefouder en kinderen afhankelijk was van de leeftijd van de kinderen. Aanpassing bleek het best te slagen, als het kind heel jong was of al volwassen. Volwassen kinderen die al uit huis waren, konden soms echt blij zijn met het tweede huwelijk, omdat het hen ontlastte van zorg en werk. Adolescenten ervoeren de meeste problemen. Normaal stonden zij al kritisch tegenover de ouders, maar daar kwam voor oudere thuiswonende dochters, die de moederrol hadden overgenomen bij, dat zij door de komst van een stiefmoeder op hun plaats werden teruggezet en hetzelfde kon de zoon gebeuren, die de rol van de vader had overgenomen. Wanneer de tweede vrouw niet veel ouder was dan haar stiefkinderen, ontstonden bijzondere problemen: de stiefmoeder had dan nauwelijks gezag over hen en bovendien bestond de kans dat er een liefdesrelatie tussen haar en een stiefzoon ontstond. Als de tweede vrouw van lagere stand was en jonger dan de eerste, was er aanleiding om op haar neer te zien.¹⁶⁷

Het kindertal en de leeftijd van de kinderen op het moment van verweduwing stonden niet los van andere kenmerken van weduwe of weduwnaar. Te denken valt bijvoorbeeld aan de leeftijd op het moment dat men in weduwstaat geraakte en de duur van het dan ontbonden huwelijk. Al

deze kenmerken konden van invloed zijn op de hertrouwkansen en het is vaak moeilijk deze effecten in analyses van elkaar te scheiden. Een poging daartoe is echter ondernomen door Knodel en Lynch in hun onderzoek, betrekking hebbend op een veertiental Duitse dorpen gedurende de 18e en 19e eeuw. De hertrouwkansen werden door de auteurs gerelateerd aan het aantal kinderen dat voor de huwelijksontbinding uit het echtpaar was geboren en dat tot 5-jarige leeftijd in leven was gebleven. Hertrouw bleek, wanneer de leeftijd bij verweduwing constant gehouden werd, bij mannen en vrouwen het meest voor te komen onder kinderloze echtparen, terwijl de hertrouwkansen voor personen met 1 of 2 kinderen veel lager waren. Bij weduwen onder de 30 en bij weduwnaars onder de 40 jaar had het kindertal veel minder invloed. Het negatieve verband tussen kindertal en hertrouwkansen bleek voor weduwen onder de 30 en voor weduwnaars onder de 40 veel zwakker te zijn, maar voor elk kindertal bleef de sterke negatieve relatie tussen leeftijd bij huwelijksontbinding en hertrouwkansen bestaan. Knodel en Lynch gingen er vanuit dat alle kinderen van ouders, die voor hun 40e weduwe of weduwnaar werden, nog afhankelijk waren van de ouders, terwijl van kinderen van mannen en vrouwen, die na hun 50e in weduwstaat kwamen te verkeren, werd aangenomen, dat zij oud genoeg waren om in belangrijke mate bij te dragen aan de ondersteuning van de overlevende ouder, zij het in de vorm van hulp in de huishouding in het geval zij nog bij de ouder leefden, zij het in de vorm van financiële ondersteuning in het geval dat zij het ouderlijk huis hadden verlaten.¹⁶⁸

Dat de samenleving er inderdaad van uitging, dat kinderen boven een zekere leeftijd een dergelijke steun aan hun achtergebleven vader of moeder verleenden, kan met vele voorbeelden aangetoond worden. Het werd onder meer verwoord in een van de gedichten van Adriaan Loosjes Pietersz. (1761-1818), waarin de dochter die haar vader niet in de steek kan laten, zegt:

'k Zou heel gaarne Krelis trouwen,
'k Zie wel kans om huis te houwen,
Maar het is die oude man,
Dien ik niet verlaten kan.¹⁶⁹

In de Kempen hield 'de steun door de bevolking aan jonge weduwnaars en weduwen met jonge kinderen gegeven op, zoodra het oudste kind in staat is, de taak van den overleden echtgenoot over te nemen. Het is de plicht van den oudsten zoon der weduwe en van de oudste dochter van den weduwnaar zich daarvoor op te offeren. De genoegens der jeugd blijven voor hen gesloten; aan eene verloving of aan een huwelijk kan niet worden gedacht. Zij dienen daarmede te wachten tot de overige kinderen in staat zijn zichzelf te helpen'.¹⁷⁰

In veel van de hier besproken studies werd de aandacht wat eenzijdig gericht op enerzijds de hulp die kinderen van zekere leeftijd aan hun achtergebleven ouders konden geven, anderzijds op de problemen die de verzorging van jonge kinderen met zich meebracht en die de weduwe of weduwnaar tot hertrouw dwong. Verschillende auteurs hebben er echter op gewezen, dat de relaties binnen het gezin, tussen kinderen, stiefkinderen, ouders en stiefouders, door hertrouw fundamenteel van karakter konden veranderen en dat vooruitzicht kon de hertrouwplannen sterk beïnvloeden.

Dat gold allereerst de familierechtelijke eigendomsrelaties tussen man en vrouw, tussen eerste en tweede echtgenoot en tussen de verschillende soorten kinderen.

Een steeds terugkerend thema in allerlei beschouwingen over de hertrouw was de angst, dat de kinderen uit het eerste huwelijk in financieel opzicht benadeeld zouden worden door het hertrouwen van de overgebleven ouder. Het sluiten van een tweede huwelijk kon immers het aantal afstammelingen van de hertrouwde echtgenoot doen toenemen en er kon sprake zijn van bevoordeling van de latere echtgeno(o)t(e) door de hertrouwende man of vrouw, hetzij door vermenging van beider vermogen, hetzij door schenking bij huwelijkse voorwaarden of testament, hetzij door wettelijke erfopvolging. Een dergelijke bevoordeling mocht wettelijk slechts binnen bepaalde grenzen geschieden.¹⁷¹ Het was een thema, dat in de 19e eeuw volop aandacht van juristen kreeg. 'Niet zonder reden', schreef J.G. Kist, raadsheer in de Hooge Raad, 'hebben de wetgevingen van meest alle beschaafde volkeren, bij tweede huwelijken, de belangen der voorkinderen door verschillende bepalingen zoeken te beschermen. Een tweede huwelijk toch is bijna altijd nadeelig voor de geldelijke belangen der voorkinderen, en dikwijls ziet men, dat de invloed van den nieuwen echtgenoot op den hertrouwden, de liefde van dezen voor de kinderen uit zijn eerste huwelijk overtreft en benadeelt'.¹⁷²

Het Burgerlijk Wetboek hield niet alleen een verbod in op bevoordeling van de nieuwe echtgenoot door algehele gemeenschap van goederen, maar tevens ten gevolge van elke andere gemeenschap van goederen. Bij de vaststelling van het wetboek was met het oog op dit punt oorspronkelijk zelfs een bepaling voorgesteld, die erop neerkwam, dat weduwnaars en weduwen met minderjarige voorkinderen niet mochten hertrouwen, wanneer zij geen bewijs en afrekening hadden gedaan van hetgeen aan de kinderen, uit de nalatenschap van de overleden echtgenoot, was toegekomen. Omdat men inzag dat het doen van rekening en de andere verplichtingen zodanig uitstel konden teweegbrengen, dat dit als een verbod op hertrouw zou werken, werd deze bepaling echter niet in het BW opgenomen.¹⁷³ Dat de tweede echtgenoot voordeel genoot uit het vermogen van de hertrouwde, hoefden de kinderen uit het eerdere huwelijk slechts binnen zekere grenzen te dulden. De bepalingen van de zogenaamde 'lex hac edictali' hielden namelijk in, dat de tweede echtgenoot uit het vermogen van de

hertrouwde, op welke wijze dan ook, niet meer dan een bepaald maximum voordeel mocht verkrijgen.¹⁷⁴

Ook de gevoelsmatige aspecten van de relatie tussen de kinderen en de (stief-)ouder speelden, naar wij mogen aannemen, een rol bij de afweging van mannen en vrouwen om te hertrouwen.

Vandenbroeke wijst in dit verband met name op de spanningen die in vele gezinnen konden ontstaan, als gevolg van het feit, dat kinderen uit twee of meer bedden zich zowel aan het gezelschap van stiefouders als aan dat van nieuwe broertjes en zusjes moesten aanpassen. Veel van dergelijke tweede huwelijken werden overhaast gesloten. Een vrijage sprak de hertrouwers minder aan, zodat men de eigenschappen en de fouten van de partner pas leerde kennen wanneer het te laat was. Volgens Vandenbroeke trokken de weduwnaars zich echter weinig van dergelijke argumenten aan. Men had in een dergelijke situatie andere zorgen aan zijn hoofd en zorgde ervoor, dat de eenzaamheid zo snel mogelijk voor een andere levensgezel werd ingeruild. 'Zakelijke overwegingen net zozeer als een sterk egoïstische houding primeerden en zorgden ervoor dat de belangenbehartiging van de kinderen van ondergeschikt belang bleef. Ofwel had men iemand nodig om de economische zelfstandigheid te handhaven, dan wel deed men het om de eenzaamheid te ontvluchten en het verstoord seksueel patroon weer te herstellen'. Eigenbelang en persoonlijke overwegingen van de betrokkenen genoten veruit de voorkeur bij het aangaan van een nieuw huwelijk en hoe de kinderen zich in de aangepaste gezinssituatie zouden gedragen, was een zorg voor later.¹⁷⁵

Waarschuwende woorden over de gevolgen van hertrouw werden echter wel geuit, onder meer door Van Campen. 'Wat men bij het aangaan van het tweede huwelijk bijzonder moet in 't oog houden, is het belang der kinderen uit den eersten echt. De vader trouwt niet alleen eene vrouw voor zichzelf, maar eene tweede moeder voor zijne kinderen, en omgekeerd de weduwe, die kinderen heeft (...). Het spreekt van zelve dat zulk eene vrouw door hoogere liefde bezielde moet zijn dan de natuurlijke moeder (...). Vroeger werd gezegd, dat bij het huwelijk de keuze van de persoon meer door het hart dan door het verstand moet worden bepaald; maar geldt het een tweede huwelijk, dan moet de keuze, ten minsten als er kinderen zijn uit het eerste huwelijk, meer op berekening dan op genegeheid berusten. De weduenaar of weduwe moet in de eerste plaats letten op het belang der kinderen, in de tweede plaats op het belang van haar, die hij vraagt, of van hem, door wien zij gevraagd wordt, en ten laatste op het eigenbelang. Wordt deze regel goed onderhouden, dan kan het tweede huwelijk zeer gelukkig zijn', zegt hij.¹⁷⁶

In de volksmond kreeg in elk geval de relatie met de stiefouder veel aandacht en dat suggereert, dat men bij de sluiting van een tweede huwelijk de verhouding stiefkind/stiefouder liet meespelen. In het spraakgebruik wekken woorden als stiefkind en stiefmoeder negatieve associaties op. Ze verwijzen naar het thema uit de sprookjesliteratuur, waarin de

achterstelling van de stiefkinderen bij de eigen kinderen door de stiefmoeder centraal staat. De stiefmoeder werd beladen met een stigma, hetgeen erop wijst, dat de volksmond op een bepaald moment in het verleden een beeld van de stiefmoeder heeft gehad, dat uitging van de afwezigheid van genegenheid tussen stiefmoeder en stiefkind. Dat dergelijke stereotyperingen niet van de stiefvader bestonden en de emotionele verbondenheid van de vader met zijn (stief-)kinderen als veel minder sterk gezien werd dan die van de moeder, wordt verklaard uit het feit dat mannen zich, in tegenstelling tot vrouwen, in hun gedrag niet uitsluitend door emotionele overwegingen lieten leiden en zich in hun rol beperkten tot instrumentele, niet gezinsgerichte activiteiten. Van de stiefvader werd niet verwacht dat hij de eenheid van moeder en kind verbrak. Impliciet werd ervan uitgegaan, dat de frequentere interactie tussen moeder en kind en de taak van de moeder bij de opvoeding bescherming boden tegen de stiefvader. Uit deze oordelen resulteerde echter wel een verschillende maatschappelijke waardering voor de vader- en moederrol, die een uitwerking had op de verwachtingen ten aanzien van stiefvader en stiefmoeder. Hoe sterk deze sociale en taalkundige clichés op geslachtsspecifieke onderscheidingen van twijfelachtig waarheidsgehalte ook berustten, ze beïnvloedden in sterke mate het beeld dat kinderen en vrouwen met name van de stiefmoeder hadden.¹⁷⁷

Sandhop heeft een grondige analyse gemaakt van de bron die bij de vorming van en het doorgeven van deze clichés de belangrijkste rol heeft gespeeld, namelijk de sprookjesliteratuur. Zij beperkte haar interpretatie van de literatuur tot een psychoanalytische. Demografen zullen minder gauw geneigd zijn tot andere interpretaties van deze bronnen, omdat ze weinig informatie verschaffen over zaken waar ze beroepshalve in zijn geïnteresseerd.¹⁷⁸ Over de 12 stiefmoeders die in de 200 sprookjes van Grimm figuren weten we bijvoorbeeld meestal niet meer dan dat ze een slecht karakter hadden.¹⁷⁹ Volgens Clerckx kan men echter inzicht in de familie- verhoudingen in vroeger eeuwen verwerven aan de hand van sprookjes. In sprookjes is naar haar opvatting veel terug te vinden van oude levenswijzen: de geleefde werkelijkheid: de bestaanswijze in de pre-industriële samenleving, van het volksgeloof: de geloofde werkelijkheid: de geloofsvoorstellingen van de mensen en van wensen van 'gewone' mensen: de gewenste werkelijkheid. Sprookjes werden verteld in de laagste sociale lagen, onder boeren, landarbeiders en rondtrekkende personen, door volwassenen aan volwassenen. Clerckx acht het mogelijk om familie- verhoudingen in sprookjes te relateren aan de familie- verhoudingen in de historische werkelijkheid. Sprookjes tonen bepaalde patronen van handelingen en gebeurtenissen die verwijzen naar structuren van relaties tussen gezinnen. In de door Clerckx bestudeerde verhalen, onder meer afkomstig uit Nederland en Vlaanderen, bleken verhoudingen tussen stiefzusters ernstig verstoord te zijn door het optreden van de stiefmoeder. Het sterkste antagonisme bestond volgens Clerckx ook in werkelijkheid in de relaties tussen

de vrouwen, in het bijzonder tussen de stiefmoeder en de stiefdochter.¹⁸⁰

De tweede vrouw werd in sprookjes veelal gezien als een listige azer op het vermogen van de echtgenoot, iemand die zich wilde bevoordelen ten koste van de voorkinderen van de echtgenoot. Er was in de sprookjes-huwelijken een groter statusverschil tussen man en vrouw: de man had veel en de vrouw weinig of geen vermogen, de man was veel ouder dan de vrouw, dan men wenselijk achtte en het is deze sociale ongelijkheid die men veroordeelde. In werkelijkheid zal bovendien sociale ongelijkheid, volgens Clerkx, bij tweede huwelijken frequenter voorgekomen zijn, omdat de huwelijksmarkt voor een oudere man met kinderen beperkter was. In de verhalen speelden daarnaast de geringere huwelijkskansen van de dochters van de stiefmoeder een rol. De kans om te huwen werd onder meer beïnvloed door de aanwezigheid van een bruidsschat en tussen dochters uit een gezin bestond concurrentie, waarbij het voordeel veelal bij de dochter van de man zal hebben gelegen.¹⁸¹

De taakverdeling tussen man en vrouw kan daarenboven invloed hebben gehad. Verzorging van jonge kinderen was primair een taak van moeders en de stiefmoeder ging daardoor intiemer met de kinderen om dan een stiefvader. Omdat meisjes door gemeenschappelijke taken in huis meer met de stiefmoeder om gingen dan jongens, liepen vooral zij kans op conflicten. De positie van de stiefmoeder was echter evenmin gemakkelijk. Bij haar intrede in het gezin van de weduwnaar kwam zij meestal terecht in het huis van de man. Er was geen gelegenheid voor een periode van samenzijn van uitsluitend de man en de vrouw, die voor een eerste huwelijk kenmerkend was. De vrouw werd direct geconfronteerd met de kinderen die zij nog niet kende en kwam in een huis waarin alles nog aan de eerste vrouw herinnerde. Vaak sliep ze in het bed van die eerste echtgenote en voorwerpen en mensen herinnerden voortdurend aan de eerste echtgenote.¹⁸²

Er waren vanzelfsprekend oudere kinderen die de problemen al zagen aankomen, op het moment dat de overgebleven ouder met hertrouwenplannen rondliep. In een door Marie Sparnaay geschreven werk, waarin werd getracht een waarheidsgetrouw beeld te schetsen van het leven in een aantal arbeidersgezinnen, maakt bijvoorbeeld de dochter van een der hoofdpersonen haast met trouwen, omdat zij heeft gemerkt dat haar vader, die weduwnaar is, aan hertrouwen dacht: 'Nu wilde zij liever weg zijn, voordat de tweede Moeder in huis kwam'.¹⁸³

VIII.3.7. *De keuze van een nieuwe partner*

Veel meer dan bij eerste huwelijken en afwijkend van de daarvoor geldende normen, werden bij hertrouwen partners verenigd met sterk uiteenlopende kenmerken: zeer grote leeftijdsverschillen, soms in een andere richting gaande dan gebruikelijk, grote sociale verschillen, zoals welgestelde mannen met oude dienststers of huishoudsters of weduwen van ambachtslie-

den met vroegere ambachtsgezellen en grote geografische verschillen waren veel meer gebruikelijk bij tweede dan bij eerste huwelijken. Tweede huwelijken droegen bijgevolg de kiemen in zich van een inbreuk op de gevestigde sociale orde en hetzelfde gold voor die tweede huwelijken, waarin sprake was van nauwe graden van verwantschap, zoals de weduenaar die huwde met een verwante van de overleden vrouw.¹⁸⁴

De keuze voor een partner die in een aantal opzichten een duidelijk afwijkende positie had, was echter vaak goed te verklaren. Gaunt en Löfgren verwijzen in dat verband naar het feit, dat onder boeren weduwen en weduenaars zelden met elkaar hertrouwden. Zulke huwelijken zouden immers een vermenging betekenen van twee reeds bestaande economische eenheden, een vermenging die onder andere door de gescheiden ligging van bedrijven problemen op kon leveren. In plaats daarvan kozen verweduwden iemand van jongere leeftijd die nog niet eerder gehuwd was geweest, veelal een knecht. Dit bracht vanzelfsprekend grote verschillen in leeftijd en sociale status tussen de nieuwe partners met zich mee. Hoewel aan deze 'mésaillances' morele en economische gevaren waren verbonden zaten er voor de weduwe of weduenaar duidelijke voordelen aan deze keuze vast: 'it meant a fresh supply of good and long lasting labour (not to mention other benefits)'. Voor de nieuwe jonge partner was het echter evenmin een onvoordelige zaak. Deze verwierf zich niet alleen een boerenplaats, de oudere personen brachten ervaring in, een uiterst belangrijke zaak in het boerenbedrijf.¹⁸⁵ Op het Noorse platteland was nog in de eerste helft van deze eeuw hertrouw volledig acceptabel, zelfs als van grote leeftijdsverschillen tussen de partners sprake was. De jongere verwierf op deze wijze een huis, de oudere hulp en de vooruitzichten voor de jongere om later zelf vanuit een meer solide basis te kunnen hertrouwen, waren goed. Voor de kinderen uit het eerste huwelijk was een dergelijk asymmetrisch huwelijk echter vaak een onvoordelige zaak.¹⁸⁶

De leeftijdsverschillen tussen de hertrouwende personen en de nieuwe partners waren over het algemeen zeer groot.¹⁸⁷ Voor de stabiliteit van de tweede huwelijken en voor de opvoeding en het grootbrengen van de kinderen kon dit negatieve consequenties hebben.

Wel bleek, bijvoorbeeld uit het door Dyrvik uitgevoerde onderzoek in de Noorse gemeente Etne, dat in de loop van de 19e eeuw de leeftijdsverschillen tussen verweduwden en de nieuwe partners geringer werden, ook al bleven ze erg groot. Weduenaars en weduwen kozen, wanneer zij beneden de 50 waren, als nieuwe partner in bijna 95% van de gevallen een niet eerder gehuwde persoon. Boven deze leeftijd werd door weduenaars in 50-60% van de gevallen een volgend huwelijk gesloten met een weduwe, terwijl weduwen in 80-90% van de gevallen hertrouwden met een partner die eveneens in weduwstaat verkeerde.¹⁸⁸ Eenzelfde verschijnsel trof Drake aan in Glasgow in het midden van de 19e eeuw en Schiaffino in het 19e-eeuwse Bologna. Vanzelfsprekend bestond er een samenhang tussen de keuze voor een nooit eerder gehuwde partner en de leeftijd van de nieuwe echtgeno(o)t(e).¹⁸⁹

In de loop van de 18e en 19e eeuw werden huwelijken tussen weduwnaars en niet eerder gehuwde vrouwen de belangrijkste vorm van hertrouw. Huwelijken van weduwen met niet eerder gehuwde mannen namen sterk in betekenis af. De voorkeur van hertrouwende weduwen en weduwnaars voor een nieuwe partner zonder kinderen verklaart voor een deel, dat verweduwen de voorkeur gaven aan niet eerder gehuwde partners. Er kan echter tevens sprake zijn geweest van een algehele afkeuring van huwelijken tussen twee verweduwde personen met kinderen, omdat dit het samenwonen van niet aan elkaar gerelateerde kinderen van verschillend geslacht zou impliceren.¹⁹⁰

Dat weduwen als huwelijkspartners niet erg geschikt werden geacht, kon bovendien te maken hebben met het beeld, dat men in de samenleving van de weduwe had, namelijk dat van een oude vrouw. De ouderdom werd geacht de vrouw eerder te treffen dan de man en oude vrouwen veroorzaakten vrees of afkeer, eerder dan dat ze respect opriepen.¹⁹¹ Wantrouwen tegenover een huwelijk met een weduwe werd volgens Vandenbroeke¹⁹² daarnaast ingegeven door de omstandigheid, dat het om vrouwen ging die minder geneigd waren om de grillen van het mannelijke gezinshoofd op te volgen. Weduwen, die gewoon waren geraakt zelfstandig op te treden in plaats van slaafs en onderdanig de wil van een echtgenoot na te volgen en die het vertikten dit voorrecht weer uit handen te geven, verminderden daardoor hun huwelijkskansen. Daarenboven legde bij weduwen de leeftijd striktere beperkingen op aan de hertrouwkansen, omdat voortplanting in deze gevallen onwaarschijnlijk werd geacht. Inderdaad waren vooral boven de 40-jarige leeftijd de kansen van weduwen om te hertrouwen uiterst gering. Dat is echter moeilijk te verklaren uit het feit dat mannen, omdat huwelijk en voortplanting zo nauw verbonden waren, weigerden een vrouw te huwen, die het bereiken van dat doel van het huwelijk onmogelijk maakte. Men kan dan immers geen verklaring vinden voor het feit, dat in de loop van de tijd de hertrouwkansen van weduwen tussen 30 en 39 jaar zo sterk zijn teruggelopen, tenzij men aanneemt dat al bij de aanvang van de periode van geboortenbeperking een verlaging optrad van de leeftijd, die mannen en vrouwen het meest ideaal achtten voor het krijgen van een kind.¹⁹³

Uit het bovenstaande is een aantal belangrijke conclusies te trekken voor een onderzoek naar verweduwing en hertrouw in Nederland. Essentiële variabelen bleken te zijn: het geslacht van de verweduwde, zijn of haar sociale positie, het kindertal en meer in het bijzonder de leeftijd en de geslachtssamenstelling van het gezin. Gelet op het feit dat kerkelijke opvattingen ten aanzien van hertrouw uiteenliepen, is onderscheid naar de kerkelijke gezindte van de betrokkenen eveneens van belang.¹⁹⁴

Naast informatie over de keuze van de te selecteren variabelen leverden de buitenlandse onderzoeken ons een belangrijk methodologisch inzicht op. Keer op keer bleek het aantal waarnemingen zo beperkt te zijn,

dat een analyse van de gelijktijdige werking van de verschillende kenmerken onmogelijk was. Migranten dunden niet alleen de groep van weduwen en weduwnaars uit, ze bleken dat bovendien op selectieve wijze te doen. De meting van de frequentie van hertrouw was veelal gebrekkig, omdat men niet op elk moment over gegevens met betrekking tot de samenstelling van de groep weduwen en weduwnaars naar allerlei kenmerken de beschikking had. In het hierna te bespreken Nederlandse onderzoek is met deze punten rekening gehouden.

IX. VERWEDUWING EN HERTROUW IN TWEE NEDERLANDSE STEDEN IN DE 19E-EEUW

IX.1. OPZET EN UITWERKING VAN HET ONDERZOEK

IX.1.1. *Uitgangspunten*

Bij het onderzoek naar verweduwing en hertrouw in de 19e eeuw stonden twee elementen centraal:

- een onderzoeksopzet, die een zo gunstig mogelijke verhouding bood tussen de erin geïnvesteerde tijd, kosten en moeite en het aantal resulterende waarnemingen en die tegelijk een goede aansluiting mogelijk maakte bij de gebruikelijke demografische vraagstellingen;
- het gebruik van bronnen, in principe de bevolkingsregisters en de burgerlijke stand, die aanknopingspunten bieden voor een verklaring van de veranderende plaats van verweduwing en hertrouw in de 19e en 20e eeuw.

Een korte toelichting op beide punten is gewenst.

Veel van de studies, waarop onze kennis van de hertrouw is gebaseerd, waren gebaseerd op gezinsreconstructies. Veelal was daarbij sprake van een gering aantal huwelijken, waarvan er vele uit de betreffende gemeente verdwenen voor er van huwelijksontbinding of hertrouw sprake was. Anderzijds baseerde men zich op uiterst globale gegevens uit huwelijksakten. De resulterende schattingen van het aantal hertrouwenden waren echter niet met een relevante groep verweduwden in verband te brengen. Hier wordt daarom uitgegaan van de groep van mannen en vrouwen, die in een bepaalde periode weduwe of weduwnaar is geworden. De betreffende groep loopt in feite het 'risico' te hertrouwen, valt dus als een 'population at risk' te beschouwen. Door gebruik te maken van de in bevolkingsregisters opgenomen informatie over de plaats van bestemming van vertrekkende weduwen/weduwnaars, kan bovendien de uitval worden geminimaliseerd. In de nieuwe plaats van vestiging kan het onderzoek naar de verdere levensloop van weduwen en weduwnaars worden voortgezet. Weduwen/weduwnaars verdwijnen daardoor in veel geringere mate uit het bestand en van de migranten kan de hertrouw of het overlijden worden onderzocht. De onderzoeksopzet maakt het daarnaast mogelijk verweduwing en hertrouw nauwkeuriger te meten. Op ieder tijdstip beschikt men idealiter over gegevens met betrekking tot de totale groep van verweduwde personen en alle relevante gebeurtenissen kunnen direct betrokken worden op de omvang van de groep. Zowel vragen omtrent de frequentie,

waarmee hertrouw voorkwam als omtrent de tijdsduur, die tussen het verlies van de partner en de hertrouw verstreek, kunnen op deze wijze worden beantwoord.

Wat betreft het tweede punt valt op te merken, dat de gebruikte bronnen het mogelijk maken informatie te verzamelen over een aantal kenmerken van de verweduwde personen en hun eventuele nieuwe partners, die in het eerder besproken onderzoek belangrijk voor de hertrouw bleken te zijn. Hieronder vallen bijvoorbeeld: geslacht, leeftijd, beroep en kerkelijke gezindte van de betrokkenen, hun kindertal, de leeftijd en het geslacht van de kinderen. Een belangrijk kenmerk: het beroep van de overleden echtgenoot van de weduwe, werd echter niet door ons genoteerd.

Het is duidelijk dat bij de gekozen onderzoeksofzet: het volgen van een groep (cohort) van verweduwdens in de loop van de tijd, een landelijk representatief onderzoek niet mogelijk is. Gekozen is voor een onderzoek naar hertrouw in een tweetal steden gedurende een beperkte, doch voor dit onderwerp belangrijke periode, te weten de tweede helft van de 19e eeuw.

Steden bieden voor een onderzoek als het onderhavige enkele belangrijke voordelen. Allereerst loopt men er minder kans dat weduwen en weduwnaars naar andere gemeenten vertrekken. Immers, naarmate een gemeente meer inwoners telt, en dus meer woningen, zal in het algemeen het aantal binnengemeentelijke verhuizingen meer dan evenredig toenemen, aangezien verhoudingsgewijs meer verhuisbewegingen tot binnengemeentelijke verhuizingen en minder verhuisbewegingen tot binnenlandse migratie zijn te bestempelen.¹ In steden was er dus een grotere kans dat ruimtelijk mobiele weduwen en weduwnaars in dezelfde gemeente woonachtig bleven, en dus in dezelfde bronnen van informatie bleven voorkomen, als in kleinere gemeenten. Van betekenis is daarnaast dat in steden over het algemeen een meer gedifferentieerde sociale structuur bestond dan op het platteland. Dat maakt het mogelijk een meer volledig beeld van patronen van hertrouw te krijgen. Tenslotte kwamen in gemeenten met een hoog inwonertal meer gevallen van verweduwing voor dan in kleine gemeenten. Zeker in de 19e eeuw, toen de sterfteniveaus in de steden hoger lagen dan die op het platteland, was dat het geval.² Het is echter niet alleen de hogere sterfte in de steden die hier van belang is. Er was tevens sprake van sterke migratie van weduwnaars naar de stad toe. Deze werd in verband gebracht met de grotere moeilijkheden die men op het platteland had bij het vinden van een nieuwe partner, als gevolg van de beperkte omvang van de huwelijksmarkt. Vooral wanneer de personen in weduwstaat weinig bezaten, trokken zij naar de steden toe.³

Voor het onderzoek werden de gemeenten Gouda en Breda geselecteerd. Naar Nederlandse begrippen waren dat echte steden. In 1850 telden Gouda en Breda een bijna gelijk inwonertal: in Gouda woonden 13.800, in Breda 14.700 mensen. Beide gemeenten behoorden toen nog tot de twintig, qua inwonertal grootste gemeenten van Nederland. In 1890 was

de bevolking toegenomen tot 19.700, respectievelijk 22.200 personen.

De keus voor Breda en Gouda werd ingegeven door praktische overwegingen. De gemeenten liggen in gebieden die in de 19e eeuw duidelijk van elkaar afweken op twee in verband met verweeduwing en hertrouw belangrijke punten, namelijk de sterfte en de huwelijksluiting. West-Nederland werd gekenmerkt door een relatief hoge sterfte, door een relatief hoge huwelijksfrequentie en een relatief lage huwelijksleeftijd; Zuid-Nederland door een relatief lage sterfte, een relatief lage huwelijksfrequentie en relatief laat gesloten huwelijken. Breda had in de periodes 1841-60 en 1860-74 bijvoorbeeld een sterftecijfer van 26,4 en 27,0 per 1.000, Gouda van 42,0, respectievelijk 38,5 per 1.000.⁴ Van de Bredase bevolking was in 1849 35,7% gehuwd, in 1859 28,4%, in 1889 30,3%; in Gouda bedroegen deze cijfers 29,7%, 36,6% en 37,7%.

De geselecteerde gemeenten waren bovendien intern voldoende heterogeen om verschillen in hertrouwfrequentie tussen socio-economische groepen en/of kerkelijke gezindten op te sporen. Ter toelichting op dit punt is een korte schets van de sociaal-economische structuur van beide gemeenten zinvol.⁵

De samenstelling van de beroepsbevolking vertoonde in 1889 overeenkomsten en verschillen. Tabel 9.1 geeft daarvan een beeld.

Beide gemeenten waren op de nijverheid georiënteerd, maar Gouda in sterkere mate, vooral door een groter aantal werklieden. In vergelijking met Breda waren met name meer personen werkzaam in de aardewerkindustrie (pijpenfabricage), in de textielnijverheid (touwfabricage) en in de verlichtingsindustrie (kaarsenfabricage). Breda telde relatief meer werknemers in de chemische nijverheid, in de lederindustrie en in de metaal- en machine-industrie. De bouw-, kleding- en voedings- en genotmiddelensectoren vormden in beide gemeenten echter de pijlers van de industriële bedrijvigheid. De warenhandel en de verkeerssector waren in Gouda van groter belang dan in Breda. In laatstgenoemde gemeente werkten echter meer personen in de huiselijke sector en bij de overheid. Met name de rijksoverheid, in het bijzonder het krijgswezen, was in dit opzicht van betekenis.

Voor een eerder tijdstip beschikken we over minder complete gegevens. In 1840 was 25% van de mannelijke Goudse beroepsbevolking werkzaam in de aardewerkindustrie. Hoge percentages werden gevonden voor de textiel (touw en garen), in welke sector 14% van de mannen werkzaam was, in de sector verkeer (bijna 10%) en in de bouwnijverheid (bijna 8%). Van de vrouwen was eveneens een groot deel in de aardewerkindustrie werkzaam: zo'n 42% van de vrouwelijke beroepsbevolking. Daarnaast waren kleding en reiniging (13%), textiel (bijna 10%), warenhandel (13%) en huiselijke diensten (11%) belangrijke sectoren van werkgelegenheid. Van de vrouwelijke hoofden van huishoudens oefende ruim 65% een beroep uit.⁶ In Breda was omstreeks 1860 het kleinbedrijf sterk dominerend. Kleding, textiel en leer telden samen meer dan de helft van alle

PARAGRAAF IX.1

TABEL 9.1. De samenstelling der beroepsbevolking in 1889 in Breda en Gouda naar de positie in het bedrijf.

		Gouda	Breda
Nijverheid	A + B	11,8	11,8
	C	0,7	0,7
	D	40,6	29,2
	Totaal	53,1	41,8
Landbouw en Visserij	A + B	1,7	1,2
	C	—	—
	D	2,3	1,3
	Totaal	4,0	2,5
Warenhandel	A + B	9,0	6,3
	C	1,3	1,8
	D	1,3	0,6
	Totaal	11,6	8,7
Verkeer	A + B	2,8	1,8
	C	0,3	0,9
	D	7,2	5,8
	Totaal	10,3	8,5
Crediet- en bankwezen, verzekering, tussenhandel	A + B	0,6	0,5
	C	0,3	0,3
	D	0,1	0,0
	Totaal	1,0	0,8
Vrije beroepen	Totaal	2,0	2,1
Onderwijs, verpleging,	—	1,1	1,1
Huiselijke diensten	—	11,6	15,9
In dienst van de staat, provincie, gemeente, waterschap of kerkgenootschap	—	5,1	17,3

- A + B Hoofd van een zaak of instelling voor eigen of andermans rekening.
 C In dienstbetrekking belast met enige directie, controle of enig opzicht of behorend tot directie-, bureau- of kantoorpersoneel
 D In dienstbetrekking behorend tot gewone werklieden.

arbeidsplaatsen in de nijverheid. Vrouwenarbeid kwam te Breda met name voor in de vorm van huisnijverheid, terwijl gehuwde vrouwen in de fabrieken in het zuiden van het land zo goed als niet te vinden waren.⁷

Gouda had een belangrijke functie als streek- en marktcentrum. Met name de boter- en de kaasmarkt waren voor de economie van de stad van grote betekenis. Daarnaast was de ligging aan een knooppunt van waterwegen van grote invloed op de werkgelegenheid van bedrijven voor scheepsbenodigdheden en middenstand.⁸

Breda onderscheidde zich van Gouda door het feit dat een relatief groot deel van de bevolking van elders afkomstig was. In 1859 was 43% van de Bredase bevolking buiten de gemeente geboren tegenover 29% van de Goudse bevolking. Bijna 24% van de Bredanaars was buiten de provincie of buiten het rijk geboren, terwijl dat slechts voor 11,7% van de Gouwenaren gold.⁹

Wat betreft de kerkelijke gezindte van de inwoners weken beide gemeenten van elkaar af. Het rooms-katholicisme was qua omvang in Breda dominant (in 1860 en in 1890 was 77% der bevolking katholiek), terwijl het in Gouda een minderheidspositie innam (in 1860 en in 1890 31% van de bevolking). De Nederduits en Waals hervormden daarentegen, die in Breda in de minderheid waren (circa 18,5%), waren in Gouda in de meerderheid. In 1860 trof men in beide gemeenten nog bijna geen personen aan die zich als gereformeerd aanduiden, doch wel aanhangers van kleinere protestantse kerkgenootschappen (remonstranten, doopsgezinden, lutheranen). In Gouda in veel grotere mate (5%) dan in Breda (1,5%). Joden telde Gouda 3%, Breda 1,5%. Dertig jaar later hadden de hervormden in Gouda terrein prijsgegeven aan de gereformeerden; de hervormden liepen terug van 59% in 1860 naar 52% in 1890, terwijl de gereformeerden in 1890 8% van de bevolking omvatten.¹⁰

De onderzoeksperiode strekte zich in beginsel uit over de jaren 1850-79 (Gouda) respectievelijk 1850-89 (Breda). In beginsel, omdat deze periodes verwijzen naar de jaren, waarin de onderzochten hun partner verloren. In feite vond hertrouw binnen deze groep nog gedurende de eerste decennia van de 20e eeuw plaats.

Het begintijdstip van de onderzoeksperiode werd bepaald door het beschikbaar komen in 1850 van het gemeentelijke bevolkingsregister als bron van demografische informatie. De lengte van de onderzoeksperiode werd bepaald door tijds- en financiële overwegingen, maar bestrijkt wel grotendeels de overgang tussen een periode, gekenmerkt door een hoog percentage niet-eerste huwelijken, naar een waarin niet-eerste huwelijken nog slechts een gering deel van alle gesloten huwelijken vormden.

De beperking van het onderzoek tot personen, die in de jaren voor 1890 weduwe of weduwnaar waren geworden, had als belangrijk voordeel, dat in veel geringere mate huwelijksakten van meer recente perioden hoefden te worden geraadpleegd, die ten tijde van het plaatsvinden van het onderzoek nog niet aan de gemeente-archieven waren overgedragen (i.c. huwelijken na 1922 gesloten).

IX.1.2. *Nadere uitwerking*

In het onderzoek naar de hertrouw van de 19e-eeuwse weduwen en weduwnaars zijn verschillende fasen te onderkennen, die min of meer samenvallen met het gebruik van een specifieke bron van informatie.

De eerste stap bestond erin een bestand op te bouwen van mannen en vrouwen, woonachtig in Gouda of Breda, van wie het huwelijk in de periode 1850-79 (in Breda: 1850-89) door het overlijden van hun partner was ontbonden. Basis hiervoor vormden de akten van overlijden uit de jaren 1850-79 (1850-89). In een tweede fase werd van de overledenen en van hun partner een aantal persoonskenmerken achterhaald. Tevens werd van de overblijvende partners nagegaan of, en zo ja wanneer, zij na de ontbinding van hun huwelijk waren hertrouwd, dan wel in weduwstaat waren overleden of naar een andere gemeente waren verhuisd. Deze informatie werd in essentie ontleend aan de bevolkingsregisters. In een derde fase werd van de hertrouwd en van hun nieuwe partners wederom een aantal kenmerken geregistreerd. Deze waren voor een deel opnieuw uit de bevolkingsregisters afkomstig, voor een deel echter ontleend aan de huwelijksakten van de betrokkenen. In een vierde fase tenslotte werd van een aantal naar andere gemeenten getrokken weduwen en weduwnaars, gebruikmakend van in principe dezelfde bronnen, nagegaan, of zij elders waren gehuwd, waren overleden dan wel wederom waren vertrokken. Een meer gedetailleerde uiteenzetting wordt in het onderstaande gegeven.

Uitgangspunt bij de reconstructie vormden, zoals gesteld, de registers van overlijden. Artikel 51 van het Burgerlijk Wetboek schreef voor, dat de overlijdensakte onder meer gegevens bevatte over het jaar en de dag van inschrijving der akte, de voornamen, de naam, de ouderdom, het beroep en de woonplaats van de overledene, de dag van het overlijden, en, indien de overledene getrouwd of weduwnaar of weduwe was, de voornamen en de naam van de andere echtgenoot.

Uit de in de periode 1-1-1850 tot 31-12-1879 (voor Breda: 31-12-1889) opgemaakte akten van overlijden werden die akten geselecteerd, die betrekking hadden op het overlijden van een gehuwde, in Gouda, respectievelijk in Breda woonachtige man of vrouw. Wanneer het een overlijden betrof van een in Gouda of Breda woonachtige man of vrouw, die buiten deze gemeente was overleden (een afschrift van deze akte diende in de burgerlijke stand van de woongemeente te worden opgenomen), werd de betreffende akte eveneens geselecteerd. Van zowel de overledene als van zijn of haar in weduwstaat achterblijvende partner werden de familienaam en voornamen overgenomen. Tevens werden de exacte datum van overlijden, het geslacht van de achterblijvende persoon, de leeftijd bij overlijden en het overlijdensadres genoteerd. Niet opgenomen werd, wat een onverstandige beslissing bleek te zijn, het beroep van de overledene.

In de tweede fase van het onderzoek werden aan de hand van het bevolkingsregister enkele kenmerken van de overledene: zijn of haar geboortedatum, die van zijn of haar achterblijvende partner, godsdienst, beroep en geboortedatum opgespoord.

Bevolkingsregisters, bevattend een overzicht van de in een gemeente wettelijk verblijf houdende personen, werden voor het eerst op *landelijke*

schaal aangelegd in 1850, aan de hand van de volkstelling van november 1849. De bevolkingsregisters werden aanvankelijk ingericht en bijgehouden in vastbladige registers, die in Gouda en Breda niet alfabetisch maar buurtsgewijs en vervolgens straat- en huisnummersgewijs waren ingericht. Voor ieder gezin en voor ieder afzonderlijk levend persoon werd een bladzijde uitgetrokken. Verhuisde een gezin, dan streepte men dit in het algemeen door en men plaatste het nieuwe gezin op dezelfde bladzijde, die dus op een adres betrekking had, eronder. Per 1 januari 1850 werden per huis de naam en de voornamen, de dagtekening en het jaar van geboorte, de geboorteplaats, de burgerlijke staat, de kerkelijke gezindte en het beroep van de in de woning verblijvende personen opgetekend. Ook de mutaties die zich in de kenmerken van de bewoners gedurende de periode 1850-59 voordeden werden, althans in principe, in dit register opgetekend. Het ging daarbij om de dagtekening van vestiging in of van het verlaten van de gemeente, de dagtekening van nieuwe geboorten en van overlijdens, de aanduiding van de laatste woonplaats en van de plaats waar de vertrokken bewoner zich ging vestigen en de verandering in de burgerlijke staat van de personen met de aanwijzing van de dagtekening. In deze periode werd de geboortedatum onvolledig of in het geheel niet ingevuld, hetgeen samenhangt met het feit, dat de inschrijvingsbiljetten van de volkstelling voor personen ouder dan een jaar alleen invulling van het geboortjaar vergden, terwijl het Koninklijk Besluit dat de bevolkingsregisters instelde, naast het jaar tevens de dagtekening van de geboorte weergegeven wenste te zien.

Op dit straat- en wijksgewijs ingerichte bevolkingsregister werd tenslotte een alfabetische index samengesteld. Deze bevatte in principe alle in het register opgenomen personen en verwees voor elk van hen naar hun huisadres, dat wil zeggen, naar het paginanummer van het op een bepaalde wijk van de gemeente betrekking hebbende registerdeel. Afzonderlijke registers werden daarnaast bijgehouden voor dienstboden en inwonende personen. De vastbladige bladwijzers werden in het begin alfabetisch-lexicografisch opgezet, maar door vestiging in de gemeente moesten steeds namen tussen de bestaande gewrongen worden, hetgeen na enige tijd niet meer mogelijk was. Men plaatste de namen dan maar in de buurt waar ze thuis hoorden. In de bevolkingsregisters zelf raakten sommige bladen, wanneer in korte tijd op een adres verschillende gezinnen hadden gewoond, gauw vol en moesten nieuwe gezinnen elders worden vermeld, waarbij weer verwijzingen van het oude blad naar het nieuwe nodig waren.

Met behulp van de alfabetische index op het bevolkingsregister, waarbij zowel de naam van de man als die van de vrouw als ingang werden gebruikt, respectievelijk het overlijdensadres, werden de in de periode 1850-59 verweduwd personen en hun echtgenoten opgespoord. Van de in het register gelokaliseerde personen werd, voorzover het om de overledene ging, de geboortedatum uit het bevolkingsregister overgenomen. Al-

weer, spijtig genoeg, niet het beroep van de overledene. Van de overgebleven partner werden de geboortedatum, het kerkgenootschap en het beroep genoteerd. Daarnaast werd nagegaan het aantal kinderen, waaronder afzonderlijk dat van het mannelijk geslacht, dat tot het gezin behoorde en dat op het tijdstip van overlijden nog thuis woonachtig was. Gehuwde kinderen, stiefkinderen en kinderen, geboren minder dan 9 maanden na het overlijden van de partner, werden hierbij inbegrepen. Tevens werd vermeld het geslacht en de geboortedatum van het jongste en van het oudste op het moment van overlijden nog thuiswonende kind.

Vervolgens is nagegaan wat met de weduwe of weduwnaar gebeurde. In eerste instantie is aan de hand van het bevolkingsregister nagegaan of de weduwe of weduwnaar in de door het register bestreken periode:

- in weduwstaat was overleden en zo ja op welke datum;
- was hertrouwd en zo ja, wanneer en met wie;
- in weduwstaat naar een andere gemeente was vertrokken en, zo ja, wanneer.

In theorie zou het bevolkingsregister uitsluitsel over al deze situaties moeten verschaffen. In de praktijk bleek dat echter niet het geval te zijn. Problemen deden zich met name voor in situatie 2 en 3. Van een aantal weduwen en weduwnaars, van wie in het bevolkingsregister een overlijdensdatum werd vermeld, bleek, na raadpleging van de betreffende overlijdensakte, dat de persoon in kwestie voor het overlijden hertrouwd was, zonder dat daar in het bevolkingsregister melding van werd gemaakt. De in de overlijdensakte vermelde namen van huidige en vroegere echtgenoten waren op dit punt daarom uiterst nuttig.

In een groot aantal gevallen was uit het bevolkingsregister, doordat de datum van hertrouw expliciet was vermeld of de naam van een nieuwe echtgeno(o)t(e) was bijgeschreven, direct af te leiden, dat van hertrouw van de weduwe of weduwnaar sprake was. Met name in gevallen waarin huwelijken buiten Gouda of Breda werden gesloten en in gevallen waarin vrij snel na hertrouw vertrek uit de gemeente in kwestie plaatsvond, bleef registratie van het huwelijk in het bevolkingsregister vaak achterwege. In die gevallen waarin direct, uit het bevolkingsregister, dan wel indirect, uit de overlijdensakte van de weduwe of weduwnaar, viel af te leiden dat van hertrouw sprake was, werd informatie met betrekking tot deze hertrouw aan de huwelijksakte van de betrokkenen ontleend.

Huwelijksakten dienden krachtens artikel 44 van het Burgerlijk Wetboek onder meer te vermelden: de voornamen, namen, ouderdom, geboorteplaats, beroep en woonplaats van de echtgenoten, en, wanneer zij reeds eerder gehuwd waren, de voornamen en namen van de vroegere echtgenoten. Er bestonden waarborgen voor de betrouwbaarheid van de informatie die in de akte werd vermeld. Immers, artikel 126 van het Burgerlijk Wet-

boek bepaalde onder meer, dat, alvorens tot de voltrekking van het huwelijk over te gaan, de ambtenaar van de burgerlijke stand zich de geboortakte van ieder der aanstaande echtgenoten ter hand moest laten stellen en, in geval van tweede of volgend huwelijk, tevens de akte van overlijden van de vorige echtgeno(o)t(e) of de akte van echtscheiding.

Aan de huwelijksakte werd informatie ontleend omtrent de datum van hertrouw, indien deze althans nog niet bekend was, het beroep van de weduwe/weduwnaar en van zijn/haar nieuwe echtgeno(o)t(e), de naam van de nieuwe echtgeno(o)t(e), de leeftijd van beiden op het moment van huwelijk en de burgerlijke staat van de nieuwe echtgeno(o)t(e).

Niet alle huwelijken werden te Gouda en Breda gesloten en evenmin werd in het bevolkingsregister steeds aangegeven in welke gemeente het huwelijk dan wel had plaatsgevonden. In deze gevallen werd aan het bevolkingsregister informatie ontleend omtrent de vorige woonplaats en de geboorteplaats van de nieuwe echtgeno(o)t(e), zijnde de meest waarschijnlijke plaats waar het huwelijk had plaatsgevonden. Een meer trefzekere doch tevens meer tijdrovende manier om de gemeente van huwelijksluiting te achterhalen was raadpleging van de niet-geïndexeerde, op de rijksarchieven gedeponeerde, registers van huwelijksafkondigingen. Afkondigingen van een voorgenomen huwelijk dienden namelijk plaats te vinden in de woonplaats van *beide* partijen. Omdat de akten van huwelijksafkondiging informatie omtrent de woonplaats van beide huwendenden bevatten en huwelijken binnen een jaar na de eerste huwelijksafkondiging in de woonplaats van een van beide partijen dienden te worden voltrokken, was daarmee tijd en plaats van het huwelijk in principe bekend. Raadpleging van de huwelijksakten van de betreffende gemeenten leverde vervolgens de gezochte informatie op.

Wanneer de nieuwe partner in het bevolkingsregister was vermeld, werden de geboortedatum en het kerkgenootschap van de nieuwe echtgeno(o)t(e) geregistreerd. Tevens werd in dit geval nagegaan het aantal kinderen dat nog bij de hertrouwde man of vrouw, respectievelijk bij zijn of haar nieuwe echtgeno(o)t(e), thuiswonend was. Bovendien werden het geslacht en de geboortedatum van het jongste en het oudste thuiswonende kind van de weduwe/weduwnaar, respectievelijk van zijn/haar nieuwe partner geregistreerd.

De Goudse weduwen en weduwnaars die in de periode 1850-59 niet overleden, hertrouwden of migreerden werden, tesamen met de mannen en vrouwen die in de periode 1860-79 hun huwelijk door het overlijden van hun partner ontbonden zagen worden, meegenomen in het zoekproces van de volgende periode. Dit verliep volgens de in het voorafgaande geschetste lijnen en werd gecontinueerd, tot het moment dat de verweduwden hertrouwden, overleden of migreerden. Van die mannen, respectievelijk vrouwen, die in de periode 1850-79 weduwe respectievelijk weduwnaar waren geworden en op 31 december 1879 nog niet waren hertrouwd,

overleden (als weduwe/weduwenaar) of gemigreerd, werden voor de jaren na 1879 de relevante gebeurtenissen nagegaan. Dit gebeurde in eerste instantie wederom aan de hand van het op basis van de volkstelling van 31 december 1879 opgezette bevolkingsregister dat de periode 1880-1900 besloeg. Personen die in 1900 nog niet waren hertrouwd, overleden of gemigreerd werden tenslotte opgezocht in het register over de periode 1900-22 dan wel in dat over de periode 1922-38, opgezet in de vorm van losbladige gezinskaarten, geordend op de achternaam van het gezinshoofd en gebaseerd op de volkstelling van 31 december 1920.

In Breda, waar verweduwing over de periode 1850-89 werd bestudeerd, werd dezelfde zoekprocedure gevolgd als in Gouda. In eerstgenoemde gemeente bestreek het bevolkingsregister echter andere tijdvakken dan in Gouda. De registers hadden achtereenvolgens betrekking op de jaren 1860-69, 1870-79, 1880-89, 1890-99 en 1900-18. In de periode 1918-37 werden gezinskaarten ingevoerd.

Het merendeel van de mannen en vrouwen van wie het huwelijk door het overlijden van hun partner eindigde, kon in het bevolkingsregister teruggevonden worden. Niettemin deden zich hierbij talloze problemen voor.

Een rol speelde daarbij het feit, dat zowel het bevolkingsregister als de index daarop, een bepaalde mate van onderregistratie hebben gekend. In dit verband kan worden opgemerkt, dat met de in artikel 161 van het Burgerlijk Wetboek vastgelegde verplichting aan de vrouw, 'met den man samen te wonen en hem overal te volgen waar hij dienstig oordeelt zijn verblijf te houden', duidelijk de hand werd gelicht.

Mannen en vrouwen, die hun echtgeno(o)t(e) al voor het overlijden van laatstgenoemde hadden verlaten, konden in een aantal gevallen achterhaald worden, doordat in het bevolkingsregister de plaats en het tijdstip van vertrek waren vermeld. Soms vond dit vertrek plaats vele jaren voordat de betrokken man of vrouw weduwenaar of weduwe werd. Ook kwam het voor dat mannen en vrouwen reeds zo spoedig na het huwelijk weduwe of weduwenaar werden, dat van een feitelijke samenwoning van man en vrouw, wellicht in afwachting van de voltrekking van een kerkelijk huwelijk, nog geen sprake was. De man of vrouw was in dat geval nog in zijn of haar eigen gemeente woonachtig en bleef dat evenzeer na de dood van de partner.

Personen die eenmaal in het bevolkingsregister waren gelokaliseerd raakten soms gedurende het zoekproces verloren, als gevolg van de frequente interne verhuizingen en de wijzigingen van straatnamen en huisnummers. De index op de registers vormde eveneens een bron van moeilijkheden, bijvoorbeeld door het veelvuldig voorkomen van personen met eenzelfde achternaam en door het feit dat de index niet werkelijk alfabetisch-lexicografisch was ingericht. Een rol speelde tevens dat de achteren voornaam van de overledene en van zijn of haar voormalige echtge-

no(o)t(e), zoals vermeld op de overlijdensakte, niet altijd overeenkwamen met de in het bevolkingsregister gegeven naam. Enkele voorbeelden kunnen dit illustreren. De naam 's-Gravenzande werd eveneens als Schravezande vermeld, Boulogne als Belonje, Citon als Ceton, Citton, Seton en Sitton, terwijl Laurier als Lourier en Louwerier voorkwam. De persoons- en geslachtsnamen lagen dus in de 19e eeuw nog niet geheel vast. De registratie van de namen ging meestal op het gehoor en de spelling was vrij willekeurig. Enerzijds werd dit veroorzaakt door analfabetisme en dialectische of slordige uitspraak van de personen die hun of andermans naam moesten noemen, anderzijds doordat het geschrevene geheel afhankelijk was van het gehoor, de kennis en de ontwikkeling, de nauwkeurigheid, de opvattingen en de spellingsgewoonten van diegenen die de namen moesten noteren.

Een bijzondere probleemgroep vormden de in Breda zeer talrijke soldaten, onderofficieren en officieren van het leger en hun echtgenoten. Bij de invoering van de bevolkingsregisters waren geen bepalingen omtrent militairen gemaakt. Het Koninklijk Besluit van 1 februari 1862 (Staatsblad no. 20) verordonneerde, dat voor de militairen en hun gezinnen afzonderlijke registers dienden te worden aangelegd. Deze zijn zowel in Gouda als Breda zeer onvolledig bewaard gebleven, waardoor over dit mobiele gedeelte der bevolking naar verhouding minder informatie kon worden verzameld. Van een aantal militairen zijn echter gegevens opgezocht in de op het Algemeen Rijksarchief aanwezige 'Stamboeken officieren landmacht 1813-1924' en 'Stamboeken onderofficieren en minderen circa 1846-1924'.

Een spaarzaam gebruik is daarnaast gemaakt van enkele andere bronnen, zoals het sedert 1862 maandelijks, zij het niet alfabetisch, bijgehouden register van uit Gouda vertrokken personen, gemeentelijke adresboeken, vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw in Gouda en Breda beschikbaar, registers van de in de strafgevangenis van Breda opgenomen gevangenen en registers van het gesticht en gasthuis van Breda. Voor Gouda is gebruik gemaakt van informatie, die bij de volkstelling van 1-1-1840 omtrent de Goudse bevolking werd verzameld. Van een aantal niet in het bevolkingsregister van 1850-59 teruggevonden personen kon aldus onder meer de leeftijd, het beroep en de kerkelijke gezindte worden bepaald.

Bij die personen die uiteindelijk wel gevonden werden deden zich talloze problemen voor. In aantal het belangrijkste waren de problemen die samenhangen met ontbrekende, onjuiste of tegenstrijdige geboortedata. Men moet beseffen dat van de meeste personen verschillende vermeldingen van de leeftijd, respectievelijk van de geboortedatum, voorhanden waren die soms ver uiteenliepen. Van personen, van wie in het bevolkingsregister geen geboortedatum was vermeld of die niet in het bevolkingsregister konden worden teruggevonden, is het geboortjaar in eerste instan-

tie geschat door middel van de op de huwelijks-, respectievelijk overlijdensakte vermelde leeftijd. In een groot aantal gevallen is deze leeftijd, in combinatie met de plaats van geboorte, gebruikt, om de geboortedatum te achterhalen aan de hand van de klappers op de geboortekten van de verschillende gemeenten.

Problemen zaten tevens vast aan de vaststelling van het kindertal op het moment van overlijden, respectievelijk van hertrouw. Niet alleen was het geslacht van de kinderen niet altijd eenduidig uit de gegevens over de periode 1850-59 af te leiden, evenmin waren de relatie tot het gezinshoofd en het al dan niet aanwezig zijn van de kinderen op het moment van overlijden of van hertrouw van de ouders direct vaststelbaar.

In totaal deden zich in Breda en Gouda, in de periode 1850-89 respectievelijk 1850-79, 3.529 en 3.054 gevallen voor, waarin een man weduwnaar of een vrouw weduwe werd. Uiteindelijk kon van het merendeel van hen worden vastgesteld, dat zij na het overlijden van hun echtgeno(o)t(e) te Breda of Gouda woonachtig bleven en aldaar stierven of hertrouwden.

Een zeer belangrijk deel van de weduwen en weduwnaars echter verdween met bekende bestemming naar elders, terwijl bovendien van een aantal weduwen en weduwnaars bekend is dat zij niet te Breda of Gouda overleden of hertrouwden, zonder dat echter te achterhalen viel waarheen zij vertrokken waren.

Getracht is na te gaan wat er is gebeurd met de uit Gouda en Breda vertrokken weduwen en weduwnaars, van wie de plaats van bestemming bekend was. Daartoe werden persoonlijk, dan wel schriftelijk, de bevolkingsregisters en de registers van de burgerlijke stand geraadpleegd van die gemeenten waar de weduwen en weduwnaars zich vestigden. Over de naar België vertrokken weduwen en weduwnaars is getracht schriftelijk informatie in te winnen bij de betreffende gemeenten. Helaas bleef antwoord over een groot aantal vanuit Breda naar Antwerpen vertrokken verweduwen uit. De naar Nederlands-Indië vertrokken weduwen en weduwnaars werden opgezocht in de burgerlijke stand van Nederlands-Indië. Die betreft de microfilms van het kaartsysteem over de periode 1850-1922, betrekking hebbend op onder meer de huwelijken en sterfgevallen vermeld in de Indische almanakken en adresboeken. De in het bevolkingsregister opgenomen informatie omtrent de nieuwe plaats van vestiging bleek niet altijd even betrouwbaar. Herhaaldelijk kwam het voor dat in Breda of Gouda afgeboekte personen in de gemeente van bestemming niet waren terug te vinden. Over deze en andere met onbekende bestemming vertrokken weduwen en weduwnaars is verdere informatie verzameld, voornamelijk met behulp van gedrukte en geschreven genealogische bronnen.

Over de relatief talrijke Bredase weduwen en weduwnaars die uit de adel of het patriciaat afkomstig waren, leverden het Nederlands Adelboek en het Nederlands Patriciaat veel informatie op. De betreffende bronnen

bevatten geen verhuisgeschiedenis, wel echter tijdstip en plaats van hertrouw of overlijden. Geraadpleegd is verder het Centraal Testamentenregister, het naar geboortjaar van de testateur alfabetisch-lexicografisch geordend overzicht van na 1890 opgemaakte testamenten, het Grootboek der militaire pensioenen over de perioden 1851-1910 en 1903-45, een bron die wel in een aantal gevallen een overlijdensdatum opleverde, echter zelden de exacte plaats van overlijden, en de registratie van de Bewijzen van Erfrecht, de inning van de laatste salaris- of pensioenbetaling aan de erfgenamen van een overledene die in overheidsdienst was, opgenomen in het Archief van de Algemene Rekenkamer en betrekking hebbend op de periode 1850-1958. Tenslotte zijn geraadpleegd de op het CBG aanwezige familie-annonces, bidprentjes en faire-parts, vooral aankondigingen van huwelijken en genealogische handschriften.

Gelet op het feit dat een groot deel van de met bekende bestemming vertrokken weduwen en weduwnaars uiteindelijk in een van de vier grote steden belandde, zijn tevens de klappers op de overlijdens van Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage en Utrecht nagelopen op het voorkomen van namen van niet teruggevonden personen. Dit is met veel resultaat gedaan voor de periode 1850-1932. Het zoeken naar een weduwe of weduwnaar werd gestaakt, zodra bekend was dat de gezochte was hertrouwd dan wel overleden. In veel gevallen bleek van een zeer intensief heen-en-weer-gereis sprake te zijn, waarbij personen tot op hoge leeftijd van gemeente naar gemeente trokken. Zeer vaak was van retourmigratie naar Gouda of Breda sprake.

IX.2. DEMOGRAFISCHE KENMERKEN VAN WEDUWEN EN WEDUWNAARS

In totaal werden in Gouda en Breda 6.583 gevallen van huwelijksontbinding door overlijden onderzocht. Uit tabel 9.2 blijkt dat het van jaar tot jaar om sterk fluctuerende aantallen ging. Men vergelijkte bijvoorbeeld de cijfers voor de jaren 1854-55, 1865-66 en 1871-73 met die van de omliggende jaren. Epidemieën van cholera, mazelen en typhus waren voor de hoge cijfers van de betreffende jaren verantwoordelijk.¹¹

In beide steden stierf de man veelal als eerste. Circa 55-60% van alle huwelijken werd ontbonden door zijn overlijden. Hierbij deden zich van jaar tot jaar echter grote verschillen voor. Een vergelijking van de aantallen overledenen per jaar leert verder, dat het aantal sterfgevallen van gehuwden in Gouda gemiddeld hoger lag dan in Breda. Enerzijds was hiervoor het hogere sterftecijfer in Gouda verantwoordelijk, anderzijds speelde een rol dat een groter deel van de Goudse bevolking gehuwd was.

Een berekening van de gemiddelde overlijdensleeftijd van de gehuwden wees uit, dat er van jaar tot jaar van grote schommelingen sprake was. Om deze reden zijn in tabel 9.3 slechts vijfjaarlijkse gemiddelden vermeld.

Grote afwijkingen met de cijfers voor Nederland als geheel, men zie

PARAGRAAF IX.2

TABEL 9.2. De verdeling van de overledenen naar geslacht (in % van het jaarlijkse aantal overledenen).

Jaar	Breda			Gouda		
	In procenten		Abso- luut aantal	In procenten		Abso- luut aantal
	Mannen	Vrouwen		Mannen	Vrouwen	
1850	55	45	62	55	45	75
1851	55	45	75	35	65	43
1852	49	51	79	38	62	78
1853	56	44	89	44	56	136
1854	59	41	119	50	50	101
1855	53	47	120	53	47	123
1856	51	49	73	53	47	78
1857	44	56	89	58	42	86
1858	59	41	79	51	49	92
1859	58	42	106	52	48	141
1860	48	52	66	51	49	81
1861	54	46	76	53	47	113
1862	55	45	87	60	40	94
1863	52	48	67	50	50	72
1864	67	33	83	58	42	83
1865	48	52	77	53	47	105
1866	60	40	134	58	42	141
1867	59	41	87	49	51	86
1868	54	46	65	53	47	79
1869	56	44	100	48	52	103
1870	50	50	70	49	51	85
1871	47	53	94	53	47	156
1872	55	45	75	52	48	117
1873	56	44	100	54	46	155
1874	53	47	78	55	45	89
1875	50	50	86	56	44	126
1876	49	51	87	53	47	94
1877	55	45	85	53	47	114
1878	52	48	82	52	48	103
1879	62	38	77	53	47	105
1880	54	46	102			
1881	55	45	75			
1882	53	47	103			
1883	47	53	100			
1884	56	44	87			
1885	54	46	91			
1886	61	39	112			
1887	59	41	92			
1888	63	37	92			
1889	61	39	108			
Totaal	55	45	3.529	52	48	3.054

TABEL 9.3. De gemiddelde leeftijd bij overlijden naar het geslacht van de overledene.

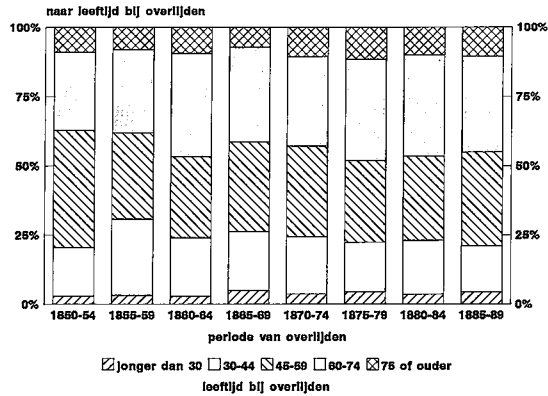
Periode	Breda				Gouda			
	Man- nen	(N)	Vrou- wen	(N)	Man- nen	(N)	Vrou- wen	(N)
1850-54	55,6	234	49,6	190	52,4	197	47,5	236
1855-59	54,6	249	51,7	218	53,7	276	49,3	244
1860-64	56,6	212	50,2	167	53,8	241	49,2	202
1865-69	54,8	259	51,6	204	55,1	271	50,6	243
1870-74	56,4	217	50,7	200	55,3	319	49,8	283
1875-79	57,0	224	52,8	193	55,8	291	52,2	251
1880-84	56,9	247	50,7	220				
1885-89	56,9	295	50,2	200				

hiervoor hoofdstuk VII, vallen niet te constateren. Ook in Gouda en Breda overleden gehuwde vrouwen gemiddeld 3 tot 6 jaar eerder dan gehuwde mannen. De leeftijd van de overleden gehuwden liep in beide gemeenten echter sterk uiteen. Zowel mannen als vrouwen stierven in Breda op latere leeftijd dan in Gouda.

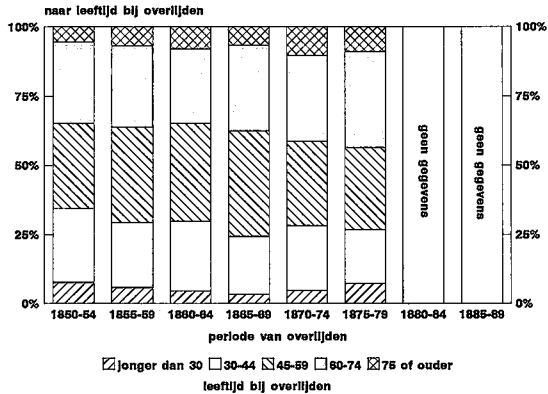
Van een duidelijke trendmatige ontwikkeling van de gemiddelde leeftijd bij overlijden was in Breda in de periode van veertig jaar feitelijk geen sprake. Ups en downs in de gezondheidstoestand van de stad zorgden wel voor tijdelijke verhogingen en verlagingen van die leeftijd, van een permanente verhoging ervan was geen sprake. In Gouda was dat wel het geval. Bij mannen en vrouwen nam de leeftijd bij overlijden bijna onafgebroken toe. Beide steden liepen in dat opzicht in het spoor van de rest van de regio waartoe ze behoorden.

Achter de in tabel 9.3 opgenomen gemiddelden gaan grote verschillen in overlijdensleeftijd schuil. De jongste overleden gehuwde had de 20-jarige leeftijd nog niet bereikt, terwijl enkele huwelijken pas ontbonden werden toen de man of vrouw de 80- of 90-jarige leeftijd reeds gepasseerd waren. Een vollediger overzicht van de overlijdensleeftijd van de gehuwde mannen en vrouwen biedt figuur 9.1, waarin de gegevens voor vijf leeftijdsgroepen zijn samengevoegd.

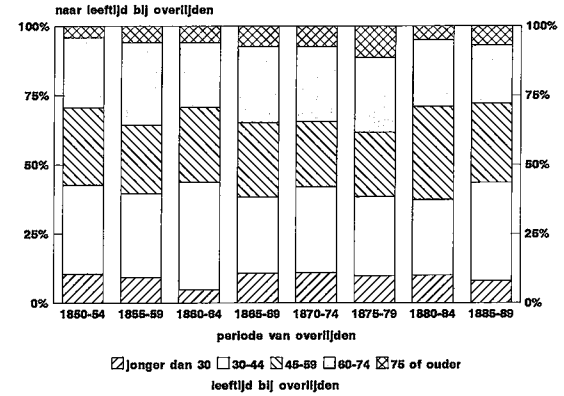
Een vergelijking van de figuren brengt een aantal opvallende zaken aan het licht. Veel meer vrouwen dan mannen stierven voor zij de 30-, respectievelijk de 45-jarige leeftijd hadden bereikt. Waarschijnlijk was de oorzaak daarvan gelegen in de hoge sterfterisico's, samenhangend met zwangerschap en bevalling. Ongeveer 40%, in Gouda zelfs bijna 50% van alle overleden gehuwde vrouwen had de 45-jarige leeftijd nog niet overschreden. Bij de mannen was dit percentage zelden hoger dan 30, in Gouda echter veelal wat hoger dan in Breda. Slechts weinig huwelijken werden ontbonden, nadat de man en/of vrouw de 75 waren gepasseerd. Minder dan 10% van de overledenen, die op het moment van overlijden nog gehuwd waren, telde meer dan 75 jaar.

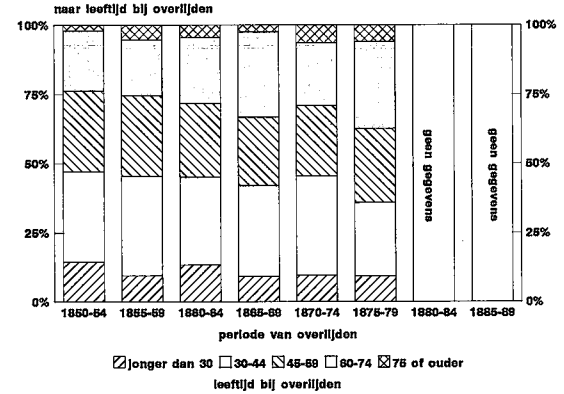
FIGUUR 9.1^a. De procentuele verdeling van de overledenen naar leeftijd bij overlijden; mannen. Breda

FIGUUR 9.1^c. De procentuele verdeling van de overledenen naar leeftijd bij overlijden; mannen. Gouda

FIGUUR 9.1^b. De procentuele verdeling van de overledenen naar leeftijd bij overlijden; vrouwen. Breda

FIGUUR 9.1^d. De procentuele verdeling van de overledenen naar leeftijd bij overlijden; vrouwen. Gouda

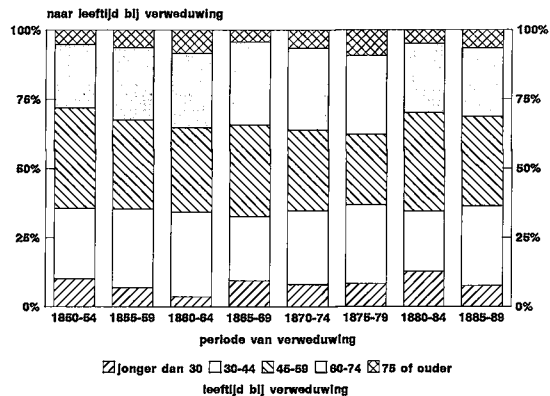
TABEL 9.4. De gemiddelde leeftijd van de achterblijvende man en vrouw op het moment van overlijden van de partner.

Periode	Breda				Gouda			
	Man- nen	(N)	Vrou- wen	(N)	Man- nen	(N)	Vrou- wen	(N)
1850-54	50,9	188	53,0	234	49,0	234	49,4	195
1855-59	52,2	218	51,3	247	50,2	242	50,3	275
1860-64	53,0	167	52,9	211	50,4	202	50,7	241
1865-69	52,2	203	51,2	259	51,5	243	51,6	268
1870-74	52,8	199	53,0	215	50,9	283	52,1	318
1875-79	53,3	193	53,0	224	53,8	251	52,5	288
1880-84	51,0	220	53,0	245				
1885-89	51,4	198	53,3	293				

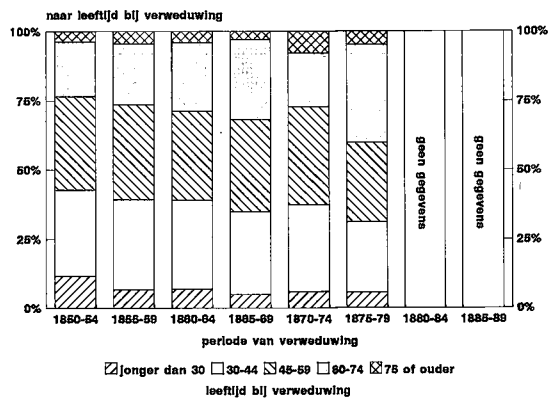
Kon informatie over de overlijdensleeftijd van de gehuwden voor Nederland in principe aan de lopende statistiek worden ontleend, dat is niet het geval met de gegevens over de leeftijd van de achterblijvende partner. Tabel 9.4 geeft per periode een overzicht van de gemiddelde leeftijd van mannen en vrouwen op het moment dat zij weduwnaar, respectievelijk weduwe werden. Opgemerkt moet worden dat de betreffende gegevens niet over iedereen beschikbaar waren: in Breda ontbraken gegevens over 9 weduwen en 6 weduwnaars, in Gouda over 10 weduwen en 4 weduwnaars. Verder dient benadrukt te worden dat een deel van de mannen en vrouwen uit deze groep al eerder, dus op jongere leeftijd, in weduwstaat was geraakt. Het in de tabel opgenomen ontbonden huwelijk was dan hun tweede of derde huwelijk en hun leeftijd bij het verlies van hun eerste partner zal lager hebben gelegen.

Mannen en vrouwen waren gemiddeld al over de 50 op het moment dat zij hun echtgenote, respectievelijk echtgenoot verloren. In Gouda werden mannen over het algemeen op jongere leeftijd weduwnaar dan vrouwen weduwe. In Breda kwamen mannen tot circa 1880 op jongere leeftijd in weduwstaat dan vrouwen, maar na dat jaar was de situatie omgekeerd. Over het geheel genomen waren er echter noch tussen de geslachten, noch tussen beide gemeenten grote verschillen in de leeftijd waarop men zijn partner verloor. In de loop van de tijd was er sprake van een duidelijke verhoging van de leeftijd waarop men weduwe respectievelijk weduwnaar werd. Met name bij vrouwen was dat het geval. Hoewel zo'n ontwikkeling in principe ook aan veranderende leeftijdscombinaties van gehuwden zou kunnen worden toegeschreven, mannen die huwden met jongere vrouwen dan voorheen, vrouwen die huwden met jongere mannen dan in het verleden het geval was, heeft de daling van de sterfte de grootste invloed gehad op de verhoging van de leeftijd bij verweduwing.

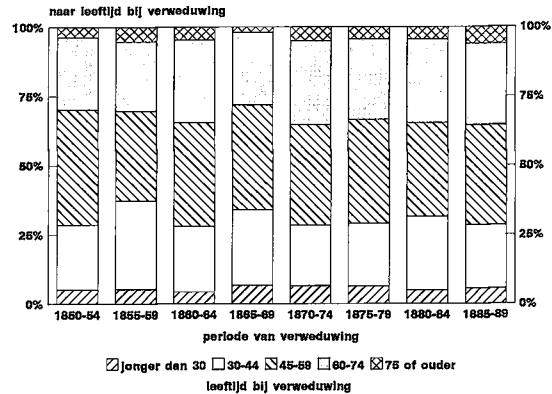
In figuur 9.2 zijn gegevens opgenomen over de leeftijdsverdeling van

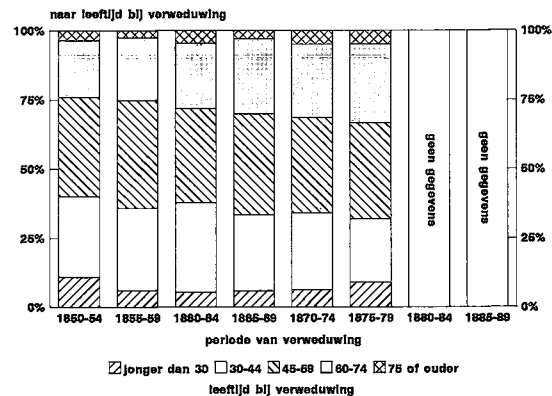
FIGUUR 9.2^a. De procentuele verdeling van de verwe-duwden naar leeftijd bij verduwing; mannen. Breda

FIGUUR 9.2^c. De procentuele verdeling van de verwe-duwden naar leeftijd bij verduwing; mannen. Gouda

FIGUUR 9.2^b. De procentuele verdeling van de verwe-duwden naar leeftijd bij verduwing; vrouwen. Breda

FIGUUR 9.2^d. De procentuele verdeling van de verwe-duwden naar leeftijd bij verduwing; vrouwen. Gouda

weduwen en weduwnaars op het tijdstip van verweduwing.

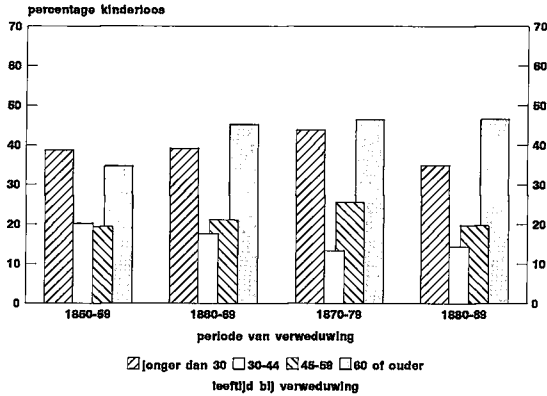
De leeftijd waarop men in weduwstaat geraakte blijkt bij het hanteren van een meer verfijnde indeling naar leeftijd voor mannen en vrouwen niet veel uiteen te lopen. Ongeveer 35 tot 40% van de mannen en vrouwen, in Gouda iets meer, had al voor het 45e levensjaar de echtgeno(o)t(e) verloren. Voor vrouwen uit Breda lag dat cijfer iets lager, voor mannen uit Gouda iets hoger. Dat mannen en vrouwen uit Gouda in de laatste decennia van de 19e eeuw ouder waren op het moment dat zij hun echtgeno(o)t(e) verloren dan in het midden van de eeuw, blijkt met name veroorzaakt te zijn door een stijgend aandeel huwelijksontbindingen van mannen en vrouwen boven de zestig. Terwijl in het midden van de 19e eeuw in 20%-25% der gevallen de achterblijvende partner ouder was dan 60, was op het einde van de jaren zeventig het aandeel van deze groep gestegen tot 30-40%. Een dergelijke ontwikkeling deed zich in Breda niet voor.

Op het moment van overlijden van man of vrouw waren in het merendeel van de getroffen gezinnen nog kinderen aanwezig. Slechts 13-25% van de gezinnen was kinderloos. Uit figuur 9.3 blijkt overigens, dat de mannen en vrouwen die pas in het begin van hun reproductieve periode zaten of deze periode reeds achter de rug hadden, in meerderheid nog één of meer kinderen te verzorgen hadden.

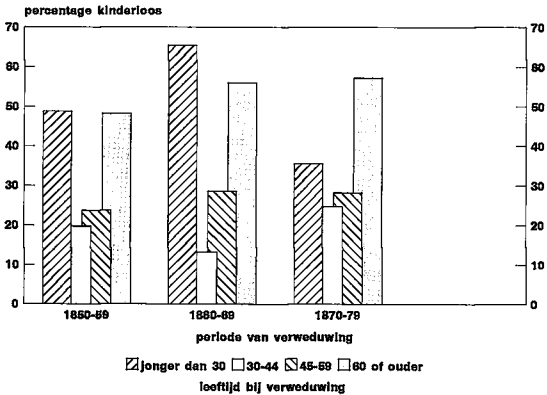
Hoewel in een aantal gevallen het huwelijk op het moment van overlijden van de vader of moeder nog kinderloos was, lag het gemiddeld aantal aanwezige kinderen tussen 2 en 3. Dat gemiddelde varieerde overigens sterk, al naar gelang de leeftijd van de achterblijvende ouder. Uit figuur 9.4 blijkt dat dat gemiddelde met name gold voor de groep, die tussen de 45 en de 60 jaar oud was, op het moment dat men de partner verloor.

Weduwen en weduwnaars die ouder waren dan zestig hadden over het algemeen nog slechts 0,7-1,7 kinderen ten laste. In veel gezinnen, 35 tot 60%, waren alle kinderen immers al het huis uit. Voor vrouwen en mannen die al op jonge leeftijd hun partner verloren gold dat circa eenderde van hen nog kinderloos was. In een aantal gevallen was tegelijk met het overlijden van de moeder een kind overleden.

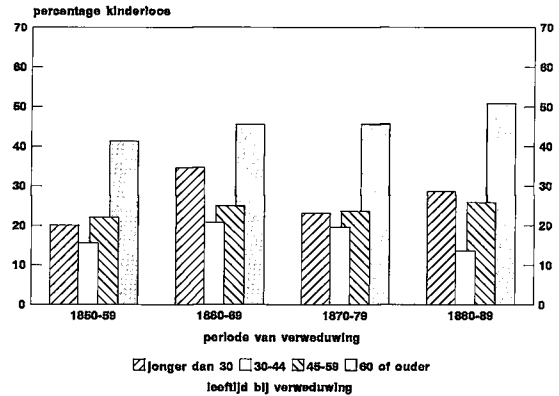
Er bestonden overigens duidelijke verschillen, al naar gelang de man dan wel de vrouw alleen achterbleef. Op lagere leeftijden hadden achterblijvende weduwen meer kinderen dan achterblijvende weduwnaars; op hogere leeftijden deed de omgekeerde situatie zich voor. Dat is te verklaren uit het feit, dat vrouwen veelal op jongere leeftijd huwden dan mannen. Weduwen hadden daardoor bijvoorbeeld op 30-jarige leeftijd al een langere huwelijksperiode achter de rug dan weduwnaars van 30 jaar en hadden bijgevolg meer kinderen. Op 60-jarige leeftijd werkte dit verschijnsel in omgekeerde richting. Weduwnaars van 60 jaar waren gemiddeld korter gehuwd dan weduwen van 60, waardoor de kinderen jonger waren en relatief minder kinderen het ouderlijk huis reeds hadden verlaten.

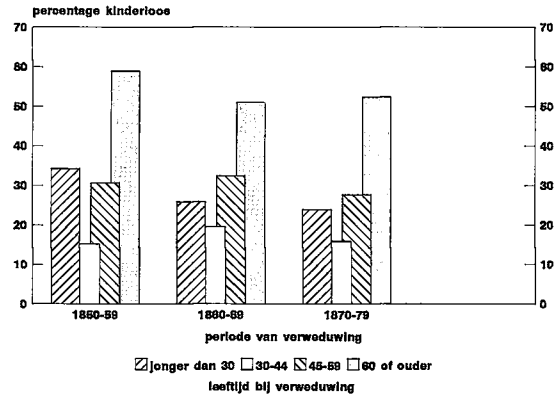
FIGUUR 9.3^a. Het percentage verduwden zonder kinderen op het moment van verduwing; mannen. Breda

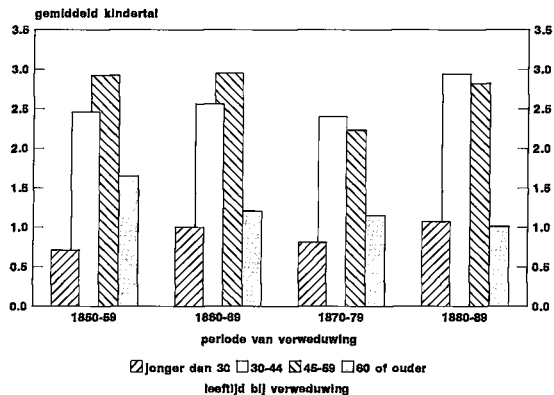
FIGUUR 9.3^c. Het percentage verduwden zonder kinderen op het moment van verduwing; mannen. Gouda

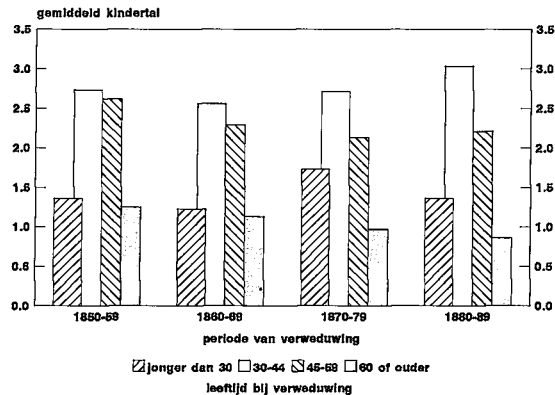
FIGUUR 9.3^b. Het percentage verduwden zonder kinderen op het moment van verduwing; vrouwen. Breda

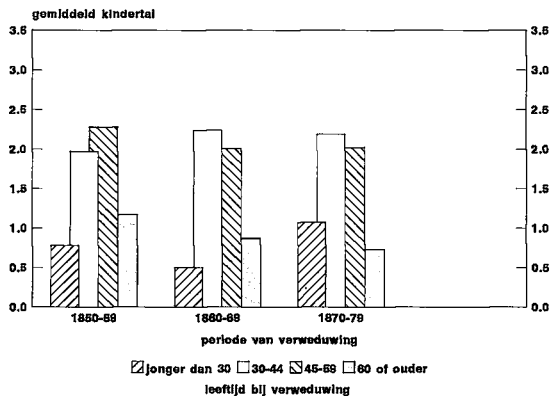
FIGUUR 9.3^d. Het percentage verduwden zonder kinderen op het moment van verduwing; vrouwen. Gouda

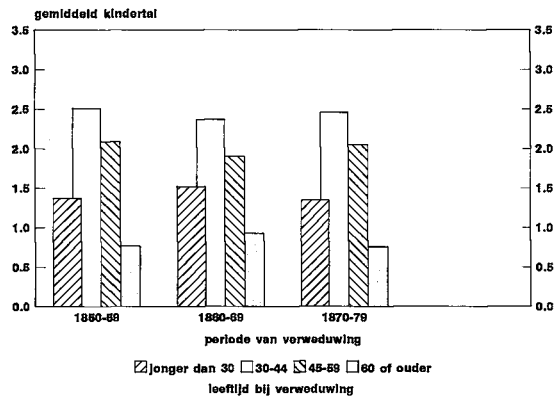
FIGUUR 9.4^a. Het gemiddeld aantal kinderen op het moment van verweduwing; mannen. Breda

FIGUUR 9.4^b. Het gemiddeld aantal kinderen op het moment van verweduwing; vrouwen. Breda

FIGUUR 9.4^c. Het gemiddeld aantal kinderen op het moment van verweduwing; mannen. Gouda

FIGUUR 9.4^d. Het gemiddeld aantal kinderen op het moment van verweduwing; vrouwen. Gouda

Verschillen waren er tevens tussen beide steden. In Gouda waren op het moment dat de man of vrouw kwam te overlijden gemiddeld minder kinderen in het gezin aanwezig dan in Breda het geval was. Naar alle waarschijnlijkheid hing dit samen met de hogere zuigelingen- en kindsterfte in Gouda. Niet uitgesloten is daarenboven een verschil in leeftijd bij het verlaten van het ouderlijk huis. In de jongste leeftijdsgroep van de ouders waren in Gouda echter relatief meer kinderen aanwezig. Dat hing naar alle waarschijnlijkheid samen met het feit dat de ouders op jongere leeftijd waren gehuwd.

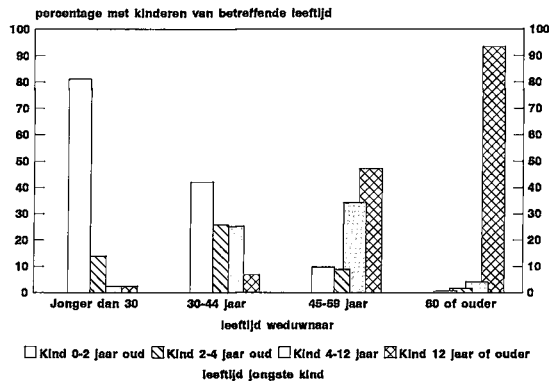
Voor weduwen of weduwnaars maakte het veel verschil of de kinderen, met wie men na het overlijden van de partner achterbleef, nog jong waren en voortdurend verzorging behoeften, dan wel een zodanige leeftijd hadden bereikt, dat zij in of rond het huis allerlei taken konden opknappen of zelfs in belangrijke mate aan het gezinsinkomen konden bijdragen. Figuur 9.5 geeft, voor die weduwen en weduwnaars die een kind in huis hadden, per leeftijdsgroep van de weduwe en weduwnaar, een indruk van de verdeling naar leeftijd van het jongste in het gezin aanwezige kind, op het moment van overlijden.

In beide steden had een klein deel van de vrouwen na het overlijden van hun echtgenoot maar binnen 9 maanden na diens overlijden nog een kind voortgebracht. In Gouda betrof dit bijna 5% van alle vrouwen. In de groep die op het moment van het overlijden van de man jonger was dan 30 ging het echter om 15%. 15 tot 22% van alle weduwen en weduwnaars had na het overlijden van de partner de zorg voor een kind dat jonger was dan 2 jaar. Deze percentages lagen bij de mannen iets hoger dan bij de vrouwen. In 9-15% van de gezinnen was het jongste kind tussen 2 en 4 jaar oud. Weduwnaars kregen vaker met deze situatie te maken dan weduwen. Het is waarschijnlijk dat de hoge kraamvrouwensterfte voor deze situatie verantwoordelijk was.

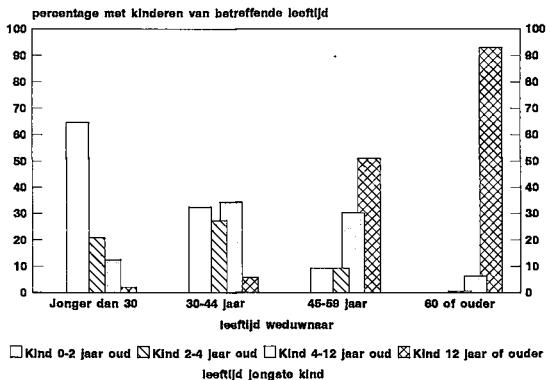
Weduwen verloren daarentegen veel vaker hun echtgenoot op een moment dat het jongste kind al ouder was dan 12. Een en ander hing samen met de afwijkende leeftijdsverdeling bij overlijden van mannen en vrouwen.

Op het moment van overlijden waren alle gehuwden officieel nog in Gouda of Breda woonachtig en voor hun alleen achterblijvende partner gold bijna zonder uitzondering hetzelfde. Na het overlijden echter bleef maar een deel van de weduwen en weduwnaars in de gemeente wonen. Voor een deel hing de plaatsvindende migratie direct samen met de tragische gebeurtenis die hun was overkomen. Weduwen en weduwnaars zochten onderdak en hulp bij familieleden elders, bij ouders, kinderen, broers en zusters, hertrouwden en gingen elders wonen bij hun nieuwe partner, trokken weg naar de streek waar ze voor hun huwelijk waren opgegroeid of gingen in een andere gemeente werk zoeken.

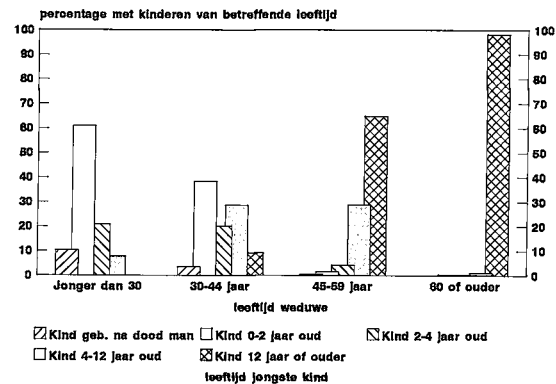
In totaal is van 785 weduwen en weduwnaars uit Breda en van 499 weduwen en weduwnaars uit Gouda, dat is respectievelijk 22,2% en

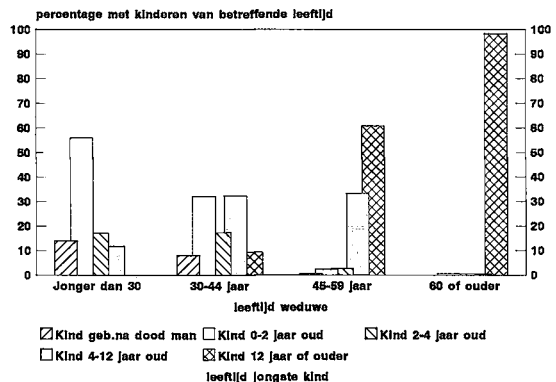
FIGUUR 9.5^a. Weduwnaars naar de leeftijd van het jongste kind op het moment van overlijden van de vrouw en de leeftijd van de weduwnaar, Breda

FIGUUR 9.5^c. Weduwnaars naar de leeftijd van het jongste kind op het moment van overlijden van de vrouw en de leeftijd van de weduwnaar, Gouda

FIGUUR 9.5^b. Weduwen naar de leeftijd van het jongste kind op het moment van overlijden van de man en de leeftijd van de weduwe, Breda

FIGUUR 9.5^d. Weduwen naar de leeftijd van het jongste kind op het moment van overlijden van de man en de leeftijd van de weduwe, Gouda

16,3% van de totale onderzochte groep, bekend dat zij zich elders vestigden.¹²

Onderscheidden de migranten zich in enig opzicht van de niet-migrerende weduwen en weduwnaars? In principe zou men dat kunnen nagaan door de kenmerken van de migranten en niet-migranten op het moment dat zij weduwe of weduwnaar werden met elkaar te vergelijken. Wil men echter uitsluitsel over de vraag of zij zich in hun verdere levensloop en met name waar het de hertrouw aangaat hebben onderscheiden van de niet-migranten, dan dienen zij in hun nieuwe woonplaats gevolgd te worden tot zij zijn overleden of hertrouwd. Gezien de relatief grote omvang van de groep is dat van belang.

Voor die personen, die voordat zij hertrouwden naar een andere gemeente zijn vertrokken, zijn gegevens met betrekking tot de eerste gemeente waar zij zich na het overlijden van hun partner vestigden opgenomen in tabel 9.5.

Een groot deel van de vertrokken weduwen en weduwnaars vestigde zich in eerste instantie in een buurgemeente (Princenhage, Teteringen en Ginneken voor zover het Breda betrof; Stein, Haastrecht, Broek, Reeuwijk en Gouderak voor zover het ging om Gouda) danwel in een daar direct aan grenzende gemeente (Terheijden, Oosterhout, Gilze en Rijen, Chaam, Rijsbergen of Etten-Leur voor zover het Breda betrof; Zuid-Waddinxveen, Middelburg, Zwammerdam, Sluipwijk, Oukoop, Hekendorp, Hoenkoop, Vlist, Stolwijk, Berkenwoude, Moordrecht, Ouderkerk aan den IJssel voor Gouda).

Andere gemeenten in dezelfde provincie werden vaak als eerste bestemming gekozen. Een groot deel van de vertrekkers kwam in een van de drie grote steden terecht. Van de Gouwenaren trok liefst eenderde deel in eerste instantie daarheen, van de Bredanaars eenzesde deel. Voor weduwen en weduwnaars uit Breda waren bovendien Antwerpen en Brussel belangrijke plaatsen van vestiging. 10% van de vertrokkenen kwam in eerste instantie in een van beide gemeenten terecht.

Veel personen lieten het overigens niet bij een verhuizing, maar trokken van de ene gemeente naar de andere. Twee voorbeelden kunnen dit illustreren. Op 24 augustus 1881 werd Johanna M. te Breda weduwe; 15 jaar later, op 21 oktober 1896, vertrok zij naar Princenhage; 4 jaar later, op 21 december 1900, naar het Belgische Merxem. Hiervandaan keerde zij op 13 december 1904 terug naar Breda, vertrok weer op 30 november 1910 naar Vinkeveen en vestigde zich opnieuw te Breda op 18 mei 1910. Drie jaar later stierf zij daar. Toen op 7 april 1877 Jeanne S.'s echtgenoot te Breda overleed, begon voor haar samen met het gezin van haar schoonzoon een reis die haar achtereenvolgens naar Doesburg, Den Haag, Harderwijk, Leiden, Den Bosch, en Nijmegen bracht, in welke gemeente zij in januari 1908 overleed.

Over het algemeen kan men stellen dat de geografische mobiliteit onder

TABEL 9.5. De verdeling van de vertrokken weduwen en weduwnaars naar de eerste gemeente van vestiging.

	Absoluut	In procenten
BREDA		
Randgemeenten van Breda	120	15,3%
Gemeenten grenzend aan randgemeenten	36	4,6
Overige gemeenten Noord-Brabant	149	19,0
Amsterdam	33	4,2
Overige gemeenten Noord-Holland	22	2,8
Den Haag	49	6,2
Rotterdam	44	5,6
Overige gemeenten Zuid-Holland	67	8,5
Utrecht stad	23	2,9
Overig Utrecht	12	1,5
Gelderland	35	4,5
Overig Nederland	52	6,6
Antwerpen	46	5,9
Brussel	26	3,3
Overig België	25	3,2
Overig buitenland	17	2,2
Onbekend	29	3,7
Totaal	785	100,0
GOUDA		
Randgemeenten van Gouda	31	6,2%
Gemeenten grenzend aan randgemeenten	34	6,8
Den Haag	28	5,6
Rotterdam	74	14,8
Overige gemeenten Zuid-Holland	102	20,4
Amsterdam	60	12,0
Overige gemeenten Noord-Holland	29	5,8
Utrecht stad	22	4,4
Overig Utrecht	18	3,6
Gelderland	21	4,2
Noord-Brabant	17	3,4
Overig Nederland	22	4,4
België	3	0,6
Overig buitenland	4	0,8
Onbekend	34	6,8
Totaal	499	100,0

de groep zeer hoog was. Tot op zeer hoge leeftijd trok men alleen of samen met dochter, zoon, schoonzoon of schoondochter en kleinkinderen van plaats naar plaats. Het zou echter onjuist zijn om uit bovenstaande voorbeelden te concluderen, dat het met name oudere weduwen en weduwnaars waren die uit Gouda en Breda wegtrokken.

Migranten waren, zoals tabel 9.6 uitwijst en zoals men logischerwijze verwachten kon, oververtegenwoordigd onder die mannen en vrouwen

PARAGRAAF IX.2

TABEL 9.6. De verdeling van de migranten en niet-migranten naar de leeftijd bij verweduwing.

Leeftijd bij verweduwing	Breda			
	Mannen		Vrouwen	
	Migranten	Niet-migranten	Migranten	Niet-migranten
Jonger dan 30	12,6	7,5	9,2	4,4
30-44	32,4	25,2	31,5	23,1
45-59	33,8	31,4	38,3	36,0
60 jaar of ouder	21,2	35,9	21,0	36,6
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0

Leeftijd bij verweduwing	Gouda			
	Mannen		Vrouwen	
	Migranten	Niet-migranten	Migranten	Niet-migranten
Jonger dan 30	9,1	6,5	10,1	6,6
30-44	35,5	29,7	35,8	26,3
45-59	31,5	33,2	32,3	36,4
60 jaar of ouder	23,9	30,6	21,9	30,7
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0

die voor hun 45e levensjaar hun partner verloren. Zij hadden nog een lang leven voor zich en de kans dat voor hun huwelijk nog een vertrek uit de woongemeente plaatsvond, was groter dan bij hen die nog slechts een beperkt aantal jaren te leven hadden. Met name in Breda weken de vertrekkende weduwen en weduwnaars qua leeftijd af van de totale groep verweduwden.¹³

Dat de migranten een andere leeftijdssamenstelling hadden dan de totale groep maakt het van extra grote betekenis voor hen na te gaan of en zo ja wanneer zij hertrouwden dan wel in weduwstaat overleden. Over het grootste deel der migranten, variërend van zo'n 73,7% tot 89,3%, al naar gelang de leeftijd, het geslacht en de gemeente, viel deze informatie te achterhalen. Dat betekent dat ons materiaal het mogelijk maakt de laatste fase van de levensloop van bijna alle Goudse en Bredase weduwen en weduwnaars te reconstrueren.

Uit tabel 9.7 blijkt dat van de migrerende weduwen en weduwnaars uit Gouda en Breda in bijna iedere leeftijdsgroep nagenoeg eenzelfde percentage werd teruggevonden. Opvallend was wel, dat van de Goudse we-

TABEL 9.7. Het aandeel van de migranten in het totaal aantal verweeduwde personen naar leeftijdsgroep bij verweduwing en het percentage migranten van wie overlijden of huwelijk bekend is.

Leeftijd bij verweduwing	Breda			
	Mannen		Vrouwen	
	% migrant	Waarvan overleden of gehuwd	% migrant	Waarvan overleden of gehuwd
Jonger dan 30	27,6	89,2	41,1	81,8
30-44	22,6	73,7	31,1	76,8
45-59	19,6	80,8	26,1	80,4
60 jaar of ouder	11,8	85,5	16,0	80,2

Leeftijd bij verweduwing	Gouda			
	Mannen		Vrouwen	
	% migrant	Waarvan overleden of gehuwd	% migrant	Waarvan overleden of gehuwd
Jonger dan 30	18,0	83,3	25,2	75,9
30-44	15,8	81,4	23,2	89,3
45-59	12,9	80,6	16,4	84,9
60 jaar of ouder	10,9	74,5	13,7	88,9

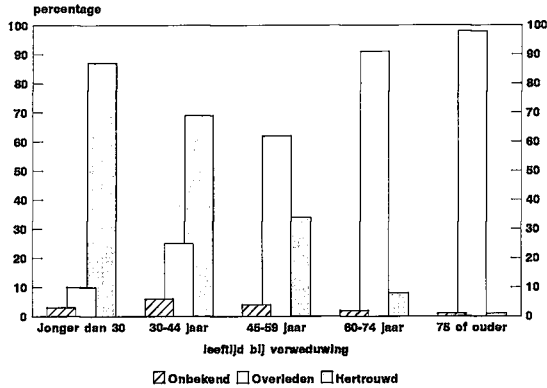
duwnaars boven de zestig meer dan eenkwart niet werd teruggevonden. Of dit hoge percentage moet worden toegeschreven aan een grotere mobiliteit van deze groep of aan de kwaliteit van de bevolkingsregistratie, valt niet aan te geven.

Tabel 9.7 bevestigt dat de migratie met name onder de jonge weduwen en weduwnaars van grote betekenis was. Vooral veel weduwen verlieten de beide steden. In een aantal gevallen ging het om meer dan eenvierde deel van de totale groep weduwen.

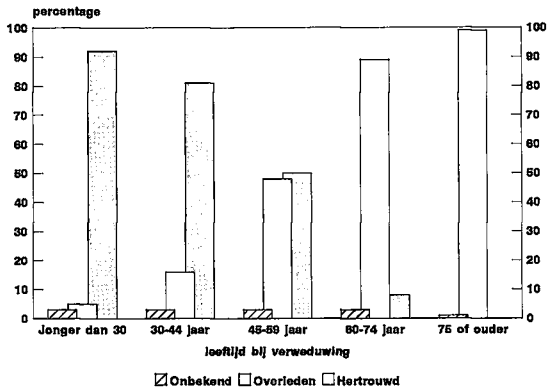
IX.3. HERTROW VAN WEDUWEN EN WEDUWNAARS

IX.3.1. *Verschillen in frequentie van hertrouw*

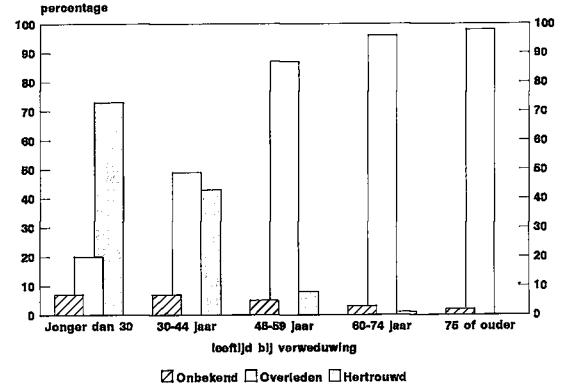
Voor de totale groep van verweeduwden zijn gegevens met betrekking tot het al of niet hertrouwen of het overlijden in weduwstaat vermeld in figuur 9.6. Naar de leeftijd bij verweduwing geeft deze figuur een beeld

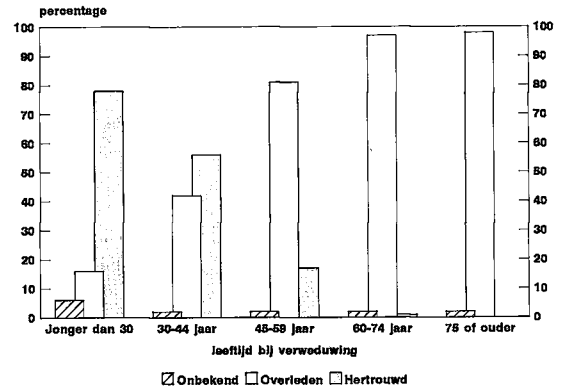
FIGUUR 9.6^a. Het percentage overleden, hertrouwde en onbekend gebleven mannen naar de leeftijd bij verweduwing. Breda

FIGUUR 9.6^c. Het percentage overleden, hertrouwde en onbekend gebleven mannen naar de leeftijd bij verweduwing. Gouda

FIGUUR 9.6^b. Het percentage overleden, hertrouwde en onbekend gebleven vrouwen naar de leeftijd bij verweduwing. Breda

FIGUUR 9.6^d. Het percentage overleden, hertrouwde en onbekend gebleven vrouwen naar de leeftijd bij verweduwing. Gouda

van de uiteindelijke percentages hertrouwde, respectievelijk in weduwstaat overleden mannen en vrouwen.

Alleen in deze figuur zijn cijfers opgenomen over de groep, van wie niet bekend was of hertrouw dan wel overlijden plaatsvond (de groep 'onbekend'). De betreffende percentages lagen steeds tussen 2 en 7% en hebben de uitkomsten niet wezenlijk beïnvloed. Gegevens voor de afzonderlijke periodes zijn in de figuur samengevoegd. Een duidelijke trend was in de cijfers voor de opeenvolgende perioden namelijk niet te herkennen.

De figuur toont ons een uit buitenlands onderzoek vertrouwd beeld met enkele opvallende bijzonderheden. De leeftijd waarop men weduwe of weduwnaar werd bleek zowel voor mannen als vrouwen van uitermate groot belang te zijn voor de kans om te hertrouwen. Acht à negen van de tien mannen en vrouwen die voor hun 30e weduwe of weduwnaar werden hertrouwen.

Vond het verlies van de partner op latere leeftijd plaats dan waren de kansen om te hertrouwen veel geringer. In iedere leeftijdsgroep waren de vooruitzichten op een tweede of derde huwelijk voor mannen beter dan voor vrouwen, maar met name boven de 45-jarige leeftijd waren de verschillen tussen beide geslachten enorm.

Opvallend waren tevens de grote verschillen die tussen de beide steden werden aangetroffen in het percentage hertrouwende mannen. Weliswaar lagen bij de vrouwen op de leeftijden beneden de 45 jaar de hertrouwpercentages in Breda lager, maar voor een deel werd dit veroorzaakt door de iets hogere percentages 'onbekend' in deze stad. Met name voor wat oudere mannen was de hertrouwkans in Gouda veel hoger dan in Breda.

Naarmate men op hogere leeftijd weduwe of weduwnaar werd, overleed een groter percentage van de weduwen en weduwnaars zonder nog hertrouwd te zijn. Voor diegenen voor wie het ontbonden huwelijk het laatste huwelijk was, zijn enkele gegevens met betrekking tot de duur die na huwelijksontbinding nog in weduwstaat werd doorgebracht, in tabel 9.8 vermeld. Opgemerkt moet worden dat de gegevens voor mannen en vrouwen die voor hun 30e jaar weduwe of weduwnaar werden, betrekking hebben op zeer geringe aantallen.

De laatste periode in weduwstaat duurde voor vrouwen gemiddeld langer dan voor mannen. Vrouwen die tussen hun 30e en 45e jaar (opnieuw) weduwe werden en niet hertrouwen, leefden gemiddeld nog circa 26 jaar. Weduwnaars van dezelfde leeftijd brachten niet meer dan 17-19 jaar in weduwstaat door. De ontbinding van het huwelijk werd bij vrouwen, die tussen de 45- en 60-jarige leeftijd weduwe werden en niet hertrouwen, gevolgd door een periode van 18-19 jaar waarin men 'alleen' op de wereld stond. Bij weduwnaars duurde deze periode 14-15 jaar. Bij mannen en vrouwen die na hun 60e jaar hun partner verloren bestonden eveneens verschillen in dezelfde richting.

Er bestond echter zeer veel variatie in de feitelijke duur die tussen het

TABEL 9.8. De gemiddelde, minimale en maximale duur in jaren van de laatste periode die in weduwstaat werd doorgebracht, naar de leeftijd bij verweduwing.

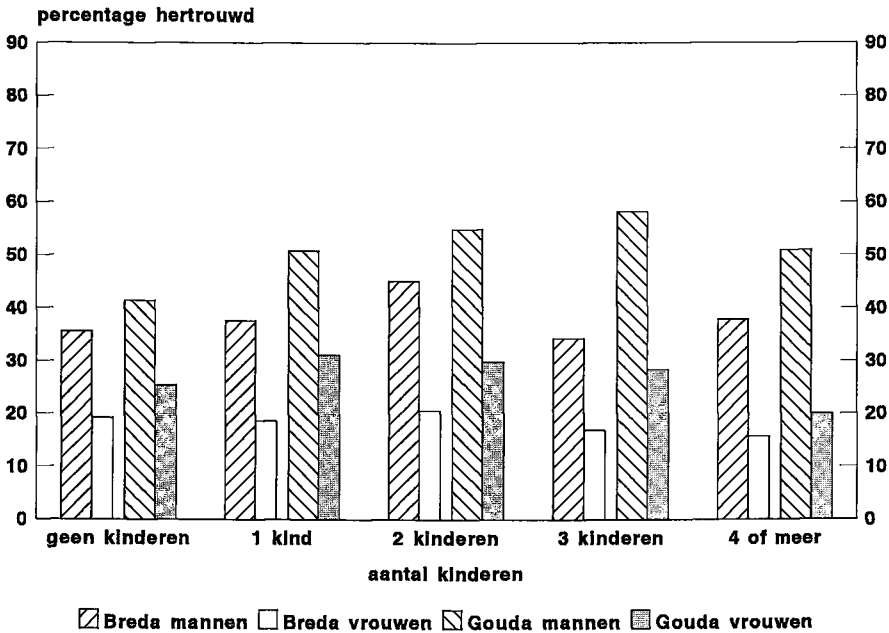
Leeftijd	Breda					
	Mannen			Vrouwen		
	Gemiddeld	Minimaal	Maximaal	Gemiddeld	Minimaal	Maximaal
Jonger dan 30	10,7	0,4	33,1	22,7	0,8	56,8
30-44	14,5	0,0	47,0	26,0	0,2	57,2
45-59	14,1	0,0	45,4	18,9	0,0	44,7
60 jaar of ouder	7,8	0,0	29,9	9,6	0,0	33,1

Leeftijd	Gouda					
	Mannen			Vrouwen		
	Gemiddeld	Minimaal	Maximaal	Gemiddeld	Minimaal	Maximaal
Jonger dan 30	16,6	5,0	40,6	25,6	0,0	60,1
30-44	19,1	0,0	54,1	26,7	0,2	57,2
45-59	15,6	0,0	43,7	18,0	0,0	46,3
60 jaar of ouder	8,5	0,0	31,0	10,0	0,0	37,5

overlijden van beide partners verstreek. In een aantal gevallen, zowel bij de al wat oudere weduwen en weduwnaars, als bij mannen en vrouwen in de bloei van hun leven, verlieten tussen het overlijden van man en vrouw slechts enkele dagen of overleden beiden op dezelfde dag. Daartegenover waren er weduwen en weduwnaars die 55-60 jaar verder leefden zonder te hertrouwen. Dit laatste gold bijvoorbeeld de in juni 1874 weduwe geworden Johanna S.; zij overleed pas in juli 1934 op 89-jarige leeftijd.

Opvallend was de sterke variatie in de duur van de laatste periode die in weduwstaat werd doorgebracht, naar de leeftijd bij overlijden van de weduwe of weduwnaar. Voor elke leeftijdsgroep bij overlijden gold dat vrouwen een langere periode in weduwstaat achter de rug hadden dan mannen. Dat verschil liep op tot meer dan 4 jaar voor vrouwen die boven de zestig waren op het moment dat zij hun man verloren. Mannen en vrouwen die als weduwnaar of weduwe overleden, terwijl ze de 40-jarige leeftijd nog niet waren gepasseerd, hadden minder dan 5 jaar in weduwstaat achter de rug.

Te verwachten viel, gezien de uitkomsten van het buitenlandse onderzoek, dat de percentages weduwen en weduwnaars die hertrouwden niet alleen afhankelijk waren van de leeftijd en het geslacht van de verweduwde, maar tevens van situationele factoren. Naar drie factoren ging onze aandacht met name uit: naar de kerkelijke gezindte van de verweduwde,

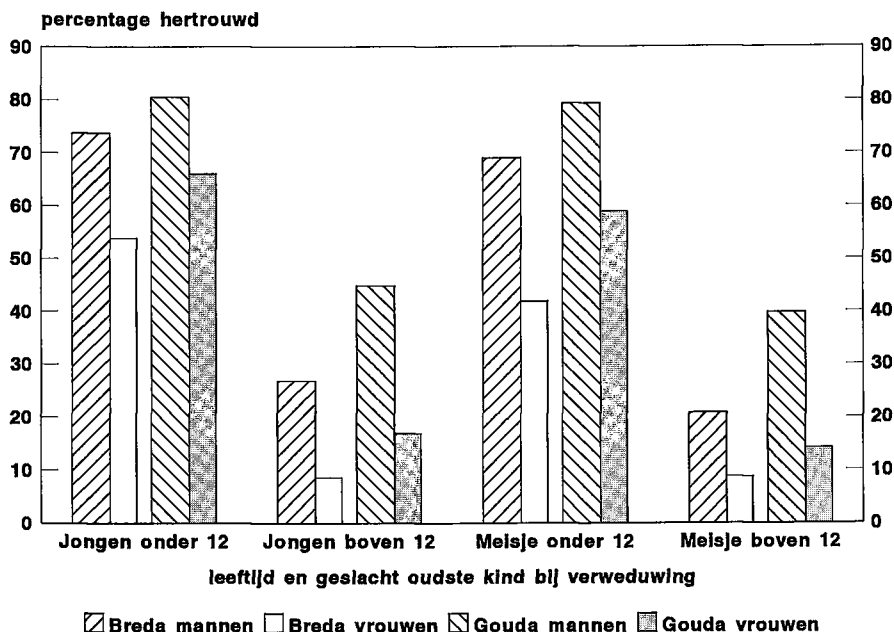
FIGUUR 9.7. Het percentage hertrouwden naar het kindertal bij verweduwing

naar de sociaal-economische positie en naar de huishoudenssituatie, in casu het aanwezige kindertal en de leeftijd van de kinderen.

Van grote invloed op de hertrouwfrequentie bleek het kindertal dat in het gezin van de weduwnaar of weduwe achterbleef op het moment dat de partner overleed. Tussen het moment waarop men weduwe of weduwnaar werd en de hertrouw nam het aanwezige kindertal overigens veelal af. In Gouda en Breda was bij mannen en vrouwen in ongeveer 25% van de gevallen op het moment van huwelijk het kindertal geringer dan op het tijdstip van overlijden van de vorige partner. Oorzaak daarvan konden zijn zowel het overlijden van kinderen als het uit huis gaan. In 70-76% van de gevallen was het kindertal op beide tijdstippen identiek.

Het kindertal had voor de hertrouwmogelijkheden van mannen een andere betekenis dan voor vrouwen. Men kan in zijn algemeenheid stellen, zo blijkt uit figuur 9.7, dat bij vrouwen de kans op hertrouw geringer was, naar gelang het kindertal hoger lag. Op deze regel deden zich echter uitzonderingen voor. Men zie bijvoorbeeld de kinderloze vrouwen in Gouda. Erg sterk was de invloed van het kindertal echter niet. Men lette op de zeer langzame afname van het percentage hertrouwden in Breda bij toenemende kindertallen.

Bij mannen gold, eveneens met uitzonderingen, dat bij een toenemend kindertal het percentage hertrouwden hoger lag. Het duidelijkst was dat

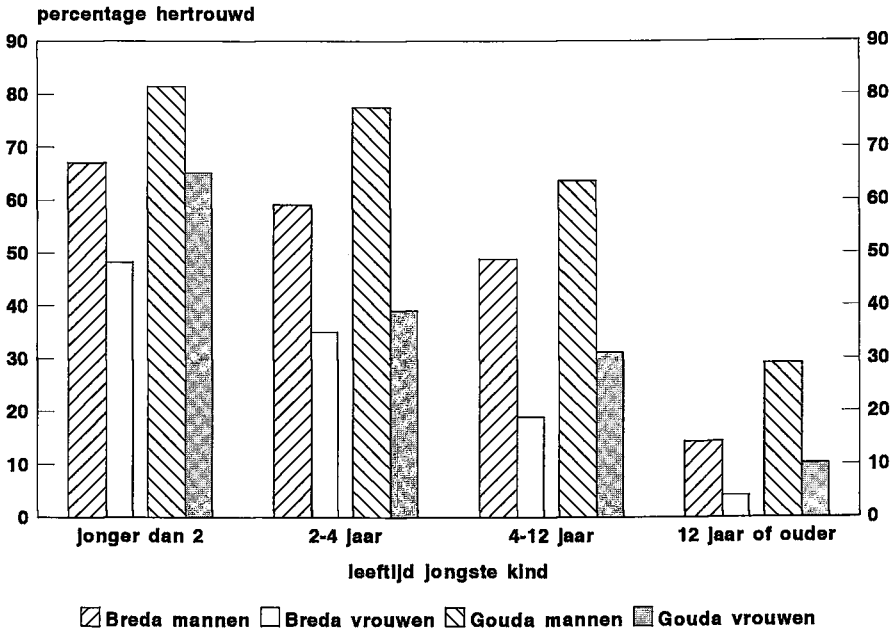
FIGUUR 9.8. Het percentage hertrouwd naar leeftijd en geslacht van het oudste kind

het geval in Gouda, waar alleen wanneer er meer dan 4 kinderen in het gezin waren achtergebleven, de hertrouwkansen lager waren, terwijl in Breda dezelfde situatie zich voordeed bij gezinnen met drie of meer kinderen. Gemiddeld lag het kindertal op het moment van verweduwing, van de mannen die hertrouwden zowel in Gouda als in Breda hoger dan bij de mannen die niet hertrouwden. Bij de vrouwen was van een omgekeerde situatie sprake.

Nagegaan is of de leeftijd van de kinderen op het moment van overlijden en het geslacht van het oudste kind van invloed waren op de hertrouwkansen. Men mag aannemen dat in de 19e eeuw, met name door meisjes, op veel jeugdiger leeftijd taken in het gezin werden overgenomen. Te denken valt in het bijzonder aan de bereiding van het voedsel en de zorg voor achtergebleven kleinere kinderen. Jongens konden daarentegen op jeugdiger leeftijd dan tegenwoordig in het productieproces worden opgenomen. Dat leverde het gezin een inkomen op en maakte hertrouw om economische redenen wellicht wat minder noodzakelijk.

Figuur 9.8 vergelijkt de uiteindelijke percentages hertrouwende mannen en vrouwen naar gelang de leeftijd van het oudste thuiswonende kind. Als bovengrens is hier de leeftijd van 12 jaar genomen.

Van weduwnaars met een kind van 12 jaar of ouder hertrouwde een veel kleiner percentage dan van weduwnaars van wie het oudste kind de 12-jarige leeftijd nog niet had bereikt. In het laatste geval was een nieuw

FIGUUR 9.9. Het percentage hertrouwd naar de leeftijd van het jongste kind bij verweduwing

huwelijk althans bij weduwnaars regel: 7 tot 8 van de 10 weduwnaars hertrouwd wanneer men in een dergelijke situatie verkeerde. De inmiddels vertrouwde verschillen tussen Breda en Gouda deden zich hier eveneens voor. Opmerkelijk was wel dat een zeer groot deel van de weduwen met een oudste kind beneden de 12 hertrouwd. In Gouda ging het om 58 tot 66% van de betreffende groep, in Breda om 42 tot 53%.

In ieder onderscheiden geval was er van een geringere hertrouwfrequentie sprake, wanneer het oudste thuiswonende kind van het vrouwelijke geslacht was. Groot waren de verschillen, naar gelang het geslacht van het oudste kind, echter alleen bij weduwen met een oudste kind jonger dan 12. Was het oudste kind een jongen, dan hertrouwd er per 100 weduwen 8 tot 12 meer dan wanneer het oudste kind een meisje was.

Opvallend waren de verschillen in hertrouwfrequentie naar gelang de leeftijd van het jongste, in het gezin aanwezige, kind. In figuur 9.9 zijn de weduwen en weduwnaars op basis van de leeftijd van het jongste kind in 4 groepen onderverdeeld: het jongste kind was jonger dan 2, was tussen 2 en 4 jaar oud, tussen 4 en 12 jaar of ouder dan 12. De eerste groep bevatte tevens kinderen die na het overlijden van de man door de weduwe waren voortgebracht. In Gouda ging het daarbij om 43, in Breda om 24 weduwen.

Er bestond een zeer sterke relatie tussen de leeftijd van het jongste kind

en de uiteindelijke hertrouwkans van man of vrouw. Met name was er een tegenstelling tussen vrouwen, van wie het jongste kind ouder was dan 12 en vrouwen die nog een kind in huis hadden dat jonger was dan 2. In Gouda had eerstgenoemde groep een kans van circa 65% om te hertrouwen, in Breda van 48%. Laatstgenoemde groep kwam echter niet verder dan respectievelijk 10 en 4%.

Bij de mannen was de situatie volstrekt anders en waren de verschillen in hertrouwfrequentie nog pregnanter. Mannen met een kind jonger dan 2 hertrouwden in meerderheid; 81% van de weduwnaars in Gouda en 67% van die in Breda deed dat. Voor weduwnaars van wie het jongste kind ouder was dan 12 lagen deze percentages op 29, respectievelijk 14%.

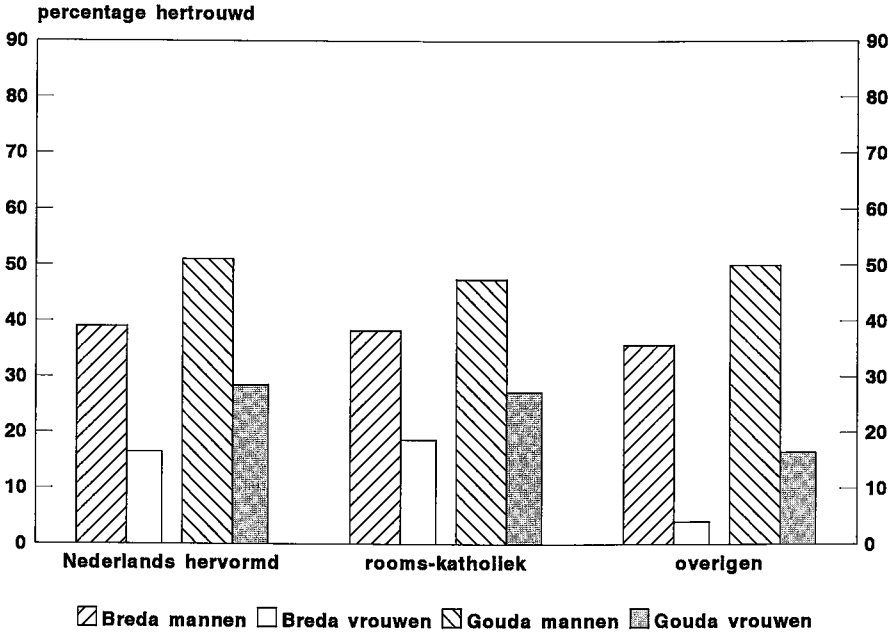
Was daarnaast de kerkelijke gezindte van invloed op de hertrouwfrequentie? Gelet op het gestelde in hoofdstuk VIII zou men mogen verwachten, dat er tussen aanhangers van de verschillende godsdienstige richtingen verschillen bestonden in de mate waarin men tot een tweede of derde huwelijk overging.

Op basis van de opgave van de kerkelijke gezindte in het bevolkingsregister zijn drie kerkelijke gezindten onderscheiden. Verreweg het grootste deel van de weduwen en weduwnaars uit Gouda en Breda was rooms-katholiek of Nederlands hervormd. Andere groepen kwamen slechts bij uitzondering voor. In Breda ging het slechts om 3%, in Gouda om 9% van de verweduwden. Figuur 9.10 geeft een indruk van de mate, waarin weduwen en weduwnaars van verschillende kerkelijke gezindten tot een tweede of volgend huwelijk overgingen.

Het kerkgenootschap dat mensen aanhingen bleek voor de uiteindelijke hertrouwkans van zo goed als geen betekenis te zijn. In Breda en Gouda waren voor mannen en vrouwen de cijfers voor hervormden en rooms-katholieken nagenoeg identiek en slechts voor de wat divers samengestelde groep 'overige kerkelijke gezindten' gold, dat ze, met name in Gouda, op een wat lager percentage hertrouwden uitkwam. Deze wellicht toch wat onverwachte uitkomst had niets te maken met verschillen in de leeftijdssamenstelling van Nederlands hervormden en rooms-katholieken. De leeftijd bij verweduwing bleek bij beide gezindten vrijwel identiek te zijn en dat gold zowel voor mannen als vrouwen in beide onderzochte gemeenten.

Onze uitkomsten stemmen, althans voor Breda, overeen met gegevens die door Heldens op basis van de bevolkingsregisters werden verzameld en die betrekking hadden op de godsdienst van de personen in weduwstaat. Uit deze gegevens bleek, dat bij mannen 4,6% van de hervormden en rooms-katholieken in weduwstaat verkeerde, terwijl bij de vrouwen dit percentage 10,9%, respectievelijk 9,0% bedroeg. De cijfers van de overige groepen weken hiervan enigszins af.¹⁴

Om de betekenis van de sociale positie voor de hertrouwfrequentie na te gaan werd de totale groep weduwnaars en weduwen in een aantal groepen onderverdeeld, op basis van het voor de betrokkene in het bevolkings-

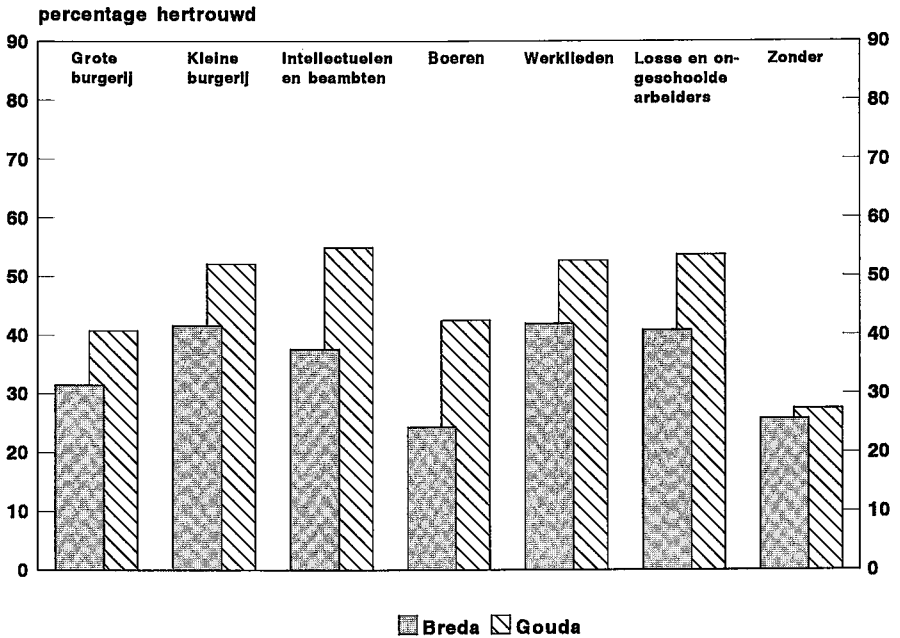
FIGUUR 9.10. Het percentage hertrouwden naar de kerkelijke gezindte van de verweduwen

register vermeldde beroep. Opnieuw is daarbij de gewijzigde indeling van Giele en Van Oenen gevolgd.

De in figuur 9.11 gepresenteerde gegevens wijzen uit, dat van belangrijke verschillen tussen de onderscheiden groepen sprake was. Relatief hoge hertrouwcijfers werden met name aangetroffen onder de werklieden, de losse en ongeschoolde arbeiders en de kleine burgerij. Op basis van een meer gedetailleerde indeling naar beroep, waarbij de gegevens voor beide steden werden samengevoegd, kwamen nog veel sterkere verschillen naar voren. In sommige sociale groepen ging meer dan de helft van de weduwnaars tot hertrouw over. Dat gold onder meer voor de zelfstandige ambachtslieden, de werklieden in de bouw, het dienstpersoneel en vooral voor de ongeschoolde industriearbeiders. In het laatste geval ging bijna drievierde van de mannen tot hertrouw over. Relatief laag waren de cijfers voor de hoge militairen en meer in het algemeen die van de hoge burgerij en voor militairen van lage rang, voor boeren en voor mannen voor wie in het bevolkingsregister geen beroep stond vermeld.

Op een uitzondering na was bij alle sociale groepen in Gouda van een hogere mate van hertrouw sprake dan in Breda.

Twee opmerkingen zijn op hun plaats. Allereerst moet worden bedacht, dat de gevonden resultaten mede zijn beïnvloed door de uiteenlopende

FIGUUR 9.11. Het percentage hertrouwden naar de sociale groep van de weduwnaar

leeftijdsopbouw van de sociale groepen. Een relatief groter deel van de beroepsloze mannen bestond immers uit weduwnaars op leeftijd. Ten tweede is het van belang op te merken, dat lage hertrouwpercentages niet noodzakelijkerwijze gepaard gingen met een relatief lange tijdsduur tussen huwelijksontbinding en hertrouw. Hoge militairen bijvoorbeeld hertrouwden wel snel. Voordelen in de huisvestingssituatie van gehuwde versus ongehuwde officieren lagen wellicht aan de basis van deze grotere snelheid. Anderzijds had deze groep met beperkingen van de vrijheid van huwelijksluiting te maken.

Voor de vrouwen zijn de uitkomsten minder gemakkelijk samen te vatten. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat met name in Breda van slechts een gering deel van de vrouwen na het overlijden van de echtgenoot een beroep werd vermeld. Van de 1.937 weduwen werd er van 1.690 in het bevolkingsregister vermeld dat zij 'zonder beroep' waren. In Gouda betrof het 1.162 van de 1.595 weduwen. Voor een deel van deze vrouwen gold echter, dat zij op een later tijdstip wel met een beroep in het bevolkingsregister werden vermeld. Deze 'herintreding tot de arbeidsmarkt' is overigens veelbetekenend. Terwijl van de 140 mannen uit Breda, die op het moment dat zij weduwnaar werden zonder beroep in het bevolkingsregister stonden vermeld, er 18 in een latere fase van hun leven met beroep werden opgenomen, gold dat bij de vrouwen voor 368 van de 1.690 oorspronkelijk zonder beroep vermelde personen. Circa één op de vijf wedu-

wen, dit is natuurlijk een minimumschatting, oefende na het overlijden van de man een beroep uit, terwijl ze dat tijdens het huwelijk niet deden. De meerderheid van deze weduwen kwam in de groep ambachtslieden, inclusief dienstboden, terecht.

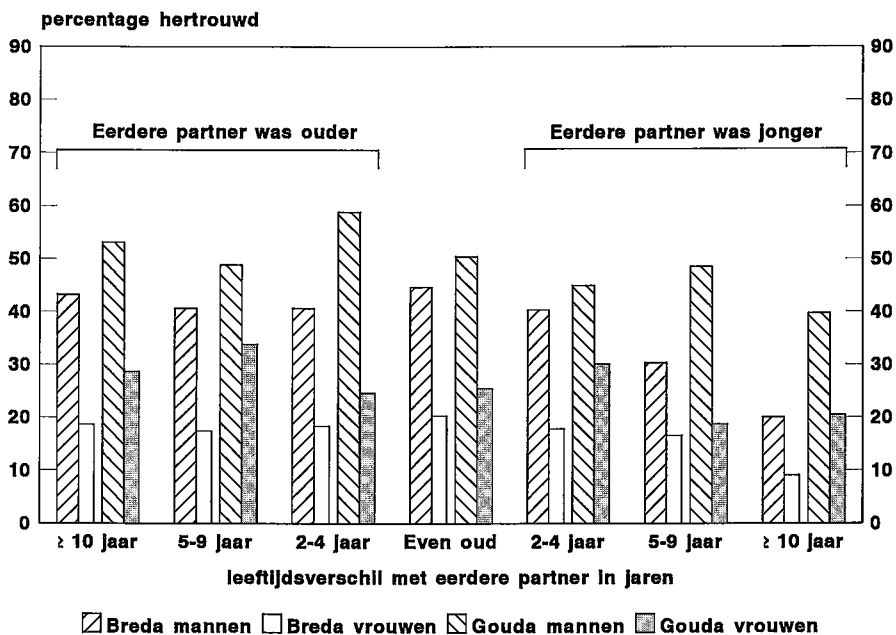
In Gouda was van de 124 mannen die oorspronkelijk zonder beroep werden vermeld, in een latere fase voor 14 onder hen een beroep opgegeven. Bij de vrouwen gold oorspronkelijk voor 1.162 weduwen dat zij als beroep 'geen' hadden vermeld, maar 119 van hen werden later alsnog met een beroep in het bevolkingsregister opgenomen. In Gouda ging dus minimaal 10% van de weduwen na het overlijden van de man (weer) een beroep uitoefenen.

Van de vrouwen zonder beroep is uiteindelijk in beide gemeenten samen nauwelijks 20% tot hertrouw overgegaan. Van de andere groepen die nog een substantieel aantal vrouwen telden gold, dat zij alle duidelijk hogere hertrouwfrequenties kenden. Dat was met name het geval bij vrouwen die een zelfstandige ambachtspositie hadden en, in iets mindere mate, bij werklieden in of buiten de industrie. Bij de vrouwen was het zo dat in elke sociale groep de Goudse weduwen vaker hertrouwden dan die uit Breda.

Men kan zich de vraag stellen of de verschillen in hertrouw naar gelang de sociale positie van de betrokkene niet mede werden beïnvloed door bijvoorbeeld de verschillen in leeftijd bij huwelijksontbinding, de verschillen in kindertal of andere kenmerken, waarvan men weet dat zij van invloed waren op de hertrouwkansen, maar eveneens ongelijk verdeeld waren over de sociale groepen. Slechts door middel van multivariate analyse kan daarop een antwoord worden gegeven. Wij stellen dat antwoord uit tot een latere paragraaf.

Shorters opvatting was, dat gelijkheid in leeftijd van de huwendes geïnterpreteerd kon worden als een aanwijzing, dat romantische overwegingen een grotere rol bij de partnerkeuze speelden dan instrumentele overwegingen. De vraag is vervolgens of de aanwezigheid van romantische overwegingen, van liefde, leidde tot een sterkere gehechtheid aan de eerste partner en, na het overlijden daarvan, tot een geringere mate van hertrouw.¹⁵ Voor dit doel werden de leeftijdsverschillen die in het eerste huwelijk tussen man en vrouw bestonden berekend en per leeftijdsverschil werd nagegaan welk percentage weduwen en weduwnaars hertrouwde. Figuur 9.12 geeft de betreffende cijfers weer.

Personen die gehuwd waren geweest met een even oude partner, dat zijn huwelijken waarin het leeftijdsverschil tussen man en vrouw minder dan 2 jaar bedroeg, bleken vaker tot hertrouw over te zijn gegaan dan personen die in een eerder huwelijk met een veel oudere of veel jongere partner waren gehuwd. Over het geheel genomen bleek het leeftijdsverschil in het eerdere huwelijk weinig invloed te hebben op de hertrouw-

FIGUUR 9.12. Het percentage hertrouwd naar het leeftijdsverschil met de eerdere partner

frequentie. Uitzondering op deze regel vormden slechts de mannen en vrouwen die eerder gehuwd waren met een partner welke 10 of meer jaar jonger was dan betrokkene. Ook hierbij speelde echter de leeftijd weer een versturende rol. Immers, de kans dat het in dit geval ging om een man of vrouw die zelf relatief oud was, was groter dan het geval was bij eerdere huwelijken waarin de eerdere partner 10 of meer jaar jonger was. Als een 'romantisch huwelijk' door een gering leeftijdsverschil te indiceren valt, heeft een dergelijk huwelijk dus weinig invloed op latere huwelijks-wensen van de betrokkenen gehad.

Gelet op de gevorderde leeftijd die mannen en vrouwen bereikt hadden op het moment dat zij hun echtgeno(o)t(e) verloren, zou men kunnen verwachten dat de weduwen en weduwnaars die hertrouwden, dat op relatief hoge leeftijd deden. Er was echter sprake van selectiviteit in hertrouw naar leeftijd en daardoor is te verklaren dat de hertrouwende weduwnaars en weduwen nog betrekkelijk jong waren op het moment dat ze een tweede huwelijk sloten. Tabel 9.9 geeft een indruk van het verloop van deze leeftijd.

Gemiddeld lag de huwelijksleeftijd zowel bij mannen als vrouwen tussen 40 en 45 jaar. Per gemeente en geslacht varieerde de hertrouwleeftijd echter aanzienlijk. Gemiddeld hertrouwden vrouwen op jongere leeftijd dan

TABEL 9.9. De gemiddelde leeftijd bij hertrouw naar de periode van verweduwing, geslacht en gemeente.

Periode van verweduwing	Breda		Gouda	
	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
1850-54	43,3	41,6	42,7	40,7
1855-59	43,9	39,9	43,0	41,1
1860-64	44,7	43,7	43,4	41,2
1865-69	42,5	40,6	44,8	43,8
1870-74	43,1	41,5	44,6	42,1
1875-79	41,8	40,8	45,2	41,8
1880-84	42,8	41,1		
1885-89	41,9	39,5		

mannen. Tussen de beide steden was van consistente verschillen echter geen sprake en evenmin van een trendmatige ontwikkeling. Alleen in Gouda steeg bij de mannen in de loop van de 19e eeuw de leeftijd bij hertrouw aanzienlijk.

Ook al lag de huwelijksleeftijd gemiddeld rond de 40-45 jaar, dat betekende niet dat oude mannen en vrouwen geen tweede huwelijk meer sloten. Met name door weduwnaars werden tot op zeer hoge leeftijd huwelijken gesloten. Leeftijden van 76 en 77 jaar werden aangetroffen bij mannen die in 1855, 1873 en 1880 huwden. In 1864 hertrouwde te Breda Adrianus van G. op 81-jarige leeftijd; zijn nieuwe echtgenote was 67. Ook enkele vrouwen waren op het moment van hertrouw de 70 al gepasseerd.

IX.3.2. *Tijdsduur tussen het overlijden van de partner en hertrouw*

Van de mannen en vrouwen die hertrouwden was bekend welke tijdsduur er was verlopen tussen het verlies van de partner en het hertrouwen.

Mannen uit Gouda hertrouwden over het algemeen iets sneller dan die uit Breda. Gemiddeld na 2,0 of minder jaar tegenover 2,0-2,5 jaar voor de laatste groep. De leeftijd van de weduwnaar op het moment van het verlies van de echtgenote was op deze duur slechts van geringe invloed.

De gemiddelde duur die weduwen tot hun huwelijk in weduwstaat doorbrachten lag in beide gemeenten duidelijk hoger dan bij weduwnaars. Van consistente verschillen tussen beide steden was echter geen sprake.

De leeftijd bij verweduwing bleek geen uitgesproken invloed te hebben op het interval tussen verweduwing en hertrouw. Zo er al van een dergelijke invloed sprake was ging deze eerder in de richting van kortere intervallen, naarmate de betrokkene op het moment van overlijden van de partner reeds een gevorderde leeftijd had bereikt.

Beziet men de gedetailleerde uitkomsten die in figuur 9.13 zijn weergegeven, dan constateert men, dat, naarmate de weduwnaar ouder was, het percentage zeer snel na het overlijden van de partner gesloten huwelijken toenam. Met name in Gouda was dat het geval bij die huwelijken, die gesloten werden op een moment dat de vorige echtgenote nog minder dan 6 maanden dood was. In Breda deed hetzelfde verschijnsel zich voor bij huwelijken die 6 tot 12 maanden na de dood van de eerste vrouw gesloten werden.

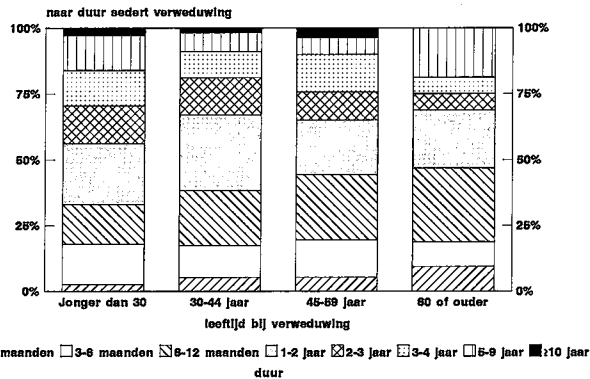
Tussen de 25 en 30% van de Goudse weduwnaars die hertrouwden deed dat binnen een half jaar na de dood van de vorige partner. Alleen bij de op jonge leeftijd weduwnaar geworden mannen lag dat percentage beduidend lager. In Breda werd in het algemeen een veel lager percentage van dergelijke snel gesloten huwelijken aangetroffen. Huwelijken die pas gesloten werden op een tijdstip, dat de weduwnaar al meer dan 5 jaar in weduwstaat had doorgebracht, waren zeldzaam; in Breda echter in mindere mate dan in Gouda.

Een geheel ander patroon troffen we bij de vrouwen aan. Huwelijken minder dan een jaar na het overlijden van de echtgenoot gesloten vonden bijna zonder uitzondering pas plaats, wanneer meer dan 300 dagen in weduwstaat waren doorgebracht.

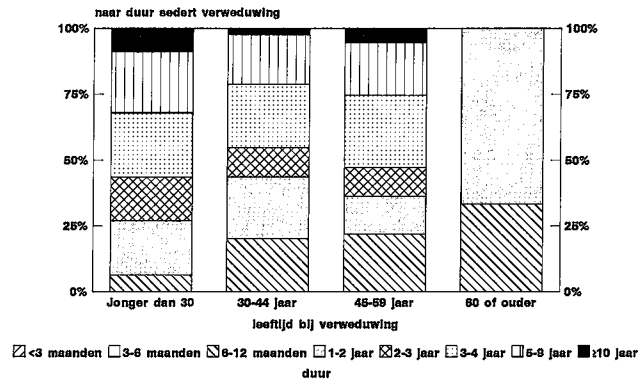
Bij weduwen was er sprake van een zeer sterke relatie tussen de snelheid van hertrouw en de leeftijd bij verweduwing. Van de weduwen jonger dan 30 sloot in Breda 5%, in Gouda 13% 6-12 maanden na het overlijden van de man een nieuw huwelijk. In de leeftijdsgroep van 60 jaar of ouder lag dat percentage echter op 33, respectievelijk op 40%. Wanneer de vrouw beneden de 45 jaar was werd nog 20-30% van de huwelijken gesloten, nadat de vrouw 5 of meer jaar weduwe was. Er was op dit punt van een grote mate van variatie sprake. Huwelijken werden soms zeer kort na het overlijden van de vorige echtgeno(o)t(e) gesloten, terwijl er in andere gevallen vele jaren overheen gingen voor er een nieuw huwelijk tot stand kwam.

Zo hertrouwde de op 14 augustus 1866 voor de tweede maal weduwe geworden Marringje S. pas op 30 juli 1890, bijna een kwart eeuw na het overlijden van haar tweede echtgenoot, op 71-jarige leeftijd. Maria Magdalena van W. werd op 10 juli 1876 weduwe en hertrouwde pas op 24 juli 1901. Tussen het moment dat Lambertus J. weduwnaar werd en het tijdstip van zijn nieuwe huwelijk verstreken zelfs 28 jaren. Maar terwijl huwelijken na zeer lange periodes in weduwstaat zowel bij mannen als bij vrouwen voorkwamen, was van zeer snel hertrouwen slechts bij de mannen sprake.

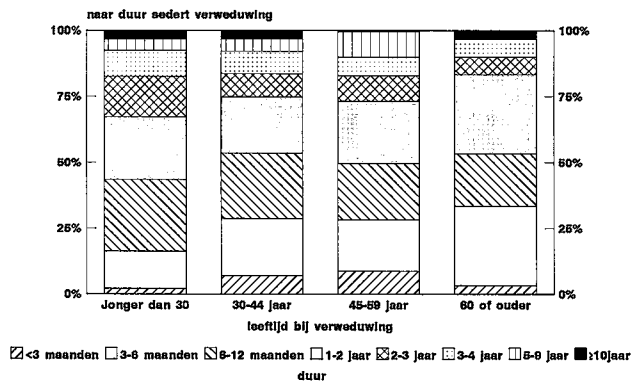
Een voorbeeld daarvan biedt de huwelijksgeschiedenis van Jasper Johannes S. Op 10 augustus 1852 werd hij weduwnaar, met 4 kinderen, van Pleuntje de K. Nauwelijks twee maanden later, op 20 oktober 1852, hertrouwde hij met Johanna L. Deze stierf op 23 februari 1871 en al op

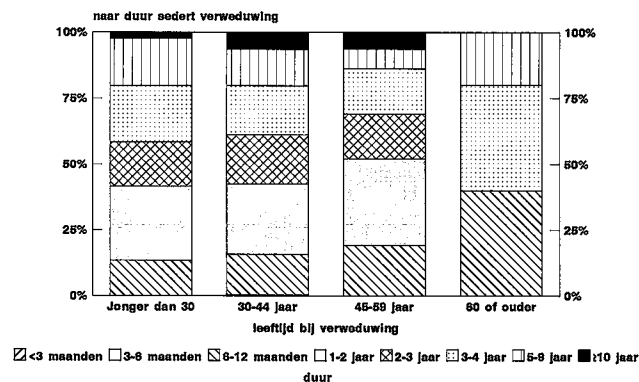
FIGUUR 9.13^a. De procentuele verdeling van de hertrouw naar de duur sedert verweduwing en de leeftijd bij verweduwing; mannen. Breda

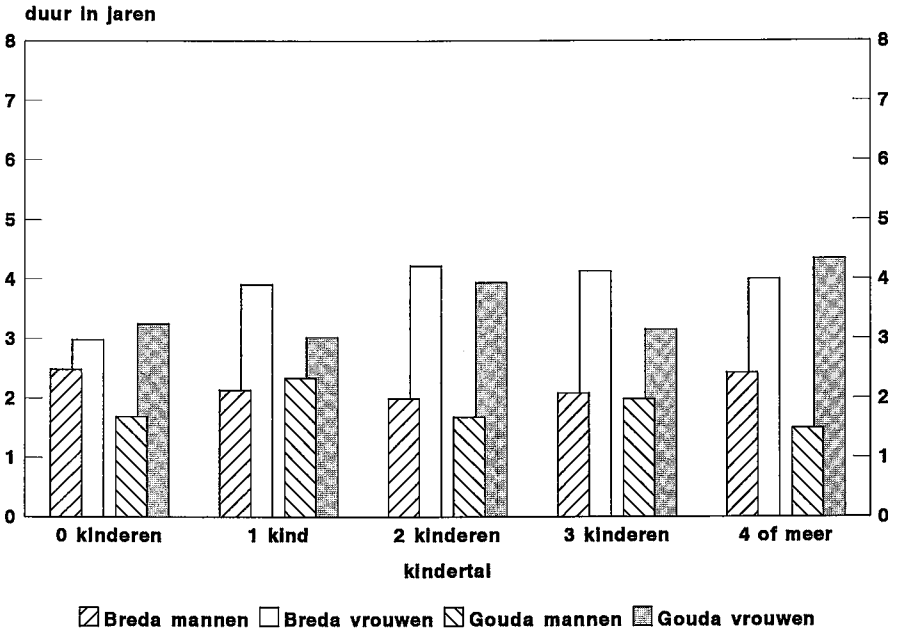
FIGUUR 9.13^b. De procentuele verdeling van de hertrouw naar de duur sedert verweduwing en de leeftijd bij verweduwing; vrouwen. Breda

FIGUUR 9.13^c. De procentuele verdeling van de hertrouw naar de duur sedert verweduwing en de leeftijd bij verweduwing; mannen. Gouda

FIGUUR 9.13^d. De procentuele verdeling van de hertrouw naar de duur sedert verweduwing en de leeftijd bij verweduwing; vrouwen. Gouda

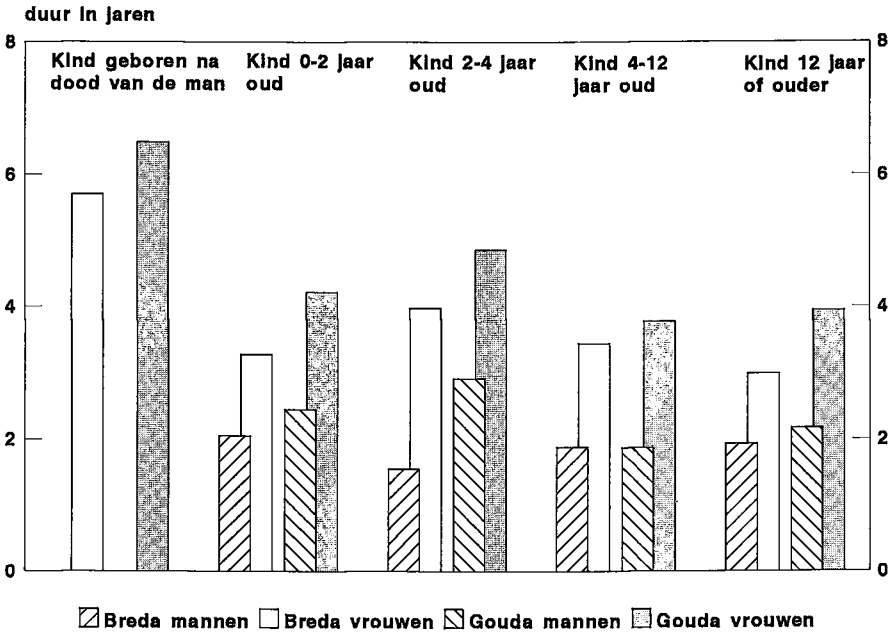
FIGUUR 9.14. De gemiddelde duur tussen verweduwing en hertrouw naar het kindertal op het moment van verweduwing

5 april van hetzelfde jaar was S. weer gehuwd. Zijn nieuwe vrouw overleed echter al op 13 september van dat jaar en weer bijna binnen een maand, op 18 oktober 1871, hertrouwde S. De op 17 april 1867 weduwnaar geworden Teunis ten S. liep slechts 21 dagen als weduwnaar rond. Op 8 mei 1867, hij was toen al 70, huwde hij zijn nieuwe vrouw.

Hadden kindertal, leeftijd van de kinderen, sociale groep en kerkelijke gezindte invloed op de snelheid waarmee weduwen en weduwnaars hertrouwden? Op basis van de gemiddelde duur die er tussen verweduwing en hertrouw verstreek, valt hiervan een indruk te geven.

Het aantal na huwelijksontbinding achterblijvende kinderen had wel invloed op de snelheid waarmee mannen en vrouwen tot hertrouw overgingen, maar van een duidelijk patroon was daarbij geen sprake. Een en ander blijkt uit figuur 9.14.

Wanneer mannen in Breda op het moment van overlijden van hun echtgenote geen kinderen in huis hadden, verstreek er gemiddeld 2,48 jaar voor zij hertrouwden. In geval er een kind aanwezig was, bedroeg die tijdsduur 2,13 jaar, bij twee kinderen 1,99 jaar, terwijl bij hogere kindertallen het interval weer licht toenam. In Gouda werd echter het snelst hertrouwd door weduwnaars met 4 of meer kinderen! De intervallen voor weduwnaars met 0 en met 2 kinderen waren echter slechts weinig hoger, terwijl de wachttijd het langst was voor mannen die 1 kind in huis hadden.

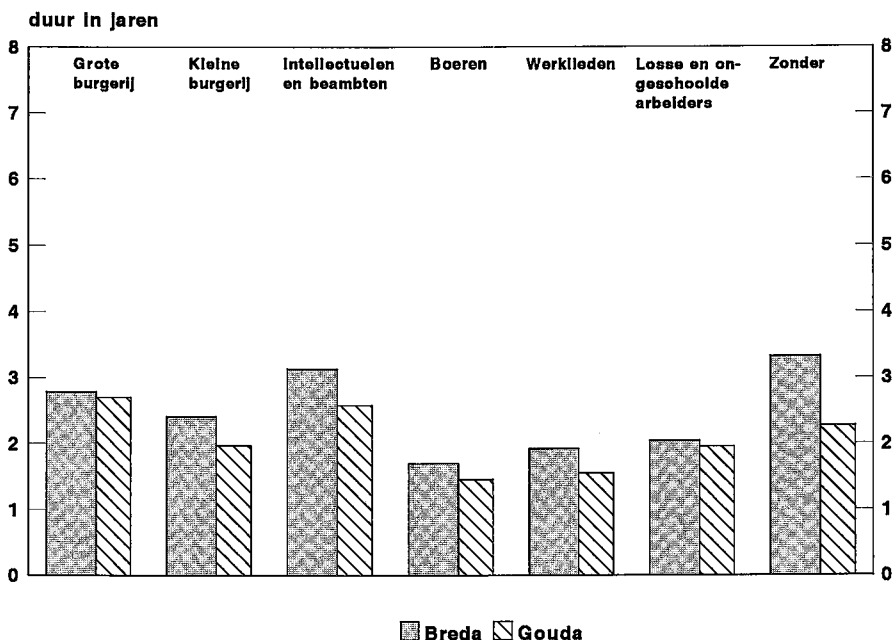

FIGUUR 9.15. De gemiddelde duur tussen verweduwing en hertrouw naar de leeftijd van het jongste kind bij verweduwing

Bij vrouwen was van een meer consistent beeld sprake. Met name in Breda werd een duidelijke relatie tussen kindertal en snelheid van hertrouw aangetroffen. Vrouwen zonder kinderen huwden daar gemiddeld meer dan een jaar eerder dan vrouwen met kinderen, terwijl vrouwen met 2, 3, en 4 of meer kinderen het langst moesten wachten. In Gouda liep het interval tussen verweduwing en hertrouw voor vrouwen met 4 of meer kinderen op tot 4,2 jaar, maar er was bij lagere kindertallen van grote verschillen geen sprake.

Had de leeftijd van de kinderen gevolgen voor de snelheid waarmee een nieuwe partner werd gezocht i.c. voor de duur die er verstreek tussen verweduwing en hertrouw? Onderscheidt men weduwen en weduwnaars met een oudste kind jonger dan 12 jaar van die met een oudste kind ouder dan 12, dan wordt bij mannen en vrouwen geen verschil in de snelheid van hertrouw aangetroffen.

Een meer gedifferentieerde indeling naar de leeftijd van het *jongste* kind op het moment van verweduwing, men zie hiervoor figuur 9.15, bracht bij de weduwnaars geen duidelijke relatie tussen de leeftijd en de duur tot het nieuwe huwelijk aan het licht. Bij vrouwen was nog enig verband aan te treffen tussen de leeftijd van het jongste kind en de snelheid waarmee werd hertrouwd. Naarmate het kind ouder was vond een huwelijk sneller plaats. Opmerkelijk was dat weduwen, die na het overlijden van de man

FIGUUR 9.16. De gemiddelde duur tussen verzuivering en hertrouw naar de sociale groep van de weduwnaar

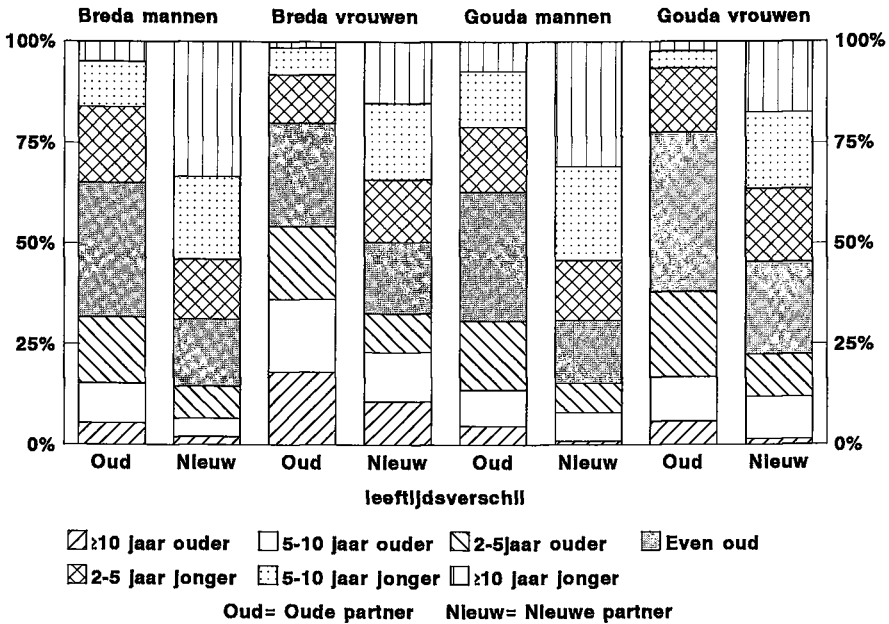
nog een kind hadden voortgebracht, overigens een relatief kleine groep, gemiddeld pas na veel langere tijd hertrouwden dan weduwen die in andere situaties verkeerden. In Gouda verstreek in dat geval 5,8 jaar, in Breda 6,5 jaar, terwijl normaliter 3,3 tot 4,1 jaar voorbijging voor een nieuw huwelijk werd gesloten.

Nederlands-hervormde weduwnaars uit Gouda en Breda hertrouwden later dan rooms-katholieken; in Breda bedroeg het verschil meer dan een half jaar. Bij de vrouwen was van een duidelijk patroon geen sprake. Waarschijnlijk heeft het geringe aanbod van partners met de gewenste kerkelijke gezindte bij deze verschillen een rol gespeeld.

Huwelijken waarin de beide partners elkaar relatief weinig in leeftijd ontliepen werden na het overlijden van een van de partners relatief sneller door een nieuw huwelijk gevolgd dan huwelijken, die door grotere leeftijdsverschillen tussen de partners werden gekenmerkt.

Duidelijke verschillen in de snelheid van hertrouw deden zich voor tussen de sociale groepen. Men vergelijk hiervoor figuur 9.16.

Werklieden en ongeschoolde, losse arbeiders, maar ook boeren, hertrouwden in beide steden relatief snel na het overlijden van hun vrouw. In beide steden verstreek gemiddeld amper 2 jaar voordat de man hertrouwde. Goudse boeren en werklieden spannen in dat opzicht de kroon.

FIGUUR 9.17. De procentuele verdeling van de hertrouwendenden naar het aantal jaren dat de oude en nieuwe partner jonger, respectievelijk ouder waren

Beide groepen bleven gemiddeld nauwelijks 1,5 jaar in weduwstaat; 32 tot 40% van de hertrouwde mannen had reeds binnen zes maanden een nieuwe echtgenote.

Voor vrouwen werden geen verschillen van betekenis gesignaleerd tussen hen die na het overlijden van hun echtgenoot zonder beroep bleven en hen die behoorden tot de kleine burgerij of die als werklieden hun brood verdienden.

IX.3.3. Kenmerken van de nieuwe partner

Met wat voor mannen en vrouwen sloten de hertrouwde weduwen en weduwnaars een nieuw huwelijk? Figuur 9.17 geeft allereerst een indruk van de leeftijdsverschillen die er tussen de hertrouwdenden en hun nieuwe partners bestonden en vergelijkt deze met die in het eerdere huwelijk.

Een aanzienlijk deel van de mannen hertrouwde met een vrouw die veel jonger was. Circa 15% van de weduwnaars, zowel in Breda als Gouda, was 15 of meer jaar ouder dan de nieuwe echtgenote. Daarnaast was een vergelijkbaar percentage 10-14 jaar ouder. In totaal was meer dan 50% van de weduwnaars meer dan 5 jaar ouder dan de nieuwe echtgenote. Bruiden die meer dan 2 jaar ouder waren dan de weduwenaar kwamen slechts in 15% van de huwelijken voor. Geheel anders lag de situatie bij

weduwen. In slechts 25-35% van de gevallen was er sprake van een weduwe die 5 of meer jaar ouder was dan haar nieuwe echtgenoot, terwijl 35 tot 40% 2 of meer jaar jonger was dan de man met wie werd hertrouwd.

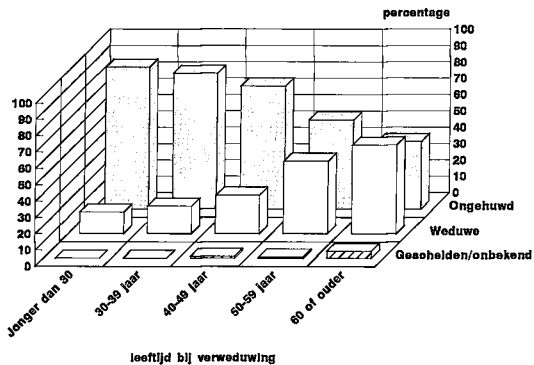
De leeftijdsverschillen tussen de weduwe of weduwnaar en haar of zijn nieuwe partner waren soms zeer groot. In 1880 bijvoorbeeld hertrouwde Wijnand W., na 10 jaar weduwnaar te zijn geweest, op 76-jarige leeftijd met een meer dan 35 jaar jongere vrouw. De in 1869 weduwe geworden Wilhelmina Cornelia R. hertrouwde in 1870 met een man die 35 jaar ouder was dan zijzelf. Lambertus van den A., geboren in 1802, hertrouwde met een 21 jaar jongere vrouw en na een 11-jarig huwelijksleven, nogmaals, maar nu met een vrouw die 34 jaar jonger was. In Gouda hertrouwde Arie C., die in 1854 weduwnaar werd van zijn 10 jaar oudere vrouw, met een vrouw die 37 jaar jonger was dan hijzelf. De geboortejaren van beide vrouwen verschilden bijna een halve eeuw. Een extreme situatie deed zich voor in het geval van Adrianus D. Hij was bijna 56 toen zijn echtgenote op 75-jarige leeftijd overleed. Minder dan twee maanden na haar overlijden hertrouwde hij met een nauwelijks 22 jaar oude vrouw. Vrouwen hertrouwden niet zelden met een man wiens leeftijd veel lager lag dan die van haarzelf. Henriette van E. was daarvan een voorbeeld. In 1865 hertrouwde zij met een 29 jaar jongere man, terwijl haar vorige echtgenoot 23 jaar ouder was dan zijzelf. Dergelijke situaties, waarin de man of vrouw, na gehuwd te zijn geweest met een duidelijk oudere echtgeno(o)t(e), hertrouwden met een duidelijk jongere partner, deden zich niet zelden voor.

Dat was bijvoorbeeld het geval met Rijnt B. Zelf was hij geboren in 1819 en getrouwd met de in 1805 geboren Maria G. Na haar overlijden hertrouwde hij met de in 1848 geboren Aleida G. De in 1824 geboren Annigje V. was eerst gehuwd met een man die bijna 20 jaar ouder was en hertrouwde later met een 11 jaar jongere man.

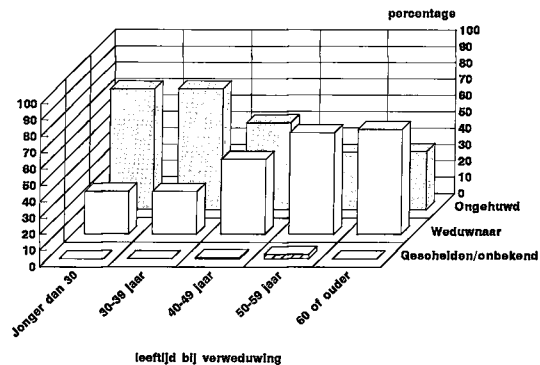
In vergelijking met het eerdere huwelijk waren er veel meer weduwen en weduwnaars die in hun nieuwe huwelijk een veel jongere man of vrouw huwden. Vergeleken met dat eerdere huwelijk was er sprake van een duidelijke afname van het aantal huwelijken, waarin de weduwe of de weduwnaar de oudste was. Zowel mannen als vrouwen kozen, ongeacht het leeftijdsverschil dat er ten opzichte van de partner in het eerdere huwelijk bestond, in hun volgende huwelijk in overwegende mate voor een jongere partner.

De leeftijd van de weduwe of weduwnaar bepaalde niet alleen de keuze voor een echtgenoot van een bepaalde leeftijd, de burgerlijke staat van de nieuwe partner werd er eveneens sterk door beïnvloed. Uit figuur 9.18 blijkt dat weduwnaars in veel sterkere mate met een niet eerder gehuwde vrouw hertrouwden dan weduwen met een niet eerder getrouwde man.

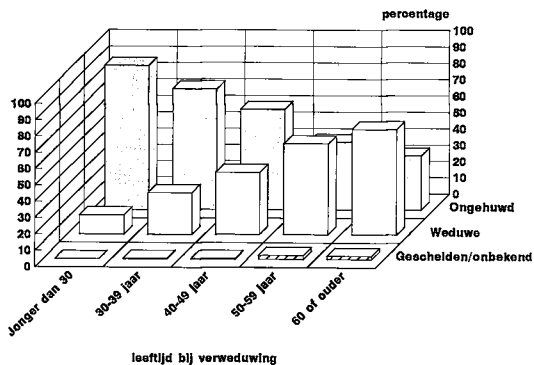
De mogelijkheid daartoe was echter sterk afhankelijk van de leeftijd bij verweduwing. Weduwen en weduwnaars jonger dan 30 hertrouwden

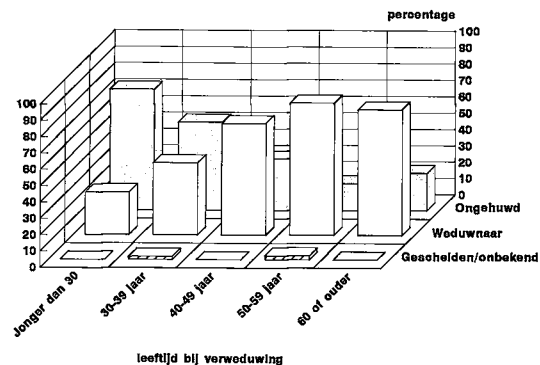
FIGUUR 9.18^a. De relatieve verdeling van de hertrouwenden naar de burgerlijke staat van de nieuwe partner en de leeftijd bij verweduwing; Breda. Mannen

FIGUUR 9.18^b. De relatieve verdeling van de hertrouwenden naar de burgerlijke staat van de nieuwe partner en de leeftijd bij verweduwing; Breda. Vrouwen

FIGUUR 9.18^c. De relatieve verdeling van de hertrouwenden naar de burgerlijke staat van de nieuwe partner en de leeftijd bij verweduwing; Gouda. Mannen

FIGUUR 9.18^d. De relatieve verdeling van de hertrouwenden naar de burgerlijke staat van de nieuwe partner en de leeftijd bij verweduwing; Gouda. Vrouwen

in overgrote meerderheid met een niet eerder gehuwde man, respectievelijk vrouw. In 74%, respectievelijk 88% van de gevallen.

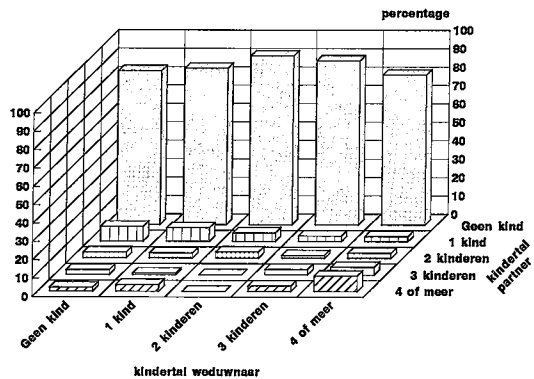
Naarmate de leeftijd bij hertrouw hoger lag werd vaker gehuwd met een weduwe of weduwnaar. Maar zelfs weduwen die ouder waren dan zestig hertrouwden nog in 25-30% van de gevallen met een niet eerder gehuwde man. Weduwen hertrouwden vaker met een weduwnaar dan weduwnaars met een weduwe. Opvallend was dat in Gouda hertrouw met een reeds eerder gehuwde partner gebruikelijker was dan in Breda.

Zowel van de hertrouwende man en vrouw als van zijn of haar nieuwe echtgeno(o)t(e) is nagegaan, hoeveel minderjarige kinderen op het moment van het huwelijk in het gezin aanwezig waren. Figuur 9.19 geeft voor mannen en vrouwen een overzicht van de relatieve verdeling naar kindertal van de nieuwe partner per kindertal van de verweduwde.

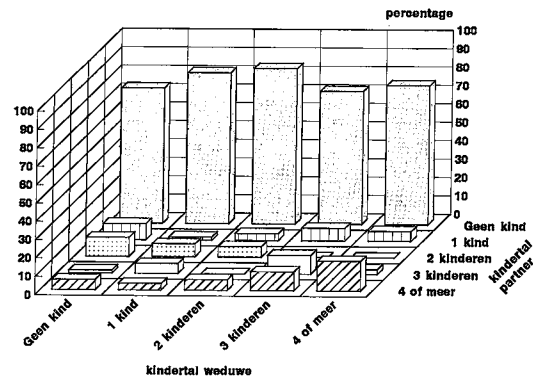
Van de weduwnaars bleek de overgrote meerderheid de voorkeur te geven aan een (nog of weer) kinderloze vrouw; 70 tot 84% van de weduwnaars uit Gouda hertrouwde met een vrouw zonder kinderen, terwijl daarnaast 5 tot 15% huwde met een vrouw die slechts 1 kind had. Over het algemeen constateerde men in deze stad, dat naarmate het kindertal van de weduwnaar hoger was, een kleiner percentage met nog kinderloze vrouwen hertrouwde. In Breda was van zo'n relatie geen sprake. Van een voorkeur voor een partner met een gelijk kindertal viel niets te bemerken. Men koos hier in sterkere mate voor kinderloze nieuwe partners dan in Gouda. In 82 tot 92% van de gevallen hertrouwde een weduwnaar met een vrouw zonder kinderen. Slechts waar de man zelf 4 of meer kinderen had werd relatief vaak een echtgenote gevonden die zelf eveneens een hoog kindertal had. In 10% van de gevallen had de partner 3 of meer kinderen. Wellicht dat een en ander samenhangt met een kenmerk van het demografische patroon in Zuid-Nederland, te weten: het relatief hoge aantal ongehuwd blijvende vrouwen.

Bij de weduwen was in veel geringere mate sprake van een eenzijdige keuze voor kinderloze mannen; 46 tot 68% van de Goudse weduwen huwde met een man zonder kinderen, terwijl 11 tot 19% hertrouwde met een man in wiens gezin 3 of meer kinderen aanwezig waren. De voorkeur voor een kinderloze nieuwe echtgenoot was bij de vrouwen in Breda eveneens groter dan bij weduwen in Gouda. Het betrof 72 tot 82% van de Bredase weduwen. Van een duidelijke relatie tussen het eigen kindertal en dat van de nieuwe partner was hier evenmin sprake. Wel leidde een groot kindertal, 4 of meer, relatief vaker tot de keuze van een partner met eveneens een groot kindertal.

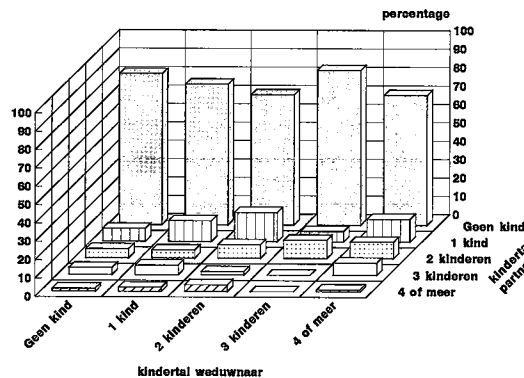
Letten hertrouwende mannen en vrouwen op leeftijdsverschillen tussen de eigen kinderen en de kinderen van de partner? Waakten zij voor te geringe of te grote leeftijdsverschillen tussen de nieuwe echtgeno(o)t(e) en de eigen kinderen of tussen zichzelf en de kinderen van de nieuwe partner?

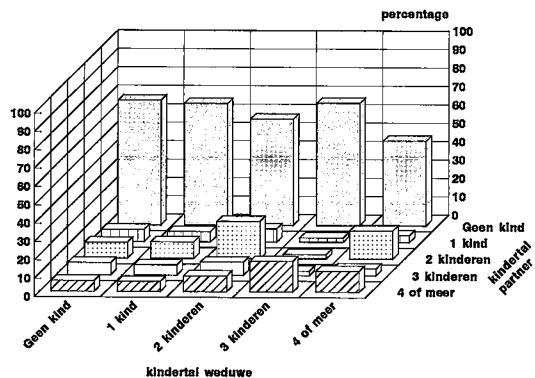
FIGUUR 9.19^a. De relatieve verdeling van het kindertal van de echtgenote naar het kindertal van de weduwnaar. Breda

FIGUUR 9.19^b. De relatieve verdeling van het kindertal van de echtgenoot naar het kindertal van de weduwe. Breda

FIGUUR 9.19^c. De relatieve verdeling van het kindertal van de echtgenote naar het kindertal van de weduwnaar. Gouda

FIGUUR 9.19^d. De relatieve verdeling van het kindertal van de echtgenoot naar het kindertal van de weduwe. Gouda

Voor in totaal 242 huwelijken in Breda en Gouda was informatie over de leeftijden van de kinderen uit beide huwelijken aanwezig. In circa 10% van de gevallen was er slechts van geringe leeftijdsverschillen, minder dan 1,5 jaar, tussen het oudste kind van de ene partner en het jongste kind van de andere partner sprake. In 26% van de gevallen hertrouwde de weduwe of weduwnaar met een partner, die een jongste kind had dat 5-10 jaar jonger was dan het oudste kind van de verweduwde. In meer dan 30% van de gevallen bedroeg het leeftijdsverschil meer dan 10 jaar. Omgekeerd gold dat in 21% van de gevallen het jongste kind van de verweduwde 5-10 jaar jonger was dan het oudste kind van de nieuwe partner. Leeftijdsverschillen van meer dan 10 jaar waren in dit geval niet ongebruikelijk. Het betrof 28% van de gevallen.

Leeftijdsverschillen van minder dan 10 jaar tussen de kinderen van een weduwe of weduwnaar en de nieuwe echtgenoot of echtgenote kwamen zelden voor. Bij jongste kinderen was dit slechts in 2% van de huwelijken het geval; bij oudste kinderen in circa 5% van de gevallen. Wel bedroeg bij circa een kwart van de huwelijken het leeftijdsverschil tussen de nieuwe partner en het oudste kind van de verweduwde minder dan 20 jaar. Nieuwe partners kwamen zelden in een situatie, waarin ze meer dan 40 jaar ouder waren dan het oudste kind (6% van de huwelijken), maar een dergelijk leeftijdsverschil ten opzichte van het jongste kind was niet ongewoon (15%). Vergelijkt men de leeftijdsverschillen tussen de weduwen en weduwnaars en de kinderen van de nieuwe partner, dan ziet de situatie er iets anders uit. Een situatie waarin de verweduwde nauwelijks ouder was dan het oudste kind van zijn of haar nieuwe echtgeno(o)t(e) was een zeldzaamheid, maar leeftijdsverschillen van meer dan 40 jaar behoorden tot de meer normale gang van zaken. Circa 33% van de hertrouwde mannen of vrouwen huwde met een partner, die een jongste kind had dat meer dan 40 jaar jonger was dan zichzelf.

Hertrouwende mannen en vrouwen huwden over het algemeen met een persoon die dezelfde kerkelijke gezindte had. Wel legde de situatie op de lokale huwelijksmarkt en met name de samenstelling van de bevolking naar kerkelijke gezindte, soms beperkingen aan de keuze op. De minste beperkingen bestonden er in dit opzicht voor de rooms-katholieken in Breda. Circa 80-85% van de aanhangers van deze godsdienst huwde met een geloofsgeno(o)t(e). In Gouda, waar de rooms-katholieken een minderheid vormden, lag dit percentage op 65-72%. In beide gevallen stoorden vrouwen zich minder aan de beperkingen die het geloof hun oplegde. In Gouda, waar de positie van de Nederlands hervormden sterk was, huwde 72-78% van deze groep met een persoon die dezelfde kerkelijke gezindte aanhing, terwijl in Breda dit percentage tussen 39 en 56% lag. Ook hier speelde homogamie bij weduwnaars die een partner kozen een grotere rol dan bij weduwen. De geringe omvang die de overige kerkelijke gezindten in beide gemeenten hadden leidde ertoe, dat diegenen die hertrouwden hun partner slechts in geringe mate uit aanhangers van hun 'eigen' kerkgenootschap konden kiezen.

In de literatuur werd relatief veel aandacht besteed aan huwelijken, gesloten tussen een weduwe en de, meestal jongere, broer van haar overleden man. Een dergelijk huwelijk wordt veelal aangeduid met leviraat of zwagerhuwelijk. Tegenhanger ervan was het schoonzusterhuwelijk, ook vervolghuwelijk of sororaat genoemd, waarbij een man huwde met de zuster van zijn overleden vrouw. Het zwagerhuwelijk had onder meer bij de joden de bedoeling bescherming te bieden aan weduwen, die anders zonder middelen van bestaan zouden blijven.¹⁶

Krachtens artikel 88 van het BW was het huwelijk tussen schoonbroeder en schoonzuster verboden. In hetzelfde artikel was echter bepaald, dat de koning 'om gewichtige redenen' het verbod door het verlenen van dispensatie kon opheffen. De Staatscommissie belast met de herziening van het BW had voorgesteld dit verbod op hertrouwen met schoonzus of schoonbroer op te heffen,¹⁷ een voorstel dat grote bezwaren ontmoette onder meer van het katholieke kamerlid Van den Biesen. Deze meende dat 'de rust der gezinnen en de zedelijkheid (...) er slechts bij (kunnen) winnen, door soortgelijke huwelijken te verbieden en alleen om hoogst gewichtige redenen toe te laten (...). Niemand toch zal betwisten, dat de huwelijken tusschen schoonbroeders en schoonzusters, in het algemeen genomen, tegen de goede zeden strijden (...)'.¹⁸

Huwelijken tussen een weduwe of weduwnaar en de broer respectievelijk de zus van de overleden echtgenoot respectievelijk echtgenote kwamen in beide onderzochte steden in totaal circa 25 keer voor. In geen van deze gevallen was hierbij een joodse man of vrouw betrokken. In Breda hadden 9 van de 25 gevallen betrekking op een huwelijk van een weduwe met de broer van haar vroegere echtgenoot, terwijl dat in Gouda in 5 van de 23 keren het geval was. Van de 34 door weduwnaars met hun schoonzus gesloten huwelijken was in 9 gevallen de nieuwe echtgenote ouder dan de gestorven zuster. In 4 gevallen was de nieuwe bruid eerder gehuwd geweest. Bij de vrouwen waren 5 van de 14 schoonbroers al eerder gehuwd geweest.

Deze aantallen lagen in feite niet veel hoger dan men kon verwachten op basis van de duidelijk aanwezige tendentie om te huwen met iemand die in dezelfde omgeving woonde.¹⁹ Hertrouw van de overlevende met een aanverwant(e), in hedendaagse ogen wellicht een uiting van gebrek aan respect voor de herinnering aan de overledene, werd in de 19e eeuw volgens Ariès steeds minder acceptabel.²⁰

IX.4. ANALYSE VAN HET HERTROUWEN MET BEHULP VAN PROPORTIONAL HAZARDS-MODELLEN

In het voorafgaande deed zich verschillende keren de situatie voor, dat kenmerken van de verweduwden, die samenhangen met de hertrouwfrequentie of met de duur tussen verweduwing en hertrouw, eveneens een

samenhang vertoonden met andere kenmerken, waarvan een effect op frequentie en/of duur in de weduwstaat kon worden waargenomen. Duidelijke uitspraken over het effect van deze kenmerken konden daardoor niet worden gedaan. Daarvoor is een vorm van multivariate analyse nodig.

Een tweede probleem waaraan tot nu toe stilzwijgend werd voorbijgegaan was, dat de periode in weduwstaat op verschillende manieren kon eindigen. Weduwen en weduwnaars konden niet alleen hertrouwen, ze liepen tevens de kans om in weduwstaat te overlijden, of ze vertrokken zonder dat hun uiteindelijke lot bekend werd. Onze berekeningen van de hertrouwfrequentie hielden tot nu toe onvoldoende met deze omstandigheid rekening.

Het hertrouwen van een groep van verweduwdde personen kan op verschillende manieren worden beschreven. Wanneer verweduwdde slechts door hertrouw en niet door overlijden aan de weduwstaat zouden kunnen ontkomen, zou men zowel de frequentie kunnen bestuderen, waarmee zich in een groep weduwen en weduwnaars deze overgang naar de gehuwde staat (opnieuw) voltrok, als de duur die er tot de overgang verstreek. Doordat in werkelijkheid de verweduwdde in weduwstaat kunnen overlijden of door migratie uit de observatie kunnen verdwijnen, wordt de volgorde waarin zich de mogelijke overgangen voordoen van belang. De drie onderscheiden dimensies: frequentie, tijdsduur en volgorde, zijn onderling nauw gerelateerd. Een hogere frequentie van de overgang per tijdseenheid impliceert bijvoorbeeld dat een groter deel van de onderzochte groep binnen een bepaalde duur een overgang van de ene naar de andere toestand heeft ondergaan.

De statistische technieken die tot voor kort gebruikelijk waren bij analyses van de levensloop beschouwden de plaatsvindende overgangen, bijvoorbeeld van de weduwstaat naar de gehuwde staat, niet als onderdelen van een proces, maar hanteerden samenvattende statische beschrijvingen ervan: de gemiddelde duur tussen twee overgangen, het percentage personen dat een overgang meemaakte, als afhankelijke variabelen. Zo gebeurde dat eveneens bij de beschrijving die in het voorafgaande werd gegeven van de levensloop van de weduwen en weduwnaars. De tijdsduur die tussen verweduwing en hertrouw was verstreken en de frequentie waarmee hertrouwd werd, werden los van elkaar geanalyseerd. Beide variabelen kunnen als afhankelijke variabelen in multivariate analyses worden opgenomen. Zo kan de duur tot hertrouw als afhankelijke variabele in bijvoorbeeld regressie- of variantieanalyse nader worden bezien. Dergelijke analyses kampen echter met een structureel probleem, dat voortkomt uit het feit dat er selectieprocessen optreden die samenhangen met de afhankelijke variabele. De duur tot hertrouw kan slechts bestudeerd worden door gebruik te maken van gegevens over individuen die de gebeurtenis in kwestie, de hertrouw, hebben meegemaakt. Informatie over de duur tot hertrouw is niet beschikbaar voor die weduwen en weduwnaars die, het zij door overlijden, het zij door migratie, uit het bestand zijn verdwe-

nen. Men duidt de waarnemingen over deze personen aan als 'censored observations', *gecensureerde* observaties. Over de betreffende personen weet men dat de periode, die is verstreken tussen verweiding enerzijds en hertrouw of overlijden anderzijds, minimaal een bepaalde lengte heeft omdat men tot een bepaald tijdstip nog een levensteken van de betrokkene heeft, maar hoeveel meer dan dit minimum is onbekend. De structurele fout wordt veroorzaakt door het feit, dat de sterfte, die gecensureerde waarnemingen teweegbrengt, samenhangt met de duur tussen verweiding en hertrouw. Hoe langer deze duur, des te groter is de kans op sterfte. Individuen met een kortere duur tussen verweiding en hertrouw lopen grotere kans in de analyse betrokken te worden dan individuen met een langere duur tussen verweiding en hertrouw. Voor de laatste groep geldt immers, dat er een grotere kans bestaat dat over hen slechts onvolledige waarnemingen beschikbaar zijn.

Concentreert men zich op de frequentie waarmee hertrouw plaatsvindt dan doemen andere problemen op. Een daarvan is, dat dezelfde frequentie het resultaat kan zijn van zeer uiteenlopende duurpatronen. De dynamische aard van het hertrouwproces, de tijdsduur die er tussen verweiding en hertrouw verloopt, wordt bij dergelijke analyses verwaarloosd, omdat de frequentie alleen als een geaggregeerde waarde voor de cohort kan worden berekend.

Idealiter moet een statistische techniek, die wordt gebruikt om data met betrekking tot overgangen in de levenssituatie in de loop van de tijd te analyseren, minstens de volgende kenmerken hebben²¹:

- de gebruikte procedure moet het mogelijk maken kwantitatieve schattingen te maken van de gecombineerde effecten van twee of meer onafhankelijke variabelen op de afhankelijke duurvariabele;
- de techniek moet in staat zijn om *rechts-gecensureerde* waarnemingen te verwerken, dat wil zeggen, ze moet gebruik kunnen maken van de informatie die opgesloten ligt in het feit, dat van sommige individuen bekend is dat zij tot een bepaald tijdstip nog niet zijn overleden of hertrouwd. Zo waren in het onderhavige onderzoek van een niet onaanzienlijk aantal weduwen en weduwnaars geen gegevens omtrent hun eventuele hertrouw of overlijden bekend, doch wel was zeker dat zij tot een bepaald tijdstip, voor zij vertrokken of uit het zicht geraakten, nog niet hertrouwd of overleden waren;
- de techniek moet informatie opleveren over zowel de frequentie waarmee hertrouw wordt als over de tijdsduur die verstreken is tussen verweiding en hertrouw. De gebruikelijke analyses gaan voorbij aan veel van de informatie die in de data opgesloten zit, doordat ze zich uitsluitend richten op een van deze dimensies en deze dimensie los van de andere bezien.

Aan een deel van de boven gesignaleerde eisen kan worden tegemoet

gekomen door gebruik te maken van *life table*-methoden.

Life table-technieken werden oorspronkelijk gebruikt om de sterftepatronen van een populatie te beschrijven en samen te vatten. Daarbij werd een groep van personen gevolgd vanaf het tijdstip van geboorte tot daaropvolgende verjaardagen. Successievelijk verdwenen personen uit de geboortecohort door overlijden. Bij de beschrijving van het sterfteproces wordt gebruik gemaakt van de grootheden l_x , het aantal personen dat op exacte leeftijd x nog in leven is, ${}_n d_x$, het aantal personen dat overlijdt in de n -jarige periode na het bereiken van exacte leeftijd x , en ${}_n q_x$, de kans dat een persoon die op exacte leeftijd x in leven is in het n -jarig interval overlijdt. In deze toepassing van de life table kan een individu slechts vanuit een toestand, in leven zijn, uit de populatie verdwijnen, door de dood. Bij de zogenaamde *multiple decrement life tables* bestaan er verschillende mogelijkheden om de toestand, waarin de onderzoeker is geïnteresseerd, te verlaten. In huwelijkstafels kan een persoon zowel door huwelijk als door overlijden de toestand van nooit-gehuwde verlaten, terwijl in huwelijksontbindingstafels een groep van gehuwden zowel huwelijksontbinding door overlijden als door echtscheiding kan ervaren. De methode kan zonder al te veel problemen in andere situaties gebruikt worden, bijvoorbeeld bij de studie van hertrouw binnen een cohort van weduwen of weduwnaars. Na de ontbinding van het huwelijk is de overlevende echtgeno(o)t(e) zowel onderworpen aan het risico om te hertrouwen, als aan het risico om te overlijden in weduwstaat. Om deze reden zijn life table-technieken uitermate geschikt voor een gedetailleerde analyse van de hertrouwkansen.

In de life table-benadering worden weduwen en weduwnaars die niet voor hun overlijden zijn hertrouwd, vanaf het tijdstip van overlijden verwijderd uit de cohort waarop de hertrouwkansen worden berekend, terwijl personen die hertrouwen daaruit verwijderd worden vanaf het moment van hertrouw. Het voordeel van deze benadering wordt duidelijk, wanneer men zich twee cohorten voorstelt die op elke duur sedert huwelijksontbinding een even grote kans op hertrouw hebben, maar afwijkende kansen om tot elke duur in leven te blijven. Onder deze omstandigheden zal in de cohort met de hoogste sterfte een lagere proportie van de overlevenden hertrouwen, omdat een groter deel van de cohort overlijdt, voordat men een nieuwe partner gevonden heeft. Life table-technieken evenwel brengen in deze situatie aan het licht, dat de kans op hertrouw op iedere duur sedert de huwelijksontbinding, voor diegenen die in leven zijn gebleven, in beide cohorten gelijk is. Veranderingen in het interval tussen verweduwing en hertrouw kunnen eveneens een statistisch artefact zijn, teweeggebracht door het feit dat verweduwde personen zowel aan het risico van hertrouw als aan dat van overlijden onderworpen zijn. Wanneer een substantieel deel van de verweduwden sterft, voordat het de kans krijgt te hertrouwen, treft men kleinere intervallen tussen verweduwing en hertrouw aan dan wanneer de sterfte geringer is.²²

Een tekortkoming van de conventionele life table-methode is evenwel, dat deze uitgaat van de veronderstelling dat de bestudeerde cohort homogeen is, dat wil zeggen, dat alle individuen dezelfde kans hebben op een overgang naar een andere toestand. Voor hertrouw, maar evenzeer voor andere transities in de levensloop is dat een onhoudbare veronderstelling. Hertrouw vindt bijvoorbeeld eerder plaats bij individuen die jong zijn, een kleiner kindertal hebben, etc. Voor een deel zou dit probleem kunnen worden opgelost door afzonderlijke life tables te berekenen voor bijvoorbeeld jongeren en ouderen, voor personen met uiteenlopende kindertallen, etc. Wanneer echter ter vermindering van de heterogeniteit van de cohort een groot aantal van dergelijke controle-variabelen wordt ingebouwd, wordt de omvang van de steekproef al snel een probleem.

De zogenaamde *hazard-modellen*, een uitbreiding van de life table-methode, bieden echter een oplossing voor het probleem van de heterogeniteit. Zij maken het mogelijk regressievergelijkingen te formuleren, waarin onafhankelijke variabelen gerelateerd worden aan de zogenaamde hazard-functie, op een wijze die analoog is aan de conventionele regressietechnieken. De noodzaak om de onderzoeksgroep in subgroepen te verdelen is dan niet langer aanwezig.

De hazardrate $h(t)$ kan worden gedefinieerd als:

$$h(t) = \lim_{s \rightarrow 0} P(t, t+s)/s \quad (1)$$

waarbij P de kans aangeeft dat een individu in het interval $t, t+s$ een bepaalde gebeurtenis ondergaat.

In hazard-modellen staan twee functies centraal: de survivorship-functie $S(t)$ en de hazardfunctie $h(t)$. In het geval van hertrouw geeft de survivorship-functie de kans aan, dat een individu in weduwstaat blijft tot duur t , zonder dat hertrouw plaatsvindt. De hazardfunctie geeft aan de kans op hertrouw op tijdstip t , onder de voorwaarde dat tot tijdstip t nog geen hertrouw heeft plaatsgehad. Deze functie is equivalent aan de sterftekans, zij het dat de hazardfunctie een continue grootheid is. Kennis van $S(t)$ en $h(t)$ verschaft informatie over zowel de frequentie als de tijdsduur van de relevante gebeurtenissen.

Wanneer $h(t)$ de hazardfunctie is op tijdsduur t voor een individu en twee onafhankelijke variabelen x worden onderscheiden, dan kan de relatie tussen de hazardfunctie en de onafhankelijke variabelen geschreven worden als:

$$h(t; x_1, x_2) = h_0(t) * e^{b_1 x_1 + b_2 x_2} \quad (2)$$

Dit kan worden herschreven als

$$\begin{aligned} \log h(t) &= \log h_0(t) + \log e^{b_1 x_1} + \log e^{b_2 x_2} \\ &= \log h_0(t) + b_1 x_1 + b_2 x_2 \end{aligned} \quad (3)$$

waarbij de waarden van b de te schatten constanten zijn en $h_0(t)$ de ongespecificeerde *baseline hazard* is. De constanten duiden aan welk effect, in opwaartse of neerwaartse richting, de onafhankelijke variabelen hebben op de baseline hazardfunctie $h_0(t)$. De baseline hazard h_0 kan gezien worden als het tijdpad van de overgangskans van een referentiegroep van weduwen of weduwnaars. De baseline hazardfunctie is die hazardfunctie, welke tot stand komt wanneer alle onafhankelijke variabelen in het model de waarde 0 aannemen. De coëfficiënten b_1 en b_2 geven aan met welke multiplicatieve factor deze hazard verandert bij andere dan de referentiekenmerken. Een coëfficiënt van 0,067 voor de leeftijd bij verweduwing geeft bijvoorbeeld aan, dat ieder jaar, dat een verweduwde ouder is op het moment van het verlies van de partner, de log van de hazard bij alle duren met de waarde 0,067 vermindert, onder constanthouding van andere variabelen.

Een andere interpretatie van de coëfficiënten is mogelijk door de waarde $\exp(b)$ te berekenen. In het geval er sprake is van *dummy variabelen*, dat wil zeggen wanneer x_1 en x_2 slechts de waarden 0 en 1 kunnen aannemen, kan uit vergelijking 1 worden afgeleid, dat wanneer x_1 gelijk is aan 1, $\exp(b_1)$ het toegevoegde effect van $x_1 = 1$ ten opzichte van $x_1 = 0$ voorstelt. Elk van de coëfficiënten $\exp(b)$ geeft het effect aan van de onafhankelijke variabele op de baseline hazard. Een waarde van 1,0 geeft aan dat de variabele geen effect heeft. Waarden die afwijken van 1,0 kunnen zowel geïnterpreteerd worden in termen van een effect op de frequentie, als in termen van een effect op de tijdsduur in vergelijking met de baseline-groep. Waarden groter dan 1,0 geven aan, dat individuen met het betreffende kenmerk meer kans lopen de overgang in kwestie te ondergaan (frequentie) en dit ook sneller doen. De waarde $100(\exp(b)-1)$ geeft de procentuele verandering aan in de hazard, die ontstaat door een verandering in de categorie van de onafhankelijke variabele. Voor hertrouw betekent dit, dat de individuen uit een bepaalde groep bij iedere duur sedert verweduwing meer kans lopen om te hertrouwen dan de baseline-groep, onder constanthouding van de overige variabelen. Zij kennen dus een grotere hertrouwfrequentie en hertrouwen sneller na huwelijksontbinding.

De statistische significantie van de afzonderlijke coëfficiënten kan bepaald worden met behulp van de t-toets, terwijl de algehele significantie van het model plaats kan vinden met behulp van likelihoodratio's.

De t-test geeft aan hoe groot de kans is dat de nulhypothese, dat een bepaalde coëfficiënt gelijk is aan 0, waar is. In dat geval is het multiplicatieve effect van die kenmerken op de baseline hazard gelijk aan 1 en heeft de variabele dus geen significante invloed op het proces van hertrouw. De log-likelihoodratio van verschillende modellen kan vergeleken worden om te bezien welke van twee of meer toegepaste modellen het best bij de data past. Een bepaalde functie van het verschil tussen de log-likelihoodratio van twee modellen kan bij grote steekproeven beschouwd worden als een chikwadraat-verdeling, waarbij het aantal vrijheidsgraden ge-

lijk is aan het verschil in aantal variabelen tussen de twee modellen. Deze toets kan gebruikt worden om de algemene kwaliteit van het model te bepalen, door te testen of de hypothese, dat alle coëfficiënten nul zijn (dus geen enkel kenmerk het hertrouwproces beïnvloedt), waar is.

Bij de analyse is gebruik gemaakt van het proportional hazards-model dat door Cox in 1972 is gepresenteerd en in 1975 verder is aangevuld met de introductie van de schattingsmethode van partial likelihood.²³ In een situatie met twee in de tijd constante onafhankelijke variabelen kan het Cox-model geschreven worden als:

$$\log h(t) = a(t) + b_1x_1 + b_2x_2 \quad (4)$$

waarbij $a(t)$ een willekeurige niet gespecificeerde functie van de tijd kan zijn.

Bij proportional hazards-modellen wordt verondersteld, dat het effect van een kenmerk op de kans, dat de bestudeerde gebeurtenis plaatsvindt, op iedere duur proportioneel in dezelfde verhouding staat tot de baseline hazard. Het relatieve effect van een kenmerk ten opzichte van het andere blijft in de tijd dus constant. Het effect van iedere variabele op de baseline hazard is bovendien multiplicatief. In het Cox-model wordt dus geen specifieke vorm aangenomen van de hazardfunctie. Zo kunnen we een beperkende hypothese over de wiskundige specificatie van de hazard vermijden en ons uitsluitend concentreren op het effect van de variabelen. Uit de literatuur blijkt, dat het Cox-model vrijwel dezelfde kwaliteit heeft als modellen met een (correct) gespecificeerde baseline hazard. Bij een incorrect gespecificeerde baseline hazard is het Cox-model verre te prefereren. In ons geval bleek uit een voorlopige analyse dat het moeilijk was om een bij de data passende specifieke baseline hazard te vinden. Omdat onze interesse met name uitging naar de effecten van variabelen en niet naar de baseline en omdat elke specificatie van de baseline waarschijnlijk meer of minder incorrect zou zijn, omdat we verder zo min mogelijk beperkende aannames wilden doen en geen voorspellingen beoogd werden, is voor het Cox-model gekozen. De schatting van dit model op empirische gegevens vindt plaats met behulp van de door Cox voorgestelde procedure, die bekend staat als partial likelihood-schatting.

Binnen de proportional hazards-modellen kan onderscheid worden gemaakt tussen continue en discrete modellen. In de praktijk wordt de tijd altijd gemeten in discrete eenheden, maar bij een indeling die fijn genoeg is, is het acceptabel tijd te beschouwen alsof er op een continue schaal is gemeten. Gelet op het feit dat de hier gebruikte gegevens op basis van dagen zijn berekend en het eenvoudiger is continuous time-modellen te berekenen, is hier gekozen voor een continu proportional hazards-model.

Met name bij de analyse van huwelijksontbinding en hertrouw is het

proportional hazards-model de laatste jaren zeer populair geworden.²⁴ Voorbeelden, waarbij de methode op historisch materiaal werd toegepast, zijn er echter nog weinig.²⁵

Bij de hier gebruikte gegevens was sprake van verschillende gebeurtenissen die ertoe konden leiden dat personen uit de begincohort van verweduwden verdwenen. De aan deze gebeurtenissen ten grondslag liggende processen kunnen als *competing risks* beschouwd worden, met dien verstande dat het hertrouwriscio ondergeschikt is aan het overlijdensrisico. Immers, men kan wel overlijden na te zijn getrouwd, doch niet hertrouwen na het overlijden. Bij de analyse van dergelijke concurrerende processen is de beste strategie, de analyse voor ieder type van gebeurtenis afzonderlijk uit te voeren en het optreden van de concurrerende gebeurtenis te beschouwen als censoring.²⁶ Afzonderlijk zou de hazardfunctie voor overlijden in weduwstaat dus kunnen worden gemodelleerd. Omdat de interesse hier uitgaat naar de hertrouw en niet naar het overlijden als verweduwe, zijn in de analyse zowel de personen die overlijden voordat zij getrouwen als de personen van wie geen overlijdens- of hertrouwdatum bekend is, als gecensureerde waarnemingen behandeld. De overlijdensdatum, respectievelijk de laatst bekende datum van vertrek, is daarbij als gecensureerde datum aangehouden.

Bij de toepassing van het proportional hazards-model zijn in eerste instantie alle verklarende variabelen gebruikt. Alle variabelen, ook die welke op intervalniveau zijn gemeten, zijn als dummy-variabelen geformuleerd. Bij het gebruik van dergelijke gecategoriseerde waarnemingen kan gemakkelijker rekening worden gehouden met niet-monotoon verlopende trends in de effecten van de variabelen. Omdat het model uitgaat van een baselinegroep dient de 0-waarde voor iedere variabele naar een zinvolle combinatie van kenmerken te verwijzen. Voor sommige intervalvariabelen, zoals bijvoorbeeld de leeftijd bij huwelijk, is dat echter niet het geval. Een huwelijksleeftijd van 0 jaar kan immers niet als een zinvolle leeftijd worden beschouwd.

Tabel 9.10 geeft een overzicht van de waarden van de grootheid $\exp(b)$ voor het model waarin alle onafhankelijke variabelen zijn opgenomen. De met de waarde 1,0 aangeduide categoriën vormen de referentiecategorieën. Zij vormen veelal de meest omvangrijke groep of de groep waarvan uit theoretische overwegingen een specifiek patroon van hertrouw wordt verwacht.

Hoewel vele bevindingen niet afwijken van die welke de beschrijvende analyse opleverde is het voordeel van deze procedure, dat men in staat is aan te geven in hoeverre nog van effecten sprake is, wanneer andere, samenhangende variabelen, gecontroleerd worden.

Veruit het grootste effect op de hertrouw had de leeftijd bij verwedu-

TABEL 9.10. Het relatieve risico van hertrouw van verweduwden; volledige model.

Kenmerk		Relatief risico	P-waarde
Gemeente	Gouda	1,00	
	Breda	0,69	***
Geslacht	Vrouwen	1,00	
	Mannen	3,44	***
Periode van verweduwing	1850-59	1,00	
	1860-69	1,06	
	1870-79	1,04	
	1880-89	1,00	
Kerkelijke gezindte	NH	1,00	
	RK	0,98	
	Overige	0,89	
Kindertal bij overlijden	0	1,00	
	1	0,57	***
	2	0,51	***
	3-4	0,46	***
	5+	0,34	***
Geslacht oudste kind	Vrouw	1,00	
	Man	1,01	
Leeftijd bij verweduwing	34 of jonger	3,86	***
	35-49	2,98	***
	50-59	1,00	
	60 of ouder	0,14	***
Leeftijdsverschil eerder huwelijk Eerste partner jonger	10 of meer jaar	0,96	
	5-9 jaar	1,09	
	2-4 jaar	1,05	
Geen verschil Eerste partner ouder	2-4 jaar	0,90	
	5-9 jaar	0,88	
	10 of meer jaar	0,77	*
Leeftijd jongste kind	0-2 jaar	1,00	
	2-4 jaar	0,91	
	4-12 jaar	0,79	**
	12 jaar of ouder	0,67	***
Sociale groep	Grote burgerij	0,80	
	Kleine burgerij	0,93	
	Intell.en beamten	0,91	
	Boeren	0,93	
	Werklieden	1,00	
	Losse en ongesch. arbeiders	0,94	
	Lompenproletariaat	0,98	
	Zonder beroep	1,24	**
Oudste kind ouder dan 12 jaar	Ja	0,78	**
	Nee	1,00	

Model chi-kwadraat 2769,21; Aantal vrijheidsgraden 32; Significant op 0,001 niveau.

* Significant op 0,05 niveau; ** Significant op 0,01 niveau

*** Significant op 0,001 niveau.

wing. Personen die beneden de 35-jarige leeftijd in weduwstaat raakten hadden een 3,83 keer zo hoge voorwaardelijke kans (hazardrate) op hertrouw dan de referentiegroep van personen die tussen de 50 en 60 jaar in weduwstaat kwamen. Voor personen, die tussen 35 en 50 weduwe of weduenaar werden, bleek eveneens een hoge kans op hertrouw te bestaan. Vergeleken met de referentiegroep was de hazardrate bijna 3 keer zo groot. De 60-plussers daarentegen hadden een hazardrate die slechts 14% van die van de 50-59-jarigen bedroeg.

Van groot belang voor de hertrouwkansen was het geslacht. Mannen bleken, andere factoren constant houdend, een 3,44 keer zo hoge kans te hebben om te hertrouwen dan vrouwen. In betekenis daarop volgde het kindertal op het moment van overlijden. Wanneer de kinderloze mannen en vrouwen als referentiegroep werden beschouwd bleek met toenemend kindertal een afnemende kans op hertrouw te bestaan. Voor mannen en vrouwen met 1 of 2 kinderen werd een bijna 50% lagere hazardrate gevonden, terwijl bij de aanwezigheid van 3, 4 of 5 en meer kinderen de hazardrate nog slechts 35-45% van de oorspronkelijke waarde bedroeg.

Van grote betekenis bleek vervolgens de leeftijd van het jongste kind op het moment van overlijden. De aanwezigheid van een jongste kind ouder dan 12 verminderde, vergeleken met de referentiegroep, de hertrouwkans met eenderde deel, terwijl de aanwezigheid van een kind in de leeftijd van 4-12 jaar de kansen op hertrouw eveneens aanzienlijk deed afnemen.

Van gelijke betekenis was de gemeente waar de personen op het moment van verweduwing woonachtig waren. Bredanaars hadden een hazardrate die slechts tweederde bedroeg van die van weduwen en weduenaars uit Gouda.

De aanwezigheid binnen het gezin van een kind, dat ouder was dan 12 jaar, leidde eveneens tot een afname van de kans op hertrouw. Verder was een eerder huwelijk, dat door een groot leeftijdsverschil tussen man en vrouw werd gekenmerkt, weinig bevorderlijk voor een hoge voorwaardelijke hertrouwkans. Het geslacht van het oudste kind had echter geen significant effect op de hazardrate.

Zeer opmerkelijk was dat noch de sociale groep, noch de kerkelijke gezindte, noch het jaar waarin het huwelijk werd ontbonden, op de hazardrate van invloed waren.

De likelihoodratio-statistic geeft aan, dat dit model een significante verbetering vormt ten opzichte van het model dat ervan uitgaat, dat de onafhankelijke variabelen geen effect hebben; met andere woorden, dat de kans op hertrouw even groot was voor alle verweduwden, ongeacht hun kenmerken. Tevens valt uit de waarde van de, niet in de tabel opgenomen R^2 , ontwikkeld naar analogie van de bij multipele regressie ontwikkelde R^2 , af te leiden, dat circa 28% van de variatie in de afhankelijke variabele uit deze variabelen verklaard kon worden.

TABEL 9.11. Het relatieve risico van hertrouw van verweduwden; beperkte model.

Kenmerk		Relatief risico	P-waarde	
Gemeente	Gouda	1,00		
	Breda	0,68	***	
Geslacht	Vrouwen	1,00		
	Mannen	3,30	***	
Kindertal bij overlijden	0	1,00		
	1	0,58	***	
	3-4	0,47	***	
	5+	0,36	***	
Leeftijd bij verweduwing	34 of jonger	3,99	***	
	35-49	2,99	***	
	50-59	1,00		
	60 of ouder	0,14	***	
Leeftijd jongste kind	0-2 jaar	1,00		
	2-4 jaar	0,90		
	4-12 jaar	0,81	**	
	12 jaar of ouder	0,69	***	
	Grote burgerij	0,75	*	
Sociale groep	Kleine burgerij	0,92		
	Intell.en beambten	0,90		
	Boeren	0,92		
	Werklieden	1,00		
	Losse en ongesch. arbeiders	0,93		
	Lompenproletariaat	1,04		
	Zonder beroep	1,25	***	
	Oudste kind ouder dan 12 jaar	Ja	0,78	**
		Nee	1,00	

Model chi-kwadraat 2751,94; Aantal vrijheidsgraden 20; Significant op 0,001 niveau.

* Significant op 0,05 niveau; ** Significant op 0,01 niveau;

*** Significant op 0,001 niveau.

In een tweede fase zijn uit het model die variabelen verwijderd, die het geringste effect hadden en die statistisch niet significant waren. Dit nieuwe model kan als meer efficiënt beschouwd worden, omdat het bijna evenveel verklaart als het eerste model, doch dit met minder variabelen doet. Tabel 9.11 geeft een overzicht van de uitkomsten.

Uit tabel 9.11 kunnen in wezen dezelfde conclusies worden getrokken als uit tabel 9.10. De sociale groep blijft van weinig belang; op de grote burgerij en de groep zonder beroep na zijn de effecten niet significant. De in paragraaf IX.3 gevonden verschillen in hertrouwfrequentie werden naar alle waarschijnlijkheid dus veroorzaakt door andere, met de sociale groep samenhangende factoren als de leeftijd bij huwelijksontbinding, het kindertal en de leeftijd van het kind. Dat de hoogste sociale laag in de geringste mate hertrouwd kan wellicht worden verklaard uit het feit, dat

deze groep gemakkelijker een beroep kon doen op andere mogelijkheden tot verzorging van zichzelf en de kinderen.

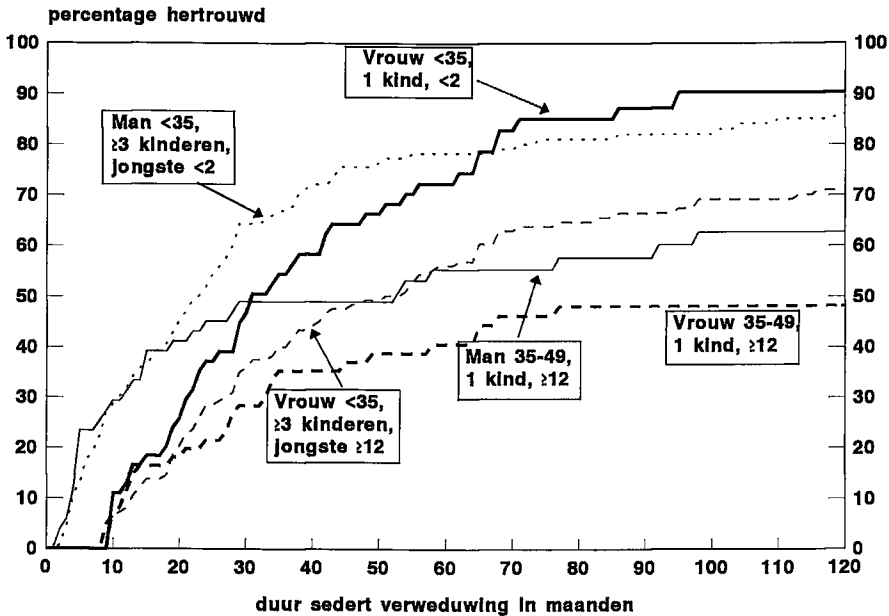
Een interessante eigenschap van het proportional hazards-model is dat de gezamenlijke invloed van verschillende onafhankelijke variabelen kan worden berekend. Uit het in tabel 9.11 gepresenteerde model blijkt bijvoorbeeld, dat de hazardrate van mannen, die voor hun 35e weduwnaar werden en geen kinderen ten laste hadden, circa 356 keer zo groot was als die van vrouwen die na hun 60e weduwe werden, 5 of meer kinderen hadden en een jongste kind hadden dat ouder was dan 12 jaar (namelijk $(3,307 * 1,0 * 3,993) / (1,0 * 0,148 * 0,361 * 0,692)$).

Tot nog toe werd niet ingegaan op de vraag of het hertrouwproces wel voldeed aan de veronderstellingen van het proportional hazards-model. Hadden de verklarende variabelen op elke duur sedert de verweduwing wel eenzelfde effect op de hazardrate? Deze vraag krijgt volgens Allison in het algemeen teveel aandacht in vergelijking met voor het onderzoek belangrijkere vragen als het opnemen in het model van alle relevante verklarende variabelen, meetfouten bij de verklarende variabelen, etc. Ook al kan aan de veronderstelling, dat het effect van de hazard op iedere duur proportioneel is, niet worden voldaan, toch blijft het model een bevredigende benadering geven.²⁷

Door middel van grafische inspectie of statistische toetsen valt na te gaan of al dan niet van proportionele hazards sprake is, dat wil zeggen, of de duurvariabele al dan niet interacteert met de verklarende variabelen. Is het antwoord positief, dan vormt stratificatie: de onderverdeling van de steekproef in strata naar de waarde van de categoriale variabele die met de duur interacteert en de schatting van afzonderlijke modellen voor ieder stratum, de oplossing.

Wanneer bijvoorbeeld voor weduwen en weduwnaars de voorwaardelijke hertrouwkansen niet op iedere duur in een vaste proportionele verhouding tot elkaar staan, kunnen voor mannen en vrouwen twee afzonderlijke modellen worden geschat, die identieke b-waarden hebben doch afwijkende, niet gespecificeerde baseline hazards. Testen wezen uit dat met name het geslacht en de leeftijd bij verweduwing afweken van de veronderstelling van proportionaliteit. Daarom is het model afzonderlijk geschat voor mannen en vrouwen, al naar gelang de leeftijdsgroep bij verweduwing. De resulterende 4 modellen, voor iedere combinatie van leeftijd en geslacht, hebben dezelfde serie b-waarden maar hebben alle vier een verschillende, zij het niet gespecificeerde, verdeling naar tijdsduur. De analyse leverde voor de overblijvende variabelen geen resultaten op die afweken van de eerder bereikte.

Door afzonderlijke life tables te berekenen voor combinaties van belangrijke kenmerken: geslacht, leeftijd bij verweduwing, kindertal en de leeftijd van het jongste kind, voor beide gemeenten tesamen kunnen de boven

FIGUUR 9.20. Het cumulatieve percentage hertrouwde verweuwden naar de situatie op het moment van verweuding

ter sprake gebrachte effecten het duidelijkst worden geïllustreerd. De kans dat een weduwe of weduwnaar met bepaalde kenmerken uiteindelijk hertrouwde varieerde sterk. Uit figuur 9.20 blijkt opnieuw dat tussen mannen en vrouwen grote verschillen bestonden in het tijdstip waarop hertrouw een aanvang nam.

Hoge leeftijden op het moment van verweuding, de aanwezigheid van kinderen en hoge leeftijden van de kinderen waren kenmerken die leidden tot lagere hertrouwenpercentages.

Wat kunnen we ten aanzien van de hertrouw van weduwen en weduwnaars in de 19e eeuw concluderen?

Ten eerste dat de leeftijd bij verweuding in sterke mate bepalend was voor de hertrouwkansen. Daarnaast bleek dat mannen veel hogere kansen op hertrouw hadden dan vrouwen en dat kinderen niet als een praeconden worden beschouwd. Mannen en vrouwen met kinderen hadden veel lagere hertrouwkansen dan kinderloze verweuwden. Wanneer er een kind aanwezig was diende het jong te zijn wilde men nog kans hebben een nieuwe partner te vinden. In Gouda was over het algemeen de kans op hertrouw veel groter dan in Breda. Beroep noch godsdienst waren van veel betekenis en in de bestudeerde periode was van veranderingen in de hertrouwkansen in de tijd niets terug te vinden. Hertrouw werd mogelijk wanneer het voor man en vrouw zoveel mogelijk de situatie van een nor-

maal huwelijk benaderde: de partner moest nog relatief jong zijn, kinderloos zijn of uitsluitend jonge kinderen hebben. Dat mannen zoveel hogere hertrouwkansen hadden dan vrouwen lag deels aan de plaatselijke situatie. Grote vrouwenoverschotten waren kenmerkend voor de 19e-eeuwse steden, waardoor de huwelijkskansen van vrouwen over de gehele linie slecht te noemen waren. Maar tevens speelden de in de samenleving heersende negatieve opvattingen omtrent hertrouw van een weduwe en het feit dat de weduwstaat voor vrouwen draaglijker was dan voor een man een rol. Door niet te trouwen vermeed de weduwe de lasten die de verzorging van extra (stief-)kinderen met zich meebracht. Vrouwen hadden over het algemeen voldoende flexibiliteit om de met de mannenrol geassocieerde taken op zich te nemen. Mannen hadden in dit opzicht beperktere mogelijkheden; zowel voor huishoudelijke taken als voor de verzorging van kinderen konden zij niet zonder echtgenote.

De verschillen tussen beide onderzochte steden passen in het algemene beeld dat bestaat van de tegenstelling tussen West- en Noord-Nederland enerzijds, Zuid- en Oost-Nederland anderzijds. Hoewel er binnen Noord-Brabant van variatie in de mate van het voorkomen van meer-generatie-huishoudens sprake was, kan over het algemeen wel gesteld worden dat met name op het platteland verwantschapsbanden relatief sterk waren. Meer dan elders konden verweduwen op kinderen, ouders of andere familieleden een beroep doen en ze waren daardoor in mindere mate genoodzaakt een nieuw huwelijk te sluiten. Waarschijnlijk was evenzeer in de steden deze situatie nog lang gebruikelijk.

In Tilburg werd door Janssens in de tweede helft van de 19e eeuw geen verlies aan gezinscohesie geconstateerd. Met name ouders uit de 'middle class' waren zeer goed in staat het tijdstip van het vertrek van de dochters uit het huishouden lang uit te stellen, vaak tot zij zeer hoge leeftijden hadden bereikt. Anderzijds was het gebruikelijk verwanten in het huishouden op te nemen, met name oudere (vrouwelijke) verwanten zoals verweduwde ouders, die hulp en verzorging nodig hadden.²⁸

Sogner en Oldervoll menen dat hertrouw niet los stond van andere elementen uit het demografisch regime van een regio. Het hing met name nauw samen met de huwelijksleeftijd en de huwelijksfrequentie. Zij gaan er echter vanuit dat een hoge hertrouwfrequentie gekoppeld was aan een hoge huwelijksleeftijd en een lage huwelijksfrequentie. Het ging volgens hen om uitingen van een restrictieve houding tegenover het huwelijk, die veroorzaakt werd door slechte economische omstandigheden, maar gehandhaafd bleef door stabiele sociale normen, die een langere levensduur hadden dan de omstandigheden die deze normen in het leven hadden geroepen.²⁹ De door de auteurs geschetste situatie van een hoge huwelijksleeftijd en lage huwelijksfrequentie vonden we in de door ons geselecteerde steden echter niet terug. Integendeel, daar waar hoge percentages on-

gehuwd blijvende personen en hoge huwelijksleeftijden werden aangetroffen, waren de kansen op hertrouw van de in weduwstaat verkerende mannen en vrouwen laag. De restricties die aan het huwelijk in het algemeen gesteld werden golden dus evengoed de huwelijken van weduwen en weduwnaars. De gegevens die we bezitten over de houding tegenover personen in weduwstaat, gebaseerd onder meer op het voorkomen van charivari's, wijzen er op, dat men in het Zuiden van Nederland over het algemeen wat negatiever stond tegenover hertrouw van weduwen en weduwnaars. En al was er geen effect van de kerkelijke gezindte van de betrokkenen op de kansen op hertrouw waarneembaar, toch zal de algemene negatieve houding van de Katholieke Kerk tegenover hertrouwende weduwen de opvattingen van de Bredase bevolking in zijn totaliteit beïnvloed kunnen hebben.

IX.5. DE ONTWIKKELING VAN DE HERTROUW IN DE 19E EN 20E EEUW

Dit onderzoek heeft geen duidelijk licht kunnen werpen op de omstandigheden die verantwoordelijk zijn geweest voor de daling van de hertrouwfrequentie die in Nederland en elders is opgetreden. Immers, geen effect werd gevonden van de periode van huwelijksontbinding op de hertrouwkansen; onze onderzoeksperiode eindigde wellicht iets te vroeg. Toch zijn er, op grond van andere literatuur, wel enkele factoren te noemen die bij de dalende hertrouwkansen na 1910 een rol hebben gespeeld.

Allereerst is er een aantal demografische ontwikkelingen van betekenis geweest.

De daling in de hertrouwfrequentie heeft zonder enige twijfel sterk onder invloed gestaan van de verlaging van de sterfte onder volwassenen. Daardoor nam de leeftijd van de achterblijvende echtgenoot langzaam toe. Aangezien op hogere leeftijden de kansen op hertrouw zeer gering waren nam de totale hertrouwfrequentie af. Het feit dat eveneens de leeftijdsspecifieke hertrouwcijfers overal duidelijk zijn afgenomen, maakt echter duidelijk dat hierin niet de enige verklaring kan liggen.

Een factor die op plaatselijk niveau een rol kan hebben gespeeld bij de terugloop van de hertrouwfrequentie was de verandering in de structuur van de lokale huwelijksmarkt. Het grootste deel van de nieuwe partners van weduwen en weduwnaars bestond uit niet eerder gehuwden. De vermindering van het relatieve aantal beschikbare ongehuwden kon de hertrouwkansen van weduwen en weduwnaars doen afnemen. Dyrvik verklaarde op deze wijze de terugloop van de hertrouwfrequentie in de Noorse gemeente Etne in de jaren 1800-90: hier was het vanaf 1850 de massale emigratie naar de Verenigde Staten die een tekort aan jongere ongehuwde mannen teweegbracht, waardoor het percentage ongehuwd blijvende vrouwen toenam en de hertrouwkansen van weduwen afnamen.³⁰ Een vergelijkbare verklaring gaf Matthiessen voor de ontwikkeling in Denemarken in de jaren 1860-1915.³¹

De beslissing om te hertrouwen was echter niet uitsluitend afhankelijk van de vraag- en aanbodverhouding op de huwelijksmarkt. De betekenis en de functie van het huwelijk, de voordelen aan het hertrouwen verbonden en de alternatieven voor het huwelijk speelden een rol. Doordat in de tweede helft van de 19e en het begin van de 20e eeuw de aan het huwelijk verbonden positieve aspecten minder werden en de nadelen die aan alternatieven voor het huwelijk vastzaten minder betekenis kregen, nam in deze periode de motivatie om te hertrouwen af. Vrouwen werden in economisch opzicht minder van het huwelijk afhankelijk, doordat op de arbeidsmarkt minder barrières aan vrouwen in de weg werden gelegd. De uitbreiding van de door de staat opgezette sociale zekerheidsregelingen deed de economische zekerheid van oudere verweduwdens toenemen. De groei van de dienstensector betekende dat de arbeidskracht voor die huishoudelijke zaken, die vroeger door de echtgenote werden verricht (koken, schoonmaken, wassen), gemakkelijker kon worden gekocht. Het huwelijk was niet langer een voorwaarde voor het hebben van seksuele relaties, doordat seksuele houdingen en gedragingen liberaler werden.³²

Gaunt en Löfgren brengen de daling van de hertrouwfrequentie met name in verband met het feit dat alternatieve oplossingen werden gevonden voor de (economische) problemen waar verweduwing aanleiding toe gaf, problemen die voorheen door hertrouw werden opgelost.³³

In Nederland hebben zich in de tweede helft van de vorige en het begin van deze eeuw evenzeer belangrijke veranderingen voorgedaan in de financiële situatie van de weduwen. Met name van belang was de sterke uitbreiding van de financiële regelingen die bedoeld waren om de lasten van de achtergebleven weduwe te verlichten. Deze regelingen beperkten zich in eerste instantie tot specifieke beroepsgroepen, maar breidden zich geleidelijk over de hele samenleving uit. Van bijzonder belang, vooral door hun voorbeeldwerking, waren daarbij de regelingen die de overheid voor haar eigen werknemers trof.

Vrijwel vanaf de inwerkingtreding van de wet van 1846, die voor de nabestaanden van alle rijks- en daarmee gelijkgestelde ambtenaren een voorziening trof, indien de oorzaak van het overlijden in de uitoefening van de dienst was gelegen, is door de ambtenaren gestreefd naar een pensioenvoorziening voor weduwen en wezen, die niet beperkt bleef tot de gevallen van overlijden 'in en door de dienst'. In 1878 werd een staatscommissie ingesteld die de zaak moest bestuderen. De commissie hechtte grote waarde aan het oprichten van een pensioenfonds voor weduwen en wezen van rijksambtenaren. 'Voor den ambtenaar zal die oprichting eene onthefing veroorzaken van een zijner grootste zorgen, namelijk die voor de toekomst zijner betrekkingen, wanneer hij zelf vroegtijdig aan den kring der zijnen door den dood ontvalt (...) die in den bloei der jaren sterft, laat meestal vrouw en jonge kinderen in kommervolle omstandigheden achter, waardoor zij zonder hulp gevaar loopen tot een lagen sport in den maat-

schappelijke ladder te vervallen. De ambtenaar zal zijne plichten beter kunnen waarnemen indien hij weet dat ook in het ergste geval dat gevaar voor zijn dierbaarste betrekkingen is afgewend'.³⁴ De commissie die als vervolg op het in 1879 uitgebrachte rapport van de staatscommissie de toestand van het pensioenfonds moest onderzoeken benadrukte nogmaals, dat de zorg voor de nagelaten betrekkingen van de ambtenaren tot de roeping van de staat behoorde. Hoewel in twijfel werd getrokken 'of de Staat geroepen is over het algemeen het aangaan van huwelijken te bevorderen', achtte men het niet op de weg van de staat liggen de ogen te sluiten voor het feit, dat de meeste personen die in dienst van de staat overleden, gehuwd waren en met de zorg voor een gezin waren belast. Men zou daardoor een toestand bestendigen die feitelijk gelijk stond met een achterstelling van de gehuwden bij de ongehuwden. 'Zelfs werd in den boezem der Commissie het gevoelen uitgesproken, dat door het verwaarloozen van de nagelaten betrekkingen der ambtenaren te kort wordt gedaan aan de erkenning en handhaving, die de Staat aan het huwelijk en de daaruit voortvloeiende zedelijke verplichtingen verschuldigd is'.³⁵ In 1883 diende de regering een voorstel tot regeling der weduwenpensioenen in, dat in 1890 tot wet werd verheven (Weduwenwet voor de Ambtenaren). Deze wet bleef circa 30 jaar ongewijzigd. De wet was van toepassing op weduwen van burgerlijke ambtenaren en op diegenen die bij de wet als burgerlijke ambtenaren werden aangemerkt: leraren aan de gemeentelijke gymnasia en burgerscholen, hoogleraren, de mindere geëmployeerden, werklieden en bedienden op daggeld werkzaam bij inrichtingen van 's-Rijks Zee- en Landmacht, directeuren en leraren van gemeentelijke kweekscholen, e.d.³⁶

In het begin van de 20e eeuw werd aan de totstandkoming van een landelijke regeling tot steun aan weduwen driftig gewerkt. In 1905 werd door minister Kuyper een wetsontwerp voor een wettelijk verplichte invaliditeits- en ouderdomsverzekering ingediend, waarin voorzieningen waren getroffen om de weduwen van arbeiders te verzekeren tegen de financiële gevolgen van invaliditeit en ouderdom. Weliswaar was in 1903 de Ongevallenwet in werking getreden, die geldelijke voorzieningen trof ten behoeve van de gezinnen van arbeiders, die in bepaalde ondernemingen werkzaam waren, in geval van overlijden van de arbeider, doch hiervan was alleen sprake indien het overlijden het gevolg was van een ongeval, overkomen in verband met de uitoefening van het bedrijf. Volgens het ontwerp Invaliditeitswet van 1905 zou echter altijd weduwenrente worden toegekend aan de weduwe die invalide was of de 70-jarige leeftijd had bereikt. Het kwam echter niet tot een behandeling van dit wetsontwerp. De in 1919 in werking getreden Invaliditeitswet voorzag eveneens in geldelijke steun aan het gezin van arbeiders in het geval van overlijden. Aan weduwen van overleden verzekerden werd, mits deze weduwe de leeftijd van 60 jaar had bereikt of invalide was, een weduwenrente toegekend. De uitkeringen stonden echter in geen enkel verband met het mi-

nimum dat voor een redelijk levensonderhoud nodig was. Meer dan een tegemoetkoming in de onderhoudskosten waren ze niet. Ook weduwen en wezen van zelfstandigen moesten een beroep doen op de openbare hulp om in hun onderhoud te kunnen voorzien. De werkingssfeer van de Ongevallenwet was intussen, in 1921, verder uitgebreid, terwijl overeenkomstige regelingen waren getroffen voor een aantal andere bedrijfstakken: land- en tuinbouw, zeevaart en zeevisserij. Er bestond bij deze regeling wel verband tussen het laatstgenoten loon en de hoogte van de weduwen-uitkering.³⁷ Dat laatste was niet het geval bij de Invaliditeitswet.

Pas bij de inwerkingtreding van de Algemene Weduwen- en Wezenwet op 1 oktober 1959 kwam aan deze situatie een einde. Vanaf dat tijdstip kwamen de uitkeringen op een redelijk niveau, werden zij welvaartsvast en was er sprake van een echte volksverzekering. Bovendien werd de leeftijd van waaraf de weduwe aanspraak op een uitkering had, verlaagd tot 50 jaar, een leeftijd die in 1962 verder omlaag werd gebracht tot 40 jaar.³⁸ Over deze Algemene Weduwen- en Wezenwet merkte Van Loo op dat daarmee de klandizie van de klassieke armenzorg bijna geheel werd weggenomen.³⁹ Per 1 januari 1965 werd de AAW gewijzigd op zodanige wijze, dat een sociaal minimum werd ingevoerd.

In de eerste helft van de 20e eeuw werden bovendien in het erfrecht een aantal wijzigingen aangebracht, die de financiële positie van de weduwe verbeterden. In het BW van 1838 was de echtgenoot, die na overlijden achterbleef, in gevallen waarin geen testament was opgemaakt, vrijwel volledig van de nalatenschap uitgesloten. Het erfrecht was immers gebaseerd op bloedverwantschap en gericht op overdracht van de familie-eigendom binnen de kring van bloedverwanten. Echtgenoten, die niet via de banden van het bloed met elkaar waren verbonden, maakten pas aanspraak op de nalatenschap, wanneer er geen verwanten in de rechte lijn en geen zijverwanten tot de twaalfde graad meer in leven waren. Zowel het feit dat de langstlevende echtgenoot pas als laatste in de groep van erfgenamen was groepen als de bepalingen die een tweede of verdere echtgenoot beperkten in de mogelijkheden tot verkrijging van vermogen van de hertrouwde echtgenoot, de *lex hac edictali*, waren uitermate hard voor met name de weduwe, respectievelijk voor de door een hertrouwde man in een nieuw huwelijk nagelaten vrouw.⁴⁰ Tot op zekere hoogte kon wel door huwelijksbeschikkingen en testament in de belangen van de achtergebleven echtgenoot worden voorzien, doch deze moeite en kosten meebrengende handelingen, die door vermogenden te hulp geroepen werden, waren ongewoon en ongewenst voor de kleine man.⁴¹ Doordat de familieband in vergelijking met de gezinsband aan maatschappelijke betekenis inboette, het onderling contact van bloedverwanten in een verre graad verminderde en het familiebewustzijn afnam, terwijl tegelijk het belang van het door eigen werkzaamheden verworven fortuin in vergelijking met het geërfd familiebezit groeide, ontstond er een steeds sterkere behoefte aan een wettelijke regeling die de positie van de achterblijvende echt-

geno(o)t(e) versterken kon. Bij wet van 17 februari 1923 werd de erfopvolging ab intestato voor de langstlevende echtgenoot op gelijke voet met de kinderen geregeld. Dat betekende een buitengewoon belangrijke verbetering van de financiële positie van de weduwe.⁴² Tegelijk werd de langstlevende echtgenoot het recht toegekend de inboedel tot zich te nemen.

Niet alleen de verbetering van de economische positie van de weduwe speelde echter een rol bij de daling van de hertrouwfrequentie. Het feit dat deze daling zich in alle sociale groepen en bij mannen zowel als vrouwen voordeed suggereert, volgens Knodel en Lynch, de aanwezigheid van een meer fundamenteel proces van sociale verandering, dat niet beperkt is gebleven tot een financieel achtergestelde groep.⁴³

Mitterauer en Sieder kennen een belangrijke rol toe aan de veranderingen in het produktiesysteem, waarin grotere produktie-eenheden belangrijker werden. Dat verminderde de betekenis van gezinsproduktie, waardoor het in de gezinnen minder noodzakelijk werd zowel de rol in het produktieproces van de man als die van de vrouw op te vullen. De druk op weduwen en weduwnaars om te hertrouwen liep daardoor terug.⁴⁴

Verschillende auteurs hebben erop gewezen, dat veranderingen in de voorkeuren voor bepaalde partners van belang zijn geweest. Met name wordt gewezen op een groeiende weerstand onder de ongehuwden tegen huwelijken met weduwen en weduwnaars, met name tegen ouderen onder hen. Verantwoordelijk hiervoor achtte men de groei van de betekenis van gevoelsoverwegingen bij de keuze van een partner en de verbreiding van het ideaal van het kameraadschapshuwelijk. Dyrvik meent dat in de 19e eeuw bij de keuze van de huwelijkspartner gevoelsoverwegingen langzamerhand belangrijker werden dan zuiver economische overwegingen. De paren deden er langer over voor zij elkaar vonden, zij vertoonden meer overeenkomsten met elkaar en zij waren er steeds minder toe bereid hun huwelijksleven te beginnen met de drukkende erfenis uit een vorig huwelijk.⁴⁵ Sogner en Dupâquier benadrukken eveneens de 'smaakveranderingen' die in de 19e eeuw zijn opgetreden. 'New livings were becoming more numerous, the old ties to the soil became looser and this diminished the attraction of 'breadline widows'. An individual's social status no longer depended exclusively on attachment to the land'.⁴⁶

Mitterauer en Sieder menen dat de daling van de hertrouwfrequentie en de verlenging van het interval tussen verweduwing en hertrouw in de hand werden gewerkt door het in de loop van de tijd sterker worden van de affectieve banden tussen man en vrouw en door het feit dat huwelijken gemiddeld langer duurden voordat zij werden ontbonden.⁴⁷

Vandenbroeke ziet als belangrijkste achtergronden van de kentering de gewijzigde houding tegenover de kinderen en de meer affectieve basis waarop de huwelijken in de 19e eeuw werden gesloten. 'Liever dan de opvoeding van de kinderen te 'troebleren' door een nieuwe bedgenoot en levensgezel binnen te halen, verkoos men alleen voor de nodige nest-

warmte te zorgen en de eerste liefde trouw te blijven. Het is een houding die voorheen zelden of nooit was voorgekomen – hoe sterk het ook door de volksmond of door sommige autoriteiten werd bepleit –'.⁴⁸

Zijn er aanwijzingen dat in de hier bestudeerde periode, globaal genomen tussen 1800 en 1920, affectieve banden met de eerste partner belangrijker werden bij de beslissing om niet tot hertrouw over te gaan? Ariès meende in elk geval van wel. Volgens hem ontwikkelde zich in de tweede helft van de 19e eeuw een nieuw rouwmodel. Door de grote gevoelsrevolutie van de romantiek ontstonden tussen de mens en degenen die hem het meest na stonden banden, waarvan het ondenkbaar en ondraaglijk leek dat ze verbroken werden. De eerste generatie romantici maakte van het geliefde wezen een onsterfelijk, onafscheidelijk persoon.⁴⁹ Gevoelens werden niet meer verspreid over verwanten en vrienden maar steeds sterker op een klein groepje gericht, waardoor de dood van een van hen heel het affectieve leven verwoestte, omdat er geen plaatsvervangers waren te vinden. De dood vormde door de verlenging van de levensduur vanaf de 19e eeuw steeds meer een verrassing. De vroeger diffuse genegenheid werd exclusief op een paar afzonderlijke wezens gericht, wier afwezigheid onverdraaglijk werd en oorzaak van een dramatische crisis: de dood van de ander, die een voorheen verdrongen pathos opriep.⁵⁰

Een analyse van de sedert 1795 verschenen overlijdensadvertenties, met name afkomstig van de gegoede burgerij, bevestigde voor Nederland tot halverwege de 19e eeuw het door Ariès geschetste beeld.⁵¹ De in rouwadvertenties gebruikte omschrijvingen zeggen weliswaar weinig over de veranderingen in intensiteit en oprechtheid van de gevoelens van verdriet en ellende en van hun waardering en liefde voor de overledene, ze laten wel zien hoever mensen in het openlijk en schriftelijk uiten van deze emoties durfden en wilden gaan. En mensen bleken ver te gaan; zelfbeklag werd niet geschuwd. Vrijwel altijd wees men op de kleine kinderen die nu hun onmisbare vader of moeder moesten ontberen. Na circa 1855-65, en deze periode zou tot aan de Tweede Wereldoorlog duren, werden lange jammerklachten echter steeds uitzonderlijker en werden er nog zelden omschrijvingen van verdriet gegeven. In de loop van deze periode werd in de omschrijving van de relatie die met de overledene bestond steeds minder gebruik gemaakt van woorden, die een sterke emotionele band met de overledene uitdrukten. Na 1855 verdwenen alle mededelingen over de duur en de aard van het huwelijk, dat door de dood was ontbonden. Terwijl tot 1855 in gemiddeld 15% van de advertenties was vermeld dat de echtelijke wederhelft was overleden 'na een allergenoeiglijkste Echtverbintenis van ruim negen en twintig Jaaren' of 'na de gelukkigste Echtvereeniging van ruim veertien Jaren', en men liet blijken dat men 'sedert lange tyd door de tederste liefde, en sedert 18 Jaren door het gelukkigst Huwelijk' met de overledene verenigd was geweest en jarenlang 'volmaakt gelukkig met elkander' leefde, mogen mensen dit na 1855 niet meer weten, aldus Franke.⁵² De romantiek werd, althans in de overlijdensadvertenties,

halverwege de 19e eeuw aan banden gelegd. Dat betekent echter niet, dat daarmee de feitelijke gevoelens voor de overledene verkoelden.

Op basis van een geheel andere bron stelden Rinkleff en anderen, dat de gevoelens tegenover de overleden echtgenoot in de 19e eeuw van karakter veranderden. Tot ver in de 18e eeuw was op de gebruikelijke schilderijen, waarop mannen en vrouwen zich lieten afbeelden met het portret van de overleden partner, als tastbare herinnering aan hem of haar, nauwelijks sprake van contact tussen de achtergeblevene en het portret. Van rouw of treurnis was hooguit in de kleding sprake. Genretasferelen met treurende weduwen kwamen wel regelmatig voor. Zo hekelde de schilder David Bles (1821-99), de criticus van de burgerlijke zeden van zijn tijd, de al te lichte rouw van de weduwe.⁵³ Naarmate het huwelijk echter steeds meer werd ervaren als een emotionele eenheid en men zich in die gevoelens 'liet kennen', werd het einde van die relatie anders beleefd en uitgebeeld, stellen de auteurs. De voorstellingen werden actueler. Vaak werd nu heel kort na het overlijden van een van de echtgenoten aan een schilder de opdracht gegeven deze gebeurtenis vast te leggen en de schilderijen brachten nu juist het ingrijpende van deze gebeurtenis en de daarmee gepaard gaande gevoelens in beeld. De dood van de partner wordt voorgesteld 'als een wrede verstering van het geluk'. Het verdriet dat in familieportretten werd vastgelegd gold overigens meestal de vrouw. Op deze 'officiële' voorstellingen zijn veel treurende weduwnaars en maar weinig treurende weduwen te zien. De auteurs zien dit enerzijds als een illustratie van het feit dat de vrouw als verzorgster en als hoedster van de emotionele waarden een dubbele leegte achterliet, vooral wanneer zij in het kraambed overleed, maar menen dat het beeld van een wanhopige man daarnaast beter in het heersende rolpatroon paste dan een terneergeslagen vrouw. De weduwe mocht, en moest, haar man betreuren, maar haar vrouwelijke verantwoordelijkheden mochten daardoor niet in het gedrang komen. 'Schoon is' immers, zo citeren de auteurs J.J.L. Ten Kate, 'de aanblik van de Vrouw, Die, Weduw van haar hoop en 't hart vol stillen rouw, Niet klaagt, maar anderen gelukkig zoekt te maken'.⁵⁴

X. ECHTSCHEIDING IN NEDERLAND IN DE 19E EN HET BEGIN VAN DE 20E EEUW: EEN SCHETS VAN OPVATTINGEN EN GEDRAG

X.1. INLEIDING

Het huwelijksleven van het stedelijke proletariaat, sjouwers, losse arbeiders, ongeschoolde fabrieksarbeiders, was in de 19e eeuw naar het oordeel van tijdgenoten en van hedendaagse waarnemers over het algemeen even onbevredigend als hun bestaan beklagenswaardig. Werkloosheid, armoede en honger, ziekte, dood en lijden van kinderen en partner waren niet bevorderlijk voor een goede relatie en konden al spoedig na het huwelijk leiden tot frustraties, spanningen en conflicten tussen man en vrouw. Huiselijk geluk werd zelden bij hen aangetroffen, concludeerde Giele.¹ Algehele ontevredenheid met het bestaan en een laag zedelijk peil, waarvan de oorzaken lagen in de psychische druk die uitging van de ellende, honger en wanhoop, verziekten het huwelijksleven. De bevolkingsgroei had na 1860 het woningprobleem in de steden vergroot. Woningen werden opgedeeld tot eenkamerwoningen, kelders en zolders werden in gebruik genomen. Het leven in deze holen dreef de man tot uithuizigheid en alcoholisme en de vrouw tot ordeloosheid en onreinheid. Ook de veelvuldig voorkomende arbeid buitenshuis van de vrouw werd geacht een verderfelijke invloed te hebben op de gezinnen. Hij liet de vrouw immers geen tijd voor huishoudelijk werk en voor de zorg voor kinderen, waardoor orde, regelmaat en zindelijkheid in het gezin afwezig waren. Mannen ervoeren het werk van de vrouw als een aanslag op hun eigen rust en hun mogelijkheden tot ontspanning en ontvluchten daarom het huis. Nadelig voor de zedelijkheid werd het werken van de vrouw bovendien gevonden, omdat vrouwen en mannen soms spaarzaam gekleed in dezelfde ruimte moesten werken.

Bij de burgerij waren echter evenmin alle voorwaarden voor een in hedendaagse termen geslaagd te achten huwelijksleven aanwezig. In het algemeen waren de rollen in een burgerhuishouden zeer strikt afgebakend. De man verdiende de kost, meestal buitenshuis; de vrouw bestierde het huishouden, voedde de kinderen op en zorgde voor gezelligheid. Huwelijk, gezin en huiselijkheid werden weliswaar hoog geschat, seksualiteit stond in een kwade reuk. Ze werd geassocieerd met prostitutie en geslachtsziekten en was nauwelijks bespreekbaar. Een vrouw uit de burgerij diende allereerst huishoudster en moeder te zijn. Al te hartstochtelijk gedrag deed twijfel rijzen aan het zo belangrijk geachte vermogen tot zelfbeheersing. Het taboe op seksualiteit kwam de echtelijke verstandhouding niet ten goede. Mannen uit deze klasse tilden echter niet zo zwaar aan dat taboe en voor hen was het bezoeken van prostituées een min of meer geaccepteerde gewoonte.²

In de gezinssituatie van zowel de onderste als de bovenste sociale lagen waren daarom voldoende factoren te vinden die tot mislukking van een huwelijk konden leiden. Echtscheiding was voor mannen en vrouwen een middel om een huwelijk, dat niet aan de verwachtingen of eisen voldeed, te beëindigen.

Naast echtscheiding werden andere, informele, middelen gebruikt om aan de samenleving tussen de partners een einde te maken. Immers, de gronden waarop echtscheiding was toegestaan waren in de 19e en een groot deel van de 20e eeuw beperkt en de kosten van de juridische procedure waren hoog. Daarnaast waren individuen soms niet in staat of bereid een verzoek tot scheiding in te dienen omdat er wantrouwen bestond tegenover de wet, de in de wet vastgelegde instituties en de wetsdienaren. Wanneer wel een echtscheidingsprocedure werd gestart, werd deze soms niet doorgezet, omdat er sprake was van procedurele knelpunten, gebrekkelijk bewijsmateriaal of te weinig bekwaamheid of doorzettingsvermogen van de aanvrager.

Men verzoende zich dan maar met de situatie of greep naar andere middelen: informele scheiding, waarbij man en vrouw in afzonderlijke woningen een eigen leven leidden, vrij van wederzijdse sociale, economische of seksuele verplichtingen, verlating met achterlating van familie en verantwoordelijkheden, bigamie en in uiterste nood moord op de partner of zelfmoord. Waar echtscheiding onmogelijk was, konden andere wettelijke vormen en sociale gewoonten tot ontwikkeling komen. Met name de beide eerstgenoemde vormen zullen een zekere mate van populariteit hebben genoten. In Amsterdam werden in 1925 op een totale bevolking van circa 718.000 3.824 gehuwde mannen en 4.630 gehuwde vrouwen geteld die niet meer met hun echtgenoten samenwoonden. Naar schatting waren er daarvan slechts 650, respectievelijk 800 van tafel en bed gescheiden.³ De hier aangestipte mogelijkheden om een huwelijk feitelijk te ontbinden vormen echter niet het centrale thema van dit hoofdstuk. Wij beperken ons tot de formele, wettelijke ontbinding van het huwelijk door echtscheiding.

De belangrijkste fase in de moderne geschiedenis van de echtscheiding wordt volgens de op dit terrein gezaghebbende Canadese historicus Roderick Phillips gevormd door de periode 1865-1915. De reden daarvan is, dat in deze jaren een continue stijging van de echtscheidingscijfers optrad en een voortdurende discussie gevoerd werd over (voorstellen tot herziening van) de echtscheidingswetgeving.⁴ In het historisch onderzoek in Nederland is aan echtscheidingen in deze periode nog weinig aandacht besteed. De woorden die Kooy in dat verband circa 15 jaar geleden schreef zijn daarom nog goeddeels van kracht: 'Over de verdeling van slagen en falen binnen de bij ons bestaande huwelijken in minder recente tijd is, welk criterium men ook bezigt, in het geheel niets bekend'.⁵ We tasten bijgevolg nog in het duister over de vraag, welke personen in het verleden

hun toevlucht namen tot echtscheiding ter oplossing van hun huwelijksproblemen. Hun sociaal-economische achtergronden, hun leeftijd, de kenmerken van hun huwelijksleven en hun lot na huwelijksontbinding zijn voor het grootste deel onbekend. Met name in Frankrijk, men denke aan de studies van Ronsin, Dessertine en Phillips, maar ook elders heeft de historische studie van de echtscheiding het afgelopen decennium enkele zeer belangwekkende studies opgeleverd. Een magistrale samenvatting van dit en ander onderzoek werd onlangs door Phillips gepubliceerd.⁶

In dit en het volgende hoofdstuk willen we pogen een begin te maken met het opvullen van de gesignaleerde lacune, door inzicht te geven in de veranderende positie van de echtscheiding in Nederland, in met name de periode 1850 tot circa 1920.

Allereerst wordt de ontwikkeling van de wetgeving op het terrein van de echtscheiding sedert het begin van de 19e eeuw geschetst. Vervolgens wordt ingegaan op de discussie, die zich vanaf de tweede helft van de 19e eeuw tot circa 1920 in Nederland heeft afgespeeld over en naar aanleiding van de voorstellen tot herziening van de echtscheidingswetgeving. Tegelijk wordt daarbij gepoogd aan de buiten de kring van juristen levende opvattingen terzake de geoorloofdheid van echtscheiding recht te doen. Daarna worden de resultaten besproken van enkele eerder naar echtscheiding verrichte onderzoekingen, zowel in het buitenland als in Nederland. In hoofdstuk XI worden de uitkomsten van een door ons verricht onderzoek naar de echtscheiding in Den Haag in de periode 1850 tot circa 1920 uitvoerig aan de orde gesteld. Daarbij wordt zowel op de situatie voor de scheiding als op de situatie na de scheiding ingegaan.

X.2. HET JURIDISCH KADER VAN DE ECHTSCHEIDING

Echtscheiding is een door de wet vastgelegde vorm van huwelijksontbinding. De echtscheidingswetgeving bepaalde de contouren van het echtscheidingsgedrag. De beperkingen die de wetgeving oplegde aan de gronden die toegestaan waren voor echtscheiding en de kosten en de complexiteit van de juridische procedures, oefenden invloed uit op het aantal huwelijken dat door echtscheiding werd ontbonden. Datzelfde gold voor de regelingen met betrekking tot de gevolgen van de echtscheiding, zoals die van de betaling van alimentatie en van de mogelijkheid gratis te procederen. Een overzicht van de wettelijke regelingen op deze punten is daarom noodzakelijk. De aandacht gaat daarbij met name uit, gelet op de periode waarover ons empirisch onderzoek zich uitstrekt, naar de situatie zoals die bestond vanaf circa 1850 tot circa 1920. Een kort overzicht van de wetgeving voor en na die tijd mag echter niet ontbreken.

Na de officiële inlijving van Nederland bij het Franse Rijk in 1810 werd op de eerste maart 1811 de Code Civil op Nederland van toepassing ver-

klaard. Volgens dit wetboek was echtscheiding toegestaan op grond van 'bepaalde redenen' en op grond van 'onderlinge toestemming'. Tot de bepaalde redenen werden gerekend: overspel van de vrouw, overspel van de man, 'wanneer hij zijne bijzit in hun beider gemeene woning gehouden heeft', 'buitensporigheden, wreedheden of grove beledigingen, door den een jegens den ander gepleegd', en de veroordeling van een van beide echtgenoten tot een ontorende straf (artikelen 229 t/m 232 Code Civil). Centraal bij deze groep van oorzaken stond de schuldvraag. De rechter moest daarbij uitpluizen wie schuldig was aan het teloorgaan van het huwelijk. Echtscheiding op grond van onderlinge overeenstemming kon slechts in bepaalde gevallen worden toegestaan en daarbij diende men vele formaliteiten in acht te nemen. De echtgenoot diende 25 jaar of ouder, de echtgenote 21 jaar of ouder te zijn; het huwelijk diende reeds twee of meer jaar te bestaan en mocht niet ouder zijn dan 20 jaar, terwijl bovendien de vrouw niet ouder mocht zijn dan 45 jaar (artikelen 233, 275 t/m 277 Code Civil). De wetgever had gemeend, zo merkte Umbgrove op, 'dat echtgenooten van zóó jeugdigen leeftijd elkander nog niet genoeg konden kennen en de eisch tot echtscheiding alsdan als een uitvloeisel van lichtzinnigheid te beschouwen was, dat als men 20 jaren gehuwd was, voldoende was gebleken, dat men zeer goed met elkander overweg kon, dus dat dan echtscheiding par consentement mutuel niet gevraagd mocht worden'.⁷

Echtscheiding met onderlinge toestemming kon slechts worden toegestaan, wanneer de ouders van bruid en bruidegom of hun grootouders daarvoor hun toestemming hadden gegeven. Daarnaast waren de echtgenoten verplicht een inventaris van hun roerende en onroerende goederen te maken, hun wederzijdse rechten te regelen en overeenstemming te bereiken over zowel de zorg voor hun kinderen, de woonplaats van de vrouw, als de uitkering die deze diende te genieten (artikelen 278 t/m 280 Code Civil).

De echtgenoten dienden in persoon samen, vergezeld door twee notarissen, voor de rechtbank te verschijnen. De rechter hield hen vervolgens de gevolgen van een scheiding voor en wanneer de betrokkenen in hun besluit wensten te volharden, werd hun door de rechter een akte gegeven, behelzende dat zij om echtscheiding hadden verzocht. Notarissen maakten vervolgens een proces-verbaal van de verrichte handelingen op en deze verklaring diende vervolgens driemaal hernieuwd te worden. Telkens diende daarbij een akte overgelegd te worden, waaruit bleek dat de ouders in hun eerste besluit volhardden. Na een jaar konden de echtgenoten zich dan vervoegen bij de rechtbank met medeneming van de vier processen-verbaal. De rechter kon vervolgens opnieuw trachten de echtgenoten van hun voornemen af te brengen, doch wanneer zij bleven volharden diende hij de gevraagde akte af te geven (artikelen 281 t/m 289 Code Civil). De in naam relatief ruime Code Civil kende in de praktijk dus vele procedurele barrières tegen echtscheiding.

Scheiding van tafel en bed kon gevraagd worden op grond van dezelfde specifieke redenen als echtscheiding, doch niet op grond van wederzijdse instemming. Na drie jaar scheiding van tafel en bed kon de gedaagde, met uitzondering van de van overspel beschuldigde vrouw, om echtscheiding verzoeken. Deze werd toegestaan, indien de oorspronkelijke aanvrager van de scheiding van tafel en bed niet toestemde in opheffing ervan (artikelen 306 t/m 308 Code Civil).

Gescheidenen konden niet met elkaar hertrouwen. In geval van scheiding, niet op grond van wederzijdse toestemming, kon de vrouw pas huren 10 maanden nadat de echtscheiding was uitgesproken; wanneer wel van 'onderlinge toestemming' sprake was geweest, moesten man en vrouw drie jaar met een nieuw huwelijk wachten. Van hertrouw van de overspelige met de partner in het overspel kon geen sprake zijn (artikelen 295 t/m 298 Code Civil).

Nadat Nederland zijn onafhankelijkheid had verworven, werden direct pogingen gedaan tot een eigen Nederlands burgerlijk wetboek te komen. Ingevolge artikel 100 van de Grondwet van 1814 benoemde de koning voor dat doel in april 1814 een commissie, wier eerste ontwerp al in hetzelfde jaar het licht zag. Het behelsde een zevental echtscheidingsgronden: onnatuurlijke ontucht, halsstarrige weigering tot het volbrengen van de huwelijksplicht, het leggen van lagen tegen het leven van de partner en de verklaring niet meer met elkaar te willen leven, nadat men zes jaar gescheiden van tafel en bed had geleefd, naast de meer gebruikelijke gronden: overspel, kwaadwillige verlaten en gevangenisstraf of verbanning.⁸ Een nieuwe subcommissie werd in 1815 ingesteld en deze bracht in 1816 een ontwerp uit. In dit ontwerp werden vijf echtscheidingsgronden opgegeven: overspel, onnatuurlijke ontucht, moedwillige verlaten, poging tot moord of doodslag op echtgenoot, diens ouders of kinderen en het schuldig of medeplichtig zijn aan zware misdaden. Van een wettelijk onderscheid tussen een schuldige en onschuldige partij was geen sprake meer, terwijl een verbod tot hertrouwen met elkaar van de gescheiden partners in dit ontwerp niet meer was terug te vinden.⁹

In verband met de toevoeging van de Zuidelijke Nederlanden aan de noordelijke provincies, geregeld bij het traktaat van Wenen van 9 juni 1815, werd dit ontwerp ook aan Belgische juristen voorgelegd. In de discussie die vanaf 1818 over verschillende wetsontwerpen plaatsvond, werden in de Raad van State en de Staten-Generaal talloze argumenten voor en tegen de opeenvolgende ontwerpen aangevoerd.¹⁰ Principiële tegenstanders van de echtscheiding meenden dat de echtscheiding in strijd was met de goede orde in de burgermaatschappij en dat de openbare opinie er goeddeels tegen was. De echtscheiding zou personen van elkaar verwijderen, die elkaar voor het leven trouw en liefde hadden beloofd. De echtscheiding was nadelig voor de kinderen, omdat 'wanneer één der beide ouders met derzelve opvoeding is belast, aan de kinderen afkeer tegen den anderen der ouders wordt ingeboezemd'. De door het huwelijk ver-

enigde familiebanden behoorden niet door de onenigheid van de partners verbroken te worden. Volkeren, die echtscheiding toelieten, verkeerden in een meer of mindere mate van losbandigheid. De mogelijkheid tot echtscheiding zou als effect hebben dat echtgenoten minder toegeeflijk en verdraagzaam jegens elkaar zouden worden. Goede wetgeving diende zich te richten naar de zeden en gewoonten van de natie. Deze en andere argumenten werden aangevoerd om echtscheiding te verbieden.¹¹ De voorstanders van echtscheiding deelden weliswaar de geschilderde nadelige gevolgen van echtscheiding, maar meenden dat de oorzaak daarvan niet zozeer lag in de echtscheiding zelf als wel in de problemen die er aanleiding toe waren.

Een ontwerp van wet werd in 1820 ingediend, terwijl in 1821 en 1822 nieuwe teksten bij de Tweede Kamer werden ingediend.¹² De beraadslagingen over deze ontwerpen in de Staten-Generaal duurden tot 1829. Nadat overeenstemming was bereikt, werd de invoering van het Burgerlijk Wetboek bepaald op 1 februari 1831. Na de Belgische Opstand, augustus 1830, werden de reeds aangenomen wetboeken echter weer aan herziening onderworpen. Daarbij werd onder meer de ontbinding van het huwelijk door rechterlijk vonnis, nadat een scheiding van tafel en bed minstens vijf jaar had geduurd, aan het wetboek toegevoegd en onnatuurlijke ontucht als echtscheidingsgrond afgevoerd.¹³

Op de dag van invoering van het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering, 1 oktober 1838, in de provincie Limburg op 1 januari 1842, hielden de Franse wetboeken op kracht van wet te hebben. Door middel van de Wet van 23 december 1837 was echter een soepele overgang tussen beide wetboeken geregeld. Uitgangspunt van de overgangsregeling was dat de veranderingen, die krachtens de nieuwe wetboeken in de burgerlijke wetgeving teweeg werden gebracht, geen invloed hadden op de rechten die onder de vroegere wetgeving onherroepelijk waren verkregen.¹⁴

Vergeleken met de Code Civil waren de wettelijke gronden voor echtscheiding deels uitgebreid, deels ingeperkt. Echtscheiding kon nu aangevraagd worden ter zake van overspel,¹⁵ kwaadwillige verlaten van minstens vijf jaar, veroordeling tot een ontorende straf en 'zware verwondingen of zoodanige mishandelingen, door den eenen echtgenoot jegens den anderen gepleegd, waardoor diens leven wordt in gevaar gebracht, of waardoor hem gevaarlijke verwondingen zijn toegebracht' (artikel 264 BW). In 1884 (bij wet van 26 april 1884) verviel in het Wetboek van Strafrecht het begrip 'ontorende straf' en werd de grond 'veroordeling tot een ontorende straf dienovereenkomstig gewijzigd in 'veroordeling wegens misdrijf tot eene vrijheidsstraf van vier jaren of langer'. Echtscheiding kon 'nimmer door onderlinge toestemming plaats hebben' (artikel 263 BW). Pleidooien voor handhaving van de vrijwillige echtscheiding van de Franse wet, in 1832 bijvoorbeeld in de Kamer nog gehouden door de afgevaardigde De Jonge, waren dus niet gehonoreerd.¹⁶ In de memorie van toelich-

ting, die het ontwerp van het BW van 1832 begeleidde, heette het, dat echtscheiding bij onderlinge toestemming werd afgeschaft, 'als strijdig met de zedelijke beginselen, welke de Nederlanders zoo zeer kenschetsen'.¹⁷

Scheiding van tafel en bed kon om dezelfde redenen verzocht worden als echtscheiding en voorts op grond van 'buitensporigheden, mishandelingen en grove beledigingen jegens den anderen begaan' (artikel 288 BW). Bovendien was het bij scheiding van tafel en bed wel mogelijk deze te verkrijgen, 'op het verzoek, door de beide echtgenooten te zamen gedaan, zonder dat deze gehouden zijn eene bepaalde oorzaak op te geven' (artikel 291). Een dergelijke scheiding kon slechts worden toegestaan, wanneer de echtgenoten twee of meer jaar gehuwd waren geweest. Zowel voor de veroordeling tot een ontterende straf als voor overspel gold, dat voor het verkrijgen van echtscheiding geen andere formaliteiten in acht hoefden te worden genomen dan het aanbieden van een afschrift van het vonnis, waaruit het begane overspel of de veroordeling bleek. Wanneer echtgenoten van tafel en bed waren gescheiden en de scheiding gedurende vijf volle jaren had stand gehouden, stond het aan ieder van de beide partijen vrij om 'den anderen in regte op te roepen en te eischen dat het huwelijk worde ontbonden'. De eis werd echter ontzegd, indien de verwerende partij niet verscheen, zich tegen de eis verzette of zich bereid verklaarde zich met de wederpartij te verzoenen (artikel 256 BW). In feite betekende artikel 291 een omzeiling van het verbod van echtscheiding bij onderlinge toestemming, zij het dat beide echtgenoten daarvoor het geduld moesten opbrengen vijf jaar in de situatie te volharden.

Van belang waren nog de artikelen 89 en 90 van het BW. Krachtens artikel 89 mocht 'een persoon, die bij regterlijk vonnis van overspel is overtuigd, (...) nimmer met den medepligtige aan dat overspel in het huwelijk treden'. Artikel 90 stelde vast, dat 'tusschen personen, wier huwelijk, om welke reden ook, door echtscheiding is ontbonden, (...) nimmer een nieuw huwelijk (mag) plaats hebben'. Tot slot gold hier eveneens dat een vrouw pas een nieuw huwelijk aan kon gaan, na verloop van 300 dagen na de ontbinding van het vorige huwelijk (artikel 91 BW).

De procedure die mannen en vrouwen dienden te volgen, wanneer zij een eis tot echtscheiding wensten in te stellen, werd vastgelegd in het Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering (1838), met name in de artikelen 816 tot en met 820.

Mannen of vrouwen die een eis tot echtscheiding wilden instellen dienden daartoe een verzoekschrift in bij de rechtbank van het arrondissement waarin de man woonde, behoudens in die gevallen, waarin uit hoofde van kwaadwillige verlating een eis tot echtscheiding werd gedaan. In dat geval werd het verzoek tot echtscheiding gericht aan de rechter van de laatste gemeenschappelijke woonplaats. In eerste instantie probeerde de voorzitter van de rechtbank vervolgens de requestrant te doen afzien van de voorgenomen plannen door op de nadelen daarvan te wijzen. Bleef de requestrant voet bij stuk houden, dan werden de beide echtgenoten

opgeroepen om voor de president van de rechtbank te verschijnen en werd een nieuwe poging tot verzoening gedaan. Pas als die mislukte kreeg de eiser toestemming om 'bij gewone dagvaarding den eisch tot echtscheiding in te stellen' en konden 'voorlopige voorzieningen' met betrekking tot bewoning van het huis, toewijzing van de kinderen en dergelijke, worden getroffen. In die gevallen waarin de eisende partij door middel van een vonnis kon aantonen dat de gedaagde overspel had gepleegd (tot 1884 geregeld in de artikelen 331-333 en 337-340 van de Code Pénal, vanaf 1884 in artikel 241 van het Wetboek van Strafrecht) of tot een in artikel 264 van het BW bepaalde straf was veroordeeld, kon echtscheiding onmiddellijk worden uitgesproken.¹⁸

Wanneer niet van een veroordeling wegens overspel of anderszins sprake was ving, net als bij de instelling van andere burgerlijke vorderingen – onderscheid lag alleen in het feit dat echtscheidingsprocessen achter gesloten deuren werden gevoerd – de procedure aan met een dagvaarding. De partijen konden niet als persoon optreden in het proces, doch dienden zich te laten vertegenwoordigen door een procureur. Wanneer zowel de gedaagde als de eisende partij voor de rechtbank waren verschenen en zij beiden waren gehoord deed de rechter uitspraak. Verscheen de gedaagde niet dan werd tegen hem of haar verstek verleend en werd de eis toegewezen, tenzij deze de rechter onrechtmatig of ongegrond voorkwam. De rechter kon, alvorens tot een definitieve beslissing te komen, een interlocutaire uitspraak doen, dat wil zeggen: een tussenvonnis vellen, wanneer hij bijvoorbeeld meer bewijsmateriaal wilde hebben. De rechter kon in elk stadium van het proces, wanneer hij meende reden daartoe te hebben, proberen de partijen te verzoenen. Degene die bij het vonnis het ongelijk aan zijn kant kreeg moest de proceskosten betalen.

Bij scheiding van tafel en bed verliep de procedure op dezelfde wijze. Was het de rechters niet gelukt de partijen van voornemen te doen veranderen, dan waren zij verplicht na 6 maanden opnieuw te proberen een verzoening te bewerkstelligen. Indien deze poging eveneens mislukte dan deed de rechter pas na weer een half jaar uitspraak, nadat hij de naaste bloedverwanten in de opgaande linie over de voornemens van de betrokkenen had gehoord.

De hier beschreven echtscheidingsregeling zou meer dan 130 jaar haar geldigheid behouden. Pas bij wet van 6 mei 1971, in werking getreden 1 oktober 1971, kwam een nieuwe echtscheidingswetgeving tot stand.¹⁹ Voor de door ons onderzochte periode is deze wijziging van de echtscheidingsgronden echter niet meer van belang.

Het wettelijk kader van de echtscheiding was niet alleen van belang in verband met de gronden die voor echtscheiding waren toegestaan en de procedure die voor toekenning van echtscheiding diende te worden gevolgd. Van grote betekenis waren eveneens de wijze waarop de toegang tot het rechtssysteem was geregeld en de consequenties die voor betrokkenen aan de uitspraak vastzaten. Het is van belang op enkele van deze

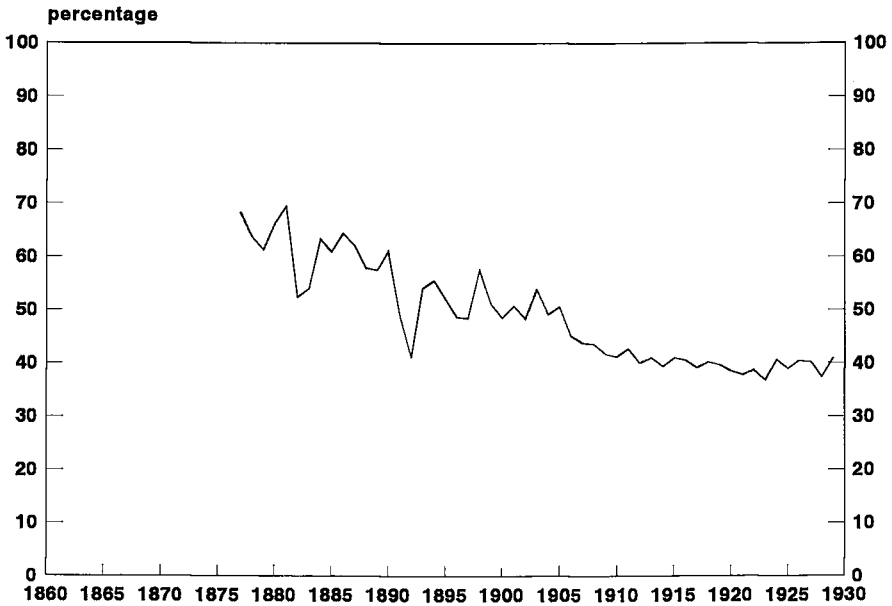
punten kort in te gaan.

De toegankelijkheid van de echtscheidingsprocedure werd onder meer bepaald door de aan de rechterlijke tussenkomst verbonden kosten. Volgens Ronsin is in Frankrijk bijvoorbeeld de invoering van de wetgeving, die de toegang tot de rechtbanken vergemakkelijkte door het geven van juridische assistentie, van grote betekenis geweest voor de ontwikkeling van de huwelijksontbinding. Sedert de invoering van deze juridische hulp deden steeds meer personen uit de lagere sociale klassen een beroep op de echtscheidingsprocedure.²⁰

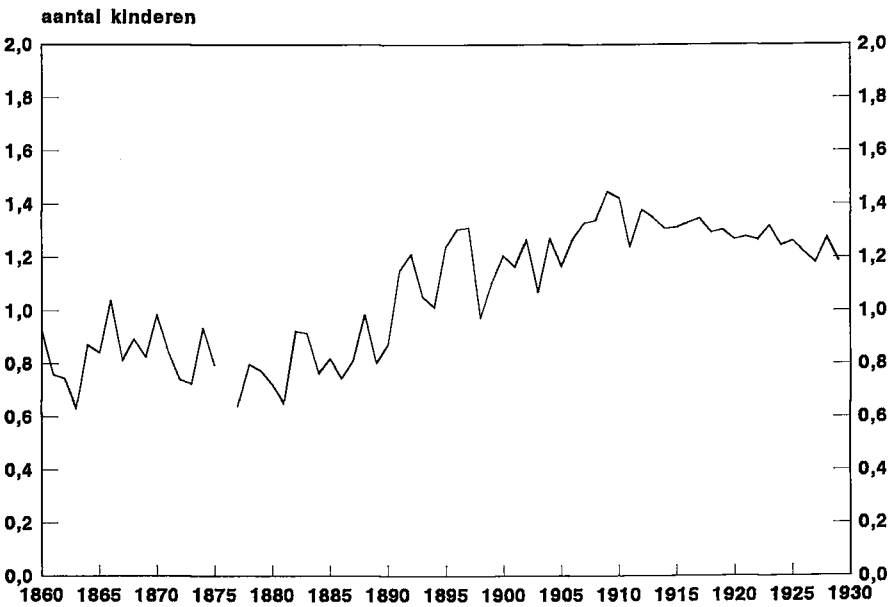
Aan een echtscheidingsprocedure zaten in Nederland onder meer kosten vast voor de bezoldiging van advocaten, procureurs, gemachtigden en deurwaarders, voor de heffingen ten behoeve van de staat (griffierechten, recht van zegel en registratierechten), voor getuigen (reis- en verblijfkosten), deskundigen en bewaarders. Daarnaast maakten de procesvoerders zelf kosten voor reizen en verblijf, wegens werkverzuim, het maken van afschriften en correspondentie. Deze kosten konden een belangrijke barrière tegen het aanspannen van een echtscheidingszaak vormen. Hetzelfde gold voor de grote hoeveelheid tijd die gemoeid was met de herhaalde gang naar de rechtszaal, met name in die gevallen waarin procedures ver van de woonplaats gevoerd werden. Daarnaast bestond de regeling, dat de kosten die de wederpartij in een proces had moeten maken vergoed dienden te worden door de in het ongelijk gestelde partij. In het algemeen werd de bij verstek veroordeelde eveneens tot betaling van de kosten van het geding veroordeeld. De kosten van de procesvoering waren veelal zo hoog, dat meer weeklonen nodig waren voor een vlotlopend proces, reden waarom in het arrondissement Haarlem in de 19e eeuw 82% van de echtscheidingszaken gratis behandeld werd.²¹ In de artikelen 855 t/m 875 van het Wetboek van Burgerlijke Regtsvordering waren namelijk bepalingen opgenomen, die het mogelijk maakten de gemeenschap te laten bijdragen in de kosten aan een proces verbonden. Personen die aanspraak wilden maken op toelating om kosteloos te procederen dienden daarvoor vergunning te hebben van de rechter, die van de betreffende zaak kennis moest nemen. Het daarvoor in te dienen verzoekschrift moest bevatten een 'voordracht der daadzaken en summiere opgave van de gronden der vordering of verdediging des verzoekers' en vergezeld gaan van een certificaat van onvermogen, afgegeven door de burgemeester.²² Dit onvermogen verwees naar het onvermogen om proceskosten te dragen. Betrokkene hoefde niet per se arm te zijn, dat wil zeggen tot de bedeeden te behoren of van de liefdadigheid te leven, om in aanmerking te komen. Aan de verzoeker werd een procureur of advocaat toegevoegd die de onvermogende kosteloos bijstond, terwijl de kosten van deurwaarders en griffiers niet te hunne laste kwamen en zij van de belasting op de gerechtelijke akten waren vrijgesteld. In zaken van scheiding kon de bevoegdheid tot kosteloos procederen gevraagd worden voor het verkregen verlof, om de eis tot echtscheiding te stellen.²³

Een echtscheidingsvonnis bracht consequenties mee die partijen zich goed dienden te realiseren voor zij een echtscheidingsprocedure startten. Met name waren in dat verband van belang de toewijzing van de uit het ontbonden huwelijk geboren kinderen en de veranderende inkomens- en vermogenspositie van man en vrouw. Echtparen met minderjarige kinderen vormden in de 19e eeuw lang een minderheid van alle echtparen, wier huwelijk door echtscheiding werd ontbonden. Zoals uit figuur 10.1 blijkt, had in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw circa 60% van de scheidende echtparen op het moment van scheiding geen minderjarige kinderen ten laste. Dat percentage nam in de loop van de 19e en 20e eeuw echter sterk af tot circa 40%. Het gemiddeld aantal bij echtscheiding betrokken minderjarige kinderen (figuur 10.2), in de periode 1860-90 nog circa 0,8-1,0, nam tezelfdertijd toe tot circa 1,3 in de periode 1910-30.²⁴ Met betrekking tot de toewijzing van kinderen bestond de regel, dat 'de kinderen zullen verblijven bij dengenen der echtgenooten, op wiens verzoek de echtscheiding is uitgesproken. Niettemin zal de regtbank (...) het zij ten verzoeken van bloedverwanten, het zij op vordering van het openbaar ministerie, het zij ambtshalve, in het belang der kinderen kunnen bevelen, dat alle of eenigen hunner aan den anderen echtgenoot, of aan een derden persoon, zullen worden toevertrouwd' (artikel 284 BW). Door scheiding werd de ouderlijke macht geacht te zijn opgeheven, zodat voogdijvoorzieningen voor de aanwezige minderjarige kinderen dienden te worden getroffen. Uitzonderingen daargelaten werd de ene ouder voogd, de andere toeziend voogd. In alle gevallen kreeg de rechter de voogdijvoorziening te regelen. Lang was het volgens Dumon en Kooy normaal, dat het kind aan de vader werd toegewezen, ofschoon het kleine kind nog kon worden opgevoed door de moeder en uiteindelijk werd toegewezen aan de vader. Pas in de jaren dertig van deze eeuw werd gebroken met het stelsel, dat de rechter de kinderen altijd had toe te wijzen aan de echtgenoot op wiens verzoek de echtscheiding was uitgesproken. De Nederlandse rechtspraak volgde in deze de algemene trend van verschuiving, niet van rechten van vaders naar rechten van moeders, maar van het kind als afstammeling naar het kind als op te voeden wezen. Met name de burgerrechtelijke Kinderwet, in 1901 aangenomen en op 1 december 1905 ingevoerd, heeft de positie van de vrouw op het punt van de voogdij over de kinderen duidelijk verbeterd.²⁵ De wet sprak niet langer van vaderlijke maar van ouderlijke macht, die echter bij de vader bleef berusten. Vanaf dat tijdstip berustte na echtscheiding het vruchtgenot van de goederen van de kinderen niet langer alleen bij de vader.

Echtscheiding had voor de inkomens- en vermogenspositie van de vrouw grote gevolgen. Allereerst bepaalden de artikelen 181 en 287 van het BW dat echtscheiding ontbinding van de gemeenschap van goederen tussen de echtgenoten met zich meebracht. De gehele boedel diende in dat geval verdeeld te worden. Artikel 280 en 281 van het BW bepaalden verder, dat 'indien de echtgenoot op wiens verzoek de echtscheiding is

FIGUUR 10.1. Het percentage door echtscheiding ontbonden huwelijken zonder minderjarige kinderen

FIGUUR 10.2. Het gemiddeld aantal minderjarige kinderen per huwelijk van de door echtscheiding ontbonden huwelijken

uitgesproken geene genoegzame inkomsten heeft tot zijn levensonderhoud, de regtbank hem uit de goederen van den anderen echtgenoot eene uitkeering tot onderhoud (zal) mogen toeleggen. Die uitkeering zal worden bepaald volgens den staat en het fortuin van dengenen der echtgenooten welke dezelve verschuldigd is'. Bij de regeling van de ontbinding der huwelijksgoederen-gemeenschap en de eventuele plicht tot verstrekking van levensonderhoud had de rechter geen verplichte taak, want in deze gevallen konden partijen zelf een overeenkomst sluiten. Bij het ontbreken van een overeenkomst ter toekenning van het levensonderhoud door de ene partij aan de andere partij liet de wet het aan de rechter over om vast te stellen of de ene partij gebonden was aan de andere zo'n toekenning te doen. Dit laatste liet onverlet de onderhoudsverplichting jegens minderjarige kinderen.²⁶ De rechter was in de vaststelling van een uitkering geheel vrij en hij was eveneens vrij om in het geheel geen uitkering toe te kennen, ook al was de eiser behoeftig en de gedaagde zeer wel tot betalen in staat. Voor het verkrijgen van een uitkering tot levensonderhoud stelde de wet slechts twee eisen: de eiser moest geen genoegzame inkomsten hebben tot zijn levensonderhoud en de gedaagde moest tot het doen van een uitkering in staat zijn. Bij de toekenning van het bedrag kon onder meer rekening worden gehouden met het feit, dat de vrouw zelf zou kunnen verdienen, vooral wanneer zij dat tijdens of voor het huwelijk eveneens deed.

De zedelijke opvattingen van het volk waren op dit punt veranderlijk. De kern ervan was, dat 'iemand die zichzelf niet kan onderhouden, altijd bescheiden moet zijn in zijn eischen' en daarnaast, dat de 'behoefte (...) in het bijzonder bij gescheiden echtgenooten zeer afhankelijk van den welstandsgraad van den uitkeeringsplichtigen echtgenoot' zijn.²⁷ De vrouw mocht niet teveel vragen, ook al gaven haar behoeften haar daartoe aanleiding, maar de man mocht zich wel hard opstellen, want hij kon met alle middelen trachten te bewijzen, dat zij schuld had aan de echtscheiding, waardoor hij niets zou hoeven te betalen. Het onderhoudsrecht van de vrouw tegen haar echtgenoot paste in de opvatting van en de gezagsverhoudingen binnen het huwelijk van de 19e eeuw. Als natuurlijke compensatie voor de plicht van de ondergeschikte, niet verantwoordelijke vrouw, om zich zonder voorbehoud aan de leiding van haar 'meester' over te geven, paste een recht op levensonderhoud door de meester. Gedurende het huwelijk had de vrouw een onderhoudsrecht tegen de man, na het huwelijk had de man een onderhoudsplicht tegen de vrouw. Een niet onbekende gedachtengang was, volgens Campagne, dat een 'gescheiden vrouw' toch nooit meer een 'behoorlijke' man, dat wil zeggen een goede huwelijkspartner, zou kunnen verwerven. 'In die zin bleef zij de schaduw van de echtgenote van X, die op zijn beurt het recht tot trouwen met een ander had verworven, althans het recht de ex-vrouw niet meer naast zich behoeven te dulden, maar daarvoor wel voor onderhoud van de 'schaduw' moest zorgdragen'.²⁸ Een en ander impliceerde niet, dat hertrouw van de vrouw verlies van de alimentatie moest betekenen. Campagne wijst

erop dat de alimentatie tevens geïnterpreteerd kon worden als een schadevergoeding wegens het onredelijk verbreken van een huwelijkscontract. 'Dit contract immers zou voor het leven zijn aangegaan en gaf de vrouw een onderhoudsaanspraak die door de echtscheiding werd tenietgedaan'.²⁹ Toen op het einde van de 19e eeuw het element schuld geen absoluut vereiste voor echtscheiding meer was, begon de absolute eenheid echtscheiding/onderhoudsaanspraken breuklijnen te vertonen, zonder dat dit echter in gewijzigde rechtsopvattingen ten aanzien van de onderhoudsplicht tot uiting kwam. Bij de feitelijke toekenning van onderhoud bleef het maatschappelijke rolpatroon van de vrouw van overwegende betekenis.³⁰ Minkenhof geeft verschillende voorbeelden van gevallen uit de rechtspraak, waaruit blijkt dat de onderhoudsplicht nog in het begin van deze eeuw het element van schadevergoeding in zich droeg. Zo werd in een in 1916 uitgesproken vonnis van het Gerechtshof te Den Bosch gesteld, dat 'de man niet van de vrouw kan vergen dat zij zich zal afsloven alleen om hem het geven eener bijdrage in haar levensonderhoud te besparen'. In een in 1913 te Amsterdam uitgesproken vonnis luidde het, 'dat bij het ophouden van de samenleving, voormelde verplichting (tot onderhoud) wegvalt, behalve in het geval, dat een der echtgenooten door schending der huwelijksplichten, de oorzaak is dat de samenleving werd verbroken'. In dat geval dienden de kosten van dat onderhoud bij wijze van vergoeding voor geleden onrecht ten laste van de schuldige echtgenoot te komen.³¹ In verschillende vonnissen werd de gescheiden vrouw niet tot arbeiden verplicht geacht. 'De onderhoudsplicht, zoals die rond het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw werd opgevat, kon nauwelijks als een *recht* op onderhoud aan de zijde van de vrouw worden beschouwd; eerder was het de vaststelling van een eventuele *plicht* aan de zijde van de man. Voorzover de vrouw een huwelijks misstap had begaan, mocht zij daarvoor door middel van een onderhoudsbetaling niet worden 'behoord'. Had zij echter voldaan aan de opvattingen over wat een 'behoorlijke' vrouw diende te doen of te laten, dan *kon* haar een betaling tot onderhoud worden toegewezen'.³²

Dat de wettelijke gronden voor echtscheiding 130 jaar lang ongewijzigd bleven betekent niet, dat deze niet ter discussie stonden en evenmin dat de praktijk van de wetstoepassing tussen 1838 en 1971 geen verandering heeft ondergaan. Vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw werd in Nederland namelijk een levendige discussie gevoerd over zowel de gerechtelijke procedure die bij echtscheiding gevolg moest worden als over de gronden waarop echtscheiding verkregen kon worden. Eerstgenoemde discussie betrof met name de vraag in hoeverre volgens de wet de rechters verplicht waren te onderzoeken, of de grond waarop een echtgenoot voor de rechtbank werd gedaagd, niet verzonnen was door beide huwelijkspartners die in feite bij onderlinge toestemming wilden scheiden.

Reeds spoedig na het invoeren van het BW kwamen de rechters van

de arrondissementsrechtbanken voor het probleem te staan, of bekentenis door gedaagden van het feit waarop tegen hem of haar echtscheiding was aangevraagd, als volledig bewijs van de bewezen misdaad zou mogen worden opgevat. In artikel 1903 en 1962 van het BW was namelijk bepaald, dat de gerechtelijke bekentenis een volledig bewijs opleverde in burgerlijke zaken en in geen enkel wetsartikel was uitdrukkelijk vastgesteld, dat in echtscheidingsprocedures een uitzondering gemaakt diende te worden. Een gefingerde bekentenis zou aldus een ontkrachting zijn van artikel 263. Eenzelfde mogelijkheid deed zich voor wanneer de gedaagde verstek liet gaan. Artikel 76 van het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering schreef voor, dat het verzoek van de eiser toegewezen moest worden, indien de gedaagde niet verscheen, mits de voorgeschreven termijnen en formaliteiten in acht genomen waren. Wanneer een van beide echtgenoten van de rechtszitting wegbleef, werd echtscheiding uitgesproken als de eis de rechter niet 'onrechtmatig of ongegrond' voorkwam.

Reeds in 1839 werd door de rechtbank te Sneek en in 1843 door de Zwolse rechtbank een uitspraak inzake echtscheiding gedaan, waarbij respectievelijk bekentenis en verstek tot toewijzing van de echtscheiding leidden.³³ Niet alle rechtbanken spraken op dezelfde wijze recht inzake verstek en bekentenis en ook bij de 19e-eeuwse commentatoren van het BW heerste onenigheid. Volgens Van Andel werd echter als regel bekentenis niet als volledig bewijs geaccepteerd.³⁴ Door een Arrest van de Hoge Raad van 22 juni 1883, dat de vernietiging betekende van een arrest van het Haagse Hof van 13 november 1882, werd aan de verschillen in rechtspraak een einde gemaakt. Bekentenis werd in het geval van echtscheiding een volledig bewijsmiddel geacht, waardoor de rechter verplicht werd de erkende feiten zonder meer als vaststaand aan te nemen. Spoedig volgden vele rechtbanken en hoven deze uitspraak van de hoogste rechter. De Amsterdamse rechtbank, voor echtscheidingen de belangrijkste, kwam er zelfs in september 1884 toe in het geval van verstek de vordering onmiddellijk toe te wijzen. De Rotterdamse en Haagse rechtbanken, na de Amsterdamse voor echtscheiding de belangrijkste, wilden de eerste jaren na dat arrest de jurisprudentie nog niet volgen, maar omdat de door deze rechtbanken gewezen vonnissen in hoger beroep steeds werden vernietigd, legden ook zij na enige tijd het hoofd in de schoot.³⁵ Vanaf dat moment moesten de arrondissementsrechtbanken een echtscheidingseis onmiddellijk toewijzen, wanneer de gedaagde het feit waarop de eis steunde, bekende.

Consequentie was bovendien en dat werd door de Hoge Raad bevestigd in een arrest van 1893, dat een eis tot echtscheiding toegewezen zou moeten worden als een gedaagde verstek liet gaan. De vanaf dat moment bestaande praktijk van echtgenoten, die beiden het huwelijk als een te knellende band waren gaan ervaren, waarbij een van beiden de ander aanklaagde op grond van een van de wettige echtscheidingsgronden en de ander voor de rechtbank verstek liet gaan of het feit bekende, zou vanaf 1926 bekend raken onder de benaming 'de groote leugen'. Een belangrijke

drempel voor de echtscheiding was daarmee weggenomen. Men kon nu zonder moeite te verwerven en voor de betrokkenen veelal pijnlijke getuigenbewijzen ontbinding van het huwelijk verkrijgen. Een door Haantjes in 1892 ingestelde enquête wees uit, dat inderdaad de meeste rechtbanken verstek toewezen en bekentenis als bewijs voor de feiten aannamen. Op basis van de statistische gegevens concludeerde Haantjes, dat de toename van het aantal echtscheidingen tussen 1880 en 1890 voor een deel wel toegeschreven kon worden aan 'de oeconomische verhoudingen (...), desnoods aan een vermindering der algemeene moraliteit', maar evengoed het arrest van de Hoge Raad daarop duidelijk van invloed was geweest.³⁶

De betreffende rechtspraktijk werd volgens Van Baalen zowel op strikt juridische overwegingen, het schaadde het prestige van de rechtspraak dat een wetsartikel als niet bestaand werd beschouwd, als op grond van morele overwegingen door velen afgewezen. Er was geen enkele waarborg tegen overhaasting of lichtzinnigheid en huwelijken zouden op deze wijze wel al te gemakkelijk kunnen worden ontbonden. Binnen en buiten de volksvertegenwoordiging werd daarom op wijziging van de bestaande rechtspraktijk aangedrongen.³⁷

De gronden waarop echtscheiding verkregen kon worden werden in de tweede helft van de 19e eeuw eveneens kritisch onder de loep genomen. Het spreekt voor zich dat deze discussie in iets mindere mate tot de juridische sfeer beperkt bleef. De kloof tussen enerzijds de wettelijke bepalingen en de wijze waarop de rechter ze toepaste en anderzijds de zedelijke opvattingen, de gewoonten en gebruiken, werd hier namelijk zichtbaar. Met name deze discussie maakt het mogelijk de opvattingen met betrekking tot echtscheiding te leren kennen.

Informatie inzake de *publieke* discussie over de echtscheiding, afgezien van de tussen regering en parlement gevoerde, ontbreekt helaas, merken Dumon en Kooy terecht op, mede omdat het historisch onderzoek dit thema nauwelijks aangeroerd heeft.³⁸ Terloops worden echter soms wel opmerkingen gemaakt waaruit de mening van anderen dan juristen spreekt. Stokvis noemt als bron waarin dienstboden, werklieden en kleine burgers direct hun hart luchtten de zogenaamde Blauwboekjes, een serie in Den Haag in de jaren 1828-53 uitgegeven brochures waarin Haagse personen en toestanden aan de kaak werden gesteld. Ze werden met name onder de mindere standen gelezen, hadden een hoge oplage en gingen van hand tot hand in de koffiehuisen. Dienstboden en hun gelijken gaven roddels door. Vooral seksuele contacten die niet door de huwelijksband geheiligd werden, werden in de Blauwboekjes in het licht gesteld. Over het huwelijk werd gemeld dat slechts weinigen daarin gelukkig waren. De Blauwboekjes suggereerden dat Den Haag een poel van wellust was: 'ontucht, overspel en hoererij alom'. In Turkije werden ontuchtige mannen voor de huisdeur opgehangen en overspelige vrouwen verdronken: 'Als men in ons midden tot soortgelijke executiën overging, kon menigen man des morgens vanwege de hangende zijne deur niet uit en noch nooit had men zooveele

katten als dan vrouwen in zakken geknoopt door onze grachten zien drijven'.³⁹ Door een commissie uit de Zeeuwsche Maatschappij tot bevordering van landbouw en veeteelt werd in een verslag over de zedelijke toestand van de plattelandsbevolking gemeld: 'Zeldzaam vinden de onder arbeidende klassen plaats hebbende huwelijken hunnen grondslag in wederzijdsche achting en toegenegenheid, maar zijn daarentegen grootendeels het gevolg van onzedelijke verkeeringen en onbedachtzaam zamenzijn. (...) men zoude zich over de zeldzaamheid van voorkomende gevallen van echtscheiding ten platten lande moeten verwonderen, bijaldien men niet tevens daarbij de groote onverschilligheid in het oog hield, die tusschen zoodanige echtgenooten dikwerf plaats vindt, en juist daardoor zelden verschil van gevoelens uitlokten of ergerlijke oneenigheden doet ontstaan; buitendien doet de aard hunner bezigheden hun de meesten tijd buiten hunne woning doorbrengen, en vindt men zich met uitsluiting van de weinige ogenblikken, die tot voeding en rust vereischt worden, schaars onder hetzelfde dak verenigd'.⁴⁰

In biografisch materiaal uit de arbeidersklasse werd zelden aan echtscheiding gerefereerd. In het verslag van de Enquêtecommissie 1887 naar de toestand van fabrieken en werkplaatsen werd echtscheiding zijdelings ter sprake gebracht. Van echtbreuk werd volgens een getuige in de vlasnijverheid nooit gehoord: 'Van het nemen van alle mogelijke voorzorgen bij engagementen, gelijk in Den Haag geschiedt, verneemt men niets. Hoort men in Den Haag van niet gelukkige huwelijken, in dorpen is dat eene zeldzaamheid onder die menschen. Vóór het huwelijk communisme, maar niet meer daarna'.⁴¹ In een vraaggesprek met de in 1889 in Skieding, het grensgebied tussen Groningen en Friesland, geboren Wietske, kwam nadrukkelijk de slechte verstandhouding tussen haar ouders ter sprake. 'Maar mijn vader heeft haar (de echtgenote) zo geslagen. Op het laatst konden ze niet meer met mekander, toen zouden ze skeiden. Maar toen is zij overleden'.⁴²

Dat echtscheiding zeer sterk werd afgekeurd moge blijken uit het feit, dat volksgerichten in ieder geval op het platteland nog tot in de twintiger jaren van deze eeuw niet ongebruikelijk waren, wanneer echtelieden gescheiden van elkaar leefden. In oktober 1928 ondervond dit bijvoorbeeld nog een echtpaar uit het gehucht Kallenkote bij Steenwijk. De man was bij zijn vrouw ingetrouwd wat een bron van veel huiselijke ellende was. Hij vertrok naar elders en dacht aldaar rust te krijgen, maar zijn verlaten vrouw werd op een mestwagen onder groot gejoel rondgereden en eindelijk gebracht naar het huis van de echtbreker. Omringd door meer dan honderd jongelui ging het daarop naar zijn huis waar in de schuur op de deel het huwelijk opnieuw gesloten werd en man en vrouw elkaar plechtig moesten beloven, dat ze voortaan in vrede en vriendschap met elkaar zouden leven. Op 18 en 19 juni 1927 vond een volksgericht plaats te Niebert, omdat een man de vrouw van zijn neef in huis had genomen nadat ze haar man had verlaten. Toen een ketelserenade niets uitwerkte werd het

huis bekogeld en het paartje in optocht aan de schande van de dorpelingen prijs gegeven.⁴³ Nog in 1953 werd in Bodegraven een ontrouwe echtgenoot, die in Hilversum zijn intrek bij een andere vrouw genomen had, door Bodegravers ontvoerd en naar huis teruggebracht.⁴⁴

In beeldende kunst noch literatuur werd echtscheiding gethematiseerd. Wel inspireerde een rond 1810 geschreven gedicht van Tollens, getiteld *De echtscheiding*, J.H. van de Laar in 1846 tot het schilderij met dezelfde titel. Het verbeeldde het moment waarop het kind moet kiezen tussen vader en moeder. Het kind herinnert de bekvechtende ouders eraan, dat hij de bekroning van hun liefde betekent en de genegenheid van het kind doet bij de ouders het liefdesvuur weer aanwakkeren.⁴⁵ In de Nederlandse romanliteratuur kwam in de periode 1850-1914 echtscheiding als thematiek zo goed als niet aan de orde. In het onderzoek waar Luger zijn conclusies op baseerde werden ongeveer 100 romans doorgenomen. Wel kwam in de roman *Marietje Veenders* (uit F. Netscher, *Studies naar het naakt model*, 1886) een man voor die met een andere vrouw samenleefde dan met wie hij was gehuwd. Echtscheiding bleek alleen gethematiseerd in *De leugen der Eer* van Henri Borel (1902/03) en in *De boeken der kleine zielen* van Couperus. In *Langs lijnen van geleidelijkheid* kwam echtscheiding eveneens voor.⁴⁶ In de toneelwereld wekte Henrik Ibsens in 1879 geschreven toneelstuk *Een Poppenhuis*, over een gezin, waarin de verhouding tussen de echtgenoten wordt verstoord door de relaties die zij ieder afzonderlijk met mensen buiten het gezin onderhouden, relaties waartegen het huwelijk niet is bestand met als gevolg dat de vrouw haar man en kinderen in de steek laat, in Nederland veel belangstelling. Zowel de hoofdpersonen uit het toneelstuk als de bezoekers van de voorstellingen bestonden in de jaren 1880-1914 voornamelijk uit welgestelde burgers. De commentatoren stonden in het algemeen vergoelijkend tegenover het weggaan van de vrouwen waren van mening, dat de liefde beschouwd moest worden als de grondslag van een goed huwelijk. Wel liepen de meningen uiteen over het achterlaten van de kinderen. Een commentator vond de kinderen een reden te meer voor echtscheiding, terwijl anderen meenden dat vrouwen niet vergeten mochten dat zij moeder waren. Men achtte het getuigen van onrijpheid, wanneer de vrouw haar gezin in de steek liet. Behoudende schrijvers beschouwden haar vertrek als afkeurenswaardig, terwijl de meer vooruitstrevende pleitten voor grotere zelfstandigheid van vrouwen als huwelijkspartners en voor grotere betrokkenheid van mannen bij het gezinsleven.⁴⁷

Beter dan de publieke opinie kan men de stemmen van de politici, filosofen en theoretici terugvinden. De massa is volgens Ronsin zelfs in Frankrijk voor dit onderwerp nauwelijks in beweging gekomen. Ronsin acht het overigens niet verwonderlijk dat de echtscheidingskwestie in de 19e eeuw de publieke opinie beroerde zonder deze echt enthousiast te maken voor het onderwerp. 'L'immense majorité de la population, formée de célibataires et de couples, qui s'ils ne vivent pas toujours bien le mariage, ne sont pas en état de s'imaginer recourant à cette solution extrême, ne se sont

pas personnellement concernée. Interdit, le divorce l'est déjà dans leur tête; autorisé (...) il ne saurait les menacer. Les principes, pourtant (...) on se bat pour les principes! Pas plus les partisans que les adversaires de divorce n'ont réussi à entraîner les foules à se battre pour leurs principes'.⁴⁸ Desondanks zou een uitvoeriger onderzoek van secundaire Nederlandse bronnen vermoedelijk meer boven tafel hebben kunnen brengen dan wij hier in deze schets hebben kunnen doen.

Bij de weergave van de discussie die in de 19e en het begin van de 20e eeuw door juristen en politici over echtscheiding werd gevoerd baseren wij ons op het uitvoerige betoog, dat daarover door Phillips (1988) werd gehouden. Zijn boek verwijst zelden naar de specifiek Nederlandse situatie, maar wel maakt zijn werk het mogelijk de Nederlandse ontwikkeling in een breder kader te plaatsen.

X.3. DE DISCUSSIE OVER DE ECHTSCHEIDINGSWETGEVING

X.3.1. *Een globale schets van de ontwikkelingen in de Westerse wereld in met name de 19e eeuw*

De rooms-katholieke leer vormt volgens Phillips⁴⁹ de achtergrond, waartegen de geschiedenis van de echtscheiding in het westen moet worden beoordeeld. Sedert de 16e eeuw is daarbij sprake geweest van een voortdurend verdere verwijdering van de rooms-katholieke doctrine.

De Katholieke Kerk nam de positie in, dat een 'geldig gesloten en geslachtelijk voltooid huwelijk van gedoopten' slechts door de dood van een van de echtgenoten kon worden ontbonden. In 1859 werd de absolute onontbindbaarheid van het huwelijk zelfs een geopenbaarde waarheid genoemd, die alle leden van de Kerk verplicht waren als zodanig te erkennen.⁵⁰

Op het principe van de onontbindbaarheid bestonden echter enkele uitzonderingen.⁵¹ Krachtens het 'paulinisch recht' kon onder een aantal nauw omschreven voorwaarden een wettig huwelijk van niet-gedoopten ten gunste van het geloof van degene, die zich tot het christendom bekeerde en die met een katholiek wilde trouwen, ontbonden worden. Naar geldend kerkrecht kon de paus een huwelijk ontbinden, wanneer vaststond dat het niet door een normale, volledig echtelijke geslachtsgemeenschap was voltooid en er voldoende motieven voor ontbinding bestonden. Daarnaast was ontbinding mogelijk van een huwelijk, gesloten door twee niet-katholieken, van wie de een gedoopt was en de ander niet. Het eerste bekende geval daarvan dateert echter pas van 1924.

Principieel van de ontbinding van een huwelijk, het beëindigen van een huwelijk dat geldig was gesloten en geldig had bestaan, diende te worden onderscheiden het nietigverklaren van het huwelijk: het vaststellen dat het huwelijk niet geldig was gesloten en dus eigenlijk nooit had be-

staan. Nietigverklaring kon op drie gronden worden uitgesproken: vanwege afwijkingen van de canonieke regels met betrekking tot de huwelijks-sluiting, vanwege ongeldig makende huwelijksbeletselen waarvoor geen dispensatie was verkregen en vanwege afwijkingen van de regels met betrekking tot de huwelijksstemming. In al deze gevallen diende een proces aanhangig gemaakt te worden voor de kerkelijke rechtbank. Volgens Dumon en Kooy vond nietigverklaring van een eerste huwelijk door kerkelijke rechtbanken binnen de Nederlandse kerkprovincie in honderden gevallen per jaar plaats.⁵²

Het kerkelijk recht erkende voor het voltooide christelijke huwelijk eveneens de scheiding van tafel en bed, waarbij de aanspraak op echtelijke samenleving verloren ging. Scheiding van tafel en bed, die inhield dat het huwelijk bleef bestaan, kon worden toegestaan onder omstandigheden waarin de principes van het ware geloof werden bedreigd of waarin het geestelijk of fysieke welzijn van een der partners gevaar liep. Drie principes werden door het canonieke recht erkend: overspel, wreedheid en ketterij en verzaking van het geloof.

Vanaf de 16e eeuw ondergingen de opvattingen met betrekking tot echtscheiding belangrijke wijzigingen als gevolg van de Reformatie. Een gemeenschappelijk element in de opvattingen van de hervormers was de unanieme verwerping van de rooms-katholieke opvatting, dat het huwelijk minder waardevol was dan het celibaat. Hoewel de status van het huwelijk daardoor werd verhoogd, ontkenen de hervormers dat het huwelijk een sacrament was en deze ontkenning van het sacramentele karakter ruimde een obstakel voor de ontwikkeling van de echtscheiding uit de weg. Men benadrukte dat echtscheiding slechts was toegestaan op grond van schuld, een misdaad tegen het huwelijk begaan, maar de omstandigheden waaronder echtscheiding acceptabel werd geacht waren bij de verschillende hervormers niet identiek. In de lutherse en calvinistische optiek waren overspel en verlating acceptabele gronden voor echtscheiding maar de nadruk lag op overspel. In de katholieke leer was overspel wel een grond voor scheiding van tafel en bed, maar het had geen groter gewicht dan andere gronden. De protestantse nadruk op overspel weerspiegelde enerzijds het grotere belang dat gehecht werd aan de Schrift, waarin overspel expliciet als grond voor echtscheiding werd genoemd, anderzijds de andere functie die het huwelijk bij de hervormers had. Het huwelijk was gericht op procreatie en was de enige relatievorm waarbinnen seksuele activiteiten acceptabel werden geacht. Overspel betekende een inbreuk op deze primaire kenmerken van het huwelijk.⁵³

Veel aandacht werd besteed aan het functioneren van het huwelijk en gezocht werd naar mogelijkheden om eventuele problemen tussen man en vrouw op te lossen. Pogingen tot verzoening, verplichte periodes van samenwoning, pogingen om in geval van verlating de weggeopene te lokaliseren en deze ervan te overtuigen terug te komen maakten deel uit van de procedures die door de hervormers werden voorgesteld. In deze zin

stond de protestantse doctrine dichter bij de huidige opvattingen over echtscheiding. Men beoogde het voortbestaan van het huwelijk en als dat niet mogelijk was trachtte men de integriteit van het huwelijk als institutie te handhaven, door een tweede huwelijk mogelijk te maken als vervanging van het mislukte huwelijk. De Katholieke Kerk gaf er de voorkeur aan echtgenoten wettelijk wel maar sociaal niet gehuwd verder te laten leven, maar de hervormers achtten deze situatie voor de betrokken echtgenoten onverdraaglijk en bovendien gevaarlijk voor de maatschappij. Zij zagen het huwelijk als een belangrijk wapen in de voortdurende strijd van de christenen tegen het kwaad. Alleen in het huwelijk waren mannen en vrouwen niet aan allerlei seksuele verleidingen overgeleverd. Men erkende dat zonde onvermijdelijk was en geloofde dat tweede huwelijken na een echtscheiding meer bijdroegen aan de moraliteit dan een verbod op echtscheiding.

Hoewel de protestantse opvattingen een breuk met de katholieke betekenissen, waren ze gebaseerd op veel van dezelfde waarden en morele oriëntaties. De katholieken zelf echter stelden hun opvattingen met betrekking tot de echtscheiding tegenover die van de hervormers.

Van de andere relatief belangrijke godsdienst in Nederland, de joodse, kan in het algemeen worden gesteld dat een positieve houding tegenover echtscheiding werd ingenomen. De Vries⁵⁴ maakt duidelijk, dat de echtscheiding bij de joodse wet was toegestaan, maar niet met gelatenheid werd beschouwd. De 'ontzettende ramp' die scheiding was kon echter gewenst zijn om noodlottiger dingen te voorkomen. Het beginsel, dat, waar partners een afkeer van elkaar hadden gekregen en de begeerte tot scheiding sterk was geworden, het beter was uiteen te gaan dan tot verdere samenleving gedoemd te zijn, domineerde de joodse opvattingen. In het algemeen hoefden geen juridische bewijzen aangevoerd te worden en behoefde geen van beide partners de schuld op zich te nemen. De procedure die door de joodse rechters werd toegepast getuigde evenwel van het streven ontbinding niet te snel te aanvaarden. Er mocht niet de schijn bestaan, al was die mogelijkheid nog zo gering, van herstel van de band tussen de echtelieden.

Vanaf het einde van de 18e eeuw hadden de christelijke opvattingen met betrekking tot de echtscheiding niet langer het monopolie. Het erfrecht, de vaderlijke autoriteit, de rol van de religie maar eveneens het huwelijk en de echtscheiding werden in het licht van het rationalisme, het natuurrecht en de vrijheid geanalyseerd en bekritiseerd.⁵⁵ Op institutioneel en ideologisch terrein vond secularisatie plaats. Het juridisch apparaat, het onderwijs, de gezondheids- en armenzorg en de bevolkingsregistratie werden door de staat en de staatsorganen overgenomen van de kerken en hun organen. In politieke, sociale en rechtstheorieën werden de religieuze uitgangspunten vervangen door seculiere overwegingen. In de plaats van de Bijbel werden het concept van het contract in het burgerlijk recht en de principes van het natuurrecht uitgangspunt voor het huwelijk en de man/vrouw-relatie.⁵⁶

De 19e-eeuwse dramatische verschuivingen in de sociale en economische structuur van West-Europa gaven aanleiding tot het ontstaan van nieuwe ideologieën en nieuwe sociale problemen. Vele daarvan hadden te maken met seksualiteit, met de aard van het huwelijk en het gezin en met de sociale relaties tussen mannen en vrouwen en bijgevolg met echtscheiding. Binnen de belangrijkste politieke ideologieën: het socialisme, het liberalisme en het conservatisme, kwamen de rol van het gezin en het huwelijk centraal te staan. Voor de specifieke thema's die aandacht vroegen: de vrouwenkwestie, het alcoholisme, de prostitutie en de erfelijkheidsdiscussie, gold hetzelfde. Echtscheiding werd daardoor een steeds terugkerend thema in de sociale en politieke debatten van de 19e eeuw.⁵⁷

Phillips neemt als startpunt van zijn beschouwingen het wat hij noemt 'progressieve' denken over het huwelijk. De opvattingen van de utopische socialistten, de wetenschappelijke socialistten en de liberalen vertegenwoordigden die. Gemeenschappelijk aan deze drie groepen was, dat zij pleitten voor grote veranderingen in de ideologie, de wetgeving en de praktijk van huwelijk en echtscheiding. In het algemeen beschouwden de utopische socialistten het huwelijk als een kwaad: de plaats waar de vrouw werd onderdrukt, een bron van ellende en ziekten. In de utopische gemeenschappen waar een egalitair huwelijkssysteem zou ontstaan werd echtscheiding als mogelijkheid opengelaten maar in de maatschappij als geheel wensten de utopisten echtscheiding echter niet te vergemakkelijken.⁵⁸ Zolang totale veranderingen van het huwelijk en het gezin uitbleven, kon echtscheiding immers slechts als een verscherping van de uitbuiting van de vrouw worden beschouwd. Door de buitenwereld werden de door de utopische socialistten uitgedragen seksuele opvattingen, bijvoorbeeld omtrent de verwerping van de maagdelijkheid voor het huwelijk en de seksuele exclusiviteit binnen het huwelijk, geïnterpreteerd als pleidooien voor overspel en promiscuïteit. Door de wetenschappelijke socialistten werden veranderingen op het terrein van huwelijk en gezin als secundair beschouwd in vergelijking met het primaire doel: de transformatie van de economische verhoudingen. Pas na de socialistische revolutie zou volledige huwelijksvrijheid kunnen worden gerealiseerd en zouden de kenmerken die het huwelijk ontleende aan de oorsprong ervan als eigendomsrelatie: de suprematie van de man over de vrouw en de onontbindbaarheid, kunnen verdwijnen. Het gemeenschappelijk element in de opvattingen van de verschillende stromingen binnen het liberalisme was de gerichtheid op het geluk van het individu en de weerstand tegen bemoeienissen van anderen met zaken die van persoonlijke aard waren. Zij steunden daarom een huwelijks- en echtscheidingspolitiek die de individuele vrijheid maximaliseerde. Volgens de liberalen mochten mannen en vrouwen niet levenslang gebonden blijven aan huwelijken, die hen niet meer bevredigden en hun meer ellende dan geluk brachten.⁵⁹

Meer behoudende groepen wensten de positie van het gezin te versterken door de positie van de man en het patriarchale gezag weer in ere

te herstellen en de onverbreekbaarheid van het huwelijk te benadrukken. Uiterst belangrijk binnen deze behoudende krachten was de Rooms-katholieke Kerk, die in de 19e eeuw de campagne tegen de liberalisering van de echtscheiding leidde. Verzet tegen een grotere vrijheid van echtscheiding bestond er bovendien bij het feminisme. Deze tegenstand werd ingegeven door angst voor de verzwakking van de positie van de vrouw. De angst werd enerzijds teweeggebracht door de verminderde huwelijkskansen, veroorzaakt door de onevenwichtige sex ratio, anderzijds door de sterke ideologische en economische druk op vrouwen om zich te beperken tot het huwelijk en het moederschap. De beperkte werkgelegenheid voor vrouwen en de lage lonen die ze verdienden versterkten hun economische afhankelijkheid. In deze situatie van toegenomen kwetsbaarheid waren vele vrouwen voorstander van meer stabiele en permanente huwelijksrelaties en een rigoureuze afdwingen van huwelijksverplichtingen, met name als er kinderen waren.⁶⁰ Door vele intellectuelen werd eveneens de voorkeur gegeven aan goed vastgelegde stabiele gezinsrelaties, gehoorzaamheid en de onverbreekbaarheid van het huwelijk, zaken die men kenmerkend achtte voor de huwelijken van weleer.

De langzame 'liberalisering' van de echtscheidingswetgeving die in de 19e eeuw in West-Europa zichtbaar werd was een door behoudende stromingen ingegeven herziening, waarvan de doelstelling was het als onacceptabel bestempelen van die gedragingen of omstandigheden, die onverenigbaar waren met het beeld dat de middenklasse van het huwelijk had. Overspel paste daarin niet, omdat het strijdig was met het idee van sexuele trouw; verlating niet, omdat ze de plichten van de echtgenoot ontkende; geweld tegenover de vrouw niet, omdat het in tegenspraak was met het ideaal van het harmonische huwelijk en met het aan de vrouw verschuldigde respect en dronkenschap niet, omdat ze strijdig was met het ideaal van matigheid. Echtscheiding paste dus in het patroon van de paternalistische, sociale wetgeving van de 19e eeuw, wetgeving die vrouwen trachtte te beschermen tegen de meest nadelige gevolgen van hun minderwaardige positie, zonder die echt te veranderen.⁶¹

De gezinsideologie, die werd gekoesterd door de 19e-eeuwse middenklasse, benadrukte de verschillende sferen waarin man en vrouw leefden. Gehuwde vrouwen dienden hun energie, arbeid en aandacht te richten op huis en gezin, te zorgen voor hun echtgenoot en kinderen en het huishouden draaiend te houden. Bovendien moesten de vrouwen als bewakers van de moraal optreden. Mannen werden geacht buitenshuis actief te zijn en hun gezin financieel te ondersteunen. Terzelfder tijd werden andere door wet en sociale praktijk vastgelegde geslachtsverschillen hevig aangevallen. De dubbele sexuele moraal, die mannen meer mogelijkheden tot sexuele activiteit en initiatief gaf dan vrouwen, kwam in de laatste decennia van de 19e eeuw onder vuur te liggen van de zedelijkheidsbeweging, die deze dubbele moraal zag als een van de fundamentele oorzaken van kwalen als prostitutie, overspel, buitenechtelijke geboorten en geslachtsziekten.

Hoewel veel hervormingen in het echtscheidingsrecht uiting waren van betrokkenheid bij de positie van de vrouw in het huwelijk, bestond er binnen de vrouwenbeweging geen consensus over echtscheiding. Volgens sommige feministes was echtscheiding van vitaal belang voor vrouwen. Ze stelde hen in staat zich vrij te maken van het onderdrukkende huwelijk, dat toch niet door wetgeving viel te hervormen. Anderen waren van mening, dat, zodra het huwelijksrecht vrouwen gelijkheid bood, de positie van de gehuwde vrouw zodanig zou zijn verbeterd, dat echtscheiding niet langer nodig zou zijn. Weer anderen zagen het huwelijk als de fundamentele garantie voor sociale stabiliteit en dachten dat het vrijgeven van echtscheiding gezin en samenleving zou verzwakken.

De echtscheidingshervorming had volgens Phillips tevens sterke relaties met de eugenetische beweging, die zelf op belangrijke punten verbindingen had met de zedelijkheidsbeweging. De eugenetica was gebaseerd op het geloof, dat een groot aantal fysieke, medische en morele kenmerken: syphilis, alcoholisme, criminaliteit, biologisch overerfelijk was. Voortplanting en huwelijk kwamen daardoor centraal te staan in de eugenetische beschouwingen. Wanneer men de voor voortplanting ongeschikte individuen er niet van kon overtuigen, dat zij niet moesten trouwen, kon echtscheiding een eugenetisch doel dienen. Op grond van eugenetische argumenten werden onder meer pogingen in het werk gesteld, krankzinnigheid als echtscheidingsgrond in de wet opgenomen te krijgen.⁶²

X.3.2. *De discussie in Nederland in de 19e en het begin van de 20e eeuw*

In hoeverre zijn de in het voorafgaande gegeven beschouwingen op Nederland van toepassing?

Dumon en Kooy hebben over de veranderingen in de opvattingen met betrekking tot de aanvaardbaarheid van echtscheiding in Nederland uitgesproken ideeën. Vrijwel zeker achtten zij het, dat de Nederlandse bevolking in de 19e eeuw in het algemeen sterk afwijzend tegenover echtscheiding stond. Met name de katholieke bevolkingsgroep en de orthodox-protestanten beschouwden echtscheiding als een uiterst kwalijke zaak. De auteurs menen dat het niet waarschijnlijk is, dat de groeiende groep vrijzinnigen en buitenkerkelijken in het algemeen een meer permissieve opstelling innam. Het marxisme stond daarentegen kritisch tegenover het huwelijk, terwijl onder de verlichte burgerij een ruimere echtscheidingsmogelijkheid dan de bestaande wenselijk werd geacht. Kooy en Dumon menen echter, dat er geen aanwijzingen zijn dat de verruiming van de echtscheiding bij de hervormingsgezinde liberalen of de socialisten in de 19e eeuw tot een 'hot issue' werd en wat de eerste helft van de 20e eeuw aangaat, zijn er evenmin duidelijke tekenen van een mildere beoordeling van de echtscheiding onder het grote publiek. Onder de niet-orthodoxe, minder kerkeprotestanten, de onkerkelijken en de toenemende groep buitenkerkelijken groeide mogelijk de permissiviteit inzake echtscheiding signifi-

cant. De wijziging in opvattingen vond volgens hen dus pas relatief laat, in de zestiger jaren van de 20e eeuw, plaats en werd gekenmerkt door een snelle doorbraak.⁶³

De auteurs geven duidelijk aan dat hun veronderstellingen uitsluitend op deductie berusten en slechts zijn gebaseerd op gegevens over de kerkelijk-godsdienstige ontwikkeling. Van de contemporaine literatuur hebben zij zo goed als geen gebruik gemaakt en het resultaat is een lineair beeld van de ontwikkeling van de opvattingen. De uitvoerige discussie die in ons land rond de jaren zeventig van de vorige eeuw begon en die tot het einde van de eeuw voortduurde, hebben zij bijvoorbeeld volstrekt over het hoofd gezien.

Voor de jaren zeventig van de 19e eeuw was er slechts van incidentele publikaties over het onderwerp sprake. Zo poogde de rechtsgeleerde M.C. van Hall al in 1853 het *crimen nefandum* als echtscheidingsreden, en wel als een vorm van overspel, erkend te krijgen.⁶⁴

De discussie werd in het begin met name gevoerd door liberale juristen. Terecht merkte Nabrink op, dat men de discussie over de echtscheidingsproblematiek bij Van Houten kan laten aanvangen. Zijn werk zou decenia lang het referentiepunt zijn voor de liberale en feministische visie op het huwelijksrecht.⁶⁵

Van Houten richtte in 1877 zijn aanval op met name de katholieke leer omtrent huwelijk en echtscheiding, een aanval die hij plaatste in het kader van de 'grooten historischen strijd tusschen het stelsel van dwang der katholieke kerk en het vrijheidsbeginsel onzer hedendaagsche maatschappij'.⁶⁶ Zijn kritiek ging met name in op het feit, dat een beginsel van kerkelijke moraal door de wet voor allen verbindend werd verklaard.⁶⁷

Echtbreuk was naar zijn mening vaak de vrucht van lediggang en verveeling en vooral kenmerkend voor de grote steden en de grote wereld. 'De wensch naar afwisseling schijnt bij de mannen uit het verkeer met courtisanes te worden overgehouden. Bij de vrouwen ontstaat hij zeer natuurlijk met de mariages de raison. Daarbij is de vrouw in haar hart onbevredigd, terwijl hare begeerte naar liefde, door het leven in een huwelijk zonder liefde, als het ware voortdurend wordt opgewekt'. Daarnaast waren er 'veranderlijke naturen, menschen voor wie het gewone leven te eentonig is, en die aan sterkere opwekking der hartstochten door verandering behoefte hebben. Dezulken te dwingen, om te leven als anderen, is onrechtvaardig en ongerijmd'.⁶⁸ Het grootste deel van de uit liefde huwende mannen en vrouwen voelde weliswaar geen belemmering door de huwelijksband, dat betekende niet dat de maatschappij het recht had om het huwelijk onontbindbaar te verklaren. 'Het is eene vreemde illusie der katholieke moraal en der op haar gebouwde wetgeving, dat de meest wenschelijke toestand op sexueel gebied, nl. dat de maatschappij besta uit door onderlinge liefde voor het geheele leven verbondene gezinnen, kan worden bereikt door aan de goede voornemens bij het aangaan des huwelijks wettelijk verbindende kracht te geven'.⁶⁹

Volgens Van Houten leidde het principe van de onontbindbaarheid van het huwelijk ertoe, dat mensen te lang aarzelden voor zij een huwelijk sloten en daarmee gingen zij in tegen de aanbevelenswaardige, natuurlijke moraal: 'Wat wonder, dat ieder huiverig wordt om te kiezen? Wat wonder, dat ieder, die voor jonge lieden zorg heeft te dragen, aarzelt zijne goedkeuring te geven tot een stap, die zoo hij een misstap blijkt, onherstelbaar is'. Alleen al in het belang van de traditionele moraal van het vroege huwelijk achtte hij het 'een dringende eisch des tijds, volkomene vrijheid van echtscheiding in te voeren of te herstellen'. Een verder probleem was, dat diegenen die door een scheiding van tafel en bed tot een celibatair leven waren gedwongen, de regel van onthouding niet meer opvolgden en oorzaak waren van een toename van het aantal mensen dat in concubinaat leefde of zich aan prostitutie overgaf. 'Hier dringt de invloed der katholieke kerk, nog nawerkende bij menigen protestant, door middel der burgerlijke wetgeving aan allen, ook aan hen die aan dogma's der kerk niet gelooven en hare moraal aan herziening willen onderwerpen, regelen op, waarin deze op den duur niet kunnen berusten'.⁷⁰

In de huidige situatie had de vrouw slechts door weg te lopen de kans om een ondraaglijk huwelijk te verbreken. 'Maar wat moet er niet gebeuren, eer eene fatsoenlijke vrouw tot dit uiterste middel hare toevlucht neemt?'. Zijn voorstel was ieder der echtgenoten het recht tot echtscheiding toe te kennen en deze plaats te laten vinden een aantal maanden na de dadelijk uit te spreken scheiding van tafel en bed. Deze regeling bood voor de kinderen voordelen: '(...) omdat bij volledige vrijheid van echtscheiding deze veel vroeger zal geschieden, dan tegenwoordig, nu de erkende redenen van echtscheiding dikwijls eerst bewijsbaar zijn, als er reeds een groot gezin is, en het gemis dier vrijheid de samenwoning doet voortduren, lang nadat ze eigenlijk had behooren te eindigen. Er wordt tegenwoordig veel te veel verdragen, aanvankelijk omdat men wel moet, later omdat de gewoonte om te verdragen langzamerhand de fijnheid van gevoel wegneemt en de echtgenoten demoraliseert'.⁷¹

Van Houten wees erop, dat hij in de liberale bladen tot nu toe weinig sympathie had gevonden voor het liberalisme op het terrein der huwelijks-wetgeving. Men erkende wel het goed recht om wijzigingen van de huwelijks-wetgeving in meer liberale richting te bepleiten, doch handelen wilde men niet.⁷² Een medestander vond hij echter in de 'Paterfamilias', die in een aan de Nederlandse gehuwden opgedragen brochure een pleidooi hield voor de invoering van wettelijke bepalingen, die het mogelijk moesten maken een huwelijk eenzijdig te verbreken. De auteur meende dat veel huwelijken werden gesloten in een situatie die er vanzelf toe leidde, dat het huwelijk op latere leeftijd als een knellende band werd ervaren: 'Op een leeftijd dat de bruid nog weinig wereld- of menschenkennis bezit (...) Op een leeftijd ook van den man, waarop de hartstochten het meest opgewekt zijn en waarop liefde en hartstocht vaak zóo ineengesmolten zijn, dat men ze haast niet kan onderscheiden'. De zedelijkheid zou er

volgens Paterfamilias door bevorderd worden, wanneer echtscheiding op verzoek van een der partijen zou kunnen worden uitgesproken. Immers, 'wie zou zijne liefde aan eene gehuwde vrouw kunnen aanbieden, waar het aan haar stond van haren echtgenoot te scheiden. De gehuwde vrouw zou immers den verleider toevoegen: 'Hebt gij mij werkelijk zoo lief, dan zal ik scheiden, en gij kunt mij als uwe echtgenoot liefhebben.' Het overspel zal dus verminderen juist door de vermeerdering van de kans op echtscheiding'. Vrijheid van echtscheiding zou tevens een einde maken aan de prostitutie, die immers in de hand werd gewerkt door de gedwongen vereniging van personen die elkaar niet liefhadden. Kinderen zouden niet langer worden voortgebracht in 'een troosteloozen echt' en er zouden minder huwelijken lichtvaardig worden gesloten: 'Hoevele kinderen worden niet door hunne ouders verkocht aan nietsbeduidende of afgeleefde mannen. Wisten zij, dat hunnen dochters, wanneer zij al de volheid der ellende van den gesloten band inzagen, het recht zouden hebben dien band te verbreken, (...) hoevele ouders zouden zich niet tweemaal bedenken, eer zij eene verbintenis toestonden, die thans hunne kinderen zoogenaamd voor goed bezorgt. Ook de verhouding tusschen de echtgenooten zou eene vrijere worden, waar zij wisten, dat hunne verbintenis niet onontbindbaar was (...)'. De ontbindbaarheid van het huwelijk, zelfs tegen de zin van een der partijen, zou, zo verwachtte deze auteur, spoedig in de zeden en begrippen der maatschappij worden opgenomen; de in de privé sfeer geuite opvattingen wekten althans deze verwachting. Paterfamilias merkte over de pleidooien van Van Houten dan ook op, dat 'zijne stem niet als die eens roependen in de woestijn (is) geweest; de instemming met zijne meening vernam men, zoo al niet luide, dan toch in den meer intiemen kring'.⁷³ De auteur deelde overigens mee dat het verhaal, dat er vooral in de lagere standen zoveel echtscheidingen plaats hadden, onjuist was. De opmerkingen dat men 'in die standen (...) moedwillig en zoo open mogelijk overspel (begaat) om tot echtscheiding te geraken', achtte hij volstrekt misplaatst.⁷⁴

De radicale liberaal Jacob de Haas Jr. sprak zich eveneens zeer duidelijk voor echtscheiding uit. Hij meende dat de wet zelf oorzaak was van het bestaan van ongelukkige huwelijken. 'Door onnoodige voorzorgen te nemen bij het sluiten en door verkeerde moeielijkheden bij het ontbinden, baant zij zelf den weg tot koppelingen die met den aard en de geschiktheden der partijen niet in overeenstemming zijn en houdt zij verbonden wat liever gescheiden behoorde te worden'.⁷⁵ De Haas was er wel van overtuigd dat kinderen tot aan de puberteit de hulp van de ouders niet konden missen, zodat 'de ontbinding des huwelijks (...) zonder schade voor dezen in den regel slechts dan (zou) kunnen plaats hebben, wanneer beide echtgenooten niet meer tot voortplanting geschikt zijn of een van beiden in een nieuwen echt de plichten jegens nieuwe kinderen niet meer zou kunnen vervullen'. Dat betekende echter niet, dat de staat de ontbinding moest bemoeielijken: 'Behalve op verzoek van één der partijen en onder sommige bedingen, behoort het op gezamenlijk verzoek van beide echtgenooten

ontbonden te kunnen worden, omdat zoodanig huwelijk waarin dit de begeerte is van beide partijen zeer zeker *niet* is een huwelijk dat met de natuur van eenig levend wezen, laat staan van den mensch, overeenkomt, en omdat zoodanig huwelijk evenmin de zedelijke en maatschappelijke voordelen *kan* verschaffen waarvoor die duurzaamheid wenschelijk is'.⁷⁶

Veel invloed op de discussie had de in 1882 door de Nederlandsche Juristen-Vereeniging georganiseerde bijeenkomst over het huwelijksrecht en de positie van de vrouw. Van Houten bracht daar een preadvies uit, dat de stelling behelsde, dat in 'de opzegbaarheid van het huwelijk, bij onze economische toestanden, het uitgangspunt (ligt) van alle verbetering van den rechtstoestand der getrouwde vrouw, en de eenige mogelijkheid om de rechtsgelijkheid der seksen ook in het huwelijk te behouden'. Eenzijdige, ernstige wilsverklaring zonder opgave van redenen zou voor huwelijksontbinding voldoende moeten zijn. De tegenstand tegen deze opzegbaarheid van de kant van de vrouwen, 'die geene kans zien voor zich zelve te zorgen en die in een huwelijk een levenslang verzorgingscontract zien', vond volgens hem voedsel in de historische herinnering, dat de ontbindbaarheid van het huwelijk onder andere economische omstandigheden feitelijk uitliep in een recht van de man om de vrouw te verstoten.⁷⁷ Voor de man echter vormde het recht om het huwelijk te doen eindigen 'het eene grondrecht, waarin de wezenlijke waarborg ook voor zijn eer, waardigheid, vrijheid en vermogen ligt. Het huwelijk moet slechts uit waarlijk vrijen wil ontstaan en slechts voortbestaan zoolang het uit vrijen wil gehandhaafd wordt (...)'.⁷⁸ Van Houten pleitte niet voor vermeerdering van de gronden voor echtscheiding, want 'eene wetgeving met talrijke scheidingsgronden heeft de strekking om de altijd wenschelijke lijdzaamheid der echtgenooten jegens elkander te verminderen (...)'. Zo'n uitbreiding leidde slechts tot het veelvuldiger voorkomen van echtscheiding. De noodzaak om een bewijs van een scheidingsgrond te leveren vormde een ernstig bezwaar tegen de specificatie van de echtscheidingsgronden in de wet: 'Niemand zij genoodzaakt met zijne grieven te koop te loopen, veel minder omtrent huiselijke grieven bewijslast te dragen. Bij de hoogere opvatting des huwelijk, welke ik zou wenschen gehuldigd te zien, vervallen deze redenen voor specificatie'.⁷⁹

In de discussies die op deze stellingname van Van Houten volgden, bleek een groot deel van de aanwezigen voor uitbreiding van de mogelijkheden tot echtscheiding te zijn. A.F.K. Hartogh wees nadrukkelijk op de vele problemen met betrekking tot het levensonderhoud en het wettig domicilie die speciaal vrouwen ondervonden, wanneer zij een echtscheidingsprocedure wilden beginnen. In een reactie op de kritiek van Van Oppen, die de toestand waarin de vrouw na echtscheiding kwam zo deplorabel achtte, dat hij het beter vond echtscheiding niet toe te staan, wees Van Houten erop, dat de waardering van de mannen voor gescheiden vrouwen niet steeds zo laag was als werd verondersteld. Statistische gegevens wezen uit, dat de huwelijkskansen van gescheiden vrouwen in

Frankrijk hoger lager dan die van ongehuwde vrouwen, verrassend nu 'de geheele opvoeding er op gericht is om eene gescheiden vrouw met minder achtung te beschouwen'.⁸⁰ Slechts een minderheid van de aanwezigen (18 van de 65) bleek na de discussie de door Van Houten geponeerde stelling, 'dat de echtverbintenis, in de bij de wet te bepalen vormen, op eenzijdige wilsverklaring, zonder opgaaf van redenen, ontbindbaar zij' acceptabel te achten. Toelating van echtscheiding ingevolge minnelijke overeenkomst werd echter door 54 aanwezigen goedgekeurd.

Andere juristen pleitten er eveneens voor het schuldprincipe als uitgangspunt bij het bepalen van de echtscheidingsgronden te vervangen door het ontwrichtingsprincipe. Dit grondbeginsel ging ervan uit, dat de door een of beide echtgenoten ervaren onmogelijkheid tot verder samenleven voldoende reden was het huwelijk te doen ontbinden. Verschillende juristen waren ervan overtuigd, dat een werkelijk slechte echtvereniging zowel echtgenoten en kinderen als de maatschappij, waarvan het huwelijk toch de hoeksteen was, grote schade toebracht. Echtscheiding kon dienen om dit grotere kwaad te voorkomen en het huwelijk in ere te houden. Zo sprak A.T. Prins zich in zijn dissertatie uit voor de mogelijkheid van echtscheiding op grond van onderlinge toestemming. Als de eisen die het huwelijk stelde niet werden vervuld, kon het doel van het huwelijk immers niet worden bereikt en werd de band tussen de echtgenoten voor hen ondraaglijk. Ontbinding van het huwelijk was dan in het belang van de echtgenoten en de kinderen, maar tevens in dat van het huwelijk, 'welks wezen door zulk eene verhouding wordt aangetast', zelf. 'Is toch eindelijk het oogenblik aangebroken, dat de huwelijksband den echtgenooten ondragelijk wordt, dat de belangen der kinderen door den echt hunner ouders derhalve niet meer kunnen worden gebaat, maar eerder dier voorbeeld hen verderfelijker wordt, dat eindelijk aan de eischen der zedewet niet wordt voldaan, maar deze wellicht wordt overtreden, dan vordert dit alles dringend huwelijksontbinding, en schijnt de Staat, zelfs ten voordeele der door hem beschermde kinderen en zedelijkheid, die niet langer te mogen tegengaan'.⁸¹ Grotere vrijheid van ontbinding was in het belang van de opvoeding, omdat deze gebaseerd diende te zijn op samenwerking, samenwerking die niet kon bestaan als de huwelijksband ondraaglijk was geworden. Ze was eveneens in het belang van de zedelijkheid, opdat echtgenoten niet gedwongen werden 'zich zelve te onteeren en een feit aan 't licht te brengen hetwelk zij anders zoo goed voor derden verborgen hadden kunnen houden (...)'.⁸² Volgens Prins bestond er geen reden voor de vrees dat de lichtzinnigheid bij het aangaan van een huwelijk zou worden bevorderd, wanneer dit met onderlinge overeenstemming zou kunnen worden ontbonden. Evenmin viel te duchten voor een toename van het aantal echtscheidingen, 'want gelukkig is het zoover nog niet bij ons gekomen, dat ook in deze een zekere vrees voor de publieke meening zich niet zou laten gelden, het zedelijkheidsgevoel der natie niet zou worden geëerbiedigd'.⁸³

De vele uitingen van kritiek op de echtscheidingswetgeving en de meer tolerante houding ten aanzien van het scheiden stimuleerden pogingen te komen tot een wetswijziging, die elke mogelijkheid van dubbelzinnige interpretatie zou uitbannen en de scheidingsgronden zou aanpassen aan de veranderde publieke opinie. In 1880 werd een koninklijke commissie ingesteld die tot taak kreeg het Burgerlijk Wetboek te herzien. Het Ontwerp voor een nieuw BW, dat in 1886 gereed kwam, bevatte inderdaad zowel een verruiming van de echtscheidingsgronden als een voorstel tot wijziging van de echtscheidingsprocedure. In de toelichting tot het wetsontwerp heette het: 'Men dringt er overal op aan, dat ook andere dan de thans erkende grieven van den eenen echtgenoot tegen den anderen, die de samenleving ondragelijk maken, als gronden van echtscheiding wegens bepaalde oorzaak worden toegelaten; dat ontbinding van den echt met onderling goedvinden, behoudens de noodzakelijkheid van een proeftijd, gedurende welke de echtgenooten op hun besluit kunnen terugkomen, niet al te zeer worde bemoeilijkt en eindelijk, dat in overeenstemming daarmee ook de algeheele losmaking van den band na scheiding van tafel en bed wegens bepaalde oorzaak worde vergemakkelijkt'.⁸⁴

In het Ontwerp werd voorgesteld echtscheiding behalve op de oude gronden: overspel, weigering van samenwoning, veroordeling tot een vrijheidsstraf van vier jaar of langer en aanslag op het leven of zware mishandeling van de ene echtgenoot gepleegd of bevorderd door de andere, eveneens mogelijk te maken wegens onnatuurlijke ontucht gedurende het huwelijk gepleegd, gedurige slechte bejegening en gewoonte van dronkenschap of ander liederlijk gedrag. De formele behandeling van de echtscheidingsprocedure werd in het voorstel gewijzigd. Een nieuw artikel bepaalde, dat de rechter bij enkele bekentenis van de tegenpartij of wanneer deze de eis niet tegensprak, nader bewijs kon gelasten, indien hij de waarheid der aangevoerde feiten betwijfelde.

Echtscheiding op grond van krankzinnigheid werd niet in de wet opgenomen, omdat dan de oude rechtsovertuiging verlaten zou worden, 'dat het slechts dan geoorloofd is een huwelijk te ontbinden wanneer bij een der echtgenooten of bij beiden *schuld* bestaat'. Bovendien zou een dergelijke grond gaan in de richting van een eenzijdige verbreking van de huwelijksband.⁸⁵ Mishandeling die niet het kenmerk van 'zware mishandeling' droeg behoorde volgens de commissie niet tot echtscheiding te leiden. 'Hoe betreurenswaardig zoodanig feit tusschen echtgenooten zij, het is veelal slechts een gevolg van eene ogenblikkelijke opwelling van drift. Het ware niet te rechtvaardigen dat eene verbintenis zoo gewichtig als het huwelijk zou worden verbroken tengevolge eener enkele overijlde daad. Ook overigens gelukkige echtvereenigingen zouden daardoor in gevaar kunnen worden gebracht'.⁸⁶ Waar het mishandelen tot gewoonte was geworden was er echter sprake van gedurige slechte bejegening. Dat begrip verwees immers niet alleen naar handtastelijkheden maar in het algemeen naar alle grievend leed dat de ene echtgenoot de ander aandeed,

al openbaarde het zich 'zoo als bij de hogere standen in den regel, niet op zo grove wijze'. De gewoonte van dronkenschap werd als echtscheidingsgrond opgenomen, omdat deze de onschuldige echtgenoot veelal in een ongelukkiger toestand stortte dan de door zijn echtgenoot verlatene: 'de ondervinding leert, dat wel geene oorzaak zoo zeker als deze het huwelijksgeluk verwoest, de samenleving verbittert en de toekomst der kinderen bedreigt'. Ander liederlijk gedrag had meestal eveneens tot gevolg, dat het gehele gezin geldelijk zowel als zedelijk te gronde ging. Liederlijkheid als ruime term werd bewust gekozen. 'Vooreerst geeft zij zedeloosheid te kennen. Bloote ongeregeldheden van onderling verkeer, slordigheid van vormen, zelfs bij echtgenooten van hooger stand, zal niemand liederlijk gedrag noemen. Ten anderen geldt het zoodanigen graad van zedeloosheid, dat hij, die er van wordt beticht, er bepaald door wordt geschandvlekt. Liederlijk gedrag stempelt den zoodanige tot iemand, met wien men zich schaamt bekend te zijn'.⁸⁷ De wetgever behoorde erover te waken, dat een echtgenoot wier of wiens eer nauw aan die van de ander verbonden was, deze laatste in zijn lot meesleepte.

Van grote betekenis was de wijziging die de commissie voorstelde ten aanzien van de scheiding van tafel en bed. Wanneer deze een vol jaar geduurd had, konden echtgenoten samen een volledige huwelijksontbinding vragen en als de scheiding van tafel en bed twee jaren had geduurd, kon op eenzijdig verzoek het huwelijk ontbonden worden. Scheiding van tafel en bed achtte men nog steeds in een grote behoefte voorzien, omdat zij uitkomst bood in veel gevallen 'niet het minst onder de beschaafde klassen voorkomende, waarin die reden (een door de wet erkende reden tot echtscheiding; FVP) wel aanwezig is, maar de beleedigde echtgenoot liever zijn leed verdraagt dan alle bijzonderheden van zijn ongeluk aan de openbaarheid prijs te geven'.⁸⁸ Handhaving van de mogelijkheid op verzoek van de echtgenoten echtscheiding te verkrijgen na scheiding van tafel en bed, achtte men nog steeds de beste procedure. De huwelijksband moest niet uit lichtzinnigheid of wispelturigheid kunnen worden verbroken, er diende zekerheid te zijn dat de toestand onhoudbaar was en de wil der echtgenoten onwankelbaar en daarom was het goed dat aan de ontbinding een tijdvak van afzonderlijk leven voorafging. 'De echtgenooten hebben dan gelegenheid in zichzelf te keeren, de hartstochten kunnen tot bedaren komen, en wellicht zal, wanneer de dagelijksche aanraking en de daarmee gepaard gaande onaangenaamheden, welke den toestand verergeren, hebben opgehouden, de herinnering aan vroegere gelukkige dagen bovenkomen'.⁸⁹

Wat de toewijzing van de kinderen betreft stelde de staatscommissie voor, aan de 'overbodige hardheid om aan den schuldigen echtgenoot het ouderlijk gezag te ontnemen' een einde te maken. Het feit dat de betreffende persoon een slecht echtgenoot was geweest mocht er op zichzelf niet toe leiden de band die hem aan zijn kinderen verbond te verbreken. Voorgesteld werd door de rechter een echtgenoot aan te laten wijzen. In de

regel zou dat de onschuldige echtgenoot zijn, maar het belang van het kind kon niettemin een andere oplossing vergen.⁹⁰

De instelling van de staatscommissie en het Ontwerp van Wet, dat door deze commissie werd gepubliceerd, hebben de echtscheidingsdiscussie een flinke impuls gegeven. In eerste instantie waren het wederom de liberalen die hun pleidooien herhaalden. Verschillende malen drong onder meer Van Houten in de Tweede Kamer aan op verandering van de wetgeving, om zo de rechteloze positie van de gehuwde vrouw in Nederland te beëindigen. 'De gehuwde vrouw heeft, zelfs al wordt zij door haar man verlaten, geen recht op de vruchten van haar eigen arbeid. Haar geheele vermogen kan worden verspild. (...) Onder de volksklasse (...), waar geen vermogen is en bij het aangaan van een huwelijk niet aan huwelijksche voorwaarden wordt gedacht, daar is de vrouw geheel aan den man overgeleverd. Zelfs de vrouw die door haar man verlaten door haar arbeid eenige spaarpenningen bijeenkrijgt, staat er periodiek aan bloot, dat de man eensklaps in haar huis valt om hare meubelen en spaarpenningen tot zich te nemen'. Waar tegelijk de gelegenheid tot echtscheiding bemoeilijkt werd, was voor de vrouw geen uitweg mogelijk. Wel gold, dat men zich in de praktijk in de laatste jaren iets gemakkelijker redde, vooral na het doordringen van de jurisprudentie van de Hoge Raad. Immers, waar 'geen groote financiële belangen met de zaak zijn gemoeid, of het den betrokken personen niet veel kan schelen of zij nominaal wegens overspel veroordeeld zijn, daar kan men, als de eene partij slechts niet opkomt, in korte tijd scheiden'.⁹¹

Ook de jurist D. van Houten⁹² en het kamerlid voor de Liberale Unie De Kanter pleitten ervoor, ontbinding van het huwelijk met onderling goedvinden mogelijk te maken. De laatste wees erop, dat het huwelijk juist aan betekenis verloor, doordat echtscheiding niet was toegestaan. De ervaring leerde, 'dat de wet huwelijk blijft noemen wat feitelijk geen huwelijk meer is; dat in den zin der wet getrouwd heeten, die of feitelijk den band verbreken en uit elkaar loopen, of reeds de eerste stappen tot scheiding hebben gedaan en dan nog 6 à 7 jaar moeten voortleven, elkander totaal vreemd (...) en toch in den zin der wet getrouwd. En wanneer dan die man of vrouw het ongeluk heeft waarachtig lief te hebben, en twee zielen gloe'nd aaneen worden gesmeed, zonder dat de wet hier een huwelijk wil erkennen, dan zijn eventueele nakomelingen van die verbintenis de echte paria's'.⁹³ De huwelijkswetgeving zat naar zijn mening nog gevangen onder verouderde godsdienstige begrippen en was door en door katholiek. De gronden voor echtscheiding zijn 'te weinige (...), de kwellingen, die men echtgenooten aandoet, om tot scheiding te komen langs minnelijke weg, ongehoord en onbehoorlijk'. De Kanter merkte op, dat sedert de publikatie van de voorstellen van de staatscommissie voor de herziening van het burgerlijk wetboek al weer vier jaren verstreken waren 'en geen hand is er nog naar uitgestoken, geen minister heeft er nog naar omgeke-

ken'. Als het huwelijk de grondzuil was van de welgeordende maatschappij, de kweekplaats van orde, welvaart en geluk, diende die situatie te verdwijnen. De ingewikkelde echtscheidingswetgeving dwong mensen er vaak toe in concubinaat te leven. Indien de echtscheiding zou worden geliberaliseerd en de regeling van de erkenning gewijzigd, zou het aantal onwettige kinderen drastisch verminderen.⁹⁴

In een rede in de Tweede Kamer wees hij erop, dat de wetgeving huwelijk bleef noemen, wat geen huwelijk meer was, omdat het enige beginsel waarvan het huwelijk moest uitgaan, de liefde, ontbrak. 'Zij houdt op die manier aaneengesmeed, wat feitelijk reeds lang uit elkaar geloopt is, en geene onderlinge verbintenis meer kent'.⁹⁵ Vervanging van de echtscheidingsprocedure was dringend noodzakelijk, omdat men nu 'achterom de bepalingen van het Wetboek heen, in lijnrechten strijd met een van de voorschriften van ons Burgerlijk Wetboek, de echtscheidingsprocedure heeft gemaakt tot een van de gemakkelijkste procedures die er is'.⁹⁶ Spoedige invoering van de nieuwe wetgeving, ook waar het de verkoop of het bezwaren van de tot de huwelijksgemeenschap behorende onroerende goederen door de man betrof, wetgeving die met name de positie van de verlaten vrouw kon verbeteren, werd eveneens gevraagd door de afgevaardigde Rink: 'Op het oogenblik beschikt de man oppermachtig, als heer en meester over de goederen der huwelijksgemeenschap. (...) Hoe dikwijls komt het niet voor dat de man have en goed verkoopt, en vrouw en kinderen in armoede achter laat, terwijl hij zelf vertrekt naar vreemde gewesten'.⁹⁷

De jurist Umbgrove pleitte eveneens voor scheiding bij onderling goedvinden: 'Hoe vaak gebeurt het niet, dat, hoewel er bepaalde redenen tot divorcie bestaan, echtgenooten, vooral onder meer beschaafde standen, uit angst voor schandalen of publiciteit van huiselijke drama's, het voorrecht van echtscheiding moeten derven! (...) Is het voor de echtgenooten niet alleen, doch ook voor de kinderen, wie zodoende de oneer hunner ouders verborgen kan gehouden worden, niet veel verkieslijker, dat zonder schandaal, scheiding wordt toegelaten enkel bij onderling goedvinden of beter gezegd zonder *genoemde* redenen?'.⁹⁸

De voorstellen die de staatscommissie deed met betrekking tot *scheiding van tafel en bed* werden eveneens uitvoerig bediscussieerd. De mening dat dit instituut slechts in stand werd gehouden om aan de gewetensbezwaren van een deel van de bevolking tegemoet te komen, werd steeds meer gehoord. Bovendien fungeerde scheiding van tafel en bed als tijdelijke oplossing voor twijfelende echtparen. Immers, het maakte de beslissing niet definitief en dat was met name belangrijk omdat krachtens artikel 90 van het BW hertrouwen met een ex-echtgenoot verboden was. De auteur die onder de naam 'Homo sum' een aan de minister van justitie gerichte brochure schreef tegen het weer opnemen van overspel in het ontwerp-strafwetboek was overigens van mening, dat verzoening en opleving van het huwelijk na scheiding van tafel en bed zelden voorkwamen.⁹⁹ In ieder

geval waren de critici van mening, dat scheiding van tafel en bed niet tegen de wil van een van de echtgenoten mocht blijven bestaan. Men vermoedde namelijk, dat de van tafel en bed gescheiden personen die in een gedwongen celibaat moesten leven naar middelen zouden zoeken, 'om aan natuurlijke behoeften en driften te voldoen'¹⁰⁰ en relaties zouden aanknopen, die de maatschappij niet welgevallig waren, zouden gaan 'samenwonen', en onwettige kinderen zouden voortbrengen. Echtscheiding zou het de betrokkenen mogelijk maken te hertrouwen en een nieuw leven te beginnen.¹⁰¹

De door velen gepropageerde verruiming van de mogelijkheden voor huwelijksontbinding, werd niet zelden ingegeven door de wens mensen de kans te geven opnieuw te trouwen. Het streven om echtscheiding eenvoudiger te maken kwam veelal voort uit de overtuiging, dat het huwelijk van fundamenteel belang was voor het welzijn van de samenleving.

Juristen constateerden dat buiten hun kring de houding ten aanzien van echtscheiding evenzeer veranderde. Haantjes bijvoorbeeld beweerde, dat de versoepelde uitspraken van de rechterlijk macht een gevolg waren van 'eene verandering van begrippen die zich hier te lande begint baan te breken, en zich langs dezen weg aan het publiek toont'¹⁰² en Hanekuijk achtte het aannemelijk, dat de veranderde opinie van de rechterlijke colleges 'wel voor een gedeelte haren grond (vindt) in de meer liberale denkbeelden, tegenwoordig over het instituut der echtscheiding gehuldigd'.¹⁰³ Kuyper meende, dat de laatste zestig jaar de waarde en betekenis van de huiselijke banden 'in zeer bedenkelijke mate onrustwekkend is'. 'Onrustwekkend niet in het minst doordien de neiging om de echtscheiding gemakkelijker, de opvoeding meer uithuizig, de kinderen onafhankelijker te maken (...) niet slechts feitelijk doorwerkt, maar met een goedigen lach door het publiek begroet wordt; soms zelfs vurig wordt bepleit'.¹⁰⁴

Deze meer tolerante publieke opinie had onder meer te maken met het feit, dat voorstanders van vrijere wetgeving onder de opkomende socialistische en feministische beweging en onder de in betekenis toenemende seksuele hervormingsbeweging voorkwamen. Zelfs bij uitgesproken vertegenwoordigers van de christelijke kerken waren echter soms meer liberale geluiden te horen. In zijn door het *Haagsch Genootschap tot verdediging van den christelijken godsdienst* bekroonde werk verkondigde Manssen bijvoorbeeld de opvatting, dat ongelukkige huwelijken slechts konden worden tegengegaan door de godsdienstig-zedelijke gezindheid die bij het sluiten ervan aanwezig moest zijn. Wetsbepalingen hielpen hier niet. Wanneer zij onontbindbaarheid van het huwelijk voorop stelden 'bestendigen zij een veelal ondragelijken en onnatuurlijken toestand of geven soms aanleiding tot ongeoorloofde verbintenissen', wanneer zij ontbinding mogelijk maakten 'verbreken zij den band der familie, dien nl. tusschen ouders en kinderen, leiden tot willekeur, misschien ook tot een nog lichtvaardiger sluiten van den echt dan nu het geval is'.¹⁰⁵

Duidelijk ten gunste van echtscheiding sprak zich Ferdinand Domela Nieuwenhuis, secretaris van de Sociaal-Democratische Bond, vrijdenker en parlementariër, uit. 'De onontbindbaarheid des huwelijks als rechtsbeginsel is het schromelijkste onrecht dat zich denken laat. Zelfs niet door onderlinge toestemming op beider verlangen kan echtscheiding plaats vinden. (...) Tegenover de wettelijke tirannie van den man is de vrouw machteloos en bijna nooit in staat, althans bij eenige voorzichtigheid aan den kant van den man, oorzaak te vinden tot echtscheiding. Indien alle vrouwen bij het aangaan van een huwelijk wisten, waaraan zij zich door het huwelijk onderwierpen, zij zouden zoolang zulke afschuwelijke wetten bestonden, nooit een 'wettig' huwelijk aangaan. En het gevolg? Zou zijn, dat de wet spoedig gewijzigd werd'.¹⁰⁶ Toen M. Jonker, afgevaardigde van de sociaal-democratische Vrouwenvereniging naar het in 1889 gehouden congres van de Nationale Vereniging tegen de Prostitutie te Amsterdam een inleiding hield over de wettelijke plaats van de vrouw, hekelde zij het feit dat de vrouw in Nederland in wet, zeden en gebruiken slechts een slavin was, een voorwerp van plezier voor de man of een sloof. Woordelijk en met instemming haalde zij daarbij bovenstaande woorden van Domela Nieuwenhuis aan.¹⁰⁷ Domela Nieuwenhuis verkondigde overigens ook later nog dezelfde opvatting: 'Wij zijn anti het wettelijk huwelijk, omdat het onzedelijk is, daar het twee menschen voor hun leven aan elkander verbindt, zonder dat men weten kan of zij op den duur bij elkander passen, omdat het den man maakt tot eigenaar van zijn vrouw en kinderen, dus 'n meester en slaven kweekt. Als er één zaak niet gedwongen en voorgeschreven kan worden, dan is het de liefde (...)'.¹⁰⁸ Dat het daarbij niet ging om opvattingen van eenlingen maar om een breder gedragen idee binnen de socialistische beweging, bleek uit het feit, dat het in 1901 vastgestelde programma van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij herziening van de wettelijke bepaling omtrent echtscheiding expliciet als programmapunt vermeldde. Dat gebeurde overigens in navolging van liberale partijen als de Radicale Bond (C.V. Gerritsen) en de Vrijzinnig-Democratische Bond, die herziening van de echtscheidingswetgeving, respectievelijk uitbreiding van de gronden van echtscheiding in hun partijprogramma hadden staan.¹⁰⁹ Toch hielden de socialisten er in Nederland geen identieke opvattingen op na. Mr. A.E. Ribbius Peletier, SDAP-woordvoerder in de Eerste Kamer merkte bijvoorbeeld nog in 1938 op: 'Ik wil, dat de jonge menschen zullen beseffen, dat zij zich begeven in een verhouding, die bedoeld is duurzaam te zijn. Daarom ben ik ook absoluut gekant tegen de mogelijkheid van eenzijdige opzegging van het huwelijk (...)'.¹¹⁰ Valkhoff daarentegen stelde wel wat te voelen voor een regeling, waarbij echtscheiding op verzoek van een van de partijen, zonder opgaaf van redenen, zelfs tegen de wil van de andere echtgenoot, kon worden doorgezet. Echtscheiding met wederzijdse toestemming achtte hij een begin van verandering.¹¹¹

De sexuele hervormers waren in het algemeen voorstanders van herzie-

ning van de wetgeving. J. Rutgers, een belangrijk man in het bestuur van de NMB, keerde zich reeds in de jaren tachtig van de vorige eeuw tegen het onontbindbare huwelijk. Hij meende dat de vraag niet was of het huwelijk goed of slecht was voor de staat of voor het individu, maar of 'het op den weg van de Staat (ligt) de menschen die de stem der natuur willen volgen te dwingen tot het alternatief: ontucht met zijn heillooze nasleep of levenslang huwelijk met zijn wisselende kansen op huiselijk geluk of huiselijke ellende?'.¹¹² Hij stelde dat 'het huwelijk (...) een droevig surrogaat (is), omdat het een band is die haast niet meer verbroken kan worden, al is de toestand ook nog zo onhoudbaar geworden; men zit dan als het ware gevangen in het net van zijn eigen illusies. (...) in den loop van het huwelijksleven kunnen duizenden omstandigheden het karakter van één van beide partners of van beide partners en de geheele verhouding waarin ze zich tegenover mekaar bevinden, totaal veranderen. Ja, alleen reeds het bewustzijn dat men aan elkaar gekluisterd is, bederft principiëel het mooie van de vrije toewijding (...) vanaf het oogenblik, dat het huwelijk voortbestaat ten koste van één van beide partners, vanaf dat oogenblik is zulk een huwelijk een onzedelijke verbintenis, die niet door derden gewelddadig in stand mag worden gehouden'.¹¹³ Wanneer men werkelijk een hoge opvatting van het huwelijk heeft, dan moet 'de wetgever (...) ook (...) voorzien in die gevallen, waarbij de ééne partner het huwelijk wil behouden ten koste van het geluk van de andere partner, en waar beide partijen dus per se niet tot onderlinge overeenstemming betreffende de echtscheiding kunnen komen'.¹¹⁴ Rutgers was optimistisch gestemd over de ontwikkelingen op dit punt en zag, in 1918, op zedelijk gebied de nieuwe dageraad reeds aanbreken: 'Ook gehuwden die een ongelukkig huwelijksleven hebben, weigeren tegenwoordig langer voort te leven in een verbintenis die voor hen een leugen, een vloek geworden is (...)'.¹¹⁵ Een andere voorstander van sexuele hervorming, Hamburger, verkondigde de stelling, dat 'het tegenwoordig wettelijk huwelijk op leugen en gezag (berust), (...) de onzedelijkheid (bevordert)'. De huwelijkswet 'kan dwingen tot een verhouding waar geen liefdeseenheid meer bestaat, te laten voortduren. (...). De huwelijkswet belemmert hen, die, ontucht door den werkelijken toestand zich willen loswringen, hun vrijheid te verkrijgen; zij legt onoverkomelijke hinderpalen in den weg aan hen, die zich wenschen te redden uit een vernederenden toestand, waar niet alleen geen liefde, maar haat en afschuw voor elkaar bestaat'.¹¹⁶ Aanhangers van de Rein Leven beweging echter, een kleine organisatie die buiten kerkelijk dogmatisme om wilde strijden voor een nieuwe sexuele moraal en met name invloed had op de geheelonthoudersbeweging, namen een ander standpunt in. Het huwelijk was voor hen 'de éénwording (...) van twee vrije menschen (...) berustende op wederzijdsche liefde, en voor het leven gesloten'. In de concept beginselverklaring uit 1904 werd gesteld, dat 'de geslachtsdaad slechts dan rein (is) waar die uitgeoefend wordt door personen van verschillende sexe, die elkaar beloofd hebben om gedurende hun geheele leven

te vormen een twee-eenheid van lichaam, geest en ziel'.¹¹⁷

Darwinisten en eugenetici hielden er in Nederland, anders dan bijvoorbeeld in de Verenigde Staten, geen eenduidige opvattingen ten aanzien van de echtscheiding op na. Wel reageerde een belangrijke vertegenwoordiger van deze stroming, H. W. Waalewijn, snel instemmend op de stellingname van Van Houten. Hij verweet de kranten, dat deze veelal de kritische opmerkingen van Van Houten doodzwegen en pleitte voor gemakkelijke ontbindbaarheid der huwelijken. De motivatie daarvan was, dat het op deze wijze mogelijk zou worden om te stoppen met de ondersteuning van hen die door eigen schuld arm waren geworden en geen deugdelijke waarborgen gaven zich te verbeteren. Immers, op deze wijze zou niet langer 'elke vrouw, die den kost voor zich, hare kinderen en haar man moet verdienen, door den laatste (...) gedwongen worden dit aanhoudend te doen en bovendien nog zooveel te verdienen, dat hij zich den geheelen dag met rooken, drinken en slapen kon vermaken'.¹¹⁸ Wijnaendts Francken meende dat in de 19e-eeuwse samenleving de huwelijkskeuze 'uit zuivere affectie (...) op den achtergrond (is) geraakt, en den kracht van den huwelijksband (...) dikwijls voornamelijk gezocht (moet) worden in wetsartikelen die zijne verbreking bemoeielijken, maar door welke de liefde tusschen de zóó bijeengehouden echtgenooten zeker niet wordt versterkt. En daar de natuurlijke aanleg zich niet laat dwingen door menschelijke voorschriften noch ongestraft zich laat verloochenen, vinden wij overspel en echtscheiding op ruime schaal verbreid als onvermijdelijk gevolg van de verwaarloozing der natuurlijke sympathieën bij de huwelijksluiting'.¹¹⁹ Wijnaendts Francken constateerde dat vergemakkelijking van de echtscheiding door sommigen werd bepleit als oplossing voor het probleem van het teruglopend aantal huwelijksluitingen. Zij gingen er daarbij vanuit, 'dat het vooruitzicht van een onverbrekelijken band voor het leven, met iemand die men eigenlijk eerst leert kennen na het eenmaal gesloten zijn van dien band, velen moet afschrikken zulk een verbintenis aan te gaan'.¹²⁰ Aan vergemakkelijking van echtscheiding waren echter nadelen en gevaren verbonden. 'Met het vooruitzicht van dien openstaanden weg zou het huwelijk nog lichtvaardiger worden aangegaan dan reeds nu het geval is', terwijl ook 'zielkundig de onzekerheid omtrent het al of niet bijeenblijven, een ongunstigen invloed zou uitoefenen op de onderlinge verhouding der echtgenooten en verlamdend werken op de inspanning om zich aan elkaars karakter aan te passen'.¹²¹ Zou de staat echtscheiding toestaan, dan zou dit wel als voordeel hebben, dat 'men veel meer alleen (zou) trouwen uit ware liefde, wel voorziende dat anders de gevolgen niet zouden uitblijven'. Voor de echtgenoten zou daarin een prikkel liggen tot voortdurende inspanning om elkaars sympathie en geneenheid te behouden. De auteur was overigens wel voorstander van uitbreiding van de echtscheidingsgronden. Hij toonde zich vooral teleurgesteld over het feit, dat 'zelfs ongeneeslijke krankzinnigheid of habitueele drankzucht niet (wordt) aangemerkt als billijke reden tot ontbinding van

een huwelijk'.¹²² Verkouteren pleitte er eveneens voor 'ook wegens mishandeling of verwaarlozing van kinderen, veelvuldige dronkenschap en krankzinnigheid' de mogelijkheid voor echtscheiding open te stellen.¹²³ S. R. Steinmetz meende, dat het streven naar economische zelfstandigheid van de vrouw onvermijdelijk zou leiden tot een streven naar juridische onafhankelijkheid van de man. 'Het feminisme moet onvermijdelijk tot 'vrije liefde' voeren, d.i. tot echtscheidingen zoo vaak men maar wil, zonder eenigen dam in wetgeving, gewoonte of publieke opinie. Waartoe zou zij, de oekonomisch zelfstandige, hem langer binden? (...). De vrouw heeft dan den man niet langer noodig'.¹²⁴ De band van het gezin was volgens hem nergens lossers dan daar, waar de vrouw 'vrij wel alleen in het onderhoudsminimum van zich en een paar kinderen kan voorzien: dus (...) in het modern proletariaat'.¹²⁵ Steinmetz verwachtte dat een betere regeling van de huwelijkswetgeving en van de echtscheiding de aantrekkelijkheid van het huwelijk zou vergroten. 'Richtsnoer voor die verbetering moet niet zijn de emancipatie van de vrouw, tot dissolutie van het gezin voerend, maar de bescherming van beide partijen tegen misbruiken van de andere'. Echtscheiding wegens bewezen verwaarlozing moest daarom worden voorgeschreven. Echtscheiding was een instrument van de wetgever om het gezin te maken zoals het wezen moest.¹²⁶

De aanhangers van de abstinentiebeweging waren ervan overtuigd, dat er een relatie bestond tussen alcoholisme en gebroken huwelijken. Wesenhagen meende bijvoorbeeld, dat 'uithuizigheid en de huiselijke oneenigheid (...) er door (worden) bevorderd'¹²⁷ en Don en Van der Woude zagen 'de vermindering (resp. totale verwoesting) van het levensgeluk der overige leden van het gezin' als consequentie van het drankgebruik. De invloed van het alcoholisme op het familieleven bleek volgens deze laatste auteurs eveneens uit de cijfers van het aantal echtscheidingen. In Nederland echter niet, 'wijl daar drankzucht langen tijd niet als grond voor echtscheiding werd aangemerkt'.¹²⁸ Hofstede de Groot citeerde een referendaris van het Ministerie van Justitie, die een officieel onderzoek deed bij de rechterlijke ambtenaren naar hun ervaringen met rechtszaken waarbij alcohol in het spel was. Een rechter in Zuid-Holland berichtte: 'Mijn ondervinding bij verlangde tusschenspraak in huwelijks-oneenigheden en twisten, en de behandeling dier zaken hebben mij steeds het droevig bewijs geleverd, dat van de tien er negen misbruik van sterken drank ten grondslag hebben'.¹²⁹ Pleidooien voor opneming van dronkenschap als echtscheidingsgrond waren echter bij de abstinentiebeweging zelf niet te horen.

De feministen namen in Nederland net zo min als elders een eenduidige positie in. De feministische voordrachtskunstenares Mina Krüseman nam in haar toneelstuk *Echtscheiding*, dat in het begin van de jaren zeventig in vele steden in het Westen en Noorden van het land werd gespeeld, een duidelijk standpunt voor vrijheid van echtscheiding in. Ongelukkige huwelijken kwamen volgens haar in grote aantallen voor: 'Twee mensen hebben elkander leeren ménageeren of verdragen, zij zijn aan elkander

gewoon en hebben beide belang bij vrede; de eene geeft toe, de andere schippert; de eene cacheert hier wat, de andere verzwijgt dáár wat (...). Dat noemt de wereld *geluk!* Een leugen van een leven lang! En dan zijt gij tegen divorce! omdat alle huwelijken uit liefde moeten gesloten worden! Ik, *vrouw*, zou met zóó'n amour niet tevreden zijn! Ik vroeg divorce als ik 't faute de mieux ontdekte, of anders liep ik weg! En nu de groote kinderquestie nog! (...) Geef de vrouwen onderricht, (...) leer haar namelijk geld verdienen in plaats van 't haar te leeren aannemen als van een aalmoes, nu van dezen man en dan van genen! De vrouw die voor haar kind *kan* werken, zal 't doen, vrees niets (...).¹³⁰ In een brief uit 1876 werd een kunstenares ter sprake gebracht die in Frankrijk gescheiden van haar echtgenoot leefde. Krüsemann merkte daarover op: 'Dat iemand in een gek oogenblik tot een huwelijk over gaat, hier kan ik in komen, maar dat iemand dit doet in een land waar men in een wijs oogenblik niet meer van elkander af kan komen, neen, dit is, vooral voor een vrouw die talent en fortuin heeft, een onvergeeflijke onbesuisdheid!'.¹³¹ In de roman *Barthold Meryan* van de feministe en socialiste Cornélie Huygens (1897) werd scheiding door een vrouw, die door haar man uit huis was gezet, niet overwogen. Wel betoonde Huygens zich elders een voorstandster van vrijere echtscheiding: 'wie kan ooit wensen, dat, wanneer bij beiden of ook slechts maar bij één der echtgenooten alle genegenheid is uitgebluscht, de echt blijve voortbestaan? In dergelijke gevallen is scheiding noodzakelijk. Juist ten aanzien van de belangen der kinderen werkt die dwang, die leugen in het huwelijk zoo verderfelijk (...). Wel verre dat het gemis van wettelijken dwang in het huwelijk demoraliseerend zou werken, ontrouw of overrijlde scheidingen zou bevorderen, ligt voor de hand het vermoeden, dat het elementen ten leven zou wekken, waarvan de afwezigheid thans zoo menigen echt ongelukkig maakt (...)'. Vooral bij de onopgevoede klassen werd, door de afwezigheid van 'zedelijke adel', 'de onvrije echt onzer dagen een zedelijke marteling, een voor de vrouw zoo diep vernederend contract, dat men zich met verbazing afvraagt, hoe dergelijke toestanden in een eeuw als de onze nog kunnen blijven voortbestaan'.¹³² Elise van Calcar stelde zich gematigd positief op tegenover echtscheiding: 'Veel wordt er voor en tegen het gemakkelijker maken van de echtscheiding gezegd – maar het is in het belang van jonge en onervaren menschen toch goed, dat het zoo gemakkelijk niet gaat de banden te verbreken, die voor het leven worden gesloten, of men elkander mee of tegen valt; want hoe menigmaal zijn de echtgenooten die elkander in den beginne niet goed verstonden of waardeerden, later tot een gelukkig huwelijk gekomen. En vooral met het oog op de kinderen is het van veel gewicht de scheiding niet te licht mogelijk te maken. Van den anderen kant zou het wellicht menig lichtzinnig en lafhartig man, die meent aan niemand rekenschap van zijne daden schuldig te zijn, terughouden van den kwaden weg, als hij wist dat zijne vrouw van hem kon scheiden, bijvoorbeeld om dronkenschap of om een al te driftig en norsch humeur, waardoor hij haar het

leven vergalt'.¹³³ Annette Versluys-Poelman meende, dat al was de scheiding voor kinderen heel nadelig, de onverbreekbaarheid van het huwelijk een vloek was.¹³⁴ M.A.C. Mensing, lid van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht en van de SDAP, merkte op, dat men bij het sluiten van een huwelijk 'niet (kon) weten of man en vrouw in dat huwelijk voldoende welbehagen konden vinden, welke noodzakelijk was voor een harmonisch leven'. Het was huichelachtig om vrouwen iedere seksuele omgang te ontzeggen of haar te ketenen aan een huwelijk zonder welbehagen.¹³⁵ Wilhelmina Drucker was een ander voorstandster van het huwelijk als een overeenkomst van gelijkberechtigden, die door echtscheiding ontbonden kon worden.¹³⁶ Toen na de eeuwwisseling door Regout een wetsontwerp werd ingediend voor een nieuwe regeling van echtscheiding werd dit ontwerp door de redactie van *De Proletarische Vrouw* krachtig bestreden, omdat door het gedwongen bij elkaar blijven van echtgenoten die niets meer voor elkaar voelden, de onzedelijkheid, die het kabinet wilde bestrijden, juist zou worden bevorderd.¹³⁷ In het begin van de jaren twintig van de 20e eeuw werden door een viertal vrouwenorganisaties rapporten uitgebracht, zowel over uitbreiding van de gronden voor echtscheiding als over de toelating van echtscheiding met onderling goedvinden. Onder meer de Nederlandsche Unie voor Vrouwenbelangen (1921), de Nederlandsche Vereeniging van Staatsburgeressen (1922), de Vrouwengroep uit de Vrijheidsbond (1922), de Vrijzinnig-Democratische Bond (1924) en de Commissie uit de Vrijheidsbond (1926) verkondigden de opvatting, dat in de een of andere vorm echtscheiding met onderling goedvinden moest worden toegestaan en in elk geval een belangrijk groter aantal gronden in de wet moest worden opgenomen.¹³⁸

In brede kring bestond echter verzet tegen liberalisering van de echtscheidingswetgeving. Tegenover de gematigde hervormingsvoorstellen van de staatscommissie profileerde zich een conservatieve, vooral confessionele oppositie. Deze kon echter bouwen op het gedachtengoed, dat bij minder behoudende krachten aanwezig was. De vooruitstrevende geneeskundige D. Lubach bijvoorbeeld meende, dat de vraag, of voor de mens het huwelijk een voor het gehele leven geldende verbintenis moest zijn, niet anders dan bevestigend kon worden beantwoord. De reden daarvan lag in het feit, dat het kind tot de puberteit de zorg van de beide ouders moeilijk kon missen. Omdat uit het huwelijk van de ouders meer kinderen geboren werden die aanspraak op zorg konden maken was 'het gevolg, dat de natuur in verreweg de meeste gevallen eerst dan verlof geeft tot de ontbinding van het huwelijk, wanneer beide echtgenoten niet meer tot voortplanting geschikt zijn, althans de vrouw niet meer, en het eene met de natuur geenszins overeenkomstige handelwijze zou zijn, indien de man nu nog een nieuw huwelijk met eene jongere vrouw aanging, jegens wie en jegens wier kinderen hij allerwaarschijnlijkst zijne verplichting niet ten einde toe zou kunnen vervullen'. Dat het voor het leven gesloten hu-

welijk in de natuur van de mens lag, vloeide voort uit de band, die de langdurige samenleving en behartiging van gemeenschappelijke belangen tussen de ouders hadden geknoopt en uit de blijvende behoefte die de ouders aan elkaars hulp bezaten, een behoefte die met de jaren en de gebreken van de ouderdom toenam. Er konden echter omstandigheden zijn die de verbreking van het huwelijk nuttig en wenselijk maakten, maar aan deze billijke uitzonderingen op de regel was door de wetgever volgens Lubach voldaan. Hij achtte het bijgevolg juist dat de wetgever, door afdoende bewijzen te eisen voor de gronden voor echtscheiding, door de vele formaliteiten en door het verbod op hertrouw met elkaar van gescheiden personen ervoor gezorgd had, dat de eis tot echtscheiding niet te lichtvaardig werd ingesteld. Wel was Lubach voorstander van uitbreiding van de gronden voor huwelijksontbinding. Het aanwezig zijn bij een van de echtgenoten van een of ander lichamelijk gebrek dat de samenleving voor de ander ondraaglijk maakte, 'men noemt daaronder bij voorkeur: stinkende neuszweer, stinkend voetzweet, ander stinkend zweet, en stinkende adem; zelfs worden misvormingen, groote breuken, fluor albus, ja hardhoorigheid (!! door sommige billijke redenen genoemd', vond Lubach, wanneer deze gebreken reeds voor het huwelijk bekend waren of in het huwelijk waren ontstaan, geen grond voor scheiding. Wanneer deze gebreken of ongeneeslijke besmettelijke ziekten verzwegen waren, leverden zij echter voldoende grond voor echtscheiding op, namelijk op grond van zware mishandelingen en grove beledigingen. De volstreckte onmogelijkheid 'te bezwangeren of bezwangerd te worden' achtte Lubach eveneens een grond voor huwelijksontbinding. 'Het eerste oogmerk, dat de natuur met het huwelijk bedoelt, (...) de verwekking van kroost tot instandhouding der soort' was dan immers niet mogelijk.¹³⁹

Uitingen van verzet tegen liberalisering van de wetgeving waren rond 1879-80 te horen bij de parlementaire debatten over het nieuwe Wetboek van Strafrecht, waarin afschaffing van de strafbaarheid van overspel werd voorgesteld. Leden van de Kamer wilden overspel van de gehuwde man strafbaar stellen. Schending van de huwelijksrouw zou immers de grondslagen van staat en maatschappij ondermijnen, terwijl de staat tot taak had het huwelijk in ere te houden. Voorstanders van strafbaarstelling verzetten zich tegen de gedachte, dat echtscheiding aan de beledigde partij een voldoende middel tot herstel van de eer bood: 'echtscheiding moet bovendien niet door den wetgever worden bevorderd: straffeloosheid van overspel zal echter juist dat tot gevolg hebben'.¹⁴⁰

Verschillende juristen verzetten zich tegen de voorstellen die de commissie voor wijziging van de echtscheidingswetgeving had ingediend. G. Wttewaal betoonde zich een gematigd voorstander van wijziging van de echtscheidingswetgeving, wetgeving overigens waarover volgens hem de aanhangers van de vrije liefde niet mee mochten debatteren, omdat 'zonder huwelijk geene echtscheiding' mogelijk was.¹⁴¹ Als een belangrijk bezwaar tegen de voorstellen van de commissie bracht hij naar voren,

dat deze, door de mogelijkheid te bieden een jaar na scheiding van tafel en bed, zonder opgave van een bepaalde oorzaak, een huwelijk te laten ontbinden, in werkelijkheid echtscheiding bij onderling goedvinden in de wet introduceerde. Een gevolg daarvan zou onder meer zijn een toename van het aantal onberaden huwelijken: 'Velen laten zich toch door den hartstocht van één dag niet meeslepen, omdat het vooruitzicht van eene verbintenis voor het leven ontvullend werkt'. Onberaden echtscheidingen zouden daardoor toenemen: 'Het huwelijksgeluk wordt toch dikwerf slechts tijdelijk gestoord door luimen, grillen en hartstochten van korten duur'. Het aantal kinderen van gescheiden ouders zou sterk toenemen en voor hun opvoeding zouden deze kinderen in een ongunstige positie komen te verkeren, met name bij de mindere standen, waar de onderhoudskosten veelal op de schouders van de moeders terecht kwamen.¹⁴² Wittewaal was wel voorstander van opneming in de wet van ongeneeslijke krankzinnigheid als grond voor echtscheiding: 'Vooraf voor de mindere standen is het voortbestaan van het huwelijk uiterst hard en daardoor erlokkend tot onzedelijke toestanden. De man is daardoor in den volsten zin de kostwinner; de vrouw bij uitsluiting van ieder ander de huishoudster en verzorgster der kinderen'.¹⁴³ Hij signaleerde dat binnen Nederland verschillende opvattingen met betrekking tot de aanvaardbaarheid van echtscheiding bestonden en nam daarom aan, dat 'vermoedelijk (...) de wet anders toegepast (zoude) worden aan deze, als aan gene zijde van den Moerdijk (...)'.¹⁴⁴

Van Munnekrede legde eveneens een rechtstreeks verband tussen een vergroting van de mogelijkheid tot ontbinding van het huwelijk over te gaan en het voorkomen van ondoordachte huwelijken: '(...) hoe meer men er toe komt om wegens minder zware feiten scheiding toe te laten, des te loszinniger zullen niet alleen huwelijken worden aangegaan, maar des te eerder zal men komen al is het dan op indirecte wijze tot ontbinding par consentement mutuel'.¹⁴⁵ Dezelfde vrees werd geuit door Van den Bergh, aanhanger van de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie (NVP). Tegenover de aandrang op vrijheid van echtscheiding en de wettiging van lossere samenlevingen achtte hij het nodig, 'niet slechts het leven in het huwelijk, maar ook het aangaan daarvan aan veel zwaarder zedelijke eischen' te toetsen en minder lichtvaardig te doen geschieden.¹⁴⁶ De rooms-katholieke jurist en volksvertegenwoordiger J.W. van den Biesen toonde zich een fervent tegenstander van liberalisering van de echtscheidingswetgeving. 'God zij dank', zo merkte hij op, 'dat hier te lande de echtscheidingen nog niet talrijk zijn. Het is het beste bewijs voor de goede zeden des volks en dat velen zich voor hunne medeburgers schamen om echtscheiding uit te lokken. Maar toch, hoe meer het ongeloof zich verspreidt, te meer zal de echtscheiding de overhand nemen, de echtscheiding die de vrouw verlaagt, de kinderen ongelukkig maakt, eene premie stelt op overspel, en voedsel geeft aan de meest lage hartstochten en begeerten (...). Overbodig zal 't nu wel haast genoemd worden te zeggen,

dat ik de echtscheiding als eene der grootste rampen beschouw, die de mensheid kunnen treffen, en dat mijne vurige wensch deze is, dat de wetgever spoedig dien kanker uit onze wetgeving moge wegsnijden, opdat het Christelijk onverbreekbaar huwelijk bij ons volk in eere blijve'.¹⁴⁷ Van den Biesen signaleerde met tevredenheid dat de oppositie tegen de echtscheiding al meer en meer begon toe te nemen.¹⁴⁸ In de Eerste Kamer moest hij echter twintig jaar later, bij de behandeling van de wetsontwerpen ter bestrijding der zedeloosheid opmerken, dat 'ook de echtscheiding (...) hier te lande schrikbarend toe(neemt). Tegenwoordig schijnt het gemakkelijkst middel te wezen om echtscheiding te provoceeren, voorgewend of werkelijk adulterium. Men schaamt er zich niet meer voor, als gold het de meest eenvoudige zaak ter wereld'.¹⁴⁹

Het is begrijpelijk dat hij fel tegen de voorstellen van de staatscommissie was om de echtscheidingsgronden te verruimen en de echtscheidingsprocedures te vereenvoudigen. 'De Commissie komt hier bijna tot de leer van Van Houten. Scheiden bij onderling goedvinden zonder eenige beperking (...). Nog een stap en de aanhangers der vrije liefde hebben 't pleit gewonnen. Wat onbezonnen huwelijken zullen door dit alles bevorderd worden, want als het eens tegenvalt, welnu dan maar van elkaâr af'.¹⁵⁰ Slechts een echtscheidingsgrond, te weten overspel in de volle zin van het woord, diende in de wet te worden opgenomen.¹⁵¹

De staatscommissie had voorgesteld over te gaan tot het schrappen van artikel 89 van het BW, dat inhield dat een persoon die bij rechterlijk vonnis van overspel was overtuigd niet met de medeplichtige aan dat overspel in het huwelijk mocht treden. Dat voorstel was gebaseerd op de overweging, dat dit verbod 'machteloos (is) om overspel te voorkomen en als strafbepaling ongepast: terwijl het voor altoos belet eene onwettige betrekking door eene wettige te vervangen en zulks ten nadeele der kinderen, ook zelfs van die welke geen vrucht zijn van het overspel'.¹⁵² Algehele schrapping van dat verbod achtte Van den Biesen echter ongepast. Het verbod op hertrouw van eerder gescheidenen met elkaar werd eveneens door de commissie ongewenst geacht: 'Dat zij, wier huwelijk door echtscheiding ontbonden is, later op nieuw door een huwelijk verbonden wenschen te worden, zal zeker hoogst zelden voorkomen; maar mocht het geval zich voordoen, dan is het voor hen, voor de vroeger geboren kinderen en voor die welke misschien nog uit hunne feitelijk hervatte vereeniging zullen voortspuiten, meer wenschelijk, dat zij voortaan gehuwd, dan dat zij ongehuwd samenleven'.¹⁵³ Dit voorstel van de commissie kwam Van den Biesen als redelijk voor.¹⁵⁴ Dat gold niet voor de voorgestelde opheffing van artikel 88 van het BW, dat, behoudens dispensatie door de koning, huwelijken tussen schoonbroer en schoonzuster verbood. Met name bij echtscheidingen kwam het vaak voor, dat deze dispensatie niet werd verleend in verband met 'gebleken onbehoorlijke verhouding tusschen adresanten gedurende het vroegere huwelijk van een van beide'.¹⁵⁵

Niettegenstaande alle pleidooien voor herziening van de echtscheidingswetgeving bleef invoering van het nieuwe ontwerp BW uit. Aanvankelijk werd gesteld dat met invoering gewacht moest worden, totdat de andere delen van het BW waren herzien, terwijl de minister later gebrek aan tijd als verklaring voor het uitstel van een partiële herziening aanvoerde. Gesuggereerd werd, onder meer door het kamerlid De Kanter, dat politieke redenen, de minister had zijn post grotendeels te danken aan de katholieke kamerfractie, achter deze beslissing zaten.¹⁵⁶ Uitingen van oppositie tegen de liberalisering van de bestaande wet namen in aantal toe en pleidooien, met name van christelijke politici, juristen en organisaties, voor inperking van de bestaande mogelijkheden tot echtscheiding en van de gegroeide praktijk van de grote leugen, werden steeds sterker. Inmiddels was de politieke constellatie zodanig veranderd, dat voor wetswijziging geen ruimte meer was.

Volgens Röling werd de periode rond 1900 gekenmerkt door een toenevende onvrede met het dominante vooruitgangsoptimisme op levensbeschouwelijk vlak en met het als zelfgenoegzaam gekarakteriseerde liberalisme op politiek gebied. Op levensbeschouwelijk gebied was enerzijds sprake van versnelde secularisering, waardoor een religieus vacuüm ontstond dat door velen als beangstigend werd ervaren, anderzijds zag men een terugkeer naar oudere zekerheden, zoals in de succesvolle organisatie van de orthodox-protestantse groepen en de eerste aanzetten tot de verzuijing. De opkomst van het socialisme en de confessionele partijen was een symptoom van de politieke reactie tegen het liberalisme. Röling wijst erop, dat bij deze omslag onder meer een rol heeft gespeeld het uiteenvallen van het blok van liberaal georiënteerde burgers die vanaf het midden van de 19e eeuw de dienst uitmaakten. Bij het uiteenvallen van de liberalen speelde de sociale kwestie een grote rol. Door de onenigheid over de vraag hoe die opgelost moest worden ontstond een machtsvacuüm, waarin de confessionelen hun kans kregen. Door de sociale kwestie kwamen wantoestanden aan het licht, waar de liberalen slecht raad mee wisten en de terughoudendheid van de liberalen op moreel gebied verhinderde de ontwikkeling van een slagvaardige politiek op sexueel terrein. Zij waren niet bestand tegen de kritiek die van de zich politiek emanciperende en moreel profilerende groepen als feministen, socialisten, katholieken en gereformeerden kwam, kritiek die erop neerkwam, dat de liberalen de ontucht wettigden en onzedelijkheid toelieten of bevorderden.¹⁵⁷

De kiesrechtuitbreidingen lieten een massa politiek ongeletterden meebeslissen, waardoor de schijn van de ouderwetse beproefde moraal onmisbaar werd voor politiek succes. In zaken, de sexualiteit betreffende, werd daardoor de klok teruggezet. Voor een deel was dit echter maar schijn. Immers, zo stelde Röling, vanwege het feit dat de confessionelen zich tot in het begin van de eeuw niet in het debat over de sexualiteit lieten betrekken, was de foutieve indruk gewekt, dat veel mensen een betrekkelijk tolerante houding opbrachten ten aanzien van een vrijere sexuele moraal.

Toen de meerderheid door de kiesrechtuitbreiding aan het woord kwam, bleek die vrije moraal slechts door een kleine groep te zijn gedragen.¹⁵⁸

Het vorm krijgen van de verzuiling deed de betekenis van de gezinsmoraal duidelijk toenemen. Trouw aan de als christelijk of katholiek gepresenteerde moraal en de grote betekenis van een christelijk gezinsleven voor de identificatie van de leden met hun zuil waren hiervoor van belang. De gezinsmoraal was een bindmiddel voor de individuele leden en een essentieel punt van overeenkomst in de programma's van bijna alle organisaties die tot de zuil behoorden. Voor de echtscheiding betekende dit, dat de katholieke en protestantse opvattingen, de laatste in verschillende variëteiten, de toon van de discussie weer bepaalden.

De katholieke standpunten weken in Nederland niet af van de officiële kerkelijke leer. Een vroege Nederlandse formulering van dat standpunt is te vinden in het door Van Campen (1866) geschreven handboek voor gehuwden. Volgens deze auteur nam het aantal gevallen van echtscheiding ieder jaar toe waardoor het familieleven meer en meer in ontbinding raakte. 'Dat de staat zelf den nadeeligen invloed daarvan gevoelt is duidelijk voor een ieder, en misschien zal de wetgever al spoedig gedwongen zijn in het belang van den staat het kwaad te keeren, dat hij zelf in het leven riep'.¹⁵⁹ Katholieken die zo dwaas waren te scheiden, mochten in elk geval nooit een ander huwelijk aangaan.¹⁶⁰ Scheiding van tafel en bed achtte Van Campen in bijzondere gevallen geoorloofd. De enige prijzenswaardige reden daarvoor deed zich voor 'wanneer beide echtgenooten hunne overige levensdagen in een klooster willen doorbrengen'.¹⁶¹ Andere acceptabele redenen voor scheiding van tafel en bed betroffen overspel, afval van het ware geloof en situaties waarin het lichamelijk heil in hoge mate bedreigd werd. Met name voor vrouwen was echtscheiding nadelig: 'zij toch alléén kan schade hebben bij de mogelijkheid der echtscheiding (...). Ook zij, wel is waar, heeft het regt om echtscheiding te vragen, maar bijna nooit maakt de vrouw van dat regt gebruik; zij heeft meer geduld dan de man om eene betere toekomst af te wachten, en bovendien, hare natuurlijke schroomvalligheid, en vooral hare moederlijke liefde voor de kinderen, zal haar altijd van dien uitersten stap terughouden, zoodat het voorregt der echtscheiding alleen voor den man bestaat (...)'. Echtscheiding had vooral voor de kinderen vreselijke gevolgen: 'zij zullen vroegtijdig één van hunne ouders leeren verachten, zij zullen een anderen vader of eene andere moeder krijgen, die hen niet kan beminnen, en zoo zullen zij vooral de rampzalige gevolgen der echtscheiding dragen'. Alleen al het weten dat echtscheiding mogelijk was droeg ertoe bij de huiselijke vrede tussen echtgenoten te verstoren. 'Weet men dat de huwelijksband onverbreekbaar is, dan leert men elkander met zijne fouten en gebreken verdragen, (...) wat de liefde niet vermag, zal soms de noodzakelijkheid uitwerken'.¹⁶²

De standpunten van de protestanten kwamen voor een deel overeen met die van de katholieken, omdat zij eveneens ervan uitgingen dat het

huwelijk, eenmaal aangegaan, naar Goddelijk bestel verheven was boven de willekeur van partijen en dus niet door de mens mocht worden verbroken. Over de in concreto toegestane gronden voor echtscheiding bestond echter noch met de katholieken, noch onderling overeenstemming. Zelfs over kwaadwillige verlating als grond voor echtscheiding bestond in de gereformeerde kerken in de jaren dertig van deze eeuw nog geen eenstemmigheid.¹⁶³ Van Andel merkte op, dat vergemakkelijking van echtscheiding eveneens van vrijzinnig-protestantse zijde ongewenst werd geacht. Een citaat uit *De Avondpost*, een krant die deze richting vertegenwoordigde, voerde hij als bewijs daarvoor aan: 'Het groeiend euvel der echtscheidingen, vaak zonder dat er een wettige reden voor is, is een ontzaglijk kwaad. Het huwelijk is maar niet iets, waar men 'af' kan als men er trek in heeft; het is inderdaad een verbintenis voor het leven. Loopt het mis, valt het tegen, dan zal men dit kruis hebben te dragen'.¹⁶⁴

Politici en juristen waren in meerderheid aanhangers van de katholieke en protestantse opvattingen, die erop neerkwamen dat men de bestaande rechtspraktijk te ver vond gaan. Anema, een streng gereformeerd jurist, meende zelfs dat de bestaande wet al te ver ging. Een ontbindbaar huwelijk maakte namelijk het primaire doel van het huwelijk: het krijgen en opvoeden van kinderen, onmogelijk, omdat het de mogelijkheid vernietigde het 'kroost harmonisch en naar eisch op te voeden'. Zelfs wanneer de kinderen reeds volwassen waren was echtscheiding ongewenst, omdat daardoor de vermogenstoestand verstoord werd en de financiële verzorging van de kinderen bemoeilijkt. 'Zoodanige volwassen kinderen gaan zich dan verheffen tot rechters over de geschillen tusschen hun ouders en krijgen onderling verschil door de partijkeuze te dezer zake. Is er geen kroost, dan loopt men bij ontbindbaar huwelijk gevaar, dat men het krijgen der kinderen zal pogen te vermijden, om gemakkelijker te kunnen scheiden'. Wanneer het huwelijk ontbonden kon worden, was het risico niet uitgesloten, dat men 'minder zorgvuldig (zal) zijn in de keuze der partij, en zoo aanleiding geven tot ongelukkige verbintenissen. Men zal geen geduld hebben, elkanders gebreken te verdragen. De positie der vrouwen zal worden verzwakt, en zij zal minder gevolg geven aan haar natuurlijke neiging, haren man volle liefde te schenken'. De functie van het huwelijk als 'hulpmiddel tegen zinnelijke begeerlijkheid' werd door de ontbindbaarheid verzwakt, want het 'zal de booze begeerlijkheid in de hand werken'.¹⁶⁵

Op een congres van de katholieke Vereeniging van den H. Vincentius van Paulo in 1901 werd de toename van de praktijk van de grote leugen sterk veroordeeld en toegeschreven aan 'dezelfde geheime macht, die de hand had in de omwentelingen van 1789, 1830, 1848 en de commune in 1870, welke thans geleidelijk door een onderwijs boven geloofsverdeeldheid, het volk tracht te ontkerstenen'. In naam verbood de wet wel ontbinding van het huwelijk bij onderlinge toestemming van de partijen en bestond er een strafbedreiging tegen overspel, maar de praktijk leerde dat

‘na meer of minder hoffelijke afspraak (...) de vrouw – buiten iederen schijn of schaduw van waarheid, haren man – let wel, Mijne Heeren hierin bestaat de moderne hoffelijkheid, dat ten deze ‘de eer’ gelaten wordt aan het ‘zwakkere’ geslacht – het misdrijf van overspel ten laste (legt) en is wel zoo goed tegelijkertijd bij een onderhandsch geschrift te verklaren dat hiervan absoluut niets waar is (...) de rechterlijke colleges, bekend met het comediespel, meenen aan den tijdgeest tegemoet te komen en een zeer humanitair werk te verrichten, door hierbij de hand te reiken. Binnen enkele maanden koppelen zich partijen door een even vluchtige verbintenis’.¹⁶⁶

W.H. De Savornin Lohman, vice-president van de Hoge Raad, betwistte, dat de ‘rechtsovertuiging zich ten opzichte van het onontbindbaar huwelijk gewijzigd heeft’. Hij meende dat de vrouw, veel meer dan de man direct belang heeft bij de instandhouding van haar huwelijk. ‘Wie ziet niet dat in het algemeen een gescheiden vrouw minder kansen heeft op een nieuw huwelijk dan een man, vooral wanneer zij eenige malen moeder is geweest?’.¹⁶⁷ De strikte beperkingen aan de echtscheiding opgelegd boden een tweeledige bescherming: zij maakten de mensen voorzichtig bij het ‘wagen van den stap, omdat men weet dat men later niet meer terug kan’ en zij maakten voorzichtig gedurende het huwelijk, ‘zoodat wij niet alleen onzen wandel kuisch houden, doch ook vermijden wat ons in gevaar zou brengen de eenmaal gegeven belofte van trouw te schenden (...)’. Laat de echtscheiding naar willekeur toe, en gij bevordert lichtzinnige huwelijken, die men immers kan afbreken wanneer het samenzijn niet meer bevalt (...)’.¹⁶⁸

Dat de katholieke en protestantse opvattingen duidelijker hoorbaar werden betekende echter niet, dat het tot een verscherping van de bestaande wetten kwam. Het leidde wel tot een stopzetting van de pogingen tot liberalisering van de wet te komen. De situatie had te maken met de dubbelzinnige positie waarin vooral de protestantse kerken verkeerden. Enerzijds moesten zij de bestaande wet die echtscheiding toestond wel toelateren, omdat deze op goede theologische gronden berustte en daarom moeilijk kon worden ingetrokken, anderzijds werd echtscheiding door de kerken als iets verderfelijks beschouwd en was de publieke opinie er sterk op tegen. Alle voorwaarden voor handhaving van de bestaande morele standaarden waren dus aanwezig en meer viel er niet te doen. Deze tweezijdige positie valt te illustreren aan de hand van de uitspraken van de generale synode van de gereformeerde kerken in 1923. Deze stelde dat de overheid gerechtigd was, ten einde erger kwaad te voorkomen of de zwakke te beschermen, echtscheiding toe te laten in gevallen, waarin de kerk dat naar goddelijk recht ongeoorloofd achtte. De overheid mocht echter niet in de hand werken, dat door haar wetgeving de christelijke grondslagen van het huwelijk werden ondermijnd door echtscheidingen op wederzijds verzoek toe te staan. Degene die op deze wetgeving een

beroep deed bleef naar goddelijk recht schuldig aan echtbreuk, wanneer een beroep werd gedaan op andere gronden dan de Schrift veroorloofde. De Kerk diende het echtscheidingsrecht der overheid echter wel te eerbiedigen.¹⁶⁹ De tegenstanders van de echtscheiding zaten daardoor gevangen in de contradictie tussen theologie en moraal. Zodra uitzonderingen werden toegestaan op de regel dat echtscheiding niet geoorloofd was, werd overeenstemming bijna onmogelijk, omdat de verschillende kerken zulke uiteenlopende opvattingen hadden over de omstandigheden waarin echtscheiding was toegestaan. De zwakheid van de georganiseerde oppositie tegen de echtscheiding vormde geen juiste weerspiegeling van de kracht van de publieke opinie, maar eerder van de verdeeldheid van de oppositie. De situatie op dit punt had verwantschap met die welke door O'Neill voor de Verenigde Staten is geschetst.¹⁷⁰

De zorg waarmee vrijdenkers het confessionele streven tot handhaving van de christelijke moraal tegemoet zagen leek terecht, doch volgens Röling viel het in de praktijk, vergeleken met het verbale geweld, met de bedreiging van de vrijheid wel mee. Na 1911 werden geen pogingen meer gedaan te verbieden, hoewel de toon agressiever was geworden. De streng veroordelende houding bleek in toenemende mate loze ideologie.¹⁷¹ Wel werden in de wetsontwerpen Nelissen (1910) en Regout (1911) nog voorschriften voor de rechter opgenomen, voor het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, ter voorkoming van echtscheiding met onderlinge toestemming, maar beide ontwerpen waren niet succesvol.¹⁷² Van uitbreiding van de echtscheidingsgronden was bij beide wetsontwerpen geen sprake meer; wel werd voorgesteld de vijfjarige termijn tussen echtscheiding en scheiding van tafel en bed te verkorten tot drie jaar, een termijn die in het Ontwerp van 1886 nog op een jaar was voorgesteld!¹⁷³ Pas bij wet van 18 februari 1922 ontstond de mogelijkheid dat personen, wier huwelijk door echtscheiding was ontbonden, nog een keer met elkaar konden hertrouwen. Dat was het enige resultaat van de discussie. Noch volledige liberalisering, noch een verbod op echtscheiding was haalbaar, tot het begin van de jaren zeventig van de 20e eeuw.

De ontwikkeling van de opvattingen met betrekking tot de echtscheiding liep in Nederland voor een belangrijk deel parallel met die in andere Europese landen. De pogingen van liberalen, socialisten, eugenetici en stromingen binnen het feminisme om te komen tot een uitbreiding van de mogelijkheden tot echtscheiding, pogingen die met name in de laatste drie decennia van de 19e eeuw werden ondernomen, liepen overal stuk op de, door de georganiseerde religie geleide, strijd tegen de echtscheiding.¹⁷⁴ Hier zowel als elders betekende dit een verandering, omdat de kerken over het algemeen tot dat moment geen belangrijke rol in het echtscheidingsdebat hadden gespeeld. Vooral de Rooms-katholieke Kerk intensiverde de oppositie in de tweede helft van de 19e eeuw. Zowel de encycliek *Syllabus Errorum* (1864) als *Arcanum* (1880) hielden een nieuwe veroordeling van echtscheiding in. Hoewel de kerken verschilden in

hun opvattingen met betrekking tot echtscheiding, hadden ze toch voldoende gemeen om hen in staat te stellen te ageren tegen de liberalisering van de echtscheidingswetgeving. De kerken wilden niet alleen echtscheidingswetten die in overeenstemming waren met hun eigen leer, ze waren er van overtuigd dat een meer liberale echtscheidingswetgeving sociale desintegratie tot gevolg zou hebben. Steeds zag men in de strijd tegen de liberalisering van de echtscheidingswetgeving de opvatting terugkomen, dat een meer tolerante wetgeving tot een stijging van de aantallen echtscheidingen zou leiden. Hertrouw van gescheidenen moest bemoeilijkt blijven worden, want anders zou echtscheiding voor de schuldige lonend zijn. De verklaring voor de stijgende aantallen echtscheidingen zocht men in het feit, dat steeds meer getrouwde mannen en vrouwen zich immoreel gedroegen en hun onschuldige partners te snel een beroep op de rechter deden. De politiek was echter medeschuldig, omdat echtscheiding te gemakkelijk was gemaakt. De groei van het aantal echtscheidingen kon worden gestopt door een herleving van de traditionele christelijke moraal en door echtscheiding moeilijker te maken. Dat de kerken in Nederland met hun oppositie tegen liberalisering succes hebben gehad staat buiten kijf. Voor een groot deel van de Nederlandse bevolking bleef, zeker tot aan de Tweede Wereldoorlog, echtscheiding een uiterst kwalijke zaak. Nog in 1947 was 47% van de bevolking van mening dat echtscheiding moeilijker gemaakt diende te worden, terwijl daarenboven 26% van een versoepeling van de wet niets wilde weten.¹⁷⁵

X.4. ECHTSCHIEDING: RESULTATEN VAN BUITENLANDS EN NEDERLANDS ONDERZOEK

Opvattingen en gedrag sluiten zelden naadloos op elkaar aan. De boven gegeven schets van de opvattingen, die in Nederland in de 19e en 20e eeuw met betrekking tot echtscheiding bestonden, geeft daarom nog geen inzicht in de mate waarin echtscheiding feitelijk als oplossing werd gehanteerd voor in het huwelijk ondervonden problemen, in de verschillen in echtscheiding tussen de onderscheiden bevolkingsgroepen en in de veranderingen in de frequentie waarmee echtscheiding voorkwam.

In deze paragraaf worden de resultaten besproken van enkele studies die verricht zijn naar echtscheiding in Frankrijk, de Verenigde Staten en België. Tenslotte vatten we de resultaten van enkele eerdere Nederlandse studies samen. We concentreren ons daarbij op de 19e eeuw.

Met name door Franse historici is uitvoerig aandacht besteed aan de ontwikkeling van de echtscheiding in de 19e eeuw. Te noemen vallen onder meer de studies van Dessertine, Dombrowski-Keerle en Phillips.

Een uitgebreide beschouwing is door Dessertine gewijd aan de kenmerken van de gescheidenen in Lyon in de periode 1792-1816. Gedurende

een deel van deze periode, 1803-16, was de Code Napoléon van toepassing. Dessertine wijst erop, dat met name onder ambachtslieden (pruikenmakers, logementhouders), grote kooplieden en handelaren, artiesten en kunstenaars en overheidsdienaren buitengewoon veel echtscheidingen voorkwamen. Het betrof vooral personen die voortdurend van huis waren, tamelijk intieme relaties met klanten onderhielden en door het werk in een op verstrooiing en amusement gerichte sfeer vaak met sexuele prikkels werden geconfronteerd. Weinig echtscheiding kwam voor in de ambachtelijke gezinsbedrijven, waar het economisch lot van beide partners van het ongestoord functioneren van het gezin afhankelijk was. De echtgenoten die hetzelfde beroep uitoefenden leefden een van de buitenwereld afgesloten leven in een huis dat woon- en werkruimte tegelijk was en waren gebonden aan hetzelfde werk dat grote regelmaat eiste. Dat in de lagere klassen weinig scheidingen voorkwamen werd enerzijds toegeschreven aan de sterke druk die de economische en sociale situatie van de betrokkenen op het gezinsleven uitoefende, anderzijds aan de mogelijkheid, dat deze groepen het concubinaat prefereerden, omdat het huwelijk een te grote financiële investering vereiste. Men had weinig reden om een beroep te doen op de wet om het mislukken van het huwelijk vast te leggen. De proletariërs wantrouwden de rechterlijke autoriteiten wier taalgebruik voor hen niet helder was, hadden geen goederen te verdelen en leefden slechts van hun arbeidskracht. Men had niets te winnen bij een wettelijke verbreking van het huwelijk. Veelal woonden de familieleden verspreid, had men geen banden meer met het gebied van herkomst, was men voortdurend op stap en wist men te leven zonder een goed gedefinieerde burgerlijke staat. Ook onder de bourgeoisie (rentetrekkers en eigenaren) en de adel kwam echtscheiding weinig voor. Economische moeilijkheden stonden aan de basis van vele echtscheidingen. Faillissementen en schulden achtervolgden de betrokkenen, die niet in staat waren vrouw en kinderen te onderhouden en niets beter wisten te doen dan de moeilijkheden te ontvluchten.¹⁷⁶

Phillips bestudeerde eveneens de echtscheiding gedurende het tijdvak waarin de Code Civil van toepassing was. Zijn studie betrof Rouen. Een vergelijking van de kenmerken van de door echtscheiding ontbonden huwelijken met de niet ontbonden huwelijken bracht aan het licht, dat tweede huwelijken en huwelijken waarbij sprake was van grote leeftijdsverschillen tussen de partners geen grotere kans op echtscheiding liepen, doch dat de gescheidenen wel gemiddeld op jongere leeftijd waren gehuwd dan de niet-gescheidenen. Een belangrijk deel van de huwelijken (30%) bestond op het moment van ontbinding nog minder dan 5 jaar. Werkende vrouwen waren ondervertegenwoordigd onder de vrouwen die een verzoek tot echtscheiding indienden en onder de werkenden waren de vrouwen die handarbeid verrichtten licht ondervertegenwoordigd. Van de mannen die een verzoek tot echtscheiding indienden, dat was slechts het geval bij 29% van de om bepaalde redenen verkregen echtscheidingen,

was eenzelfde percentage werkzaam in een handarbeidersberoep of afkomstig uit de middenklasse als voor de totale groep huwelijken gold. Onder de huwelijken die op basis van wederzijdse instemming werden ontbonden was de middenklasse (mannen met een eigen inkomen, uit de handel en de vrije beroepen) oververtegenwoordigd, wellicht, zo stelt Phillips, als gevolg van het feit, dat zij er meer naar streefde schandalen te vermijden. Opmerkelijk was, dat 'the poorest, rootless sections of society were absent from the divorce records'.¹⁷⁷

In vergelijking met de stad Rouen werden op het omliggende platteland zeer lage aantallen echtscheidingen gevonden. De verklaring daarvoor lag volgens Phillips deels in de grotere religiositeit en familiesolidariteit op het platteland, deels in de verschillen in de status van de vrouw. In de agrarische samenleving verkeerden vrouwen in een veel afhankelijker positie ten opzichte van de echtgenoot dan in de stad, zodat zij daar minder genegen waren de autoriteit van de man te tarten door een echtscheidingsprocedure te starten. De mogelijkheden voor gescheiden vrouwen om huisvesting (pensions!) en werk (als huishoudelijke hulp of dagloonster) te vinden waren op het platteland veel geringer. De onderlinge afhankelijkheid van man en vrouw, die kenmerkend was voor de agrarische gezinsbedrijven, maakte het enerzijds moeilijker voor een gescheiden vrouw om werk te vinden, maar vergrootte anderzijds de kans dat haar echtgenoot zich tegen haar vertrek verzette, omdat dit vertrek direct negatieve consequenties had voor zijn eigen financiële situatie. De meeste vrouwen op het platteland die tot echtscheiding overgingen verlieten na de scheiding het gebied; bij de mannen was dat in veel geringere mate het geval. Over de hertrouw van de gescheidenen was slechts weinig informatie beschikbaar. Wel bleek dat vrouwen in grotere mate hertrouwden met reeds eerder gehuwde partners dan gescheiden mannen. Veelal was in de nieuwe relatie van grotere leeftijdsverschillen tussen de partners sprake dan in het eerdere huwelijk.¹⁷⁸

Dombrowski-Keerle richtte zich op een meer recente periode en ging de gevolgen voor huwelijk en echtscheiding na van de stedelijk-industriële ontwikkeling, die het Noorden van Frankrijk op het einde van de 19e eeuw doormaakte.

Een van de gevolgen van de opgetreden verslechtering van de woon-, werk-, en leefomstandigheden, een verslechtering die onder meer tot uiting kwam in overbevolkte woonruimten, lange werktijden en toename van vrouwenarbeid, was een toename van het alcoholgebruik. Overmatige alcoholconsumptie werd een essentieel onderdeel van de levenswijze van de 19e-eeuwse stedelijke arbeidersklasse. Uit de bestudeerde processtukken bleek, dat alcoholisme en de ermee gepaard gaande verkwisting, geweld van de man tegenover de vrouw en sexuele uitpattingen in vele gevallen als mede-oorzaak van huwelijksmoeilijkheden gesignaleerd werden. De uiterst lange werkdagen hadden als consequentie, dat de man altijd van huis was en geen enkele mogelijkheid had om met vrouw en

kinderen gevoelens van affectie te delen, 'ces soins réciproques, source et fruit en même temps du dévouement et du bonheur domestiques, éléments essentiels de la vie de famille; et dans ces tristes conditions il fuit les liens légitimes, se réfugie dans les plaisirs bas et grossiers'.¹⁷⁹ De vrouwenarbeid werd door tijdgenoten als een tweede belangrijke factor genoemd. De vrouwen die overdag door zware arbeid uitgeput waren geraakt hadden 's avonds weinig zin meer in huishoudelijke activiteiten. Daar kwam bij, dat de woonomstandigheden uiterst penibel waren. Mannen en vrouwen probeerden aan deze situatie te ontsnappen en zochten vertier buitenshuis maar mannen en kinderen vonden daardoor bij thuiskomst het huis leeg. De arbeidssituatie, in werkruimten werkten mannen en vrouwen bij elkaar, soms vanwege de warmte met weinig kleren aan, had evenzeer ongunstige effecten.

Opmerkelijk noemt Dombrowski-Keerle het, dat de groep van arbeiders die de gevolgen van de industrialisatie het sterkst ondervond en wier huwelijk dus het meest kwetsbaar was, gelet op haar relatieve omvang zeer lage echtscheidingscijfers had. Wellicht schrokken de arbeiders terug voor de rompslomp van de gerechtelijke procedures en gaven zij er de voorkeur aan hun huwelijk te beëindigen zonder zich om formaliteiten en wettelijke gevolgen te bekommeren. Zij konden dit gemakkelijker doen, omdat problemen met de verdeling van goederen zich bij hen zelden voordeden. Financiële overwegingen konden evengoed een obstakel vormen. Juridische hulp was slechts in beperkte mate beschikbaar en de mogelijkheid zoveel onderstand te krijgen, dat men in staat was als vrouw alleen een gezin te onderhouden, was minimaal. Dat dreef veel vrouwen die met de zorg voor kinderen waren belast ertoe, bij gebrek aan beter hun huwelijk maar in stand te houden. Gering was de echtscheidingsfrequentie onder de zelfstandigen in en buiten de landbouw. De gebondenheid aan het eigendom en aan het erfgoed dat ongeschonden bewaard diende te blijven speelde daarbij een rol. Voor de landbouwers kwam daar nog bij dat het gezin de produktie-eenheid vormde, waarvan de cohesie noodzakelijk was om economisch succes te garanderen. De religieuze binding van beide groepen speelde een andere rol.

Onder landarbeiders was echtscheiding iets gebruikelijker. De agrarische werkgelegenheid was zeer instabiel, wat het voor de landarbeider noodzakelijk maakte zich vaak te verplaatsen, veelal zonder zijn gezin, waarvan hij zich dientengevolge gemakkelijk losmaakte. Het waren de employés uit handel en industrie, de ambtenaren en beoefenaren van vrije beroepen bij wie echtscheiding relatief het meest voorkwam. Voor deze groepen acht Dombrowski-Keerle economische verklaringen niet afdoende. De oorzaak van de afwijkende situatie dient gezocht te worden in de ideologische ontwikkeling en met name in de nieuwe opvattingen met betrekking tot het recht van individuen op persoonlijke ontplooiing en geluk, die zich op het einde van de 19e eeuw in Frankrijk verbreidden. De Kerk maakte zich tot de verdediger van de traditionele waarden van gezin,

godsdienst en bezit, Republikeinen en radicalen verdedigden een individualistische mentaliteit. De nieuwe waarden, die eerder op echtscheiding konden uitloppen, werden door de handelaren en beoefenaren van vrije beroepen het eerst geaccepteerd.¹⁸⁰

Winteins onderzoek betrof echtscheidingen in Brugge en Gent in de periode 1793-1895. In 1803 werd in België de Code Civil ingevoerd en we beperken ons in ons overzicht daarom tot de periode 1803 en later.

Aanvragers van echtscheiding waren voor 1815 in meerderheid vrouwen (53%), terwijl in bijna 28% van de gevallen man en vrouw samen het verzoek tot echtscheiding indienden. In de periodes 1815-74 en 1875-95 nam het percentage door vrouwen aangevraagde echtscheidingen af tot 38,8%, respectievelijk 40,5%, terwijl echtscheidingen op wederzijds verzoek 4,3%, in 1875-99 9,9% van alle echtscheidingen vormden. Van maar 1 op de 3 echtscheidingen was de grond bekend. Overspel werd in 28% van de gevallen als reden aangevoerd, geweld, vaak in combinatie met andere gronden, in 52%, terwijl in 32% van de gevallen van verlating sprake was. Bij bijna 17% van de echtscheidingen waarvan de reden bekend was, werd gevangenisstraf als reden opgevoerd. Overspel werd vooral door de mannelijke aanvragers genoemd, geweld met name door vrouwen. Verlating was voor ruim een derde deel van de vrouwen reden om huwelijksontbinding aan te vragen. Rekening dient te worden gehouden met het feit, dat de Code Civil het voor vrouwen moeilijker maakte echtscheiding op grond van overspel van de man te bekomen dan vice versa. Vrouwen concentreerden zich daarom op geweldpleging en beledigingen, hun door de man aangedaan.¹⁸¹

Vergeleken met de totale bevolking kwamen verhoudingsgewijs de meeste gevallen van echtscheiding voor onder de middenstand, terwijl eveneens onder de burgerij relatief veel echtscheidingen plaatsvonden. Wintein brengt dit onder meer in verband met het feit, dat de middenstand de ideologische basis vormde van de Franse Revolutie. Deze groep benutte de door de Revolutie teweeggebrachte verruiming van de echtscheidingsmogelijkheden ten volle. Voor de burgerij en de middenstand was het financieel gemakkelijker een echtscheidingsprocedure te starten en te voltooien. Maar de burgerij, die zeer gehecht was aan haar maatschappelijk imago, zal de smet die echtscheiding daarop wierp ten koste van alles hebben trachten te voorkomen. Daar kwam bij, dat het voor deze kapitaalkrachtige groep mogelijk was naast de echtgenote een maîtresse te onderhouden. Een zekere drempelvrees kan de laagste sociale groepen parten hebben gespeeld en de relatief lage percentages gescheidenen in deze groep verklaren.

In de sociale herkomst van de gescheidenen zijn in de loop van de 19e eeuw duidelijke verschuivingen opgetreden. Voor 1815 was een groot deel van de gescheidenen uit de burgerij (eigenaars, renteniers, fabrikanten, vrije beroepen, ambtenaren en hogere officieren) afkomstig, maar hun aandeel was tot het laatste kwart van de 19e eeuw sterk teruggelopen.

Uit de middenstand (meesters in ambachten, kleinhandelaars, onderofficieren, landbouwers) was in het begin van de 19e eeuw tweederde tot de helft van de gescheidenen afkomstig, maar in het laatste kwart van de eeuw nog slechts circa 30%. Het aandeel van de arbeidende klasse nam daarentegen toe van nauwelijks 10% van de gescheidenen tot 55%.¹⁸²

Meer dan de helft van de gescheidenen woonde op het moment dat de echtscheidingsakte bij de burgerlijke stand werd ingeschreven nog in de stad. Het was meestal de vrouw die de stad verliet en zij vertrok veelal niet naar omliggende plaatsen, maar naar een andere provincie of het buitenland. In slechts 5-10% van de gevallen was de woonplaats van de vrouw niet bekend, terwijl dat bij de mannen bij 10-14% van de gescheidenen het geval was.

Wintein verklaart de geringere echtscheidingsfrequentie op het platteland in vergelijking met de steden onder meer uit een grotere mate van sociale controle. Deze speelde niet alleen een rol bij de echtscheiding, doch waarschijnlijk ook reeds bij het aangaan van het huwelijk. Op het platteland werd daar langer over nagedacht dan in de stad. Sociale controle speelde echter eveneens een rol bij de grote mobiliteit die de gescheidenen kenmerkte. Door migratie konden gezinnen ontsnappen aan het oog van de naaste familie, maar tegelijk deed een hoge mate van mobiliteit de kansen van gehuwden op echtscheiding toenemen. Naarmate de 19e eeuw voortschreed, nam onder de gescheidenen het percentage mannen en vrouwen dat buiten de beide steden was gehuwd, toe. Deze lichte oververtegenwoordiging van de migranten onder de gescheidenen viel volgens Wintein te verklaren uit de economische nood situatie, die gezinnen dwong tot vertrek naar de stad en tegelijk aanleiding gaf tot de huwelijksmoeilijkheden die in echtscheiding resulteerden.¹⁸³

Huwelijksontbinding vond gemiddeld pas na bijna 13 jaar huwelijk plaats, doch in de loop van de 19e eeuw was een lichte daling van de huwelijksduur merkbaar. Niet-cerste huwelijken waren onder de echtscheidingen ondervertegenwoordigd, maar werden gemiddeld wel sneller ontbonden. Mannen en vrouwen die bij een echtscheiding waren betrokken waren veelal op jongere leeftijd gehuwd dan de bevolking als geheel. Wintein schrijft dit toe aan de oververtegenwoordiging onder de gescheidenen van de op jonge leeftijd huwende mannen en vrouwen uit burgerij en middenstand. Bij gebrek aan gegevens was Wintein weliswaar niet in staat aan te geven, in welke mate hertrouw onder de gescheidenen voorkwam; wel bleek dat in het algemeen snel na de huwelijksontbinding hertrouw werd.¹⁸⁴

Volgens Wintein was industrialisatie en in het bijzonder de daarmee verband houdende opkomst van loonarbeid, de voornaamste factor die de toename van de echtscheidingen teweegbracht. Loonarbeid verzekerde de partners van een min of meer vast inkomen, zodat de gescheiden partners zonder al te veel problemen financieel onafhankelijk van elkaar konden leven.¹⁸⁵

E.T. May analyseerde gegevens met betrekking tot 1.225 echtscheidingen die tussen 1880 en 1920 in Los Angeles en New Jersey plaatsvonden. Haar conclusie was, dat 'contrary to the commonly held view that divorce was concentrated among certain social classes, the data gathered (...) indicate that marital breakdown could happen to anyone'.¹⁸⁶ Centraal in haar analyse van het echtscheidingspatroon stond het Victoriaanse gezinsideaal, dat ontstond onder de in goede doen verkerende kooplieden, handelaren en professionals. Voor grote delen van de arbeidende klasse was dat ideaal volstrekt onbereikbaar, maar de middenklasse poogde deze groep met alle middelen te doordringen van het belang van de daarbij horende gedragslijnen. Het Victoriaanse gezinsideaal was gebaseerd op de cultus van het huisgezin, op respect voor het kind en op een sentimentele verering van de vrouw. Het was dit laatste kenmerk, dat vrouwen compensatie bood voor het verlies aan vrijheid, ten gevolge van de toename van taken in het huishouden en als moeder.¹⁸⁷

Vergeleken met de hier besproken buitenlandse studies is de Nederlandse oogst mager te noemen. Wel kwamen onlangs, naast de al wat oudere beschrijvende, statistische studies, de resultaten beschikbaar van een tweetal, nog niet gepubliceerde onderzoeken, gebaseerd op archivalia.

De statisticus Sandberg was zonder twijfel een van de eersten, die statistische gegevens met betrekking tot de hertrouw analyseerden. Uit door hem bewerkte gegevens met betrekking tot de hertrouw van gescheidenen in de periode 1850-62 bleek, dat gescheiden vrouwen in sterkere mate hertrouwden dan weduwen, terwijl bij de mannen de verhouding tussen de twee categorieën omgekeerd lag. De reden daarvoor lag volgens hem niet in het feit, dat bij veel gescheidenen een buitenechtelijke hartstocht het motief was om te scheiden. De oorzaak lag veeleer in de omstandigheid, dat de gescheiden vrouw in het algemeen minder kinderen ten haren laste had en in de regel jonger was dan de weduwe en daarom eerder ten huwelijk werd gevraagd.¹⁸⁸

Gulden verrichtte een voor die tijd (1939) geavanceerd statistisch onderzoek naar het verband tussen de conjuncturele ontwikkeling en echtscheiding. Haar hypothese was, dat de beslissing om te scheiden beïnvloed werd door de hoogte van de alimentatie en de kosten van de gerechtelijke procedure en de advocaten, kosten die naar gelang de economische situatie van de partijen gemakkelijker of moeilijker te dragen waren. Amsterdamse cijfers betreffende het aantal echtscheidingen per 10.000 gehuwde personen over de periode 1852-1932 vormden de basis voor de analyse.

Volgens Gulden betekende een hoge graanprijs in het weinig geïndustrialiseerde 19e-eeuwse Nederland welvaart voor de bezittende klasse en armoede voor de arbeidende klasse. Omdat de auteur ervan uitging, dat echtscheidingen in de vorige eeuw met name voorkwamen onder de bezittende klasse, concludeerde zij uit de negatieve relatie tussen tarweprijs en echtscheidingsfrequentie, dat echtscheidingen met name plaatsvonden

in perioden van depressie voor de niet-bezittende klassen. Gulden wijst ter verklaring onder meer op de met echtscheiding gemoeide hoge kosten, die door de betreffende sociale klasse in de depressieperiode gemakkelijker waren op te brengen. In de depressieperiode 1913-32 werd een positieve relatie tussen conjunctuur en echtscheiding gevonden, een gevolg van het feit dat in deze periode het aantal echtscheidingen zo sterk was toegenomen, dat deze niet langer beperkt waren tot een speciale klasse van de bevolking. De periode 1896-1913 kon in dit opzicht als een periode van overgang worden beschouwd tussen de periode waarin echtscheiding een verschijnsel was dat zich beperkte tot de welvarende delen van de bevolking, die bij voorkeur in perioden van achteruitgang scheidde en de latere periode, waarin echtscheiding zich had uitgebreid over grotere groepen, die bij voorkeur scheidde in een 'boom' periode.¹⁸⁹

Voor de perioden 1905-14, 1916-25 en 1929-32 werden voor Amsterdam gegevens gepubliceerd betreffende het aantal echtscheidende paren naar de leeftijd van man en vrouw op het moment van scheiding. De laagste cijfers werden gevonden bij echtparen, waarin man en vrouw tot dezelfde leeftijdsgroep behoorden en de hoogste bij groepen waarin een groot leeftijdsverschil bestond. Met name waar de vrouw beduidend ouder was dan de man waren de verschillen aanzienlijk. Uit een vergelijking van de leeftijdscombinaties van de gescheidenen met die van de gesloten huwelijken viel af te leiden, dat in de jaren 1931-32 relatief veel meer op jeugdige leeftijd (jonger dan 25, met name jonger dan 20) gehuwde personen onder de gescheidenen voorkwamen.¹⁹⁰ In 1929-32 kwamen onder paren zonder kinderen ruim tweemaal zoveel scheidingen voor als onder paren met kinderen. Verder bleek de echtscheidingsfrequentie af te nemen naarmate het aantal kinderen groter was. In vergelijking met gegevens uit de jaren 1896-1900 was het aandeel van huwelijken zonder kinderen in het totaal aantal echtscheidingen afgenomen. Deze ontwikkeling, die strijdig was met de verwachte gevolgen van de geboortendaling, was volgens Gargas te wijten aan het feit, dat meer dan vroeger het verlangen naar een kind werd onderdrukt en het huwelijk werd voortgezet zelfs als dat kinderloos was gebleven.¹⁹¹ Van den Brink zag de oorzaak in de relatieve toeneming van scheidingen van paren met kinderen. Kinderen vormden voor de ouders steeds minder een beletsel om tot scheiding over te gaan.¹⁹²

De echtscheidingscijfers van de 'zuiver' protestantse, katholieke en joodse huwelijken waren in 1926-30 duidelijk geringer dan die van huwelijken, waarin beide personen tot verschillende religies behoorden of geen kerkelijke gezindte hadden. De vraag was of dit een gevolg was van een meer of minder sterke invloed van godsdienstige overwegingen of kerkelijke voorschriften, danwel van het frequenter voorkomen van botsende godsdienstige overtuigingen. Veel factoren die met hoge echtscheidingscijfers samenhangen, zoals relatief vroeg gesloten huwelijken, grote leeftijdsverschillen tussen partners, geringe kindertallen, kwamen, zo merkte Van

TABEL 10.1. Het tijdsverloop in jaren tussen hertrouw en echtscheiding, Amsterdam, 1933 (in % van het totaal aantal hertrouwenden).

Tijdsverloop	Mannen	Vrouwen
< 1 jaar	36,0	20,6
1-2	13,2	23,8
2-3	14,6	13,2
3-5	15,9	19,0
5 jaar of meer	20,3	23,4

Bron: VAN DEN BRINK, 'Het huwen', 1936.

den Brink op, bij kerkelijk gemengde huwelijken namelijk in sterkere mate voor dan onder niet-gemengde huwelijken.¹⁹³ Voor 1929-30 waren eveneens gegevens bekend over de absolute aantallen gescheidenen, onderverdeeld naar beroep. Relatieve cijfers konden weliswaar niet bepaald worden, maar wel werd het opvallend genoemd, dat relatief veel directeuren van grote bedrijven, hogere ambtenaren en intellectuele beroepsbeoefenaars, kapiteins en stuurlieden (in vergelijking met andere zeelieden en schippers) onder de gescheidenen werden aangetroffen en, in vergelijking met de totale beroepsbevolking, weinig arbeiders. Betrekkelijk hoge aantallen echtscheidingen werden tevens aangetroffen onder marktkooplieden en venters, kunstenaars en reizigers.¹⁹⁴

Ten slotte presenteerde Van den Brink gegevens over de tijdsduur die bij de in 1933 hertrouwde gescheidenen was verstreken tussen hun echtscheiding en het nieuwe huwelijk. De betreffende gegevens zijn in tabel 10.1 vermeld.¹⁹⁵ Het grote verschil dat tussen mannen en vrouwen in het eerste jaar na de scheiding bestond hing samen met het voorschrift van artikel 91 van het BW, waarin was bepaald dat een vrouw geen nieuw huwelijk kon aangaan dan na verloop van 300 dagen na de ontbinding van het vorige. Na twee jaar waren de verschillen tussen de geslachten veel geringer. Bij de weduwen was het gemiddelde tijdsverloop tussen huwelijksontbinding en hertrouw over de gehele linie veel langer dan bij gescheiden vrouwen.

Opvallend was dat de gemiddelde leeftijd van de hertrouwende gescheidenen lager lag dan die van de echtscheidende personen in totaal. Dit betekende dat onder de gescheidenen de jongeren meer dan de ouderen tot een volgend huwelijk overgingen. De huwelijkscijfers van gescheiden vrouwen waren in de jaren 1889-91 tot en met 1930-31 overigens sterk gestegen. 'De in den loop der jaren gewijzigde houding tegenover de gescheiden vrouw en haar hertrouwen komt in deze cijfers tot uitdrukking', aldus Van den Brink.¹⁹⁶

De studie van Cronjé was grotendeels gebaseerd op globaal statistisch materiaal uit een groot aantal, vooral Europese landen. De nadruk lag echter op een sociologische verklaring van zowel verschillen in echtschei-

dingscijfers tussen stad en platteland, tussen leeftijdsgroepen, etc. en op de ontwikkeling van de echtscheidingscijfers in de tijd.¹⁹⁷

Van meer belang zijn de resultaten van het onderzoek van Stokvis, Van Baalen en Bos en IJzerraad, betrekking hebbend op door de auteurs zelf verzamelde gegevens uit burgerlijke stand, bevolkingsregisters en rechterlijke archieven.

Stokvis analyseerde de motieven in 42 echtscheidingszaken, die in de periode 1811-23 bij de Rechtbank van Eerste Aanleg in Den Haag aanhangig werden gemaakt. Wanneer mannen de eiser waren, was overspel de voornaamste reden; waren vrouwen de eisende partij dan bleek mishandeling, vaak in combinatie met overspel of drankzucht, de belangrijkste grond voor echtscheiding te zijn. Mannen die echtscheiding eisten konden merendeels tot de kleine burgerij en de arbeidende klasse gerekend worden. Getuige de echtscheidingsmotieven vormden genegenheid, betrouwbaarheid en gelijkwaardigheid voor vrouwen uit de lagere klasse de sleutels tot een goed huwelijk.¹⁹⁸

Uitgangspunt bij het onderzoek van Bos en IJzerraad vormden de gedurende een negental jaren in de periode 1813-92 bij de burgerlijke stand van de gemeente Amsterdam ingeschreven echtscheidingsvonnissen. In totaal ging het om 274 akten. Nagegaan werd onder meer de samenstelling naar beroep op het moment van echtscheiding. Omdat geen vergelijking kon worden gemaakt met de beroepsstructuur van de totale groep huwendes, waren deze gegevens echter slechts in beperkte mate bruikbaar. Wel wezen ze uit dat de meerderheid van de gescheiden mannen uit de arbeidende bevolking, met name uit de categorie werklieden, afkomstig was, terwijl van de gescheiden vrouwen ongeveer de helft geen beroep aangaf en niet onaanzienlijke percentages werkzaam waren als werkster of dienstbode. In het laatste kwart der 19e eeuw was een redelijk groot aantal gescheiden vrouwen naaister van beroep. De levensomstandigheden van de arbeidende bevolking waren volgens Bos en IJzerraad zodanig, dat deze een harmonieus gezinsleven in de weg stonden en bevorderlijk waren voor een hoge echtscheidingsfrequentie. Het lage welvaartspeil, de lange en intensieve werkdagen, de nauwbehuisdheid en het hoge drankmisbruik zullen vele huwelijken onder druk hebben gezet.¹⁹⁹

De hervormden vormden 50-60% van alle gescheidenen in Amsterdam, rooms-katholieken 15-25%. Beide percentages kwamen ongeveer overeen met de cijfers voor de Amsterdamse bevolking als geheel. Uit het feit dat kerkelijk gemengde huwelijken na 1853 8-35% van alle echtscheidingen vormden concludeerden de auteurs, dat verschillen in kerkelijke gezindte tussen echtgenoten het risico op het mislukken van een huwelijk niet direct verhoogden. Het aandeel van de buiten Amsterdam gehuwde paren die in Amsterdam een echtscheidingsvonnis lieten inschrijven nam na 1853 toe, maar steeg nooit boven de 40%. Van deze groep was het merendeel afkomstig uit de beide Hollanden.²⁰⁰

Personen die van echt waren gescheiden waren op jongere leeftijd gehuwd dan de totale groep Amsterdammers. Hoewel vergelijkingsmateriaal voor de totale groep gehuwden niet werd gepresenteerd, kan men volgens de auteurs niet stellen dat de leeftijdsverschillen tussen de partners groot waren. Het mediane verschil bedroeg in de tweede helft van de 19e eeuw 3-6 jaar. De gemiddelde leeftijd bij echtscheiding lag bij mannen tussen de 32,5 en de 42,3 jaar, bij vrouwen tussen 31,9 en 40,5 jaar. De verdeling naar burgerlijke staat van de huwelijken die op echtscheiding uitliepen week niet af van die van de totale groep huwende Amsterdammers. In de tweede helft van de 19e eeuw was 12 tot 20% van de door echtscheiding ontbonden huwelijken pas 1-4 jaar oud en 27 tot 36% 5-9 jaar oud. Huwelijken die meer dan 20 jaar bestonden vormden een minderheid, maar een in de loop van de tijd in omvang toenemende groep binnen het totaal aantal echtscheidingen.²⁰¹

Ongeveer de helft van de scheidende paren had afhankelijke kinderen (jonger dan 25 jaar). Kinderen vormden volgens de auteurs dus geen belemmering om te scheiden. Hier kon echter evenmin een vergelijking worden gemaakt met de verdeling van alle gehuwden naar kindertal. Van de gescheidenen met kinderen had de meerderheid een tot twee kinderen. Overspel bleek veruit de meest voorkomende echtscheidingsgrond te zijn (50-75%), op bescheiden afstand gevolgd door kwaadwillige verlating. Weinig werd gebruik gemaakt van scheiding na een 5 jaar durende scheiding van tafel en bed.²⁰²

Zowel voor als na 1883 werden in Amsterdam de meeste echtscheidingsvorderingen bij verstek van de gedaagde toegewezen. De procesgang werd volgens Bos en IJzerraad daarom niet beïnvloed door het arrest van 1883, dat de praktijk van de 'grote leugen' tot een normale zaak maakte. Wel werden na dat jaar steeds meer uitspraken bij referte gedaan, dat wil zeggen, dat in vonnissen de vordering werd toegewezen, zijnde niet of onvoldoende weersproken. Veelal betekende dit, dat de gedaagde om 'moverende redenen' de vordering niet wenste tegen te spreken en zich neerlegde bij het oordeel van de rechter. Opvallend was dat in 25% van de, bij verstek van de gedaagde, na 1883 gevoerde processen door de rechter aanvullend bewijs werd geëist. Hij vermoedde in deze gevallen, dat de eis tot echtscheiding onrechtmatig of ongegrond was. In ongeveer 50-70% van de gevallen was de vrouw de eiser. Rekening houdend daarmee en gelet op het schuldbeginself, dat het uitgangspunt vormde van het echtscheidingsrecht, was het logisch, dat in de meeste gevallen de kinderen aan de moeder werden toegewezen. In drie gevallen week de rechter af van de gewoonte om de kinderen aan de eisende partij toe te kennen en werd de voogdij aan de moeder, die in het proces gedaagde was, gegeven. In de meeste vonnissen werd geen uitspraak over de alimentatie gevraagd. Noch met betrekking tot overspel, noch met betrekking tot kwaadwillige verlating bleek van een duidelijke geslachtsgebondenheid sprake te zijn.²⁰³

Het onderzoek van Van Baalen, uitgevoerd in het archief van de arron-

dissementsrechtbank van Haarlem (omvattende Haarlem, de Haarlemmermeer, de Zaanstreek en het gebied ten westen daarvan), had zowel ten doel de procedures van echtscheidingen en scheidingen van tafel en bed, als de 19e-eeuwse echtscheidingspraktijk op het spoor te komen. Het onderzoek betrof de periode 1840-1905, waarbij om de vijf jaren de echtscheidingen werden onderzocht. In totaal ging het om 122 echtscheidingen. Van Baalen baseerde haar studie op de ingediende verzoeken tot echtscheiding, waarbij zij een onderscheid maakte tussen de periodes 1840-80 en 1885-1905. Slechts een deel van de begonnen procedures tot het verkrijgen van een echtscheiding resulteerde uiteindelijk in een vonnis. In verschillende fasen kon de voortgang afgebroken worden. Gemiddeld liep ongeveer 68% van de ingediende verzoekschriften werkelijk op echtscheiding uit.²⁰⁴

Kort samengevat zagen de conclusies van Van Baalen er als volgt uit:

- de huwelijksduur van de betrokkenen vertoonde een grote variatie, maar de modale huwelijksduur was in de eerste periode hoger dan in de meer recente periode;
- de gemiddelde huwelijksleeftijd van de requestanten lag in beide periodes op ongeveer hetzelfde niveau;
- het percentage mannen dat eerder weduwnaar was geweest lag in de recente periode veel lager, terwijl bij de vrouwen het percentage voormalige weduwen juist in de meest recente periode op een hoger niveau lag;
- het leeftijdsverschil tussen de echtgenoten was in de eerste periode over het algemeen groter; bij slechts 39% van de echtgenoten was in de jaren 1840-80 het leeftijdsverschil minder dan 6 jaar.²⁰⁵

Uitgaande van de beroepsaanduiding van de man bij de indiening van het scheidingsrequest of ten tijde van de sluiting van het huwelijk werden vier groepen onderscheiden. De meeste echtscheidingen uit de periode 1840-80 voltrokken zich in de milieus van de slecht betaalde en minst aanzienlijke arbeiders (57%). Een derde deel van de aanvragers behoorde tot de kleine burgerij. Binnen deze categorie waren het vooral kooplieden en winkeliers wier huwelijk strandde. Slechts ongeveer 10% van de aanvragers behoorde tot de groep van de werklieden. Na 1885 bleef het aandeel van de arbeiders (sjouwers, landarbeiders, matrozen, losse arbeiders) hoog (ongeveer 37%) maar duidelijk lager dan voorheen. Het aandeel van de kleine burgerij bleef gelijk, maar binnen deze groep waren lagere ambtenaren sterker vertegenwoordigd. Een duidelijke toename was er bij de werklieden (tot 24%), terwijl nog steeds een zeer klein deel (ongeveer 6%) uit de grote burgerij afkomstig was. Opvallend was dat tussen het moment van huwelijk en echtscheiding relatief meer personen op de sociale ladder waren gedaald dan er waren gestegen. Veel van de vrouwen die een beroep uitoefenden op het moment van huwelijk waren dienstbode, terwijl ten tijde van het scheiden beroepen als werkster, schoonmaak-

ster, naaister vaak voorkwamen. Requestranten waren voor een belangrijk deel afkomstig uit de armste delen van Haarlem.²⁰⁶

Echtscheiding kwam in de periode 1840-80 dus vooral voor onder de 'kleine burgerij', met name bij de vrije beroepen en binnen de arbeidende klasse in overwegende mate bij het maatschappelijk meest geminachte deel. Van Baalen schreef dit toe aan het feit, dat deze groepen zich minder dan andere sociale groepen iets van de publieke opinie aantrokken en de maatschappelijke smet, die echtscheiding voor de betrokkenen met zich meebracht, minder als problematisch ervoeren. De pressie uitgeoefend door burens en familieleden zal velen er echter van weerhouden hebben met een echtscheidingsverzoek naar de rechtbank te stappen. De rol van de kerken in dezen was evenzeer belangrijk.²⁰⁷ De Katholieke Kerk bijvoorbeeld verbond duidelijke consequenties aan echtscheiding. Ging men zonder kerkelijke toestemming over tot wettelijke ontbinding van het huwelijk dan kreeg men een verbod opgelegd op het ontvangen van de sacramenten van biecht en eucharistie. Zelfs kon een kerkelijke begrafenis of het lidmaatschap van een kerkelijke organisatie worden geweigerd. Tevens kon als straf worden opgelegd een verbod om als peter of meter te fungeren bij een doopsel of vormsel. Tenslotte werden gescheidenen die hertrouwden zonder dispensatie, verklaard te leven in publieke zonde.²⁰⁸ In bepaalde gevallen kwamen eveneens de protestantse kerken tot toepassing van de kerkelijke tucht en de ontzegging van de toegang tot het heilig avondmaal. Angst voor dergelijke gewetensstraffen en sociale uitstoting kon voor velen een belemmering zijn de stap tot echtscheiding te zetten. De direct met de kerken verbonden instellingen voor armenzorg konden daarnaast zware druk op de betrokkenen uitoefenen. Ouderlingen van de joodse gemeente die zich met de armenzorg in Amsterdam bezighielden traden tegen overspel streng op. Ondersteunden die hun gezin verlieten, gehuwden van wie de een de ander verliet en gehuwden die in onderling overleg besloten gescheiden te leven, verloren hun ondersteuning. Bij verlaten werden zowel de man als de vrouw bij de diaconie ontboden en ondervraagd. Alleen de onschuldig lijdende partij kwam voor steun in aanmerking.²⁰⁹ Door de St.-Vincentiusvereniging in Den Bosch werden verlaten vrouwen in eerste instantie niet bedeed doch later kwam men hierop terug, omdat men anders namelijk de kans miste de beide partners opnieuw bij elkaar te brengen.²¹⁰

Scheiding van tafel en bed kwam in de 19e eeuw nog minder vaak voor dan echtscheiding. Het schiep een uiterst vervelende situatie, omdat het huwelijk in stand werd gehouden en man en vrouw gedwongen werden de rest van hun leven in celibaat door te brengen. Wel gold voor scheiding van tafel en bed opnieuw dat de frequentie hoger lag, naarmate de gemeente een meer stedelijk karakter had. Wat betreft de huwelijksleeftijden van en de leeftijdsverschillen tussen de partners en de huwelijksduur van de ontbonden huwelijken was de gelijkenis met de echtscheidingen groot. Voor wat betreft de sociale herkomst was er echter een belangrijk verschil.

De enigszins geschoolde arbeiders, die meestal over vast werk beschikten, waren sterker vertegenwoordigd dan bij de echtscheidingen. De hogere burgerij bleef een minimale inbreng houden.²¹¹

Tussen 1840 en 1880 was overspel de meest genoemde reden, waarop mensen hun echtscheidingseisen baseerden (41%) en kwam kwaadwillige verlating (35%) frequent voor. In de overige gevallen was mishandeling de eerstgenoemde reden. Na 1885 werd het belang van overspel als echtscheidingsreden veel groter en het is uiterst waarschijnlijk, dat daarbij scheiden met onderlinge toestemming een belangrijke rol heeft gespeeld. Van Baalen trof reeds in 1860 een geval aan, waarbij de Haarlemse rechtbank een echtscheidingswens onmiddellijk toewees, omdat de gedaagde niet was verschenen. Getuigen werden vanaf dat jaar alleen nog gehoord in geval van protest van de zijde van de gedaagde. De mogelijkheid zich van de 'grote leugen' te bedienen bestond dus reeds 25 jaar voordat de Hoge Raad het gebruik legaliseerde. De requesten die zeer omstandig verhaalden hoe, wanneer en met wie overspel gepleegd was, deden echter nooit vermoeden dat eerder dan 1890 van de 'grote leugen' gebruik werd gemaakt.²¹²

Van Baalen schatte dat het in circa 40% van de gevallen waarin een verzoek om echtscheiding was ingediend ging om de wens een hopeloze gezinssituatie, vaak een combinatie van mishandeling en overspel, te veranderen. In de andere gevallen (60%) ging het om echtparen die al sinds geruime tijd apart woonden en van wie er een op een gegeven moment het initiatief nam een bestaande situatie te legaliseren. Meestal had de man of vrouw tegen wie het proces werd aangespannen het echtelijk huis reeds lange tijd verlaten en vaak, in eenderde van de gevallen, leefde hij of zij in concubinaat met een nieuwe levensgezel(-lin). Echtscheiding werd in een aantal van deze gevallen waarschijnlijk aangevraagd om alimentatie te verkrijgen, doch belangrijker was wellicht het verlangen niets meer te maken te hoeven hebben met de ex-echtgeno(o)t(e) en de wens elke kans uit te sluiten, dat deze nog een beroep zou kunnen doen op huwelijkse rechten. Een andere mogelijkheid was, dat de wens tot hertrouwen iemand ertoe noodzaakte een eerder huwelijk wettelijk te verbreken. Van Baalen was niet in staat dit aspect nader te onderzoeken.²¹³

X.5. UITGANGSPUNTEN VOOR EEN ONDERZOEK NAAR ECHTSCHEIDING IN DE 19E EEUW

Oorzaken van echtscheiding kunnen op verschillende niveaus worden onderzocht. Men kan de gronden voor echtscheiding nagaan zoals deze conform wettelijke definities voor de rechtbank worden geformuleerd, zoals kwaadwillige verlating, mishandeling, overspel, etc. In feite zijn deze gronden vaak symptomen van meer fundamentele problemen tussen huwelijkspartners en zullen ze samenhangen met specifieke persoonlijke en

sociale kenmerken van de echtgenoten en van de omgeving waarbinnen het huwelijk functioneert. Wanneer deze kenmerken en condities onder van echt scheidende paren relatief vaak voorkomen, kunnen ze als een tweede verzameling oorzaken van echtscheiding worden beschouwd. Het gaat hier bijvoorbeeld om op jeugdige leeftijd gesloten huwelijken, om kerkelijk gemengde huwelijken, etc. Specifieke hypothesen zijn ontwikkeld om aan te geven, waarom huwelijken met het betreffende kenmerk vaker in echtscheiding eindigen. Het ging bij op jonge leeftijd gesloten huwelijken bijvoorbeeld om het feit, dat de betreffende personen emotioneel nog niet volwassen waren en zich na het huwelijk nog in verschillende richtingen konden ontwikkelen. In een derde soort van analyse wordt getracht een verklaring te vinden voor de sociale en geografische variaties van echtscheiding en de variaties in de tijd. Daarbij worden macro-sociale factoren met veranderende echtscheidingscijfers in verband gebracht. In hoofdstuk XI staat het tweede soort van onderzoek centraal. De hoop is erop gericht, inzicht te krijgen in de veranderende positie van echtscheiding in de laat-19e en begin-20e eeuw. Maar wij beseffen daarbij terdege, dat een statistische analyse van echtscheidingen geen inzicht kan geven in alle factoren die tot echtscheiding en tot toeneming van het aantal echtscheidingen hebben geleid. Op individuele omstandigheden van de huwelijken en op factoren van algemeen maatschappelijke aard kan men, met behulp van de over de gescheidenen geregistreerde gegevens, moeilijk greep krijgen.

De betekenis van een, op basis van bestaande registratiesystemen, opgezet onderzoek kan echter worden vergroot door met een aantal zaken rekening te houden.

Allereerst is het van belang niet van de ingeschreven echtscheidingen uit te gaan, doch van de gesloten huwelijken. Slechts op deze wijze kan men nagaan of bepaalde sociaal-economische of demografische kenmerken van gescheidenen specifiek zijn voor deze groep en daardoor van belang voor de verklaring van het verschijnsel, ofwel kenmerken zijn die in de totale groep van gehuwden in dezelfde mate voorkomen. Het was met name het ontbreken van deze laatste soort gegevens, dat veel van de boven besproken resultaten van historisch onderzoek zo slecht interpreteerbaar maakte.

Een tweede uitgangspunt, feitelijk dwingend voortvloeiend uit het eerstgenoemde, is de noodzaak uit te gaan van een cohortbenadering. Van de in een bepaald jaar gesloten huwelijken (huwelijkscohort) dient te worden nagegaan in hoeverre deze groep door echtscheiding in aantal is verminderd. Op deze wijze kan vanuit verschillende gezichtspunten een vergelijking worden gemaakt tussen de tot echtscheiding gekomen paren en de uit dezelfde cohort afkomstige nog gehuwde paren. Door vergelijking van in de tijd opeenvolgende cohorten kunnen tevens waardevolle aanwijzingen worden verkregen omtrent oorzaken van eventuele variaties in echtscheiding in de loop van de tijd.

Ten derde dient er rekening mee te worden gehouden, dat de oorspronkelijke sterkte van een cohort niet alleen vermindert door echtscheiding, doch ook wijzigingen ondergaat door huwelijksontbindingen door de dood en door migratie. Een echte cohort-analyse eist feitelijk een doorlopende boekhouding van de veranderingen die een cohort in de loop van het leven ondergaat. Bijkomend voordeel is, dat de kenmerken van de door echtscheiding ontbonden huwelijken kunnen worden vergeleken met die van de door de dood ontbonden huwelijken. Belangrijker is nog, dat door een min of meer continue registratie van beroep, kerkelijke gezindte en woonplaats van de betrokkenen, een meer betrouwbare meting van deze sociaal-economische kenmerken mogelijk wordt.

De betekenis van een dergelijke analyse wordt vergroot, wanneer bij de analyse niet de individuele gescheiden personen doch huwelijksparen het uitgangspunt vormen. Het zijn immers vaak *verschillen* in kenmerken tussen huwelijkspartners, die tot een verhoogde echtscheidingskans aanleiding geven.

Een ander aspect, dat in de eerder besproken studies werd verwaarloosd, betrof het gedrag na scheiding. Met name over de hertrouw van gescheiden mannen en vrouwen ontbrak tot nu toe bijna alle historische informatie.

Wil men met de hier genoemde uitgangspunten rekening houden in een studie van de 19e-eeuwse huwelijksluiting en -ontbinding, dan is in feite slechts onderzoek op basis van rechtstreeks uit de burgerlijke stand afkomstige gegevens mogelijk. Gelet op de begrenzing van deze studie in de tijd en gezien de beperkingen die aan de openbaarheid van het basismateriaal zijn gesteld, kan een studie die zich zowel met de afloop van het huwelijk als met de verdere levensloop van de gescheidenen wil bezighouden, in principe slechts uitgevoerd worden voor een periode die eindigt voor de Eerste Wereldoorlog. Een beginpunt voor 1850 is niet wenselijk, omdat pas in 1850 het bevolkingsregister, dat een methodologisch verantwoorde onderzoeksopzet mogelijk maakt, beschikbaar komt. Bovendien is het aantal echtscheidingen dat voor 1850 wordt uitgesproken uiterst gering.

Bedacht moet worden, dat de gekozen onderzoeksopzet slechts een studie mogelijk maakt van het aantal feitelijk uitgesproken echtscheidingen. Veranderingen in de aantallen aanvragen tot echtscheiding, in de afwijzing van de aanvragen en in de terugtrekking ervan blijven buiten beschouwing. Hiervoor zou een andere ingang, te weten de archieven van de arrondissementsrechtbanken, moeten worden gebruikt. Een verdere beperking van het onderzoek vloeit voort uit het arbeidsintensieve karakter van de studie. Gelet op de tijd die gemoeid is met de reconstructie van 19e-eeuwse huwelijkscohorten is het onmogelijk deze studie voor een representatieve groep van gemeenten uit te voeren. Men dient zich te beperken tot die gegevens, die betrekking hebben op een relatief grote of enige kleinere gemeentelijke populaties.

XI. ECHTSCHIEDINGEN EN HERTROUW IN DEN HAAG SEDERT HET MIDDEN VAN DE 19E EEUW

XI.1. ENKELE STATISTISCHE GEGEVENS OVER DE REGIONALE ONTWIKKELING VAN DE ECHTSCHIEDING IN DE 19E EN DE 20E EEUW

Echtscheiding was in de 19e eeuw, en bleef dat zeer lang nog in de 20e, een 'grootstedelijk' verschijnsel. In Amsterdam, Rotterdam en Den Haag kwamen in de periode 1850-1960 veel hogere aantallen echtscheidingen voor dan in enige ander gemeente in Nederland.¹ Tabel 11.1 geeft voor de grotere steden en voor de overige, niet-stedelijke gemeenten in elke provincie, een overzicht van de absolute aantallen in de registers van de burgerlijke stand ingeschreven echtscheidingen in de periode 1850-1920. In de jaren 1848-50 bleek 56% van alle echtscheidingen in de registers van de drie grote steden ingeschreven te zijn, waarvan 43% alleen al te Amsterdam. Rond 1890 bedroegen deze percentages respectievelijk 56 en 30%. Per 10.000 bestaande huwelijken werden er rond 1850 te Amsterdam jaarlijks 7,0 door echtscheiding ontbonden, te Den Haag 3,4, te Rotterdam 2,8.² In de kleinere steden, op Haarlem na, werden beduidend lagere cijfers gevonden, terwijl in de niet-stedelijke delen van de provincies de betreffende cijfers nauwelijks of niet boven de 0 lagen. Rond 1890 bedroeg het Amsterdamse cijfer 14,9 per 10.000, dat van Den Haag 19,7 en dat van Rotterdam 17,7. Leiden, Dordrecht en Groningen benaderden deze cijfers, doch de overige steden, laat staan de plattelandsgemeenten, bleven hier ver bij achter. Met name in Zuid- en Oost-Nederland waren echtscheidingen een zeldzaamheid.

Wanneer men uitgaat van gegevens met betrekking tot de aantallen mannen en vrouwen die op het tijdstip van de volkstelling opgaven gescheiden van echt te zijn, komen eveneens grote regionale verschillen aan het licht. Uit tabel 11.2 blijkt opnieuw dat de gescheidenen sterk geconcentreerd waren in de grote steden. Vanaf het moment dat bij de volkstelling een afzonderlijke groep van gescheidenen werd onderscheiden, was 33% van deze groep in de drie grote steden woonachtig. Dit percentage liep echter snel op: tot 44% in 1879, tot 50% in 1889 en tot meer dan 55% in het begin van de 20e eeuw. Bij de vrouwen vormden de gescheidenen een iets hoger percentage van alle vrouwen ouder dan 15 jaar, maar in absolute termen ging het bij hen om veel grotere aantallen. Per 1.000 personen van huwbare leeftijd kwamen er in de grote steden tweekeer zoveel gescheiden mannen voor als in de middelgrote steden en ruim viermaal zoveel als in de niet-stedelijke gebieden. Bij de vrouwen lagen deze percentages veel hoger, maar waren de onderlinge verschillen tussen de gemeentegroepen minder groot.³

PARAGRAAF XI.1

TABEL 11.1. Het aantal in de registers der burgerlijke stand ingeschreven echtscheidingen.

	1848-50	1859-61	1868-70	1879-81	1889-91	1899-1901	1909-11	1919-21
<i>Grote steden</i>								
Amsterdam	74	83	84	111	308	481	646	1.347
Rotterdam	12	35	55	98	204	270	546	1.008
's-Gravenhage	11	16	25	52	137	151	328	773
Totaal	97	134	164	261	649	902	1.520	3.128
<i>Kleine steden</i>								
Arnhem	2	4	4	5	12	22	32	57
Breda	0	1	2	0	1	12	5	16
Deventer	0	0	3	2	2	4	6	22
Dordrecht	0	4	3	9	26	23	26	71
Groningen	3	7	4	3	36	40	46	82
Haarlem	7	2	5	11	16	36	49	122
's-H'bosch	0	1	1	1	2	5	5	14
Leeuwarden	0	3	4	6	12	13	13	17
Leiden	4	4	7	10	28	13	32	53
Maastricht	1	0	2	2	9	5	7	32
Nijmegen	1	0	0	1	5	14	20	43
Utrecht	1	3	6	19	31	44	65	167
Zwolle	2	2	1	3	8	8	6	15
Totaal	21	31	42	72	188	239	312	711
<i>Provincies minus alle bovengenoemde steden</i>								
Drenthe	2	4	4	4	25	37	57	93
Friesland	5	3	14	21	25	47	37	64
Gelderland	5	4	4	23	32	48	96	146
Groningen	7	8	8	11	29	36	30	69
Limburg	0	1	1	1	5	3	8	72
N-Brabant	0	1	2	1	4	16	31	78
N-Holland	7	21	24	23	68	71	153	296
Overijssel	3	5	4	4	17	27	51	71
Utrecht	0	8	8	11	12	27	23	102
Zeeland	10	16	9	20	34	52	39	81
Z-Holland	16	25	44	41	69	89	130	238
Totaal	55	96	122	160	320	453	655	1.310
Algeheel totaal	173	261	328	493	1.157	1.594	2.487	5.149

Bron: *Provinciale verslagen, Huwelijksregisters, Statistiek van de loop der bevolking*

De aantallen gescheidenen van tafel en bed (zie tabel 11.3) lagen hoger in niet-stedelijk Nederland dan in de steden, doch berekend per 1.000 gehuwde mannen en vrouwen, dat wil zeggen inclusief degenen die gescheiden waren van tafel en bed, vielen opnieuw de grote steden op door relatief hoge percentages.

Omdat echtscheiding in de 19e eeuw een grootstedelijk verschijnsel was,

TABEL 11.2. De woonplaats van gescheiden mannen en vrouwen op het moment der volkstelling.

	Totaal	Grote steden	Kleine steden	Overige delen provincies
Mannen				
<i>A. Absolute aantallen</i>				
1859	228	77	29	122
1869	342	122	57	163
1879	450	200	70	180
1889	1.180	589	178	413
1899	2.130	1.081	317	732
1910	3.758	2.100	506	1.152
1920	6.348	3.515	880	1.953
Vrouwen				
1859	466	173	84	209
1869	688	281	146	261
1879	971	452	187	332
1889	2.167	1.043	391	733
1899	3.736	1.997	596	1.143
1910	6.100	3.506	865	1.729
1920	10.705	6.158	1.456	3.091
<i>B. Per 1.000 van de totale bevolking ouder dan 15 jaar</i>				
Mannen				
1859	0,21	0,59	0,26	0,14
1869	0,30	0,85	0,48	0,19
1879	0,35	1,15	0,54	0,19
1889	0,83	2,62	1,16	0,39
1899	1,31	3,51	1,74	0,64
1910	2,00	5,39	2,38	0,90
1920	2,79	6,98	3,34	1,30
Vrouwen				
1859	0,41	1,04	0,64	0,25
1869	0,58	1,54	1,04	0,30
1879	0,73	2,10	1,21	0,35
1889	1,45	3,77	2,15	0,71
1899	2,20	5,39	2,76	1,03
1910	3,12	7,70	3,50	1,38
1920	4,55	10,83	4,93	2,08

Bron: Volkstellingen verschillende jaren

PARAGRAAF XI.1

TABEL 11.3. De woonplaats van gescheidenen van tafel en bed op het moment der volkstelling.

	Totaal	Grote steden	Kleine steden	Overige delen provincies
Mannen				
<i>A. Absolute aantallen</i>				
1869	499	165	70	264
1879	511	169	72	270
1889	947	330	159	458
1899	1.415	614	216	585
1910	1.551	656	231	664
1920	2.438	1.066	348	1.024
Vrouwen				
1869	733	267	129	337
1879	694	253	127	314
1889	1.236	448	236	552
1899	1.712	733	308	671
1910	2.082	930	350	802
1920	2.987	1.346	440	1.201
<i>B. Per 1.000 gehuwden</i>				
Mannen				
1869	0,85	2,05	1,13	0,59
1879	0,76	1,68	1,01	0,54
1889	1,28	2,56	1,93	0,87
1899	1,69	3,52	2,20	1,03
1910	1,56	2,97	2,00	1,01
1920	1,99	3,70	2,39	1,29
Vrouwen				
1869	1,24	3,31	2,08	0,75
1879	1,03	2,49	1,78	0,63
1889	1,67	3,47	2,85	1,04
1899	2,04	4,17	3,12	1,19
1910	2,09	4,17	3,01	1,22
1920	2,43	4,65	3,02	1,51

Bron: Volkstellingen verschillende jaren

zowel in absolute als relatieve zin kwamen er immers veruit de meeste echtscheidingen voor, kan men een studie naar dit verschijnsel feitelijk slechts in een van de drie grote steden uitvoeren. Een ander, in hoofdstuk IX genoemd argument voor het doen van onderzoek in steden: de gerin-

gere kans personen door migratie te zien verdwijnen, geeft aan deze keuze nog extra steun.

Zowel in Amsterdam als in Rotterdam kwamen over het algemeen in de 19e eeuw meer echtscheidingen voor dan in Den Haag. Beide steden zouden daarom de voorkeur verdiend hebben boven laatstgenoemde stad, ware het niet dat in Den Haag het bevolkingsregister, een van de belangrijkste bronnen voor ons onderzoek, tot 1939 openbaar was. In Amsterdam was dit slechts tot 1892 het geval, terwijl in Rotterdam de toegankelijkheid aan beperkingen onderhevig was. Een zeer aantrekkelijke bijkomende omstandigheid bij het bepalen van de keuze op Den Haag was voor de onderzoeker de nabijheid van het archief.

Naar Europese begrippen was het echtscheidingscijfer van Den Haag relatief laag, een feit dat aan de geringe omvang van de stad en aan haar landelijk karakter toegeschreven werd, een karakter dat geacht werd 'een kalmeerenden en weldadigen invloed op zijne bewoners' uit te oefenen.⁴ Toch werd in Den Haag tussen 1850 en 1870 6-7% van alle in Nederland plaatsvindende echtscheidingen ingeschreven en tussen 1880 en 1900 10-12%. In vergelijking met Amsterdam en Rotterdam werden per 10.000 bestaande huwelijken ongeveer dezelfde cijfers aangetroffen.

Den Haag evolueerde in de periode 1850-1910 van een stille residentie tot een moderne grote stad, die in de eerste decennia van de 20e eeuw zelfs een kosmopolitisch aanzien kreeg.⁵ In 1849 telde de stad circa 72.200 inwoners, een aantal dat in 1859 was aangegroeid tot 78.300 en vervolgens sterk steeg tot 90.300 in 1869, 113.500 in 1879, 156.800 in 1889 en tot 206.000 bij de eeuwwisseling. In 1920 was het inwonertal verder gestegen tot circa 355.000. De legering van een groot garnizoen, de concentratie van hofdignitarissen, hoge militairen en ambtenaren, leden van regeringscolleges en rechtscolleges en diplomaten die personeel, diensten en goederen nodig hadden, stimuleerden de werkgelegenheid in de huiselijke diensten en bepaalde ambachten. De spectaculaire groei van de stad na 1870, met name tussen 1873 en 1887, werd veroorzaakt door een oplopende conjunctuur en werd versterkt door de landbouwcrisis, die de koopkracht van de stedelingen ten goede kwam.⁶

Terwijl Den Haag in de eerste helft van de 19e eeuw het karakter had van een ambtenarenstad, ontwikkelde de stad zich tot 1890 vooral als nijverheidscentrum en nadien als centrum van handelsondernemingen, banken en andere dienstverlenende bedrijven. In het begin van de door ons te onderzoeken periode, in 1849, was van de totale beroepsbevolking 34% werkzaam in de nijverheid. Met name de schoeisel- en kledingnijverheid (bijna 13%) en de bouwnijverheid (circa 8%) verschaften velen werk. De werkgelegenheid in handel en verkeer nam 16% van de beroepsbevolking voor haar rekening. Belangrijker waren de verschillende dienstverlenende bedrijven en betrekkingen, waarin 42% van de beroepsbevolking was onder te brengen. De huiselijke diensten (met bijna 22%) en de overheid (met 11%) waren hierbinnen veruit het belangrijkste.

Veertig jaar later was door de enorme bouwactiviteit (12% van de beroepsbevolking) het aandeel van de nijverheid toegenomen tot circa 39%. Binnen deze hoofdsector namen de bedrijven, die de consument van voedings- en genotmiddelen voorzagen, in betekenis toe en die in de kledingfabricage af. De teruggang van het aandeel van de overheid (circa 9%) had geleid tot een verminderde betekenis van de dienstensector.

Tussen 1890 en 1920 nam de betekenis van de industrie weer af tot ongeveer 33% van de beroepsbevolking, met name door de afnemende werkgelegenheid in de bouwnijverheid en de kledingindustrie. Het aandeel van de handel, inclusief winkels, banken, etc., groeide van 19 naar 25%, terwijl de dienstensector met 36% ongeveer op hetzelfde peil bleef. Daarbinnen bleef de overheidssector in betekenis afnemen (tot circa 6% in 1920), maar maatschappelijke en zakelijke diensten, horeca (de internationale allure van de stad en de badplaats), onderwijs, etc., namen sterk in betekenis toe. De huiselijke diensten namen in 1920 nog 15% van de totale werkgelegenheid voor hun rekening. Dat hoge percentage hing samen met het grote aantal welgestelden dat zich personeel kon veroorloven. Over de hele periode was 4-5% van de beroepsbevolking in de primaire sector werkzaam. De Scheveningse vissers domineerden deze groep, maar tuinders behoorden eveneens tot deze sector. Scheveningen bleef overigens in deze periode ruimtelijk maar ook economisch, door zijn betrokkenheid op visserij en badplaats, een van Den Haag duidelijk te onderscheiden eenheid.

In de periode 1849-89 was door de arbeidswetgeving het aandeel van de vrouwelijke beroepsbevolking in de totale beroepsbevolking afgenomen van 23 tot 19%, terwijl in 1899 dit percentage weer licht toenam tot 21%. Het aandeel van de gehuwden binnen de beroepsbevolking van vrouwen was in 1889 22%, in 1899 nog maar 17%. De inschakeling van vrouwen in het arbeidsproces nam na 1889 verder toe, doch waarschijnlijk ging dit gepaard met een terugdringing van de arbeid van gehuwde vrouwen. In de fabrieken werkten weinig gehuwde vrouwen, maar de mogelijkheden voor werk in de huiselijke dienstverlening of als thuisarbeidster waren groot.⁷

Volgens Stokvis waren de lonen van de meeste arbeiders zonder bijverdienste of overwerk nauwelijks of niet voldoende om alle noodzakelijke gezinsuitgaven te bekostigen. Vrouw en kinderen of armbestuur dienden voor aanvulling te zorgen.⁸ In de visserij waren de verdiensten zo laag, dat iedereen bij moest dragen aan het gezinsinkomen. Netten boeten, thuis of elders, vis venten of schoonmaken, waren enkele van de mogelijkheden.⁹

De Haagse bevolking bestond omstreeks 1850 voor bijna 60% uit Nederlands hervormden en dat percentage zou tot 1880 niet veranderen. In de jaren daarna vond een langzame en na 1900 een snelle daling van dat percentage plaats: tot 55% in 1900 en 41% in 1920. Gereformeerden vormden tot 1880 nog geen 1% der bevolking maar ze zagen in latere jaren hun aandeel stijgen tot 4% (1900) en 7% (1920). Circa 31% van

de bevolking was rooms-katholiek en dat percentage bleef tot 1910 ongewijzigd. Het aandeel van de joden ('Israëlieten' volgens de aanduiding in het bevolkingsregister) nam zeer langzaam af, van ongeveer 5% tot 3% in 1920. Een zelfde ontwikkeling op gelijk niveau deed zich voor bij de lutheranen. Sterk in betekenis toe namen de personen zonder kerkelijke gezindte; van een verwaarloosbaar percentage in 1850 tot 3% in 1900 en 16% in 1920. Stokvis wijst erop, dat de lage percentages van de gereformeerden niet betekenden dat de gereformeerde stroming weinig weerklank vond in Den Haag. Juist omdat deze stroming binnen de hervormde kerk de overhand had vond er geen uittocht plaats. In de gemeente domineerde de hervormde orthodoxie, die een strikte handhaving van de leer, zoals vervat in de geloofsbelijdenis, vooropstelde. Vrijzinnige predikanten werden na enige tijd niet meer benoemd.¹⁰

Zowel binnen de katholieke als binnen de hervormde kerk werd de strijd aangebonden met het 'heersende verlichte moralistische christendom' en werd vanaf het midden van de jaren vijftig op talloze manieren getracht het geloofsleven te versterken. Bij de katholieken betekende dat bijvoorbeeld de oprichting van parochies die, in tegenstelling tot de vroegere staties, een welomschreven stadsgedeelte bestreken. Deze opheffing van de keuzevrijheid in de kerkgang gaf de pastoor meer macht over zijn gelovigen, een ontwikkeling die bevorderd werd door de herstelde hiërarchische structuur van de kerk. In het hervormde Den Haag deden zich eveneens ontwikkelingen voor, die gericht waren op versterking van het geloofsleven: wijk- en evangelisatiegebouwen, die zorg droegen voor kinderkerk, zondagsschool en ziekenverpleging werden opgericht. Jongelingsverenigingen kwamen tot stand en drank- en prostitutiebestrijding werd de taak van een groot aantal verenigingen.

Hoewel slechts een fractie van de Haagse arbeidende bevolking lid was van de in de jaren zeventig en tachtig opgerichte plaatselijke afdelingen van meer of minder militante arbeidersorganisaties als de Internationale, het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond en de SDB, was de invloed van deze organisaties niet te verwaarlozen. Arbeiders en socialistische burgers organiseerden zich en trachtten een socialistische tegencultuur te scheppen.¹¹

Hoewel er afwijkingen waren tussen Den Haag en Amsterdam en Rotterdam, in vergelijking met beide andere steden was de verkeersfunctie geringer, was het woonklimaat gunstiger en de economische bedrijvigheid meer gemengd, deelde de stad in belangrijke mate in de economisch en sociaal-culturele ontwikkelingen, die beide laatstgenoemde steden in de 19e en het begin van de 20e eeuw doormaakten.¹² We menen daarom dat deze studie voor de situatie in andere steden eveneens waardevolle indicaties kan opleveren met betrekking tot de factoren, die op de ontwikkeling van de echtscheiding gedurende de 19e eeuw van invloed waren.

XI.2. OPZET VAN HET ONDERZOEK EN GEBRUIKTE BRONNEN

XI.2.1. *De case-control-benadering*

In Den Haag werden tussen 1850 en het begin van de Eerste Wereldoorlog enkele tienduizenden huwelijken gesloten. Het spreekt voor zich dat het onmogelijk was deze allemaal in het onderzoek te betrekken. Daarom is gewerkt met een aselechte steekproef uit deze huwelijken. Alvorens in te gaan op de wijze waarop deze steekproef werd getrokken is het noodzakelijk, enkele opmerkingen te maken over de globale opzet van het onderzoek, omdat deze in de demografie een ongebruikelijke is.

Veelal wordt in (historisch)-demografisch onderzoek een populatie of cohort in de tijd gevolgd en worden met regelmatige intervallen voor ieder individu uit de onderzochte groep data verzameld met betrekking tot bijvoorbeeld: huwelijkssluiting, geboorte van kinderen en overlijden. Een dergelijke opzet vertoont verwantschap met de in de epidemiologie gebruikelijke cohort-studies, waarbij een cohort gedurende een bepaalde periode wordt gevolgd en de blootstelling aan risicofactoren voor de gezondheid en het voorkomen van ziekte en sterfte worden geregistreerd (follow-up studies). Daarnaast kent men in het epidemiologisch onderzoek echter ook de *case-control*-studie. In een *case-control*-studie wordt begonnen met een groep personen, van wie bekend is dat zij de te onderzoeken aandoening hebben. Voor ieder ziek individu wordt een aantal personen geselecteerd dat vrij is van de betreffende aandoening en voor alle individuen wordt informatie verzameld over potentiële gezondheidsrisico's. Een *case-control*-onderzoek wordt door Breslow en Day gedefinieerd als: 'an investigation into the extent to which persons selected because they have a specific disease (the cases) and comparable persons who do not have the disease (the controls) have been exposed to the disease's possible risk factors in order to evaluate the hypothesis that one or more of these is a cause of the disease'.¹³ De eerste *case-control*-studies dateren van 1926, maar omdat de bijbehorende methodologie pas in de jaren vijftig werd ontwikkeld, werden pas vanaf deze periode talloze epidemiologische studies op basis van deze onderzoeksopzet uitgevoerd. Onze onderzoeksopzet is geënt op die van de *case-control*-studies.

De doelstelling van een *case-control*-studie is een valide en redelijk precieze schatting te geven van de sterkte van minstens een veronderstelde oorzaak-effect-relatie. Daarnaast wordt getracht te komen tot een beschrijving van de omstandigheden waaronder de sterkte van een oorzaak-effect-relatie varieert. Belangrijker dan de generaliseerbaarheid van de resultaten is bij de *case-control*-studie de validiteit. Dat impliceert, dat de cases goed gedefinieerd moeten zijn en dat de controls in sterke mate vergelijkbaar dienen te zijn.

In het onderhavige onderzoek zijn de huwelijken die op echtscheiding uitliepen als *cases* te beschouwen en de *controls* zijn een selectie uit de hu-

welijken die niet in echtscheiding resulteerden. Doordat bekend was, door de aantekeningen in de marge van de huwelijksakte (zie hieronder), welke huwelijken uiteindelijk in echtscheiding eindigden, was het mogelijk deze cases te selecteren.

Breslow en Day noemen verschillende voordelen van de case-control-studie in vergelijking met onderzoeken, waarbij een groep van personen vanaf een bepaald tijdstip wordt gevolgd. Voor het onderhavige geval is met name van belang, dat vergeleken met andere onderzoeksopzetten er sprake is van studies met een hoog informatiegehalte. De reden daarvan ligt in het feit, dat in case-control-studies een groot aantal personen is opgenomen, die het verschijnsel in kwestie: een bepaald ziekteverschijnsel, hebben. In follow-up-studies daarentegen draagt een groot deel van de onderzochte personen weinig informatie aan. Een ander voordeel is, dat een dergelijke opzet des te beter bruikbaar is naarmate het bestudeerde verschijnsel zeldzamer is. Het nadeel van de case-control-opzet is, dat deze zeer gevoelig is voor vertekeningen, speciaal voor door selectie veroorzaakte vertekeningen die de vergelijkbaarheid van cases en controls bemoeilijken. Onder door selectie veroorzaakte vertekeningen worden verstaan: vertekeningen die verband houden met de opname in of uitsluiting van cases of controls met die bepaalde kenmerken, die in relatie staan met blootstelling aan een van de onderzochte risicofactoren. Een belangrijk nadeel, vergeleken met cohort-studies is veelal eveneens dat de ontwikkeling in de loop van de tijd niet kan worden bestudeerd, omdat de tijd die verstrijkt tussen een bepaalde gebeurtenis en het oplopen van een aandoening veelal niet bekend is. Deze tijdsduur kan dan niet als afhankelijke variabele bestudeerd worden. De hier gekozen opzet mist echter dit laatste nadeel van de case-control-studie, doordat *alle* voorkomende cases geselecteerd zijn en de informatie over de blootstelling aan mogelijke risicofactoren voor cases en controls vergelijkbaar is.¹⁴

Voor de bepaling van het soort en het aantal individuen in de controle-groep bestaan geen eenduidige criteria. In het algemeen zal een aselechte of gestratificeerde steekproef uit de populatie, waaruit tevens de cases afkomstig zijn, voldoende zijn. Controls hoeven immers niet in elk opzicht aan de cases gelijk te zijn. Voor wat betreft de omvang van de controlegroep kan men ervan uitgaan, dat wanneer slechts een beperkt aantal cases beschikbaar is, een selectieratio van 2, 3 of 4 controls per case aan te bevelen is.¹⁵

In de afgelopen jaren is door verschillende auteurs gesuggereerd, dat zinvolle combinaties van de voordelen van de case-control-studies en cohort-studies kunnen worden verkregen, door een groep cases te bestuderen naast een random gekozen steekproef uit een cohort. De statistische methodologie voor dergelijke studies is momenteel volop in ontwikkeling.¹⁶

XI.2.2. *Uitwerking en gebruikte bronnen*

Met name in de periode 1870-1900 was, zo bleek uit hoofdstuk VII,

van een stijging van de echtscheidingscijfers sprake. Omdat echtscheidingen veelal pas plaats vonden na een huwelijksduur van tien of meer jaren waren het met name de huwelijken die werden gesloten in de periode 1860-90 die in de periode 1870-1900 in echtscheidingen resulteerden. Voor een vergelijking met de echtscheiding in de, minder door een stijgende tendens gekenmerkte periode voor 1870, zijn de huwelijken gesloten in de jaren voor 1860 tevens van betekenis. Het feit dat het bevolkingsregister, dat voor dit onderzoek van zo grote betekenis is, pas vanaf 1850 beschikbaar was, maakte het gewenst geen voor 1850 gesloten huwelijken in het onderzoek te betrekken. Anderzijds maakten de beperkingen die aan de openbaarheid van de huwelijks- en echtscheidingsakten zijn gesteld, in principe zijn na 1912 gesloten huwelijken slechts onder strikte voorwaarden te raadplegen, het moeilijk, gegevens te achterhalen met betrekking tot die echtscheidingen die na circa 1920 plaatsvonden. Aangezien de betreffende echtscheidingen nog konden worden uitgesproken na een huwelijksduur van dertig of meer jaar, leek het niet zinvol de na 1885 gesloten huwelijken in de analyse te betrekken. De beperkte tijd die voor de studie beschikbaar was heeft er uiteindelijk toe geleid het onderzoek te beperken tot huwelijken, gesloten in de periode 1850-82. De uit deze huwelijken resulterende echtscheidingen betreffen vanzelfsprekend een veel langere periode, te weten tot 1931.

In het onderzoek werd de volgende werkwijze aangehouden.

Aan de hand van de huwelijksregisters van Den Haag over de jaren 1850-82 is allereerst nagegaan, welke van de in deze periode gesloten huwelijken, getuige de kanttekening in de huwelijksakte, door echtscheiding waren ontbonden. In totaal werden hiervoor meer dan 25.000 huwelijksakten doorgenomen. Voor elk huwelijk dat door echtscheiding werd ontbonden werden tot en met het jaar 1864 4, na dat jaar 3 huwelijken geselecteerd ter opname in een controlegroep van niet ontbonden huwelijken. Deze verandering van het aantal 'controls' hield verband met de toename van het aantal 'cases': de echtscheidingen in de betreffende huwelijksjaargang. Steeds werden twee huwelijken geselecteerd die in het huwelijksregister direct aan het door echtscheiding ontbonden huwelijk voorafgingen en twee die direct op dit huwelijk volgden. Na 1864 werd dezelfde procedure gevolgd, zij het dat afwisselend 2 huwelijken voor en 1 na, respectievelijk 1 huwelijk voor en 2 huwelijken na het ontbonden huwelijk werden geselecteerd. Daarbij werden in het huwelijksregister opgenomen akten van wettiging, echtscheidingsakten en in het buitenland gesloten, maar in de gemeente Den Haag ingeschreven huwelijken, buiten beschouwing gelaten. Huwelijksakten die betrekking hadden op niet in Den Haag gesloten huwelijken, die wel in de registers van de burgerlijke stand van Den Haag waren ingeschreven, werden niet in het onderzoek opgenomen.

Van de huwelijksakten werden de volgende gegevens overgenomen: de datum van het huwelijk, de naam en voornamen van man en vrouw, de

leeftijd, de voorafgaande burgerlijke staat en het beroep, de woonplaats en de geboorteplaats van man en vrouw. Met betrekking tot de vader en moeder van bruid en bruidegom werd genoteerd, of deze personen nog in leven waren, en zo ja, wat hun beroep en woonplaats was. Verder werd informatie opgenomen over bij KB verleende dispensatie van het huwelijksverbod voor mannen beneden de 18-jarige en vrouwen beneden de 16-jarige leeftijd, (artikel 86 BW) en over dispensatie van het in artikel 88 van het BW neergelegde verbod op huwelijken tussen personen met een te nauwe graad van aanverwantschap. Van tussenkomst van de rechter bij het verkrijgen van toestemming tot het aangaan van een huwelijk in geval de kinderen geen ouderlijke toestemming hadden bekomen werd eveneens aantekening gemaakt. Hetzelfde gold voor de erkenning van natuurlijke kinderen.

Van die in de jaren 1850-82 gesloten huwelijken die door echtscheiding waren ontbonden werden de op de huwelijksakten geplaatste kanttekeningen betreffende de datum van het echtscheidingsvonnis, het arrondissement waarin het vonnis was uitgesproken, de datum van inschrijving van het vonnis in de registers van de burgerlijke stand en de plaats van inschrijving van de akte, genoteerd.

De betreffende echtscheidingsakten zelf werden, voor zover mogelijk, geraadpleegd. Dat was bijvoorbeeld onmogelijk bij de in Nederlands-Oost-Indië uitgesproken echtscheidingsvonnissen en bij een in Pruisen ingeschreven vonnis.

Voorschriften omtrent de inhoud van de echtscheidingsakte waren gegeven in artikel 48 van het BW. Krachtens dat artikel diende een akte van inschrijving van een echtscheiding te bevatten: de voor- en achternaam, het beroep en de woonplaats van de gescheiden echtgenoten, de vermelding van het vonnis waarbij de echtscheiding was uitgesproken en de vermelding van het getuigschrift van de griffier, dat tot bewijs strekte van het feit dat tegen het vonnis door geen wettig middel meer kon worden opgekomen. Een afschrift van het vonnis diende aan het register te worden gehecht. De akte diende in de huwelijksregisters te worden ingeschreven. De partij, die de echtscheiding had verkregen, was verplicht ervoor te zorgen, dat daarvan aantekening werd gedaan in de marge van de huwelijksakte. De andere partij had de bevoegdheid dit te vorderen.

Volgens de oorspronkelijke formulering van artikel 276 van het BW moest het vonnis, waarbij de echtscheiding was uitgesproken, op verzoek van een of beide partijen, in de registers van de burgerlijke stand van hun woonplaats worden ingeschreven, uiterlijk binnen de tijd van zes maanden, te rekenen vanaf de dag waarop dat vonnis voor geen wettelijk beroep meer vatbaar was. Indien de inschrijving binnen die termijn niet was geschied, verviel de kracht van het vonnis, waarbij de echtscheiding was uitgesproken en kon die om dezelfde redenen niet opnieuw worden geëist. In artikel 260 werden ten aanzien van vonnissen, waarbij de ontbinding van het huwelijk na scheiding van tafel en bed was uitgesproken,

de bepalingen van artikel 270 eveneens van toepassing verklaard. Volgens de rechtsopvatting, die zich baseerde op artikel 78 van het BW, dat artikel luidde, dat 'eene getrouwde vrouw, welke niet van tafel, bed, bijwoning en goederen is gescheiden, (...) geene andere woonplaats (heeft) dan die van haren man', was met woonplaats veelal de woonplaats van de man bedoeld. Bij Wet van 27 maart 1915 (Staatsblad nr. 172) werd artikel 276 echter gewijzigd. Inschrijving van de akte had nu plaats in de registers van de gemeente waarin het huwelijk was voltrokken. Aanleiding tot deze wijziging waren de moeilijkheden die het gevolg waren van onduidelijkheden omtrent het begrip woonplaats. Deze hielden mede verband met een arrest van de Hoge Raad van 1913, waarbij beslist werd dat onder woonplaats moest worden verstaan: de woonplaats van de man en niet de laatste gemeenschappelijke woonplaats. De man kon daardoor, door overbrenging van zijn woonplaats naar het buitenland, inschrijving van het vonnis onmogelijk maken. Overigens werden bij dezelfde wetswijziging de artikelen 254 en 260 aangepast, zodat vanaf dat tijdstip geen onduidelijkheid meer bestond over het feit, dat vanaf de dag van inschrijving van het echtscheidingsvonnis het huwelijk als ontbonden beschouwd moest worden.¹⁷

Voor wat de inschrijving van echtscheidingen betrof was tevens van belang de Wet van 15 mei 1829, houdende algemene bepalingen der wetgeving van het Koninkrijk. Dat gold met name het punt, dat de bepalingen van het BW, waaraan de ambtenaar van de burgerlijke stand de plicht of de bevoegdheid ontleende om akten in zijn registers in te schrijven, steeds betrekking hadden op een vonnis door een *Nederlandse* rechter gewezen. De ambtenaar mocht dus slechts akten opmaken, die de Nederlandse wet kende en die door de wet bedoeld waren en waarvan de inhoud aan de eisen der Nederlandse wet voldeed. In concreto hield dat in, dat een in het buitenland uitgesproken vonnis van echtscheiding van een huwelijk van een Nederlander, nimmer in een Nederlands register van de burgerlijke stand mocht worden ingeschreven. Er bestond echter verschil van mening over de vraag of van buitenlandse akten wel melding mocht worden gemaakt in de marge van de akten van de Nederlandse registers van de burgerlijke stand.¹⁸ Afgaande op de twee gevallen waarop we ons in dit onderzoek kunnen baseren, was van een duidelijke lijn geen sprake. Deze lijn bestond wel ten aanzien van akten opgemaakt in de overzeese rijksdelen. Voor deze gebieden gold, dat de daar gevestigde Nederlanders onderworpen waren aan het daar geldende recht, dat men niet als 'vreemd recht' moest beschouwen. Hetgeen in een rijkdeel volgens daar geldend recht geschiedde, moest dus voor het gehele rijk als rechtsgeldig worden beschouwd. Kanttekeningen van in Nederlands-Oost-Indië uitgesproken echtscheidingen vond men dan ook wel in de huwelijksakten.

In principe werd aan de echtscheidingsakten informatie ontleend betreffende beroep en woonplaats van man en vrouw op het moment van echtscheiding, de grond(en) voor echtscheiding en de datum, waarop door de griffier van de rechtbank het getuigschrift was afgeleverd, dat tegen

het vonnis door geen wettig middel meer kon worden opgekomen. In geval de echtscheiding had plaatsgevonden na voorafgaande scheiding van tafel en bed werd tevens de datum genoteerd waarop en de rechtbank waarbij dit vonnis van scheiding van tafel en bed was uitgesproken. Tevens werden bijzonderheden opgenomen betreffende zowel de persoon, die de akte ter inschrijving had aangeboden als betreffende het vonnis.

In de praktijk bleek, dat in de bestudeerde periode grote variatie bestond in de inhoud van het afschrift van het vonnis, dat aan de ambtenaar van de burgerlijke stand werd overhandigd en in datgene, wat uit het vonnis in de akte van echtscheiding werd opgenomen. Dat laatste gold overigens eveneens ten aanzien van het getuigschrift van de griffier van de rechtbank. In het begin van de hier bestudeerde periode gaven de echtscheidingsakten soms een bijna volledige weergave van het vonnis, compleet met allerlei uitweidingen over de gedragingen, die aanleiding waren tot het uitspreken van de echtscheiding. De omvang beliep niet zelden meer dan twee pagina's. Naarmate de 20e eeuw dichterbij kwam, werd de echtscheidingsakte in de regel nog slechts een zeer summiere samenvatting van het vonnis, die zich beperkte tot de namen en woonplaatsen van de partijen en een vermelding van plaats en datum van het vonnis. Voor meer details, onder meer betreffende de gronden van de echtscheiding en de datum van afgifte van de verklaring van de griffier, kon men dan echter nog terecht bij de bijlagen bij de echtscheidingsakten, die officieel aan de registers waren gehecht en ter raadpleging bij de rijksarchieven beschikbaar waren. Voor Den Haag waren de betreffende bijlagen echter slechts tot en met 1898 beschikbaar. In de 20e eeuw schoten deze overigens tekort op het punt van de gronden voor echtscheiding en beperkte de informatie zich tot een minimum. De mogelijkheid deze lacunes op te vullen door raadpleging van de rechterlijke archieven was in Den Haag, door de vernietiging van de betreffende gegevens, niet aanwezig.

In een volgende fase van het onderzoek werd de verdere levensloop van de gehuwde personen gereconstrueerd. In eerste instantie is daarbij wederom gebruik gemaakt van het bevolkingsregister. Aangezien we met name belang stelden in de vraag of gescheiden mannen en vrouwen hertrouwden dan wel als gescheidenen overleden waren, was het moment van hertrouwen het moment waarop het volgen van de levensloop beëindigd werd. Ter wille van de vergelijkbaarheid werd voor diegenen die niet scheidden de levensloop gevolgd tot het tijdstip, waarop het huwelijk was beëindigd, door overlijden van de kortst-levende echtgenoot, terwijl voor de langstlevende partner hertrouw of overlijden het einde van de observatieperiode betekende.

Van alle mannen en vrouwen die in de jaren 1850-82 een huwelijk hadden gesloten werd allereerst in het bevolkingsregister van de periode 1913-39 nagegaan of zij in deze periode nog in Den Haag woonachtig waren. Dat juist deze periode werd geselecteerd had deels te maken met de kwaliteit en volledigheid van het bevolkingsregister van deze periode,

deels met de verwachting, dat juist in deze periode het grootste aantal personen zou overlijden. Daardoor kon al in een beginfase van een groot aantal individuen de benodigde informatie worden verkregen en bleef de zoektijd beperkt. Van de in Den Haag woonachtige personen werden de volgende gegevens genoteerd: de dagtekening en het jaar van de geboorte, de burgerlijke staat bij inschrijving, indien deze afweek van die op de huwelijksdatum, veranderingen van de burgerlijke staat tijdens de inschrijffperiode, kerkgenootschap, beroep of ambt, datum van vestiging en vorige woonplaats en datum van vertrek en plaats van vertrek (indien van toepassing), datum van overlijden, eventueel buiten Den Haag. Waar dit mogelijk was werd van de met elkaar gehuwde mannen en vrouwen nagegaan of zij tot eenzelfde huishouden behoorden en, waar dat niet het geval was, vanaf welk tijdstip man en vrouw gescheiden van elkaar waren gaan leven. Volledig uitsluitel gaf het bevolkingsregister daarover echter niet en in feite zou slechts door grondig onderzoek in de woningregisters nagegaan kunnen worden, of personen die binnen de gemeente verhuisden dat op eenzelfde tijdstip en naar dezelfde woning deden. Er is van afgezien informatie te verzamelen omtrent het kindertal of de leeftijd van de kinderen en gegevens uit andere bronnen omtrent bijvoorbeeld de inkomenssituatie van de betrokkenen zijn evenmin geraadpleegd. De aan de verzameling van deze gegevens verbonden tijdsinvesteringen vormden daarvoor de reden.

Met betrekking tot de in de periode 1913-39 gezochte personen konden zich twee situaties voordoen:

- a) man en vrouw woonden vanaf het moment van aanleg van het register (1913) als echtpaar in Den Haag samen;
- b) geen of slechts een van beide echtgenoten was in het register terug te vinden of, wanneer beide echtgenoten in het register waren opgenomen, de echtgenoten woonden niet meer samen en/of hadden zich pas gedurende de jaren 1913-39 in Den Haag gevestigd.

Ad a) wanneer man en vrouw in 1913, het moment van aanleg van het betreffende register, beiden nog gehuwd waren en in Den Haag samenwoonden, werd het onderzoek beperkt tot gegevens uit de jaren 1913 en later. Daarbij onderscheidden we drie mogelijkheden:

- a1) beide personen bleven ook na 1 maart 1939, de laatste datum van inschrijving in het bevolkingsregister, in Den Haag aanwezig. Gegevens over de verdere levensloop dienden ontleend te worden aan gegevens van de burgerlijke stand over de jaren 1939 en volgende en aan de persoonskaarten van de betrokkenen;
- a2) man en/of vrouw overleden in de periode 1913-39 en de overblijvende partner hertrouwde vervolgens al of niet. In dit geval was de benodigde informatie in principe aan het bevolkingsregister

te ontlenen. Extra informatie werd echter ter controle of ter aanvulling ontleend aan huwelijks- en/of overlijdensakten van de betrokkenen over de jaren 1913-39;

- a3) man en/of vrouw vestigden zich in deze periode in een andere gemeente. In dat geval dienden in een andere gemeente de onder a1 en a2 genoemde mogelijkheden te worden nagegaan.

Ad b) wanneer geen of maar een van beide echtgenoten viel terug te vinden of beiden niet meer samenwoonden werd teruggegrepen op het bevolkingsregister, dat op de voorafgaande periode, 1895-1913, betrekking had. In principe konden in deze periode de gezochten zijn overleden, zijn hertrouwd of zijn verhuisd naar een andere gemeente. Gehandeld werd dan op analoge wijze.

De hier beschreven procedure werd op identieke wijze herhaald voor de bevolkingsregisters die betrekking hadden op de periodes 1880-95, 1861-79 en 1850-61. Steeds werden dezelfde mogelijkheden onderscheiden.

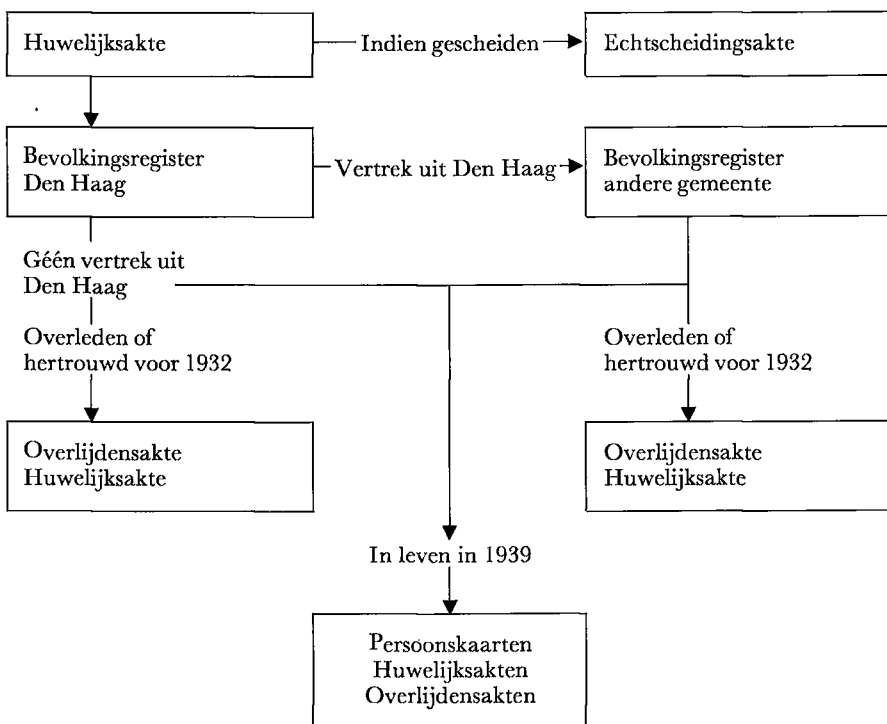
In principe werd in het bevolkingsregister melding gemaakt van het overlijden of de hertrouw van personen die in de steekproef waren opgenomen.

In het eerste geval werd in de overlijdensakte van betrokkenen nagegaan of de vermelde overlijdensdatum de juiste was, werd de woonplaats van de overledene op het moment van overlijden gecontroleerd en werd het beroep geregistreerd. Zeer belangrijk was de op de overlijdensakte vermelde burgerlijke staat bij overlijden. Volgens Septer¹⁹ moest, wanneer de overledene eenmaal of meermalen gehuwd was geweest, de overlijdensakte, krachtens artikel 51 van het BW, de namen en voornamen van alle vorige echtgenoten vermelden. Aan de hand van de overlijdensakte kon dus worden nagegaan of personen, die op het moment van overlijden in weduwstaat verkeerden en op een bepaald tijdstip als weduwnaar naar elders waren vertrokken en in weduwstaat waren teruggekeerd, gedurende de tijd dat zij uit observatie waren geweest niet opnieuw waren getrouwd. Bovendien verschaften de gegevens over de burgerlijke staat van de overledene enig inzicht in de vraag, in hoeverre personen in de directe omgeving van de betrokkene, waartoe de twee aangevers (na 31 mei 1934: één) van het overlijden veelal gerekend konden worden, op de hoogte waren van de burgerlijke staat van de betrokkene, respectievelijk deze zonder omwegen meldden aan de ambtenaar van de burgerlijke stand.

In geval van hertrouw werd aan het bevolkingsregister ontleend: de naam van de nieuwe partner, de datum van huwelijksluiting, de kerkelijke gezindte en het jaar en de dagtekening van geboorte van de nieuwe partner. Uit de huwelijksakte werd overgenomen: de leeftijd, de geboorte- en woonplaats en de burgerlijke staat van de nieuwe partner. Schematisch is de gevolgde procedure in beeld gebracht in schema 11.1.

PARAGRAAF XI.3

SCHEMA 11.1. Een schematische voorstelling van de gevolgde zoekprocedure.

De talloze keren dat uit het bevolkingsregister niet viel af te leiden waar een of beide echtgenoten heen waren getrokken, werden in essentie dezelfde aanvullende genealogische bronnen gebruikt die in hoofdstuk IX werden vermeld.

XI.3. ENKELE GLOBALE UITKOMSTEN

De resultaten van het onderzoek bestrijken een zeer lange periode. Het betrof huwelijken gesloten tussen 1850 en 1883, die door echtscheiding werden ontbonden tussen 1853 en 1931. Hoewel na 1900 nog bijna 100 echtscheidingen plaatsvonden, werd het merendeel uitgesproken tussen 1877 en 1897. Huwelijksontbindingen door overlijden begonnen reeds in 1853 en liepen door tot 1956. Tussen 1880 en 1930 kwamen bij de mannen jaarlijks circa 25 gevallen van overlijden voor, terwijl bij de vrouwen een groot deel van de overlijdensgevallen zich nog verder naar het heden toe uitstrekte. Het laatste geval van hertrouw werd in 1936 gesignaleerd, terwijl de eerste hertrouw reeds in 1856 plaatsvond.

Tabel 11.4 geeft een overzicht van het totaal aantal in de jaren 1850-82

TABEL 11.4. Het totaal aantal gesloten huwelijken en huwelijken en echtscheidingen in het onderzoek naar het jaar van huwelijksluiting.

Jaar	Totaal aantal huwelijken	Totaal aantal niet gescheiden	Totaal aantal gescheiden	Huwelijken in steekproef
1850	668	663	5	25
1851	700	696	4	20
1852	618	609	9	45
1853	591	583	8	40
1854	565	557	8	40
1855	548	543	5	25
1856	518	509	9	45
1857	576	571	5	25
1858	662	653	9	45
1859	669	655	14	70
1860	658	649	9	45
1861	627	619	8	40
1862	625	619	6	30
1863	729	716	13	65
1864	697	687	10	50
1865	746	730	16	64
1866	797	780	17	68
1867	762	749	13	52
1868	695	683	12	48
1869	665	654	11	44
1870	751	734	17	68
1871	754	739	15	60
1872	807	786	21	80
1873	970	940	30	120
1874	904	882	22	88
1875	913	890	23	88
1876	895	872	23	92
1877	949	923	26	104
1878	895	869	26	104
1879	945	910	35	140
1880	1.035	995	40	156
1881	981	941	40	160
1882	1.004	967	37	148
Totaal	24.919	24.373	546	2.294

Bron: Voor de jaren 1859-82: Verslag over de toestand der gemeente 's-Gravenhage
 Voor de jaren 1850-55: Documentatie bevolkingsstatistiek.
 Basismateriaal Statistisch Jaarboek berustend bij de Afdeling Statistiek en Onderzoek der Gemeentesecretarie van 's-Gravenhage.
 Huwelijken 1856-58 afkomstig uit tellingen huwelijksregister.

in Den Haag gesloten huwelijken en van het totaal aantal daaruit resulterende echtscheidingen. Tabel 11.5 vermeldt het totaal aantal in de betreffende jaren *ingeschreven* echtscheidingsakten.

Uit tabel 11.4 blijkt, dat de door echtscheiding ontbonden huwelijken van jaar op jaar in aantal zijn toegenomen. Hetzelfde gold voor het totale

PARAGRAAF XI.3

TABEL 11.5. Het totaal aantal gesloten huwelijken naar het jaar van huwelijkssluiting en het aantal ingeschreven echtscheidingen naar het jaar van inschrijving.

Jaar	Totaal aantal huwelijken	Aantal ingeschreven echtscheidingen
1850	668	5
1851	700	5
1853	591	3
1854	565	4
1855	548	5
1856	518	3
1857	576	2
1858	662	6
1859	669	6
1860	658	5
1861	627	5
1862	625	3
1863	729	4
1864	697	5
1865	746	9
1866	797	8
1867	762	6
1869	665	10
1870	751	9
1871	754	11
1873	970	11
1874	904	7
1875	913	8
1876	895	9
1877	949	17
1878	895	16
1879	945	13
1880	1.035	24
1881	981	14
1882	1.004	16
Totaal	24.919	273

Bron: Voor de jaren 1859-82: Verslag over de toestand der gemeente 's-Gravenhage.
 Voor de jaren 1850-55: Documentatie bevolkingsstatistiek.
 Basismateriaal Statistisch Jaarboek berustend bij de Afdeling Statistiek en Onderzoek der Gemeentesecretarie van 's-Gravenhage
 Huwelijken 1856-58 en echtscheidingen 1850-58 en 1877-78 afkomstig uit tellingen huwelijksregister.

aantal gesloten huwelijken. De huwelijken die in echtscheiding zijn geëindigd vormden een van jaar op jaar wisselende maar gestaag toenemende fractie van het totaal aantal in dat jaar gesloten huwelijken.

De in de jaren 1850-82 *ingeschreven* echtscheidingen waren slechts gering in aantal in vergelijking met de echtscheidingen, resulterende uit de in deze periode gesloten huwelijken. De laatste waren echter niet alleen in

TABEL 11.6. De verhouding van de aantallen niet in echtscheiding geëindigde huwelijken in de steekproef en de totale aantallen gesloten huwelijken naar het jaar van huwelijksluiting.

Jaar	Aantal gesloten huwelijken per geselecteerd huwelijk	Steekproeffractie
1850	33	0,03
1851	44	0,02
1852	17	0,06
1853	18	0,05
1854	17	0,06
1855	27	0,04
1856	14	0,07
1857	29	0,04
1858	18	0,06
1859	12	0,09
1860	18	0,06
1861	19	0,05
1862	26	0,04
1863	14	0,07
1864	17	0,06
1865	15	0,07
1866	15	0,07
1867	19	0,05
1868	19	0,05
1869	20	0,05
1870	14	0,07
1871	16	0,06
1872	13	0,08
1873	10	0,10
1874	13	0,07
1875	14	0,07
1876	13	0,08
1877	12	0,08
1878	11	0,09
1879	9	0,12
1880	9	0,12
1881	8	0,13
1882	9	0,11
Totaal	14	0,07

de jaren 1850-82 ingeschreven, doch strekten zich uit tot in de eerste twee decennia van de 20e eeuw.

Alle in de jaren 1850-82 gesloten huwelijken die in echtscheiding eindigden werden in het onderzoek betrokken. Van de niet in echtscheiding geëindigde huwelijken werd met name in de eerste huwelijkscohorten slechts een gering deel in de steekproef opgenomen. Uit tabel 11.4, en nog sterker uit tabel 11.6 waarin de betreffende percentages zijn vermeld, blijkt, dat vergeleken met de huwelijkscohorten uit de jaren vijftig, de hu-

welijkscohorten uit de jaren zeventig en tachtig waren oververtegenwoordigd. Uit cohort 1881 was bijvoorbeeld bijna 13% van de huwelijken, die niet door echtscheiding werden ontbonden, geselecteerd, tegenover 2-5% van de huwelijken gesloten in de periode 1850-54.

Om er zorg voor te dragen dat de resultaten door deze over-, respectievelijk ondervertegenwoordiging niet werden vertekend, zijn de gegevens voor de niet in echtscheiding geëindigde huwelijken opgeblazen met een factor, gelijk aan de reciproke van de proportie die de huwelijken uit de steekproef vormden van de totale aantallen gesloten huwelijken. Deze gewichten zijn eveneens in tabel 11.6 weergegeven. In het hiervolgende worden, tenzij anders vermeld, steeds de resultaten voor de, naar de omvang van de huwelijkscohort herwogen, steekproef vermeld. Herweging van de steekproef met deze fracties leidt er automatisch toe, dat het onderzoek, wat de omvang van de huwelijkscohorten betreft, een goede afspiegeling van de in Den Haag gesloten huwelijken vormt.

Voor een tweetal andere kenmerken viel eveneens na te gaan in hoeverre de steekproef van huwelijken representatief was voor alle in deze periode in Den Haag gesloten huwelijken. Dit betrof de verdeling van de huwelijken naar burgerlijke staat en naar leeftijd. De verdeling van alle huwelijken naar burgerlijke staat (tabel 11.7) kon voor de jaren 1850-65 worden ontleend aan een publikatie van Van den Bergh van Eijsinga²⁰, voor de jaren 1866-80 aan gepubliceerd statistisch materiaal. De verdeling naar burgerlijke staat van de in deze jaren gesloten huwelijken (per 100 gesloten huwelijken) bleek zeer goed overeen te komen met de verdeling op basis van de opgeblazen steekproef. De verdeling van de huwelijken naar leeftijd (per 100 huwenden van elk geslacht) in de opgeblazen steekproefstemde eveneens nauw overeen met de gegevens (zie tabel 11.8) zoals die door Van den Bergh van Eijsinga voor de periode 1850-65 waren gepubliceerd.

Enkele andere karakteristieken van de in Den Haag gesloten huwelijken zijn vermeld in tabel 11.9. De gegevens betreffen eerste en niet-eerste huwelijken tesamen.

Huwelijken werden gemiddeld op hoge leeftijd gesloten. De gemiddelde huwelijksleeftijd bij de mannen lag rond de 30-31 jaar, bij de vrouwen rond de 28-29 jaar. Van de totale groep huwende mannen had circa 1,5% een huwelijk gesloten voor de 20-jarige leeftijd; bij de vrouwen was het overeenkomstige percentage 6,5. Huwelijken boven de 50 kwamen bij mannen met bijna 5% ruim tweemaal zo vaak voor als bij vrouwen. In de periode 1850-82 deed zich overigens een duidelijke afname van de huwelijksleeftijd voor. Tussen de aanhangers van de verschillende kerkelijke gezindten bestonden slechts minieme verschillen in huwelijksleeftijd. Alleen de gereformeerden huwden duidelijk op lagere leeftijd. Grote verschillen werden wel aangetroffen tussen de sociale groepen. Mannen die be-

TABEL 11.7. Aantallen huwelijken naar voorafgaande burgerlijke staat (1850-80) en leeftijd (1850-65), Den Haag. (per 100 huwelijken).

A. Naar burgerlijke staat

<i>Periode 1850-65</i>	Waarnemingen	Steekproef
Jongmans en jongedochters	80,6	81,1
Jongmans en weduwen	4,0	3,6
Weduwnaars en jonge dochters	11,2	10,5
Weduwnaars en weduwen	3,6	3,3
Jongmans en gescheiden vrouwen	2,0	0,3
Gescheiden mannen en jonge dochters	3,0	0,8
Weduwnaars en gescheiden vrouwen	1,0	0,5
Gescheiden mannen en weduwen	1,0	0,0
Gescheiden mannen en gescheiden vrouwen	0,0	0,0
Totaal	100,0	100,0
<i>Periode 1866-80</i>		
Jongmans en jongedochters	82,0	81,5
Jongmans en weduwen	3,6	4,7
Weduwnaars en jonge dochters	10,4	8,4
Weduwnaars en weduwen	4,1	4,1
Overige	0,3	1,2

B. Naar leeftijd

<i>Periode 1850-65</i>	Mannen		Vrouwen	
	Waarnemingen	Steekproef	Waarnemingen	Steekproef
Beneden 21 jaar	1,9	2,8	7,2	6,3
21-34 jaar	75,0	73,5	73,8	74,3
35-49 jaar	17,8	19,0	16,9	17,2
50-64 jaar	4,6	4,1	2,0	2,0
65 jaar of ouder	0,7	0,6	0,1	0,2
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0

Bron: Voor de jaren 1865-82: Verslag over de toestand der gemeente 's-Gravenhage
 Voor de jaren 1850-65: VAN DEN BERGH VAN EIJSINGA (1868).

hoorden tot de grote burgerij, tot de groep intellectuelen en beambten en tot de beroepslozen huwden duidelijk later dan de overige mannen. Voor de vrouwen gold in grote lijnen dezelfde rangorde, doch de verschillen waren hier minder uitgesproken.

PARAGRAAF XI.4

TABEL 11.8. De gemiddelde huwelijksleeftijd naar periode, sociale groep en kerkelijke gezindte, Den Haag, 1850-82.

	Gemiddelde huwelijksleeftijd	
	Mannen	Vrouwen
<i>Naar periode van huwelijksluiting</i>		
1850-54	31,06	29,48
1855-59	31,99	30,51
1860-64	30,68	29,36
1865-69	30,27	28,93
1870-74	30,50	27,98
1875-79	30,06	28,35
1880-82	30,10	27,86
<i>Naar kerkelijke gezindte van man of vrouw</i>		
Joods	30,42	28,46
Nederlands hervormd	30,33	28,74
Rooms-katholiek	30,96	29,04
Zonder	29,57	28,40
Gereformeerd	28,41	28,80
Overige	31,98	29,31
<i>Naar sociale groep van de man</i>		
Grote burgerij	35,09	29,61
Kleine burgerij	30,06	28,08
Intellectuelen en beambten	32,79	29,48
Boeren en vissers	29,47	28,17
Werklieden	29,40	28,71
Losse en ongeschoolde arbeiders	30,84	29,68
Zonder beroep	34,59	30,58

XI.4. VERSCHILLEN IN DE FREQUENTIE VAN ECHTSCHEIDING

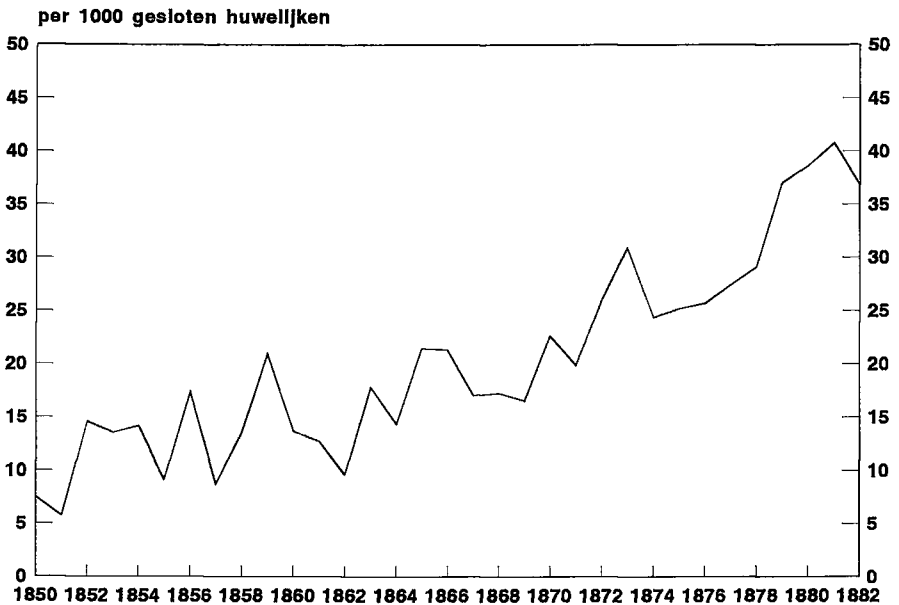
In totaal werden van de geselecteerde 2.294 gesloten huwelijken er 546 ontbonden door echtscheiding. In 961 gevallen werd het huwelijk ontbonden door het overlijden van de man, in 711 gevallen door het overlijden van de vrouw. Van 39 huwelijken ontbrak zowel voor de man als de vrouw informatie omtrent hertrouw of overlijden, terwijl van 32 huwelijken die informatie over ofwel de man ofwel de vrouw ontbrak. In geen van deze gevallen was dus vast te stellen wie als eerste was overleden. Tenslotte waren er 5 huwelijken waarvan we wel weten dat de betrokkenen zijn overleden zonder te zijn hertrouwd, doch waarvan de overlijdensdatum van de man dan wel de vrouw niet bekend was. Terugvertaald naar de totale populatie betekent dit, dat 40% van de huwelijken door het overlijden van de vrouw werd beëindigd, 53,5% door het overlijden van de man en 2,2% door echtscheiding. Van de resterende 4,4% van de huwelijken was niet bekend of zij door het overlijden van de man dan wel

door het overlijden van de vrouw werden beëindigd. Duidelijk is dat ook in Den Haag echtscheiding in vergelijking met sterfte relatief zelden de oorzaak van de ontbinding van het huwelijk was.

Het overgrote deel van de gehuwde mannen en vrouwen bleef vanaf het moment van sluiting van het huwelijk tot de ontbinding daarvan door de dood bij elkaar wonen. Gescheiden mannen en vrouwen bleven daarentegen slechts zelden tot de officiële ontbinding van het huwelijk bij elkaar. Vaak was reeds een groot aantal jaren verstreken waarin men gescheiden van elkaar leefde, voor het tot een formele scheiding kwam. Daarnaast waren er huwelijken waarin man en vrouw apart leefden, zonder dat er van een echtscheiding sprake was. Het kon in dat geval gaan om gescheiden van tafel en bed levende personen, maar dat viel uit het bevolkingsregister niet af te leiden. In principe zou men door gebruik te maken van de woningregisters tamelijk nauwkeurig kunnen nagaan, tot welk tijdstip mannen en vrouwen feitelijk op hetzelfde adres waren gehuisvest. Uitsluitend gebruik maken van het bevolkingsregister levert op dit punt waarschijnlijk een onderschatting op van de mate waarin man en vrouw gescheiden van elkaar leefden. Slechts daar waar sprake was van een expliciete vermelding van de verhuizing van slechts een van de partners naar een ander adres, werd ervan uitgegaan dat de partners gescheiden van elkaar woonden. Van de totale groep niet door echtscheiding ontbonden huwelijken was in 95% van de gevallen van ononderbroken samenwoning sprake.

Hoe vielen de huwelijken waarin de samenwoning feitelijk werd verbroken te karakteriseren? Meer dan gemiddeld oefenden de vrouwen in zo'n huwelijk een beroep uit (circa 17% tegenover 9%). Men trof onder hen relatief veel hoge militairen, mannen uit de kleine burgerij en handwerkslieden aan. Verlating was dus niet beperkt tot de lagere sociale klassen, zoals bijvoorbeeld Cronjé veronderstelde. Hij achtte deze klasse er niet toe in staat echtscheiding te bekostigen en meende dat zij minder met de wettelijke procedures bekend was.²¹ Oververtegenwoordigd onder deze groep waren de in de grote steden (Den Haag, Rotterdam, Amsterdam) geboren en daar wonende mannen en vrouwen. Onder de 'Scheveningers' daarentegen waren deze informeel ontbonden huwelijken sterk ondervertegenwoordigd. Onder de mannen en vrouwen die een deel van hun huwelijksleven los van elkaar doorbrachten kwamen beduidend meer personen voor wier huwelijk hun tweede of derde was. De gevorderde leeftijd van deze mannen en vrouwen en de daarmee samenhangende slechtere gezondheidssituatie speelden daarbij vanzelfsprekend een rol, omdat deze factoren ertoe leidden, dat de betrokkenen een deel van hun leven in inrichtingen en tehuizen doorbrachten. Vrouwen en mannen die tot de Nederlands hervormde kerk of tot een van de kleinere protestantse kerkgenootschappen behoorden en kerkelijk gemengde huwelijken waren onder hen oververtegenwoordigd.

In de loop van de 19e eeuw nam, in overeenstemming met de landelijke

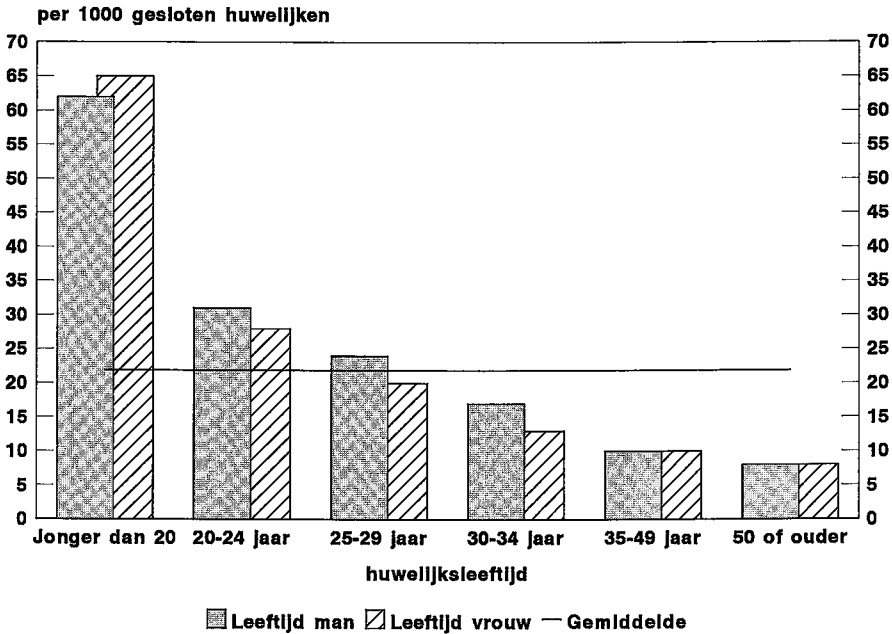
FIGUUR 11.1. Het aantal echtscheidingen per 1000 gesloten huwelijken in de huwelijkscohorten 1850-82

trend, de frequentie waarmee huwelijken door echtscheiding werden ontbonden steeds meer toe. Figuur 11.1 geeft per huwelijksjaargang aan welk percentage van de gesloten huwelijken door echtscheiding werd ontbonden. Voor de rond 1850 gesloten huwelijken was dat nog maar circa 1%. Vanaf het begin der jaren zestig was van een voortdurende toename van dit percentage sprake, een toename die tot gevolg had, dat van de op het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig huwende mannen en vrouwen ongeveer 4% scheidde.

Welke factoren bepaalden of een huwelijk door het overlijden van man of vrouw dan wel door echtscheiding ontbonden werd?

De kans op echtscheiding verschilde onder meer zeer sterk naar gelang de leeftijd bij huwelijksluiting (zie figuur 11.2). Van de huwelijken gesloten voor dat de man of vrouw de 20 was gepasseerd scheidde meer dan 6%. Naarmate de leeftijd bij huwelijksluiting toenam, nam het percentage echtscheidingen onder de gesloten huwelijken af. In de hoogste leeftijdsgroep vond echtscheiding nog slechts bij 0,8% van de huwelijken plaats.

Ouders en voogden konden tot op zekere hoogte invloed uitoefenen op de huwelijksleeftijd van de kinderen. Tot de 23-jarige leeftijd konden immers geen huwelijken gesloten worden zonder toestemming van de ouders, respectievelijk grootouders, terwijl in het geval de ouders en grootouders

FIGUUR 11.2. Het aantal echtscheidingen per 1000 gesloten huwelijken naar de huwelijksleeftijd van man en vrouw

overleden waren, de voogd en toezienend voogd toestemming dienden te geven. Wanneer kinderen tussen 23 en 30 jaar oud waren en de ouders toestemming tot het huwelijk weigerden, konden de kinderen de tussenkomst van de kantonrechter inroepen.

Ouders en voogden bleken zich in het algemeen niet ten onrechte verzet te hebben tegen huwelijken van hun kind of pupil. Immers, van de huwelijken die na weigering van ouderlijke toestemming slechts door tussenkomst van de rechter mogelijk werden, bleek de echtscheidingsfrequentie met 4,2% duidelijk en statistisch significant hoger te liggen dan van de huwelijken die zonder gerechtelijke tussenkomst waren gesloten.

In sommige gevallen was om sluiting van een huwelijk mogelijk te maken interventie door het staatshoofd nodig. Wanneer namelijk een jongeman de 18-jarige leeftijd of een meisje de 16-jarige leeftijd nog niet hadden bereikt of wanneer er sprake was van verboden graden van verwantschap tussen degenen die een huwelijk wensten te sluiten, was voor een huwelijk dispensatie door de koning nodig.

Hier kon evengoed gesproken worden van een vooruitziende blik van de wetgever. De kans op echtscheiding was bij die huwelijken waar dispensatie verleend diende te worden duidelijk hoger dan bij huwelijken die strikt aan de norm voldeden. In het eerste geval werden er per 100

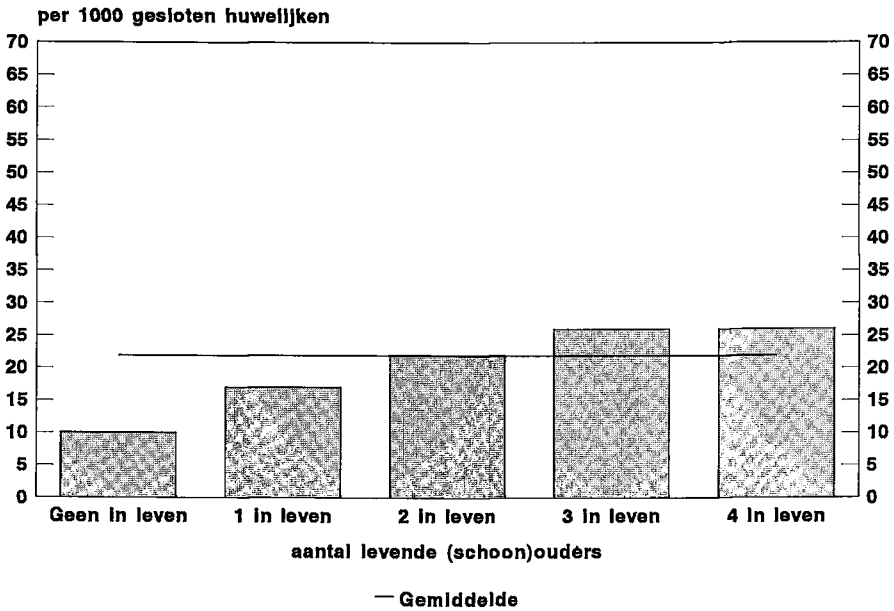
huwelijken 4,2 door echtscheiding ontbonden, in het tweede geval 2,2 per 100.

De ouderlijke macht kon zich niet alleen doen gevoelen voor de huwelijkssluiting. Nadat het huwelijk was gesloten bleef er voor de ouders nog een mogelijkheid bestaan het gedrag van hun kinderen te beïnvloeden. Met name gold dat, waar de kinderen financieel afhankelijk waren van de ouders, maar zelfs anderszins was het gezag van de ouders vaak nog zo groot, dat men het gedrag van de gehuwde kinderen kon sturen. Omdat echtscheiding vanwege de eraan verbonden negatieve consequenties voor de meerderheid van de bevolking een zaak was die men uit alle macht trachtte te voorkomen, zullen de ouders, in die gevallen waarin het huwelijk van een van hun kinderen op echtscheiding dreigde uit te lopen, hun invloed hebben aangewend om zo'n schande voor de familie af te wenden. Men mag aannemen, dat in het algemeen de ouderlijke invloed op het gedrag van het gehuwde kind daar het grootst was, waar beide ouders nog in leven waren en in dezelfde gemeente woonachtig waren als het gehuwde paar. Bijgevolg zou men voor die huwelijken de laagste echtscheidingsfrequenties mogen verwachten.

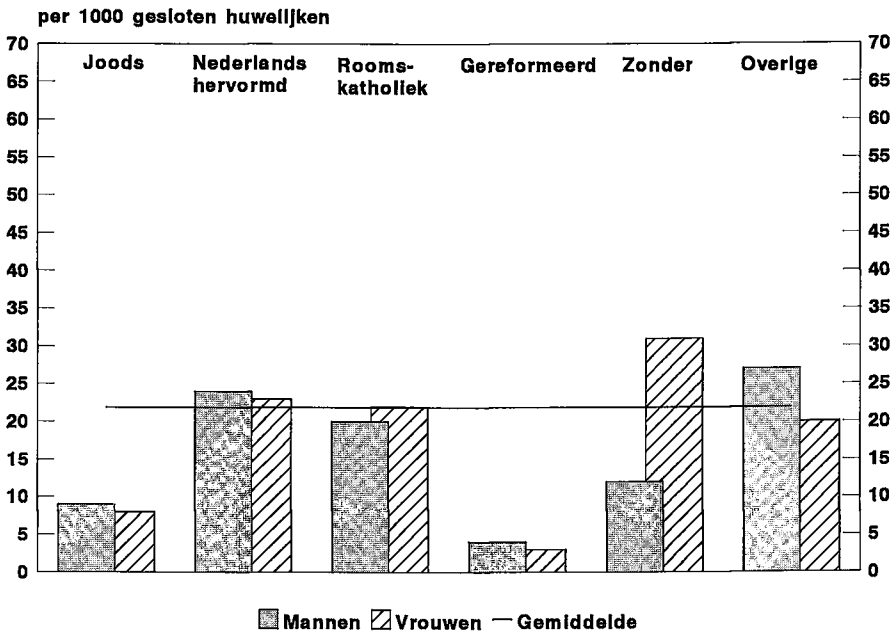
Gaat men uit van het in leven zijn van de ouders van de huwendes op het moment van huwelijkssluiting van de kinderen, dan blijkt, dat in tegenstelling tot de verwachting, echtscheidingen met name voorkwamen onder die huwelijken, waarvan alle ouders nog in leven waren (figuur 11.3). Het minst vond echtscheiding plaats onder de huwendes van wie geen van de ouders op het moment van huwelijkssluiting nog in leven was. De frequentie van echtscheiding bedroeg in dit geval minder dan de helft van die in het eerstgenoemde geval. Een verklaring voor deze op het eerste gezicht wat onverwachte uitkomst kan liggen in de omstandigheid, dat van grote verschillen in huwelijksleeftijd tussen de onderscheiden groepen sprake was. Vooral onder de op jeugdige leeftijd gesloten huwelijken kwam relatief veel echtscheiding voor en de kans dat alle ouders nog in leven waren, was voor de op jeugdige leeftijd gehuwde mannen en vrouwen veel groter dan voor hen die pas op latere leeftijd in het huwelijk traden.

In een relatief groot aantal gevallen werden bij het sluiten van het huwelijk door de huwendes kinderen erkend. Bij de huwelijken die later door echtscheiding werden ontbonden was dat in sterkere mate het geval dan bij de niet door echtscheiding ontbonden huwelijken. Het betrof respectievelijk 11,2% en 9,9% van de huwelijken.

Van de totale groep van gehuwden in Den Haag vormden de Nederlands hervormden met 56-58% veruit het grootste deel. Daarna kwamen de rooms-katholieken met 30-32%, terwijl de verschillende kleinere protestantse kerkgenootschappen tezamen circa 6% van de huwendes vormden en de joden 3,5%. Gereformeerden en mannen en vrouwen zonder kerkelijke gezindte hadden ieder een aandeel van circa 1%. De kerkelijke gezindte van de huwelijkspartners was van grote invloed op de frequentie waarmee echtscheiding plaatsvond (figuur 11.4).

FIGUUR 11.3. Het aantal echtscheidingen per 1000 gesloten huwelijken naar het aantal bij huwelijk nog in leven zijnde (schoon)ouders

FIGUUR 11.4. Het aantal echtscheidingen per 1000 gesloten huwelijken naar de kerkelijke gezindte van man en vrouw

Gereformeerden en joden hadden over het algemeen de laagste echtscheidingscijfers; minder dan 0,5%, respectievelijk minder dan 1% van de huwendes in deze groepen scheidde. De cijfers voor Nederlands hervormden en rooms-katholieken lagen op een hoger niveau (2,0-2,4%) maar echtscheiding kwam relatief het meest voor onder de relatief kleine groep, die geen kerkelijke gezindte zei te hebben (bij de vrouwen) en onder de verzamelgroep van de overige, meest kleinere en vaak meer vrijzinnige, protestantse kerkgenootschappen als evangelisch-luthersen, doopsgezinden en remonstranten. Voor een belangrijk deel stemden deze resultaten met de verwachtingen overeen. De laatstgenoemde groeperingen stonden immers in hun leer toleranter tegenover echtscheiding dan bijvoorbeeld de katholieken of de gereformeerden. Duidelijk is dat de angst voor gewetensstraffen, voor sociale uitstoting, door middel van een verbod op het ontvangen van de sacramenten van biecht en eucharistie, weigering van een kerkelijke begrafenis of het lidmaatschap van een kerkelijke organisatie, ontzegging van de toegang tot het heilige avondmaal, of voor het verlies van ondersteuning door de kerkelijke armenzorg voor een deel van de gehuwden geen voldoende afschrikkende werking hadden.

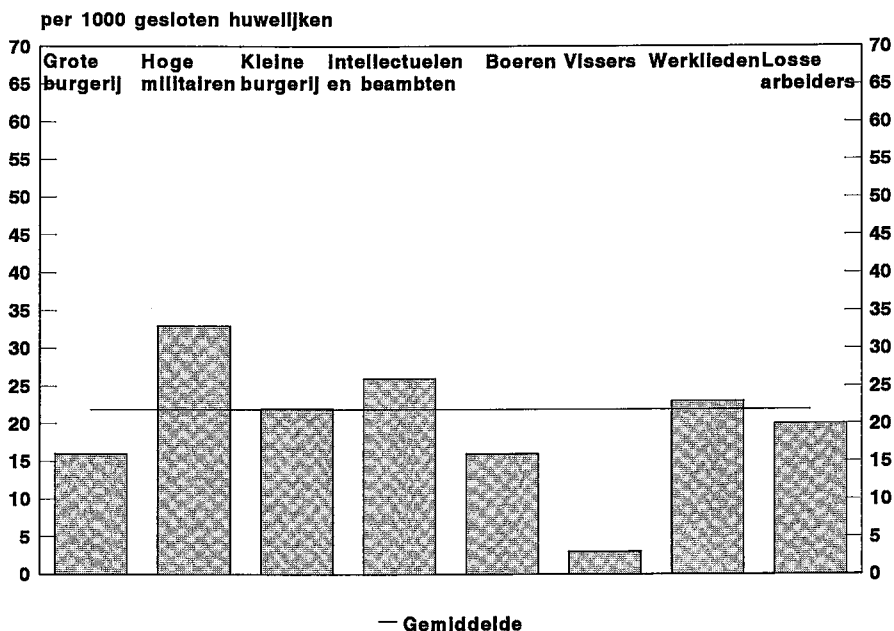
Een steeds terugkerend thema in het historisch onderzoek naar echtscheiding betrof de vraag, in welke sociale groep echtscheiding het meest voorkwam. Een exact antwoord op deze vraag bleek vaak niet te kunnen worden gegeven, omdat informatie over het aantal gehuwden uit de betreffende sociale groepen veelal ontbrak. De meningen lopen op dit punt dan ook sterk uiteen. Terwijl De Regt²² ervan uitging, dat de hogere sociale lagen in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog een onevenredig deel van de echtscheidingen voor hun rekeningen namen en vrijwillige verlatingen en scheidingen van tafel en bed meer in de lagere sociale milieus te vinden waren, stelde De Geus dat in de 19e eeuw in Den Haag 'opmerkelijk genoeg meer (gescheiden werd) in lagere sociale milieus waar meer uit liefde kon worden getrouwd'.²³

Wat kan men op basis van onze resultaten concluderen? Tabel 11.9 geeft op basis van het beroep op het tijdstip van huwelijk een samenvattend overzicht. Grote aantallen gescheidenen werden aangetroffen onder mannen werkzaam in de bouwnijverheid. Hierin was 16% van de gescheiden mannen werkzaam. Ambachtelijke beroepen als smeden, schoenmakers, kleermakers, vormers, etc. bleven daar met circa 18% echter nog boven. De winkeliers hadden een aandeel van circa 5%, eenzelfde cijfer als door de handelssector werd bereikt. Uit de onderste laag van de samenleving, de (ongeschoolde) arbeiders, kwam ongeveer 9% van de gescheiden mannen. Uit de top kwam een tiental personen, al zou men de twee architecten met evenveel recht bij de artistieke beroepen hebben kunnen indelen. Daarnaast was een belangrijk deel van de 17 officieren, 14 ambtenaren en leraren uit dezelfde laag afkomstig. De ambtelijke wereld en het leger waren overigens bovendien nog door politieagenten en onderofficieren vertegenwoordigd. Een opvallende groep vormden de 17 mannen die een

TABEL 11.9. Beroepen van gescheiden mannen op het moment van huwelijksluiting.

Bedienden	36
Koetsiers	26
Schoenmakers	27
Werkzaam in bouwnijverheid	87
waarvan	
Metselaars	26
Huisschilders	19
Timmerlieden	19
Stukadoors	7
Loodgieters	6
Opperlieden	6
Behangers	4
Arbeiders	29
Tabakswerkers	8
Drukkers en boekbinders	12
Smeden	23
Kleermakers	14
Meubel- en kastenmakers	21
Vormers, zadelmakers, beeldhouwers, wagenmakers, kuipers	22
Winkeliers	28
waarvan	
Bakkers	12
Slagers	8
Muzikanten, toneelspelers, kunstschilders	17
Tappers, kasteleins, koffiehuishouders	9
Politieagenten	7
Onderofficieren	7
Officieren	17
Ambtenaren	14
Onderwijzers, leraren	9
Werkzaam in handel	30
waarvan	
Kooplieden	7
Schippers	7
Handelsagenten	4
Handelaren	6
Boeren en vissers	13
waarvan	
Vissers	3
Zonder beroep	27
Overigen	63

artistiek beroep uitoefenden: muzikanten, toneelspelers en kunstschilders. De landbouw was met nauwelijks 2% van de gescheidenen slechts zwak vertegenwoordigd. Uit wat men in hedendaagse termen als de horecawe-

FIGUUR 11.5. Het aantal echtscheidingen per 1000 gesloten huwelijken naar de sociale groep van de man

reld zou aanduiden, kwam een bijna identiek percentage. De mannen zonder beroep bestonden zowel uit oude mannen die oorspronkelijk uit de arbeidersklasse afkomstig waren, maar tevens uit jongeren die het zich konden veroorloven geen beroep uit te oefenen.

Van de 546 vrouwen die scheidden waren er ten tijde van het huwelijk liefst 124 dienstbode. Daarnaast waren er 47 naaisters en 7 andere vrouwen die bij de kledingfabrikage waren betrokken. Er werden 16 werksters geteld, terwijl 16 vrouwen als wasvrouw of strijkster aan de kost kwamen. Als winkelierster of koopvrouw waren 10 vrouwen werkzaam. In totaal gaven echter 319 vrouwen aan dat zij op het moment van huwelijk geen beroep uitoefenden.

Van veel groter belang dan de boven gepresenteerde absolute aantallen waren echter de relatieve risico's op echtscheiding. Deze geven de relatieve frequentie aan, waarin echtscheiding voorkwam, *berekend op het totaal aantal personen met het betreffende beroep op het moment van huwelijkssluiting*. De verschillende beroepen zijn daarbij weer samengevoegd volgens de classificatie van Giele en Van Oenen. In afwijking van wat in hoofdstuk V en hoofdstuk IX gebeurde werden hier echter meer subgroepen, zoals hoge militairen, kleine artistieke beroepen, etc., onderscheiden. Figuur 11.5 geeft een beeld van de resultaten. De uitkomsten wijken duidelijk af van die welke werden verkregen op basis van uitsluitend de absolute aantallen echtschei-

dingen. Wanneer men afziet van de door kleine aantallen wat minder betrouwbare groepen, is het meest opvallend het hoge cijfer dat gevonden werd bij de hoge militairen. Binnen de groep van intellectuelen en beambten hadden de kleine artistieke beroepen een echtscheidingspercentage, dat ruim twee keer zo hoog lag als het gemiddelde en datzelfde gold in nog sterkere mate voor de groep lager toezichthoudend personeel. De cijfers voor de vissers, de losse arbeiders, de boeren en de grote burgerij bleven daarbij opvallend achter. De verschillende groepen arbeiders en werklieden hadden, in verhouding tot het percentage voor de totale groep huwendes, zonder uitzondering lagere cijfers. Welke verklaringen vallen voor deze verschillen te geven?

De verklaring voor de hoge echtscheidingscijfers van de 'kunstenaarswereld' zal naar alle waarschijnlijkheid gezocht moeten worden in het reizende bestaan, vaak in gemengd gezelschap, de frequente uithuizigheid, de vrijmoedige sfeer waarin men leefde, de bewondering van bezoekers en het werk in een op verstrooiing en amusement gerichte sfeer, waarin seksuele prikkels in ruime mate aanwezig konden zijn.²⁴ De oververtegenwoordiging van militairen onder de gescheidenen zou verband kunnen houden met het feit, dat de militaire verplichtingen man en vrouw voor lange perioden van elkaar scheidden en ampele mogelijkheden voor overspel boden,²⁵ maar zullen tevens zijn gestimuleerd door de vele overplaatsingen, die niet alleen tot instabiliteit in het huwelijk konden leiden, maar evengoed sociale controle van familie en buurt minder effectief maakten.

Onder employés, onder ambtenaren en vrije beroepen kwam echtscheiding relatief vaak voor. Bij deze groepen konden de financiële lasten van de echtscheiding (proceskosten en alimentatie), gegeven het veelal vaste inkomen, weliswaar vrij zwaar drukken, over het algemeen was het inkomen van deze groep toch zodanig, dat het ruimte bood voor dergelijke lasten.²⁶ Een grotere vertrouwdheid met juridische procedures kan evenzeer een rol hebben gespeeld.

Dat echtscheiding in de ambachtelijke en agrarische gezinsbedrijven daarentegen weinig voorkwam, kan in verband worden gebracht met het feit, dat het economisch lot van beide partners van het ongestoord functioneren van het gezin als produktie-eenheid afhankelijk was. Vertrek van een van beiden had grote negatieve consequenties voor de financiële situatie van beide partners. Gebondenheid aan het eigendom en aan een erfgoed dat men ongeschonden diende door te geven, speelde een rol. Het boerengezin was aanmerkelijk meer dan andere gezinnen onderworpen aan de sociale controle van familie, buurt en kerk, instituties, waarvoor echtscheiding zeer laakbaar was. Bovendien was de huwelijksverwachting dikwijls veel minder erotisch gekleurd dan bij anderen.²⁷ Het relatief lage percentage echtscheidingen onder vissers kon verband houden met de grote kerkelijkheid van deze in Scheveningen woonachtige groep.²⁸

Opmerkelijk was dat de arbeiders, die de nadelige gevolgen van de indu-

strialisatie voor het gezinsleven, de lange werkdagen, de uithuizigheid van de man, de vrouwenarbeid, de penibele woonomstandigheden en de slechte arbeidssituatie, het alcoholisme, het sterkst ondervonden en wier huwelijk dus het meest kwetsbaar was lage echtscheidingscijfers hadden. Een constatering die overigens duidelijk in strijd is met de bevindingen van Van Baalen, die uitsluitend op absolute aantallen echtscheidingen waren gebaseerd.²⁹ Eerder werd gewezen op de mogelijkheid dat arbeiders en werklieden wellicht vreemd stonden tegenover de gerechtelijke procedures en er de voorkeur aan gaven hun huwelijk te beëindigen zonder zich om formaliteiten te bekommeren. Men had weinig te winnen bij een wettelijke verbreking van het huwelijk, omdat problemen met de verdeling van goederen zich zelden voordeden. Deze conclusie is echter niet goed te rijmen met de eerdere constatering, dat slechts een klein deel van de niet gescheidenen feitelijk zonder de partner leefde. Verlating kwam weliswaar onder werklieden iets frequenter voor, maar de verschillen ten opzichte van andere sociale groepen waren gering. Volgens Stone konden 'the working poor (...) not afford divorces until legal aid became available after about 1920. Consequently the first stage of the revolution was restricted to the middle and upper classes'.³⁰ Waarschijnlijk waren het echter niet zozeer de directe kosten van de procedure, die kon immers veelal gratis worden gevoerd, als wel de indirecte kosten zoals de reistijd, de moeite aan het verwerven van afschriften verbonden, de verloren arbeidsuren, etc., die deze groep afhielden van het voeren van juridische actie. Aan de laagst betaalden konden alimentatieverplichtingen in verband met geringe of wisselvallige inkomsten moeilijk opgelegd worden. Vrouwen wisten daardoor dat ze na scheiding in de onderstand terecht kwamen. De mogelijkheid zoveel onderstand te krijgen dat men in staat was als vrouw alleen een gezin te onderhouden was minimaal. Vrouwen, die met de zorg voor kinderen waren belast, werden er bij gebrek aan beter toe gedwongen hun huwelijk in stand te houden.

Onder de grote burgerij kwam echtscheiding weinig voor. Men was er meer dan in andere sociale lagen aan gehecht het maatschappelijk imago ongeschonden te houden en trachtte de smet die echtscheiding daarop wierp ten koste van alles te voorkomen. In de hoogste sociale klasse was het netwerk van sociale en verwantschapsrelaties bovendien uitgebreider en strakker georganiseerd, waardoor het grotere controle over het individu uitoefende. Aan alimentatie kon men vaak niet ontkomen, omdat het leven zich minder in de anonimiteit afspeelde en wettelijke controle effectiever was. Het huwelijk kostte er meer en er werd meer in geïnvesteerd dan in de lagere sociale strata.³¹ Daar kwam bij, dat het voor deze kapitaalkrachtige groep mogelijk was naast de echtgenote een maîtresse te onderhouden en bezoek aan prostituées niet ongewoon werd geacht.

Bij de vrouwen oefende het beroep op het moment van het huwelijk geen invloed uit op het uiteindelijk percentage gescheidenen. In de drie

sociale groepen die redelijke aantallen waarnemingen kenden, de groep zonder beroep, de kleine burgerij en de geschoolde handwerkslieden (inclusief dienstpersoneel), werd ongeveer 2,1-2,3% van de huwelijken door echtscheiding ontbonden.

Niet alleen bij het huwelijk maar tevens op het moment van opname in het bevolkingsregister en eventueel bij echtscheiding of overlijden, werd van de vrouwen in het onderzoek het beroep geregistreerd. Op het moment van huwelijk was de verdeling naar beroep van de scheidende vrouwen identiek aan die van de vrouwen, wier huwelijk niet door echtscheiding werd ontbonden; 58,2%, respectievelijk 57,5% oefende geen beroep uit. De in het bevolkingsregister vermelde beroepsgegevens, die naar de feitelijke situatie bij de aanvang van het huwelijk verwezen, toonden aan dat vrouwen die scheidden vaker een beroep uitoefenden dan vrouwen die niet waren gescheiden: 13 tegenover 10%. Aan de hand van nieuwe vermeldingen van een beroep in het bevolkingsregister konden wijzigingen in de beroepsaanduiding in de loop van het huwelijk worden nagegaan. Gaat men uit van de tweede beroepsvermelding, die verwees naar het moment dat het huwelijk al enkele jaren bestond, dan blijkt in nog sterkere mate dat gescheiden vrouwen vaker op de arbeidsmarkt participeerden dan vrouwen wier huwelijk op andere wijze, door eigen overlijden of door het overlijden van de echtgenoot, werd beëindigd. Circa 29% van de gescheiden vrouwen tegenover nog geen 12% van de overige vrouwen oefende een beroep uit. De overgrote meerderheid daarvan viel tot de werklieden en de kleine burgerij te rekenen. Laatstgenoemde groep had onder de niet-gescheiden vrouwen evenwel een groter aandeel dan onder de gescheiden vrouwen. Dat kan wellicht worden verklaard uit het feit, dat er vaker sprake was van een overname van het door de overleden echtgenoot opgezette bedrijf.

Van de vrouwen die weduwe werden bleek, althans op het moment van huwelijk, 41% een beroep uit te oefenen. Afgaande op de eerste vermelding in het bevolkingsregister gold dit kort na sluiting van het huwelijk voor bijna 12% van de vrouwen en enkele jaren na sluiting voor 17% van de vrouwen. Vergeleken met de weduwen was de arbeidsmarktparticipatie van gescheiden vrouwen dus duidelijk hoger. In het onderzoek van May³² waren gescheiden vrouwen onder de werkende vrouwen eveneens oververtegenwoordigd. Het is niet onmogelijk, dat de financiële zekerheid, die deze vrouwen aan het werk konden ontlenen, ongelukkig gehuwde vrouwen ertoe aanmoedigde echtscheiding te vragen. Uitgesloten is evenmin dat sommigen, vooruitlopend op echtscheiding, een baan namen. Meer waarschijnlijk is echter, dat het vooral ging om vrouwen die reeds voor de scheiding door de man waren verlaten en voor hun levensonderhoud (weer) op eigen arbeid buitenshuis waren aangewezen.

Echtscheiding werd in het begin van dit hoofdstuk een 'grootstedelijk' verschijnsel genoemd. Een veelheid van factoren werd daarvoor in de lite-

ratuur verantwoordelijk geacht. Een eerste factor was dat huwendes elkaar voor het huwelijk minder goed kenden. Op het platteland kenden de jongeren elkaars familie, levenswijze en levensomstandigheden veel beter dan in de steden en werd het huwelijk strenger door de ouders en de gemeenschap gecontroleerd. Een belangrijke factor was vervolgens de door de industrialisatie teweeggebrachte verdwijning van het gezin als produktie-eenheid. In de steden verloor het gezin eerder zijn monopolie als consumptie-eenheid. Hotels, logiesruimten, cafés en restaurants waren daar aanwezig en boden voeding, huisvesting en verzorging. De gemeenschappelijke belangen bij handhaving van de gezinseenheid verminderden daardoor. Gewezen werd daarnaast op de ongeremde industrialisatie en urbanisatie die een verslechtering van de behuizing teweegbracht. De vrouwenarbeid in de nijverheid vernietigde in proletarische gezinnen het huiselijk leven, maar vergrootte de economische zelfstandigheid van de vrouw. Dat maakte het voor een vrouw niet langer noodzakelijk een mislukt huwelijk in stand te houden. In de steden kwam een individualistische wereldbeschouwing eerder van de grond en was vrouwenemancipatie ofschoon geen verworvenheid wel verder gevorderd. Gebrek aan respect van de zijde van de man voor de nieuw verworven vrijheid, zelfstandigheid en ontwikkeling van de vrouw leidde tot botsingen en vroeg of laat tot echtscheiding. De dwang van de openbare mening was in de stad minder groot, omdat men elkaar minder goed kende en men elkaar niet voortdurend op allerlei levensterreinen tegenkwam en minder afhankelijk van elkaar was. De mogelijkheden om door verhuizing aan de oordelen van de omgeving te ontkomen en de kans om met afwijkende denkbeelden in aanraking te komen waren er groter. In de kleinere gemeenten kende men elkaar veel meer van nabij, men beoordeelde en veroordeelde elkaar eerder, de familiesolidariteit en de angst voor de openbare mening waren er veel sterker. In de stedelijke samenleving waren de mogelijkheden voor gescheiden mannen en vrouwen om huisvesting te vinden veel groter (pensions!), terwijl voor de vrouwen de kansen op werk (als huishoudelijke hulp of dagloonster) veel hoger waren dan op het platteland.³³

Ons onderzoek betrof weliswaar uitsluitend huwelijken die in de grote stad waren gesloten, de achtergrond van de huwendes liep niettemin sterk uiteen. Slechts een deel van de huwendes was in de grote stad geboren en een niet onbelangrijke minderheid van de gehuwden bracht een deel van het leven na het huwelijk buiten de grote stad door. Konden tussen de gehuwden, al naar gelang zij in meer of mindere mate een grootstedelijke achtergrond hadden, verschillen in echtscheidingscijfers worden gevonden?

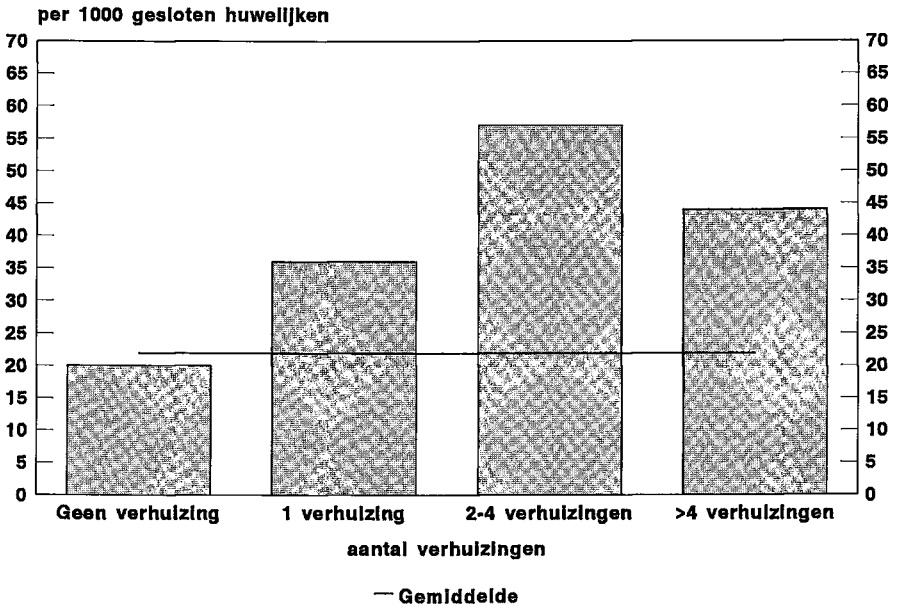
Onderscheid werd gemaakt tussen huwendes uit de grote steden, de man of vrouw waren in dat geval in een van de drie grote steden geboren en aldaar op het tijdstip van huwelijk woonachtig, geboren en getogen Scheveningers, personen uit kleinere steden afkomstig, de personen van 'gemengde' afkomst en plattelanders (in een plattelandsgemeente geboren

en aldaar woonachtig). Van de eerstgenoemde groep ging bij de mannen uiteindelijk 2,5% tot echtscheiding over, van de laatstgenoemde groep 1,6% terwijl van de Scheveningers slechts 0,8% was gescheiden. In de overige groepen werden iets lagere cijfers dan in de steden gevonden. Bij de vrouwen waren de grootstedelingen en de Scheveningers aan de uiteinden der rangorde te vinden, doch werden voor de inwoners van kleine steden eveneens hoge cijfers gevonden.

Ter sprake kwam reeds het feit dat in de steden sociale controle in mindere mate aanwezig was. Dat werd onder meer in verband gebracht met de grote mobiliteit in de steden. Verhuizingen maakten het voor gezinnen mogelijk te ontsnappen aan het oog van de naaste familie. Daardoor kon men in geval van huwelijksmoeilijkheden eerder tot echtscheiding overgaan. Echtscheiding was bijgevolg eerder oorzaak dan gevolg van de mobiliteit. Grote mobiliteit kon echter eveneens de kansen van gehuwden op echtscheiding doen toenemen. Echtscheiding was in dat geval de afhankelijke variabele. Te denken valt aan de frequente afwezigheid van de man die de kansen op overspel vergrootte en noodzaakte tot een voortdurende aanpassing van de echtgenoten aan een nieuwe gezinssituatie en aan elkaar, aan de isolatie van met name vrouwen in voor hen nieuwe omgevingen, die tot ontevredenheid kon leiden. Daarenboven konden economische noodsituaties, die gezinnen dwongen tot vertrek uit de stad, zowel aan de basis liggen van de frequente verhuizingen als aanleiding geven tot huwelijksmoeilijkheden die op echtscheiding uitliepen. In alle drie de gevallen zal vaak verhuizen samen zijn gegaan met echtscheiding en zal een stabiele woonomgeving eerder met lage echtscheidingscijfers worden geassocieerd. Een uitspraak over de richting van de causaliteit wordt daarmee echter niet gedaan.

Mannen en vrouwen die in hun huwelijk relatief vaak van de ene gemeente naar de andere waren verhuisd hadden duidelijk hogere echtscheidingscijfers (zie figuur 11.6). Vergeleken met mannen die tussen het moment van het huwelijk en de huwelijksontbinding niet verhuisden werden onder mannen die 1, 2, 3 of 4 of meer keer van woonplaats veranderden heel andere cijfers aangetroffen. De echtscheidingsfrequentie van eerstgenoemde groep bedroeg 2,0%, die van laatstgenoemde groep 10,0%! Bij de vrouwen liepen deze cijfers op van 2,0 via 3,6 en 5,7 naar 4,4%.

Van de totale groep gehuwde mannen was meer dan 32% gedurende het door ons onderzochte deel van het huwelijksleven nog minstens een keer naar een andere gemeente verhuisd. Bij de vrouwen lag dit cijfer, met name omdat een deel van deze groep meteen na het huwelijk naar de woonplaats van de man vertrok, nog iets hoger. Onder de gescheidenen was echter van veel frequenter veranderen van woonplaats sprake. Circa 63% van de vrouwen verliet de woonplaats, die men bij aanvang van het huwelijk had, niet meer voor het einde van dat huwelijk. Bij de mannen was het overeenkomstige cijfer 68%, voor de gescheidenen evenwel 36%!³⁴ Van de gescheidenen was uiteindelijk 24-26% 4 of meer keer van woon-

FIGUUR 11.6. Het aantal echtscheidingen per 1000 gesloten huwelijken naar het aantal verhuizingen tussen sluiting en ontbinding van het huwelijk

plaats veranderd; onder de niet-gescheidenen bedroeg dit percentage echter slechts 9-11%.

Dat echtscheiding een verschijnsel was dat nauw met de grote stad was verbonden wordt opnieuw duidelijk, wanneer expliciet wordt gelet op de richting van de migratiestromen van de huwendes. Verdeelt men de individuen in groepen, op basis van het totaal aantal verhuizingen dat tussen het moment van huwelijk en het einde van de observatieperiode naar een van de drie grote steden heeft plaatsgevonden, dan worden zeer grote verschillen in echtscheidingscijfers aangetroffen.

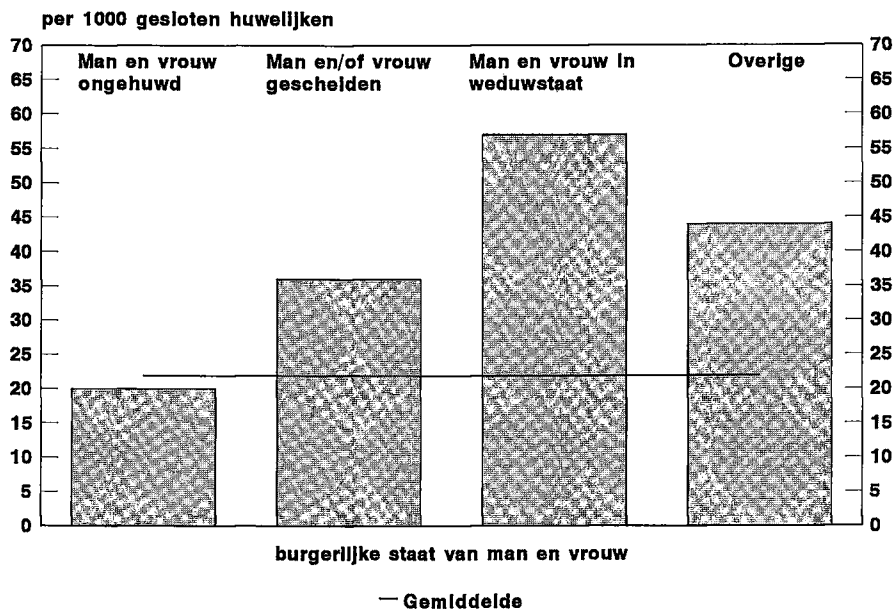
Van de gehuwden die geen enkele keer naar Amsterdam, Rotterdam of Den Haag verhuisden, daarbij kon het tevens gaan om personen die al in een van deze steden woonden, scheidde slechts circa 1,3%. Onder hen die eenmaal naar een van de grote steden verhuisden deed zich in 3,5-3,9% van de gevallen echtscheiding voor, terwijl bij de frequentere verhuizers (2 of 3 keer) het percentage tot meer dan 6 opliep en voor de zeer mobiele groep zelfs bijna 10% of meer bedroeg. Twee aspecten zijn daarbij opmerkelijk: het feit dat mensen gedurende een relatief korte tijdsperiode zoveel keer de gemeente verlieten waarin zij woonachtig waren en het feit dat zij daarbij zo veelvuldig weer in de grote stad terechtkwamen.

Tot nu toe bespraken we slechts de individuele kenmerken van mannen

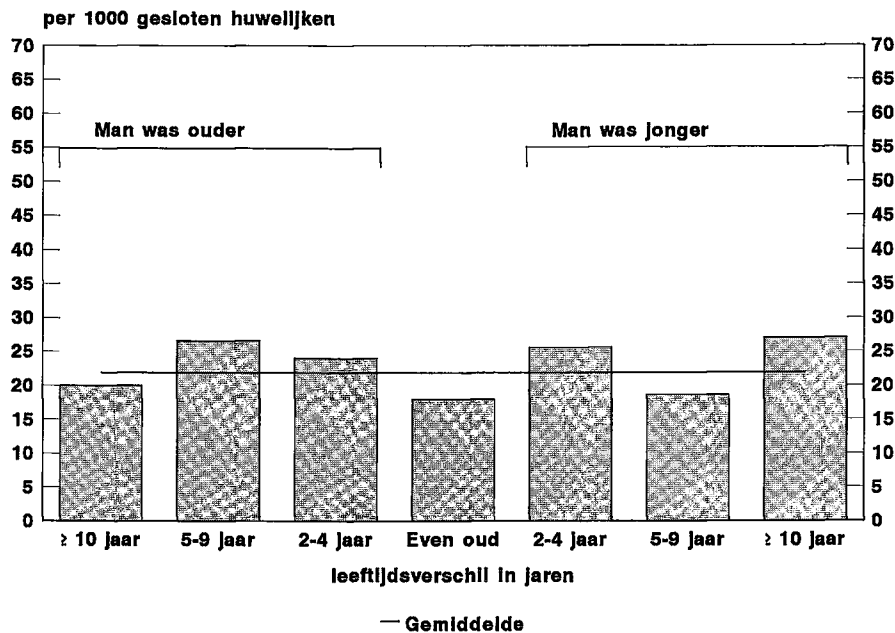
en vrouwen die de kans op echtscheiding deden toe- of afnemen. Vaak waren het echter combinaties van kenmerken van man en vrouw die van belang waren. Een eerste factor die in dat verband te noemen valt was de burgerlijke staat bij het huwelijk. Iets meer dan 81% van alle huwelijken betrof een huwelijk tussen twee niet eerder gehuwde personen. Huwelijken tussen een weduwnaar en een niet eerder gehuwde vrouw vormden 9,5% van het totaal; huwelijken tussen weduwen en niet eerder gehuwde mannen circa 4%. Figuur 11.7 maakt duidelijk dat in die huwelijken, waarin een of beide partners eerder gescheiden waren geweest, dit betrof maar 1,5% van de huwelijken, de kans op hernieuwde echtscheiding, met 3,8%, relatief groot was. Waren beide partners niet eerder gehuwd dan bedroeg dit cijfer maar 2,3%.

Voor andere combinaties, huwelijken waarbij een of beide partners in weduwstaat verkeerden, was de echtscheidingsfrequentie duidelijk lager en het sterkst was dit het geval bij een huwelijk tussen een weduwe en weduwnaar. Voor een deel was dit laatste resultaat in strijd met de verwachting. Immers, onder hertrouwen zou men om een aantal redenen eerder huwelijksproblemen kunnen verwachten. De aanpassing aan een nieuwe echtgeno(o)t(e) en de aanwezigheid van kinderen uit verschillende huwelijken konden immers emotionele, opvoedkundige en financiële problemen teweegbrengen. De onafhankelijkheid, die met name weduwen gedurende hun weduwstaat hadden verworven, kon een nieuw huwelijk, waarin de mannelijke autoriteit weer regel werd, al gauw moeilijk draaglijk maken. De leeftijd van de betrokkenen was veelal zodanig, dat aanpassing minder gemakkelijk verliep. Echtverbintenissen waarin een van de partners reeds eerder gehuwd was geweest werden wellicht meer overhaast gesloten omdat een vrijage de hertrouwers minder aansprak. De eigenschappen en de fouten van de partner leerde men dan pas kennen wanneer het te laat was.³⁵ Er werkte echter een zeer belangrijke compenserende factor. De kans op echtscheiding voor verweduwen was geringer door de relatief hoge huwelijksleeftijd van de betrokkenen. Dessertine benadrukte echter, dat deze en andere demografische factoren door de betrokkenen en door de getuigen zelden als een factor werden genoemd, die bij de mislukking van het huwelijk een rol had gespeeld.³⁶

Figuur 11.8 verschaft informatie over de samenhang tussen de leeftijdsverschillen tussen de huwend en de frequentie van echtscheiding. Buitengewoon grote leeftijdsverschillen tussen de partners waren onder de Haagse huwelijken niet zeldzaam. In 10% van de huwelijken was de man meer dan tien jaar ouder dan de vrouw. In deze situatie vonden echter niet meer echtscheidingen plaats dan wanneer mannen slechts weinig ouder waren dan hun vrouw of wanneer ze twee of meer jaar jonger waren dan hun vrouw. In een derde deel van de huwelijken ontlieden man en vrouw elkaar nog geen twee jaar in leeftijd. Het was in deze situatie, dat relatief de minste huwelijken door echtscheiding werden ontbonden. Men kan in zijn algemeenheid echter niet stellen, dat grotere leeftijdsverschillen

FIGUUR 11.7. Het aantal echtscheidingen per 1000 gesloten huwelijken naar de voorafgaande burgerlijke staat van de huwendes

FIGUUR 11.8. Het aantal echtscheidingen per 1000 gesloten huwelijken naar het leeftijdsverschil tussen man en vrouw

tussen beide partners tot meer echtscheiding aanleiding gaven.

De verschillen in kerkelijke gezindte tussen mannen en vrouwen waren van meer betekenis voor de echtscheidingsfrequentie. Dergelijke verschillen deden zich aan het begin van het huwelijk in bijna een kwart van alle huwelijken voor. Bij de gescheidenen waren deze verschillen echter meer gebruikelijk. Wanneer mannen en vrouwen hetzelfde geloof aanhingen was de echtscheidingsfrequentie duidelijk lager dan wanneer de kerkelijke gezindte van man en vrouw niet identiek was. Dit resultaat wijst er, in combinatie met de geconstateerde geringe invloed van de kerkelijke gezindte, op, dat niet zozeer het al of niet accepteren van de ontbindbaarheid van het huwelijk als wel het verschil in godsdienstige opvatting als bron van onenigheid en spanning bij huwelijksontbinding een rol speelde.

Voor die mannen die huwden met een vrouw van wie de vader op het moment van trouwen nog in leven was, in de opgeblazen steekproef ging het om circa 12.900 huwelijken, werd nagegaan of de echtscheidingsfrequentie hoger was in die gevallen, waarin van verschillen in sociale herkomst tussen man en vrouw sprake was. Dit verschil werd gemeten aan de hand van de sociale groep van de man en die van de vader van de bruid. Laat men die huwelijken buiten beschouwing, waarvan een der betrokkenen zonder beroep was, dan resteren 45 combinaties van sociale groepen. Waar grote sociale verschillen voorkwamen tussen de vader van de bruid en de bruidegom was de echtscheidingsfrequentie niet duidelijk hoger dan in de sociaal meer homogene huwelijken. Huwelijken waarbij van grote sociale verschillen sprake was, waarin bijvoorbeeld de hoge burgerij en personen uit de arbeidende klasse samengingen, hadden wel cijfers boven het gemiddelde, maar zaten niet in de top en sociaal homogene huwelijken kwamen evengoed voor in de bovenste helft van de rangorde van echtscheidingscijfers.

Wel was de tendens dat huwelijken, waarbij de bruid uit een hogere sociale laag kwam dan de echtgenoot, hogere echtscheidingscijfers vertoonden dan huwelijken, waarbij de man het hoogste sociale niveau had. Groot waren de verschillen echter niet.

Onze conclusie was dat in de 19e eeuw het overgrote deel van de Haagse huwendes pas door de dood van elkaar gescheiden werd. Echtscheiding kwam slechts in geringe mate voor en in huwelijken waarin man en vrouw niet scheidden, leefden zij feitelijk bijna altijd samen. Wel nam in de loop van de 19e eeuw de frequentie waarin echtscheiding plaatsvond duidelijk toe. Er waren bovendien groepen waarin echtscheiding een meer gebruikelijke oplossing voor huwelijksproblemen was dan voor anderen. Dat gold bijvoorbeeld voor mannen en vrouwen die op jonge leeftijd waren gehuwd, die ingingen tegen de huwelijkswensen van de ouders, die voor echtelijke kinderen hadden. De twee getalsmatig belangrijke kerkelijke gezindten hadden geen sterk uiteenlopende echtscheidingscijfers, maar de cijfers voor onkerkelijken en vrijzinnig-protestanten lagen wel hoger dan

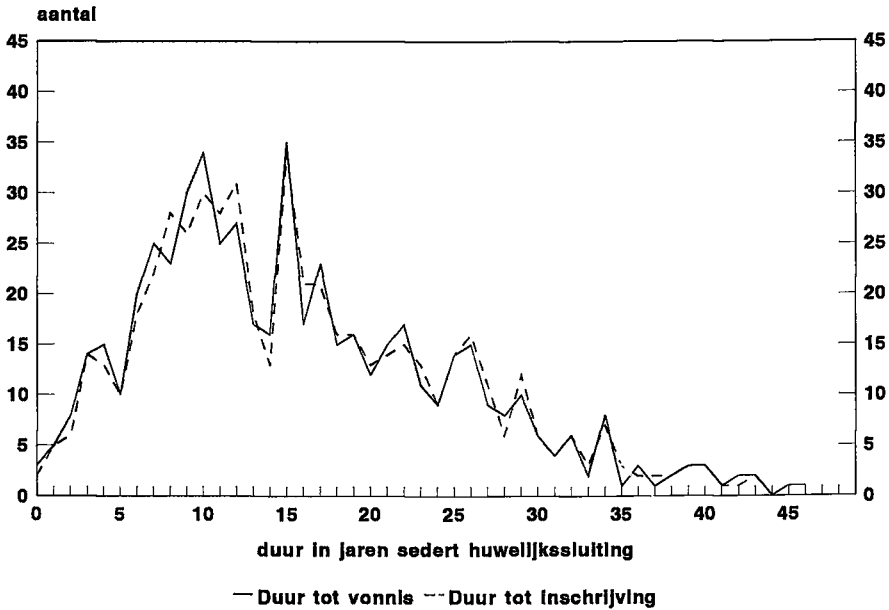
bij de Nederlands hervormden en de katholieken. Van grotere betekenis was of man en vrouw tot hetzelfde kerkgenootschap behoorden. Verschillen gaven aanleiding tot hogere percentages gescheidenen. Heterogeniteit van leeftijd of sociale afkomst bleek in mindere mate samen te hangen met echtscheiding. Echtscheiding bleek vaker voor te komen onder enkele specifieke beroepsgroepen zoals hoge officieren, kunstenaars en employées en beambten; relatief weinig onder de overige leden van de grote burgerij, onder boeren en onder de arbeidende klasse. Vrouwen die gingen scheiden waren vaker beroepsmatig actief dan vrouwen, van wie het huwelijk door de dood werd ontbonden. Echtscheiding bleek een verschijnsel te zijn, dat nauw met de grote stad was verbonden. Onder mannen en vrouwen met een grootstedelijke achtergrond kwam echtscheiding veel vaker voor en gescheidenen bleken een druk verkeer te onderhouden met de andere grote steden. Overigens was frequente migratie zeer kenmerkend voor de gescheidenen. Een eerdere scheiding van een van de partners vergrootte de kans, dat in een volgend huwelijk opnieuw echtscheiding plaatsvond.

XI.5. DE TIJD TUSSEN HUWELIJK EN ECHTSCHIEDING

Voor een huwelijk door echtscheiding werd ontbonden was vanzelfsprekend al sprake van een huwelijk in ontbinding. Slechts zelden valt echter aan te geven, vanaf welk tijdstip de situatie zo verslechterde, dat man en vrouw het raadzaam achtten uit elkaar te gaan. Meestal werd pas op dat moment een echtscheidingsprocedure gestart bij de arrondissementsrechtbank. Nadat uitspraak was gedaan, kon tegen het vonnis beroep worden aangetekend en pas wanneer het vonnis in kracht van gewijsde was gegaan, kon het ingeschreven worden in de registers van de burgerlijke stand.

De echtscheidingsakte bevatte zowel de datum waarop het vonnis was uitgesproken als die waarop door de griffier van de rechtbank een getuigenschrift was afgegeven, strekkende tot bewijs, dat tegen het vonnis door geen wettig middel meer kon worden opgekomen. Daarnaast bevatte de akte vanzelfsprekend de datum van inschrijving. Gelet op het feit, dat de kracht van het vonnis verviel wanneer niet binnen zes maanden na de verklaring van de griffier het vonnis was ingeschreven in de registers van de burgerlijke stand, lijkt de datum van inschrijving bij de burgerlijke stand het belangrijkste.³⁷

De door ons bestudeerde akten wezen uit, dat soms al snel na de huwelijksluiting de eerste tekenen zichtbaar werden, dat het met het huwelijk niet de goede kant uitging. Albertus M. bijvoorbeeld verliet reeds zes weken na zijn huwelijk in mei 1881 zijn echtgenote en ging inwonen bij Carolina P., een vrouw met wie hij voor zijn huwelijk verkering had gehad en bij wie hij al een kind had. De in mei 1870 te Den Haag gehuwde

FIGUUR 11.9. Het aantal echtscheidingen naar het aantal jaren verstreken tussen de huwelijksluiting en de datum van het vonnis, respectievelijk de inschrijving van de akte

naaister Jacoba W. liet door getuigen melden, dat zij reeds enkele weken na haar huwelijk 'bebloed bij hen gekomen is, zeggende door haren man mishandeld te zijn'. Op hun advies was de vrouw weer naar huis gegaan, vergezeld door een tweede getuige. Deze verklaarde later, 'dat de gedaagde daar niet te vinden was' en beide getuigen verklaarden, dat nadien de gedaagde niet meer was teruggekomen. Dat was niet verwonderlijk, want een derde getuige verklaarde in deze zaak, dat de gedaagde bij haar in 1872 als kostganger had gewoond, 'aanvankelijk als vrijgezel en later gedurende veertien dagen met eene vrouw, doch niet de eischeresse, zeggende gehuwd te zijn, dat deze eene zolderkamertje bewoonde met slechts een slaappleaats waar zij getuige hen dan ook eenmaal te samen in bed heeft zien liggen'. De rechtbank ontbond op basis van deze en andere getuigenverklaringen het huwelijk, op grond van overspel en kwaadwillige verlating door de gedaagde gepleegd.

Er was echter, zoals uit figuur 11.9 blijkt, van een grote variëteit sprake in de duur, die tussen het echtscheidingsvonnis en het huwelijk en in de duur, die tussen de inschrijving van dat vonnis en het huwelijk verliep. Beide tijdsmetingen zelf ontliepen elkaar echter zeer weinig. Er deden zich wel enkele extreme situaties voor. In een geval verliep tussen vonnis en inschrijving zelfs 20 jaar, in een ander geval meer dan 8 jaar. Over het geheel genomen werd echter snel na het vonnis de akte ter inschrijving

aangeboden aan de burgerlijke stand. Binnen 2,5 maand na het vonnis was reeds 50% van de akten aan de ambtenaar van de burgerlijke stand aangeboden en na 6 maanden was dat reeds 92%.

Formeel zou voor de resterende 8% het echtscheidingsvonnis nietig zijn geweest, doch in de praktijk bleek men zich van dit wetsartikel niet veel aan te trekken. In het hiervolgende gaan we uit van de duur, die tussen het huwelijk en de inschrijving van de akte bij de burgerlijke stand is verlopen.

Opmerkelijk is, dat bij drie huwelijken reeds binnen een jaar echtscheiding had plaatsgevonden. Rekening houdend met de duur van de procedure is dat zeer snel te noemen. Zes jaar na sluiting van het huwelijk was een van de 10 huwelijken, die uiteindelijk op scheiding zouden uitlopen, ontbonden.

Na 10 jaar huwelijk was dat 28%, terwijl na 15 jaar huwelijk de helft van het totaal aantal echtscheidingen was uitgesproken. Na 25 jaar huwelijk was nog bijna 18% van de uiteindelijk ontbonden huwelijken intact en er was zelfs een aantal huwelijken, dat pas na 40 jaar huwelijk door echtscheiding werd ontbonden.

Het idee dat de kansen op echtscheiding weer toenamen bij heel oude huwelijken, met een huwelijksduur van meer dan 20 jaar, 'omdat dan de kinderen reeds volwassen zijn, en het eene doel van het huwelijk, gemeenschappelijke opvoeding van de tezamen gewonnen kinderen, meestal wegvalt (...) en er (...) niets meer (bestaat), wat de echtelieden ook nu nog tot een innige gemeenschap verbinden zou' terwijl 'de gewoonte van jaren (...) niet in staat (is) het gebrek aan gevoel te vervangen', werd door deze uitkomsten niet bevestigd.³⁸

In de loop van de tijd vond een verkorting plaats van de duur tussen huwelijk en echtscheiding. Dat werd echter voor een deel veroorzaakt door enkele extreme gevallen. De in de jaren 1850-54 gesloten huwelijken bestonden op het moment dat het echtscheidingsvonnis werd ingeschreven gemiddeld bijna 19,5 jaar. In latere huwelijkscohorten werden waarden gevonden van 15,13 jaar (in deze periode lag het maximum circa 5 jaar lager dan in enige andere periode), 17,59 jaar, 16,69 jaar, 16,87 jaar, 16,28 jaar, 16,20 jaar en 15,85 jaar.

Bestonden er verschillen in de duur tussen echtscheiding en huwelijksluiting? In een aantal opzichten was dat duidelijk het geval.

Naarmate de huwelijksleeftijd van de man hoger was, werd echtscheiding gemiddeld sneller uitgesproken. Bij huwelijken, gesloten op een moment dat de man jonger was dan 20, duurde het gemiddeld bijna 20 jaar voor echtscheiding plaatsvond; bij huwelijken gesloten tussen de 20- en 30-jarige leeftijd iets meer dan 17 jaar; bij huwelijken gesloten boven de 50-jarige leeftijd echter gemiddeld slechts 9 jaar. Dezelfde tendens was

zichtbaar, wanneer de huwelijksleeftijd van de vrouw als uitgangspunt werd genomen.

De burgerlijke staat van de huwendes voor het huwelijk was eveneens van invloed op het gemiddelde interval tussen huwelijk en echtscheiding. Waren man en vrouw niet eerder gehuwd, dan bedroeg dat gemiddeld meer dan 17 jaar. In het geval dat het om een huwelijk ging van een weduwe met een weduwnaar echter slechts circa 7,6 jaar. Het is waarschijnlijk dat deze uitkomsten voor een deel samenhangen met verschillen in huwelijksleeftijd van de onderscheiden burgerlijke staat-combinaties.

Grote leeftijdsverschillen tussen man en vrouw hadden geen duidelijk effect op de duur van het huwelijk. Wanneer de vrouw meer dan 10 jaar ouder was dan de man verstreek circa 20,3 jaar, wanneer de vrouw 10 of meer jaar jonger was dan de man gemiddeld 14,5 jaar voor het huwelijk ontbonden werd.

De kerkelijke gezindte van de betrokkenen had weinig invloed op de duur tussen huwelijk en echtscheiding. Dat onder joden en rooms-katholieken de ontbonden huwelijken veelal een kortere levensduur hadden dan bij de andere kerkelijke gezindten het geval was, hield wellicht verband met het feit, dat bij deze groepen slechts in allerhoogste nood echtscheiding als oplossing werd verkozen.

Voor de verschillende beroepsgroepen werden slechts geringe afwijkingen in de gemiddelde duur tussen huwelijk en echtscheiding aangetroffen. Onder de arbeidende klasse (werklieden en geschoolde, ongeschoolde en losse arbeiders) vonden echtscheidingen echter circa 1,0-1,5 jaar later plaats dan bij gehuwden, die uit andere sociale groepen afkomstig waren. Vrouwen die op het moment van huwelijk een beroep opgaven dat tot de kleine burgerij viel te rekenen, veelal kleine zelfstandigen, scheidten over het algemeen veel eerder, circa 5 jaar, dan andere beroepsgroepen.

Ouderlijke controle-mogelijkheden, opgevat in de zin van het nog in leven zijn van de ouders op het moment van huwelijk, bleken een sterke invloed op de snelheid van huwelijksontbinding te hebben. Mannen en vrouwen van wie geen van de ouders op het tijdstip van het huwelijk nog in leven was, scheidten gemiddeld reeds na circa 12,5 jaar huwelijk, terwijl voor personen van wie nog drie of vier ouders in leven waren de gemiddelde duur meer dan 17 jaar bedroeg. Opnieuw kan de huwelijksleeftijd van de betrokkenen daarbij een rol hebben gespeeld. In andere opzichten was het effect van ouderlijke of overheidsinterventie of op grond van te geringe aantallen waarnemingen feitelijk niet goed na te gaan, of was van een dergelijk effect, bijvoorbeeld in de vorm van een snellere ontbinding van het huwelijk dan in andere gevallen, geen sprake.

Wel was dat het geval bij de erkenning van voor het huwelijk geboren kinderen. In huwelijken waarbij sprake was geweest van een voor het huwelijk geboren kind dat bij de huwelijksluiting werd gewettigd, was duidelijk sprake van een minder snelle huwelijksontbinding dan bij de overige huwelijken. Gemiddeld vond in de eerstgenoemde groep huwelijken echt-

scheiding pas plaats na meer dan 19 jaar huwelijk, terwijl dat bij laatstgenoemde groep na 16 jaar het geval was.

De stabiliteit van de woonomgeving, i.c. het aantal keren dat mannen en vrouwen van woonplaats veranderden, had geen grote invloed op de duur tussen huwelijk en echtscheiding. Huwelijken waarbij de man buiten Nederland was geboren of ten tijde van het huwelijk in het buitenland woonachtig was, werden gekenmerkt door relatief lange periodes tussen huwelijk en echtscheiding. Bewoners van de grote steden ontbonden het huwelijk circa drie jaar eerder dan mannen en vrouwen die geboren waren in Scheveningen of in de kleinere steden.

XI.6. ECHTSCHEIDINGSGRONDEN, PROCEDURELE ASPECTEN EN KENMERKEN VAN GESCHEIDENEN

De echtscheidingsvonnissen die werden uitgesproken over de huwelijken uit ons onderzoek werden voor het merendeel geveld door de arrondissementsrechtbank van Den Haag. Het betrof bijna 80% van alle vonnissen. Daarnaast werden in de arrondissementen Rotterdam (meer dan 8% van de vonnissen) en Amsterdam (bijna 7% van de vonnissen) relatief veel vonnissen over Haagse huwelijken geveld. Tenslotte werden in Arnhem en door rechtbanken in Nederlands-Oost-Indië nog verscheidene vonnissen uitgesproken. De plaats waar het vonnis bij de burgerlijke stand ter inschrijving werd aangeboden was veelal eveneens de plaats waar de arrondissementsrechtbank was gevestigd. In Den Haag werd dan ook circa 78% van alle echtscheidingsakten ingeschreven. Rotterdam met 45 akten en Amsterdam, met 42 (respectievelijk bijna 8,5 en bijna 8,0% van het totaal) volgden ver daarachter. Daarnaast werd in Haarlem, Delft (respectievelijk 4 en 5 akten) en, opmerkelijk genoeg, Rheden meer dan een echtscheidingsakte ingeschreven. Verder kwamen op de lijst bijna uitsluitend steden voor: Deventer, Nijmegen, Arnhem, Utrecht, Leiden, Gouda, Dordrecht en Den Bosch. Vijf akten werden in het buitenland, inclusief Nederlands-Oost-Indië, ingeschreven. Van drie akten stond de plaats van inschrijving niet vast.

Overspel was, blijkens tabel 11.10, veruit de belangrijkste grond op basis waarvan echtscheiding werd verkregen. Daarbij was slechts van geringe verschillen tussen mannen en vrouwen sprake: in 34% van de gevallen was overspel van de man de eerstgenoemde reden voor de huwelijksontbinding, in 28% van de gevallen overspel van de vrouw.

Kwaadwillige verlating door de man had met bijna 16% eveneens een belangrijk aandeel terwijl kwaadwillige verlating van de kant van de vrouw met 9% eveneens belangrijk was. In meer dan 5% van de gevallen, met name uit de periode na 1910, was over de grond voor echtscheiding geen informatie in de echtscheidingsakte te vinden, terwijl bij eveneens 5% van de huwelijken echtscheiding werd uitgesproken na een 5 of meer

TABEL 11.10. De eerstgenoemde grond voor echtscheiding bij huwelijken, gesloten in Den Haag in de jaren 1850-82.

Grond	Aantal	Percentage
Overspel van de man	187	34,2
Overspel van de vrouw	154	28,2
Kwaadwillige verlating door de man	85	15,6
Kwaadwillige verlating door de vrouw	51	9,3
Veroordeling van de man tot een onterende straf	4	0,7
Veroordeling van de vrouw tot een onterende straf	1	0,2
Mishandeling door de man	4	0,7
Mishandeling door de vrouw	1	0,2
Na scheiding van tafel en bed	28	5,1
Overige	1	0,2
Onbekend	30	5,5
Totaal	546	100,0

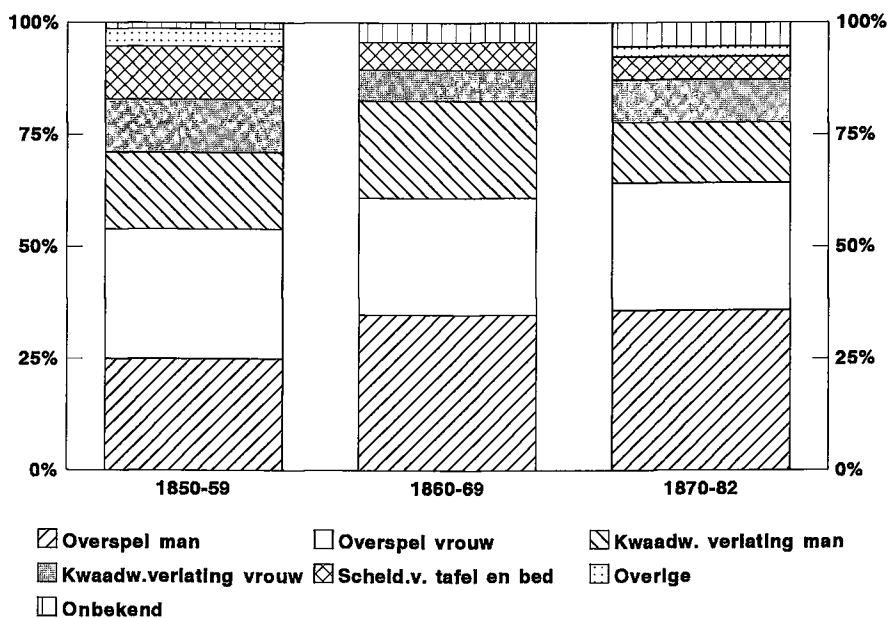
jaar durende scheiding van tafel en bed. Bedacht moet worden, dat in dit geval de scheiding van tafel en bed zelf op grond van een van bovengenoemde gronden kan zijn uitgesproken. Mishandeling door de man of vrouw en de veroordeling van een van beide partners tot een onterende straf werden zelden als eerste of enige grond aangevoerd.

Voor een in het buitenland uitgesproken echtscheiding werd als grond 'met wederzijds goedvinden' aangevoerd.

De bij de echtscheidingsvonnissen gevoegde stukken maken het in een aantal gevallen mogelijk het verhaal achter deze wettelijke gronden van echtscheiding te reconstrueren. De in 1867 gehuwde Dorothea L., gehuwd met Gerrit B., een te Delft wonende arbeider, werd kort na haar huwelijk door haar echtgenoot verlaten, omdat deze vermoedde door zijn echtgenote bedrogen te zijn. Te Delft vernam B., dat zijn vrouw was gaan samenwonen met zijn ongehuwde broer. Deze verklaarde als getuige onder ede, 'dat de gedaagde (L.; FVP) ongeveer twee jaren geleden bij hem is komen inwonen en dat zij sedert dien tijd te zamen als echtelieden leven en in dezelfde bedstede slapen, en hij bij de gedaagde een kind verwekt heeft'. Het in maart 1870 gesloten huwelijk tussen Willem Tobias S. en Anna Maria Sophia Helena van A. werd op grond van overspel van de vrouw ontbonden. De vrouw had na 8 jaar huwelijk haar echtelijke woning te Velp verlaten en had sindsdien 'met een anderen man, die haar uit Velp gevolgd is en met wien zij voor dien tijd reeds in verboden omgang verkeerde, overal (...) rondgezworven en zich als zijne vrouw (...) gedragen'. Op 14 mei 1879 was zij met de betreffende man te Zevenaar aangekomen 'in het logement 'De Kroon' en aldaar als ware zij man en vrouw nachtverblijf op eene kamer hebben gevraagd en na te samen die nacht op eene kamer te hebben doorgebracht, den volgenden dag weder naar Duitschland zijn vertrokken'. Betrokken bij dit overspel was de ge-

scheiden Hendrik Otto van L.S. Met deze man hertrouwd Van A. in mei 1880 te Engeland. Het vonnis werd bij verstek van de gedaagde gewezen. Uitdrukkelijk werd er in het vonnis van de Arnhemse rechtbank overigens op gewezen, dat alleen dan verstek kon worden toegepast in een zaak als de onderhavige, wanneer de rechter zich ervan had vergewist, 'dat het den echtelieden niet te doen is om de bepaling van art. 263 van het Burgerlijk Wetboek te ontduiken', de bepaling die echtscheiding door onderlinge toestemming expliciet afwees, en daarvan achtte men zich hier zeker. De gedaagde werd veroordeeld tot betaling van de kosten van het vonnis, begroot op *f* 117,13. Het op 8 oktober 1885 door scheiding van tafel en bed ontbonden huwelijk van Frederik Willem August Van D. van D. en Lambertina Johanna van den B., gesloten in oktober 1872, werd op verzoek van de echtgenoot in echtscheiding omgezet, omdat de gedaagde 'zich voortdurend sedert de uitspraak (...) aan overspel heeft schuldig gemaakt, door vleeschelijke gemeenschap te hebben met andere mannen'. De gedaagde was bovendien in 1887 bevallen van een kind van wie de wettigheid door de eiser werd ontkend. Van overspel van man en vrouw was sprake bij het in februari 1874 gesloten huwelijk tussen Dirk Hermanus van I. en Louisa Wilhelmina S. Beide partijen lieten getuigen opdraven die dat overspel bevestigden. Een getuige stelde dat hij in een Amsterdams hotel een pakje diende af te geven aan een zekere Van D. en op de gezochte verdieping 'een vrouwenstem en een mannenstem hoorde roepen dat hij over een half uur moest terugkomen'. De getuige had de betrokken vrouw – S. – echter niet gezien. Een door de man opgeroepen getuige verklaarde meermalen te Alkmaar en te Amsterdam 'vleeschelijke gemeenschap' met mevrouw S. te hebben gehad. In het huis van de gehuwden had hij bovendien meermalen gezien dat de vrouw en de eerder genoemde Van D., commensaal in dit huis, 'elkaar wel kusten en ook dikwerf zeer familiaar met elkaar om en uitgingen'. Een vroegere dienstbode voegde hieraan toe, dat Van D. en S. samenwoonden en in de nacht 'op eene kamer vertoefden, waar zich bevonden een groot ledikant en een bijna daarnaast staand rustbed (...) dat dit bed haar bij het opmaken bleek door twee personen te zijn beslapen terwijl de drie met eischeres inwonende kinderen in het sousterrain bij haar, getuige, den nacht doorbrachten'. De man was evenmin brandschoon. Van I. woonde met twee kinderen op kamers bij Maria Christina Angelina R. en een aldaar eveneens inwonende getuige meldde, dat deze woning enkel bestond uit een gang, waar de kinderen sliepen, en uit een kamer en alkoof en slechts op deze plek was een slaapplek. R. bevestigde voor de rechtbank dat zij en Van I. als man en vrouw 'en dus in vleeschelijke gemeenschap hebben geleefd'. Een vroegere dienstbode had meermalen gezien, 'dat gedaagde juffrouw R. elkander kusten en omhelsden'.

Van geheel andere aard was de oorzaak van de echtscheiding tussen Johanna Maria van E. en Heinrich Friedrich Ludwig J., koffiehuishouder

FIGUUR 11.10. De procentuele verdeling van de echtscheidingen naar de echtscheidingsgrond per periode van huwelijkssluiting

te Amsterdam. Het huwelijk was 'bijkans van den aanvang af (juli 1879; FVP) hoogst ongelukkig'. De eiseres was 'gedurende haar echtelijk leven op ergerlijke wijze door gedaagde (...) mishandeld die daarmede voortdurend is voortgegaan, zoodat zij meer malen de hulp van vreemden en eenmaal zelfs (...) die der politie heeft moeten inroepen om haar te beschermen tegen de schandelijke mishandelingen van den gedaagden, die haar op het lichaam sloeg en stompte'. Bovendien gaf de gedaagde 'zich aan een zeer onzedelijk, niet nader te omschrijven leven met andere mannen over'. In maart 1885 verliet de gedaagde de gemeenschappelijke woning 'om met eene andere vrouw te 's-Gravenhage in ongeoorloofde sexueele gemeenschap te leven'.

In de loop van de tijd was slechts van geringe verschuivingen van de gronden voor echtscheiding sprake. Er was blijkens figuur 11.10 sprake van een lichte toename van het percentage huwelijken, dat als gevolg van door de man bedreven overspel uiteen viel. Het percentage op grond van overspel van de vrouw uitgesproken vonnissen bleef gedurende deze periode min of meer stabiel. Kwaadwillige verlatting van de man zowel als van de vrouw nam in betekenis af en datzelfde gold voor echtscheiding na voorafgaande scheiding van tafel en bed.

Voor die *kerkelijke gezindten* waarvoor een voldoende groot aantal waar-

nemingen beschikbaar was – Nederlands hervormden, rooms-katholieken en overige kerkelijke gezindten, exclusief gereformeerden en joden, kan worden geconstateerd, dat de verdeling van de gronden voor echtscheiding bijna identiek was. Overspel van de man was het belangrijkste en werd gevolgd door overspel van de vrouw. Scheiding van tafel en bed, gevolgd door echtscheiding, werd bij de Nederlands hervormden relatief vaker aangetroffen dan bij de andere kerkelijke gezindten: rooms-katholieken namen in dit opzicht geen bijzondere plaats in. Iets vaker werd bij deze groep overspel van de vrouw als grond voor echtscheiding aangevoerd: circa 32% tegenover 27% en 22%.

Opvallende verschillen deden zich voor, wanneer de *leeftijd* van de vrouw of man *bij huwelijksluiting* als uitgangspunt werd genomen. Overspel van de man kwam naar verhouding veel meer voor, wanneer de vrouw op het moment van huwelijk tussen de 25 en 30 jaar oud was of wanneer de man voor het 25e levensjaar was getrouwd. Overspel van de vrouw was daarentegen meer gebruikelijk, wanneer de vrouw of de man op het moment van huwelijk zeer jong was, beneden de 20 en deed zich weinig voor, wanneer de vrouw op het moment van huwelijk tussen 35 en 50 jaar oud was. Kwaadwillige verlating werd als echtscheidingsgrond vooral aangevoerd door vrouwen en mannen, die bij het huwelijk al boven de 35 waren, doch vond relatief zelden plaats bij op jonge leeftijd gehuwde vrouwen en mannen.

In huwelijken, waarin een groot *leeftijdsverschil* tussen man en vrouw bestond werden veelal andere echtscheidingsgronden aangevoerd dan in huwelijken, waarin partners qua leeftijd meer homogeen waren. In situaties waarin de vrouw ouder was dan de man werd een veel groter deel van de huwelijken ontbonden op grond van overspel door de man. Was de vrouw jonger, dan werden veel hogere percentages echtscheidingen op grond van overspel van de vrouw gevonden. Kwaadwillige verlating werd vaker als echtscheidingsgrond aangevoerd in gevallen waarin de vrouw ouder was dan de man.

Overspel van de man was relatief vaker een grond voor echtscheiding in huwelijken, waarin beide partners *niet eerder gehuwd* waren geweest dan in huwelijken, waarin een of beide partners reeds eerder gehuwd waren.

Binnen de onderscheiden *sociale groepen* werden veelal andere gronden voor echtscheiding aangevoerd. Overspel van de man was binnen de grote burgerij overheersend, terwijl scheiding van tafel en bed hier meer dan elders voorkwam. Dat laatste gold eveneens voor de boeren en vissers. Overspel van de vrouw was onder de losse en ongeschoolde arbeiders en onder de kleine burgerij relatief vaker de echtscheidingsgrond.

Het meest opmerkelijk was het verschil in echtscheidingsgronden naar gelang de *leeftijd* van man en vrouw *op het moment van inschrijving van de echtscheidingsakte*. Overspel door de man gepleegd nam met het stijgen van de leeftijd van de man in belangrijkheid af. Van de huwelijken waarin

de mannen op het moment van scheiding de 25 nog niet waren gepasseerd werd 60% op grond van overspel door de man ontbonden en van de huwelijken waarin de man ouder was dan 60 nog slechts 16%. Voor overspel van de vrouw gold, zij het minder uitgesproken, dezelfde relatie. Op hoge leeftijden van de man waren kwaadwillige verlaten, door de man en door de vrouw en echtscheiding na scheiding van tafel en bed veel belangrijker dan op lagere leeftijden.

Voor zover uit de echtscheidingsakten viel op te maken was slechts in een beperkt aantal gevallen (10) sprake van een voortzetting van de gerechtelijke procedure tot voor het hooggerechtshof. In ruim eenderde deel van de gevallen was niet in de echtscheidingsakte vermeld, op wiens verzoek de echtscheiding werd uitgesproken.

De uitspraak werd in circa een derde deel van de gevallen gedaan op verzoek van de vrouw en in iets meer dan een kwart van de gevallen op verzoek van de man. Deze oververtegenwoordiging van vrouwen onder de indieners van echtscheidingsverzoeken hing volgens Phillips, hij verwees daarbij onder meer naar Frankrijk in het begin van de 19e eeuw, samen met het feit dat de kans, dat de vrouw ontevreden was met haar huwelijk, groter was. Vrouwen waren wettelijk, sociaal, economisch en fysiek ondergeschikt aan de man. Vrouwen waren op uiteenlopende wijzen slachtoffer van mannelijk geweld en macht: een verbod contact te hebben met familie, opsluiting in huis, het verkopen van de bezittingen van de vrouw of het vergokken of verdrinken ervan en zij waren daarom eerder geneigd de beslissing tot echtscheiding te nemen.³⁹ Maar het voor mannen typerend geachte flirten en gemaksoverwegingen speelden bij deze oververtegenwoordiging evengoed een rol. Het was gemakkelijker om echtscheiding te verkrijgen en sociaal meer acceptabel, wanneer de vrouw de man aanklaagde dan wanneer zij de beklagde was.⁴⁰

Op het punt van de kosten der procedure verschaften de akten ons niet veel helderheid. In bijna 10% van de gevallen werd vermeld, dat een kosteloze procedure werd gevoerd, doch daarmee is niet gezegd, dat daarvan in de andere gevallen geen sprake was. Hier zou slechts raadpleging van de vonnissen opheldering kunnen verschaffen.

Meer informatie was beschikbaar over een ander aspect van de procedure, te weten het al dan niet bij verstek wijzen van het vonnis. In bijna 85% van de gevallen was bekend of de beklagde zich had verzet tegen het door de rechtbank gevelde vonnis of weg was gebleven bij de door de rechtbank gevoerde procedure. In bijna 95% van de bekende gevallen liet de beklagde verstek gaan. In de loop van de onderzochte periode traden in deze verhouding slechts geringe veranderingen op. Van de vonnissen die betrekking hadden op huwelijken die na 1870 waren gesloten, had een iets hoger percentage (81% tegenover 77%) betrekking op een bij verstek gewezen vonnis. Wel moet worden bedacht dat van de huwelijken gesloten voor 1870 een groter deel geen gegevens bevatte over

de afwezigheid van de beklagde partij. Rangschikt men deze gegevens naar het jaar waarin door de rechtbank het vonnis was geveld, dan is deze trend nog duidelijker: van de vonnissen geveld in de jaren 1850-69 was in 72-75% van de gevallen sprake van een vonnis gewezen bij verstek. Vanaf 1870-79 nam dit percentage toe tot 85% in 1890-99, doch na 1900 was wederom een daling te constateren. Opnieuw wijzen we er echter op, dat in de vroegste perioden het percentage 'onbekend' groter was dan in de meest recente perioden. Over deze en andere punten zou slechts een diepgaande studie van de betreffende echtscheidingsdossiers definitieve opheldering kunnen verschaffen.

XI.7. NA DE ECHTSCHEIDING

Voor zowel de gescheidenen als de niet-gescheidenen is nagegaan wat er na het huwelijk gebeurde. Niet iedere man en vrouw kon echter tot het moment van ontbinding van het huwelijk worden gevolgd en waar dat wel het geval was, was het niet altijd mogelijk om na te gaan, of de overblijvende partner in weduwstaat was gestorven dan wel tot hertrouw was overgegaan. Tabel 11.11 geeft voor de ongewogen steekproef van 2.294 huwelijken een overzicht van een aantal kenmerken van de 116 mannen en 88 vrouwen van wie uiteindelijk de datum van overlijden dan wel hertrouw niet viel te achterhalen. Van een aantal van hen is overigens wel bekend, dat zij zijn hertrouwd dan wel in weduwstaat zijn overleden. Omdat de precieze datum van deze gebeurtenis echter niet bekend was, werden de betrokkenen toch in de categorie 'onbekend' ondergebracht. Steeds zijn de betreffende aantallen vermeld per 100 huwelijken met hetzelfde kenmerk. Zo waren er van de 100 huwelijken gesloten door hoge militairen iets meer dan 6, waarvan voor de mannen het overlijden of hertrouwen na huwelijksontbinding niet bekend was.

Over het algemeen werd van de mannen een iets groter deel niet teruggevonden (5,1%) dan van de vrouwen (3,8%). Bij enkele groepen was het verlies echter duidelijk hoger. Dat gold bijvoorbeeld voor de gescheidenen: van de gescheiden mannen viel in bijna 10% van de gevallen niet meer na te gaan of de betrokkene na de huwelijksontbinding was hertrouwd dan wel als gescheidene was overleden. Hetzelfde gold voor de huwelijken die voor 1860 waren gesloten. Dat was een periode waarin het bevolkingsregister niet optimaal functioneerde en andere bronnen wat minder ruim voorhanden waren. Het verlies was daarnaast groot onder de vissers en de hoge burgerij, onder de huwelijken die snel werden ontbonden en onder die paren die reeds kort na sluiting uit Den Haag vertrokken.

Voor de totale groep waarvan de levensfase na huwelijksontbinding niet viel na te gaan is in tabel 11.12 aangegeven, waar de betreffende personen het laatst werden gesignaleerd. Uit deze tabel blijkt dat het voor de ambtenaren, die met het bijhouden van het bevolkingsregister waren belast,

TABEL 11.11. Het aantal mannen en vrouwen van wie de hertrouw- of overlijdensdatum niet bekend is per 100 huwelijken met hetzelfde kenmerk (N = 2.294).

A. Naar de periode van huwelijksluiting en de wijze van ontbinding van het huwelijk

	Gescheiden		Verweduwen	
	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
1850-59	11,8	6,6	5,3	3,6
1860-69	9,6	4,3	3,1	2,3
1870-79	9,7	7,1	3,0	3,0
1880-82	9,4	2,6	3,7	4,9
Totaal	9,9	5,5	3,5	3,3

B. Naar de duur verstreken tussen de huwelijksluiting en het laatst bekende tijdstip waarop het huwelijk nog intact was

	Mannen	Vrouwen
Minder dan 1 jaar	32,7	25,0
1-2 jaar	10,0	6,0
2-5 jaar	6,5	7,2
5-10 jaar	6,5	5,7
10-15 jaar	7,5	2,4
15-25 jaar	5,8	5,0
Meer dan 25 jaar	1,8	1,6
Totaal	5,1	3,8

C. Naar de sociale groep van de man

	Mannen	Vrouwen
Hoge militairen	6,4	6,4
Overige hoge burgerij	9,0	10,0
Kleine burgerij	3,9	4,1
Intellectuelen en beambten	6,9	6,6
Boeren	0,0	0,0
Vissers	8,6	1,7
Werklieden	4,5	2,2
Losse en ongesch. arbeiders	2,2	8,9
Zonder	5,2	4,1
Totaal	5,1	3,8

vaak een raadsel was, waar onze onderzoekspersonen heen waren getrokken. Bij 33% van de mannelijke en bij 44% van de vrouwelijke 'onbekenden' werd in het bevolkingsregister vermeld, dat zij waren 'vertrokken met onbekende bestemming'. Bij de mannen was 28%, bij de vrouwen

TABEL 11.12. Mannen en vrouwen van wie de hertrouw- of overlijdensdatum niet bekend is naar de laatst bekende woonplaats of de plaats van vestiging.

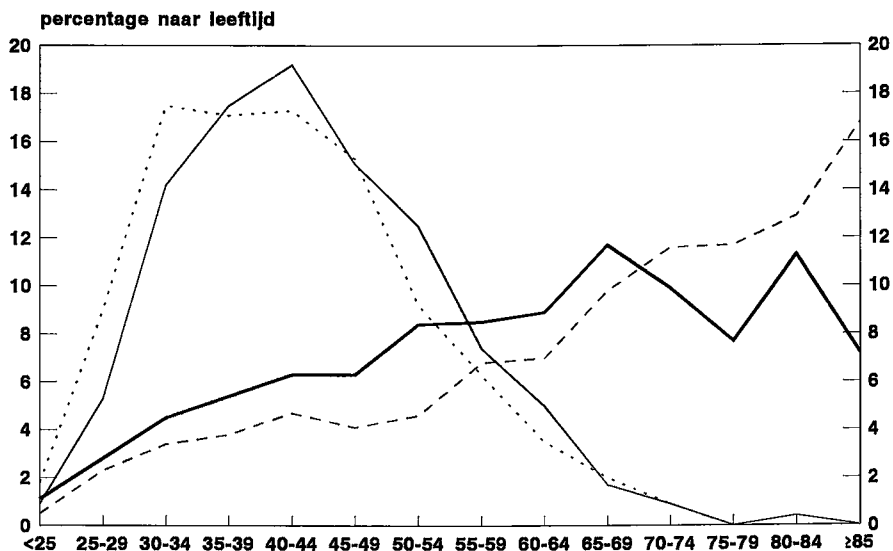
	Mannen	Vrouwen
Gemeente in Zuid-Holland	32	1
Gemeente in Noord-Brabant	3	2
Gemeente in Drenthe	4	2
Elders in Nederland	5	4
België	12	10
Duitse Rijk	4	11
Groot-Brittannië	5	3
Frankrijk	3	6
Ned. Oost-Indië	3	2
Overige landen buiten Europa	6	8
Met onbekende bestemming	39	39
Totaal	116	88

45% van de onbekenden naar het buitenland getrokken en aldaar niet meer te traceren. Met name bij de mannen was echter een relatief groot deel het laatst in een gemeente in Zuid-Holland gesignaleerd. Een overlijdensdatum, een datum van vertrek of een datum van hertrouw werd daar echter niet gevonden.

In hoeverre was er verschil tussen de situatie waarin gescheidenen verkeerden en die, waarin mannen en vrouwen na het overlijden van hun echtgeno(o)t(e) terechtkwamen? Informatie was onder meer beschikbaar over de leeftijd van beide groepen op het moment van huwelijksontbinding, over de hertrouwfrequentie en over de duur tot hertrouw. De vergelijking beperkte zich tot dat deel van de gescheiden mannen en vrouwen, weduwen en weduwnaars, waarvan bekend was, dat zij waren overleden dan wel hertrouwd. Bij de berekening van bijvoorbeeld het percentage hertrouwde gescheiden mannen werd het totaal aantal hertrouwde gescheiden mannen gedeeld door de totale groep hertrouwde of overleden gescheiden mannen, dat wil zeggen exclusief de gescheidenen van wie niet bekend was of zij waren hertrouwd of overleden. Het voordeel was, dat zo min of meer nauwkeurige vergelijkingen tussen beide groepen mogelijk waren. Een nadeel was, dat de werkelijke percentages hertrouwde personen daardoor enigszins zijn overschat, immers, hertrouwde personen lieten meer sporen na dan overleden mannen en vrouwen.

Op een punt verschilden gescheidenen en verweduwden in grote mate, namelijk in de leeftijd, waarop de huwelijksontbinding plaatsvond. Op het moment dat de echtscheidingsakte bij de burgerlijke stand werd ingeschreven, was het merendeel van de mannen en vrouwen de 40 jaar nauwelijks of niet gepasseerd (figuur 11.11).

Van de mannen had bijna 38% de 40-jarige leeftijd op het moment van scheiding nog niet bereikt, bij de vrouwen 45%. 10-11% was zelfs

— Mannen echtscheiding ··· Vrouwen echtscheiding --- Mannen verduwing — Vrouwen verduwing
Aard van de huwelijksontbinding

FIGUUR 11.11. De procentuele verdeling van de huwelijksontbinding naar de leeftijd bij en de aard van de huwelijksontbinding

jonger dan 30 jaar. Daar stond tegenover, dat in 10% van de gevallen de vrouw en man op het moment van scheiding reeds ouder dan 55 jaar waren en zowel bij mannen als bij vrouwen een 7-tal huwelijken pas door echtscheiding werd ontbonden, toen de man en vrouw de 70 jaar al waren gepasseerd. Voor de weduwen en weduwnaars lagen de verhoudingen echter totaal anders. Verduwing vond in veel sterkere mate plaats op hogere leeftijden. Van de weduwnaars was nog maar 10% jonger dan 40 op het moment van overlijden van de vrouw en voor de weduwen was het overeenkomstige percentage 14%.

Om verschillende redenen zou men kunnen verwachten dat gescheidenen vaker hertrouwen dan verduwden. Bij een aantal mannen en vrouwen lag aan de echtscheiding immers het bestaan van een verhouding met een andere partner ten grondslag. Gescheidenen waren over het algemeen jonger bij de ontbinding van het huwelijk en hadden minder vaak kinderen en beide factoren vergrootten de kans op hertrouw. Anderzijds kon alimentatie de financiële nood van de vrouw zodanig verlichten, dat de druk om te hertrouwen minder werd, terwijl voor de man dezelfde factor remmend op hertrouw kon werken. Slechte ervaringen in het eerdere huwelijk opgedaan konden man en vrouw er minder naar doen verlangen om te hertrouwen. De schande die echtscheiding op iemand wierp kon gescheidenen tot minder gezochte huwelijkspartners maken. Mogelijk

was tenslotte dat echtscheiding zonder hertrouw een compromis was dat echtscheiding voor de katholieke kerk acceptabeler maakte. Wat wezen onze cijfers uit?

Het was zeer gebruikelijk, althans bij de mannen, dat echtscheiding door een nieuw huwelijk werd gevolgd. Van het totaal aantal gehuwden dat bij echtscheiding was betrokken sloot minimaal 57% van de mannen en 42% van de vrouwen een nieuw huwelijk. Gaat men uitsluitend af op de aantallen gescheidenen, waarvan men weet dat ze uiteindelijk zijn gestorven als gescheidenen of zijn hertrouwd – *een cijfer waarvan we verder steeds gebruik zullen maken* – dan komen deze percentages op respectievelijk 63 en 44% uit. Voor de verweduwden, dat wil zeggen die mannen en vrouwen van wie we zeker weten dat de partner als eerste was gestorven, bedroegen de hertrouwpercentages 38% en 15%.

Bijna 38% van de gescheiden mannen en 56% van de gescheiden vrouwen sleet het leven verder als gescheidene en overleed als gescheidene. Wisten de personen in hun omgeving dat ze gescheiden waren of slaagden ze erin hun toestand verborgen te houden? Een globale indruk daarvan kan men krijgen door na te gaan, in hoeverre bij de gescheidenen die overleden zonder te zijn hertrouwd, op de overlijdensakte de burgerlijke staat correct was vermeld. Door deze aangifte te vergelijken met die van de niet-gescheiden mannen en vrouwen kon worden onderzocht, of de al of niet correcte vermelding een verschijnsel was dat samenhang met de specifieke burgerlijke staat dan wel te wijten was aan onvolkomenheden in het administratieve apparaat. Bij de mannen werden in totaal 1591 overlijdensakten doorgenomen, waarvan 178 van gescheiden mannen. Van de 1.413 overlijdensakten van niet-gescheiden mannen was op 1.403 akten (99,3%) de burgerlijke staat correct vermeld. Op enkele akten stond een weduwnaar echter als gehuwde vermeld of werd een gehuwde man of weduwnaar als ongehuwd aangegeven, terwijl in drie gevallen de betrokkene werd aangeduid als weduwnaar van een vrouw uit een eerder huwelijk. Van de gescheiden mannen werd in 151 gevallen (84,8%) de burgerlijke staat correct aangegeven. In 6 gevallen werd de betrokkene nog als gehuwd (met de ex-echtgenote) aangeduid, terwijl in een even groot aantal gevallen betrokkene als weduwnaar van de ex-echtgenote of als ongehuwd werd betiteld. Bij de vrouwen die niet waren gescheiden werd de burgerlijke staat in 1.542 van de 1.548 gevallen op een juiste wijze vermeld. Bij de gescheiden vrouwen was dat in 267 van de 288 gevallen zo. Hier was aan de aangevers in een groter aantal gevallen (7,3% tegenover 0,4%) niet de precieze burgerlijke staat van de gescheidenen bekend dan wel had men de ambtenaar bewust om de tuin geleid.

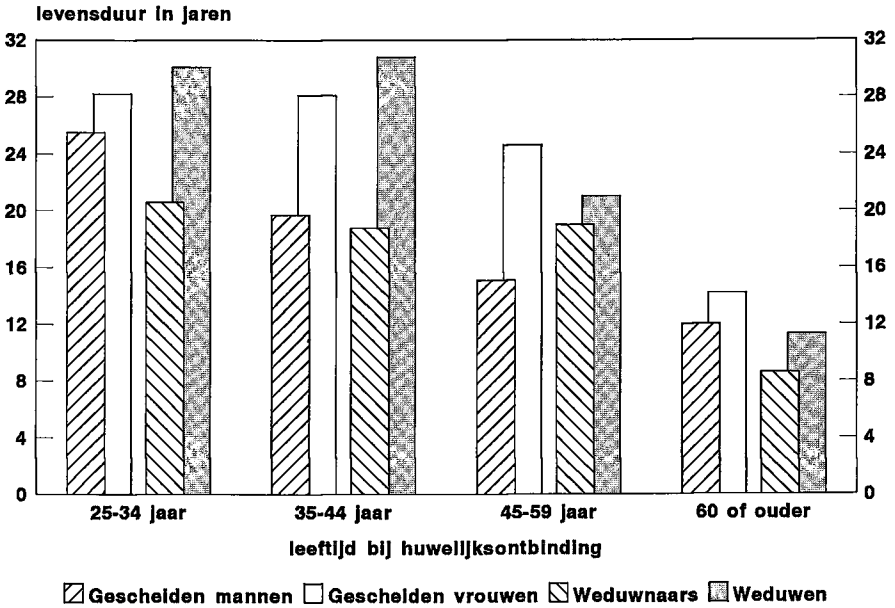
Mannen en vrouwen die na de ontbinding van hun huwelijk niet hertrouwden bleven soms nog zeer lang in de weduwstaat of als gescheidene achter. Weduwnaars overleefden hun vrouw gemiddeld 11,0 jaar, maar de lengte van dit interval varieerde sterk. Een man overleefde zijn echtgenote 56,0 jaar, terwijl in een ander geval slechts 7 dagen verstreken tus-

sen het overlijden van de vrouw en haar echtgenoot. Voor vrouwen duurde de weduwstaat gemiddeld duidelijk langer dan bij de man (16,7 jaar) en in een geval was zelfs sprake van een 60 jaar durende periode van weduwstaat. Gescheiden mannen die niet hertrouwden leefden gemiddeld echter nog 16,6 jaar. Minima en maxima lagen op een ongeveer gelijk niveau als bij de weduwnaars. Opmerkelijk was dat in twee gevallen de man reeds overleden was voor de echtscheidingsakte was ingeschreven. In het ene geval was de man zelfs reeds meer dan 4 jaar dood. De man stond in het echtscheidingsvonnis vermeld met 'woon- en verblijfplaats onbekend', maar was reeds vier jaar eerder in Amsterdam overleden. Voor gescheiden vrouwen gold eveneens dat ze, wanneer zij niet hertrouwden, langer dan weduwen in deze situatie bleven. Gemiddeld verstreken er 24,3 jaar tussen de inschrijving van het echtscheidingsvonnis en het overlijden van de gescheiden vrouw. Bij gelijke leeftijd bij ontbinding van het huwelijk was in het algemeen de levensduur van de gescheiden mannen na de ontbinding van het huwelijk langer dan die van weduwnaars (men zie figuur 11.12). Bij de vrouwen varieerde de situatie. Vrouwen die voor hun 45e waren gescheiden leefden korter dan weduwen; vrouwen die na hun 45e waren gescheiden leefden echter langer dan weduwen. Naar gelang de kenmerken van de gescheiden en verweduwde mannen en vrouwen liepen deze cijfers sterk uiteen. Er was echter, afhankelijk van de sociaal-economische en demografische situatie van de weduwe, van de weduwnaar en van de gescheiden man en vrouw, van grote variatie sprake in de mate waarin men tot hertrouw overging. Voor een aantal kenmerken is informatie hierover opgenomen in de figuren 11.13 tot en met 11.19. Deze figuren betreffen steeds het bestand van 2.294 huwelijken.

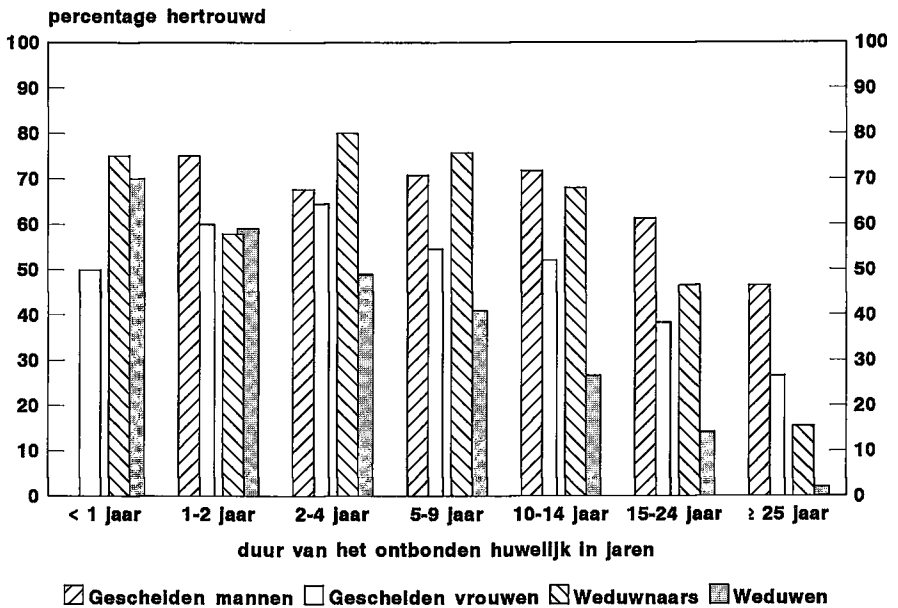
De kans op hertrouw van een gescheiden man of vrouw was zeer sterk afhankelijk van de duur van het voorafgaande, door echtscheiding ontbonden, huwelijk (zie figuur 11.13). Bij gescheiden vrouwen constateerde men, dat naarmate het ontbonden huwelijk langer had geduurd, in mindere mate tot hertrouw werd overgaan; bij de mannen was dat slechts bij zeer lange huwelijksduren het geval. Opvallend genoeg waren de hertrouwkansen van weduwnaars uit huwelijken die binnen 15 jaar werden ontbonden niet kleiner dan die van de overeenkomstige groep gescheiden mannen. Voor vrouwen gold echter, dat alleen wanneer het ontbonden huwelijk minder dan 2 jaar had geduurd, de hertrouwkansen van weduwen gunstiger waren dan die van gescheiden vrouwen. Had het huwelijk meer dan twee jaar geduurd dan hadden gescheiden vrouwen nog steeds een redelijke kans om een nieuwe partner te vinden, terwijl bij weduwen deze kans te verwaarlozen was.

Een ontbonden huwelijk dat voor man en vrouw niet het eerste huwelijk was, werd in mindere mate door hertrouw gevolgd dan een ontbonden eerste huwelijk; dat gold zowel voor gescheidenen als voor verweduwden (figuur 11.14).

Zeer opvallende verschillen tussen gescheidenen en verweduwden wor-

FIGUUR 11.12. De gemiddelde levensduur van de niet hertrouwde mannen en vrouwen na de huwelijksontbinding, naar de leeftijd bij ontbinding

FIGUUR 11.13. Het percentage hertrouwde mannen en vrouwen naar de wijze van huwelijksontbinding en de duur van het ontbonden huwelijk

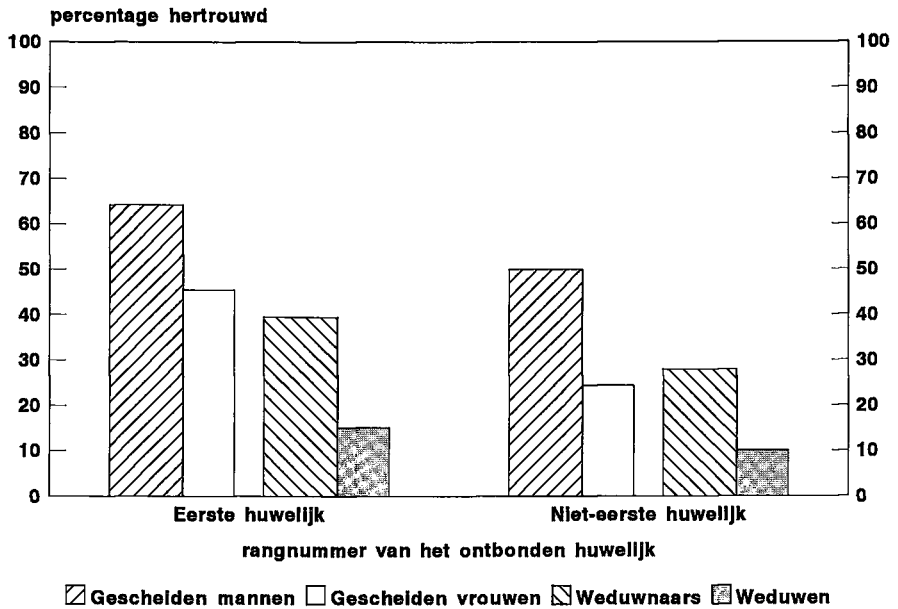
den aangetroffen, wanneer men het percentage hertrouwde mannen en vrouwen berekent, naar de periode waarin de huwelijksontbinding had plaatsgevonden (figuur 11.15). Bij huwelijken die voor 1870 waren ontbonden constateerde men noch bij de mannen, noch bij de vrouwen, verschillen in hertrouwfrequentie tussen verweeduwen en gescheidenen. Voor huwelijken die na 1885 door echtscheiding waren ontbonden trof men grote verschillen aan ten nadele van de weduwen en weduwnaars en deze verschillen werden na 1900 nog veel sterker.

Bij alle drie bovenbesproken kenmerken speelt op de achtergrond een andere variabele een grote rol, te weten de leeftijd die gescheiden mannen en vrouwen en weduwen en weduwnaars hadden op het moment, dat zij zonder partner kwamen te staan. Immers, onder die huwelijken die op het moment van ontbinding nog slechts enkele jaren hadden geduurd, onder huwelijken die voor mannen en vrouwen het eerste huwelijk waren en onder huwelijken die pas in de 20e eeuw werden ontbonden, waren jongeren oververtegenwoordigd. Huwelijken die op het moment van ontbinding reeds vele jaren bestonden, die gesloten waren door reeds eerder gehuwde mannen en vrouwen of die al relatief snel na sluiting, in de jaren voor 1880, werden ontbonden, bestonden daarentegen in belangrijke mate uit ouderen.

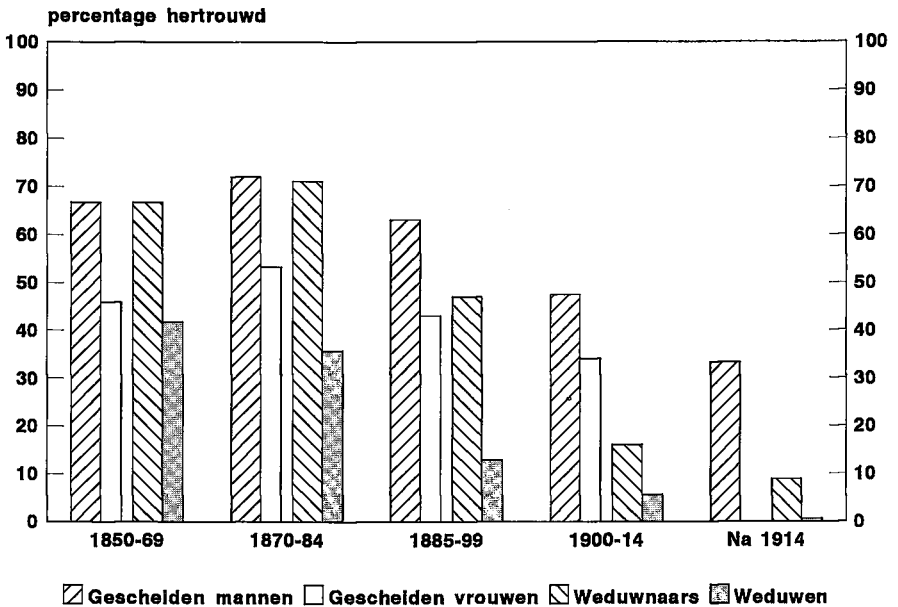
Inderdaad bleek de leeftijd van de man en vrouw op het moment dat men de partner verloor zeer veel invloed te hebben op de hertrouwenpercentages (figuur 11.16). Het duidelijkst was dit zichtbaar bij de weduwnaars. Ten opzichte van hen was een belangrijk verschil, dat zelfs gescheiden mannen boven de zestig nog een redelijk grote kans hadden een nieuwe partner te vinden, terwijl dat voor de weduwnaars zo goed als uitgesloten was. Gescheiden mannen beneden de 35 hertrouwden bijna allen (8 op de 10), maar ook van de zestigers vond nog één op de vier een nieuwe vrouw. Bij de vrouwen was de situatie vergelijkbaar. Hier gold dat op de allerjongste leeftijden 9 van de 10 gescheiden vrouwen hertrouwden! Terwijl weduwen boven de 45 zelden meer hertrouwden, hadden gescheiden vrouwen van deze leeftijd een kans van bijna een op de drie om te hertrouwen. Weduwen hadden op alle leeftijden lagere hertrouwkansen dan gescheiden vrouwen; weduwnaars hadden echter beneden de 35-jarige leeftijd hogere hertrouwkansen dan de gescheiden mannen.

Het was daarom vooral de van de gescheiden mannen en vrouwen afwijkende leeftijdsopbouw van de weduwen en weduwnaars, die de lagere hertrouwcijfers kon verklaren, die voor de groep van verweeduwen als geheel werden aangetroffen.

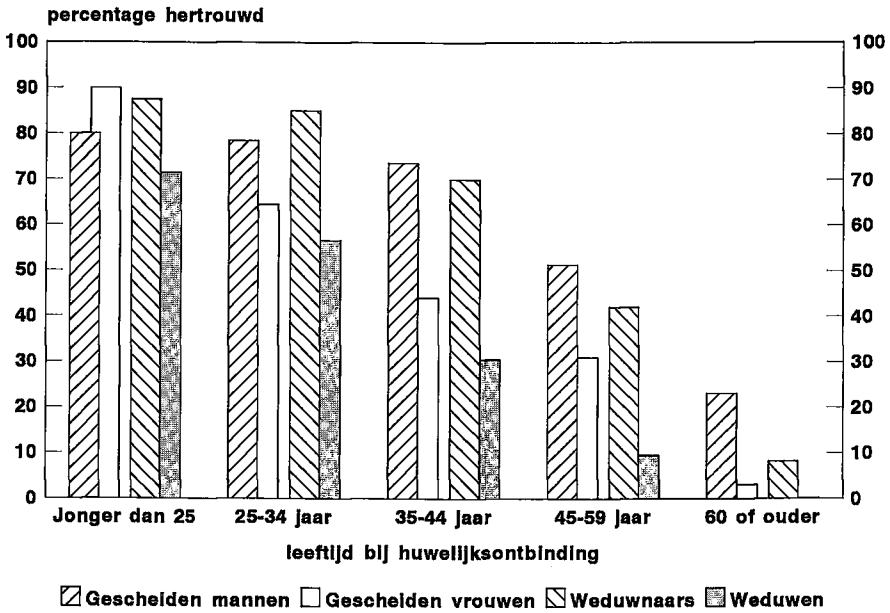
De sociale groep van de man had minder grote invloed op de hertrouwkansen. Wel hertrouwden vissers, hoge militairen en mannen zonder beroep die van hun vrouw gescheiden waren in mindere mate dan de overige groepen. Voor deze overige groepen gold, dat zij in 58-67% van de gevallen een nieuwe partner vonden. Voor weduwnaars in de twee laatst-

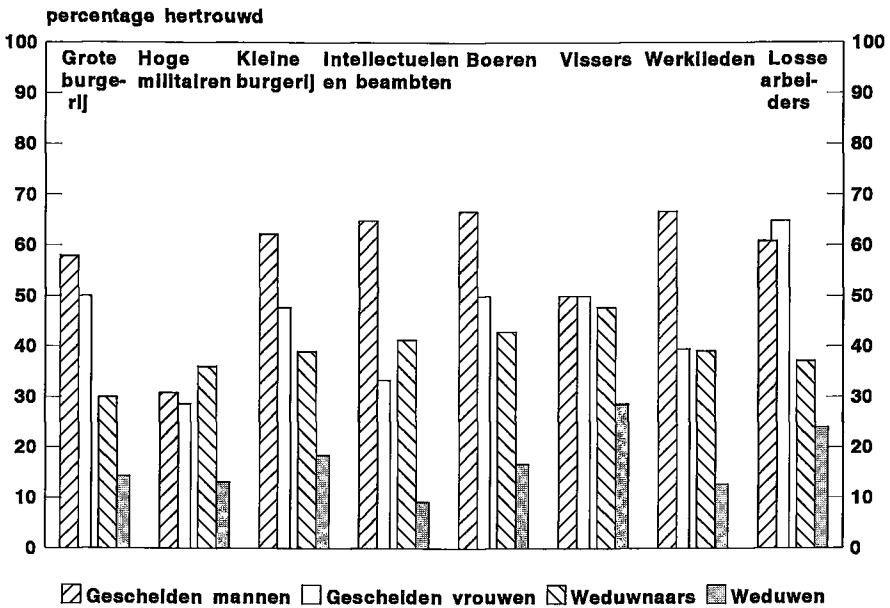
FIGUUR 11.14. Het percentage hertrouwde mannen en vrouwen naar de wijze van huwelijksontbinding en het rangnummer van het ontbonden huwelijk

FIGUUR 11.15. Het percentage hertrouwde mannen en vrouwen naar de wijze van huwelijksontbinding en de periode van huwelijksontbinding

FIGUUR 11.16. Het percentage hertrouwde mannen en vrouwen naar de wijze van huwelijksontbinding en de leeftijd bij huwelijksontbinding

FIGUUR 11.17. Het percentage hertrouwde mannen en vrouwen naar de wijze van huwelijksontbinding en de sociale groep van de vorige man

genoemde beroepsgroepen werd eveneens een lager hertrouwcijfer gevonden (figuur 11.17). Wanneer men uitgaat van cijfers met betrekking tot de hertrouw van vrouwen komen grotere verschillen aan het licht. Vrouwen die gescheiden waren van een man die een functie als hoge militair uitoefende en vrouwen die waren gehuwd met een losse of ongeschoolde arbeider hadden een veel grotere kans op hertrouw dan vrouwen wier man afkomstig was uit de grote burgerij of die een (semi-)intellectueel beroep uitoefende of als beambte werkzaam was. Van deze rangorde was echter weinig meer terug te vinden, wanneer men de weduwen onderverdeelde naar het beroep van de voormalige echtgenoot.

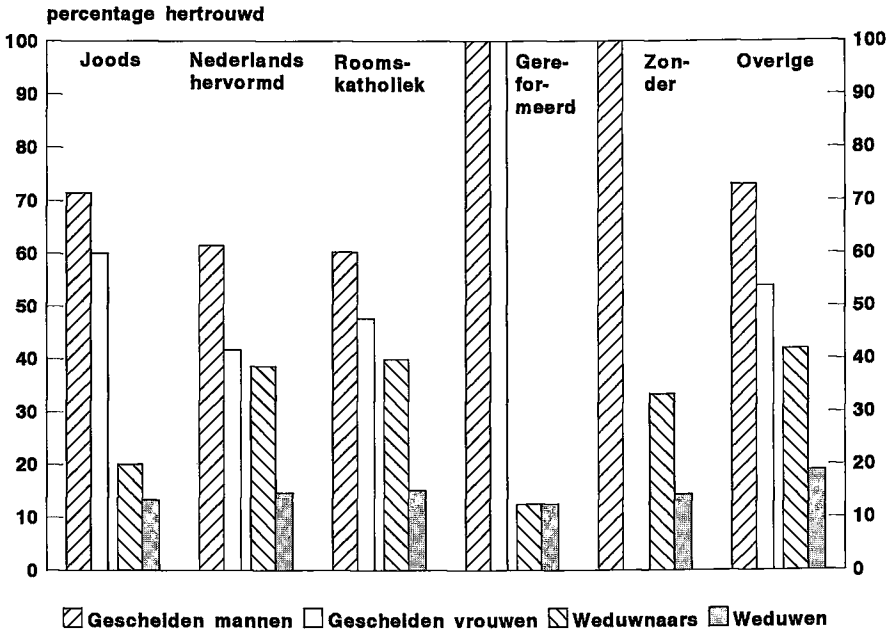
De vrouwen die in de bevolkingsregisters met beroep werden vermeld, behoorden ofwel tot de kleine burgerij, inclusief winkeliers en koopvrouwen, ofwel tot de werklieden, inclusief dienstpersoneel. Vergeleken met vrouwen die zonder beroep in het bevolkingsregister stonden vermeld was hun hertrouwfrequentie hoog. Helaas viel niet na te gaan, in hoeverre de beslissing om een beroep uit te oefenen na de scheiding genomen werd dan wel daarvoor. In elk geval vergrootte de beroepsuitoefening de kansen op een nieuw huwelijk.

Rooms-katholieke en Nederlands hervormde mannen hertrouwden na scheiding in even grote mate (figuur 11.18). Dat was bij weduwnaars van deze kerkelijke gezindten eveneens het geval. Een nieuw huwelijk was echter meer gebruikelijk bij joden en bij gescheiden mannen die lid waren van een vrijzinnig-protestants kerkgenootschap. Bij de vrouwen was de situatie vergelijkbaar. Er bestond weinig verschil tussen de twee grote kerkgenootschappen en joden en kleinere protestantse groepen vielen door hogere hertrouwfrequenties op. Voor joodse weduwen en weduwnaars was hertrouw overigens minder gebruikelijk.

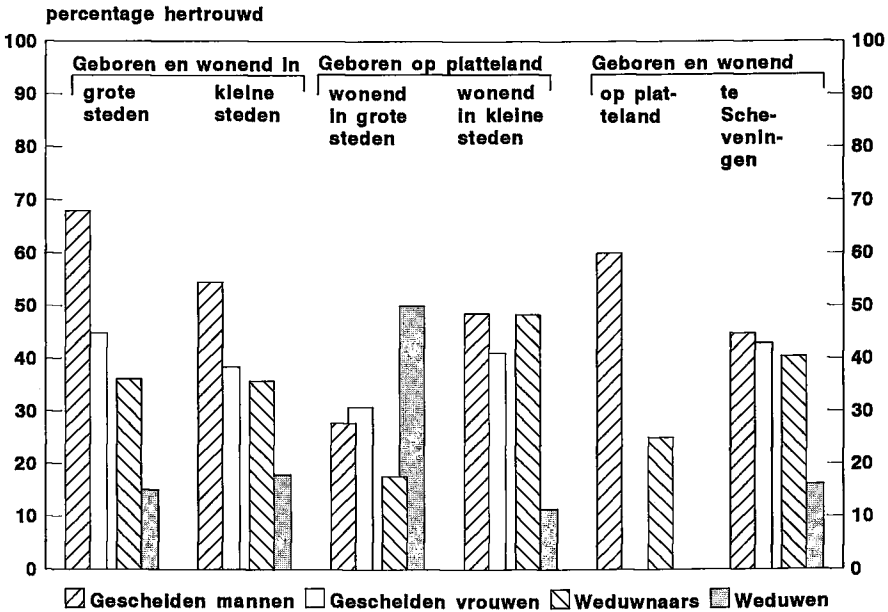
Een opvallend verschil deed zich voor tussen mensen met een grootstedelijke achtergrond, mannen die aldaar waren geboren en er woonachtig waren en de overige groepen. Van eerstgenoemde groep huwde na scheiding bijna tweederde deel opnieuw, van de overige groepen circa 40% (figuur 11.19). Bij weduwnaars echter waren de cijfers voor de verschillende groepen ongeveer gelijk. Het waren de bewoners van de grote steden onder de gescheidenen waar hertrouw de gewoonte was. Bij de vrouwen was deze tegenstelling in een minder extreme vorm aanwezig.

Opvallend tenslotte was dat gescheiden mannen die vaak, 2 of meer keer na hun huwelijksontbinding, waren verhuisd een bijna half zo kleine kans om te hertrouwen hadden als zij, die na hun huwelijksontbinding in hun woonplaats woonachtig bleven. Noch bij de verweduwden, noch bij de gescheiden vrouwen werd een dergelijk verschijnsel aangetroffen.

Waren er in de tijdsduur die tussen huwelijksontbinding en hertrouw verstreek verschillen te onderkennen tussen weduwen en weduwnaars en gescheiden mannen en vrouwen? Niet zelden wordt verondersteld, dat de meeste mensen die gingen scheiden op het moment dat zij daartoe beslo-

FIGUUR 11.18. Het percentage hertrouwde mannen en vrouwen naar de wijze van huwelijksontbinding en de kerkelijke gezindte

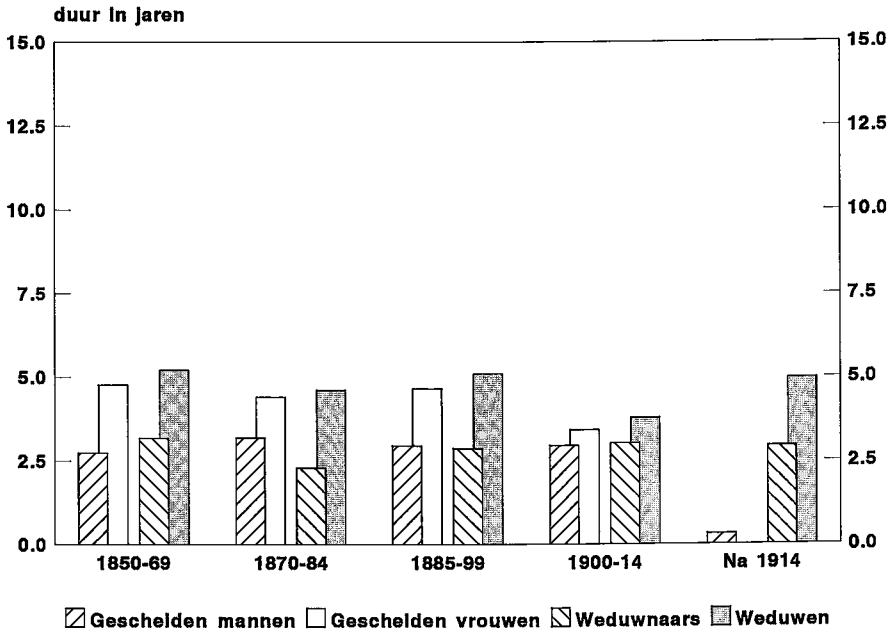
FIGUUR 11.19. Het percentage hertrouwde mannen en vrouwen naar de wijze van huwelijksontbinding en de herkomst

ten al wisten wie hun volgende partner zou zijn. O'Neill meende evenwel dat dit niet aannemelijk viel te maken. Zowel de tijd die er verstreek tussen de aanvang van het echtscheidingsproces en de feitelijke uitspraak, als de tijd tussen de uitspraak en de hertrouw waren daarvoor te lang. Bovendien werd echtscheiding niet altijd door een huwelijk gevolgd.⁴¹ Enkele gegevens met betrekking tot het tijdsverloop tussen huwelijksontbinding en hertrouw zijn zowel voor de gescheidenen als voor de personen in weduwstaat in de figuren 11.20 tot en met 11.24 opgenomen.

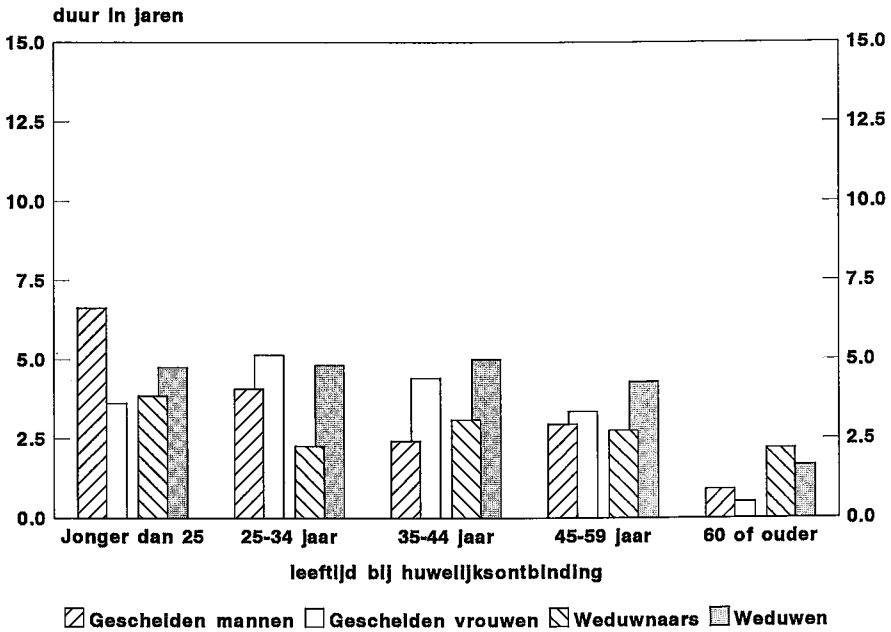
Ongeacht de reden van huwelijksontbinding hertrouwden mannen over het algemeen sneller dan vrouwen, gescheiden mannen iets minder snel dan weduwnaars, gescheiden vrouwen echter sneller dan weduwen. De verschillen tussen verweduwden en gescheidenen waren echter gering vergeleken met die tussen mannen en vrouwen. Echtscheiding lijkt dus niet te zijn gemotiveerd door de wens een nieuwe partner te nemen.

Een onderverdeling van de huwelijken naar de periode van huwelijksontbinding wees uit, dat van een duidelijke trendmatige ontwikkeling in de duur, verstreken tussen huwelijksontbinding en hertrouw, geen sprake was. Dat gold zowel voor weduwen en weduwnaars als voor gescheiden mannen en vrouwen (figuur 11.20). Duidelijke effecten van de leeftijd op het moment van huwelijksontbinding werden wel zichtbaar. Bij weduwen en weduwnaars, maar bij de gescheidenen het sterkst, was de tendens, dat, naarmate de leeftijd bij huwelijksontbinding hoger was, hertrouw sneller plaatsvond (figuur 11.21). Tegen de verwachting in bleek, dat een huwelijk dat lang had geduurd, mannen en vrouwen er niet van weerhield reeds snel na huwelijksontbinding een nieuwe relatie aan te knopen. Met name die huwelijken die slechts zeer kort hadden geduurd, minder dan twee jaar, werden pas na relatief lange tijd door een nieuw huwelijk gevolgd. Dit effect was bij de gescheidenen het duidelijkst waarneembaar (figuur 11.22).

De kerkelijke gezindte had op mannen een andere invloed dan op vrouwen. Terwijl rooms-katholieke weduwnaars en gescheiden mannen iets sneller hertrouwden dan mannen die een andere kerkelijke gezindte aanhingen, hertrouwden rooms-katholieke vrouwen gemiddeld pas na zeer lange tijd. Tussen gescheiden vrouwen bestond in dit opzicht meer variatie dan tussen gescheiden mannen (figuur 11.23). De duur tot hertrouw is per sociale groep van de echtgenoot weergegeven in figuur 11.24. Opvallend hierin was met name de positie van de hoge militairen. Wanneer zij hertrouwden deden zij dat pas na lange tijd. Met name gold dat de gescheiden mannen. Voor vrouwen die met een officier gehuwd waren viel een dergelijk effect niet te constateren. Relatief korte tijdsperioden verstreken er tussen huwelijksontbinding en hertrouw bij mannen en vrouwen, die afkomstig waren uit de groep 'intellectuele beroepen en beampten'. Opvallend was daarenboven dat de tendens van weduwnaars en we-

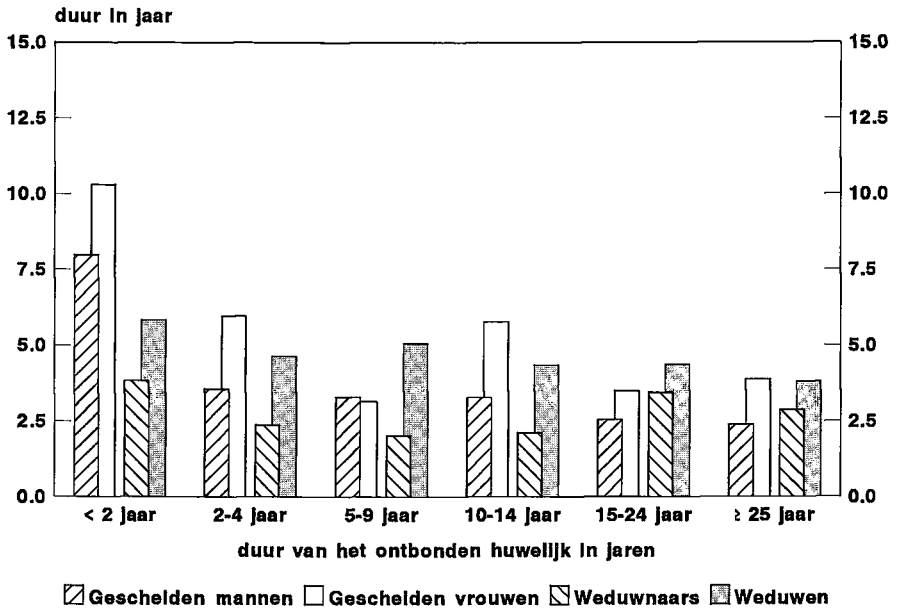

FIGUUR 11.20. De gemiddelde duur tussen huwelijksontbinding en hertrouw naar de wijze en periode van huwelijksontbinding

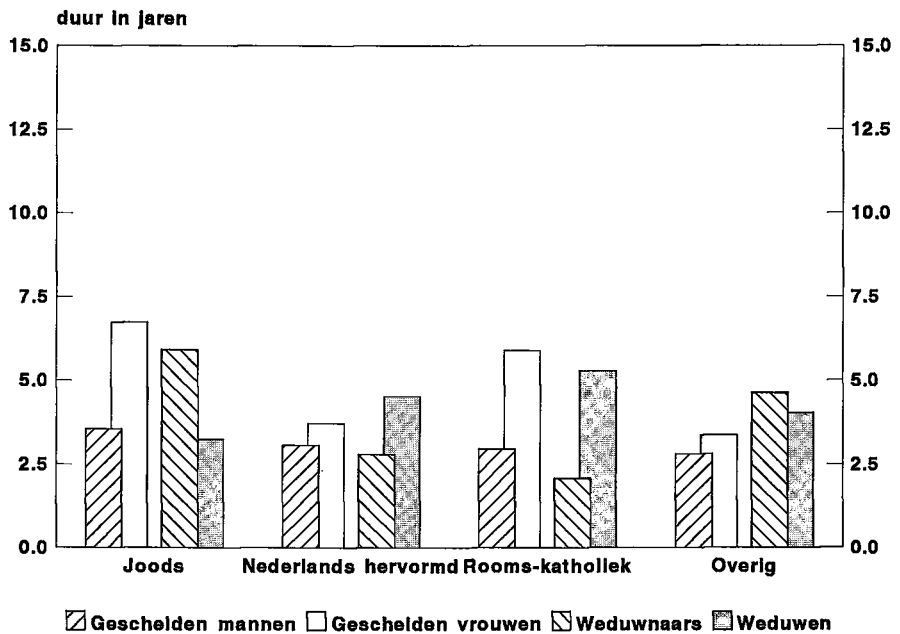

FIGUUR 11.21. De gemiddelde duur tussen huwelijksontbinding en hertrouw naar de wijze van en de leeftijd bij huwelijksontbinding

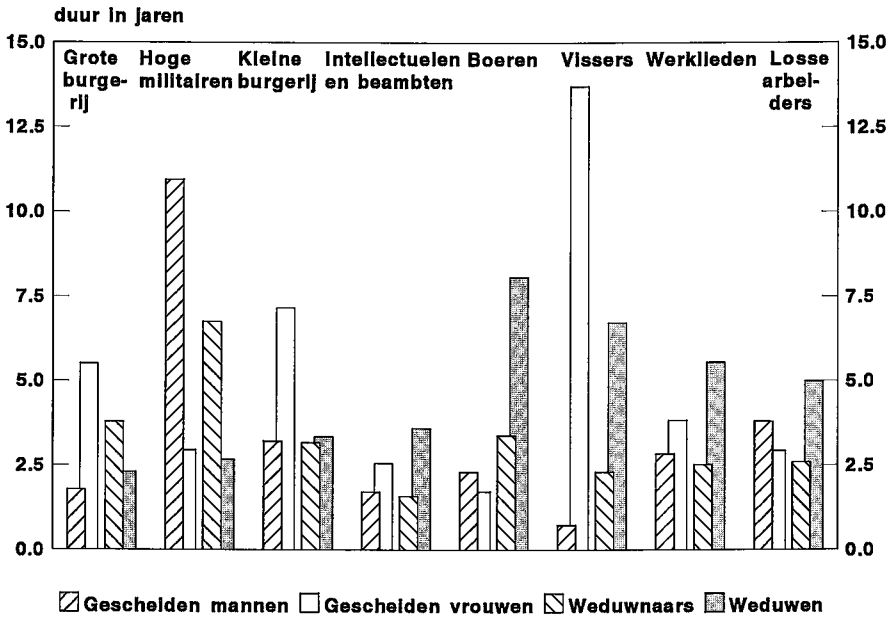
PARAGRAAF XI.7

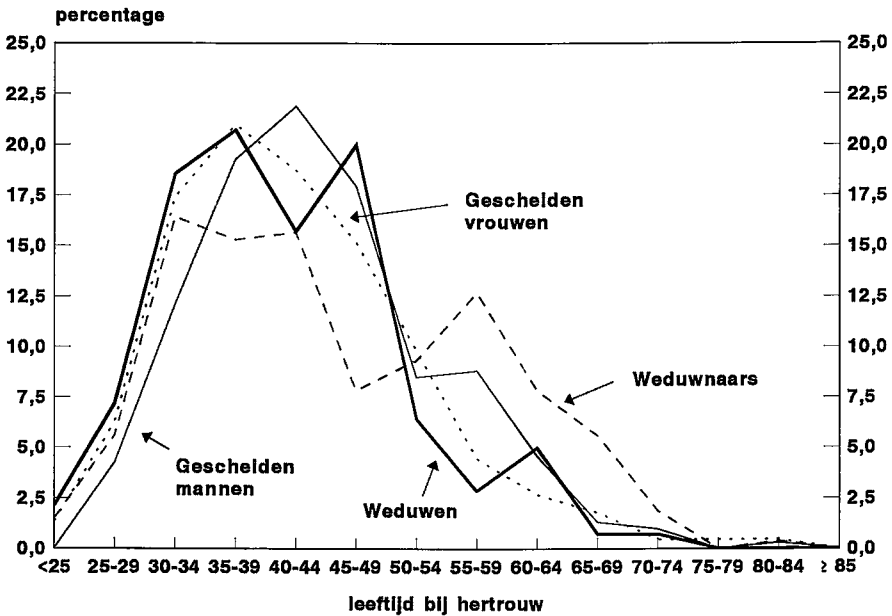
FIGUUR 11.22. De gemiddelde duur tussen huwelijksontbinding en hertrouw naar de wijze van ontbinding en de duur van het vorig huwelijk

FIGUUR 11.23. De gemiddelde duur tussen huwelijksontbinding en hertrouw naar de wijze van ontbinding en de kerkelijke gezindte

FIGUUR 11.24. De gemiddelde duur tussen huwelijksontbinding en hertrouw naar de wijze van huwelijksontbinding en de sociale groep van de man

FIGUUR 11.25. De procentuele verdeling van de hertrouw naar de leeftijd bij hertrouw en de wijze van huwelijksontbinding

duwen om sneller dan de gescheidenen tot hertrouw over te gaan, vooral terug was te vinden onder de arbeidersklasse: de werklieden en ongeschoolde arbeiders.

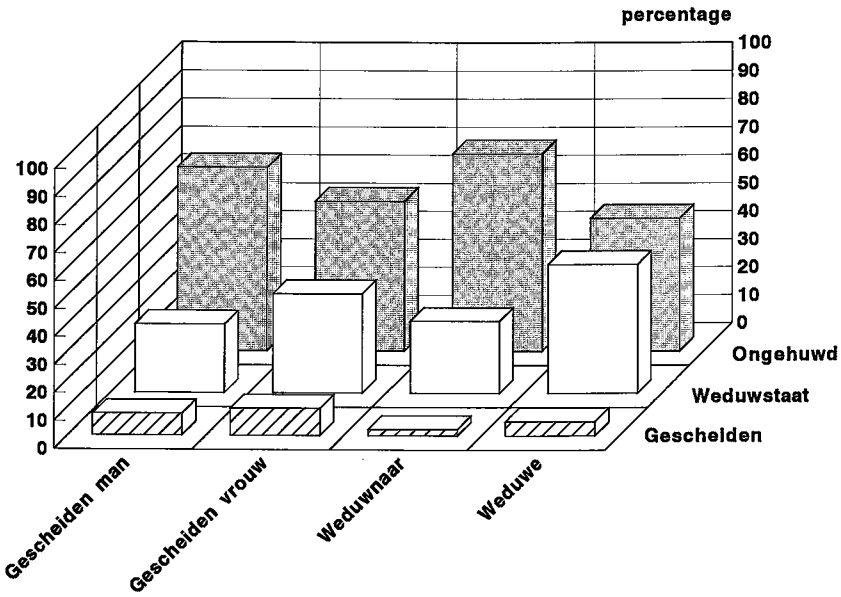
De leeftijd waarop door de hertrouwende gescheidenen en verweduwen een nieuw huwelijk werd gesloten varieerde, zoals gezien de verschillen in leeftijd bij huwelijksontbinding viel te verwachten, sterk naar geslacht (figuur 11.25). Vrouwen hertrouwden over het algemeen op jongere leeftijd dan mannen. Van de weduwnaars die hertrouwden was, meer dan bij de gescheidenen, een groot deel al betrekkelijk oud. Bij de gescheiden vrouwen was een aanzienlijk percentage van de hertrouwenden reeds boven de 50 jaar op het moment dat een nieuw huwelijk werd gesloten.

XI.8. DE NIEUWE PARTNER

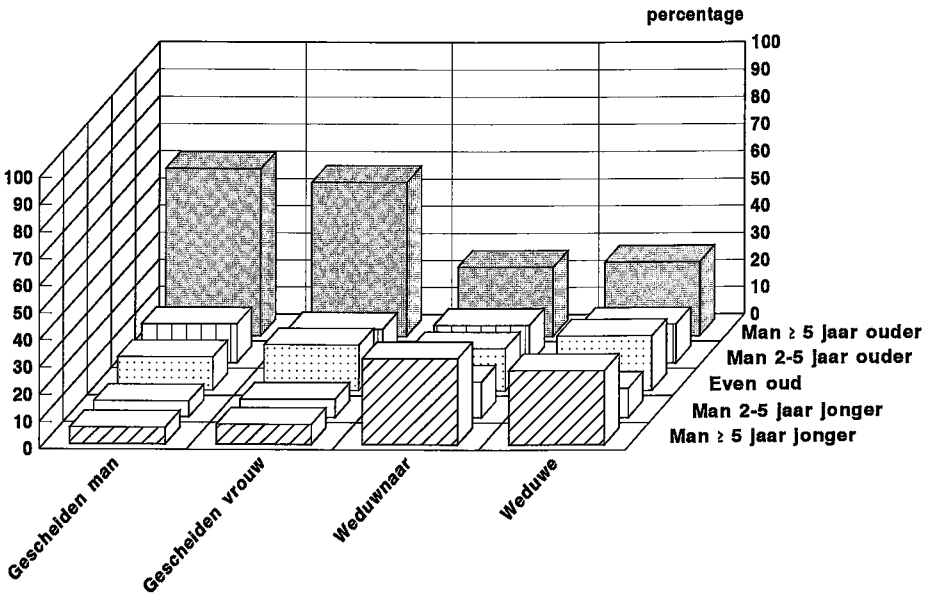
Met wat voor soort mannen en vrouwen hertrouwden de gescheidenen? In welk opzicht week hun partnerkeuze af van die van weduwnaars en weduwen? Met deze twee vragen houden we ons in deze paragraaf bezig.

Een eerste opmerkelijk punt is dat gescheiden mannen en vrouwen in sterkere mate aan een partner met een afwijkende religie de voorkeur gaven dan weduwen en weduwnaars. Zo kozen alle joodse weduwen en alle joodse weduwnaars een nieuwe partner, die eveneens het joodse geloof aanhing, terwijl van de hertrouwde gescheiden joodse mannen en vrouwen slechts tweederde deel dat deed. Bij de Nederlands hervormden koos 74-77% van de verweduwen een partner met dezelfde kerkelijke gezindte, terwijl dat maar voor 68 respectievelijk 64% van de gescheidenen gold. Ook bij de rooms-katholieken kwamen kerkelijk homogene huwelijken onder de verweduwen met respectievelijk 67 en 72% beduidend vaker voor dan bij de gescheidenen onder hen, bij wie deze cijfers op 45 en 39% lagen. Het is waarschijnlijk dat mannen en vrouwen die minder afwijzend stonden tegenover kerkelijk gemengde huwelijken eveneens in andere opzichten verder afstonden van de kerkelijke leer en daardoor een minder afwijzende houding tegenover echtscheiding en tegenover gescheiden mannen en vrouwen aannamen.

De burgerlijke staat van de nieuwe partner werd eveneens sterk beïnvloed door zowel het geslacht van de hertrouwende persoon als door de reden van ontbinding van het vorige huwelijk (figuur 11.26). Gescheiden mannen en vooral gescheiden vrouwen hertrouwden relatief vaker met eveneens gescheiden personen dan weduwen en vooral weduwnaars op de eigen burgerlijke staat selecteerden. Mannen hadden in beide gevallen een ongeveer even grote voorkeur voor weduwen (circa 25%) als voor niet eerder gehuwde vrouwen. Gescheiden vrouwen hertrouwden daarentegen meer met niet eerder gehuwde mannen en met weduwnaars dan de weduwen deden.

FIGUUR 11.26. De relatieve verdeling van de hertrouwenden naar de burgerlijke staat van de nieuwe partner en de wijze van ontbinding

FIGUUR 11.27. De relatieve verdeling van de hertrouwenden naar het leeftijdsverschil tussen man en vrouw en de wijze van ontbinding

Er bestonden bovendien grote verschillen tussen mannen en vrouwen en tussen verweduwd en gescheiden in de voorkeur die men aan de dag legde ten aanzien van de leeftijd van de nieuwe partner (figuur 11.27). In het algemeen verkozen gescheiden mannen meer dan weduwnaars bij hertrouw partners die jonger waren dan zichzelf of die van gelijke leeftijd waren. Voor vrouwen gold deze tendens eveneens doch in minder uitgesproken vorm. Relatief minder gescheiden vrouwen hertrouwden met een partner die van gelijke leeftijd was en een groter deel verkoos een duidelijk jongere partner als nieuwe echtgenoot. Zowel weduwen als gescheiden vrouwen hertrouwden vaker met jongere partners dan weduwnaars of gescheiden mannen deden.

Aandacht werd tenslotte besteed aan de sociale groep van de nieuwe echtgenoot van de hertrouwde vrouwen en deze werd vergeleken met de sociale groep waartoe de eerste echtgenoot behoorde.

Een vergelijking van de beroepspositie van de eerste echtgenoot van de vrouw met die van haar tweede echtgenoot, geeft, volgens Mueller en Pope⁴², een indruk van de veranderingen in de marktwaarde van de vrouw, als gevolg van het stigma dat na echtscheiding aan haar kleefde. Een lagere beroepsstatus van de tweede echtgenoot in vergelijking met de eerste wordt beschouwd als een uiting van een neerwaartse sociale mobiliteit van de vrouw en maakt duidelijk dat haar marktwaarde door haar scheiding is verlaagd.

Zeker in de 19e eeuw gold, dat de gescheiden vrouw respectabiliteit verloor en buitengesloten werd uit bepaalde kringen, terwijl, zeker wanneer de vrouw binnen de lokale gemeenschap hertrouwde, de ongemakkelijke omgang met de kring van kennissen en verwanten uit het eerste huwelijk een handicap vormde bij het aangaan van een nieuwe relatie.

Hoe was de situatie in 19e-eeuws Den Haag? Gescheiden vrouwen, die gehuwd waren geweest met een man die behoorde tot de grote burgerij of die als hoge officier werkzaam was, hertrouwden in veel mindere mate met een man die tot dezelfde sociale laag behoorde dan het geval was met weduwen uit dezelfde sociale laag. Bij de grote burgerij ging het om 33 versus 60%, bij de hoge officieren om 33 versus 50% van de hertrouwde vrouwen. Bij de kleine burgerij en de intellectuele beroepen en beambten was eveneens een tendens zichtbaar, dat gescheiden vrouwen in sterkere mate partners kozen die uit lagere sociale lagen (vissers, losse arbeiders) afkomstig waren dan het geval was bij de weduwen. Weduwen van werklieden en losse arbeiders echter hertrouwden in overwegende mate (respectievelijk 53% bij de werklieden en 59% bij de losse arbeiders) met een eveneens tot deze sociale groep behorende man, terwijl bij gescheiden vrouwen uit deze sociale groep van een veel grotere spreiding van de keuze van mannen sprake was. Hier hertrouwde slechts 21, respectievelijk 32% met een man uit dezelfde sociale groep. Voorzichtig zou men hieruit de

conclusie kunnen trekken, dat in de hoogste sociale lagen inderdaad van een duidelijke daling van de sociale positie van de vrouw als gevolg van scheiding sprake was, een daling die zich bij de meer gebruikelijke vorm van huwelijksontbinding niet voordeed.

XI.9. MULTIVARIATE ANALYSE VAN HUWELIJKSONTBINDING EN HERTROUW

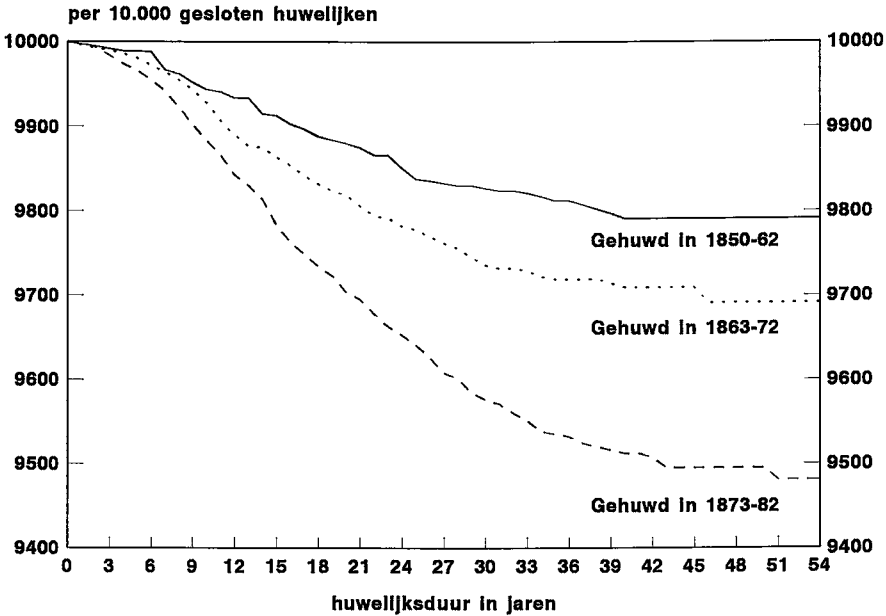
Verschillende keren stuitte we in de voorafgaande paragrafen op het probleem dat variabelen, waarvan een effect op de huwelijksontbinding, op de hertrouwfrequentie of op de duur tot huwelijksontbinding of hertrouw kon worden geconstateerd, sterk met elkaar samenhangen. De effecten die de burgerlijke staat bij huwelijk en het nog in leven zijn van de ouders op het moment van het huwelijk op de echtscheidingsfrequentie hadden, werden voor een deel toegeschreven aan de met deze kenmerken samenhangende verschillen in de leeftijd bij het huwelijk. De kans op een nieuw huwelijk bleek onder meer samen te hangen met de periode waarin het huwelijk was ontbonden en met de duur van het ontbonden huwelijk. Opnieuw bleek echter, dat feitelijk een andere variabele die sterk samenhang met beide genoemde kenmerken, te weten: de leeftijd bij huwelijksontbinding, voor deze relatie verantwoordelijk was. Multivariate analyses en in het bijzonder multivariate life table-technieken, kunnen over de vraag welke factoren nu feitelijk de belangrijkste waren, helderheid verschaffen.

We herhalen, dat in de life table-benadering rekening wordt gehouden met het feit dat een gesloten huwelijk niet alleen door echtscheiding doch eveneens door het overlijden van man of vrouw kan worden ontbonden. Er was met andere woorden van concurrerende risico's op huwelijksontbinding sprake. Met name wanneer relatief veel huwelijken als gevolg van overlijden worden ontbonden en deze uitval binnen groepen uit dezelfde huwelijkscohort sterk uiteenloopt, kunnen uit de waargenomen echtscheidingscijfers moeilijk harde conclusies worden getrokken. Er speelt nog iets anders mee. *Daling* van de sterfte brengt een duidelijke verlenging teweeg van de potentiële en reële duur van de huwelijken en alleen reeds daardoor zou het risico op beëindiging van het huwelijk door echtscheiding groter kunnen worden. Stone en anderen met hem hebben de daling van de sterfte bijgevolg naar voren geschoven als oorzaak van de stijging van de frequentie van echtscheiding in de afgelopen eeuw: '(...) it looks much as if modern divorce is little more than a functional substitute for death. The decline of the adult mortality rate after the late eighteenth century, by prolonging the expected duration of marriage to unprecedented lengths, eventually forced Western society to adopt the institutional escape-hatch of divorce'.⁴³ Vandenbroeke meende dat men vroeger, tot de dood voor een scheiding zorgde, met of zonder tegenzin, aan dezelfde partner gebonden bleef. Zolang het modale huwelijk maar een decennium stand hield,

gaf dit weinig problemen, maar onhoudbaar werd het, toen de sterfterisico's gingen dalen en een snelle huwelijksverbreking uitzondering werd. 'De toenemende contestatie van het huwelijk werd uitgelokt doordat de levensverwachting en de kansen op een aanmerkelijk langere huwelijksduur nu voor het eerst een realiteit werden'.⁴⁴ Life table-analyses maken het mogelijk deze hypothese te toetsen.

Hiervoor is opnieuw gebruik gemaakt van het door Cox ontwikkelde proportional hazards-model. Twee analyses zijn uitgevoerd. In de eerste analyse werd nagegaan, welke factoren de kans op huwelijksontbinding door echtscheiding beïnvloedden. In de tweede analyse stonden de factoren centraal die de kans op hertrouw na huwelijksontbinding bepaalden. Tussen de twee analyses bestonden echter belangrijke verschillen. De factoren die de kans op huwelijksontbinding door echtscheiding bepaalden werden onderzocht, door uit te gaan van waarnemingen betreffende gesloten huwelijken. Gebruik werd daarbij gemaakt van de 'opgeblazen', gewogen steekproef. Afhankelijke variabele was de duur die voor ieder huwelijk verstreek tussen de sluiting van het huwelijk en de ontbinding ervan door echtscheiding. Daarbij werd gepoogd om de effecten, die een aantal onafhankelijke variabelen uitoefenden op de tijdsduur tussen huwelijksluiting en echtscheiding, met behulp van een statistisch model te schatten. Huwelijken die werden ontbonden door het overlijden van man of vrouw en huwelijken, waarvan door het vertrek van een of beide partners niet vaststond wanneer zij waren ontbonden, werden als 'gecensureerde' waarnemingen in de analyse opgenomen. Dat betrof in onze analyse vanzelfsprekend alle huwelijken minus de 544 die op een bekend tijdstip door echtscheiding waren ontbonden. De duurvariabele die voor de gecensureerde huwelijken in de analyse werd aangehouden was de tijdsduur tussen huwelijksluiting en het tijdstip van overlijden van de eerste overledene, respectievelijk de tijdsduur tussen huwelijksluiting en het tijdstip waarna men niets meer over het huwelijk vernam.

De tweede analyse werd uitgevoerd op het niveau van individuen. De oorspronkelijke steekproef was hier bruikbaar. Waarnemingen met betrekking tot mannen en vrouwen die waren gescheiden en met betrekking tot personen die in weduwstaat waren geraakt vormden de basis voor deze analyse en als afhankelijke variabele fungeerde hier de duur tussen huwelijksontbinding, hetzij door verweduwing, hetzij door echtscheiding en hertrouw. Geslacht en reden van de huwelijksontbinding werden als extra onafhankelijke variabelen ingevoerd, naast kenmerken van het inmiddels ontbonden huwelijk en kenmerken van de achtergebleven persoon. Hier betroffen de gecensureerde waarnemingen de individuen die in weduwstaat of als gescheidene overleden en de mannen en vrouwen die, nadat hun huwelijk was ontbonden, met bekende of onbekende bestemming waren vertrokken en van wie geen hertrouw of overlijden bekend was. De duurvariabele was in deze gevallen gelijk aan de tijd tussen huwelijksontbinding en overlijden van de betreffende persoon, respectievelijk de tijd

FIGUUR 11.28. Het aantal nog niet door echtscheiding ontbonden huwelijken naar de periode van huwelijk en de huwelijksduur (per 10.000)

tussen ontbinding en het verlaten van de observatie. De analyse betrof 2.697 mannen en vrouwen van wie er 942 tot hertrouw overgingen.

Figuur 11.28 geeft allereerst voor drie huwelijkscohorten de resultaten weer van een (niet-multivariate) life table-benadering van het risico van huwelijksontbinding door echtscheiding. De betreffende cijfers tonen welk deel van de oorspronkelijke huwelijkscohort op verschillende huwelijksduren nog in gehuwde staat zou hebben verkeer, wanneer het risico van huwelijksontbinding door sterfte zou zijn uitgeschakeld.

Duidelijk wordt uit deze grafiek, dat de door Vandenbroeke en Stone gewekte suggestie, dat echtscheiding een surrogaat van huwelijksontbinding door sterfte was, niet juist is. Na eliminatie van de sterfte is in de loop van de tijd immers een duidelijk stijging van de echtscheidingscijfers opgetreden. Met name na 10-12 jaar huwelijk vond echtscheiding in de meest recente cohort in veel grotere mate plaats dan in de oudste cohort.

Van meer belang zijn echter de multivariate analyses van die kenmerken van de huwelijken die met echtscheiding samenhangen. Tabel 11.13 geeft een overzicht van de waarden van de coëfficiënten van een proportioneel hazards-model, waarin de belangrijkste onafhankelijke variabelen zijn opgenomen.

Het grootste effect op de kans op huwelijksontbinding door echtscheiding, de periode van huwelijk even terzijde gelaten, werd uitgeoefend door

PARAGRAAF XI.9

TABEL 11.13. Het relatieve risico van huwelijksontbinding door echtscheiding, volledige model (N = 24.949).

Variabelen	Relatief risico	P-waarde
Periode van huwelijk		
1850-62	1,00	
1863-73	1,56	***
1874-82	2,27	***
Kerkelijke gezindte man		
Nederlands hervormd	1,00	
Joods/Gereformeerd	0,35	**
Rooms-katholiek	0,80	*
Overige	0,17	*
Kerkelijke homogamie		
Homogaam	1,00	
Heterogaam	1,59	***
Burgerlijke staat partners		
Beiden ongehuwd	1,00	
Een of beiden gescheiden	4,25	***
Overige	1,54	**
Huwelijksleeftijd man		
Jonger dan 25	1,70	***
25-34	1,00	
Ouder dan 35	0,34	***
Leeftijdsverschil echtgenoten		
Man 5 of meer jaar jonger	1,06	
Man en vrouw even oud	1,00	
Man 5 of meer jaar ouder	2,09	***
Sociale groep man		
Grote burgerij	0,87	
Hoge militairen	1,59	
Kleine burgerij	1,16	
Intellectuelen en beambten	1,22	
Boeren en vissers	0,70	
Werklieden	1,00	
Losse arbeiders en beroepslozen	1,10	
Beroep vrouw bij huwelijk		
Wel beroep	1,20	
Zonder beroep	1,00	
In leven zijn van de ouders		
Twee of meer (schoon)ouders dood	0,97	
Een of geen (schoon)ouder dood	1,00	
Interventie rechter		
Wel	1,37	
Niet	1,00	

TABEL 11.13. Vervolg.

Variabelen	Relatief risico	P-waarde
Voorechtelijke kinderen		
Wel	1,06	
Niet	1,00	
Afkomst man		
Grootstedelijk	1,02	
Scheveningen of platteland	0,56	***
Overige	0,91	
Mobiliteit man voor huwelijksontbinding		
Geen verhuizingen	1,00	
Een of meer verhuizingen	3,10	***
Chi-kwadraat score	296,03	
Significant op 0,0001 niveau		

* Significant op 0,05 niveau; ** Significant op 0,01 niveau;

*** Significant op 0,001 niveau.

de *burgerlijke staat* van de gehuwden. Waar een of beide partners reeds eerder een huwelijk door echtscheiding ontbonden zagen worden, was de kans dat eveneens het volgende huwelijk mislukte uitermate groot. De betreffende huwelijken liepen een meer dan viermaal grotere kans in echtscheiding te eindigen dan huwelijken waarin beide partners niet eerder gehuwd waren. Een tweede factor die van grote betekenis was, gold de *mobilititeit* van het echtpaar.

Waar de man tussen de sluiting van het huwelijk en de ontbinding ervan een of meer keren van woonplaats veranderde, was de kans op echtscheiding meer dan driemaal zo groot als bij de honkvaste huwelijken. We herhalen, dat moeilijk valt aan te geven of deze hogere mobiliteit oorzaak danwel gevolg van een mislukkend huwelijk was.

Van relatief grote betekenis voor de kans op echtscheiding was de *huwelijksleeftijd*, hier geïndiceerd door die *van de man*. De hazardrate lag voor hen die op jonge leeftijd huwden vijf keer zo hoog als bij hen die boven de 35 huwden. Zeer opvallend was de betekenis van de *leeftijdverschillen tussen man en vrouw*. Zowel mannen die veel ouder waren als mannen die veel jonger waren dan hun vrouw liepen meer kans hun huwelijk door echtscheiding ontbonden te zien worden, doch met name wanneer de man veel ouder was liep het huwelijk gevaar.

De relatief geringe effecten van het beroep van de man bleven bij multivariate analyse zichtbaar. Wel was er van een duidelijker lijn sprake. Naast de hoge militairen, de (semi-)intellectuelen en beambten liep de kleine burgerij wat hogere echtscheidingsrisico's, waardoor deze *hogere en middenlagen* zich duidelijk afscheidden van de arbeidende klasse en de boeren

en vissers. Het al of niet *uitoefenen van een beroep door de vrouw* bleef bij multivariate toetsing van invloed. Bij werkende vrouwen werden hogere echtscheidingsrisico's gevonden dan bij vrouwen zonder beroep. Daarmee wordt over de causaliteit van de relatie geen uitspraak gedaan. De in Scheveningen en op het *platteland* geboren en getogen mannen en vrouwen hadden echtscheidingskansen die beduidend lager lagen dan die van de bewoners van de grote steden.

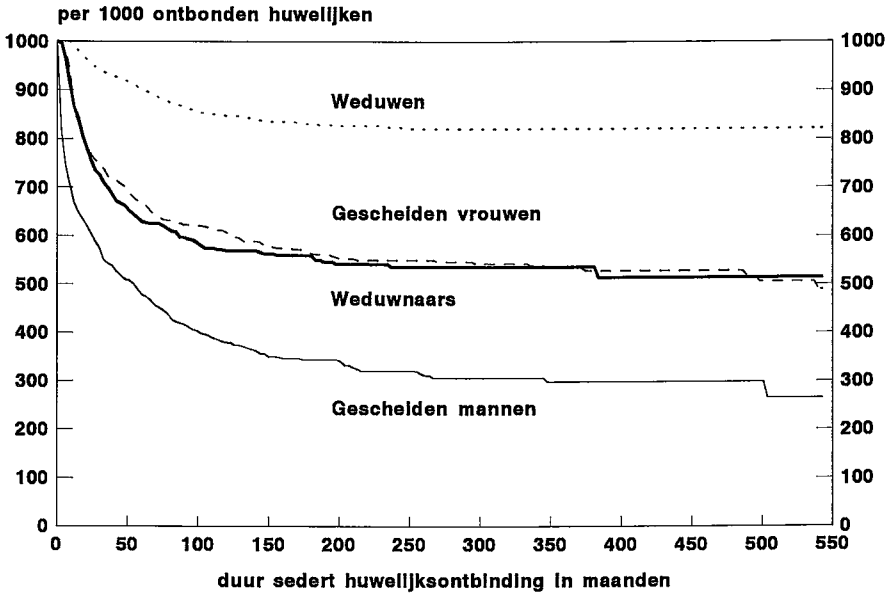
Opvallend was, dat de kerkelijke gezindte van de man bij deze multivariate analyse andere effecten bleek te hebben dan uit de simpele beschrijvende tabellen bleek. De overige gezindten bleken nu immers de laagste kans op echtscheiding te hebben.

De kans op echtscheiding bleek bij de hervormden het grootst te zijn, en was bij de katholieken nauwelijks lager.

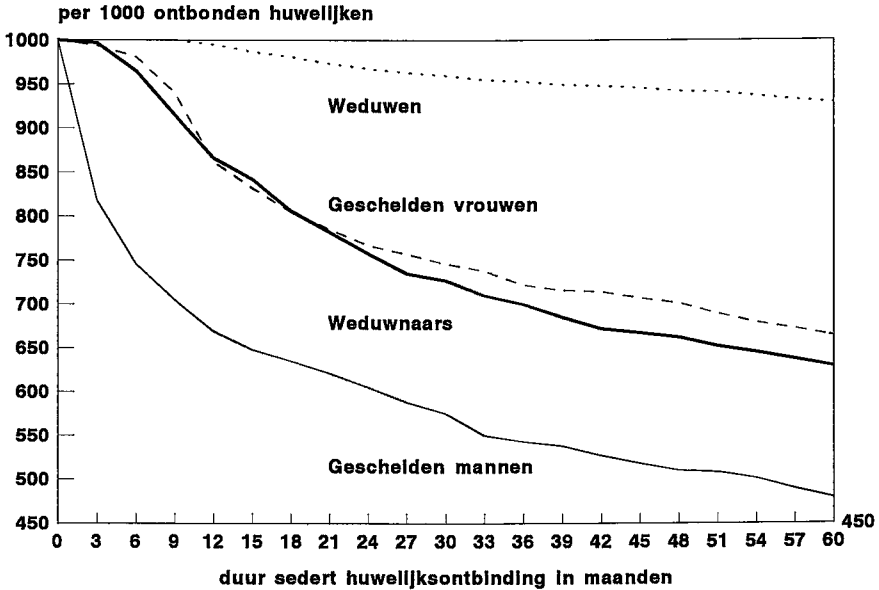
Belangrijker was het effect van de verschillen in kerkelijke gezindte tussen mannen en vrouwen. In *kerkelijk gemengde huwelijken* was de kans op echtscheiding 59% hoger dan in *kerkelijk niet-gemengde huwelijken*. Het effect van het al of niet in leven zijn van de ouders, van de aanwezigheid van voorechtelijke, erkende kinderen en van de juridische interventie onderging verandering. Over het algemeen bleek de leeftijd bij het huwelijk veel van de schijnbaar door deze variabelen veroorzaakte verschillen te kunnen verklaren. Wel bleef de kans op echtscheiding iets groter voor huwelijken waarin kinderen waren geëcht of waarbij van tussenkomst van de rechter sprake was. Significant waren deze effecten echter niet.

In een volgende fase zijn uit het model deze laatste drie variabelen verwijderd. De effecten van de verschillende variabelen veranderen daardoor echter nauwelijks.

De resultaten van de analyse van de hertrouw van de gescheidenen en verweduwen zijn opgenomen in tabel 11.14. Meer globale informatie geeft echter figuur 11.29. Deze figuur bevat wederom de uitkomsten van een life table-analyse. Op basis van de aantallen voor hertrouw in aanmerking komende weduwen, weduwnaars en gescheidenen is berekend, welk deel van de groep op opeenvolgende tijdstippen, verstreken sedert de ontbinding van het vorige huwelijk, nog niet tot hertrouw is overgegaan. Opnieuw zijn daarbij concurrerende risico's, overlijden of migratie, geëlimineerd. Afzonderlijk zijn cijfers gegeven voor mannen en vrouwen en voor verweduwen en gescheidenen. Figuur 11.30 geeft dezelfde resultaten in wat meer genuanceerde vorm weer voor de eerste maanden na huwelijksontbinding. Veel gevallen van hertrouw vonden dan namelijk plaats en de verschillen tussen de 4 groepen waren dan het grootst. Uit beide figuren blijkt, dat na eliminatie van sterfte, de hertrouw van weduwen ver bij die van gescheiden vrouwen achterbleef. De hertrouw van weduwnaars was ongeveer gelijk aan die van de gescheiden mannen. Van deze laatste groep ging volgens de life table-berekening ongeveer 50% tot hertrouw over.

FIGUUR 11.29. Het aantal nog niet hertrouwde personen naar de reden van de huwelijksontbinding, het geslacht en de duur sedert de huwelijksontbinding

FIGUUR 11.30. Het aantal nog niet hertrouwde personen naar de reden van de huwelijksontbinding en het geslacht, 5 jaar na de huwelijksontbinding

Volgens het in tabel 11.14 gepresenteerde multivariate model had het *geslacht* van de betrokkene de grootste betekenis voor het al of niet hertrouwen. Ook in Den Haag hadden mannen een meer dan driemaal zo hoge kans op hertrouw dan vrouwen. De *leeftijd bij huwelijksontbinding* had een minder groot effect dan in het onderzoek in Breda en Gouda. Dit hing onder meer samen met het feit, dat in Den Haag een andere referentiegroep (de 25-34 jarigen) was gekozen dan in beide kleinere steden (de 50-59 jarigen). Toch was nog van geweldige verschillen tussen de onderscheiden categorieën sprake. Wanneer mannen en vrouwen boven de 50 waren op het moment dat zij hun partner verloren, bedroeg de kans op hertrouw nauwelijks de helft van die van de andere leeftijdsgroepen. Van meer betekenis dan de leeftijd bij ontbinding van het huwelijk was echter *de leeftijd bij het eerdere huwelijk*. Voor jonggehuwden, beneden de 25 jaar, was de kans op hertrouw driemaal zo groot als voor mannen en vrouwen die al in het ontbonden huwelijk ouder dan 50 waren. Zeer opvallend was, dat de *reden van huwelijksontbinding*, echtscheiding dan wel de dood van de partner, een relatief geringe, doch wel statistisch significante, invloed op de hertrouwkansen had. Gescheidenen hadden een 33% hogere hertrouwkans dan verweeduwen.

Betekenisvol was eveneens de *regionale herkomst*. Scheveningers en stedelingen hertrouwen in veel geringere mate dan de (ex-)plattelanders. Van alle *sociale groepen* hadden de vissers echter veruit de hoogste kans op hertrouw. Nu was eveneens van een tegenstelling tussen sociale klassen sprake. De arbeidende klasse en de vissers gingen veel vaker tot hertrouw over dan de hogere en middenklasse en met name vaker dan de twee tot de hoge burgerij gerekende groepen. *Hoge mobiliteit* van verweeduwen en gescheidenen was niet bevorderlijk voor de kansen op hertrouw. Van de mannen en vrouwen die niet waren verhuisd lagen de hertrouwcijfers bijna tweemaal zo hoog als van de meer mobiele mannen en vrouwen. De *duur van het ontbonden huwelijk* had een duidelijke maar niet statistisch significante invloed op de kans op hertrouw. Gehuwden die lang gehuwd waren geweest gingen minder snel tot hertrouw over dan zij wier eerdere huwelijk minder dan 10 jaar had geduurd. De periode waarin het huwelijk werd ontbonden was eveneens van betekenis. Naarmate de meer recente periode dichterbij kwam, verloor hertrouw aan betekenis. Opnieuw bleek dat de kerkelijke gezindte van de betrokkenen weinig effect had op de hertrouwkansen. Wel van betekenis was of de betrokkenen al eerder waren getrouwd. Vooral zij wier ontbonden huwelijk een eerste huwelijk was gingen tot hertrouw over.

De likelihoodratio statistic wijst erop, dat het gekozen model significant beter bij de data aansluit dan een model, dat ervan uitgaat dat de geselecteerde onafhankelijke variabelen niet van betekenis waren voor de hertrouw. Circa 24% van de variatie in de afhankelijke variabele kon worden verklaard door de in het model opgenomen onafhankelijke variabelen.

TABEL 11.14. Het relatieve risico van hertrouw na huwelijksontbinding, volledige model.

Variabelen	Relatief risico	P-waarde
Geslacht		
Man	3,04	***
Vrouw	1,00	
Periode van huwelijk		
1850-62	1,00	
1863-73	1,04	
1874-82	1,19	
Kerkelijke gezindte		
Nederlands hervormd	1,00	
Joods	0,83	
Rooms-katholiek	1,00	
Overige	1,22	
Leeftijd 1e huwelijk		
Jonger dan 25	1,50	***
25-34	1,00	
35-49	0,66	**
Ouder dan 50	0,48	
Burgerlijke staat eerder huwelijk		
Ongehuwd	1,00	
Gescheiden	0,73	
Verweduwd	0,88	
Leeftijdsverschil echtgenoten		
Man 5 of meer jaar jonger	1,15	
Man 2-5 jaar jonger	1,05	
Man en vrouw even oud	1,00	
Man 2-5 jaar ouder	0,99	
Man 5 of meer jaar ouder	1,12	
Sociale groep (ex) man		
Grote burgerij	0,69	
Hoge militairen	0,55	*
Kleine burgerij	0,89	
Intellectuelen en beampten	0,91	
Boeren	0,89	
Vissers	1,54	
Werklieden	1,00	
Losse arbeiders	1,21	
Zonder beroep	0,66	*
Afkomst		
Grootstedelijk	0,95	
Scheveningen	0,60	*
Kleinstedelijk	0,68	
Geboren op platteland, wonend in grote steden	1,00	
Geboren op platteland, wonend in kleine stad	2,03	
Platteland	1,25	

PARAGRAAF XI.9

TABEL 11.14. Vervolg.

Variabelen	Relatief risico	P-waarde
Mobiliteit voor huwelijksontbinding		
Geen migratie	1,00	
Een migratie	0,47	**
Twee of drie migraties	0,49	**
Vier of meer migraties	0,60	
Duur voorafgaande huwelijk		
0-2 jaar	1,08	
2-5 jaar	1,14	
5-10 jaar	1,01	
10-15 jaar	1,00	
15-25 jaar	0,87	
25 jaar of meer	0,78	
Oorzaak huwelijksontbinding		
Overlijden partner	1,00	
Echtscheiding	1,33	***
Periode van huwelijksontbinding		
1850-64	1,00	
1865-79	1,40	
1880-94	0,93	
1895-1909	0,58	
1910 of later	0,20	***
Leeftijd bij huwelijksontbinding		
Jonger dan 25	0,98	
25-34	1,00	
35-49	0,96	
Ouder dan 50	0,56	**
Chi-kwadraat score	908,16	
Significant op 0,001 niveau		

* Significant op 0,05 niveau; ** Significant op 0,01 niveau;

*** Significant op 0,001 niveau.

In een tweede fase is getracht tot een meer efficiënt model te komen door een aantal variabelen uit het model te verwijderen. Het ging om de voorafgaande burgerlijke staat, de huwelijkscohort en het leeftijdsverschil tussen man en vrouw. Het model verloor door deze operatie niets aan voorspelkracht. Verandering kwam er alleen in de betekenis van de periode van huwelijksontbinding. Huwelijken ontbonden in de periode 1865-79 bleken nu nog duidelijker hogere kansen op hertrouw te hebben dan in het eerste model al het geval was.

XI.10. SLOT

In het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw werd circa 1% van de in Den Haag gesloten huwelijken met echtscheiding geconfronteerd. Op het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig was dit percentage toegenomen tot ongeveer 4%. Daarnaast was in een deel van de huwelijken, ongeveer 5% van de gevallen, sprake van een minder formele verbreking, soms echter maar van korte duur, van de samenwoning van man en vrouw. Onder de gescheidenen waren hoge militairen, lieden uit de kleine burgerij en werklieden, werkende vrouwen, in de grote stad geboren en getogen lieden, eerder gehuwde mannen en vrouwen, Nederlands hervormden en leden van de kleinere protestantse kerkgenootschappen oververtegenwoordigd.

Gescheiden mannen en vrouwen bleven zelden tot de officiële ontbinding van het huwelijk bij elkaar. Wel was in de loop van de tijd van een lichte vervroeging sprake van het tijdstip in het huwelijk waarop echtscheiding plaatsvond, namelijk van circa 17,5 jaar naar 15,9 jaar.

Overspel was veruit de belangrijkste grond op basis waarvan echtscheiding werd verkregen. Daarbij was slechts van minieme verschillen sprake tussen mannen en vrouwen. Kwaadwillige verlating door de man had eveneens een belangrijk aandeel in de echtscheidingsgronden, terwijl kwaadwillige verlating van de kant van de vrouw niet zonder betekenis was. Er was sprake van een lichte toename van het percentage huwelijken, dat als gevolg van door de man bedreven overspel uiteen ging. Scheiding van tafel en bed, gevolgd door echtscheiding was bij de Nederlands hervormden relatief vaker te constateren dan bij de andere kerkelijke gezindten. Rooms-katholieken namen in dit opzicht geen bijzondere plaats in. Overspel door de man gepleegd nam in belang recht evenredig af met het stijgen van de leeftijd van de man. In bijna 95% van de bekende gevallen was de beklagde bij de door de rechtbank gevoerde procedure weggebleven. In de loop van de periode 1850-82 zijn in deze verhouding slechts geringe veranderingen opgetreden.

Door gebruik te maken van een life table-benadering van het risico van huwelijksontbinding door echtscheiding kon worden aangetoond dat echtscheiding geen surrogaat was van huwelijksontbinding door sterfte. Bij eliminatie van de sterfte was evengoed in de loop der tijd van een duidelijk stijging van de echtscheidingskansen sprake. Met name na 10-12 jaar huwelijk vond echtscheiding in de meest recente cohort veel frequenter plaats dan in de oudste cohort.

De multivariate life table-analyse maakte het mogelijk de effecten, die enkele kenmerken van de gehuwden op hun echtscheidingsrisico hadden, onafhankelijk van elkaar te berekenen. Dat leverde in een aantal opzichten andere uitkomsten op dan de meer simpele beschrijvende analyse.

Het grootste effect op de kans op huwelijksontbinding door echtschei-

ding, de periode van huwelijk terzijde gelaten, werd uitgeoefend door het eerder gescheiden zijn geweest van de gehuwden. Grote mobiliteit ging samen met hoge risico's op huwelijksontbinding. Van relatief grote betekenis voor de kans op echtscheiding waren het op jonge leeftijd huwen en grote leeftijdsverschillen tussen man en vrouw.

De effecten van het beroep van de man waren gering, maar wel was van een duidelijke lijn sprake. De hogere sociale lagen kenden duidelijk hogere risico's dan de arbeidende klasse. Vrouwen die een beroep uitoefenden hadden relatief hoge echtscheidingscijfers. De in Scheveningen of op het platteland geboren en getogen mannen en vrouwen hadden echtscheidingskansen die beduidend onder die van de bewoners van de grote stad lagen. Na uitschakeling van de invloed van andere kenmerken van de gehuwden bleek, dat de 'overige kerkelijke gezindten' de laagste kans op echtscheiding hadden en de hervormden de grootste. In kerkelijk gemengde huwelijken was de kans op echtscheiding veel hoger dan in kerkelijk niet-gemengde huwelijken. De kansen op echtscheiding lagen hoger in huwelijken waarin kinderen waren geëcht, waarbij op het moment van sluiting van tussenkomst van de rechter sprake was geweest of waarbij op dat moment de ouders van man en vrouw al waren overleden.

Omdat echtscheiding in veel sterkere mate dan het overlijden van de huwelijkspartner plaatsvond op een moment dat man en vrouw nog betrekkelijk jong waren, hertrouwen gescheidenen in veel sterkere mate dan weduwen en weduwnaars. Het hertrouwcijfer van de gescheiden mannen bedroeg 62,5%, dat van de gescheiden vrouwen 43,8%. Voor de weduwnaars was dat slechts 38,1%, voor de weduwen 14,7%. Naarmate de meer recente periode dichterbij kwam, verloor hertrouw bovendien aan betekenis. Multivariate life table-analyse wees uit, dat hertrouwcijfers met name naar gelang het geslacht van de betrokkene uiteen liepen. Mannen hadden een veel hogere kans op hertrouw dan vrouwen. Maar een lage leeftijd bij huwelijksontbinding en een lage leeftijd bij eerste huwelijk waren evengoed bevorderlijk voor hertrouw. Gescheidenen hadden een hertrouwkans die relatief slechts weinig hoger lag dan die van verweduwden. Scheveningers en stedelingen hertrouwen in veel geringere mate dan de plattelandsbewoners. Hertrouw was onder mannen en vrouwen uit de arbeidende klasse en onder vissers gebruikelijker dan onder de hogere en de middenklasse. Hoge mobiliteit van verweduwden en gescheidenen was niet bevorderlijk voor hun kansen op hertrouw. Mannen en vrouwen voor wie het ontbonden huwelijk het eerste huwelijk was gingen vaker tot hertrouw over dan zij die al een eerder huwelijk achter de rug hadden. Wanneer het ontbonden huwelijk lang had geduurd werd minder snel tot hertrouw overgegaan dan wanneer het eerdere huwelijk minder dan 10 jaar had geduurd. Opnieuw bleek dat de kerkelijke gezindte van de betrokkenen voor de hertrouwkansen niet van groot belang was. Opmerkelijk was dat gescheiden mannen en vrouwen in sterkere mate een partner met een afwijkende religie kozen dan weduwen en weduwnaars terwijl

gescheiden vrouwen ook qua sociale afkomst minder overeenkomstige partners zochten dan de hertrouwende weduwen.

Veel van de factoren die de echtscheidingskansen van de 19e-eeuwse huwelijken positief dan wel negatief bleken te beïnvloeden, keren in hedendaagse overzichten als zodanig terug.⁴⁵ In het algemeen zou men kunnen stellen, dat de betreffende factoren indicatief waren voor of oorzaak waren van een fundamentele tegenstrijdigheid tussen de verwachtingen, die een of beide echtgenoten met betrekking tot het huwelijk hadden en de feitelijk in het huwelijk bestaande situatie. Het was deze tegenstrijdigheid die tot mislukking van het huwelijk en tot echtscheiding leidde. De betreffende verwachtingen varieerden per sociale klasse, per geslacht en in de tijd. Ze betroffen volgens Phillips onder meer de volgende onderwerpen:

- de levensstandaard: gehuwden verwachtten dat gedurende het huwelijk in elk geval de levensstandaard zoals die bij het begin van het huwelijk bestond, qua huisvesting, voeding, kleding, kon worden gehandhaafd;
- sexualiteit: echtgenoten gingen er vanuit, dat ze een exclusief recht hadden op seksuele omgang met elkaar en dat ze aanspraak konden maken op een bepaalde frequentie van seksuele activiteit. Binnen zekere grenzen kon overspel door de man van deze verwachting deel uitmaken;
- affectie: in een huwelijk was een bepaalde mate van emotionele overeenstemming, vriendschap, affectie of liefde een minimale voorwaarde. Gewelddadig gedrag diende beperkt te zijn;
- huiselijke verplichtingen: overeenstemming diende te bestaan over de verdeling van taken en verantwoordelijkheden binnen het huishouden, de verwerving van inkomsten en de zorg voor kinderen;
- impliciet of expliciet bestonden verwachtingen over het al of niet hebben van kinderen en over de relatie met andere familieleden.⁴⁶

Het is de opvatting van Phillips, dat de groei van de echtscheidingscijfers vanaf de tweede helft van de 19e eeuw door twee groepen factoren werd tweegebracht: door ‘the decline of those constraints that had locked wives and husbands into marriage’ en door ‘rising expectations of marriage’.⁴⁷ Op basis van de Nederlandse literatuur met betrekking tot de ontwikkeling van het huwelijk en het gezin in de 19e en 20e eeuw, en vooral is daarvoor van belang het overzicht dat door De Regt⁴⁸ is gegeven, kan men stellen, dat beide tendensen zich ook in ons land hebben voorgedaan. Het is bijgevolg aannemelijk, dat beide factoren eveneens in Nederland oorzaak zijn geweest van de stijging van de echtscheidingscijfers in deze periode.

Het huwelijk was in de traditionele maatschappij voor de massa van de bevolking, zij die werkzaam waren in de agrarische bedrijven, in de visserij, in de ambachtelijke bedrijven en winkels en in de huisnijverheid,

vooral een economische relatie. Deze economische interdependentie had haar basis niet alleen in de complementaire rollen van man en vrouw, maar tevens in het feit, dat er veelal geen sprake was van een geldeconomie, waardoor taken slechts zinvol waren binnen het gezin.⁴⁹

Het huwelijk was echter niet alleen een economische partnerrelatie. Het vervulde evenzeer een reproductieve functie, zorgde voor socialisatie, bood emotionele kameraadschap, verzorgde de opvoeding en verschafte welzijn en een geaccepteerde uitlaatklep voor seksuele activiteit.⁵⁰ Maar intense emotionele relaties waren voor gehuwde paren in het verleden niet het belangrijkste wat telde en bijgevolg hadden verwachtingen ten aanzien van de emotionele inhoud van het huwelijk soms weinig met de verbreking van het huwelijk te doen, net zo min overigens als met de sluiting ervan. Omdat de functies van het huwelijk zo gevarieerd waren, waren ook de verwachtingen ten aanzien van het huwelijk dat. De verwachtingen ten aanzien van het huwelijk waren in het verleden echter niet alleen flexibel, ze waren bovendien laag. Daardoor hadden huwelijken een hoge mate van stabiliteit. Mannen, maar met name vrouwen, tolereerden binnen het huwelijk misbruik, onderdrukking en uitbuiting en ondernamen zelden actie, wanneer zij werden geconfronteerd met geweld of seksuele ontrouw. Dat was niet alleen het gevolg van de opvoeding. Men beseftte dat de consequenties van het verbreken van de huwelijksband zodanig waren, dat men zich beter maar aan kon passen aan vervelende omstandigheden binnen het huwelijk. Aan de verbreking van de economische band die het huwelijk was waren veel nadelen verbonden. De vraag naar arbeid was beperkt en er was geen sprake van dat een alleenstaande buiten het gezin enige zekerheid zou kunnen vinden. Het besef dat scheiding of verlaten een economische ramp betekende voor de achterblijvende gezinsleden speelde een rol. Vrouwen lieten zich er eerder dan mannen door hun kinderen van weerhouden hun partner te verlaten en ervoeren sterker de economische gevolgen van zo'n vertrek. Als ze al werk konden vinden was hun loon zelden voldoende om zichzelf en hun kinderen ervan in leven te houden. Mannen waren meer mobiel en als alleenstaande minder kwetsbaar, omdat ze meer mogelijkheden hadden buiten de gezinseconomie een beroep te vinden. Voor alleenzijnde personen was het niet gemakkelijk om onderdak te vinden, maar mannen waren daarbij in het voordeel. Zij hoefden bij echtscheiding het huis niet uit en hadden de controle over geld en goederen van zichzelf en van de vrouw. Gehuwde vrouwen hadden er problemen mee als onderhuurster te worden geaccepteerd, maar konden niet naar de ouders terugkeren, omdat deze vaak al overleden waren. Gehuwde vrouwen waren gedwongen de man naar zijn woonplaats te volgen. De toekomst van een vrouw die haar man verliet was in een aantal opzichten zelfs slechter dan die van een weduwe. De armenzorg strekte zich niet uit tot de vrouwen die hun man verlaten hadden. Alleenstaande vrouwen werden vijandig bejegend, hadden een lage status en werden gediscrimineerd, wanneer zij niet binnen een groter huishouden waren

opgenomen.⁵¹ Deze situatie creëerde een sterk pragmatische houding. Omdat men niet kon ontsnappen aan het huwelijk diende men zich ermee te verzoenen.⁵² Echtscheiding werd als een zwakheid of een falen van de kant van beide echtgenoten gezien en gescheidenen, hun kinderen en hun hele familie werden gestigmatiseerd. Echtscheiding was bovendien een kostbare zaak en daarna was het inkomen van een man zelden voldoende om er twee afzonderlijke huishoudens van te onderhouden.⁵³ Slechts in uiterste nood werd er daarom tot echtscheiding overgegaan.

Met name in de tweede helft van de 19e eeuw vonden echter grote veranderingen plaats, zowel in de verwachtingen die mannen en vrouwen ten aanzien van het huwelijk koesterden, als in de omstandigheden die mannen en vrouwen aan het huwelijk gekluisterd hielden. Wat betreft dit laatste punt was van belang, dat de traditionele gezinseconomie in het laatste kwart van de 19e eeuw als gevolg van fundamentele economische veranderingen teloor ging.⁵⁴ Met name in de steden bestond een grotere kans dat het werk geïndividualiseerd werd, dat het buiten de woning werd verricht en met individuele lonen werd beloond. Een implicatie was dat gezinsleden een toenemende potentiële onafhankelijkheid verwierven. De verbreiding van loonarbeid, een ruimer en meer gedifferentieerd aanbod van werk, de grotere geografische mobiliteit en toenemende urbanisatie deden de vraag naar bepaalde soorten arbeid voor vrouwen groeien en verruimden de huisvestingsmogelijkheden. Tegelijk vond een stijging van de lonen plaats en kwamen in de eerste decennia van deze eeuw de eerste sociale verzekeringen tot stand. Verbetering van de woningtoestand vergrootte de kansen voor vrouwen op zelfstandige huisvesting en gevoegd bij de verbeterde economische situatie leidde dat ertoe, dat echtscheiding en verlaten in toenemende mate werden gezien als leefbare alternatieven voor een onbevredigend huwelijk en dat men minder tolerant stond tegenover de volstrekt ondergeschikte positie binnen het huwelijk of tegenover de onverenigbaarheid van karakters.

De stijging van de verwachtingen ten aanzien van de huwelijksrelatie speelde eveneens een uiterst belangrijke rol. Onder invloed van onder meer veranderende patronen van werkgelegenheid en de groeiende nadruk op het belang van het gezinsleven, werden gehuwde vrouwen in toenemende mate buitengesloten van betaalde arbeid. Vrouwen hielden bij het huwelijk op met werken en het vergaren van het gezinsinkomen werd in steeds sterkere mate uitsluitend de verantwoordelijkheid van de man. Vrouwen gingen zich exclusief bezighouden met de zorg voor het huishouden en de kinderen. Hun taak werd complementair aan die van de buitenshuis werkende man. Deze complementariteit van de taken van man en vrouw schiep het systeem van wederkerige verplichtingen, dat in de 19e eeuw tot norm werd verheven. De man diende zijn gezin te onderhouden, de vrouw had haar huishoudelijke taken.⁵⁵ Onder druk van het eigen welvaartsverlangen en van burgerlijke groeperingen werden de normen waaraan een fatsoenlijk huishouden diende te voldoen hoger. Vrouwen waren

er bijgevolg eerder toe geneigd zich geheel aan het huishouden te wijden. In toenemende mate werd het de taak van de vrouw te zorgen voor een huiselijk en gezellig gezinsleven. Versterking van het gezinsleven door verbetering van de huishoudelijke kwaliteiten van de vrouw, waardoor zij het thuis voor man en kinderen prettig kon maken, zodat de man uit kon rusten van zijn arbeid, zijn zorgen op zij kon zetten en liefde kon ontvangen en geven, werd op verschillende manieren gestimuleerd: door preken en geschriften, door het optreden van liefdadige verenigingen, door een verbod op openbare gemakkelikheden en door bemoeienis met de huisvesting. Deze emotionele kant van het gezinsleven werd belangrijker, naarmate de financiële situatie van de arbeiders verbeterde.

Naast huishoudelijke capaciteiten en het vermogen een inkomen te verdienen werden liefde en kameraadschap belangrijke eisen die aan het huwelijk werden gesteld.⁵⁶ De nadruk op de romantische liefde als voorwaarde voor het huwelijk en het gelukkig voortbestaan ervan ontstond in de 19e eeuw. De verantwoordelijkheid voor het kiezen van de partner verschoof meer en meer naar de betrokkenen terwijl die van anderen, met name die van de ouders, afnam. De criteria waarop partners werden gekozen werden in toenemende mate afgestemd op de persoonlijke kwaliteiten van de betrokken partners en op de kans op verenigbaarheid van karakters. Factoren als rijkdom, economische vooruitzichten en sociale rang werden minder belangrijk.⁵⁷ De banden tussen de echtgenoten onderling werden hechter en meer beladen met gevoelens van kameraadschap en liefde en tegelijk werden de relaties met de wijdere familie en met buurtgenoten lossen. Naarmate echter de emotionele verwachtingen bij de sluiting van huwelijken belangrijker werden, werd de rol ervan bij de beëindiging van het huwelijk groter. Een logisch gevolg van het feit dat liefde de belangrijkste overweging werd bij de keuze van een partner en bij de relatie tussen man en vrouw was, dat het verdwijnen van de liefde als een duidelijke aanwijzing beschouwd werd, dat het huwelijk was stukgelopen.⁵⁸ Een bewijs voor de stijging van de verwachtingen op dit punt ligt, volgens Phillips, in de vermindering van de tolerantie voor overspelige relaties van de man en voor mishandeling van de vrouw. De dubbele moraal werd in toenemende mate aangevochten door moralisten, maar tevens door geneeskundigen die wezen op de desastreuze gevolgen die geslachtsziekten hadden. Binnen de middenklasse werd steeds meer de nadruk gelegd op sexuele trouw en respect voor elkaar. De economische macht van deze klasse en de toegenomen sociale status ervan leidden ertoe, dat de ideeën die men daar over sociale relaties koesterde naar boven en beneden doordrongen, tot ze de verwachtingen van de hele maatschappij kleurden.⁵⁹ De hogere verwachtingen van het huwelijk en van het huwelijksgedrag kwamen tot uitdrukking in de wetgevende activiteit op het terrein van het huwelijk. De opheffing van het verbod op het onderzoek naar het vaderschap (1909), de intrekking in een groot aantal gemeenten van de reglementering van de prostitutie⁶⁰ en later op landelijk niveau,

de instelling van het bordeelverbod (1911), zijn als Nederlandse voorbeelden te noemen. De range van gedragingen die echtgenoten van elkaar moesten tolereren verminderde door een ruimere interpretatie van gegeven echtscheidingsgronden (zie de voorbeelden die Wijsman geeft van de verruiming van wat onder overspel, misdragingen, buitensporigheden en tergende bejegeningen werd verstaan⁶¹). Dat wees erop, dat bepaalde gedragingen van mannen en vrouwen niet langer tolerabel werden geacht en dat men dienovereenkomstig hogere verwachtingen van het huwelijk mocht hebben.⁶²

Maar niet alleen in emotionele termen stegen de verwachtingen die mensen van het huwelijk hadden. De ontwikkeling van een massamarkt voor consumptiegoederen en diensten leidde tot hogere verwachtingen ten aanzien van de materiële levensstandaard. Gehuwde mannen kwamen onder toenemende druk te staan om niet alleen te voorzien in de eerste levensbehoeften, maar bovendien in de uiterlijke tekenen van financieel en sociaal succes.⁶³

Genoemde factoren die met name in de drie of vier decennia voor de Eerste Wereldoorlog effect hadden, waren met name op de vrouwen van invloed. De toename van het aantal echtscheidingen weerspiegelde boven alles de toegenomen mogelijkheden voor vrouwen om buiten het huwelijk een zinvol bestaan te leiden en te werken en de stijging van de verwachtingen die zij ten aanzien van het huwelijk koesterden. Mannen die in hun verwachtingen ten aanzien van het huwelijk teleurgesteld waren, bleven volharden in hun traditionele gedrag (geweld en verlating). Voor vrouwen had de keuze voor echtscheiding belangrijke voordelen: huwelijksgoederen werden verdeeld, alimentatie kon worden geclaimd, regelingen voor de voogdij over de kinderen konden worden getroffen en men kreeg de mogelijkheid tot hertrouw.⁶⁴ Bovendien deden zich op deze terreinen in de betreffende periode in Nederland enige verbeteringen in de positie van de vrouw voor: de vaderlijke voorkeurspositie op het punt van de voogdij werd langzamerhand ondergraven en kinderen werden in iets sterkere mate onder de invloedssfeer van de vrouw gebracht (de Kinderwet van 1901 realiseerde een verbetering van de positie van de moeder ten opzichte van het kind door de introductie van het begrip ouderlijke macht), wat echtscheiding tot een meer aanlokkelijk alternatief voor gehuwde vrouwen met kinderen maakte.

Andere factoren speelden eveneens een rol bij de veranderingen in echtscheidingstrends. Te noemen vallen onder meer de feitelijke liberalisering van de echtscheidingswetgeving door de verbreiding van de praktijk van de 'grote leugen'⁶⁵ en de verschuiving van de basis van de economie van landbouw naar industrie, waardoor het karakter van bezit drastisch veranderde en de economische band van het traditionele huwelijk werd ondermijnd. Bezit bestond steeds minder uit grondbezit of andere moeilijk te verdelen eigendommen en voor een groter deel uit gemakkelijker te verdelen en te verhandelen bezittingen.⁶⁶ Het gestegen opleidingsniveau

van vrouwen, dat leidde tot een toename van hun zelfvertrouwen en gevoel van onafhankelijkheid, waardoor hun tolerantie tegenover onbevredigende huwelijken verminderde en het vertrouwen, dat zij in staat waren zichzelf ook zonder echtgenoot te redden, toenam, kunnen verder genoemd worden.⁶⁷

Concluderend kan men stellen, dat in de jaren tot de Eerste Wereldoorlog stijgende verwachtingen ten aanzien van het huwelijk en economische veranderingen tot een frequenter voorkomen van huwelijksontbindingen hebben geleid. Deze werden steeds vaker door echtscheiding gevolgd, omdat de daaraan verbonden consequenties, in termen van eigendomsrechten, kinderen en hertrouwmogelijkheden, in vergelijking met die welke aan informele verbreking van de samenwoning of aan voortzetting van de niet-gewenste huwelijksband vastzaten, een aantrekkelijker alternatief werden en de aan echtscheiding verbonden negatieve gevolgen, zoals het sociale stigma en de aan scheiding verbonden kosten, minder belangrijk werden.

XII. SAMENVATTING EN NABESCHOUWING

Tussen het begin van de vorige eeuw en de jaren dertig van de 20e eeuw hebben zich in Nederland belangrijke veranderingen op het terrein van huwelijkssluiting en huwelijksontbinding voorgedaan. Na een periode waarin het percentage mannen en vrouwen dat een eerste huwelijk sloot min of meer stabiel was of zelfs in lichte mate afnam, nam de huwelijksfrequentie duidelijk toe. De leeftijd bij sluiting van het eerste huwelijk daalde, met name tussen 1860 en het einde van de 19e eeuw. Na circa 1850 huwden steeds minder mannen en vrouwen meer dan een keer. Terwijl in het midden van de vorige eeuw in 20-25% van de gevallen de man en/of vrouw reeds eerder gehuwd waren geweest, nam dit percentage in de loop van de 19e eeuw af tot circa 10%, terwijl in de daaropvolgende decennia van een verdere afname sprake was. Vooral tussen 1870 en 1930 nam de kans van een gehuwde vrouw om weduwe te worden en de kans van een gehuwde man om weduwnaar te worden duidelijk af. Tegelijk steeg de overlijdensleeftijd van gehuwde mannen en vrouwen.

Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw was er daarentegen sprake van een toename van het percentage huwelijken dat door echtscheiding werd ontbonden, een ontwikkeling die zich met name tussen 1890 en 1920 krachtig doorzette. Het relatieve aantal scheidingen van tafel en bed nam in veel mindere mate toe.

Van de vrouwen en mannen die als weduwe of weduwnaar of als gescheidene opnieuw op de huwelijksmarkt kwamen, ging vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw een steeds geringer deel tot hertrouw over, terwijl tegelijk de leeftijd waarop men hertrouwde in geringe mate toenam. Genoemde tendens was zowel aan de weduwnaars als aan de weduwen toe te schrijven.

De hier gegeven beschrijving van de ontwikkeling is als globale karakterisering van de veranderingen in Nederland als geheel acceptabel, ze doet volstrekt geen recht aan de geweldige variatie die in regionaal en sociaal opzicht te constateren viel. Door terug te gaan naar de bronnen van de statistiek, te weten de registratie van huwelijken en huwelijksontbindingen bij de burgerlijke stand, en door daarnaast van andere soorten gegevens gebruik te maken, kan deze diversiteit in het huwelijkspatroon van de verschillende sociale klassen, regio's en religies goed worden belicht. Op een drietal aspecten van deze diversiteit is nader ingegaan: de leeftijd waarop mannen en vrouwen voor het eerst een huwelijk sloten, de huwelijksontbinding door het overlijden van de partner of door echtscheiding en de hertrouw.

In de 19e eeuw bestonden binnen een aantal groepen duidelijke ideeën met betrekking tot het moment, waarop mannen en vrouwen rijp werden geacht voor het huwelijk. In zijn algemeenheid kan men daarover stellen,

dat te 'vroege' huwelijken gevaarlijk werden geacht voor de gezondheid van man, vrouw en kinderen, terwijl te 'late' huwelijken als onnatuurlijk of onzedelijk werden beschouwd. Daarnaast werd van individuen die wilden huwen verwacht, dat ze in economisch, fysiek en sociaal opzicht, volwassen waren. Men diende in staat te zijn zelfstandig de kost voor een gezin te verdienen en de persoonlijkheid en het karakter dienden gevormd te zijn. Pas als men aan deze criteria had voldaan, kon men zich een huwelijk veroorloven. Tegelijk betekende dit dat de huwelijksleeftijd flexibel was. Er was een drempel van verwachtingen waaronder mensen niet bereid waren het risico van het huwelijk te nemen, maar deze drempel lag niet voor iedere groep op gelijke hoogte. Bovendien kon de ene groep deze drempel gemakkelijk nemen, terwijl een andere groep daar meer moeite mee had. In deze situatie valt gemakkelijk in te zien, dat door iedere groep op een andere wijze tegen de gewenste huwelijksleeftijd werd aangekeken en dat veranderingen in de economische situatie voor het echtpaar, de ouders en vrienden aanleiding waren de kosten en baten van een huwelijk op een andere wijze tegen elkaar af te wegen. De huwelijkswetgeving speelde daarbij slechts in zoverre een rol, dat deze de ondergrens van de huwelijksleeftijd vastlegde.

Er waren voor potentiële huwelijkspartners verschillende middelen om te weten te komen welke huwelijksleeftijd acceptabel werd geacht. Men hoorde hoe in spreekwoorden en gezegden kritiek werd geuit op mannen en vrouwen die op te jonge leeftijd huwden, of die met een partner huwden die vele jaren ouder of jonger was en bemerkte dat spottende uitspraken gedaan werden over mannen en vrouwen die een zekere leeftijd hadden overschreden, maar nog steeds ongehuwd waren. Men was getuige van allerlei gebruiken of participeerde daarin, waarin aan huwendes en hun directe omgeving duidelijk werd gemaakt dat de leeftijd waarop het betreffende huwelijk werd gesloten niet gepast werd geacht. Men zag wat het lot was, in economisch en sociaal opzicht, van huwelijken die te vroeg of te laat werden gesloten.

Voorzover in de 19e eeuw de opvattingen op dit punt schriftelijk werden vastgelegd en voor ons bewaard zijn gebleven, zijn ze in sterke mate vertekend door de afkomst van de betrokkenen. In overgrote meerderheid ging het immers om mannen die uit de (hogere) burgerij afkomstig waren. De reacties van deze selecte groep op vermeende of feitelijke ontwikkelingen in huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie brengen daarom met name aan het licht, welke de normen waren die zij zelf wensten aan te leggen.

Kenmerkend voor vele commentaren was, dat men eraan voorbij ging, dat de fysieke en economische onafhankelijkheid niet door iedere groep op hetzelfde moment werd bereikt. De leeftijd die voor de uit de middenklasse afkomstige lieden wellicht de 'proper time to marry' was, achtte men eveneens voor andere sociale groepen de bij uitstek geschikte leeftijd. En al was statistisch materiaal zo goed als afwezig, toch was men er van overtuigd dat er een groot verschil bestond tussen de huwelijksleeftijd van

de burgerij en de boeren enerzijds en die van de arbeidersklasse anderzijds.

Een steeds terugkerende klacht was dat mannen uit de arbeidende klasse op onberaden wijze hun huwelijk sloten. Zonder te letten op de vraag of men in staat was zichzelf en het gezin te onderhouden trouwde men. Deze zorgeloosheid achtte men in de hand gewerkt door de kwistige wijze waarop bedeling werd verstrekt. De arbeid van de gehuwde vrouw en het hoge loonniveau werden geacht eveneens aan het vroege huwelijk bij te dragen. De aangewezen weg om de onberaden huwelijkssluiting terug te dringen was de onderste laag van de samenleving verantwoordelijkheid voor de eigen daden bij te brengen. Anderen zagen minder heil in een dergelijke opvoeding en drongen aan op ingrijpen door de staat in de vrijheid van huwelijkssluiting, op beperking van de bedeling en op afremming van de bouw van woningen voor de arbeidersklasse. Er waren echter lieden die begrip opbrachten voor de situatie. Ter verdediging van het gedrag van de onderste sociale laag voerde men de uitzichtloosheid van hun bestaan aan en de wetenschap dat hoop op verbetering van hun toestand vergeefs was. Zij beseften dat het huwelijk voor de arbeidende klasse de enige kans op een draaglijk bestaan bood en begrepen dat het leeftijdsafhankelijke karakter van het loonniveau vroege huwelijken zinvol maakte. Overigens wezen zij erop, dat het kleinere kwaad van het vroege huwelijk de voorkeur genoot boven het samenleven buiten het huwelijk.

Naarmate de 20e eeuw naderde namen de afkeurende geluiden in kracht af. De neo-malthusianen voerden de geestelijke en lichamelijke gezondheidsproblemen, die vastzaten aan sexuele onthouding, als argument voor huwelijken op jonge leeftijd aan. Zij waren van mening dat het gebruik van anticonceptiva de problemen op zou kunnen vangen die vastzaten aan de verlaging van de huwelijksleeftijd. De georganiseerde arbeidersbeweging had, net als sommige vooruitstrevende artsen, in het algemeen begrip voor de bij de arbeiders bestaande behoefte aan huwelijken op jonge leeftijd. Onthouding achtte men niet op te brengen en maatschappelijk gezien een onrechtvaardigheid voor de groep die al in zoveel opzichten tekort kwam. Bevordering van de huwelijkssluiting was het credo van de beweging die zich keerde tegen de prostitutie. Dit kwaad achtte men het best te bestrijden door de problemen op te lossen, die de sluiting van het huwelijk op jonge leeftijd onmogelijk maakten.

In de lijn met deze verschuiving in opvattingen verstomden de stemmen van hen, die aandrongen op wettelijke maatregelen ter beperking van de huwelijkssluiting. Terwijl in het begin van de 19e eeuw door de invoering van het BW (1838) vroege huwelijken feitelijk werden afgeremd, zowel door de hogere meerderjarigheidsgrens als door de verhoging van de minimale huwelijksleeftijd van de vrouw, werden vanaf de jaren zeventig van de 19e eeuw steeds vaker pleidooien gehoord voor een verlaging van de meerderjarigheidsgrens. Deze pleidooien vonden in het begin van de 20e eeuw gehoor. Eerder waren echter al door de verzachting van de bepalingen

gen van de militiewetgeving de mogelijkheden om op jongere leeftijd te huwen duidelijk verruimd.

Geheel anders dan de houding die men tegenover de arbeidersklasse innam was het oordeel dat werd geveld over de gebruikelijke huwelijksleeftijd in de burgerij. Terwijl enerzijds de hoge huwelijksleeftijd van deze groep aan de arbeidende klasse ten voorbeeld werd gesteld, velden velen er anderzijds een negatief oordeel over. Uit eugenetisch oogpunt achtte men het nadelig dat het meest waardevolle deel van de bevolking zo laat huwde. Met nadruk werd gewezen op het feit, dat veel vrouwen uit de burgerij geen huwelijkspartner konden vinden of dat pas op late leeftijd konden. Dat dwong tot een heroriëntatie op verschillende punten. Het vergrootte de noodzaak voor de vrouw buiten het gezin kansen op een zinvol bestaan te zoeken en dwong tot een andere opvoeding van de vrouw, waardoor zij voor de man een aantrekkelijke partner kon worden. Anderen zagen echter in de emancipatie van de vrouw juist een factor, die de verhoging van de huwelijksleeftijd en het ongehuwd blijven van de vrouwen in de hand had gewerkt.

In hoeverre weerspiegelde de 19e-eeuwse discussie de werkelijkheid? Deden zich werkelijk zulke grote verschillen in huwelijksleeftijd tussen de sociale klassen voor als werd verondersteld en gingen deze in de geschetste richting? In de 19e eeuw werd de discussie nauwelijks of niet aan de hand van empirisch materiaal gevoerd. Door gebruik te maken van individuele gegevens met betrekking tot de leeftijd bij huwelijk en het beroep van de bruidegom, gegevens ontleend aan de huwelijksakten, kon voor de periode 1812-1912 voor een aantal Nederlandse gemeenten worden nagegaan of de huwelijksleeftijd van een zevental sociale groepen inderdaad uiteen liep. Tevens kon voor deze groepen de verandering in de huwelijksleeftijd worden getraceerd. De gekozen gemeenten waren zodanig over het land verspreid, dat met regionale verschillen, met name die tussen het verstedelijkte Westen, het relatief sterk op de buitenwereld gerichte Noorden en de meer op zichzelf georiënteerde gebieden in Oost- en Zuid-Nederland en met de verschillen tussen stad en platteland, rekening kon worden gehouden.

Allereerst bevestigden deze gegevens, dat er in de 19e eeuw geen sprake was van een continue vervroeging van de leeftijd waarop eerste huwelijken werden gesloten. Pas vanaf 1860-70 viel, na een eerdere stijging, een duidelijke daling van de huwelijksleeftijd te constateren. Er was sprake van grote regionale verschillen in de leeftijd, waarop mannen en vrouwen het eerste huwelijk sloten. Oost-Nederland, maar met name Zuid-Nederland, werden door relatief hoge huwelijksleeftijden, West- en Noord-Nederland door relatief lage huwelijksleeftijden gekenmerkt. Zeer grote verschillen werden aangetroffen in de leeftijden, waarop in de verschillende sociale groepen het huwelijk gesloten werd. Bij de mannen waren het inderdaad de hogere sociale lagen en de boeren die later dan anderen huwden, terwijl

de verschillende groepen uit de arbeidersklasse enkele jaren vroeger hun huwelijk sloten. Bij de vrouwen waren de verschillen tussen de sociale groepen geringer dan bij de mannen en was de rangorde van de groepen enigszins afwijkend. De hoogste huwelijksleeftijden werden gevonden bij vrouwen die huwden met losse en ongeschoolde arbeiders. Hoewel overal de huwelijksleeftijd van de vrouw lager lag dan die van de man, liepen de verschillen in huwelijksleeftijd tussen mannen en vrouwen per regio en per sociale groep sterk uiteen. Vrouwen uit de grote en kleine burgerij en vrouwen van intellectuelen en beampten huwden op veel jongere leeftijd dan hun mannen, terwijl onder werklieden en arbeiders minder grote verschillen in leeftijd bij huwelijk werden aangetroffen. Een verklaring voor de geringere sociale verschillen in huwelijksleeftijd bij de vrouw werd gezocht in het feit, dat huwelijken veelal in de woongemeente van de vrouw werden gesloten, waardoor er in mindere mate sprake was van huwelijken van laat huwende migranten en in de omstandigheid dat vrouwen uit zeer verschillende sociale lagen even weinig alternatieven voor het huwelijk hadden, waardoor zij feitelijk allen dezelfde opties hadden en dezelfde beslissingen namen. Een rol speelde daarnaast dat mannen om uiteenlopende redenen vaak jongere vrouwen huwden. Daardoor was er bij hen minder kans op een vooral door het inkomen, een sociaal zeer variabele factor, bepaalde variatie in huwelijksleeftijd. Bij mannen deed zich een grotere spreiding in de huwelijksleeftijd voor; een 'proper time to marry' was voor hen minder kenmerkend dan voor vrouwen.

In alle regio's was bij elke sociale groep van een grote mate van spreiding in de huwelijksleeftijd sprake. Deze grote mate van variatie reflecteerde de onvoorspelbaarheid van het gedrag van mannen en vrouwen. Individuele of toevalsfactoren bepaalden voor een deel de verschillen in huwelijksleeftijd tussen mensen. Personen die in dezelfde economische omstandigheden verkeerden en in principe aan de voorwaarden voor een huwelijk voldeden waren voor het vinden van een acceptabele en bereidwillige partner afhankelijk van zoveel complexe factoren, dat het onwaarschijnlijk was dat zij allen op dezelfde leeftijd huwden.

De daling van de huwelijksleeftijd liep, naar gelang de sociale groep van de betrokkenen, zeer sterk uiteen. Met name onder de losse en ongeschoolde arbeiders en bij werklieden en landarbeiders nam in de 19e eeuw bij mannen en vrouwen de huwelijksleeftijd sterk af. Onder de intellectuelen/beampten en de kleine burgerij daalde de huwelijksleeftijd eveneens. Bij de grote burgerij deed zich slechts bij de mannen een daling voor, terwijl bij de boeren de ontwikkeling per regio sterk uiteen liep.

Voor 1850 was, tegengesteld aan wat daarover door Hofstee werd beweerd, van een ontwikkeling in de richting van een proletarisch huwelijkspatroon, gekenmerkt onder meer door op jonge leeftijd gesloten huwelijken, onder de landarbeiders in het Westen en het Noorden niets te merken. In de steden in het Westen was pas na 1860-70 van een daling van de huwelijksleeftijd sprake en in deze periode was deze ontwikkeling,

hoewel sterker onder de arbeiders, niet tot deze groep beperkt. In het Oosten en Zuiden was, hoewel de huwelijksleeftijd er onder de arbeiders na 1860-70 sterk daalde, van een proletarisch huwelijkspatroon, eveneens zo goed als niets te merken. Wel was Hofstee's opvatting juist, dat na 1890 onder de boeren en de ambachtelijke middenstand de huwelijksleeftijd ging dalen. De 'nieuwe middenstand' echter kende al vanaf 1870 een daling van de huwelijksleeftijd.

De ontwikkeling in de verschillende sociale lagen overziende lijkt het aannemelijk, dat een stijging van het welvaartsniveau, een stijging die niet tot een sociale laag beperkt is geweest, eerder oorzaak van de daling van de huwelijksleeftijd is geweest dan de vervanging van een agrarisch-ambachtelijk huwelijkspatroon door een proletarisch huwelijkspatroon. Een dergelijke ontwikkeling van de huwelijksleeftijd past in het economisch beeld dat we van Nederland gedurende de 19e eeuw hebben. Immers, vanaf de jaren zestig was er sprake van een duidelijke economische groei in ambacht en landbouw en konden de aan het huwelijk gestelde voorwaarden als gevolg van inkomensstijging en meer stabiele werkgelegenheid gemakkelijker vervuld worden. Na 1880 deed in de steden de industrialisatie het aantal banen, dat een stabiel inkomen en relatief zeker werk bood, toenemen. Opmerkelijk is wel, dat reeds voor dat jaar de huwelijksleeftijd van de arbeiders in de steden daalde.

Hoe moeten wij in het licht van het empirisch materiaal oordelen over de opvattingen die met betrekking tot de huwelijksleeftijd in de 19e eeuw werden verkondigd?

Duidelijk is, dat de voortdurende klaagzang over de mannen en vrouwen uit de onderlaag van de samenleving, die zorgeloos op jonge leeftijd hun huwelijk sloten en daardoor het leger armoedzaaiers verder deden groeien, in het licht van onze gegevens overdreven aandoet. Werklieden, losse arbeiders en landarbeiders huwden wel op relatief jonge leeftijd in vergelijking met de boeren, de hoge burgerij, de intellectuelen en beampten, maar de verschillen met deze groepen waren veel en veel geringer dan somtijds werd gesuggereerd. Opmerkelijk in dat verband was eveneens dat bij vrouwen die huwden met losse arbeiders de huwelijksleeftijd hoger lag dan bij enkele relatief meer welgestelde sociale groepen. De voortdurende kritiek op het vroege huwelijk van de arbeidende klasse was daarom veeleer indicatief voor een binnen de burgerij bestaand vooroordeel dan een terechte bezorgdheid over onverantwoord huwelijksgedrag.

De ontwikkeling van de huwelijksleeftijd in de tijd wees verder uit, dat van een remmende invloed van deze bezorgdheid op de daling van de huwelijksleeftijd weinig te merken viel. Wettelijke maatregelen ter verhoging van de huwelijksleeftijd, zoals bepleit door eugenetici, of bedoeld om de staat het recht te geven de huwelijken van de armen in te perken, konden niet op veel steun rekenen. Weliswaar werden maatregelen voorgesteld ter inperking van de huwelijksluiting in de arbeidende klasse, door beperking van de armenzorg en door het stopzetten van de schaarse parti-

culiere initiatieven ter verbetering van de huisvesting van arbeiders, tot concrete stappen kwam het nooit.

De 'huwelijkskwestie', een thema dat in de tweede helft van de 19e eeuw in Nederland en in de Angelsaksische landen tot een belangrijk gespreks- onderwerp werd, bleek gedeeltelijk slechts in de geest van de betrokkenen te bestaan. Hoewel het als een vaststaand feit werd beschouwd, dat mannen en vrouwen uit de hogere klasse en de 'middle-class' in steeds mindere mate en op steeds latere leeftijd tot sluiting van een huwelijk overgingen, vooral als gevolg van de stijgende kosten aan de vestiging van een eigen huishouden verbonden, viel, afgaande op de huwelijksleeftijden van de grote burgerij en van de intellectuelen en beambten, van een stijging van de huwelijksleeftijd in deze groep gedurende de 19e eeuw niets te bespeuren. De huwelijksfrequentie van de hoog opgeleide mannen lag gedurende de tweede helft van de 19e eeuw duidelijk boven het Nederlandse gemiddelde en slechts bij uitzondering bleven bijvoorbeeld bedrijfschefs in het crediet-, bank- en verzekeringswezen, de beoefenaren van vrije beroepen, de in het onderwijs werkzame personen en het overheidspersoneel, ongehuwd. Van een afname van de huwelijksfrequentie was daarbij geen sprake. Bij de vrouwen evenwel waren er tekenen, dat de grote burgerij duidelijk bij de algemene trend van daling van de huwelijksleeftijd is achtergebleven. Daarbij speelde een rol dat de huwelijksleeftijd van deze groep reeds betrekkelijk laag was en niet veel meer kon dalen. De veronderstelling van tijdgenoten dat vroege huwelijken met name kenmerkend waren voor de steden vond in ons materiaal geen bevestiging. Waar voor eenzelfde regio stedelijke en plattelandsgebieden werden vergeleken, was pas na 1870 van een lagere huwelijksleeftijd in de steden sprake. Dat in de laatste helft van de 19e eeuw in de stad de huwelijksleeftijd sterker daalde dan op het platteland, viel niet met veranderingen in de sociale samenstelling van de huwbare stedelijke bevolking in verband te brengen.

Een opmerkelijk feit was dat over het algemeen binnen de verschillende sociale groepen van een zeer sterke regionale variatie in de huwelijksleeftijd sprake was. Verklaringen voor deze regionale verschillen werden door Hofstee en anderen overwegend gezocht in de uiteenlopende ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden.

De regionale verschillen in huwelijksluiting vertoonden in de periode 1850-1930 een opmerkelijke stabiliteit. Gedurende bijna een eeuw bleef laat en weinig frequent huwen een verschijnsel, dat globaal genomen kenmerkend was voor de plattelandsgebieden van Noord-Brabant, Limburg en Gelderland en voor de Brabantse steden. De hoogste huwelijkscijfers werden aangetroffen in de steden in het Westen, en in de plattelandsgebieden van Noord-Holland, Friesland, Groningen en Drenthe.

De theorie die door Hofstee ter verklaring van dit regionale patroon werd geformuleerd bleek de regionale verschillen in en de veranderingen van de huwelijksluiting in de periode 1850-1930 maar voor een beperkt

deel te kunnen verklaren. Het zogenaamde agrarisch-ambachtelijke huwelijkspatroon, dat volgens Hofstee de verhoudingen in het midden van de 19e eeuw beheerste, bleek bijvoorbeeld geen bevredigende verklaring voor de regionale variatie te kunnen geven. Rond 1850 en rond 1890 hingen noch het aantal vrijkomende posities dat uitzicht verschafte op het onderhouden van een gezin, voor een groot deel bepaald door het sterftheniveau, noch de druk op de beschikbare huisvesting voor huwendes, in de verwachte richting samen met de verschillende huwelijksindicatoren.

Hofstee's stelling, dat hoge huwelijkscijfers en hoge percentages op relatief jonge leeftijd gehuwde personen het eerst daar aangetroffen werden, waar sprake was van een groei van de werkgelegenheid buiten de door de gezinseconomie gedomineerde sectoren, bleek in de statistische analyse evenmin houdbaar. Een positieve relatie tussen de regionale huwelijksindicatoren en de mate waarin de moderne produktiewijze in de verschillende regio's was doorgedrongen, werd in de 19e eeuw niet aangetroffen. Evenmin kon de veronderstelling, dat een toename van de huwelijksfrequentie en een daling van de huwelijksleeftijd pas konden starten op het moment dat de demografische functie van het late huwen overbodig was geworden, dat wil zeggen, op het moment dat de huwelijksvruchtbaarheid was gedaald, worden bevestigd. Wel maakte de sterke daling van de huwelijksvruchtbaarheid tussen 1890 en 1930 het mannen mogelijk meer en op jongere leeftijd te huwen.

Op basis van een door Dixon opgestelde theorie werd een alternatief verklarend model opgesteld, waarin drie kenmerken van het sociale systeem werden opgenomen die gunstige of ongunstige condities voor het huwelijk schiepen: de beschikbaarheid van partners (geïndiceerd door de sex ratio van ongehuwde mannen en vrouwen), de haalbaarheid van het huwelijk (geïndiceerd door het inkomensniveau) en de sociale wenselijkheid van het huwelijk (geïndiceerd door het percentage katholieken). Deze drie kenmerken werden geacht het grootste deel van de variatie in leeftijd bij en de frequentie van de huwelijksluiting te kunnen verklaren.

De drie variabelen verklaarden in 1850 en 1890 gezamenlijk circa drievierde deel van de variantie in de huwelijksindicatoren van de mannen. Het grootste effect had de sex ratio, een kenmerk dat in de 19e eeuw grote variatie vertoonde. In de steden, met name die in West-Nederland, waren per 100 ongehuwde vrouwen 35 tot 40 ongehuwde mannen te weinig, terwijl in de plattelandsgebieden over het algemeen de ongehuwde mannen in de meerderheid waren. Het percentage katholieken was echter eveneens van grote betekenis. Vrouwenoverschotten en lage percentages katholieken gingen in elke periode gepaard met relatief veel en relatief jonge huwelijken. In tegenstelling tot de verwachting lag, naarmate het inkomen hoger was, het huwelijkscijfer van de mannen lager. In de gehele periode 1850-1930 kon met het model redelijk succesvol het huwelijkscijfer van de mannen worden verklaard, terwijl tot en met 1890 het ontwikkelde model zeer goed de regionale variatie in het percentage jonge huwelijken

verklaarde. Voor 1930 evenwel was de met dit model verklaarde variantie veel geringer. Dat het inkomen in 1850 en 1890 een negatief effect op de huwelijkssluiting had hing samen met de sterk negatieve samenhang tussen het inkomensniveau en de sex ratio. Het inkomensniveau lag voortdurend daar het hoogst waar het mannenoverschot het laagst was. Vrouwen trokken met name naar gebieden waar geld te verdienen was, dat wil zeggen, waar de werkgelegenheid in de huiselijke dienstensector het grootst was.

Beschouwt men de sex ratio, die samenhang met de specifieke structuur van de migratiestromen en de werkgelegenheid, als een regionaal-economisch kenmerk, dan kan men stellen dat vooral de regionaal-economische situatie in de 19e eeuw grote betekenis had voor het huwelijkspatroon. De regionaal-kerkelijke patronen drukten echter voor 1900 eveneens hun stempel op de huwelijksindicatoren. In vergelijking met de economische haalbaarheid van het huwelijk is de betekenis van de sex ratio en het percentage katholieken in verklarende modellen van het 19e-eeuwse regionale huwelijkspatroon sterk onderschat. Pas vanaf 1890 was immers de economische haalbaarheid van het huwelijk de dominerende factor.

Van de huwelijken die in de 19e eeuw werden gesloten werd het grootste deel door het overlijden van een van de partners ontbonden. De ontbinding van het huwelijk tastte over het algemeen de positie van de achterblijvende man of vrouw, van de kinderen en, wanneer er van een gezinsbedrijf sprake was, de sociaal-economische basis van het gezin, in ernstige mate aan. Omdat men slechts in beperkte mate een beroep kon doen op de hulp van publieke instanties, waren de consequenties van het overlijden van een van de huwelijkspartners sterk voelbaar. In een dergelijke situatie kreeg hertrouw zeer grote betekenis. Het kon in een aantal opzichten een oplossing bieden voor het probleem, waarmee het gezin en de gemeenschap werden geconfronteerd. Een nieuwe economische basis werd voor het gezin geschapen, verzorging van kinderen en huishouden was weer gegarandeerd en een nieuwe bron van emotionele steun was beschikbaar. Tegelijk bracht hertrouw voor de erbij betrokkenen weer nieuwe problemen met zich mee. Hertrouw betekende voor man, vrouw, kinderen en familie een duidelijke verandering van positie. Hertrouwende mannen en vrouwen en hun kinderen hadden na het huwelijk te maken met drie families en dienden ervoor te waken de ene familie niet te bevoordelen boven de andere. Zorgvuldig moest men waken voor de rechten van de kinderen. Zeer complexe gezins- en familierelaties konden van hertrouw het gevolg zijn. De beslissing of men een nieuw huwelijk moest sluiten dan wel alleen, of in een ander familieverband, verder moest leven, diende dus, zelfs al had men daarvoor soms geen tijd, zorgvuldig te worden overwogen. Het antwoord op de vraag was daarbij sterk afhankelijk van de leeftijd die de verweduwde had op het moment dat men de partner verloor, maar tevens van de sociale laag waartoe men behoorde, van het geslacht van

de betrokkene, van het aantal kinderen dat men ten laste had en van de leeftijd van de kinderen.

In de 19e eeuw bestond er met name tegen de hertrouw van vrouwen aanzienlijke weerstand. Kerkelijke opvattingen over de speciale positie van de weduwe, rouwgebruiken, spreekwoorden, volksverhalen en volksgebruiken wijzen alle in dezelfde richting. Daar stond tegenover, dat op verschillende manieren werd getracht aan weduwen zodanige financiële steun te geven, dat zij in staat waren zonder nieuwe echtgenoot in leven te blijven. De armenzorg, de speciale beurzen voor weduwen en weduwnenspansioenen waren in dat verband met name van belang. Vrouwen konden echter van mening zijn, dat de rechtspositie van de weduwe zoveel beter was dan die van de gehuwde vrouw, dat zij er de voorkeur aan gaven om niet opnieuw te trouwen.

Aan de hand van een empirische studie voor een beperkte tijdsperiode (1850-90) in de gemeenten Breda en Gouda is nagegaan hoe in dat opzicht de situatie in Nederland was. Met behulp van gegevens uit de burgerlijke stand en het bevolkingsregister werd een groep gehuwden gevolgd, vanaf het tijdstip dat zij weduwe of weduwnaar werden tot het tijdstip dat zij hertrouwden of als weduwe, respectievelijk weduwnaar, overleden. Daarbij werden de kenmerken van de betrokkenen op het moment van verweduwing en op latere momenten in hun leven geregistreerd en met hun verdere levenslot in verband gebracht. De aandacht ging daarbij met name uit naar de mate waarin van hertrouw sprake was en naar die kenmerken van de verweduwden, die op het al of niet hertrouwen van invloed waren. De migrerende weduwen en weduwnaars, die de onderzoeksgroep op selectieve wijze uitdunden, werden bovendien zoveel mogelijk gevolgd.

Een belangrijke conclusie was, dat de leeftijd bij verweduwing in sterke mate bepalend was voor de hertrouwkansen. Daarnaast bleek dat mannen veel hogere kansen op hertrouw hadden dan vrouwen. Kinderen konden niet als een prae worden beschouwd. Mannen en vrouwen met kinderen hadden veel lagere hertrouwkansen dan kinderloze paren. Wanneer er een kind aanwezig was diende het jong te zijn, wilde men nog kans hebben een nieuwe partner te vinden. Beroep noch godsdienst van de verweduwde waren van veel betekenis en in de bestudeerde periode was van veranderingen in de hertrouwkansen in de tijd niets terug te vinden. Tenslotte was het opmerkelijk, dat in Gouda in het algemeen de kans op hertrouw veel groter was. Hertrouw was dus vooral gebruikelijk in situaties, waarin voor de verweduwde zoveel mogelijk de situatie van een normaal huwelijk werd benaderd. De partner moest nog relatief jong en kinderloos zijn of nog jonge kinderen hebben.

Dat mannen zoveel hogere hertrouwkansen hadden dan vrouwen werd deels toegeschreven aan de grote vrouwenoverschotten in de betreffende steden, maar vooral aan de in de samenleving heersende negatieve opvattingen omtrent hertrouw van een weduwe en aan het feit dat de weduwaastaat voor vrouwen relatief gemakkelijker te dragen was dan voor de man

en voordelen bood boven hertrouw met een veelal oudere man. Deze relatieve voordelen hadden zowel te maken met de lasten van extra kinderen die men in geval van hertrouw veelal op zich nam, als met het feit dat vrouwen vaak flexibel genoeg waren om de met de mannenrol geassocieerde taken op zich te nemen. Mannen hadden in dit opzicht meer last van beperkingen. Zowel wat huishoudelijke taken betrof als wat de verzorging van kinderen aanging konden zij niet zonder echtgenote.

De verschillen tussen beide onderzochte steden pasten in het algemene beeld dat bestaat van de tegenstelling tussen West- en Noord-Nederland enerzijds, Zuid- en Oost-Nederland anderzijds. De verwantschapsbanden waren in het Zuiden relatief sterker dan elders, waardoor verweduwd gemakkelijker een beroep konden doen op kinderen, ouders of andere familieleden en minder de noodzaak ondervonden een nieuw huwelijk te sluiten. In het Zuiden stond men in het algemeen wat negatiever tegenover hertrouw van (vooral) weduwen en weduwnaars dan in andere regio's. Hertrouw stond echter niet los van de andere kenmerken van het demografisch patroon van de regio. De restricties die in het Zuiden aan de huwelijksleeftijd en de huwelijksfrequentie waren gesteld, golden ook de huwelijken van weduwen en weduwnaars.

De daling in de hertrouwfrequentie die op landelijk niveau vanaf 1910 te constateren viel werd onder meer in verband gebracht met de toename van de leeftijd van de achterblijvende echtgenoot. Aangezien op hogere leeftijden de kansen op hertrouw zeer gering waren, nam de totale hertrouwfrequentie daardoor sterk af. Maar de verandering in de structuur van de huwelijksmarkt heeft waarschijnlijk eveneens een rol gespeeld. Het grootste deel van de nieuwe partners van weduwen en weduwnaars bestond uit niet eerder gehuwden en het aanbod daarvan nam in de 19e eeuw sterk af. De betekenis en functie van het huwelijk, die bepalend waren voor de relatieve voordelen van hertrouw en van de alternatieven daarvoor, veranderden in de tweede helft van de 19e en de eerste decennia van de 20e eeuw echter zodanig, dat de motivatie tot hertrouw van de verweduwd afnam. Alternatieve oplossingen werden gevonden voor de (economische) problemen waar verweduwing aanleiding toe gaf en die voorheen door hertrouw werden opgelost. Belangrijke verbeteringen deden zich in deze periode voor in de financiële situatie van de weduwen, terwijl bovendien in de eerste helft van de 20e eeuw in het erfrecht een aantal wijzigingen werd aangebracht die de positie van de weduwe versterkten. De verminderde betekenis van het gezin als primaire productie-eenheid, een eenheid die slechts goed kon functioneren, wanneer zowel de mannelijke als de vrouwelijke volwassenenrol waren vervuld en waarbij het wegvallen van een van de partners snel diende te worden gecompenseerd door een nieuw huwelijk, speelde eveneens een rol.

Voor het hebben van seksuele relaties was het huwelijk niet langer een bijna absolute voorwaarde. Tegelijk betekende de groei van de dienstensector dat voor die taken, die vroeger door de echtgenote werden verricht

(koken, schoonmaken, wassen, verzorging van kinderen) gemakkelijker de diensten van anderen konden worden gekocht. Veranderingen in de voorkeuren voor bepaalde partners en met name een groeiende weerstand onder de ongehuwden tegen huwelijken met weduwen en weduwnaars, waren eveneens van belang. Verantwoordelijk hiervoor achtte men de groeiende betekenis van gevoelsoverwegingen bij de keuze van een partner en het toenemend belang van het ideaal van het kameraadschapshuwelijk, zaken die moeilijker te realiseren waren met een veelal oudere partner, die de drukkende erfenis van een vorig huwelijk met zich meedroeg. De gewijzigde houding tegenover de kinderen, wier opvoeding men niet wilde bemoeilijken door een nieuwe levensgezel binnen te halen, speelde een rol. Tussen de man en vrouw en degenen die hem of haar het meest na stonden groeiden in de 19e en 20e eeuw steeds sterkere emotionele banden. De dood van een van beiden verwoestte het hele affectieve leven en maakte het vinden van plaatsvervangers zeer moeilijk.

Vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw was van een duidelijke toename van de frequentie van huwelijksontbinding door echtscheiding sprake. Met name tussen 1865 en 1915 nam de betekenis ervan sterk toe. Deze toename stond niet los van het feit, dat vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw in Nederland, net als in andere landen in Europa, een levendige discussie werd gevoerd over zowel de gerechtelijke procedure die bij echtscheiding gevolgd diende te worden als over de gronden waarop echtscheiding verkregen kon worden. Eerstgenoemde discussie betrof met name de vraag, in hoeverre volgens de wet de rechters verplicht waren te onderzoeken, of de grond waarop een echtgenoot voor de rechtbank werd gedaagd, niet verzonnen was door beide huwelijkspartners die in feite bij onderlinge toestemming wilden scheiden. Maar de gronden waarop echtscheiding verkregen kon worden, werden in de tweede helft van de 19e eeuw eveneens kritisch onder de loep genomen. Op dit punt lijkt in deze periode een kloof zichtbaar te worden tussen enerzijds de wettelijke bepalingen en de wijze waarop de rechter ze toepaste, anderzijds de zedelijke opvattingen, de gewoonten en gebruiken van de bevolking, lijkt zichtbaar, omdat onze kennis over de opvattingen van de doorsnee Nederlander zeer fragmentarisch is. De publieke discussie werd lange tijd uitsluitend door juristen en andere vertegenwoordigers van de burgerij gevoerd.

De discussie over de echtscheiding begon in ons land feitelijk rond de jaren zeventig van de vorige eeuw. De naam van Van Houten is met deze discussie nauw verbonden. Een reeks van argumenten werd aangevoerd ter verdediging van de stelling, dat liberalisering van de echtscheidingswetgeving dringend geboden was en dat het schuldprincipe als uitgangspunt bij het bepalen van de echtscheidingsgronden diende te worden vervangen door het ontwrichtingsprincipe. In de discussie werd er onder meer op gewezen, dat als gevolg van de onontbindbaarheid van het huwelijk mensen te lang aarzelden voor zij een huwelijk sloten en daarmee ingingen

tegen de natuurlijke moraal, die vroege huwelijken gebood. Vrijheid van echtscheiding had voor de kinderen voordelen, omdat echtscheiding dan op een eerder tijdstip in het huwelijk plaats zou vinden, op een moment namelijk dat er nog geen groot gezin was gevormd. Vrijheid van echtscheiding zou tevens een einde maken aan de prostitutie, die immers in de hand werd gewerkt door de gedwongen vereniging van personen die elkaar niet meer liefhadden. Troosteloze huwelijken zouden tot het verleden gaan behoren en de verhouding tussen de echtgenoten zou vrijer worden. Wanneer het huwelijk ontbindbaar was, zou men veel meer alleen uit ware liefde trouwen, omdat men wel kon voorzien dat anders de gevolgen niet zouden uitblijven. Dat zou de echtgenoten ertoe prikkelen voortdurend te pogen elkaars sympathie en genegenheid te winnen. De gepropageerde verruiming van de mogelijkheden voor huwelijksontbinding werd dus vooral ingegeven door de overtuiging, dat het huwelijk van fundamenteel belang was voor het welzijn van de samenleving.

Tegenstanders van vergemakkelijking van echtscheiding wezen echter op de nadelen en de gevaren van liberalisering. Wanneer men het vooruitzicht op de mogelijkheid van echtscheiding had, zouden huwelijken immers nog lichtvaardiger worden aangegaan dan nu al het geval was. De onzekerheid omtrent het al of niet bijeenblijven zou een ongunstige invloed uitoefenen op de onderlinge verhouding van de echtgenoten en verlamdend werken op de pogingen zich aan elkaars karakter aan te passen. Een ontbindbaar huwelijk maakte het primaire doel van het huwelijk: het krijgen en opvoeden van kinderen, onmogelijk, omdat deze kinderen niet langer harmonisch op te voeden waren. De vermogenstoestand van de familie werd erdoor verstoord, waardoor de financiële verzorging van de kinderen bemoeilijkt werd.

Juristen constateerden dat buiten hun kring de houding ten aanzien van echtscheiding veranderde. Deze meer tolerante publieke opinie had onder meer te maken met het feit, dat de vrijere wetgeving onder de socialisten, de feministische beweging en de sexuele hervormers veld won. Toch hielden deze groepen er in Nederland geen identieke opvattingen op na; dat gold niet alleen de socialisten maar eveneens de feministen, de darwinisten en eugenetici. De laatsten waren wel duidelijk voorstander van uitbreiding van de echtscheidingsgronden met bijvoorbeeld drankzucht of ongeneeslijke krankzinnigheid. De sexuele hervormers waren in het algemeen voorstanders van versoepeling van de wetgeving. Volgens sommige feministen zou de mogelijkheid van echtscheiding lichtzinnige mannen, die aan niemand verantwoording schuldig meenden te zijn ervan weerhouden, de verkeerde weg op te gaan. De leugenachtigheid van een mislukt huwelijk werd verderfelijker geacht voor de kinderen, maar anderen vonden het met het oog op de kinderen juist van groot belang scheiding niet te gemakkelijk te maken.

In 1880 werd een staatscommissie ingesteld die tot taak had een ontwerp voor een nieuw BW op te stellen, waarin onder meer recht werd gedaan

aan de veranderde publieke opinie. In 1886 werd dit ontwerp uitgebracht. Tegenover de gematigde hervormingsvoorstellen van deze staatscommissie profileerde zich echter langzamerhand een conservatieve, vooral confessionele oppositie. Echtscheiding stond voor hen gelijk met ondermijning van de grondslagen van staat en maatschappij terwijl de staat juist tot taak had het huwelijk in ere te houden. Een liberalisering van de echtscheidingswetgeving zou uiterst kwalijke gevolgen hebben, zo meende men. Men wees op de te verwachten toename van het aantal onberaden huwelijken en het aantal onberaden echtscheidingen. Het aantal kinderen van gescheiden ouders zou sterk toenemen en voor hun opvoeding zouden deze kinderen in een ongunstige positie komen te verkeren, met name in de mindere standen, waar de onderhoudskosten veelal op de schouders van de moeder terecht kwamen. Het voor het leven gesloten huwelijk werd geacht in de natuur van de mens te liggen. De band, die de langdurige samenleving tussen de ouders had geknoopt en de blijvende behoefte die de ouders aan elkaars hulp bezaten, het feit dat kinderen tot de puberteit de zorg van de beide ouders moeilijk konden missen, pleitten tegen vergemakkelijking van de echtscheiding. Uitingen van oppositie tegen de liberalisering van de bestaande wet namen in aantal toe en pleidooien, met name van christelijke politici, juristen en organisaties, voor inperking van de bestaande mogelijkheden tot echtscheiding en van de gegroeide praktijk van de grote leugen, werden steeds sterker.

Inmiddels was de politieke constellatie zodanig veranderd, dat voor wetwijziging geen ruimte meer aanwezig was. Door de uitbreiding van het kiesrecht kreeg de meerderheid van de bevolking, die de beproefde ouderwetse sexuele moraal aanhing, politiek grotere betekenis. Voor de echtscheiding betekende dit, dat de katholieke en protestantse opvattingen de toon van de discussie bepaalden. Voor beide groepen gold, dat het huwelijk, eenmaal aangegaan, naar Goddelijk bestel verheven was boven de willekeur van partijen en dus niet eigenmachtig door de mens mocht worden verbroken. Over de in concreto toegestane gronden voor echtscheiding bestond echter noch onder katholieken, noch onder protestanten overeenstemming.

Dat de christelijke opvattingen inzake echtscheiding in de discussie sterker werden benadrukt kan niet slechts worden gezien als een terugzetten van de klok. Vanwege het feit dat de confessionelen zich tot in het begin van de eeuw niet in het debat over de echtscheiding hadden gemengd was echter de foutieve indruk ontstaan, dat velen een betrekkelijk tolerante houding innamen tegenover grotere sexuele vrijheid. Toen de meerderheid door de kiesrechtuitbreiding aan het woord kwam, bleek die vrijere sexuele moraal in feite door een relatief weinig talrijke groep te worden aangehangen. Naarmate de verzuiling in orthodox-protestantse kring en vanaf het laatste decennium van de 19e eeuw ook bij de katholieken groeide, nam de betekenis van de gezinsmoraal duidelijk toe. De gezinsmoraal was een bindmiddel voor de individuele leden en een essentieel punt van

overeenkomst in de programma's van bijna alle organisaties die tot de zuil behoorden. De versterking van de katholieke en protestantse opvattingen leidde echter niet tot een verscherping van de bestaande wetten, maar wel tot een stopzetting van de liberalisering.

Wat betekenden deze ontwikkelingen voor het feitelijk gedrag inzake echtscheiding? Om op deze vraag een antwoord te kunnen geven werd een empirisch onderzoek verricht naar de factoren die bepalend waren voor het voorkomen van echtscheiding. De studie werd gericht op de situatie in Den Haag, waarbij de aandacht uitging naar huwelijken gesloten in de periode 1850-82. Niet alleen de met echtscheiding samenhangende kenmerken van de huwelijken werden onderzocht, maar tevens werd nagegaan in hoeverre hertrouw onder de van echt gescheiden mannen en vrouwen gebruikelijk was en door welke kenmerken van de gescheidenen de kansen op hertrouw werden bepaald.

In het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw werd circa 1% van de in Den Haag gesloten huwelijken met echtscheiding geconfronteerd. Op het einde van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig was dit percentage toegenomen tot ongeveer 4%. Daarnaast was in een deel van de huwelijken sprake van een minder formele verbreking van de samenwoning van man en vrouw.

Onder de gescheidenen waren hoge militairen, lieden uit de kleine burgerij en werklieden, werkende vrouwen, in de grote stad geboren en getogen lieden, eerder gehuwde mannen en vrouwen, Nederlands hervormden en leden van de kleinere protestantse kerkgenootschappen oververtegenwoordigd.

Gescheiden mannen en vrouwen bleven zelden tot de officiële ontbinding van het huwelijk bij elkaar. Wel was in de loop van de tijd van een lichte vervroeging sprake van het tijdstip in het huwelijk, waarop echtscheiding plaatsvond. Van circa 17,5 jaar naar 15,9 jaar na huwelijksluiting.

Overspel was veruit de belangrijkste grond op basis waarvan echtscheiding werd verkregen. Daarbij was slechts van minieme verschillen sprake tussen mannen en vrouwen. Kwaadwillige verlating door de man had eveneens een belangrijk aandeel in de echtscheidingsgronden, terwijl kwaadwillige verlating van de kant van de vrouw niet zonder betekenis was. Het percentage huwelijken dat als gevolg van door de man bedreven overspel uiteen ging nam in lichte mate toe. Echtscheiding werd bij de Nederlands hervormden relatief vaker door scheiding van tafel en bed voorafgegaan dan bij de andere kerkelijke gezindten: rooms-katholieken namen in dit opzicht geen bijzondere plaats in. In bijna 95% van de bekende gevallen was de beklagde bij de door de rechtbank gevoerde procedure weggebleven.

Echtscheiding was geen surrogaat van huwelijksontbinding door sterfte. Wanneer men deze factor elimineert was in de loop van de tijd van een duidelijke stijging van de echtscheidingskansen sprake. Met name na

10-12 jaar huwelijk vond echtscheiding in de meest recente cohort veel frequenter plaats dan in de oudste cohort.

De hoogste kans op echtscheiding deed zich voor onder gehuwden die al eerder gescheiden waren geweest. Grote mobiliteit ging samen met hogere risico's op echtscheiding. Van relatief grote betekenis waren eveneens het op jonge leeftijd huwen en de grote leeftijdsverschillen tussen man en vrouw. De effecten van het beroep van de man waren gering, maar wel was van een duidelijke lijn sprake. De hogere sociale lagen kenden duidelijk hogere risico's dan de arbeidende klasse. Vrouwen die een beroep uitoefenden hadden relatief hoge echtscheidingscijfers. De in Scheveningen of op het platteland geboren en getogen mannen en vrouwen liepen op dit punt echter minder risico dan de bewoners van de grote stad. Na uitschakeling van de invloed van andere kenmerken van de gehuwden bleek dat de 'overige kerkelijke gezindten' de laagste kans op echtscheiding hadden en de hervormden de grootste. In kerkelijk gemengde huwelijken was de kans op echtscheiding overigens veel hoger dan in kerkelijk niet-gemengde huwelijken. Hoge risico's liep men in huwelijken, waarin kinderen waren geëcht, waarbij op het moment van sluiting van tussenkost van de rechter sprake was geweest of waarbij de ouders van man en vrouw al waren overleden.

Omdat echtscheiding in veel sterkere mate dan het overlijden van de huwelijkspartner plaatsvond op een tijdstip dat man en vrouw nog betrekkelijk jong waren, hertrouwen gescheidenen veel vaker dan weduwen en weduwnaars. Het hertrouwcijfer van de gescheiden mannen bedroeg 62,5%, dat van de gescheiden vrouwen 43,8%, van de weduwnaars slechts 38,1%, van de weduwen 14,7%. In de meer recente periode verloor hertrouw echter aan betekenis. Mannen hadden een veel hogere kans op hertrouw dan vrouwen, maar een lage leeftijd bij huwelijksontbinding ging vaker met hertrouw gepaard. Scheveningers en stadsbewoners hertrouwen in veel geringere mate dan de plattelandsbewoners. Hertrouw was onder mannen en vrouwen uit de arbeidende klasse en onder vissers gebruikelijker dan onder de hogere en de middenklasse. Hoge mobiliteit, een geschiedenis van verschillende huwelijken en een lang huwelijksleven waren niet bevorderlijk voor de kansen op hertrouw. De kerkelijke gezindte van de betrokkenen was voor de hertrouwkansen evenmin van groot belang.

Opmerkelijk was, dat gescheiden mannen en vrouwen die hertrouwen vaker een partner met een afwijkende religie kozen dan weduwen en weduwnaars, terwijl gescheiden vrouwen qua sociale afkomst minder overeenkomstige partners zochten dan de hertrouwende weduwen.

Veel van de factoren die de echtscheidingskansen van de 19e-eeuwse huwelijken positief beïnvloedden waren indicatief voor, of oorzaak van, een fundamentele tegenstrijdigheid tussen enerzijds de verwachtingen, die een of beide echtgenoten met betrekking tot het huwelijk hadden en de feitelijk in het huwelijk bestaande situatie. Het was deze tegenstrijdigheid

die tot mislukking van het huwelijk en tot echtscheiding leidde. De betreffende verwachtingen varieerden per sociale klasse, per geslacht en in de tijd. Ze konden onder meer betrekking hebben op de levensstandaard, op seksualiteit, op affectie, op huiselijke verplichtingen en op het al of niet hebben van kinderen.

De groei van de echtscheidingscijfers vanaf de tweede helft van de 19e eeuw hing enerzijds samen met een stijging van de verwachtingen die mensen van het huwelijk hadden en anderzijds met een verzwakking van de banden, waarmee mannen en vrouwen aan het huwelijk vastgeklonken zaten.

Van belang was allereerst dat de traditionele gezinseconomie, die gebaseerd was op wederzijdse afhankelijkheid, in het laatste kwart van de 19e eeuw teloor ging. Een implicatie was dat gezinsleden een toenemende potentiële onafhankelijkheid van elkaar verwierven. De verbreiding van loonarbeid, een ruimer en meer gedifferentieerd aanbod van werk, de grotere geografische mobiliteit en toenemende urbanisatie, deden de vraag naar vrouwenarbeid groeien. Tegelijkertijd vond een stijging van de lonen plaats en kwamen de eerste sociale verzekeringen tot stand. Deze verbeterde economische mogelijkheden hadden met de gestegen huisvestingskansen tot gevolg, dat echtscheiding en verlating in toenemende mate werden gezien als reële alternatieven voor een onbevredigend huwelijk en dat men minder dan vroeger onderdrukking binnen het huwelijk of onverenigbaarheid van karakters accepteerde.

Gestegen verwachtingen ten aanzien van de huwelijksrelaties speelden een belangrijke rol. De ontwikkeling van de fabrieksarbeid, de nadruk op de specifieke rol van de vrouw en op het gezinsleven betekenden, dat gehuwde vrouwen in toenemende mate werden buitengesloten van betaalde arbeid. Vrouwen hielden bij het huwelijk op met werken en het gezinsinkomen werd steeds meer uitsluitend door de man ingebracht. Vrouwen gingen zich exclusief bezighouden met de zorg voor het huishouden en de kinderen, een taak die complementair werd aan die van de buitenshuis betaalde arbeid verrichtende man. Deze complementariteit van taken schiep de wederkerige verplichtingen die in de 19e eeuw tot norm werden verheven: de man diende zijn gezin te onderhouden, de vrouw had haar huishoudelijke taken.

Als gevolg van het eigen verlangen naar verhoging van de welvaart en onder druk van burgerlijke groeperingen werden de normen, waaraan een fatsoenlijk huishouden moest voldoen, hoger gesteld. Naast huishoudelijke capaciteiten en het vermogen een inkomen te verdienen werden liefde en kameraadschap belangrijke eisen die aan het huwelijk werden gesteld. Naarmate echter de emotionele verwachtingen die men ten aanzien van het huwelijk koesterde belangrijker werden, werd de rol ervan bij de beëindiging van het huwelijk groter. Een logisch gevolg van het feit dat liefde de belangrijkste overweging werd bij de keuze van een partner en in de relatie tussen man en vrouw was, dat het verlies van dit gevoel

van liefde tegenover elkaar als een duidelijke aanwijzing beschouwd ging worden van de mislukking van het huwelijk.

De stijging van de verwachtingen ten aanzien van de huwelijksrelatie bleek onder meer uit het feit, dat de dubbele sexuele moraal in toenemende mate werd aangevochten door moralisten, maar tevens door geneeskundigen die wezen op de desastreuze gevolgen van geslachtsziekten. Binnen de middenklasse werd steeds meer nadruk gelegd op sexuele trouw en respect voor elkaar. De range van gedragingen die echtgenoten van elkaar moesten tolereren verminderde door een ruimere interpretatie van gegeven echtscheidingsgronden. Dat wees erop, dat bepaalde gedragingen van mannen en vrouwen niet langer tolerabel werden geacht en dat men dienovereenkomstig hogere verwachtingen van het huwelijk mocht hebben.

Echtscheiding reflecteerde boven alles de toegenomen mogelijkheden voor vrouwen om buiten het huwelijk een zinvol bestaan te leiden en de stijging van de verwachtingen die zij ten aanzien van het huwelijk koesterden. De keuze voor echtscheiding had wel als nadeel dat men langdurige en kostbare procedures diende te doorlopen, maar ze had tevens belangrijke voordelen. De huwelijksgoederen werden verdeeld, alimentatie kon worden geclaimd, regelingen voor de voogdij over de kinderen konden worden getroffen en men kreeg de mogelijkheid tot hertrouw. Op genoemde terreinen vonden eveneens verbeteringen in de positie van de vrouw plaats. De vaderlijke voorkeurspositie op het punt van de voogdij werd ondergraven en kinderen werden in iets sterkere mate onder de invloedssfeer van de vrouw gebracht. Dat maakte echtscheiding tot een meer aantrekkelijk alternatief voor vrouwen met kinderen.

Kunnen uit dit onderzoek conclusies worden getrokken, die voor toekomstig onderzoek op het terrein van huwelijksluiting en huwelijksontbinding van belang zijn?

Een eerste punt dat nader onderzoek vergt betreft de rol die de religie in het menselijk gedrag speelde. In de 19e en het begin van de 20e eeuw bleek de kerkelijke gezindte, waartoe de Nederlanders zich rekenden, slechts een geringe invloed uit te oefenen op echtscheiding en hertrouw van de betrokkenen. Toch waren het onderwerpen waarover door de verschillende kerken duidelijk anders werd gedacht. Hoewel in deze periode bijna alle Nederlanders tot een of ander kerkgenootschap behoorden, bleek voor grote groepen de binding met de kerk niet verder te gaan dan een formeel lidmaatschap en bleek men ofwel slecht op de hoogte van de kerkelijke voorschriften of leefde deze in het geheel niet na.

Deze constatering is in strijd met de opvatting van Damsma, die meende dat de kerken reeds sedert 1850 over voldoende middelen beschikten om hun invloed op het geloofsleven van de burgers aan te wenden. De invoering van het parochiestelsel bij de katholieken en de verdeling in wijkgemeenten gevolgd door de invoering van een nieuwe kerkelijke orga-

nisatie bij de hervormden, hadden in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw zowel de katholieke als de hervormde kerk slagvaardig gemaakt. Huisbezoek door een pastoor of een koppel ouderlingen bood alle kans op een grondig onderzoek van de levenswandel. Daarnaast had men machtsmiddelen als excommunicatie en censuur. Damsma stelde daarom, dat 'er reden genoeg (is) om aan te nemen dat de kerken er al vóór 1900 redelijk in geslaagd waren het leven van de gelovigen in overeenstemming te brengen met de leer'.¹ Volgens Damsma bracht de na de Franse Revolutie bestaande angst voor verdergaande ontwrichting in de maatschappij, een ontwrichting die men dacht te kunnen tegengaan door versterking van het gezin, voor de kerken de kans de in de vorige eeuwen verloren erkenning en waardering terug te winnen en nieuwe relevantie te vinden in de samenleving. De kerken namen de taak op zich de ethische sterkte en betrouwbaarheid van deze hoeksteen te garanderen, door een beroep op Gods wil en morele sanctionering. Dit leidde tot een vergaande verstrengeling van burgerlijke waarden en normen met de christelijke boodschap.² De dogma's van de kerken verschilden op dit punt wel van elkaar, de voorschriften voor de dagelijkse praktijk weken nauwelijks van elkaar af.³ Pas vanaf de eerste decennia van de 20e eeuw konden de specifieke kerkelijke normen ten aanzien van huwelijk en gezin via de verzuilde organisaties hun invloed op het dagelijks leven doen gelden.⁴ Op allerlei manieren trachtte men het kerkvolk te doordringen van het onderscheid tussen katholiek en protestant. Instructies bedoeld om gemengde huwelijken tegen te gaan werden uitgevaardigd en geloofswaarheden werden gepredikt die katholieken en protestanten verdeeld hielden.

We constateerden, dat op regionaal niveau reeds in het midden van de 19e eeuw een duidelijke samenhang bestond tussen huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie en de samenstelling van de bevolking naar kerkelijke gezindte. We hebben getracht deze statistische samenhang te verklaren op basis van de door onder meer Meurkens geschetste kerkelijke strategie, waarin de nadruk werd gelegd op het privéleven, op lichaamsta-
boes en op smetvrees. Een dergelijke verklaring valt echter moeilijk te rijmen met de eerder gedane uitspraken over de geringe invloed van kerkelijke voorschriften op echtscheiding en hertrouw. De vraag blijft daarom, of de voor de Kempen geschetste katholieke strategie ten onrechte naar andere streken is geëxtrapoleerd. In dat geval is de op regionaal niveau gevonden samenhang niet veroorzaakt door elementen in de katholieke ideologie, maar door specifieke culturele kenmerken van de regio, waarin de katholieken zo'n dominante positie innamen. Het antwoord op deze vraag is slechts te geven door comparatief onderzoek op micro-niveau in gemeenten, die qua 'regionale cultuur' duidelijk van elkaar afwijken, onderzoek dat zich bovendien zowel over het midden van de 19e eeuw als over de eerste decennia van de 20e eeuw dient uit te strekken. Meer dan wij hebben kunnen doen dient daarbij rekening te worden ge-

houden met het feit, dat demografische ontwikkelingen geen op zichzelf staande gegevens zijn, maar in een specifieke historische context tot stand zijn gekomen en samenhangen met andere niet-demografische kenmerken van de bevolking. Identieke waarden van een demografische grootheid kunnen binnen uiteenlopende sociale en economische contexten voor het individu en de samenleving duidelijk verschillende implicaties hebben.

Tot slot nog dit. Uit vele publikaties die huwelijk en echtscheiding in de 19e en 20e eeuw tot onderwerp hadden sprak een diepe bezorgdheid en angst over het lot van het huwelijk en het gezin. Achteraf wordt pas duidelijk, dat voor deze bezorgdheid feitelijk weinig aanleiding was. Het echtscheidingscijfer nam in deze periode weliswaar toe, maar het huwelijk won tegelijk aan stabiliteit en populariteit, doordat de huwelijksontbinding door overlijden afnam, de huwelijksfrequentie steeg en de huwelijksleeftijd sterk daalde.

SUMMARY

BIJLAGEN

NOTEN

AANGEHAALDE LITERATUUR

SUMMARY

This study deals with the development of marriage, marital dissolution, and remarriage in the Netherlands in the period 1815-1930. It consists of two parts, the first dealing with first marriages, the second with marital dissolution and remarriage.

Although this study is a demographic one, it clearly distinguishes itself from previous demographic studies. This relates not only to the fact that earlier studies were based mainly or solely on published, statistical data, and could, as a consequence, give only a vague and incomplete picture of the social and regional variation in marriage patterns. It also has to do with the fact that these studies seldom paid attention to the cultural ideas which regulated the entry into and the dissolution of marriage and that they neglected marital dissolution and remarriage, which were important phenomena during most of the period. These shortcomings are discussed in Chapter I and the main principles and topics of our research are introduced.

Chapter II analyzes the overall trends in age at first marriage and marriage frequency in the Netherlands during the 19th and 20th century. In this period, the marriage frequency clearly increased while age at first marriage decreased, particularly between 1860 and the end of the 19th century.

Chapter III pays attention to the cultural ideas that guided the marriage decisions of 19th century men and women. It is based on an extensive analysis of 19th and 20th century statistical, sociological, historical, legal, economic, and ethnographic sources. Inasmuch as these opinions were recorded, they were fairly biased with respect to the origin of those involved; in the majority of cases this was males from higher social classes. From this analysis it appeared that, during the period studied, there were definite ideas on the age at which males and females ought to get married. Too 'early' marriages were considered detrimental to the health of the husband, wife, and children, while too 'late' marriages were considered unnatural or indecent. It was expected of individuals who wished to marry that they were economically, physically, and socially mature, but obviously these criteria varied per social group.

A popular complaint was that males from the working class entered marriage rashly, without considering whether they were able to support themselves and a family. One way to reduce these careless marriages was to teach the lower social classes to take responsibility for their own actions. Others did not support this and were advocates of state interference in the freedom to get married. However, another group, in defense of the behaviour of the lower classes, pointed out the hopelessness of their situation and that hope of improvement was in vain. This group realized that the age-dependent nature of the wage level actually made early marriages worthwhile.

As the 20th century approached, the disapproving attitudes became less voluble. The neo-malthusians considered the psychological and physical health problems, related to sexual abstinence, as a justification for marriages at a young age, and felt that the use of contraceptives could solve the problems related to the declining age at marriage. The organized labour movement also generally understood the need for labourers to marry at a young age, just like some progressive physicians. Abstinence was considered too difficult and, from a societal viewpoint, this was also seen as an injustice to a group that was already so deprived. Those opposed to prostitution felt this could be best combatted by resolving the issue of marriage at a young age.

The high age at marriage of the higher classes was intended to set an example for the working class, but was negatively judged by many as well. From a eugenistic viewpoint, it was considered disadvantageous that the most valuable social group married so late. The fact that many women from the higher social classes could not find a marriage partner, or not until they were older, stimulated the discussion on issues such as the improvement in women's education and the extension of vocational possibilities for women and was considered a factor which stimulated or even caused the growth of the feminist movement.

Chapters IV, V, and VI confront the 19th century's ideas with reality.

Chapter IV contains a general overview of existing theories on the development of the European and Dutch marriage pattern, an overview in which Hajnal's thesis and a theory developed by the Dutch sociologist Hofstee are predominant. In both theories, as well as in the opinions of 19th century observers, class differences in age at marriage were the central issue.

In chapter V, the differences in age at marriage between the social classes in the 19th century are examined. Data on age at marriage and occupation of bride and bridegroom for more than 63,000 marriages during the period 1812-1912 in a number of Dutch municipalities, indicate that there were large differences in age at marriage between the various social classes. Among males, it was indeed the upper class and the farmers who married later than others, while the working classes got married a few years sooner. Among females, the differences between social classes was less than for males, with the highest ages at marriage among females who married casual and unskilled labourers.

The age at marriage for males and females only dropped after 1860-70, and it did so particularly rapidly among casual and unskilled labourers, and among craftsmen in small businesses, in industries and the building industry, and among agricultural labourers. However, the age at marriage also declined among the lower level professionals and lower civil servants and supervising occupations. Among the upper class, only males showed a decline, while the development among farmers varied greatly per region. The age at marriage among farmers and shopkeepers, small entrepreneurs

and merchants, and self-employed artisans did not drop until after 1890. It seems plausible that the increase in the standard of living, an increase not restricted to one social class, was the cause of the decline in age at marriage. From the 1860s, there was definite economic growth in trade and agriculture, and the marriage conditions could be more easily met due to rising wages and more stable employment. After 1880, in the cities, industrialization led to an increase in the number of jobs providing a stable income and relatively secure employment.

The continuous reproaches against the lower classes, who carelessly got married at a young age and thus caused the group of impoverished to increase, seem to be rather exaggerated when looking at our data. Craftsmen in small businesses, industrial craftsmen, building craftsmen, and casual and unskilled labourers did get married relatively younger than the farmers, the upper class, lower level professionals, and lower civil servants, but the differences were not as great as is often suggested. And although contemporary observers considered it a fact that males and females from the last mentioned groups got married less often and at increasingly higher ages, we did not find an increase in the age at marriage among these groups during the 19th century. During the second half of the 19th century, the marriage frequency of upper class males was above the Dutch average and did not show a decline. Among females, however, there were signs that the upper class was not included in the general declining trend in age at marriage.

A striking fact was that there was a very high regional variation in age at marriage within the various social groups: for almost a century, marrying late and not very frequently remained a phenomenon that was characteristic of the rural areas of North Brabant, Limburg, and Gelderland and for the cities in Brabant, while the highest marriage frequencies and the lowest ages at marriage were found in the cities in the West and in the rural areas of North Holland, Friesland, Groningen, and Drenthe. In chapter VI, this regional variation for the years 1850, 1890, and 1930 is subjected to multivariate analysis, using published statistical data for 27 regions.

It appeared that in 1850 and 1890, three variables – the availability of mates (the sex ratio), the feasibility of marriage (measured by the income level), and the social desirability of marriage (indicated by the percentage of Catholics) – together explained about 75% of the regional variance in the age at marriage and the marriage frequency for males. Female surpluses and low percentages of Catholics were associated in each period with relatively many and relatively young marriages. Contrary to expectations, as income rose, the marriage frequency of males dropped. This was the result of the strong negative relation between income level and the sex ratio. Income level remained highest in groups where the male surplus was the lowest: females mainly departed for areas where earnings were higher, that is, where job opportunities in domestic service were highest.

Part II of our study deals with marital dissolution and remarriage. Chapter VII first describes the global development. The frequency of marital dissolution due to the death of husband or wife especially decreased between 1870 and 1930. Nearly at the same time, around the 1860s, an increase began in the divorce frequency. Increasingly fewer males and females remarried, while the age at remarriage rose.

The overwhelming majority of marriages that were dissolved in the 19th century were dissolved by the death of one of the partners. Dissolution of marriage seriously affected the position of the remaining man or woman, of the children, and also the socio-economic basis of the family, partly due to the limited public aid available. In these situations, remarriage was very significant: it could provide a solution for the economic, care, and emotional problems confronting the family and the community. However, remarriage also caused new problems for those involved. Thus the decision to remarry or to contemplate other living arrangements had to be carefully considered. Chapter VIII discusses the international literature on widowhood and remarriage, analyzes the existing Dutch data on widowhood and remarriage, and traces the position of the widow and widower in 19th century Dutch society, using a variety of qualitative sources.

The Dutch remarriage pattern is examined in more detail in chapter IX, using data from the vital registration system (marriages, births, and deaths) and the population register, in the period 1850-90 for the cities of Breda (South Netherlands) and Gouda (West Netherlands). A group of 6,500 widows and widowers was followed from the moment they became a widow(er) to the time of remarriage or death as a widow(er). Migrating widow(er)s were also followed to their new destinations.

Proportional hazards models were used in the analysis. It appeared that age at widowhood was most indicative of the probability of remarriage. In addition, males had a much higher probability of remarriage than females. This was partly ascribed to the large female surpluses in cities, but mainly to the negative societal attitudes towards remarriage of a widow and the fact that widowhood was relatively easier to bear for females than for males. Children could not be considered an advantage: men and women with children had a much lower probability of remarriage than childless couples, and if there was a child, it had to be young to be successful in finding a new partner. Thus remarriage mainly occurred for widow(er)s whose situation was as close as possible to that of a normal marriage: the partner had to be relatively young and childless or have children who were still young. Neither the occupation nor the religion of the widow(er) were very significant, and changes in remarriage probabilities were not found in the period studied. Finally, it was striking, but fitted the general idea that existed on the differences between the West of the Netherlands on the one hand, and the South on the other hand, that in Gouda the probability of remarriage was generally much higher: family ties were

much looser in the West and attitudes toward remarriage of widows and widowers were less negative than in the South. The restrictions on age at marriage and marriage frequency that were characteristic for the South thus also applied to the marriages of widows and widowers.

As was already stated, the divorce rate in the Netherlands rose considerably between 1865 and 1915. In this same period, lively debates were held on the legal procedure for divorce and on the grounds for receiving a divorce. Chapter X gives an overview of this discussion, starting around 1870.

Many arguments were raised, in the beginning mainly by liberal jurists, later also by socialists, feminists, and the sexual reform movement – although these groups did not have similar views – favouring the liberalization of divorce laws. It was pointed out that the indissolubility of marriage caused persons to be very hesitant when deciding to get married, thus going against the natural law which dictated early marriage. Freedom to get a divorce was also beneficial for the children because divorce could take place sooner in marriage, namely at a time when the family was not yet so large, and it would help to stop prostitution which had been induced by the enforced union of couples who no longer loved each other. If marriage could be dissolved, then persons would more often marry for love because otherwise there could be grave consequences. The propagated increase in opportunities for marriage dissolution was therefore particularly inspired by the conviction that marriage was of fundamental importance for the wellbeing of society.

However, opponents of greater freedom to divorce pointed out the dangers related to liberalization. If divorce would be easier, then marriages would be taken even less seriously than was already the case. Uncertainty as to whether or not the couple would stay together would unfavourably influence the partner relationship and could affect the attempts to adjust to each other's character. Children would no longer be able to be raised harmoniously. The financial status of the family would also be affected so that care of the children would be more difficult.

In 1886, a State Commission introduced a moderate reform proposal for new divorce legislation. In the decade that followed, a conservative, mainly religious, opposition gradually arose against this proposal; for them, divorce was equivalent to undermining the foundation of State and society. When a few years later thanks to the extension of the right to vote, the majority of the population, who clung to the old-fashioned sexual morals, achieved greater political power, the Catholic and Protestant views on divorce started to determine the tone of the debate. For both groups marriage, once entered, achieved a Godly status and could therefore not be broken by man. However, there was no agreement on the specific grounds for allowing divorce, so the strengthening of Catholic and Protestant views did not lead to changes in existing legislation but only to a long-lasting halt in liberalization.

Chapter XI contains an empirical study of divorce and remarriage in the second half of the 19th century. The study was conducted in The Hague, using a case-control research design. The social characteristics of all 546 marriages in the period 1850-82, which ended in divorce, were compared with those of a random sample from the circa 25,000 marriages which ended in widowhood. A total of circa 2,300 marriages was included in the study. This group was followed from marriage till dissolution of marriage (by death or divorce), and after dissolution, the surviving persons and the divorced men and women were followed till remarriage or death. Again, all migrants were followed in their new place of residence, making use of the population register and the vital registration system.

At the beginning of the 1850s, the marriage cohort only had a 1% divorce rate. By the end of the 1870s and the beginning of the 1880s, this had risen to 4%. In the course of time, divorce took place somewhat earlier in the marriage.

Adultery was by far the most important and increasingly significant ground for getting a divorce, with only slight differences between males and females. Abandonment by the husband or wife was also an important reason for divorce.

Divorce was not a surrogate of marriage dissolution by death. Even when this factor was eliminated, by using a life table approach, there still was a clear rise over time in the divorce rate. Particularly after 10 to 12 years of marriage, divorce took place much more frequently in the most recent cohort than in the oldest cohort.

Multivariate analysis (proportional hazard models) showed that the highest probability of divorce occurred among persons who had already gone through a divorce before. High mobility was also related to higher risks of divorce. Young age at marriage and large age differences between husband and wife were also relatively important. The effects of the husband's occupation were slight but clear: the higher social classes had distinctly higher risks than the working classes. Women who worked had relatively high divorce rates. The probability of divorce in religiously-mixed marriages was much higher than in religiously-homogeneous marriages.

Compared to the dissolution of marriage by the death of one of the partners, divorce occurred much more often when husband and wife were relatively young, and as a consequence, the remarriage probabilities of divorce(e)s were much higher than those of widow(er)s. Males had a much higher probability of remarriage than females; a lower age at marriage dissolution was often associated with remarriage as well. Remarriage was more usual among males and females of the lower classes than among the middle and higher classes. Religious denomination was not very important regarding remarriage probabilities. It was striking that divorced males and females who remarried, more often selected a partner with another religion than widows and widowers. Divorced females more often

selected partners from another social class than remarrying widows.

Many of the factors that positively influenced the probability of divorce for 19th century marriages were indicative of, or the cause of, a fundamental contradiction between the expectations of one or both spouses regarding marriage, and the actual marital situation. It was this contradiction that resulted in failed marriages and divorce. The expectations varied by social class, by gender, and by time period.

The growth in the divorce rate from the second half of the 19th century was related on the one hand to an increase in the expectations regarding marriage, and on the other hand to a loosening of the ties by which men and women were bound to the marital state. Opting for divorce rather than continuing an unsatisfactory relationship became easier over time: improvements took place with respect to the division of goods and to the right to alimony and the opportunities for custody of the children, which made divorce a more tempting alternative for women with children.

Chapter XII summarizes the conclusions of the book and identifies some areas for future research.

BIJLAGEN

BIJLAGE 2.1. De berekening van de huwelijksfrequentie en de huwelijksleeftijd in geboortegeneraties.

Basis voor de in figuur 2.1 en 2.2 gepresenteerde cijfers vormden de voor de tijdstippen van de volkstellingen (1830, 1840 en volgende) beschikbare cijfers met betrekking tot het aantal ooit-gehuwden (gehuwden, gescheidenen en personen in weduwstaat) en het totaal aantal mannen en vrouwen per vijfjarige leeftijdsgroep. Voor iedere leeftijdsgroep en voor beide geslachten zijn in eerste instantie de percentages berekend die de ooit-gehuwden vormden van het totaal aantal aanwezigen op elke leeftijd. Door voor iedere vijfjarige leeftijdsgroep aan te nemen dat tussen twee volkstellingsdata in het percentage ooit-gehuwden per leeftijdsgroep regelmatig toe of af is genomen, konden voor tussenliggende tijdstippen en voor tussenliggende generaties, de percentages ooit-gehuwden per leeftijdsgroep worden geschat. Op de gekozen datum is het percentage ooit-gehuwden gelijk gesteld aan het gemiddelde van de percentages in dezelfde leeftijdsgroep op de 5 jaar voor en na de datum liggende tellingen. VAN DE WALLE ('La nuptialité', 1965, 42-45) gebruikte in zijn studie over de nuptialiteit in België dezelfde benadering.

De huwelijksfrequentie in geboortegeneraties, elk vijf geboortejaren omvattend, is nu gelijkgesteld aan het percentage ooit-gehuwde mannen en vrouwen op 45 tot 49-jarige leeftijd.

De gemiddelde leeftijd bij sluiting van het eerste huwelijk in geboortegeneraties is op basis van de percentages ooit-gehuwden voor vijfjaarlijkse leeftijdsgroepen als volgt bepaald:

- a) Het verschil wordt berekend tussen twee opeenvolgende percentages ooit-gehuwden in een generatie;
- b) Dit cijfer wordt vermenigvuldigd met de leeftijd waarop in dit interval gemiddeld de huwelijken gesloten worden; deze leeftijd is afgeleid uit de waarden geobserveerd bij de circa 16.000 te Delft in de periode 1812-1911 gesloten huwelijken.
- c) Het produkt wordt gesommeerd over de leeftijdsintervallen tussen 10-14 en 15-19 jaar tot en met dat tussen 40-44 en 45-49 jaar.
- d) Deze som wordt gedeeld door het uiteindelijke percentage ooit-gehuwden in de geboortegeneratie.

We gaan hier niet uitgebreid in op de demografisch-statistische problemen die vastzitten aan het gebruik van percentages ooit-gehuwden (FRINKING en VAN POPPEL, Nuptialiteit, 1976, 16-25). We wijzen er wel op, dat als gevolg van het feit dat het sterfte- en migratiepatroon van de ooit-gehuwde bevolking niet identiek is aan dat van de totale bevolking, de percentages ooit-gehuwden in geringe mate afwijken van de werkelijke huwelijksfrequentie en dat de resulterende huwelijksleeftijd verschillen vertoont met de werkelijke huwelijksleeftijd in de generaties. Dit heeft voor de gemiddelde huwelijksleeftijd maar geringe consequenties. De feitelijke huwelijksfrequentie van mannen zal in het algemeen echter lager zijn dan uit de percentages ooit-gehuwden is af te leiden. Bij de vrouwen zijn de afwijkingen slechts minimaal.

We hebben ons hier niet gewaagd aan een analyse van de kwaliteit van het verzamelde statistische materiaal. Er is echter reden om aan te nemen, dat de kwaliteit van de gegevens met betrekking tot onderwerpen, die zo beladen zijn met normatieve ladingen als het huwelijk en de echtscheiding in sommige gevallen te wensen overlaat. Als algemene regel kan men stellen, dat wanneer dat plausibel is, eerder gunstig beoordeelde dan ongunstig beoordeelde antwoorden op vragen gegeven zullen worden. Ongehuwde vrouwen met kinderen zullen zich daardoor bij volkstellingen als gehuwd aangeven, gescheiden vrouwen zonder kinderen als nooit-gehuwde vrouwen, zeer jong gehuwde vrouwen zullen zich ouder voordoen dan zij zijn en oudere nooit-gehuwde vrouwen kunnen zich jonger voordoen. Gelet op het globale karakter van de hier gebruikte maten en het doel dat ons hier voor ogen staat, lijkt het niet te gewaagd blind te varen op het 19e-eeuwse statistische materiaal.

BIJLAGEN

BIJLAGE 5.1. Lijst van gemeenten waarover gegevens met betrekking tot de huwelijksleeftijd naar sociale groep beschikbaar waren.

- De in het onderzoek gebruikte gegevens betreffen de volgende gemeenten en periodes:
- Platteland Zeeland: 's-Heer Arendskerke (1811-70), Rilland (1811-1912) en Kortgene (1811-1912);
 - Gocs (1811-1900);
 - Kempen: Eersel, Veldhoven, Valkenswaard, Borkel en Schaft, Dommelen, Westerhoven, Riethoven en Bergeijk (1812-1912);
 - Bommelerwaard: Ammerzoden (1820-24, 1843-47, 1866-70, 1889-93, 1912), Brakel (1812-1912) en Driel (1812-1912);
 - Arnhem (even jaren in periode 1812-1900);
 - Dodewaard en Wageningen (even jaren in periode 1812-68);
 - Platteland Zuid-Holland: Alkemade, (1820-24, 1843-47, 1866-70, 1889-93 en 1912), Leimuiden (1812-1912) en Woubrugge (1812-1912);
 - Rotterdam en Hilleegersberg (steekproeven uit de jaren 1812-99);
 - Delft (1812-1911);
 - Naarden (1812-1912);
 - Elsloo (1812-1912);
 - Midwolda (1812-1912);
 - Oldenzaal (1812-1912);
 - Den Haag (steekproeven uit 1850-82, compleet voor 1869-71 en 1879-80).

De gegevens voor de geselecteerde Zeeuwse gemeenten zijn voornamelijk afkomstig van Drs. O. HOOGERHUIS. Zij werden door mij aangevuld voor 's-Heer Arendskerke (1855-70), Rilland (1870-1912) en Kortgene (1855-1912). Slechts over Kortgene werd door Hoogerhuis ('Het huwelijks- en voortplantingspatroon', 1984) gepubliceerd.

Voor de Kempen zijn de gegevens afkomstig van Dr. P. Meurkens, Drs. T. Sliphorst en Drs. J. van Lieshout. De gegevens van Sliphorst voor Veldhoven werden aangevuld met gegevens over ontbrekende jaren, terwijl het materiaal van Van Lieshout over Eersel werd aangevuld met gegevens over de jaren 1812-49. Zowel over Eersel als over de laatste 6 gemeenten werd reeds gepubliceerd (zie respectievelijk VAN LIESHOUT en RIKKEN, 'Geen lusten', 1989 en MEURKENS, *Sociale verandering*, 1984).

De gegevens voor de Bommelerwaard, voor Alkemade, Leimuiden en Woubrugge en voor Rotterdam en Hilleegersberg zijn afkomstig van Dr. J. Visser. Zij werden voor 4 gemeenten aangevuld met gegevens over de jaren 1812-19, 1825-42, 1848-65, 1871-88 en 1894-1911. VAN DIJK, VISSER en WOLST ('Regional differences', 1984) publiceerden een deel van de uitkomsten.

Gegevens voor de gemeenten Arnhem, Dodewaard en Wageningen werden beschikbaar gesteld door Pof. Dr. G.A. Kooy.

Gegevens voor Delft werden ontleend aan handgeschreven uittreksels uit de huwelijksakten, die ter beschikking werden gesteld door A. Nienhuis.

Gegevens voor de gemeente Naarden werden beschikbaar gesteld door drs. N. Roessel. De gegevens werden aangevuld met materiaal voor de jaren 1812-24 en 1901-12. Voor een eerste publikatie zie men ROESSEL, *De bevolking*, 1987.

Het materiaal voor de gemeenten Elsloo, Midwolda, Oldenzaal en Den Haag werd ten behoeve van deze dissertatie verzameld.

BIJLAGE 6.1. Regionale gegevens met betrekking tot de demografische en sociaal-economische situatie, 1850-1930.

De gegevens omtrent de samenstelling van de bevolking naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat zijn ontleend aan de uitkomsten van de volkstellingen in de jaren 1849, 1859, 1869, 1879, 1889, 1899, 1909, 1920 en 1930. Uit dezelfde bron zijn de gegevens afkomstig omtrent de geboortegemeente van de bevolking, omtrent het aantal woonhuizen per gemeente en omtrent de samenstelling van de bevolking naar kerkelijke gezindte. Gegevens over de samenstelling van de beroepsbevolking werden ontleend aan de beroepstellingen.

Gegevens omtrent het aantal overledenen per geslacht, het aantal overleden kinderen beneden de leeftijd van een jaar, het aantal gesloten huwelijken, het aantal huwendes en het aantal echtelijk en buitenechtelijk levendgeboren kinderen zijn voor drie jaren rondom de tijdstippen van de volkstelling ontleend aan de statistiek van de loop van de bevolking. Deze werd achtereenvolgens uitgebracht onder de titels *Statistisch Jaarboekje*, *Statistische Bescheiden van het Koninkrijk der Nederlanden* en *Statistiek van den loop der bevolking*.

Voor een aantal jaren moest volstaan worden met gegevens over een periode van twee jaar. Dat betreft de sterfte beneden de eenjarige leeftijd en de sterfte naar geslacht, waarover in 1931 geen gegevens werden gepubliceerd en de echtelijke en buitenechtelijke vruchtbaarheid, waarvoor de gegevens voor 1879 ontbreken. Gegevens omtrent de aantallen huwelijken en echtscheidingen in de jaren 1848-50 en de jaren 1859-61 konden slechts voor enkele grotere gemeenten aan de *Statistiek van den loop der bevolking* worden ontleend. Voor de overige gemeenten werden zij deels verkregen, dank zij de medewerking van verschillende gemeentelijke archiefdiensten en voor een deel ontleend aan de *Provinciale Verslagen*. Gegevens over de zuigelingensterfte ontbraken voor de meeste gemeenten en provincies voor de afzonderlijke jaren 1848-50 en 1859-61. Waar dat het geval was werd verondersteld, dat de in het *Statistisch Jaarboek van het Koninkrijk der Nederlanden* gepubliceerde cijfers voor de periode 1850-59 van toepassing waren.

Gedurende de onderzochte periode hebben zich verscheidene wijzigingen in het systeem van bevolkingsregistratie voorgedaan, die gevolgen hebben gehad voor de hier gepresenteerde uitkomsten. Tot 1900 had de registratie van geboorten, overlijdens en huwelijken betrekking op demografische gebeurtenissen die zich feitelijk in een gemeente afspeelden. Na dit tijdstip werden ze geregistreerd in de gemeente waar de betreffende persoon zijn of haar werkelijke woonplaats had.

Veranderingen hebben zich eveneens voorgedaan in de registratie van de gegevens met betrekking tot de samenstelling van de bevolking naar leeftijd, geslacht en burgerlijke staat. Bij de tellingen van 1849 en 1859 werd de feitelijk in de betreffende gemeente aanwezige bevolking geteld, terwijl voor latere tellingen slechts de werkelijke bevolking werd vermeld.

Verskillende keren deden zich gedurende deze periode niet-onaanzienlijke veranderingen voor in de grenzen van de hier besproken gemeenten. Dit geldt onder meer voor Groningen (1911), Leiden (1920), Amsterdam (1921) en Maastricht (1920). De gepubliceerde aantallen huwelijken, overlijdens en geboorten hadden als gevolg hiervan op een van jaar op jaar verschillende populatie betrekking, terwijl de voor of na de grenswijziging gepubliceerde gegevens met betrekking tot de opbouw van de bevolking naar geslacht, burgerlijke staat en leeftijd vaak niet meer correspondeerden met die van de bevolking waaruit de huwelijken, geboorten, etc. afkomstig waren. Om vertekening van de demografische verhoudingscijfers ten gevolge van dergelijke gemeentegrenswijzigingen te voorkomen, is er naar gestreefd deze cijfers zo te berekenen, dat teller en noemer per periode op dezelfde gemeentegrenzen betrekking hadden. In de praktijk kwam dit erop neer, dat voor de opgeheven of gedeeltelijk geannexeerde gemeenten schattingen zijn gemaakt, zowel van de leeftijdsopbouw van het naar de grote gemeente overgegangene deel van de bevolking als van de aantallen demografische gebeurtenissen (geboorten, sterfgevallen, etc.), die in het overgegangene deel van de gemeente in de jaren voor de grenswijziging plaatsvonden. De betreffende aantallen zijn gevoegd bij die, welke formeel op de betreffende gemeente betrekking hadden, waardoor meer accurate verhoudingscijfers berekend konden worden.

NOTEN

NOTEN HOOFDSTUK I

1. NIPHUIS-NELL, *Gezinsfasen*, 1974, 31-35; DIXON, *Social and demographic determinants*, 1970, 7-14.
2. Te noemen vallen onder meer HOFSTEE, 'Regionale verscheidenheid', 1954, 'Groei Nederlandse bevolking', 1961, *Demografische ontwikkeling*, 1978, *Korte demografische geschiedenis*, 1981, 'Modernisation', 1985.
3. KOOY, *Sexualiteit*, 1975; VAN DER WOUDE, 'Bevolking en gezin', 1985; DUMON en KOOY, *Echtscheiding*, 1983; DAMSMA, 'Hoeksteen tot fundament', 1988; VERDUIN, 'Gezin in demografisch perspectief', 1985; NOORDAM, 'Volmaakt geluk', 1987; FRINKING en VAN POPPEL, *Nuptialiteit*, 1976, *Sociaal-demografische analyse*, 1979.
4. HAJNAL, 'European marriage patterns', 1965.
5. WRIGLEY, 'Prospects', 1981, 210.
6. SCHUURMAN, 'Historische demografie', 1985, 376.
7. OUTHWAITE, 'Introduction', 1981, 10-11.
8. MODELL et al., 'Social change', 1976, 18.
9. SMITH, 'Parental Power', 1973, 421.
10. SHORTER, *Making of the modern family*, 1977, 157-159.
11. DE JAGER, *Volksgebruiken*, 1981, 41.
12. SIEDER, 'Strukturprobleme', 1978, 182-183.
13. STONE, 'Family History', 1981, 82-84.
14. WRIGLEY, 'Prospects', 1981, 224.
15. AKERMAN, 'Importance', 1981, 164.
16. BONGAARTS, 'Demographic Determinants', 1989, 55.
17. GRIGG, 'Toward a Theory', 1977, 184.
18. SANDBERG, 'Huwelijken naar den burgerlijken staat', 1867, 445.
19. WRIGLEY, 'Prospects', 1981, 224; OUTHWAITE, 'Introduction', 1981, 10-11; SPIERENBURG, 'Verkering', 1989, 626.
20. GILLIS, *For better, for worse*, 1985, 5-8.
21. Informatie over deze onderdelen van het proces van huwelijksluiting is in Nederland slechts in beperkte mate beschikbaar. Er bestaan wel enkele oudere, beschrijvende studies, doch de tijd en de plaats waarop deze betrekking hebben is meestal niet bekend. Een behoorlijke verantwoording van de gegevens behoort tot de uitzonderingen en hele streken blijven buiten beschouwing. Men zie hiervoor DEKKER, 'Vrijen', 1970, 9-15.
22. STONE, 'Family History', 1981, 86.
23. MEURKENS, *Sociale verandering*, 1984, 8-9.
24. Zie hierover onder meer VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen*, 1986, 12-13; McLAREN, *Reproductive rituals*, 1984, 11.
25. FLANDRIN, in: *Bulletin D'Information, Société de Démographie Historique*, No. 38-39, 1983, 57.
26. GIELE, *Arbeidersleven*, 1979, 28.
27. BLAIKIE, 'Rhetoric and reality', 1991, 5; zie ook: ANDERSON, *Approaches*, 1980, 39-40.
28. KREAGER, 'Demographic regimes', 1986, 136-138.
29. KREAGER, 'Demographic regimes', 1986, 136.
30. MEURKENS, *Sociale verandering*, 1984, 8-9.
31. FRIJHOFF, 'Bij wijze van opening', 1985, 13.
32. VOVELLE, 'De dood', 1985, 46-53.
33. KOOY, 'Dalende huwelijksleeftijd', 1973.
34. VANDEKERCKHOVE, 'Kooy's verklaring', 1983.
35. VOVELLE, 'De dood', 1985, 47-48.

36. HAMMEL, 'Theory of culture', 1990, 462.
37. HAMMEL, 'Theory of culture', 1990, 470.
38. ROCHE, 'Démographie historique', 1983, 53-55.
39. CARTER, 'Does culture matter', 1988, 166.
40. CARTER, 'Does culture matter', 1988, 167.
41. NOONAN, 'Intellectual', 1972, 115-116.
42. NOONAN, 'Intellectual', 1972, 123-126.
43. BERLANSTEIN, 'Ilegitimacy', 1980.
44. VAN NORDEN en VERBERK, 1982, 'Liefde en huwelijk', 37.
45. ABMA, 'De katholieken', 1981, 164.
46. HOEFNAGELS, (*niet*) *Trouwen*, 1976, 32.
47. STRATINGH TRESLING, *Het bouwen*, 1873, geciteerd bij: CORONEL, 'De invloed', 1875, 527.
48. *Rapport der Commissie belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende*. Vijfde Aflevering. Resultaten van het vergelijkend lokaal onderzoek (verder aangeduid met *Rapport der Commissie*, 1869), 771.
49. *Enquête, gehouden door de Staatscommissie*, 1890-94 (verder aangeduid met *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890), Derde Afdeeling, Bedrijven in onderscheiden gemeenten, 304.
50. SPAHR VAN DER HOEK, *De heidedorpen*, 1960, 99.
51. Voor Achtkarspelen: *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, ingesteld door de Landbouwcommissie*, 1890 (verder aangeduid met *Uitkomsten*, 1890), Deel 1, gemeente Achtkarspelen, 2; voor Muntendam: *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Verslag Tweede Afdeeling, 80-81 en *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Groninger veenkolonien, 111.
52. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Twenthe, 235.
53. TER VEEN, *De Haarlemmermeer*, 1925, 23.
54. ZEEHUIZEN, 'Verhandeling', 1853, 178.
55. VIANEN, *Bevolkingstoestanden*, 1908, 34-35.
56. SPAHR VAN DER HOEK, *De heidedorpen*, 1960, 88.
57. *Rapport der Commissie*, 1869, 907.
58. CORONEL, *Gezondheidsleer*, 1861, 329 (Veere), 362 (Zierikzee).
59. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Friesland, 11 en 32.
60. STOKVIS, *Wording*, 1987, 181.
61. KOK, *Verboden wegen*, 1991, 54 en 145.
62. DE HAAN en STAM, *Jonge dochters*, 1986, 130.
63. DORSMAN en STAVENUITER, 'Vrijgezelle vrouwen', 1990, 175-176.
64. *Onderzoekingen*, 1923, 50 en 68.
65. MATOVIC, 'Migration', 1990, 224-226.
66. DE JAGER, *Volksgebruiken*, 1981, 58-60; BLONK, *Fabrieken en Menschen*, 1929, 312.
67. VAN DER VEN, 'Een oriëntering', 1927, 116.
68. VAN DER VEN, *Vrijen en trouwen*, 1929, 45 en 76.
69. VAN DEN BERG, 'Huwelijksgebruiken', 1932, 198.
70. DEKKER, 'De huwelijken', 1978, 13-15.
71. MOL, *Memoires*, 1980, 72.
72. SCHOUTEN, *Voor de oorlog*, 1982, 19.
73. VAN DEN BIESEN, 'Beschouwingen' 1890, 77-78.
74. VAN DEN BERG, 'Huwelijksgebruiken', 1932, 193-194. Zie ook: ONNEKES, *Zeden*, 1885, 47; VAN DEN BERG, *Het karakter der*, 1941, 109.
75. VAN DER MOLEN, *Levend volksleven*, 1961, 103 en 109.
76. HEERTJE, *Diamantbewerkers*, 1936, 222.
77. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 516.
78. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 599-605.

NOTEN HOOFDSTUK II

1. Voor de wijze van berekening van de in figuur 2.1 en 2.2 opgenomen gegevens zie men Bijlage 2.1.
2. RYDER, 'Cohort and period', 1981, 467.
3. De wijze van berekening van de huwelijksfrequentie voor afzonderlijke jaren is uiteengezet in: FRINKING en VAN POPPEL, *Nuptialiteit*, 1976, 59-63. In wezen komt het erop neer, dat een schatting wordt gemaakt van het 'total marriage rate', de som van leeftijdsspecifieke huwelijkscijfers. De betreffende grootte kan worden geschreven als de som van het totaal aantal eerste huwelijken, gedeeld door de gemiddelde mannelijke c.q. vrouwelijke huwbare bevolking van het betreffende jaar. Deze bevolking wordt zowel door de relatieve verdeling van de leeftijdsspecifieke huwelijkscijfers in het betreffende jaar als door de omvang van de bevolking in de huwbare leeftijd bepaald. Gegevens voor de periode 1900-70 werden ontleend aan: JANSSEN, *Huwelijksluiting*, 1978, 101-102.
4. Belangrijke incidentele verstoringen deden zich voor rond 1831 en rond 1847, maar ook in de 20e eeuw waren er nog sterke conjuncturele fluctuaties. In 1831 lag de oorzaak van de daling van de huwelijksfrequentie in de oorlogshandelingen met België en de hiermee gepaard gaande economische ontreddeering. Bij de oorlog tegen België waren bij benadering ongeveer 90.000 man betrokken, merendeels ongehuwden en weduwnaars zonder kinderen. Ze werden begin oktober 1830 gemobiliseerd en pas in de zomer van 1834 voor onbepaalde tijd naar huis gezonden (SANDBERG, 'Statistiek van den echtelijken staat', 1866, 598-599). In 1845 brak in vele delen van West-Europa een aardappelziekte uit, waardoor in 1847 de aardappelloofterst mislukte. Het gevolg was een algemene verslechtering van de primaire levensomstandigheden in brede kringen van de bevolking. Zodra echter het effect van deze gebeurtenissen was uitgewerkt, vond er een fors herstel plaats. De stijging van de huwelijksfrequentie tussen 1831 en 1835 bedroeg ruim 65%, tussen 1847 en 1850 ongeveer 40%. In 1944 werd een huwelijksfrequentie gerealiseerd van resp. 64% voor de mannen en 62% voor de vrouwen, cijfers die nagenoeg identiek waren met die welke in 1831 werden waargenomen. Als reactie op de beëindiging van de oorlog nam de intensiteit in 1946 weer snel toe. Hevige reacties zijn ook in 1939 en 1942 waar te nemen.
5. JANSE, *Bijdrage*, 1853, 20-22.
6. VAN HENGEL, *Geneeskundige plaatsbeschrijving*, 1875, 80-81.
7. PRINZING, 'Heiratshäufigkeit', 1903, 551-552.
8. METHORST, 'Differential fertility', 1935, 11-15.

NOTEN HOOFDSTUK III

1. MODEL, FURSTENBERG and HERSHBERG, 'Social change', 1976, 7.
2. ELDER and ROCKWELL, 'Marital timing', 1976, 35.
3. MODEL, 'Normative aspects', 1980, 210-211.
4. VAN TILBURG, *De sexuele moraal*, 1981, 14-16.
5. SEVENHUIJSEN, *De orde van het vaderschap*, 1987, 57.
6. SEVENHUIJSEN, *De orde van het vaderschap*, 1987, 50 en 263-266.
7. SEVENHUIJSEN, *De orde van het vaderschap*, 1987, 67-68.
8. SEVENHUIJSEN, *De orde van het vaderschap*, 1987, 91.
9. SEVENHUIJSEN, *De orde van het vaderschap*, 1987, 251-252.
10. SEVENHUIJSEN, *De orde van het vaderschap*, 1987, 9 en 271-272.
11. VOORDUIN, *Geschiedenis*, 1837, Deel 2, 144.
12. VOORDUIN, *Geschiedenis*, 1837, Deel 2, 163.
13. VOORDUIN, *Geschiedenis*, 1837, Deel 2, 163-164.
14. HUUSSEN, *Codificatie*, 1975, 246.

15. VOORDUIN, *Geschiedenis*, Deel 3, 1838, 9.
16. Een uitvoerig onderzoek naar deze dispensaties hebben wij niet ondernomen. Op het einde van de jaren negentig van de 19e eeuw bleken jaarlijks slechts geringe aantallen (2-3) verzoeken te worden afgewezen (zie de *Statistiek van de loop der bevolking*). In 1897 werd één dispensatieverzoek afgewezen 'uithoofde de jongman (...) de beschikking over zijn vaderlijk erfdeel wilde verkrijgen als gevolg van de door een huwelijk te verkrijgen meerderjarigheid, terwijl voor een goed beheer geene voldoende waarborgen aanwezig werden geacht'. In 1898 werden als redenen voor afwijzing gegeven 'dewijl (...) het kind, welks buitenechtelijke geboorte de adressant bij de indiening van zijn verzoekschrift wenschte te voorkomen, alvorens op dit verzoekschrift kon worden beschikt reeds geboren was, terwijl daarenboven de adressant binnen een half jaar de leeftijd van 18 jaren zoude bereiken'. In hetzelfde jaar werd dispensatie geweigerd aan een huwelijk 'dewijl, nog ten tijde van de indiening van het verzoekschrift, uit de ongeoorloofde betrekking, welke tusschen den adressant en degene met wie hij wenschte te huwen bestond, geene gevolgen werden verwacht'.
17. *Handelingen Tweede Kamer*, 1873-74, zitting 7 en 8 mei, 387.
18. *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, 1876-77, nr 143. *Handelingen Tweede Kamer*, 1873-74, zitting 7 mei, 1446-1447, 1452.
19. *Ontwerp Staatscommissie*, 1886, Toelichting, 177-178.
20. *Ontwerp Staatscommissie*, 1886, Toelichting, 43.
21. *Handelingen Eerste Kamer*, 1898, Beraadslagingen over Hoofdstuk IV, 13de vergadering, 184 en 189-190.
22. *Handelingen Tweede Kamer 1899-1900*, 72ste vergadering, deel 2, 1531.
23. *Handelingen Tweede Kamer 1899-1900*, 71ste vergadering, deel 2, 1505.
24. *Handelingen Tweede Kamer 1899-1900*, 71ste vergadering, deel 2, 1506.
25. Bij de inwerkingtreding op 1 januari 1985 van de wet van 30 augustus 1983 werd de minimale huwelijksleeftijd voor mannen en vrouwen gelijk getrokken op 18 jaar. Wanneer beide partners 16 jaar of ouder zijn en de vrouw zwanger is dan wel een kind heeft, vormt de leeftijd echter geen huwelijksbeletsel. Minderjarige kinderen behoeven nog steeds ouderlijke toestemming voor een huwelijk. Tot aan de Wet van 1 juli 1987, in werking getreden op 1 januari 1988, gold dat tot leeftijd 21, daarna werd de meerderjarigheid op 18 jaar gesteld.
26. STOKVIS, *De wording*, 1987, 182.
27. *Staatsblad*, 9 maart 1815 (Nr. 24).
28. ZIRKZEE, *Kolonisten*, 1985, 29.
29. STOKVIS, *De wording*, 1987, 182.
30. TER VEEN, *De Haarlemmermeer*, 1925, 23.
31. VAN DEN BIESEN, 'Beschouwingen', 1890, 422-425.
32. OOSTERBAAN, *Politieke en sociale programma's*, 1897.
33. *Verslag van de Handelingen*, 1897-98, 13de en 14de vergadering, 182-190.
34. *Wet van den 8sten Januari 1817, omtrent de inrigting der Nationale Militie, (no. 1)* *Staatsblad* 1817 (art. 197).
35. *Recueil Militair*, 1841, Eerste Deel, 220-221.
36. BRAKEL, *De nationale*, 1866, 5 en 13; *Recueil Militair*, 1861.
37. *Recueil Militair 1879*, Tweede Deel, 1880, 72-77.
38. *Recueil Militair 1824*, 215-221.
39. *Recueil Militair 1853*, 51-69.
40. *Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 September 1874 en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen* (verder aangeduid met *Enquête*, 1887), vraag 5998 en 6023-6025, 52-54.
41. *Enquête*, 1887, vraag 5711, 31-32, vraag 10842, 45, vraag 5880, 41.
42. STOKVIS, *De wording*, 1987, 182.
43. DE KANTER, 'Paria's', 1891, 28.
44. *Wetboek van Canoniek Recht*, 1987.
45. VAN 'TILBURG, *De sexuele moraal*, 1981, 25.

46. *Beschouwingen*, 1802, 91.
47. *Beschouwingen*, 1802, 101-103.
48. KIST, *De ongehuwde en gehuwde*, Deel I, 1826, 2-3.
49. KIST, *De ongehuwde en gehuwde*, Deel I, 1826, 3-4.
50. KIST, *De ongehuwde en gehuwde*, Deel I, 1826, 6.
51. KIST, *De ongehuwde en gehuwde*, Deel II, 1826, 7.
52. VAN CALGAR, *Gelukkig*, 1886, 19.
53. VAN CALGAR, *Gelukkig*, 1886, 2.
54. VAN CALGAR, *Gelukkig*, 1886, 43.
55. VAN CALGAR, *Gelukkig*, 1886, 43-44.
56. VAN CALGAR, *Gelukkig*, 1886, 111-112.
57. PLOEGMAN, *Het huwelijk*, 1871, 36.
58. PLOEGMAN, *Het huwelijk*, 1871, 62-64.
59. LUBACH en CORONEL, *De opvoeding*, 1870, 290.
60. VAN KOETSVELD, *Snippers*, 1852, 75-76.
61. VAN CAMPEN, *Het huwelijk*, 1866, 81-82.
62. VAN CAMPEN, *Het huwelijk*, 1866, 83-84.
63. VAN CAMPEN, *Het huwelijk*, 1866, 84.
64. VAN CAMPEN, *Het huwelijk*, 1866, 99.
65. VAN CAMPEN, *Het huwelijk*, 1866, 141.
66. VAN DER VEN, *Vrijen en trouwen*, 1929, 51.
67. MEERTENS en KAISER, *Het eiland Urk*, 1942, 220.
68. GROENMAN, *Staphorst*, 1947, 97-98, 168-169.
69. STOKVIS, 'Drie emigranten', 1984, 160.
70. TER LAAN, *Van Goor's folkloristisch woordenboek*, 1974, Trefwoord jonge jongens.
71. BOUMAN, P.J. *Geschiedenis*, 1946, 73-74.
72. VAN LENNEP, *Nederland*, 1980, 22-24.
73. SCHELTEMA, *Volksgebruiken*, 1832, 74-75.
74. BUTER, 'De Noord-Nederlandse levenscyclus', 1972, 314; zie ook: VAN DER MOLEN, *Levend volksleven*, 1961, 108 en 113.
75. BINS, *Op het welwezen*, 1973, 37.
76. VAN DER MOLEN, *Levend volksleven*, 1961, 113.
77. VAN SCHAICK, *Geert*, 1847, 80.
78. VAN SCHAICK, *Tafereelen*, 1848, 137.
79. CALISCH, *Liefdadigheid*, 1851, 353-354.
80. 'De Vrijsters Thermometer en De Vrijers Thermometer', *Algemeen Handelsblad*, 9 oktober 1838.
81. DE COCK, *Spreekwoorden*, 1911, 144-145.
82. ONNEKES, *Zeden*, 1885, 45.
83. DE COCK, *Spreekwoorden*, 1911, 145-146; zie ook: VAN DER VEN, *Van vrijen en trouwen*, 1929, 94.
84. DE COCK, *Spreekwoorden*, 1911, 166.
85. VAN KOETSVELD, *Naleezing op de snippers*, 1875, 141.
86. SCHRIJNEN, *Nederlandsche volkskunde*, 1915, 241.
87. DE COCK, *Spreekwoorden*, 1911, 156.
88. SCHRIJNEN, *Nederlandsche volkskunde*, 1915, 241.
89. DE COCK, *Spreekwoorden*, 1911, 159.
90. DE COCK, *Spreekwoorden*, 1911, 163.
91. DE COCK, *Spreekwoorden*, 1911, 166.
92. DE COCK, *Spreekwoorden*, 1911, 180-181.
93. SCHRIJNEN, *Nederlandsche volkskunde*, 1915, 245-246.
94. SCHELTEMA, *Volksgebruiken*, 1832, 125.
95. BEUCKER ANDREAE, 'Rapport', 1851, 185.
96. BEUCKER ANDREAE, 'Rapport', 1851, 188.
97. BOGAARD, 'Verslag', 1852, 166-167.

98. DRIELING, 'Verslag', 1853, 428.
99. DRIELING, 'Verslag', 1853, 432.
100. DRIELING, 'Verslag', 1853, 435.
101. VAN VOORTHUYSEN, 'Voorlezingen', 1856, 212.
102. MEES, *De werk-inrichtingen*, 1844, 173-174.
103. SANDBERG, 'Statistische studien', 1866, 594-595.
104. ISRAËLS, 'De sterfte', 1862, 290.
105. CORONEL, 'De bevolking', 1862, 654.
106. CORONEL, *De gezondheidsleer*, 1861, 354.
107. CORONEL, 'De diamantwerkers', II, 1865, 227.
108. NAGTGLAS, *Wat het was*, 1894, 48.
109. *Enquête*, 1887, Verslag der Commissie, No. 5, 1887, 98.
110. *Enquête*, 1887, vraag 3811-3813, 199-200.
111. *Enquête*, 1887, vraag 5998, 53.
112. *Enquête*, 1887, vraag 6616, 84.
113. *Enquête*, 1887, vraag 6183, 65.
114. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Twenthe, 19.
115. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Twenthe, 153.
116. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Twenthe, vraag 10847, 499-500.
117. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Twenthe, 485.
118. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Derde Afdeeling, Bedrijven in onderscheiden gemeenten der Derde Arbeidsinspectie, 249.
119. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Verslag van de Eerste Afdeeling, 483.
120. Rapport der Commissie, 1869, Vijfde Aflevering. Resultaten van het vergelijkend lokaal onderzoek 786 (Gouda), 771 (Leiden) en 786 (Tilburg).
121. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Twenthe, vraag 74, 6.
122. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Twenthe, 389.
123. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Twenthe, vraag 10849, 500.
124. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Verslag van de Eerste Afdeeling, 451.
125. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Zwolle, Deventer, Kampen, 132.
126. *Enquête*, 1887, vraag 10528, 10561-10563, 29 en 31.
127. *Enquête*, 1887, 56.
128. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, gehouden te 's-Gravenhage, betreffende onderscheidene takken van bedrijf in de Eerste Arbeidsinspectie, 204-205.
129. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, gehouden te Nijmegen, betreffende onderscheidene takken van bedrijf in de Eerste Arbeidsinspectie, 74.
130. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Groninger veenkolonien, 117.
131. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Groninger veenkolonien, 132.
132. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Groninger veenkolonien, 155.
133. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Veenderijen, vraag 8574, 419.
134. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Veenderijen, 83.
135. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Veenderijen, 178.
136. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Veenderijen, 182.
137. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Veenderijen, 290.
138. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Veenderijen, 139.
139. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Veenderijen, 406.
140. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Groningen, 79-80.
141. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Groningen, 244.
142. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Groningen, 325.
143. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Derde Afdeeling, Bedrijven in onderscheiden gemeenten der Derde Arbeidsinspectie, 156.
144. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Derde Afdeeling, Bedrijven in onderscheiden gemeenten der Derde Arbeidsinspectie, 166.

145. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Overzicht van het onderzoek ingesteld door de Derde Afdeeling, Bedrijven in onderscheiden gemeenten der Derde Arbeidsinspectie, 58.
146. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, gehouden te 's-Gravenhage, betreffende onderscheidene takken van bedrijf in de Eerste Arbeidsinspectie, 211.
147. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, gehouden te Nijmegen, betreffende onderscheidene takken van bedrijf in de Eerste Arbeidsinspectie, 108-109.
148. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Overzicht van het onderzoek ingesteld door de Derde Afdeeling, Bedrijven in onderscheiden gemeenten der Derde Arbeidsinspectie, 139.
149. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Verslag van de Tweede Afdeeling, 423.
150. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Twenthe, 244.
151. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Twenthe, 251-252.
152. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Twenthe, vraag 9852, 447-448.
153. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Twenthe, vraag 10025, 458.
154. *Uitkomsten*, 1890, Deel 1, gemeente Smilde, 13; gemeente Bellingwolde, 4-5 en 49.
155. *Uitkomsten*, 1890, Deel 1, gemeente Finsterwolde, 21-22.
156. *Uitkomsten*, 1890, Deel 1, gemeente Ten Boer, 2.
157. *Uitkomsten*, 1890, Deel 1, gemeente Eenrum, 23.
158. *Uitkomsten*, 1890, Deel 1, gemeente Achtkarspelen, 2.
159. *Uitkomsten*, 1890, Deel 1, gemeente Baarderadeel, 2; gemeente Haskerland, 4.
160. *Uitkomsten*, 1890, Deel 1, gemeente Geldermalsen, 2; gemeente Barneveld, 2.
161. *Uitkomsten*, 1890, Deel 1, gemeente Raalte, 3; gemeente Zalk en Veecat, 1.
162. *Uitkomsten*, 1890, Deel 2, gemeente Anna Paulowna, 1; gemeente Grootebroek, 3.
163. *Uitkomsten*, 1890, Deel 2, gemeente Twisk, 1.
164. *Uitkomsten*, 1890, Deel 2, gemeente Grootebroek, 16.
165. *Uitkomsten*, 1890, Deel 2, gemeente Wormer, 3; gemeente Aalsmeer, 2.
166. *Uitkomsten*, 1890, Deel 2, gemeente Cothen, 2.
167. *Uitkomsten*, 1890, Deel 2, gemeente Hillegom, 3.
168. *Uitkomsten*, 1890, Deel 2, gemeente Boskoop, 14; gemeente Zevenhuizen, 3.
169. *Uitkomsten*, 1890, Deel 2, gemeente Maasland, 2.
170. *Uitkomsten*, 1890, Deel 2, gemeente Zwijndrecht, 18; gemeente Abbenbroek, 11.
171. *Uitkomsten*, 1890, Deel 2, gemeente Den Bommel, 2.
172. *Uitkomsten*, 1890, Deel 3, gemeente Schoondijke, 20.
173. *Uitkomsten*, 1890, Deel 3, gemeente Deurne, 2.
174. *Uitkomsten*, 1890, Deel 3, gemeente Haaren, 7.
175. *Uitkomsten*, 1890, Deel 3, gemeente Zevenbergen, 2; gemeente Berchem, 3.
176. *Uitkomsten*, 1890, Deel 3, gemeente Linden, 2; gemeente Beugen, 2; gemeente Gulpen, 1; gemeente Voerendaal, 1 en 14.
177. Staatscommissie voor den Landbouw, *Verslagen betreffende den oeconomischen toestand der landarbeiders*, 1908 (aangeduid als *Verslagen*, Deel 1, 1908), 29.
178. *Verslagen*, Deel 1, 1908, gemeente Hunsingo, 24.
179. *Verslagen*, Deel 1, 1908, gemeente Hunsingo, 47-48 en 50; gemeente Fivelingo, 67-68, 69; gemeente Siddeburen, 80.
180. *Verslagen*, Deel 1, 1908, De Woldstreek 81.
181. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Noordelijk Westerkwartier, 91.
182. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Noordelijk Westerkwartier, 92.
183. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Zuidelijk Westerkwartier, 100.
184. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Klein-Oldambt, 109 en 112.
185. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Oldambt, 137.
186. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Oldambt, 150.
187. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Oldambt, 154.
188. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Oldambt, 154.
189. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Oldambt, 154.

190. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Westerwolde, 163; Veenkolonien, 197-198.
191. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Veenkolonien, 200.
192. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Bouwstreek, 219.
193. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Greidstreek, 226.1.
194. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Zand- en veenstreken, 226.27, 226.28.
195. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Drenthe, 227.
196. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Zandgedeelte, 249.
197. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Zandgedeelte, 249; Drentsche veenkolonien, 261; Overijssel, Zandgronden, 309, 313.
198. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Veehouderijstreek, 340, 342.
199. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Hooge en Lage veenstreken, 377.
200. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Hooge en Lage veenstreken, 364.
201. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Twenthe, 389 en 393.
202. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Veluwe, 453.
203. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Betuwe, 481.
204. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Betuwe, 481.
205. *Verslagen*, Deel 1, 1908, Betuwe, 504.
206. *Verslagen*, Deel 2, 1908, Utrecht, 13.
207. *Verslagen*, Deel 2, 1908, Noordholland, 129.
208. *Verslagen*, Deel 2, 1908, Zuidholland, 151.
209. *Verslagen*, Deel 2, 1908, Zuidholland, 151; Droogmakerijen, 171-172.
210. *Verslagen*, Deel 2, 1908, Zuidholland, Droogmakerijen, 172.
211. *Verslagen*, Deel 2, 1908, Zuidholland, Alblasserwaard, 202; Voorne, Putten en Rozenburg, 212.
212. *Landarbeiders*, 1909, 118-119.
213. *Verslagen*, Deel 2, 1908, Zuidholland, De Hoeksche Waard, 230.
214. *Verslagen*, Deel 2, 1908, Zeeland, Schouwen-Duiveland, 252.
215. *Verslagen*, Deel 2, 1908, Zeeland, Schouwen-Duiveland, 255.
216. *Verslagen*, Deel 2, 1908, Zeeland, Tholen en St. Philipsland, 263-264; Noord-Beveland, 271 en 280; Zeeuwsch-Vlaanderen, 295.
217. *Verslagen*, Deel 2, 1908, Westelijke helft Noordbrabant, 307, 314.
218. *Verslagen*, Deel 2, 1908, Westelijke helft Noordbrabant, 314.
219. *Verslagen*, Deel 2, 1908, Westelijke helft Noordbrabant, 332.
220. *Verslagen*, Deel 2, 1908, Centrum en Oostelijk gedeelte Noordbrabant, 345; *Verslagen*, Deel 2, 1908, Limburg, 364.
221. DIRECTIE VAN DEN ARBEID, *De arbeid van vrouwen*, 1915, 48-49.
222. *Rapport eener enquête*, 1906, 10.
223. *Arbeidersleven in Nederland*, 1908, 125.
224. B. CANTER, *Een droomer ter haringvangst*, Amsterdam, 1896. Het boek bevat gesprekken met de bemanning van de Vlaardingen 172, geciteerd bij: GIELE, *Arbeidersleven*, 1979, 206-207.
225. RÖLING, *De tragedie*, 1987, 26, 29, 31.
226. KRUTHOF, 'De deugdzame natie', 1980, 33.
227. DE VRIES, 'Pamfletten', 1938, 11-13.
228. MELIEF, *De strijd*, 1955, 142.
229. KRUTHOF, 'De deugdzame natie', 1980, 30.
230. VAN VOLLENHOVEN, *Iets over het*, 1815, 48-50.
231. HOGENDORP, *Bijdragen*, Deel VIII, 'Grondwet', 1820, 380. Zie ook: *Bijdragen* Deel III, 1ste stuk, 'Reis naar Aken', 1820, 4.
232. VAN HOGENDORP, *Bijdragen*, Aanteekeningen op eene reis door de Veluwe, Overijssel en Drenthe in den nazomer van 1819, 5e deel, 2e stuk, 1820, 219. Zie ook *Bijdragen*, Aanteekeningen op de begroting van 1817, 1820, 248.
233. SCHERENBERG en TYDEMAN, *Verhandeling ter beantwoording der vrage: Kan de armoede, waaronder etc.*, 1821, 163-164 geciteerd bij: RÖLING, *De tragedie*, 1987, 26.
234. HELDRING, *In het zweet uwes aanschijns*, 1844, 80-81.

235. HELDRING, *In het zweet uwees aanschijs*, 1844, 52.
 236. MEES, *De werk-inrichtingen*, 1844, 28.
 237. MEES, *De werk-inrichtingen*, 1844, 33-34.
 238. ELINK STERK, *Hoe is het pauperisme*, 1849, 24.
 239. ELINK STERK, *Hoe is het pauperisme*, 1849, 28-29.
 240. BACHIENE, *Memorie betreffende*, 1848, 15.
 241. BLAUPOT TEN GATE, *Armwezen*, 1851, 114.
 242. TYDEMAN, HEEMSKERK en TYDEMAN, *Denkbeelden*, 1850, 61-62.
 243. TYDEMAN, HEEMSKERK en TYDEMAN, *Denkbeelden*, 1850, 175-176.
 244. DE BOSCH KEMPER, *Geschiedkundig onderzoek*, 1851, 170.
 245. DE BOSCH KEMPER, *Geschiedkundig onderzoek*, 1851, 236.
 246. DE BOSCH KEMPER, *Geschiedkundig onderzoek*, 1851, 255.
 247. DE BOSCH KEMPER, *Geschiedkundig onderzoek*, 1851, 256.
 248. DE BOSCH KEMPER, *Handleiding*, 1863, 755.
 249. VAN VOORTHUYSEN, *Werkvoerschaffing*, 1857, 3-4.
 250. VAN REES, 'Gedachten', 1860, 262-263.
 251. VAN REES, 'Gedachten', 1860, 263.
 252. *Verslag van het Congres*, 1901, 84-85.
 253. WIJNNE, 'De leer der bevolking', 1861, 15.
 254. WIJNNE, 'De leer der bevolking', 1861, 60.
 255. WIJNNE, 'De leer der bevolking', 1861, 64.
 256. WIJNNE, 'De leer der bevolking', 1861, 65.
 257. WIJNNE, 'De leer der bevolking', 1861, 124.
 258. 'Overbevolking en kolonisatie', 1857, 234.
 259. 'Overbevolking en kolonisatie', 1857, 238.
 260. KUYPER, *Schets*, 1851, 22.
 261. KUYPER, *Schets*, 1851, 23-24.
 262. DONKERSLOOT, *Gedachten*, 1849, 11-12.
 263. BOER, 'Denkbeelden', 1850, 404-405.
 264. DONKERSLOOT, *Gedachten*, 1849, 13.
 265. DONKERSLOOT, *Gedachten*, 1849, 32.
 266. DONKERSLOOT, *Gedachten*, 1849, 33.
 267. DONKERSLOOT, *Gedachten*, 1849, 37-38.
 268. DONKERSLOOT, *Gedachten*, 1849, 40.
 269. DONKERSLOOT, *Gedachten*, 1849, 42.
 270. *Algemeen Handelsblad*, 12 maart 1849 geciteerd bij: DONKERSLOOT, *Gedachten*, 1849, VIII-IX.
 271. VAN CALCAR, *Tabitha*, Deel 1, 1856, 198-199.
 272. VAN CALCAR, *Tabitha*, Deel 1, 1856, 200.
 273. VAN CALCAR, *Tabitha*, Deel 2, 1856, 212-213.
 274. VAN CALCAR, *Tabitha*, Deel 2, 1856, 214.
 275. BROOSHOOFT, *Officieele*, 1897, 39.
 276. VAN CALCAR, *Tabitha*, Deel 2, 1856, 211-212.
 277. VAN HOUTEN, 'Het regt van den staat', 1861, 190.
 278. HINTZEN, 'Armoede en armenzorg', 1876, 446.
 279. HINTZEN, 'Armoede en armenzorg', 1876, 448.
 280. DE FEYER, *Verhandeling*, 1866, 318-319.
 281. DE FEYER, *Verhandeling*, 1866, 307-308.
 282. GREVEN, *De ontwikkeling*, 1875, 94-95.
 283. GREVEN, *De ontwikkeling*, 1875, 100-101.
 284. GREVEN, *De ontwikkeling*, 1875, 102-103.
 285. GREVEN, *De ontwikkeling*, 1875, 103.
 286. VISSERING, *Handboek*, IIe deel, 1878, 250.
 287. VISSERING, *Handboek*, IIe deel, 1878, 251.
 288. BOER, 'De staathuishoudkunde', 1877, 28.

289. BOER, 'De staathuishoudkunde', 1877, 29.
290. PIERSON, 'Het begrip van volksrijkdom II', 1864, 42.
291. PIERSON, *Leerboek der staathuishoudkunde*, 1902, 182.
292. FALKENBURG, *Bijdrage*, 1890, 131.
293. VERRIJN STUART, 'Individualisme', 1891, 589-590.
294. VAN HOUTEN, 'Beschouwingen', 1876, 7-8.
295. VAN HOUTEN, 'Beschouwingen', 1876, 8.
296. VAN HOUTEN, 'Beschouwingen', 1876, 9.
297. PIERSON, *Grondbeginselen*, 1876, 41.
298. PIERSON, *Grondbeginselen*, 1876, 43.
299. PIERSON, *Grondbeginselen*, 1876, 46-47.
300. GERRITSEN, 'Malthusianisme', 1894, 318.
301. KOHLBRUGGE, *Praktische sociologie*, Deel V, 1928, 15.
302. EDELMAN, *Harm Tiessing*, Deel 2, 1974, 85-86.
303. FALKENBURG, 'Huwelijkskansen', 1905, 75.
304. KOHLBRUGGE, *Praktische sociologie*, Deel V, 1928, 15.
305. PIERSON, *Leerboek der staathuishoudkunde*, 1902, 179.
306. METHORST, *Werkinrichtingen*, 1895, 210.
307. PYTTERSEN, 'Verslag', 1894, 33.
308. MEYER, 'De hygienische toestanden in Nijmegen', 1960, 108.
309. COHEN, L. A. en W. DE SITTER, *Verslag van het eerste congres over het armwezen*, Groningen, 1854, 14-22, geciteerd bij: VAN LOO, "Den arme gegeven", 1981, 71.
310. EYSSELL, 'Sociale wetgeving', 1888, 310.
311. TEN HORN-VAN NISPEN, *Jan B. M. van Besouw*, 1971, 155.
312. 'Beoordeling van de Bijdragen', 1860, 245.
313. ZEEHUISEN, 'Statistieke bijdrage', 1851, 401.
314. ZEEHUISEN, 'Verhandeling', 1853, 174.
315. SLOET TOT OLDFHUIS, 'Het stelsel', 1853, 199.
316. SLOET TOT OLDFHUIS, 'Het stelsel', 1853, 200.
317. ACKERSDIJK op het Eerste Congres over het Amwezen, Groningen, 1854, geciteerd bij: PIERSON, 'Armverzorging', 1872, 109-110.
318. 'Vereeniging tot het bouwen van kleine woningen', 1860, 93-94.
319. 'Eerste en tweede verslag', 1861, 357.
320. PIERSON, 'Armverzorging', 1872, 111.
321. PIERSON, 'Armverzorging', 1872, 112.
322. DRIELING, 'Verslag', 1853, 438.
323. HINTZEN, 'Armoede', 1876, 448.
324. AENGENENT, *Leerboek*, 1909, 355.
325. WOUTERS, *Van bedeling*, 1968, 290.
326. KOK, *Langs verboden wegen*, 1991, 80.
327. *Verslag van het Congres*, 1901, 183-186.
328. RÖLING, *De tragedie*, 1987, 15.
329. WESTHOFF, *Natuurlijk geboortenregelen*, 1986, 22, 26, 28-31; SEVENHUIJSEN, *De orde*, 1987, 176; RÖLING, *De tragedie*, 1987, 121-140, 208-214.
330. RÖLING, *De tragedie*, 1987, 141-149.
331. SMIT, *Ons Programma*, Amsterdam, 1882, geciteerd bij: NABRINK, *Seksuele hervorming*, 1978, 67. Voor kritiek op de opvatting dat onthouding ongezonder was zie men onder meer: EVERS, 'Bevolkings-theorien', 1875, 56-59 en EVERS, 'De leer der bevolking', 1877, 38-39.
332. DE HAAS, *Pauperisme en wetenschap*, 1879, 198.
333. VAN DER HAVEN, *Het donkere Nederland*, 1891, 26-27.
334. RUTGERS, *Rasverbetering*, 1905, 15.
335. DE HAAS, *Pauperisme en wetenschap*, 1879, 11.
336. DE HAAS, *Pauperisme en wetenschap*, 1879, 24.
337. DE HAAS, *Pauperisme en wetenschap*, 1879, 38.

338. DE HAAS, *Pauperisme en wetenschap*, 1879, 178.
 339. DE HAAS, *Pauperisme en wetenschap*, 1879, 38.
 340. DE HAAS, *Pauperisme en wetenschap*, 1879, 172.
 341. DE HAAS, *Pauperisme en wetenschap*, 1879, 174.
 342. DE HAAS, *Pauperisme en wetenschap*, 1879, 175.
 343. DE HAAS, *Pauperisme en wetenschap*, 1879, 177.
 344. DE HAAS, *Pauperisme en wetenschap*, 1879, 367.
 345. DE HAAS, *Pauperisme en wetenschap*, 1879, 196.
 346. DE HAAS, *Pauperisme en wetenschap*, 1879, 367.
 347. RUTGERS, *Rasverbetering*, 1905, 66.
 348. RUTGERS, *Rasverbetering*, 1905, 66-67.
 349. VAN HOUTEN, voorwoord in: A. BESANT, *De Wet der Bevolking*, 1879, geciteerd bij: RÖLING, *De tragedie*, 1987, 63.
 350. VAN HOUTEN, 'Darwinisme', 1883, 241-242.
 351. VAN HOUTEN, 'Darwinisme', 1883, 238-239.
 352. FALKENBURG, *De huwelijkskansen*, 1905, 63.
 353. PINKHOF, 'Neo-Malthusianisme', 1904, 232-233.
 354. RUTGERS, *Volkskracht*, 1904, 519.
 355. J.M. VAN 'T HOFF, *Neo-Malthusianisme*, 1905.
 356. *Handelingen van de Staten Generaal*, 21 februari 1911, 49, 28, 1450-1451.
 357. *Handelingen van de Staten Generaal*, 1e en 2e Kamer, 1900-01, I, 31e Vergadering, 7 december 1900, 593.
 358. VAN PRAAG, 'Het politieke debat', 1985, 60-61, 64-65.
 359. *De Werkmansbode*, Jrg. 3, no. 15, 19-2-1879.
 360. *De Werkmansbode*, Jrg. 3, no. 34, 26-4-1879.
 361. *Recht voor Allen*, geciteerd in: *De Werkmansbode*, Jrg. 3, no. 38, 10-5-1879.
 362. TER HAAR, 'Menschen te veel', 1887, 367.
 363. *Recht voor Allen*, geciteerd in: *De Werkmansbode*, Jrg. 3, no. 38, 10-5-1879.
 364. M.O. MEERHOOM, *Socialisme en Malthusianisme*, 1902, 51, geciteerd bij: RÖLING, *De tragedie*, 1987, 123.
 365. EMANTS, 'Oorzaken van armoede', 1889, 236.
 366. EMANTS, 'Oorzaken van armoede', 1889, 237.
 367. EMANTS, 'Oorzaken van armoede', 1889, 282.
 368. *De Werkmansbode*, Jrg. 4, no. 47, 20-11-1880.
 369. B.H. HELDT, *Waarom? Jaarboekje voor het schrikkeljaar 1884*, ANWV, 78, geciteerd bij: RÖLING, *De tragedie*, 1987, 65.
 370. HELDT in: *De Werkmansbode*, Jrg. 4, no. 50, 11-12-1880.
 371. *De Werkmansbode*, Jrg. 6, no. 14, 1-4-1882.
 372. Brief in *De Werkmansbode*, 16-4-1879 van J. TH. SCHEEPERS uit Arnhem, geciteerd bij: RÖLING, *De tragedie*, 1987, 45.
 373. *De Werkmansbode*, 9-4-1879 geciteerd bij: RÖLING, *De tragedie*, 1987, 48.
 374. *Recht voor Allen*, 3-4-1880, geciteerd bij: RÖLING, *De tragedie*, 1987, 124.
 375. DIETEREN en PEETERMAN, *Vrije vrouwen*, 1984, 16.
 376. DIETEREN en PEETERMAN, *Vrije vrouwen*, 1984, 50.
 377. DIETEREN en PEETERMAN, *Vrije vrouwen*, 1984, 60.
 378. JÉPÉ in een ingezonden brief in: *Recht voor Allen*, 5-2-1889, geciteerd bij: DIETEREN en PEETERMAN, *Vrije vrouwen*, 1984, 64.
 379. DIETEREN en PEETERMAN, *Vrije vrouwen*, 1984, 64.
 380. DIETEREN en PEETERMAN, *Vrije vrouwen*, 1984, 67.
 381. OUTSHOORN, *Vrouwenemancipatie*, 1973, 34.
 382. ROLAND HOLST, 'Burgerlijke en proletarische wetenschap', 1911, 129-130.
 383. OUTSHOORN, *Vrouwenemancipatie*, 1973, 67.
 384. OUTSHOORN, *Vrouwenemancipatie*, 1973, 81.
 385. TROELSTRA, *Woorden van vrouwen*, 1898, 44-45.
 386. TROELSTRA, *Woorden van vrouwen*, 1898, 80-81.

387. VAN EERDE-KOOY, *Het huwelijks- en gezinsideaal*, 1984, 17-21, 26, 30.
388. VAN DER GOES, 'Vrome Wenschen', deel 3, 1911, 43-44.
389. VAN DER GOES, 'Vrome Wenschen', deel 5, 1911, 331.
390. VAN DER GOES, 'Vrome Wenschen', deel 5, 1911, 333.
391. VAN DER GOES, 'Over huwelijkskansen', 1905, 82.
392. VAN DER GOES, 'Over huwelijkskansen', 1905, 83.
393. 'Rapport der Commissie belast met het onderzoek naar de werking en de resultaten der wet van 4 december 1872', 1879, 332.
394. VAN GOUDOEVER, 'Een veel besproken onderwerp', 1880, 186-187.
395. VAN OVERBEEK DE MEIJER, 'Verdediging', 1882, 513.
396. PHILANTHROPOS, *De prostitutie*, 1879, 23.
397. PHILANTHROPOS, *De prostitutie*, 1879, 17.
398. PHILANTHROPOS, *De prostitutie*, 1879, 17-18.
399. ROMEO, *Open brief*, 1891, 11.
400. VAN DEN BERGH, *De strijd*, 1878, 113.
401. *Handelingen Nationaal Congres tegen de Prostitutie*, 1889, 37.
402. FORTUYN, *Handelingen Nationaal Congres tegen de Prostitutie*, 1889, 164-165.
403. HARTSEN, *Over onkuischheid*, 1867, 16.
404. HARTSEN, *Over onkuischheid*, 1867, 21-22.
405. LUBACH, 'De zorg', 1872, 542-543.
406. LUBACH, 'De zorg', 1872, 552-553, 556.
407. *Handelingen Nationaal Congres tegen de Prostitutie*, 1889, 153-154.
408. VAN DAALEN, 'Tot behoud van de gezondheid', 1990.
409. PRUYS VAN DER HOEVEN, *Anthropologisch onderzoek*, Deel 1, 1854, 197.
410. PRUYS VAN DER HOEVEN, *Anthropologisch onderzoek*, Deel 1, 1854, 138-139.
411. PRUYS VAN DER HOEVEN, *Anthropologisch onderzoek*, Deel 1, 1854, 153.
412. PRUYS VAN DER HOEVEN, *Anthropologisch onderzoek*, Deel 3, 1855, 16.
413. PRUYS VAN DER HOEVEN, *Anthropologisch onderzoek*, Deel 3, 1855, 52.
414. ROËLL, 'Af te raden huwelijken', 1858, 234.
415. LUBACH, 'De zorg', 1872, 560.
416. LUBACH, 'De zorg', 1872, 571.
417. LUBACH, 'De zorg', 1872, 563-564.
418. VAN HOUTEN, 'Over de maatschappelijke', 1877, 123.
419. VAN HOUTEN, 'Over de maatschappelijke', 1877, 123.
420. SANDBERG, 'Statistische studien', 1867, 464.
421. SANDBERG, 'Statistische studien', 1867, 458, 459 en 461.
422. CORONEL, *Middelburg*, 1859, 257-258.
423. CORONEL, *Middelburg*, 1859, 259.
424. CORONEL, *Middelburg*, 1859, 260-261.
425. HEYERMANS, *Gezondheidsleer*, 1905, 207-208.
426. NOORDMAN, *Om de kwaliteit*, 1989, 25.
427. NOORDMAN, *Om de kwaliteit*, 1989, 98.
428. NOORDMAN, *Om de kwaliteit*, 1989, 78-81.
429. H. HARTOGH HEIJS VAN ZOUTEVEEN, in: CH. DARWIN, *De afstamming van den mensch en de seksueele teeltkeus*, Delft, 1871-72, geciteerd bij: HEGEMAN, 'Darwin', 1970, 299.
430. J. DE BRUYN, 'Uiteenzetting en wederlegging van het Darwinisme', *De Katholiek*, 1876, 65-90, geciteerd bij: HEGEMAN, 'Darwin', 1970, 299.
431. W.A. OCKERSE, *Vruchten en resultaten van een zestigjarig leven*, II, Amsterdam, 1825, geciteerd bij: NOORDMAN, *Om de kwaliteit*, 1989, 42.
432. WAALEWIJN, 'De bevolkingsleer', 1877, 314.
433. WAALEWIJN, 'De bevolkingsleer', 1877, 319.
434. WAALEWIJN, 'De bevolkingsleer', 1877, 320.
435. WIJNAENDTS FRANCKEN, *De evolutie van het huwelijk*, 1894, 206.
436. WIJNAENDTS FRANCKEN, *De evolutie van het huwelijk*, 1894, 209-210.
437. WIJNAENDTS FRANCKEN, *De evolutie van het huwelijk*, 1894, 213.

438. WIJNAENDTS FRANCKEN, *De evolutie van het huwelijk*, 1894, 215.
439. WIJNAENDTS FRANCKEN, *Sociale ethiek*, 1897, 260.
440. WIJNAENDTS FRANCKEN, *Sociale ethiek*, 1897, 254.
441. WIJNAENDTS FRANCKEN, 'Wenselijk huwelijksverbod', 1901, 6-7.
442. WIJNAENDTS FRANCKEN, 'Wenselijk huwelijksverbod', 1901, 22.
443. WIJNAENDTS FRANCKEN, 'Wenselijk huwelijksverbod', 1901, 35.
444. STEINMETZ, *Eugenese als ideaal en wetenschap*, 1917, 141-146, geciteerd bij: NOORDMAN, *Om de kwaliteit*, 1989, 68.
445. HECTOR TREUB, *Geneeskundige huwelijkswetgeving*, 1905, 134-135. Belangrijker echter achtte hij het feit dat een dergelijk verbod in de praktijk niet werkzaam zou zijn, omdat het in vele gevallen onrechtvaardigheid mee zou brengen (136-137). Een verklaring dat een geneeskundig onderzoek had plaatsgevonden, achtte hij een betere oplossing.
446. COUTINHO-WIGGELENDAM, 'Vrouwenemancipatie', 1981.
447. DE BIE EN FRITSCHY, 'De wereld', 1985, 38.
448. ANONIEM, 'De Vrouw', *De vrouw*, 1896, geciteerd bij: POLAK, *Geloof mij vrij, mevrouw*, 1984, 37.
449. JANSZ, *Denken over sekse*, 1990, 42-43; NATER, *Vigelerende vrouwen*, 1986, 13.
450. CORNELIA, *Een vrouwenwoord*, 1869, 30.
451. CORNELIA, *Een vrouwenwoord*, 1869, 13. Zie ook: VAN CALCAR, *De dubbele roeping*, 1873, 2: 'Wij wijzen op die talloze menigte van ongehuwde vrouwen, wier heerlijke talenten verwoest en begraven zijn, die door gebrek aan ontwikkeling en opleiding aan de verveling, aan de armoede, ja aan zonde en ellende vervallen moesten'.
452. TELLEGEN, *De toekomst*, 1870, 12.
453. TELLEGEN, *De toekomst*, 1870, 13.
454. TELLEGEN, *De toekomst*, 1870, 13.
455. TELLEGEN, *De toekomst*, 1870, 14, 19.
456. TELLEGEN, *De toekomst*, 1870, 34.
457. MINA KRÜSEMAN, geciteerd bij: DE WAAL, *Mina Krüseman*, 1978, 47.
458. *Ons Streven*, 21 mei 1873, geciteerd bij: DE WAAL, *Mina Krüseman*, 1978, 50.
459. LUBACH, 'De zorg', 1872, 559; zie ook: LUBACH en CORONEL, *De opvoeding*, 1870, 319-320.
460. Onder het pseudoniem PHILODEMUS, *De Tijdspiegel*, 1869, I, 8-14, geciteerd bij: JANSZ, *Denken over sekse*, 1990, 54.
461. DELSEY, *Onderwijs*, 1870, 8.
462. DELSEY, *Onderwijs*, 1870, 9.
463. DELSEY, *Onderwijs*, 1870, 18.
464. DELSEY, *Onderwijs*, 1870, 34.
465. VAN CALCAR, *Gelukkig*, 1886, 15.
466. DEN OUDE HEER SMITS, 'Iets over', 1877, 112-113.
467. HUYGENS, 'Huwelijk', 1892, 217.
468. HUYGENS, 'Huwelijk', 1892, 220.
469. HUYGENS, 'Huwelijk', 1892, 221.
470. HUYGENS, 'Huwelijk', 1892, 227.
471. NELLIE VAN KOL, 'Een woord aan de vrouwen', *De Vrouw*, 1893, 19-22, geciteerd bij: POLAK, *Geloof mij vrij, mevrouw*, 1984, 20. In gelijke bewoordingen KADJA, 'Emancipatie', *De Echo*, 1899, geciteerd bij: POLAK, *Geloof mij vrij, mevrouw*, 1984, 43-44.
472. MEYBOOM, 'Iets over', 1898, 32.
473. MEYBOOM, 'Iets over', 1898, 30.
474. VITRINGA, *Over opvoeding*, 1869, 36.
475. CORNELIA, *Een vrouwenwoord*, 1869, 10.
476. CORNELIA, *Een vrouwenwoord*, 1869, 11-12.
477. CORNELIA, *Een vrouwenwoord*, 1869, 32-33.
478. JOHANNA, *De vrouw*, 1869, 21.
479. HERFRIEDA, *Een tedere snaar*, 1869, 13.

480. HERFRIEDA, *Een tedere snaar*, 1869, 14.
 481. MARTIN, *De vrouw*, 1871, 63-64.
 482. CONSTANT, *De opvoeding*, 1876, 43.
 483. CONSTANT, *De opvoeding*, 1876, 52. Maar ANNA DE SAVORNIN LOHMAN (*De liefde*, 1898, 35) merkte op dat de ene helft van het mannelijk geslacht 'de schuld van dat oude vrijster blijven op de moderne opvoeding van 'tjonge meisje schuift waardoor menige vrouw die nog wel een man had kunnen krijgen is blijven zitten, omdat ze te moeilijk was in haar keuze'.
 484. VAN HOUTEN, 'Over de maatschappelijke', 1877, 96.
 485. VAN HOUTEN, 'Over de maatschappelijke', 1877, 101.
 486. VAN HOUTEN, 'Over de maatschappelijke', 1877, 116.
 487. VAN HOUTEN, 'Over de maatschappelijke', 1877, 128.
 488. MANSSEN, 'Het Christendom', 1877, 339.
 489. MANSSEN, 'Het Christendom', 1877, 343.
 490. MANSSEN, 'Het Christendom', 1877, 351.
 491. MANSSEN, 'Het Christendom', 1877, 352.
 492. MANSSEN, 'Het Christendom', 1877, 368.
 493. JOHANNA, *De vrouw*, 1869, 33.
 494. STEFANOTES, 'Haar meerdere?', *De Echo*, 1900 geciteerd bij: POLAK, *Geloof mij vrij, mevrouw*, 1984, 52.
 495. WILKENS, *De daling*, 1918, 30-31.
 496. KOHLBRUGGE, *Praktische sociologie*, Deel V, 1928, 35.
 497. AENGENENT, *Leerboek der sociologie*, 1909, 258.
 498. AENGENENT, *Leerboek der sociologie*, 1909, 268.
 499. AENGENENT, *Leerboek der sociologie*, 1909, 281.
 500. WIJNAENDTS FRANCKEN, 'De vrouwenbeweging', 1897, 233.
 501. WIJNAENDTS FRANCKEN, 'De vrouwenbeweging', 1897, 236-237.
 502. WIJNAENDTS FRANCKEN, 'Sexueele Psychologie', 1900, 32.
 503. WIJNAENDTS FRANCKEN, *De evolutie van het huwelijk*, 1894, 287-290.
 504. STEINMETZ, *Het feminisme*, 1899, 16-17; zie ook: KUYPER, 'De Eerepositie der Vrouw', 1914, geciteerd bij: MANENSCHIJN, 'De onbewustheid', 1987, 20.
 505. STEINMETZ, *Het feminisme*, 1899, 27-28.
 506. STEINMETZ, *Het feminisme*, 1899, 36.
 507. STEINMETZ, 'De ziekten', 1900, 124.
 508. FALKENBURG, *De huwelijkskansen*, 1905, 57.
 509. FALKENBURG, *De huwelijkskansen*, 1905, 74.
 510. FALKENBURG, *De huwelijkskansen*, 1905, 85.
 511. VAN DER GOES, 'Over huwelijkskansen', 1905, 81. Bijval kreeg Van der Goes bijvoorbeeld van BAVINCK, *De vrouw*, 1918, 98.
 512. KOHLBRUGGE, *Praktische sociologie*, Deel V, 1928, 3-5, 14-15.
 513. KOHLBRUGGE, *Praktische sociologie*, Deel V, 1928, 4.
 514. KOHLBRUGGE, *Praktische sociologie*, Deel V, 1928, 4-7.
 515. KOHLBRUGGE, *Praktische sociologie*, Deel V, 1928, 7.
 516. GIEBELS, 'De opgewekte secretaresse', 1986, 66-67. Maatregelen ten koste van de ongehuwden werden in 1919 bijvoorbeeld bepleit door LAMMERTS VAN BUEREN (opklimmende belasting en hogere successie-rechten). Zie: *Handelingen Nationaal Congres*, 1919, 54.

NOTEN HOOFDSTUK IV

1. HOFSTEE, 'Regionale verscheidenheid', 1954, 78-80.
2. HAJNAL, 'European Marriage', 1965, 132-134.
3. HAJNAL, 'Two kinds', 1982.
4. LYNCH, 'European marriage', 1991, 80 en 86.

5. HOFSTEE, zie noot 1.
6. HAJNAL, 'Two kinds', 1982, 475.
7. TILLY and SCOTT, *Women*, 1978, 24-26.
8. ALTER, 'New perspectives', 1991, 2-3.
9. GUINNANE, 'Re-thinking', 1991, 55-57.
10. WATKINS, 'Spinsters', 1984, 319-321.
11. WEIR, 'Rather never than late', 1984, 341.
12. LYNCH, 'European marriages', 1991, 79-80.
13. HOFSTEE, 'Regionale verscheidenheid', 1954, 84-85.
14. HOFSTEE, 'Regionale verscheidenheid', 1954, 86.
15. HOFSTEE, 'Regionale verscheidenheid', 1954, 91.
16. HOFSTEE, 'Regionale verscheidenheid', 1954, 89-90.
17. HOFSTEE, 'De groei', 1961, 20-30.
18. HOFSTEE, 'Enkele opmerkingen', 1972, 60.
19. EVERS, *Bijdrage*, 1882, 21-22; zie ook: CORONEL, *Middelburg*, 1859, 269-270.
20. BEAUJON, 'De nuptialiteit', 1887, 477 en 507.
21. *Statistiek*, 1923, 25.
22. KOHLBRUGGE, *Praktische sociologie*, Deel V, 1928, 6-7.
23. *Statistiek*, 1923, 79. Zie ook: VAN DEN BRINK, 'Het huwen', 1936, 20.
24. TILLY, 'Demographic origins', 1984, 42-43.
25. KRIEDTE et al., *Industrialisierung*, 1977, 124 en 167.
26. KRIEDTE et al., *Industrialisierung*, 1977, 122-123.
27. DRAKE, 'Marital age patterns', 1972, 60-66.
28. KRIEDTE et al., *Industrialisierung*, 1977, 180-181.
29. TILLY, 'Demographic origins', 1984, 13 en 41.
30. SHORTER, *The making*, 1977, 140-141, 146-147.
31. TILLY and SCOTT, *Women*, 1978, 91-96. JANSSENS ('Huishoudens', 1989, 159) vond overigens geen bevestiging van de opvattingen van Tilly en Scott, dat in een 'family wage economy' de grotere autonomie van jonge fabrieksarbeiders ten opzichte van ouders en andere verwanten ertoe leidde, dat zij eerder huwden dan kinderen in 'family economy' huishoudentypen, het gezinstype van boeren, ambachtslieden en proto-industriële werkers. De huwelijkleeftijd van zonen van thuiswevers en fabrieksarbeiders kwam in haar onderzoek zeer sterk overeen.
32. ALTER, *Family*, 1988, 200-201. Zie ook: SMITH, 'Parental power', 1973, 425.
33. LYNCH, 'Marriage age', 1986, 427.
34. LEVINE, 'Production', 1984, 103.
35. HOFSTEE, *Korte*, 1981, 107.
36. HOFSTEE, 'Modernisation', 1985, 223-227.
37. DE VOOYS, 'Regionale verscheidenheid', 1964, 225-228.
38. DE JONGE, *Industrialisatie*, 1968, 264-266.
39. DE JONGE, *Industrialisatie*, 1968, 267. De welvaartsontwikkeling zou overigens ook indirecte effecten op de huwelijkleeftijd kunnen hebben gehad. De hoge morbiditeit en mortaliteit en de nauwe marges van de economie, die kenmerkend waren voor de industrialisatiefase, maakten het voor gezinnen van essentieel belang, dat men in tijden van rampspoed een beroep kon doen op de gezinsleden. Plotselinge dood, ongevallen en ziekte maakten het voor de overleving van de gezinsleden gedurende vele jaren nodig, dat men steeds op alle volwassen gezinsleden een beroep kon doen. De schepping van niet van het gezin afhankelijke instituties, die in tijden van crisis aan de materiële eisen van het gezin konden voldoen (op het terrein van de gezondheidszorg, verzekeringen, pensioenen, etc.), instituties die mogelijk werden door de welvaartsgroei, maakte de rol van de jongeren als hulp bij de opvang in crisissituaties veel minder belangrijk en vergrootte de mogelijkheid op jonge leeftijd te huwen. Men zie hiervoor: MODELL et al. 'Social change', 1976, 30.
40. VERDUIN, 'Besprekingsartikel', 1980, 78.

41. SCHELLEKENS, 'Determinants', 1989, 1, 23; LYNCH, 'Marriage age', 1986, 408; KERTZER en HOGAN, 'Reflections', 1991, 34; HOCHSTADT, 'Appendix', 1982, 545; LYNCH, 'European Marriage Pattern', 1991, 88.
42. HOFSTEE, 'De ontwikkeling', 1955, 305-311.
43. VAN DER HEIJDEN, 'Een belichting', 1981.
44. HOEBERIGHTS, 'Sint-Oedenrode', 1966, 24-27.
45. VAN ORDEN, *Nuuenen*, z.j., 25-36.
46. Deze klacht valt over het buitenlandse onderzoek steeds te horen. Zie bijvoorbeeld: LARSON, 'Marriage', 1988, 17; LYNCH, 'Marriage age', 1986, 408.
47. Voor DRAKE zie noot 27.
48. BLANKERT, 'Huwelijksstructuur', 1967, 17-25.
49. HOOGERHUIS, 'Huwelijks- en voortplantingspatroon', 1984, 105-108.
50. RAKE en SCHILTHUIS, *Minder Oosters*, 1983, 60-63.
51. VAN DER WERFF, *Demografische veranderingen*, 1983, 30-32.
52. KOK, *Westfrieze*, 1989, 43-47.
53. DE VOOYS, *Huwelijkspatroon*, 1965.
54. TJALSMA, *Leiden*, z.j., 10-11.
55. KUIPER, 'Uitsterven', 1986, 278-280 en 284-285.
56. FOKKEMA, *Sociaal-economische verandering*, 1981, 122-126.
57. PRIESTER, 'Agrarische productie', 1985, 76-79.
58. BOONSTRA, 'De dynamiek', 1989.
59. VAN LIESHOUT en RIKKEN, 'Geen lusten', 1989, 37-38, 40-41.
60. VERDUIN, *Bevolking*, 1972, 101 en 140.
61. DAMSMA en ZONNEVELD, 'Het verdeelde erf', 1986, 4-5, 7, 10.
62. ALBERS, *Volendam*, 1983, 92-97, 112-115, 116-121.
63. KOK, 'Voorechtelijke', 1989, 64-65.
64. DAMSMA et al., 'Geen geld', 1985, 120-121.
65. VAN DER HEIJDEN, 'Gezin en huishouden', 1989.
66. ENGELLEN EN HILLEBRAND, 'Vruchtbaarheid', 1985, 258-260.
67. VAN DIJK, *Rotterdam*, 1976, 168 en 171.
68. VAN MIERLO, *Demografische transitie*, 1981, 34-39.

NOTEN HOOFDSTUK V

1. Voor HILLEGERSBERG en het platteland van Zuid-Holland zie men: VAN DIJK et al., 'Regional differences', 1984.
2. HOOGERHUIS, 'Huwelijks- en voortplantingspatroon', 1984, 97.
3. PRIESTER, 'Agrarische productie', 1985, 52.
4. MEURKENS, *Sociale verandering*, 1984.
5. SCHOENMAKERS, 'De bestaansstructuur', 1966, 35-42.
6. ROESSEL, *Bevolking*, 1987, 8-9.
7. DE BOER, 'Kans op een beter bestaan', 1985, 139-150.
8. Voor Den Haag zie: STOKVIS, *De wording*, 1987, voor Delft: DE JONGE, 'Delft', 1974.
9. MANDEMAKERS, 'Beroepsstratificatie', 1987, 206-211.
10. In het merendeel van de gevallen zijn dergelijke beroepen ondergebracht bij de handwerklieden.
11. Zie voor een bespreking van deze en vergelijkbare problemen: SIFFELS en VAN SPIJKER, 'Haarlemse paupers', 1987, 468-477.
12. GIELE en VAN OENEN, 'De sociale structuur', 1974, 12-17, 22-25, 'Theorie en Praktijk', 1976, 175-177.
13. Bij de hier gebruikte berekeningswijze wordt de gemiddelde huwelijksleeftijd steeds 0,5 jaar onderschat. Huwenden gaven namelijk aan welke verjaardag ze als laatst hadden gevierd, waardoor, uitgaande van een gelijke verdeling van de leeftijden in elk interval, hun feitelijke leeftijd gemiddeld 0,5 jaar te laag is opgegeven.

14. MONNIER et al., 'Possibilités', 1970, 348-349.
15. MONNIER et al., 'Possibilités', 1970, 354; LARSON, 'Marriage', 1988, 18.
16. KNODEL, *Demographic behavior*, 1988, 127.
17. VANDENBROEKE, 'Karakteristieken', 1976, 113-114.
18. BONNEUIL, 'Démographie', 1990.
19. TETTELBAUM, *British fertility decline*, 1984, 99-100.
20. BONNEUIL, 'Démographie', 1990.
21. KNODEL, *Demographic behavior*, 1988, 137-139.
22. SHORTER, *The making*, 1977, 157-159.
23. BONNEUIL, 'Démographie', 1990.
24. MODELLE et al., 'Social change', 1976, 16-17, 29.
25. VAN DIJK et al., 'Regional differences', 1984.
26. Het betrof alleen die huwelijken waarin man en vrouw niet eerder gehuwd waren geweest.
27. BONNEUIL, 'Démographie', 1990. Daarbij moet wel worden opgemerkt, dat vrouwen, die huwden met boeren, door de auteur onder vrouwen met een beroep werden ondergebracht.
28. SEGALIN, 'Le mariage', 1988, 425.
29. TILLY and SCOTT, *Women*, 1978, 24-26.
30. WILCOX, 'Marriage', 1982, 25-28, 33.
31. LYNCH, 'Marriage age', 1986, 413-417.
32. ALTER, *Family*, 1988, 150-151. Larson wijst erop, dat in een situatie waarin vrouwen na het huwelijk stoppen met het verrichten van betaalde arbeid, het verzet tegen het verlies van hun inkomen en hun verlangen om voor het huwelijk voldoende geld te sparen, tot uitstel van het huwelijk zullen leiden (LARSON, 'Marriage', 1988, 33).
33. VANDENBROEKE, 'Karakteristieken', 1976, 117-118.
34. BONNEUIL, 'Démographie', 1990.
35. KNODEL, *Demographic behavior*, 1988, 130-136.
36. SCHLUMBOHM, 'Social differences', 1991, 594-598.
37. MACFARLANE, *Marriage and love*, 1986, 210-217. Voor wat betreft de grens van de fysieke volwassenheid deden zich naar alle waarschijnlijkheid in het betreffende tijdvak wijzigingen voor. Op basis van gebrekkig materiaal meende Bolk althans te kunnen concluderen, dat de gemiddelde menarcheleeftijd van meisjes, geboren voor 1880, circa anderhalfjaar later lag dan van meisjes geboren na die datum (BOLK, 'De menarche', 1923, 718-719).
38. MACFARLANE, *Marriage and love*, 1986, 321-322.
39. SMITH, 'Fertility', 1981, 618-619.
40. SCHURMAN, *Materiële cultuur*, 1989, 216-221.
41. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Derde Afdeling, Onderscheiden takken van bedrijf, 264-265.
42. GIELE, *Arbeidersleven*, 1979, 255.
43. HORA ADEMA, *Dag ouwe tijd*, 1972, 128.
44. WALDA, *Vroeger*, 1981, 77. Zie ook: SLAGER, *Landarbeiders*, 1981, 104 en 105.
45. SCHELTEMA, *Volksgebruiken*, 1832, 85.
46. SCHURMAN, *Materiële cultuur*, 1989, 257-282.
47. KOK and KOSTER, 'In onegt geteeld', 1987, 291-292.
48. SCHLUMBOHM, 'Social differences', 1991, 596.
49. SIEDER, 'Strukturprobleme', 1978, 177-179, 182.
50. TILLY, 'Demographic origins', 1984, 41.
51. KOK, 'Voorechtelijke verwekkingen', 1989, 55-56; SIFFELS en VAN SPIJKER, 'Haarlemse paupers', 1987, 471-474 en 486-488.
52. VAN DER VEEN, 'Wij visserslui', 1984, 161-162.
53. HAJNAL, 'Two kinds of preindustrial', 1982, 475; KNODEL, *Demographic behavior*, 1988, 135-136; SCHLUMBOHM, 'Social differences', 1991, 595.
54. VAN DEN BRINK, 'Het huwen', 1936, 26.

55. FOKKEMA, *Sociaal-economische verandering*, 1981, 124.
56. VANDENBROEKE, 'Karakteristieken', 1976, 119.
57. HOCHSTADT, 'Appendix', 1982, 542-543.
58. KNODEL, 'Law, marriage', 1967, 280-288.
59. MATOVIC, 'Migration', 1990, 224-225 en 230; WILCOX, 'Marriage', 1982, 33; SEGALLEN, 'Mean age', 1991, 77-78; LARSON, 'Marriage', 1988, 26 en 35.
60. DIEDERIKS, *Stad in verval*, 1982, 97-98.
61. SCHLUMBOHM, 'Social differences', 1991, 595; KNODEL, *Demographic behavior*, 1988, 130.
62. SEGALLEN, 'Mean age', 1991, 74.
63. LARSON, 'Marriage', 1988, 31 en 33.
64. LARSON, 'Marriage', 1988, 40-41.
65. DE JONGE, *Industrialisatie*, 1968, 263-267. De materiële toestand van de arbeidende klasse was niet alleen wezenlijk verbeterd door de verhoging van het loonpeil, maar evenzeer doordat hun bestaanszekerheid op hechtere grondslagen berustte dan voorheen. De fabrieksnijverheid was immers uit hoofde van de omvangrijke kapitaalsinvesteringen meer op continuïteit in de productie en dus op stabiliteit van de werkgelegenheid gericht dan ambacht en huisnijverheid voordien. Zie: DE JONGE, 'Delft', 1974, 243.
66. VAN STUIJVENBERG, 'De economie', 1981, 107-109.
67. DE MEERE, 'Sociale verhoudingen', 1981, 415-416.
68. VAN TIJN, 'Economisch leven', 1977, 151.
69. KERTZER en HOGAN, 'Reflections', 1991, 36; GUINNANE, 'Re-thinking', 1991, 48, 61; SCHELLEKENS, *Determinants*, 1989, 17-18; HILLEBRAND, *Motivatie*, 1991, 140, 150-151, 202; BONNEUIL, 'Démographie', 1990.
70. MEURKENS, *Sociale verandering*, 1984, 143.
71. MEURKENS, *Sociale verandering*, 1984, 151.
72. MEURKENS, *Sociale verandering*, 1984, 55.
73. Een aantal van de door Meurkens aangeroerde culturele factoren werd al door BARENTSEN (*Oude Kempenland*, 1935, 112-113 en 320-321) besproken: de organisatie van de arbeid, de scheiding van arbeidsterrein en de gescheiden ontspanning die de gelegenheid voor mannen en vrouwen om elkaar te ontmoeten beperkte, de strenge controle van de gemeenschap en de methoden van de moeder om haar dochters op de goede weg te houden, de totale terugdringing van het seksuele uit het dagelijks leven die de toenadering der sexen tegenwerkte.
74. EDELMAN, *Harm Tiessing*, Deel 2, 1974, 205.
75. HILDEBRAND, 'Noordhollandsche boerin', 1841, 401.
76. Geciteerd in een artikel van G.W. HUYGENS, 'Jacob Geel', NRC 10 nov. 1962, zie: VERDOORN, *Volksgezondheid*, 1965, 270.
77. KOK, *Verboden wegen*, 1991, 40.
78. NOORDAM, *Maasland*, 1986, 162.
79. ENGELN en MEYER, 'Gedwongen huwelijken', 1979, 197.
80. ENGELN en MEYER, 'Gedwongen huwelijken', 1979, 203.
81. KOK, *Verboden wegen*, 1991, 49-50.
82. KOK, *Verboden wegen*, 1991, 106-109.
83. LYNCH, 'European Marriage', 1991, 89.
84. VANDENBROEKE, 'Karakteristieken', 1976, 119-120.
85. BANKS, *Prosperity*, 1954, 12-13 en 30-31. Kohlbrugge merkte op, dat hem uit rondvraag was gebleken, 'dat jongelieden uit den gegoeden middenstand op het standpunt staan, dat voor het stichten van een gezin thans een inkomen van minstens f3500 noodig is'. Voor de hogere lagen van de middenstand moest evenwel een minimum van 5-6 duizend gulden worden aangehouden. KOHLBRUGGE, *Praktische sociologie*, Deel V, 1928, 189.
86. DE JAGER, *Volksgebruiken*, 1981, 12-20; KRUTHOF, 'Deugdzaame natie', 1980; VAN TILBURG, *De seksuele moraal*, 1981, 7-11.

87. RÖLING, *Tragedie*, 1987, 17.
88. WORSNOP, 'Reevaluation', 1990.
89. De betreffende gegevens werden ontleend aan: CBS, *Uitkomsten*, 1902; CBS, *Uitkomsten*, 1912; CENTRALE COMMISSIE VOOR DE STATISTIEK, *Uitkomsten*, 1895.
90. Duidelijk lager waren de huwelijksfrequenties in andere beroepsgroepen. Het viel uiteraard te verwachten dat personen in dienst van een kerkgenootschap in veel geringere mate gehuwd waren, slechts 50-53% van de in deze sector werkzame mannen had ooit een huwelijk gesloten, maar onder kunstenaars was het huwelijk eveneens minder verbreid (86-90%). Hetzelfde gold in nog sterkere mate voor mannen werkzaam in de huiselijke dienstensector. In de geboortegeneratie 1829-39 was slechts 86% gehuwd, in de generatie geboren in 1849-59 slechts 77,5%. De beroepslozen hadden eveneens een zeer lage huwelijksfrequentie. In geen enkele generatie kwam het percentage gehuwden uit boven de 68%. De losse werklieden kenden een duidelijke afname van het percentage ooit-gehuwden. Van 92,5% in generatie 1829-38 nam het percentage af tot 88,9% in geboortegeneratie 1849-58. De huwelijksfrequentie van arbeiders in de nijverheid bedroeg 93%. Dit cijfer veranderde in de betrokken generaties niet. Voor de toezichhoudende werklieden lag dit cijfer nog hoger, namelijk tussen 93 en 96%. Van de arbeiders in de landbouw bleef daarentegen een relatief groot deel permanent ongehuwd. Het ging in de geboortegeneratie 1829-38 om 84,1%, in latere generaties zelfs maar om 82,6%. Van de werknemers uit de vissrij, de warenhandel en het verkeerwezen huwde daarentegen een groter deel, namelijk 90-94%. In enkele specifieke sectoren lagen die cijfers echter duidelijk lager. Zo gold voor de werknemers van bakkers en slaggers, dat onder de 50 tot 59-jarigen maar 80-85% ooit was gehuwd.
91. HOCHSTADT, 'Appendix', 1982, 544-545, 549, 558.
92. LYNCH, 'European Marriage Pattern', 1991, 88.
93. SHORTER, *The making*, 1977, 140-141.
94. LYNCH, 'European Marriage Pattern', 1991, 84-85.
95. LYNCH, 'European Marriage Pattern', 1991, 90-91.

NOTEN HOOFDSTUK VI

1. EVERS, *Bijdrage*, 1882, 25-26.
2. FALKENBURG, *Huwelijkskansen*, 1905, 69-71.
3. SCHURBEQUE BOEYE, 'De huwelijkscijfers', 1942; 'Huwelijksfrequentie', 1942.
4. HOFSTEE, 'Regionale verscheidenheid', 1954, 91.
5. HOFSTEE, 'Regionale verscheidenheid', 1954, 99.
6. HOFSTEE, 'Regionale verscheidenheid', 1954, 89-90.
7. DE VOOYS, 'Regionale verscheidenheid', 1964, 226-229.
8. VERDUIN, 'Besprekingsartikel', 1980, 78.
9. Het hier volgende is ontleend aan: HOFSTEE, *Demografische ontwikkeling*, 1978, 94-112 en HOFSTEE, *Korte demografische geschiedenis*, 1981, 20-21, 27-31.
10. HOFSTEE, *Korte demografische geschiedenis*, 1981, 14-16.
11. HOFSTEE, *Demografische ontwikkeling*, 1978, 104.
12. DE VOOYS, 'Regionale verscheidenheid', 1964, 229-230.
13. BUISSINK, *Analyse*, 1970, 333.
14. HOFSTEE, 'Enkele opmerkingen', 1972, 67-70.
15. HOFSTEE, *Demografische ontwikkeling*, 1978, 111-112; *Korte demografische geschiedenis*, 1981, 30.
16. HOFSTEE, *Korte demografische geschiedenis*, 1981, 58-62. Zie ook: HOFSTEE, 'Modernisatie', 1985.
17. WATKINS, 'Regional pattern', 1981, 207. WATKINS citeert hier deels HERMALIN and VAN DE WALLE, 'The Civil Code', 1978, 80.
18. WATKINS, 'Regional pattern', 1981, 208.

19. LESTHAEGHE, *Decline*, 1977, 65-71 en voor de toetsing 76-87 en 91-92.
20. LESTHAEGHE, 'Vruchtbaarheidscontrole', 1972, 284, 289, 300.
21. LESTHAEGHE, *Decline*, 1977, 176-181.
22. LESTHAEGHE and VAN DE WALLE, 'Economic Factors', 1976, 212, 27.
23. ANDERSON, 'Marriage Patterns', 1976, 61-64.
24. ANDERSON, 'Marriage Patterns', 1976, 66-72.
25. ANDERSON, 'Marriage Patterns', 1976, 72-76.
26. WOODS and HINDE, 'Nuptiality', 1985, 126-127.
27. WOODS and HINDE, 'Nuptiality', 1985, 126.
28. WOODS and HINDE, 'Nuptiality', 1985, 129-134.
29. REHER, 'Marriage patterns', 1991, 21-23. Vrouwen werkten vaak als dienstbode om geld voor een huwelijk te kunnen sparen. Deze activiteit leidde echter tot uitstel van het huwelijk en dus tot een hogere huwelijksleeftijd. Voor een deel van de dienstboden resulteerde het werk echter in een levenslange taakvervulling, reden waarom een verhogend effect op de percentages blijvend ongehuwden werd verwacht (19). Bevolkingsdichtheid werd zowel als indicator voor spanning op de arbeidsmarkt, voor spanning op de grondmarkt en als indicator voor de mate van urbanisatie gehanteerd en in alle gevallen werd verwacht, dat die de moeilijkheden voor jongeren om zich zelfstandig te vestigen vergrootte. Het effect van urbanisatie was gebonden aan de aanwezigheid van groepen als dienstboden, studenten, soldaten en geestelijken die per definitie laat of niet huwden (19-20).
30. REHER, 'Marriage patterns', 1991, 25.
31. KNODEL and MAYNES, 'Urban and rural', 1976, 143-144, 152-156.
32. KNODEL and MAYNES, 'Urban and rural', 1976, 144, 147-152.
33. McQUILLAN, 'Modes of production', 1984, 1326-1340.
34. McKENNA, 'Marriage', 1974 en 'Age, Region', 1978; LANDALE, 'Marriage', 1989, en 'Agricultural', 1989.
Helaas is het materiaal dat in Nederland beschikbaar is over de agrarische structuur van de verschillende regio's voor de periode 1850-1900 uitermate beperkt. We zullen dan ook, vergeleken met auteurs als McKenna en Landale relatief weinig aandacht kunnen besteden aan de betekenis van deze factoren voor het huwelijkspatroon. Hoewel over de nawerking van vroegere verschillen in erfrechtssystemen wel enige informatie beschikbaar is en deze eventueel door middel van dummy-variabelen in een statistisch model is te integreren, is hier van afgezien, omdat de grenzen tussen de regio's moeilijk te trekken vallen en omdat het om een zeer beperkt aantal regio's gaat.
35. McKENNA, 'Marriage', 1974, 694-695.
36. McKENNA, 'Marriage', 1974, 696; McKENNA, 'Age, Region', 1978, 243-244, 254-256.
37. HERMALIN en VAN DE WALLE, 'Civil Code', 1977, 80-101.
38. BERKNER en MENDELS ('Inheritance', 1978, 220-222), die voor Frankrijk in het midden van de vorige eeuw in die gebieden, waar de erfrechtpraktijk uit ging van ondeelbaarheid, wel lage huwelijkscijfers aantroffen, kwamen tot tegengestelde resultaten, omdat zij een aantal regio's geherclassificeerd hadden. Zie: HERMALIN en VAN DE WALLE, 'Civil Code', 1977, 103.
39. WATKINS, 'Regional pattern', 1981, 210.
40. WATKINS, 'Regional pattern', 1981, 211-212.
41. ROWLAND, *Family*, 1988, 28 en 31-32.
42. DIXON, *Social and demographic determinants*, 1970, 15-39.
43. GUINNANE, 'Re-thinking', 1991, 59.
44. DIXON, *Social and demographic determinants*, 1970, 29-31, 35-36.
45. FRIEDLANDER and BEN MOSHE, 'Occupations', 1986, 1-3.
46. FRIEDLANDER and BEN MOSHE, 'Occupations', 1986, 6-11.
47. KNODEL and MAYNES, 'Urban and rural', 1976, 139.
48. McKENNA, 'Age, Region', 1978, 240, 243-244, 255-256.

49. WATTELAR and WUNSCH, *Etude démographique*, 1967, 108-110.
50. ENGELEN, *Fertiliteit*, 1987, 24-28, 42-44.
51. ENGELEN, *Fertiliteit*, 1987, 48.
52. ENGELEN, *Fertiliteit*, 1987, 49-52.
53. NOONAN, 'Intellectual', 1972, 118-120, 132-133.
54. DE VRIES, *Foodse ritén*, 1958, 210-211.
55. NOONAN, 'Intellectual', 1972, 133.
56. WATKINS, 'Spinsters', 1984, 321-323.
57. CONNELL, 'Catholicism', 1968, 121-159.
58. MEURKENS, *Sociale verandering*, 1984, 150-151.
59. MEURKENS, *Sociale verandering*, 1984, 157-158.
60. LESTHAEGHE and WILSON, 'Modes of production', 1986, 270-273.
61. LESTHAEGHE, *Decline*, 1977, 201.
62. COALE, 'Factors', 1967, 207.
63. Voor kritische opmerkingen zie onder meer: COALE and TREADWAY, 'Appendix B', 1986, 156-159; CALDWELL et al., 'Nuptiality', 1983, 222 en 230-233; BURGH and MADAN, 'A note', 1986, 161-164. De door andere auteurs als indicator voor de leeftijd bij huwelijk gebruikte Singulate Mean Age at Marriage (SMAM), die gebaseerd is op de percentages ooit-gehuwden op verschillende opeenvolgende leeftijden op eenzelfde tijdstip, heeft het nadeel, dat deze noch naar een cohort, noch naar een specifieke periode verwijst. Bovendien is de betreffende maat in een situatie van snel veranderende huwelijkspatronen onbruikbaar (zie onder meer: WUNSCH, 'L'âge moyen', 1977, 95).
64. Voor een overzicht van deze problemen zie men: FRINKING en VAN POPPEL, *Nuptialiteit*, 1976, 16-20.
65. LESTHAEGHE, *Decline*, 1977, 59.
66. GALLOWAY, 'Basic patterns', 1988, 288-289.
67. Het aantal overleden mannen boven de eenjarige leeftijd is gelijkgesteld aan het totaal aantal overleden zuigelingen.
68. Zoals vele andere demografen, historici en geografen gaan we er impliciet vanuit, dat de in de analyse betrokken regio's als van elkaar onafhankelijke waarnemingen zijn te beschouwen. Twee naast elkaar gelegen gebieden vertonen echter vaak meer overeenkomst met elkaar dan twee regio's die verder van elkaar verwijderd liggen. Dat betekent dat er sprake is van 'ruimtelijke autocorrelatie'. Wanneer in het verklarend model geen onafhankelijke variabele is opgenomen die de overeenkomst tussen beide gebieden meet, door middel van bijvoorbeeld een afstandsmaat, wordt afgeweken van een cruciale vooronderstelling van het gebruikte regressiemodel, te weten de onafhankelijkheid van de foutenterm van de verschillende regio's. Bij geografische nabijheid van twee regio's zal de gevonden foutenterm in beide regio's niet onafhankelijk van elkaar zijn. Het gevolg van het optreden van ruimtelijke autocorrelatie is een onderschatting van de variantie van de regressie-coëfficiënten, en, bij implicatie, een overschatting van de significantie van de regressie. De verklaarde variantie neemt hogere waarden aan dan feitelijk het geval is. De introductie in het model van maten, die de geografische afstand tussen de verschillende eenheden weergeven, zou theoretisch wellicht een oplossing betekenen, in de praktijk is deze oplossing echter moeilijk realiseerbaar. Voor een overzicht van deze problematiek zie men: CLIFF and ORD, *Spatial processes*, 1981, 190-191.
69. LESTHAEGHE, *Decline*, 1977, 32-34.
70. DE JONGE, *Industrialisatie*, 1968, 233.
71. In feite geeft de statische analyse al antwoord op de vraag of met veranderingen in de waarde van de onafhankelijke variabele, veranderingen in de waarde van de afhankelijke variabele gepaard gaan. Een voordeel van een dynamische analyse is echter, dat de stabiele elementen, de vaste effecten van een regio, een minder belangrijke rol spelen en de effecten van de betrokken onafhankelijke variabele duidelijker aan het licht kunnen komen.

72. HOFSTEE, *Korte demografische geschiedenis*, 1981, 41.
73. HOFSTEE, 'De groei', 1962, 28.
74. Hiervoor is gebruikt de logaritme van het bedrag aan personele belasting per hoofd. Gegevens voor 1850 verwijzen in feite naar data die betrekking hebben op 1859 (*Sterfteatlas 1841-1860*, 1866).
75. LESTHAEGHE, *Decline*, 1977, 181.
76. Een uiteenzetting van deze procedure is gegeven door DRAPER and SMITH, *Applied*, 1966, 173-177, terwijl een toepassing is te vinden bij: LESTHAEGHE and WILSON, 'Modes of production', 1986, 279-280.
77. VAN DER WOUDE, 'Bevolking', 1985, 65.
78. HILLEBRAND (*Motivatie*, 202, 1991) kwam voor de daling van de vruchtbaarheid in de provincie Utrecht tot dezelfde conclusie.
79. WATKINS, *From provinces*, 1991, 168-171 en 175-178.

NOTEN HOOFDSTUK VII

1. Gegevens over de aantallen huwelijken naar burgerlijke staat van de man en vrouw zijn voor de jaren 1850 en later afkomstig uit de *Statistiek van de loop van de bevolking*.
2. Gegevens met betrekking tot de jaarlijkse aantallen overledenen naar burgerlijke staat en met betrekking tot de jaarlijkse aantallen echtscheidingen en scheidingen van tafel en bed werden gepubliceerd in de *Statistiek van de loop van de bevolking*.
3. Het aantal echtscheidingen, het aantal overleden gehuwde mannen en het aantal overleden gehuwde vrouwen per 10.000 gehuwde mannen is voor de periode 1900-71 door het CBS gepubliceerd (CBS, *Echtscheidingen*, 1976). Voor de jaren voor 1900 dienden echter schattingen te worden gemaakt van het jaarlijkse aantal mannen in gehuwde staat. Voor de volkstellingsjaren 1830, 1840 en later zijn deze gegevens direct beschikbaar. In eerste instantie is voor tussenliggende jaren dit aantal geschat op basis van gegevens met betrekking tot de aantallen overleden gehuwde mannen en vrouwen, de aantallen gesloten huwelijken en de aantallen echtscheidingen. Het migratiesurplus of -tekort, dat zichtbaar wordt uit een vergelijking met het bij de daaropvolgende telling gevonden aantal gehuwde mannen, is evenredig verdeeld over de tussenliggende jaren.
4. De leeftijd bij overlijden is berekend op basis van de jaarlijks in de *Statistiek van de loop van de bevolking* gepubliceerde gegevens met betrekking tot de aantallen overledenen naar geslacht, burgerlijke staat en leeftijd.
5. PRESTON and MACDONALD, 'The incidence', 1979.
Bij deze schatting is gebruik gemaakt van gegevens met betrekking tot de aantallen echtscheidingen in de jaren 1804-13, 1815-24 en 1835-49 die zijn gepubliceerd, respectievelijk in de tweede en de eerste *Verzameling van Staten*, uitgegeven door de Commissie voor de Statistiek in 1829 en 1827, en in de *Statistiek van de loop van de bevolking*. Voor de jaren 1825-34 zijn incomplete data met betrekking tot de aantallen echtscheidingen door Hofstee verzameld op basis van de gemeentelijke huwelijksregisters. Deze zijn door ons aangevuld met gegevens verzameld in het gemeentelijke archief te Amsterdam en betrekking hebbend op de echtscheidingen in deze gemeente. De aantallen huwelijken zijn voor de betreffende jaren eveneens ontleend aan de *Statistiek van de loop der bevolking*. De wegingscoëfficiënten zijn ontleend, respectievelijk aan gegevens voor Den Haag (huwelijken 1850-82; zie hoofdstuk XI) en aan gegevens over de in de jaren 1908-12 in Nederland ontbonden huwelijken (ontleend aan de *Statistiek van de loop der bevolking* voor de betreffende jaren). Voor de in de periode 1804-1900 plaatsvindende echtscheidingen is de serie van Den Haag gebruikt, voor de tussen 1900 en 1941 plaatsvindende echtscheidingen de serie van Nederland 1908-12. Beseft moet worden dat voor de jaren voor 1850 geen gegevens beschikbaar zijn over de verdeling der echtscheidingen naar huwelijksduur en dat tussen 1850 en 1900 en 1900 en 1940 veranderingen in deze verdeling kunnen zijn opgetreden.

Vanzelfsprekend speelde de verlaging van het sterftheniveau in de betreffende periode een rol bij de veranderingen in de echtscheidingsfrequentie. Huwelijksontbinding is een proces waarbij concurrerende risico's in het spel zijn en wanneer een risico vermindert, bijvoorbeeld de huwelijksontbinding door sterfte, zal het aantal personen, dat aan het risico van huwelijksontbinding door echtscheiding wordt onderworpen, groter worden. Preston en MacDonald suggereren echter, dat deze factor geen grote rol speelde, vanwege het feit dat sterfte met name optrad op de hoogste leeftijden, wanneer de echtscheidingen veelal reeds plaats hadden gevonden. Bovendien betrof de aan te brengen correctie steeds slechts een zeer lage waarde van de echtscheidingsfrequentie.

6. De wijze van berekening is uiteengezet in: FRINKING en VAN POPPEL, *Nuptialiteit*, 1976, 59-63 en meer uitgebreid in: JANSSEN, *Huwelijksssluiting*, 1978, 6-10. De data voor de jaren 1900-70 zijn eveneens aan laatstgenoemd rapport ontleend (103-105).
7. UHLENBERG, 'Remariage', 1989, 68-74.
8. FRINKING and VAN POPPEL, *Sociaal-demografische analyse*, 1979, 24-29.
9. Gegevens over de leeftijd bij niet-eerste huwelijk zijn voor mannen en vrouwen voor vijfjaarlijkse leeftijdsgroepen opgenomen in de *Statistiek van de loop der bevolking*. Klasse-middens werden ontleend aan de gegevens voor Delft in de periode 1812-1912 (hoofdstuk V). Voor de jaren 1900-70 werden gegevens betreffende de leeftijd bij hertrouw direct ontleend aan: JANSSEN, *Huwelijksssluiting*, 1978, 106-107.

NOTEN HOOFDSTUK VIII

1. SIEDER and MITTERAUER, 'The reconstruction', 1983, 341.
2. VAN ZONNEVELD, 'Teederste blik', 1980, 108.
3. DIRKSE BALHAN, 'Spelen', 1980, 118.
4. KOK, *Geschiedenis*, 1970, 109.
5. SOGNER and DUPÂQUIER, 'Introduction', 1981, 3-4.
6. SEGALÉN, 'Mentalité', 1981, 75.
7. AKERMAN, 'The importance', 1981, 172-173; SEGALÉN, 'Mentalité', 1981, 75.
8. ARIÈS, 'Introduction', 1981, 30-31; SEGALÉN, 'Mentalité', 1981, 73.
9. VAN DER VEN, *Vrijen en trouwen*, 1929, 34 en 55.
10. SCHRIJNEN, *Nederlandsche Volkskunde*, 1915, 243.
11. SIEDER and MITTERAUER, 'The reconstruction', 1983, 342.
12. SHORTER, *Geschiedenis*, 1982, 17-18.
13. HILDEBRAND, 'Noordhollandse boerin', 1841, 400.
14. SHORTER, *Geschiedenis*, 1982, 17-18.
15. HOULBROOKE, *English Family*, 1984, 202-227.
16. ARIÈS, 'Introduction', 1981, 32-33.
17. SEGALÉN, 'Mentalité', 1981, 74-75.
18. VAN DER VEN, *Vrijen en trouwen*, 1929, 166-167.
19. DE COCK, *Spreekwoorden*, 1911, 185-186.
20. WATKINS, 'Book review', 1983, 139-140.
21. BIDEAU and PERRENOUD, 'Remariage', 1981, 549.
22. HENRY, 'Le fonctionnement', 1981, 197.
23. SCHOFIELD and WRIGLEY, 'Remariage', 1981, 212-213.
24. KNODEL and LYNCH, 'Decline', 1985, 35.
25. KNODEL and LYNCH, 'Decline', 1985, 35.
26. SCHOFIELD and WRIGLEY, 'Remariage', 1981, 212.
27. GRIGG, 'Toward', 1977, 184.
28. Men zie bijvoorbeeld: BELLETTINI, 'Remariage', 1981; DRAKE, 'Remariage market', 1981; SCHOFIELD and WRIGLEY, 'Remariage', 1981.
29. HENRY, 'Le fonctionnement', 1981, 191.
30. D'ALPHONSE, *Aperçu*, 1900, 551.

31. Deze gegevens werden ontleend aan de *Provinciale Verslagen en de Maandcijfers en andere periodieke opgaven*.
32. Gegevens afkomstig uit *Statistiek der bevolking van Amsterdam tot 1921*. Amsterdam, 1923, 86-88.
33. VAN DEN BRINK, 'Het huwen', 1936, 12-15.
34. DAMSMA, SIFFELS and WEIJERS, 'Geen geld', 1985, 119.
35. DAMSMA en ZONNEVELD, 'Verdeelde erf', 1986, 5.
36. THEUNISSEN, *Armoede*, 1971, 35-36, 38-40, 62-65.
37. VAN GELDER, *Hindeloopen*, 1967, 18-22.
38. *Staatscommissie Pensioenwetgeving*, 1955, 173.
39. *Rapport*, 1879, 17.
40. *Pensioenfonds*, 1896, 7-9.
41. *Pensioenfonds*, 1901, 10.
42. *Pensioenfonds*, 1906, 9.
43. VAN DER GEER, *Rapport*, 1892, iv-v.
44. ARUNDINUS PISCATORII, 'Uit het leven', 1866, 397.
45. CABOURDIN, 'Le remariage', 1978, 305-326; CABOURDIN, 'Le remariage', 1981, 274-283; SEGALEN, 'Mentalité', 1981, 67-68.
46. CORSINI, 'Why is remarriage', 1981, 386-387; GAUNT and LÖFGREN, 'Remarriage', 1981, 51-56.
47. GRIGG, 'Toward a theory', 1977, 195-196.
48. BURGUIÈRE, 'Réticences', 1981, 43-44.
49. BURGUIÈRE, 'Réticences', 1981, 44.
50. SOGNER and DUPÂQUIER, 'Introduction', 1981, 9.
51. STRAVER, 'Inleiding', 1969, 9-10.
52. SANDHOP, *Stiefeltern*, 1981, 14.
53. VAN CAMPEN, *Het huwelijk*, 1866, 302-303.
54. PLOEGMAN, *Het huwelijk*, 1871, 60.
55. VAN HOUTEN, 'Beschouwingen', 1877, 17.
56. GEESINK, *Gereformeerde ethiek*, 1932, 283.
57. STAAL, 'De kerk', 1980, 75-81.
58. DE COCK, *Spreekwoorden*, 1911, 50-51, 185-187.
59. JACOBS, 'Charivari', 1986, 369.
60. MEERTENS, 'Ketelmuziek', 1961, 78.
61. BURGUIÈRE, 'Réticences', 1981, 44-45.
62. SEGALEN, 'Mentalité', 1981, 73-74.
63. VAN GENNEP, *Manuel de folklore français contemporain I Deuxième partie: Du Berceaux à la tombe (fin). Mariage funéraires*. Parijs 1946, 614-648, geciteerd bij: JACOBS, 'Charivari', 1986, 372.
64. SCHRIJNEN, *Nederlandsche Volkskunde*, 1915, 263.
65. DE COCK, *Spreekwoorden en zegswijzen, afkomstig van oude gebruiken en volkszedes*, Bijlage: Ketelmuziek, Gent, 1908, 361, 373, geciteerd bij: MEERTENS, 'Ketelmuziek', 1961, 83-84.
66. SCHRIJNEN, *Nederlandsche Volkskunde*, 1915, 246-247.
67. CORSINI, 'Why is remarriage', 1981, 393-394.
68. GAUNT and LÖFGREN, 'Remarriage', 1981, 52-53.
69. SEGALEN, 'Mentalité', 1981, 74.
70. MEERTENS, 'Ketelmuziek', 1961, 87.
71. VAN DER VEN, *Van vrijen en trouwen*, 1929, 115.
72. VAN DER VEN, *Van vrijen en trouwen*, 1929, 115-116.
73. VAN DEN BERGH, *Staphorst*, 1980, 16.
74. VAN VOORTHUYSEN, 'Voorlezingen', 1856, 198.
75. SANDHOP, *Stiefeltern*, 1981, 78.
76. WELLEN, 'Relatiepatroon', 1969, 73-74.
77. SNOEP, 'Sterven en rouwen', 1980, 56.

78. MARTIN, *De vrouw*, 1879, 66-68.
79. KOK, *Geschiedenis*, 1970, 260.
80. BUTER, 'De Noordnederlandsche', 1972, 323.
81. BINS, *Op het welweezen*, 1973, 15.
82. PODAGRISTEN, *Drenthe*, Deel 1, 1843, 167.
83. VOORDUIN, *Geschiedenis*, 1837, Deel 2, 152. Momenteel verlangd de wet in Nederland van de vrouw, wier huwelijk door de dood is ontbonden, voor het aangaan van een nieuw huwelijk het verlopen van 306 dagen sedert de ontbinding van het vorige huwelijk. Uitzonderingen hierop zijn mogelijk, indien de weduwe de leeftijd van 52 jaar heeft bereikt, wanneer de vrouw na de dood van haar man een kind ter wereld heeft gebracht, wanneer zij een verklaring van een arts overlegt, waaruit blijkt dat zij op enig tijdstip na de dood van haar man niet zwanger was en tenslotte, wanneer man en vrouw gescheiden waren van tafel en bed of de laatste 306 dagen van het huwelijk gescheiden hebben geleefd.
84. HORA ADEMA, *Dag ouwe tijd*, 1972, 95-96.
85. RÖLING, *De tragedie*, 1987, 236.
86. HOOBERG, *De geschiedenis*, 1893, 149.
87. HORA ADEMA, *Dag ouwe tijd*, 1972, 6-7.
88. SCHOUTEN, *Voor de oorlog*, 1982, 237.
89. SEGALEN, 'Mentalité', 1981, 71-72.
90. WICHERS, *Plattelandsbeschaving*, 1965, 30-31.
91. CORONEL, *Middelburg*, 1859, 252-253.
92. CLERKX, 'Waarom', 1989, 665.
93. HAUGHTON, *De Amsterdammer*, nr 1067, 5-12-1897, geciteerd bij: JANSZ, *Denken over sekse*, 1990, 128.
94. HUFTON, 'Women', 1984, 370-373.
95. CABOURDIN, 'Le remariage', 1978, 329.
96. SEGALEN, 'Mentalité', 1981, 70.
97. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeling, Veenderijen, 438, 442, 454, 457, 486.
98. SPAHR VAN DER HOEK, *Geschiedenis*, deel 1, 1952, 680-681.
99. GAUNT and LÖFGREN, 'Remarriage', 1981, 51.
100. HILDEBRAND, 'Noordhollandse boerin', 1841, 401.
101. KLOKMAN, 'De Achterhoekers', 1938, 139.
102. GAZENBEEK, 'De Veluwenaars', 1938, 110-111.
103. GAUNT and LÖFGREN, 'Remarriage', 1981, 51.
104. SOGNER and DUPÂQUIER, 'Introduction', 1981, 9-10.
105. SIEDER and MITTERAUER, 'The reconstruction', 1983, 313.
106. GAUNT and LÖFGREN, 'Remarriage', 1981, 54-55.
107. HUFTON, 'Women', 1984, 364-365.
108. VAN HOUTEN, 'Over de maatschappelijk en wettelijke stelling', 1877, 114.
109. SEGALEN, 'Mentalité', 1981, 71-72.
110. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen*, 1986, 44-45.
111. GAUNT and LÖFGREN, 'Remarriage', 1981, 55-56.
112. BLONK, *Fabrieken en Menschen*, 1929, 51.
113. GRIGG, 'Toward a theory', 1977, 192-194.
114. DRAKE, 'Remarriage market', 1981, 293.
115. KNODEL and LYNCH, 'The decline', 1985, 49-53.
116. CBS, *Inleiding*, 1913, 192-195.
117. DIRECTIE VAN DE ARBEID, *Onderzoek*, 1911, 132.
118. ANDERSON, 'Social position', 1984, 386.
119. VAN LOO, *Armenzorg*, 1977, 171.
120. WOUTERS, *Bedeling*, 1968, 251-253.
121. Voor Amsterdam: VAN LEEUWEN, *Bijstand*, 1990, 197.
122. Voor Delft, Alkmaar en Amersfoort: VAN LOO, *Armenzorg*, 1977, 23-24.

123. VAN DER VEEN, *Oudelieden*, 1992, 19-21.
124. FALKENBURG, *Armenzorg*, 1893, 19-20 en 270-273.
125. EIJMAEL, *Wenken*, 1849, 43.
126. TYDEMAN, HEEMSKERK and TYDEMAN, *Denkbeelden*, 1850, 43-44.
127. GOEMAN BORGESIOUS et al., *Het vraagstuk*, 1895, 55.
128. HINTZEN, 'Armoede', 1876, 467.
129. VAN LEEUWEN, *Bijstand*, 1990, 135.
130. Citaat uit jaarverslag 1854: WOUTERS, *Bedeling*, 1968, 273-274.
131. *Verslag van het Congres*, 1901, 85-86.
132. VAN DE PUT, *Volksleven*, 1971, 102-103.
133. SLAGER, *Landarbeiders*, 1981, 156.
134. VAN EEGHEN, *De Gilden*, 1974, 35.
135. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Verslag 1ste Afdeeling, Bijlagen.
136. DE BOER, *Leven en bedrijf*, 1923, 135.
137. LANDSKROON, *Geschiedenis*, 1953.
138. VAN DER ELST, 'Brief', 1860.
139. MAENEN, *Petrus Regout*, 1959, 384-395; CORONEL, 'Diamantwerkers', 1865, 229-238, 241-247, 253-257; 'Aantekeningen', 1866, 413-414; DE VRIES, *Structuur*, 1963.
140. *Enquête*, 1887, vraag 6050, 56.
141. CORONEL, 'Diamantwerkers', II, 1865, 231-232.
142. THIERRY, *Pensioenvoorziening*, 1930, 8.
143. LANDSKROON, *Geschiedenis*, 1953, 12, 33-34, 51-55, 251.
144. *Staatscommissie Pensioenwetgeving*, 1955.
145. RILEY, 'That your widows', 1982, 60.
146. *Bouwstoffen*, 1897, 293.
147. RILEY, 'That your widows', 1982, 64-65.
148. LOBATTO, *Beschouwing*, 1830, 125.
149. LOBATTO, 'Over de inrigting', 1833, 113.
150. STAMKART, *Iets over weduwen-fondsen*, 1852, 18-19.
151. *Verslagen over het Armwezen*, 1830-47.
152. *Verslag Armwezen*, 1850, 3.
153. *Staatscommissie Arbeidsenquête*, 1890, Tweede Afdeeling, Zwolle, Deventer, Kampen, 10.
154. *Bouwstoffen*, 1897, 297.
155. BLUM, 'The history', 1991, 194-195.
156. BIDEAU, 'A demographic', 1980, 39.
157. GRIFFITH, 'Economy', 1980, 484.
158. ASSER's *Handleiding Burgerlijk Recht*, Deel II, 1982, 354.
159. BIDEAU et PERRENOUD, 'Remariage', 1981, 553.
160. SCHOFIELD and WRIGLEY, 'Remarriage', 1981, 218.
161. SCHIAFFINO, 'Quelques donnees', 1981, 401-405.
162. CORSINI, 'Why is remarriage', 1981, 392.
163. DYRVIK, 'Gagne-pain', 1981, 303-304.
164. SANDBERG, 'Statistische studien', 1866, 592.
165. GRIGG, 'Toward a theory', 1977, 195-196, 206-207.
166. FEGERSTEN SAUGSTAD and ODEGARD, 'Marital distance', 1981, 623.
167. CLERKX, 'Waarom', 1989, 673-674.
168. KNODEL and LYNCH, 'The decline', 1985, 53-55.
169. MEERTENS, *De lof van den boer*, 1942, 247.
170. BARENTSEN, *Kempenland*, 1935, 128.
171. ASSER's *Handleiding burgerlijk recht*, Deel I, 1957, 312-313.
172. KIST, *De bepalingen*, 1873, 1.
173. VOORDUIN, *Geschiedenis*, Deel 2, 1837, 193.
174. DE BRUIJN, *Het Nederlandse*, 1972, 8, 661-664.
175. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen*, 1986, 175.
176. VAN CAMPEN, *Het huwelijk*, 1866, 307-308.

177. SANDHOP, *Stiefeltern*, 1981, 84 en 96-101; CLERKX, 'Waarom', 1989, 676.
178. SANDHOP, *Stiefeltern*, 1981, 85-96.
179. GRIMM, *Sprookjes*, 1974. Het gaat om Broertje en zusje (no. 11), De drie mannetjes in het bos (no. 13), Hans en grietje (no. 15), Assepoester (no. 21), Vrouw Holle (no. 24), Van de wachtelboom (no. 47), De zes zwanen (no. 49), Sneeuwvitje (no. 53), De witte en de zwarte bruid (no. 135), Vrijer Roland (no. 56), Het lammetje en het visje (no. 141) en De ware bruid (no. 186).
180. CLERKX, 'Broers en zusters', 1986, 483-485.
181. CLERKX, 'Waarom', 1989, 670-671.
182. CLERKX, 'Waarom', 1989, 672-674.
183. SPARNAAIJ, *Het leven en werken*, 1898, 294-295.
184. SEGALEN, 'Mentalité', 1981, 72-73 en 75.
185. GAUNT and LÖFGREN, 'Remarriage', 1981, 52.
186. SOGNER and DUPÂQUIER, 'Introduction', 1981, 10; GAUNT and LÖFGREN, 'Remarriage', 1981, 52-53.
187. Zie onder meer: PALLI, 'Illegitimacy', 1981, 476-477.
188. DYRVIK, 'Gagne-pain', 1981, 302-303.
189. DRAKE, 'Remarriage market', 1981, 291-292; SCHIAFFINO, 'Quelques donnees', 1981, 397-398.
190. BIDEAU, 'A demographic', 1980, 139; KNODEL and LYNCH, 'The decline', 1985, 56-57.
191. BLOM, 'The history', 1991, 201.
192. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen*, 1986, 47-49.
193. KNODEL and LYNCH, 'The decline', 1985, 58.
194. BLOM, 'The history', 1991, 203.

NOTEN HOOFDSTUK IX

1. Een rekenvoorbeeld ter illustratie. Stel dat een land bestaat uit de gemeenten A, B, C en D met ieder 1.000 inwoners. Binnen elk van deze gemeenten verhuizen 100 personen en vanuit elke gemeente naar iedere andere gemeente verhuizen 30 personen. In totaal verhuizen hier 400 personen binnen en 12 maal $30 = 360$ personen buiten de gemeentegrenzen. Wanneer A met B en C met D wordt samengevoegd is het aantal binnengemeentelijke verhuizingen gestegen tot 520 (de oorspronkelijke 400 plus de voorheen externe stromen tussen A en B en C en D) en het aantal migrerende personen gedaald tot 240. Zie: VAN DER ERF en KUIJPER, 'Verhuizingen', 1983, 56.
2. VAN POPPEL, 'Urban-rural', 1989, 367-369.
3. BELLETTINI, 'Les remariages', 1981, 264 en 269-270; CABOURDIN, 'Le remariage', 1981, 282; BIDEAU and PERRENOUD, 'Remariage', 1981, 548-549.
4. NEDERLANDSCHE MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER GENEESKUNST, *Sterfte-Atlas*, 1866; *Sterfte-Atlas*, 1879.
5. De gegevens betreffende de samenstelling van de beroepsbevolking zijn afkomstig uit de beroepstelling van 1889.
6. RIEL, *Gouwenaar*, 1981, 50-57.
7. HELDENS, 'Demografische', 1962, 212-213.
8. SCHOUTEN, *Gouda*, 1978.
9. De geboorteplaats van de bevolking is ontleend aan de volkstellingen van 1859 en 1889.
10. De gegevens betreffende de samenstelling der bevolking naar kerkelijke gezindte zijn ontleend aan de volkstellingen van 1859 en 1889.
11. SCHOUTEN, *Gouda*, 1978, 189; HELDENS, 'Demografische', 1962, 202.
12. Opgemerkt zij dat met dergelijke cijfers de mate van migratie nog sterk is onderschat. Veel weduwen en weduwnaars die buiten Gouda of Breda huwden, maar ten tijde van het huwelijk nog in deze steden woonden, verdwenen kort na het huwelijk (vaak) naar de plaats waar het huwelijk gesloten werd.

13. Terzijde zij opgemerkt, dat de hier verzamelde gegevens niet zinvol zijn te gebruiken voor de berekening van verschillen in mobiliteit tussen leeftijdsgroepen, geslachten, etc. Immers, wij beperkten ons tot die levensfase, waarin mannen en vrouwen nog in weduwstaat verkeerden en de duur van deze periode werd mede bepaald door dezelfde factoren die voor de verschillen in mobiliteit zorgden.
14. HELDENS, 'Demografische', 1962, 247.
15. SHORTER, *The making*, 1975, 157-159.
16. ARIÈS, 'Introduction', 1981, 32-33. Zie ook: DE VRIES, *Joodse ritén*, 1958, 232-242.
17. *Ontwerp*, Toelichting, 1886, 41-42.
18. VAN DEN BIESEN, 'Beschouwingen', 1890, 83.
19. FEGERSTEN SAUGSTAD and ODEGARD, 'Marital distance', 1981, 623.
20. ARIÈS, 'Introduction', 1981, 33.
21. Het volgende is grotendeels gebaseerd op TEACHMAN 'Methodological', 1982, in het bijzonder 1039-1040 en ALLISON, *Event history Analysis*, 1985.
22. GRIFFITH, 'Economy', 1980, 491.
23. COX, 'Regression models', 1972.
24. Men zie: MENKEN et al., 'Proportional hazards', 1981; TEACHMAN, 'Methodological', 1982; BALAKRISHNAN et al., 'A hazard model', 1987.
25. In juni 1991 organiseerde de IUSSP te Mallorca een conferentie, gewijd aan de toepassing van deze methode in historisch-demografisch onderzoek.
26. ALLISON, *Event history Analysis*, 1985, 46-47.
27. ALLISON, *Event history Analysis*, 1985, 38.
28. JANSSENS, *Family and social change*, 1991, Hoofdstuk 8 en paragraaf 6.3.
29. SOGNER and OLDERVOLL, 'Illegitimate', 1981, 496-499.
30. DYRVIK, 'Gagne-pain', 1981, 305.
31. MATTHIESSEN, 'Some aspects', 1981, 378.
32. BLOM, 'The history', 1991, 197.
33. GAUNT and LOFGREN, 'Remarriage', 1981, 55-56.
34. *Staatscommissie Pensioenwetgeving*, 1955, 50.
35. *Staatscommissie pensioenfonds burgerlijke ambtenaren*, 1882, 14.
36. *Staatscommissie Pensioenwetgeving*, 1955, 210. Van grote betekenis bij dergelijke regelingen was vanzelfsprekend, dat het pensioen voor de weduwe veelal verviel als er van hertrouw sprake was. Men was echter zelden unaniem van oordeel dat hertrouw tot verval van de weduwnuitkering diende te leiden. Zo heeft een aantal leden van de Tweede Kamer zich wel verzet tegen het doen vervallen van het pensioen bij hertrouw van de weduwe, 'omdat daarmee, naar zij meenden, het sluiten van wettige huwelijken zou worden tegengegaan'. Anderen daarentegen waren van oordeel, 'dat gemis van de bepaling het aangaan van huwelijken, waarbij het de man alleen te doen was om de vrouw bij zijn vóóroverlijden het genot van het pensioen te verzekeren, zou bevorderen' (*Staatscommissie Pensioenwetgeving*, 1955, p. 229). De regering wilde voor de ambtenaren echter geen uitzondering maken en achtte de bepaling rationeel. De bedoeling was ondersteuning te verlenen aan haar, wier kostwinner was overleden. Bij haar hertrouwen ging de plicht om in haar onderhoud te voorzien over op de tweede echtgenoot.
37. TE BEEK, *Geschiedenis*, 1969, 59-68.
38. RENGELINK, 'Geschiedenis', 1969.
39. VAN LOO, 'Armenzorg', 1981, 209.
40. DE BRUIJN, *Het Nederlandse*, 1972, 8.
41. LEVENBACH, *Arbeidsrecht*, 1951, 242.
42. DE BRUIJN, *Het Nederlandse*, 1972, 13. Zie ook: ASSER's *Handleiding Erfrecht*, 1984, 1, 44, 47, 175-180, 379-380.
43. KNODEL and LYNCH, 'The decline', 1985, 56.
44. MITTERAUER and SIEDER, *European Family*, 1983, 150.
45. DYRVIK, 'Gagne-pain', 1981, 305.
46. SOGNER and DUPÂQUER, 'Introduction', 1981, 10.

47. MITTERAUER and SIEDER, *European Family*, 1983, 62.
48. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen*, 1986, 176.
49. ARIÈS, *Het uur van onze dood*, 1987, 606-609.
50. ARIÈS, *Het uur van onze dood*, 1987, 639-640.
51. FRANKE, 'Het heengaan', 1984.
52. FRANKE, 'Het heengaan', 1984, 315-316.
53. RINKLEFF (red.), 'Romantische liefde', 1985, 134.
54. RINKLEFF (red.), 'Romantische liefde', 1985, 134.

NOTEN HOOFDSTUK X

1. GIELE, 'Arbeidersbestaan', 1976, p. 58-67.
2. Bovenstaande beschrijvingen zijn in overwegende mate gebaseerd op: DE REGT, *Arbeidersgezinnen*, 1984, 50-102.
3. VAN DEN BRINK, 'De echtscheidingen', 1936, 42.
4. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 516 en 400-405.
5. KOOY, *Seksualiteit*, 1975, 179.
6. RONSIN, *Du divorce*, 1988; DESSERTINE, *Divorcer*, 1981; PHILLIPS, 'Demographic aspects' 1976; PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988.
7. UMBGROVE, *Eenige opmerkingen*, 1888, 104.
8. HUSSSEN, *De codificatie*, 1975, 221-222.
9. HUSSSEN, *De codificatie*, 1975, 232-234.
10. HUSSSEN, *De codificatie*, 1975, 234-252.
11. HUSSSEN, *De codificatie*, 1975, 249-250.
12. HUSSSEN, *De codificatie*, 1975, 256.
13. HUSSSEN, *De codificatie*, 1975, 259.
14. VOORDUIN, *Geschiedenis*, Deel 3, 1838, XI en 221-241.
15. Het laten vallen van de vroegere beperking, dat overspel van de man slechts dan grond voor huwelijksontbinding was wanneer dat had plaatsgevonden in het gemeenschappelijk huis, was bij de discussie in 1822 bij een aantal leden van de Kamer overigens slecht gevallen. Verschillende leden huldigden de opvatting, dat de publieke orde en het belang van de maatschappij meer verstoord werden door het overspel van de vrouw dan door dat van de man (VOORDUIN, *Geschiedenis*, Deel 2, 1837, p. 456-457).
16. Hij merkte op dat de Franse wetgeving 'zoo vele restrictiën (heeft) gemaakt en zoo vele vormen voorgeschreven, dat de schijnbaar gemakkelijke scheiding, heeft opgehouden dat te zijn. Gedurende al de tijd dat ik de praktijk heb uitgeoefend, heb ik geen voorbeeld gezien dat van dit middel eenig kwaad gebruik is gemaakt, maar integendeel heb ik ondervonden, dat het dikwerf door het wezenlijk belang der echtgenooten, der kinderen en der goede zeden wordt aangeprezen' (VOORDUIN, *Geschiedenis*, Deel 2, 1837, p. 448-449).
17. VOORDUIN, *Geschiedenis*, Deel 2, 1837, 443.
18. Vonnissen wegens overspel werden echter zelden uitgesproken. Overspel gold in de Code Pénal alleen voor de gehuwde vrouw als strafbaar en dan nog slechts op klacht van de man. De man was slechts strafbaar wanneer overspel in de eigen woning plaatsvond. Volgens VAN SLOBBE ('Zedenmisdriven', 1940, 280) was het aantal veroordelingen in de 19e eeuw op deze grond sterk verminderd. Vanaf 1847 tot 1886 werden in totaal slechts 47 mannen en 133 vrouwen veroordeeld. Deze omstandigheid was er zelfs oorzaak van, dat in het ontwerp Wetboek van Strafrecht van 1886 overspel aanvankelijk zelfs in het geheel niet meer voorkwam. Opgemerkt werd, dat 'hoewel het aanzienlijk aantal echtscheidingen en scheidingen van tafel en bed bewees, dat dit zedelijk kwaad in Nederland niet zeldzaam was, het aantal der wegens overspel ingestelde strafvervolgingen betrekkelijk gering bleek te zijn' (VAN SLOBBE, 'Zedenmisdriven', 1940, p. 280). Het wapen van de strafwet werd ongeschikt geacht

- om dit kwaad te bestrijden. De Raad van State was het hiermee eens, doch de commissie van rapporteurs achtte het bezwaar overwegend, dat 'aldus alleen tegen deze grove rechtsschennis (...) geen straf bedreigd zou worden' (VAN SLOBBE ('Zedenmisdrijven', 1940, 280-281). In het Wetboek werd daarom overspel van man zowel als vrouw strafbaar gesteld. Na 1886 kwamen echter tot 1938 nog slechts 5 veroordelingen van mannen en 2 van vrouwen voor.
19. In de wet werd bepaald dat echtscheiding wordt uitgesproken op vordering van een van de echtgenoten of op hun gemeenschappelijk verzoek. Echtscheiding wordt op vordering van een van de echtgenoten uitgesproken, indien het huwelijk duurzaam ontwricht is, doch de vordering wordt afgewezen, indien de ontwrichting in overwegende mate te wijten is aan de echtgenoot die de vordering heeft ingesteld. Echtscheiding op gemeenschappelijk verzoek wordt uitgesproken, indien het verzoek is gegrond op hun beider oordeel dat het huwelijk duurzaam ontwricht is. Op gemeenschappelijk verzoek kan de echtscheiding pas worden uitgesproken, nadat de echtgenoten aan de rechter een voorstel hebben overgelegd met betrekking tot de voogdij over hun minderjarige kinderen en over hun onderlinge vermogensrechtelijke betrekkingen. Echtscheiding mag, tenzij zich bijzondere gevallen voordoen, niet worden uitgesproken binnen een jaar na de voltrekking van het huwelijk. De gronden voor scheiding van tafel en bed werden identiek aan die van de echtscheiding. Ontbinding van het huwelijk na scheiding van tafel en bed wordt op vordering van een van de partijen uitgesproken, indien de scheiding tenminste drie jaren heeft geduurd ofwel na minstens een jaar, indien de andere echtgenoot zich gedurig schuldig maakt aan wangedrag. Daarnaast werd het verbod op een verder huwelijk van reeds eerder hertrouwde gescheidenen opgeheven. Tevens werden de huwelijksbeletselen ten aanzien van respectievelijk schoonzuster-zwager en overspelige echtgenoot-medeplichtige bij de invoering van boek 1 van het BW per 1 januari 1970 vervallen verklaard (ASSER's *Handleiding Burgerlijk Recht*, Deel II, 1982, 12).
 20. RONSIN, *Du divorce*, 1988, 723, 749 en volgende, 875.
 21. VAN BAALEN, *Echtscheiding*, 1983, 31-32.
 22. BROUWER, *Armenrecht*, 1885, 59-60.
 23. CLEVERINGA, *Van Rossum's verklaring*, 1972, 1656.
 24. De betreffende gegevens werden voor de jaren voor 1900 ontleend aan de *Statistiek van de loop der bevolking*, voor de jaren daarna aan CBS, *Echtscheidingen*, 1976. Men moet zich realiseren dat de cijfers de trend tot toename van het aantal van echt scheidende paren met minderjarige kinderen nog onderschatten. Immers, in de onderzochte periode vond een verlaging plaats van de meerderjarigheidsleeftijd, die feitelijk had moeten resulteren in een daling van het kindertal der gescheidenen.
 25. DUMON en KOOY, *Echtscheiding*, 1983, 150.
 26. DUMON en KOOY, *Echtscheiding*, 1983, 26-27.
 27. MINKENHOF, *Onderhoudsplicht*, 1933, 14.
 28. CAMPAGNE, *Alimentatie*, 1978, 58-59.
 29. CAMPAGNE, *Alimentatie*, 1978, 56.
 30. CAMPAGNE, *Alimentatie*, 1978, 60.
 31. MINKENHOF, *Onderhoudsplicht*, 1933, 87.
 32. CAMPAGNE, *Alimentatie*, 1978, 56-57.
 33. HANEKUIJK, *Iets over bekentenis*, 1885, 9-14.
 34. VAN ANDEL, 'Echtscheiding', 1938, 17.
 35. HANEKUIJK, *Iets over bekentenis*, 1885, 29-30.
 36. HAANTJES, *Iets naar aanleiding*, 1892, 64 en volgende en 73-75.
 37. VAN BAALEN, *Echtscheiding*, 1983, 14-15.
 38. DUMON en KOOY, *Echtscheiding*, 1983, 48.
 39. STOKVIS, 'Blauwboekjes', 1984, 20.
 40. *Over den zedelijken*, 1852, 212.
 41. *Enquête*, 1887, vraag 9574, 14.
 42. GIELE, *Arbeidersleven*, 1979, 251.

43. VAN DER VEN, *Van vrijen en trouwen*, 1929, 96-97.
44. BUTER, 'De Noord-Nederlandse', 1972, 313.
45. RINKLEFF e.a., 'Romantische liefde', 1985, 131-132.
46. Blijkens informatie van Drs. B. LUGER (brief van 10 april 1989). Voor een iets latere periode zie men: LEWANDOWSKI en VAN DRANEN, *Beschavingsgeschiedenis*, 1933, 293-298.
47. VAN DAALEN, 'Een poppenhuis', 1978, 74-85.
48. RONSIN, *Du divorce*, 1988, 879.
49. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 1-2.
50. ZUIDGEEST, 'Katholieke kerk', 1970, 117.
51. HUIZING, 'Canonieke echtscheiding', 1970, 129-135.
52. DUMON en KOOY, *Echtscheiding*, 1983, 173.
53. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 40-69.
54. DE VRIES, *Joodse riten*, 1958, 243-248.
55. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 165, 191-194.
56. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 479-480.
57. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 479-514.
58. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 481-484.
59. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 489-492.
60. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 495-507.
61. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 493-494.
62. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 507-513.
63. DUMON en KOOY, *Echtscheiding*, 1983, 48-49.
64. HEKMA, *Homoseksualiteit*, 1987, 104.
65. NABRINK, *Seksuele hervorming*, 1978, 63.
66. VAN HOUTEN, 'De echtscheidingswetgeving', 1877, 132.
67. VAN HOUTEN, 'De echtscheidingswetgeving', 1877, 134.
68. VAN HOUTEN, 'Beschouwingen', 1877, 54.
69. VAN HOUTEN, 'Beschouwingen', 1877, 55-56.
70. VAN HOUTEN, 'Beschouwingen', 1877, 57-58.
71. VAN HOUTEN, 'Over de maatschappelijke', 1877, 155, 165-166, 168.
72. VAN HOUTEN, 'Beschouwingen', 1877, 60.
73. *Vrijheid*, 1877, 9.
74. *Vrijheid*, 1877, 20.
75. DE HAAS, *Pauperisme*, 1879, 32.
76. DE HAAS, *Pauperisme*, 1879, 251.
77. *Handelingen Juristenvereniging*, 1882, 43.
78. *Handelingen Juristenvereniging*, 1882, 60-61.
79. *Handelingen Juristenvereniging*, 1882, 61-62.
80. *Handelingen Juristenvereniging*, 1882, 57.
81. PRINS, *De ontbinding des huwelijks*, 1880, 65-66.
82. PRINS, *De ontbinding des huwelijks*, 1880, 69-70.
83. PRINS, *De ontbinding des huwelijks*, 1880, 71-72.
84. *Ontwerp*, 1886, 118.
85. *Ontwerp*, 1886, 118-119.
86. *Ontwerp*, 1886, 126.
87. *Ontwerp*, 1886, 127.
88. *Ontwerp*, 1886, 119.
89. *Ontwerp*, 1886, 120.
90. *Ontwerp*, 1886, 180-181.
91. *Handelingen Nationaal Congres*, 1889-90, 455.
92. VAN HOUTEN, *Scheiding van tafel en bed*, 1894, 74-75.
93. DE KANTER, 'Paria's', 1891, 31.
94. DE KANTER, 'Paria's', 1891, 35-36.
95. *Handelingen*, 1891-92, 335-336.

96. *Handelingen*, 1894-95, 378.
97. *Handelingen*, 1891-92, 330.
98. UMBGROVE, *Eenige opmerkingen*, 1888, 88-89.
99. H.S., *Minister van Justitie*, 1880, 14.
100. VAN HOUTEN, *Scheiding van tafel en bed*, 1894, 58.
101. UMBGROVE, *Eenige opmerkingen*, 1888, 82-83.
102. HAANTJES, *Iets naar aanleiding*, 1892, 33.
103. HANEKUIJK, *Iets over bekentenis*, 1885, 3.
104. KUYPER, *Antirevolutionair*, 1880, 41-42.
105. MANSSSEN, 'Het Christendom', 1877, 336.
106. DOMELA NIEUWENHUIS, *Hoe ons land geregeerd wordt*, 1885, 68.
107. *Handelingen Nationaal Congres tegen prostitutie*, 1889, 130-131.
108. DOMELA NIEUWENHUIS en VAN LEEUWEN, *Anarchisme*, 1909, 8-10.
109. OOSTERBAAN, *Politieke*, 1897, 1901, 1905.
110. Geciteerd bij: VAN ANDEL, 'Echtscheiding', 1938, 70.
111. VALKHOFF, 'Echtscheiding', 1935, 1.
112. RUTGERS, *Omnibus, X*, 1889, 338; geciteerd bij: RÖLING, *De tragedie*, 1987, 263.
113. RUTGERS, *Het geslachtsleven*, 1916, 469-470.
114. RUTGERS, 'Onbereikbaar', 1913, 41.
115. RUTGERS, 'De hoogere zedelijkheid', 1918, 1.
116. HAMBURGER en VERKOUTEREN, *Het vrije huwelijk*, 1905, 2.
117. Geciteerd bij: NABRINK, *Seksuele hervorming*, 1978, 146.
118. WAALEWIJN, 'De bevolkingsleer', 1876, 332.
119. WIJNAENDTS FRANCKEN, *De evolutie*, 1894, 205.
120. WIJNAENDTS FRANCKEN, 'De vrouwenbeweging', 1897, 238.
121. WIJNAENDTS FRANCKEN, 'De vrouwenbeweging', 1897, 239.
122. WIJNAENDTS FRANCKEN, 'Wenschelijk huwelijksverbod', 1901, 336.
123. HAMBURGER en VERKOUTEREN, *Het vrije huwelijk*, 1905, 28.
124. STEINMETZ, *Het feminisme*, 1899, 21.
125. STEINMETZ, *Het feminisme*, 1899, 23.
126. SEVENHUIJSEN, *De orde van het vaderschap*, 1987, 298.
127. WESENHAGEN, *Wijntje en Trijntje*, 1899, 11-12.
128. DON en VAN DER WOUDE, *Het boek*, 1903, 228.
129. HOFSTEDE DE GROOT, *De voorname bron*, 1854, 18.
130. KRÜSEMAN, *Mijn leven*, Deel 2, 1877, 100-102.
131. KRÜSEMAN, *Mijn leven*, Deel 3, 1877, 245.
132. HUYGENS, 'Huwelijk en opvoeding', 1892, 228-229. Over Huygens zie men: HOLTROP, 'Cornelie Huygens', 1979, 102, 109-111.
133. VAN CALCAR, *Gelukkig*, 1886, 216.
134. ANNETTE VERSLUYS-POELMAN in *Evolutie*, 1894/95. Jrg 2, 38, geciteerd bij: JANSZ, *Denken*, 1990, 127.
135. SEVENHUIJSEN (*Orde van het vaderschap*, 1987, 139) citeert uit een ingezonden stuk van M.A.C. MENSING, verschenen in: *Evolutie*, 1894, nr. 46, 8.
136. W. DRUCKER, in *Evolutie*, 1894, geciteerd bij: SEVENHUIJSEN, *Orde van het vaderschap*, 1987, 129-130.
137. *De Proletarische Vrouw*, Jrg 3, 1907/08, nr. 7 en nr. 23 van Jrg. 7, 1911/12, geciteerd bij: JANSZ, *Denken*, 1990, 161.
138. WIJSMAN, *Echtscheidingsgronden*, 1946, 37.
139. LUBACH, 'De zorg', 1872, 548-551.
140. *Handelingen Tweede kamer*, Bijlage 47, 25, 1879-80, 145-146.
141. WTTewaAL, 'Enkele opmerkingen', 1890, 91.
142. WTTewaAL, 'Enkele opmerkingen', 1890, 93.
143. WTTewaAL, 'Enkele opmerkingen', 1890, 97.
144. WTTewaAL, 'Enkele opmerkingen', 1890, 96-97.
145. VAN MUNNEKREDE, *Eenige opmerkingen*, 1887, 15, 20, 22.

146. VAN DEN BERGH, *De strijd*, 1878, 205.
Opmerkelijk genoeg werd in het in 1912 uitgebrachte rapport over de huwelijkswetgeving van een Commissie, benoemd door de Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie ('Rapport', 1912), aangedrongen op de schrapping van het verbod van scheiding bij onderling goedvinden. Bij handhaving van dit verbod 'zal de totstandkoming van noodzakelijke echtscheidingen worden bemoeilijkt en verhinderd, tenzij de echtelieden voor het nemen van hoogst onzedelijke maatregelen (bedoeld is: om met medeweten van de echtgenoot een overspel pour besoin de la cause te plegen) niet terugdeinzen'.
147. VAN DEN BIESEN, 'Beschouwingen', 1889, 442-443.
148. VAN DEN BIESEN, 'Beschouwingen', 1893, 242.
149. *Handelingen Eerste Kamer*, 1910-11, 27e vergadering, 17 mei 1911, 527.
150. VAN DEN BIESEN, 'Beschouwingen', 1893, 243-244.
151. VAN DEN BIESEN, 'Beschouwingen', 1893, 242.
152. VAN DEN BIESEN, 'Beschouwingen', 1890, 84-85.
153. *Ontwerp*, 1886, 42.
154. VAN DEN BIESEN, 'Beschouwingen', 1890, 84-85.
155. *Ontwerp*, 1886, 42.
156. *Handelingen Tweede Kamer*, 1891-92, 20e vergadering, Beraadslaging over Hoofdstuk IV, 330.
157. RÖLING, *De tragedie*, 1987, 280-281.
158. HEKMA, *Homoseksualiteit*, 1987, 103.
159. VAN CAMPEN, *Het huwelijk*, 1866, 314-315.
160. VAN CAMPEN, *Het huwelijk*, 1866, 316.
161. VAN CAMPEN, *Het huwelijk*, 1866, 317-318.
162. VAN CAMPEN, *Het huwelijk*, 1866, 315.
163. VAN ANDEL, 'Echtscheiding', 1938, 47-55. Zie ook: BRONKHORST, 'De Reformatie', 1970.
164. VAN ANDEL, 'Echtscheiding', 1938, 63.
165. ANEMA, *De gronden*, 1904, 36.
166. *Verslag van het Congres*, 1901, 181-182.
167. DE SAVORNIN LOHMAN, *Van huwelijk*, 1913, 30 en 35.
168. DE SAVORNIN LOHMAN, *Van huwelijk*, 1913, 52.
169. VAN ANDEL, 'Echtscheiding', 1938, 47-48.
170. O'NEILL, *Divorce*, 1967, 33-35, 43-44 en 56.
171. RÖLING, *De tragedie*, 1987, 280-281.
172. VAN ANDEL, 'Echtscheiding', 1938, 37-38.
173. ASSER's *Handleiding Burgerlijk Recht*, Deel I, 1957, 345.
174. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 461-472.
175. *Zo zijn wij*, 1970, 38.
176. DESSERTINE, *Divorcer*, 1981, 133-158.
177. PHILLIPS, 'Demographic aspects', 1976, 439.
178. PHILLIPS, 'Demographic aspects', 1976, 439-440.
179. DOMBROWSKI-KEERLE, 'Le divorce', 1972, 193-198.
180. DOMBROWSKI-KEERLE, 'Le divorce', 1972, 198-200.
181. WINTEIN, *Sociografische*, 1983, 205-213.
182. WINTEIN, *Sociografische*, 1983, 221-231.
183. WINTEIN, *Sociografische*, 1983, 237-240.
184. WINTEIN, *Sociografische*, 1983, 244-252 en 258-262.
185. WINTEIN, *Sociografische*, 1983, 265-269.
186. MAY, *Great Expectations*, 1980, 9.
187. MAY, *Great Expectations*, 1980, 16-22; O'NEILL, *Divorce*, 1967, 11-12.
188. SANDBERG, 'Statistische Studien', 1866, 589-592.
189. GULDEN, 'Divorce', 1939, 218-220 en 222-223.
190. VAN DEN BRINK, 'De echtscheidingen', 1936, 51-54.

191. GARGAS, 'Echtscheiding', 1928, 49 en volgende.
192. VAN DEN BRINK, 'De echtscheidingen', 1936, 55-57.
193. VAN DEN BRINK, 'De echtscheidingen', 1936, 58-59.
194. VAN DEN BRINK, 'De echtscheidingen', 1936, 59-60.
195. VAN DEN BRINK, 'Het huwen', 1936, 15-16.
196. VAN DEN BRINK, 'Het huwen', 1936, 14 en 'De echtscheidingen', 1936, 54.
197. CRONJÉ, *Egtscheidung*, 1934, 163 en volgende.
198. STOKVIS, *De wording*, 1987, 182-186.
199. BOS EN IJZERRAAD, *Echtscheidung*, 1985, 13-14 en 66.
200. BOS EN IJZERRAAD, *Echtscheidung*, 1985, 15-24.
201. BOS EN IJZERRAAD, *Echtscheidung*, 1985, 29-39.
202. BOS EN IJZERRAAD, *Echtscheidung*, 1985, 40-41 en 46-47.
203. BOS EN IJZERRAAD, *Echtscheidung*, 1985, 49-56.
204. VAN BAALEN, *Echtscheidung*, 1983, 28 en 67-68.
205. VAN BAALEN, *Echtscheidung*, 1983, 29-30.
206. VAN BAALEN, *Echtscheidung*, 1983, 32-34.
207. VAN BAALEN, *Echtscheidung*, 1983, 39-40.
208. BOS EN IJZERRAAD, *Echtscheidung*, 1985, 59.
209. VAN LEEUWEN, *Bijstand*, 1990, 136-137.
210. WOUTERS, *Van bedeling*, 1968, 274.
211. VAN BAALEN, *Echtscheidung*, 1983, 43-46.
212. VAN BAALEN, *Echtscheidung*, 1983, 35-39.
213. VAN BAALEN, *Echtscheidung*, 1983, 36.

NOTEN HOOFDSTUK XI

1. Gegevens omtrent het aantal echtscheidingen, c.q. het aantal gescheiden mannen en vrouwen zijn voor drie jaren rondom de tijdstippen van de volkstelling in principe te ontleen aan de *Statistiek van de loop van de bevolking*. Voor de jaren 1848-50 en 1859-61 bevatten deze echter slechts voor enkele grotere gemeenten de betreffende informatie. Voor de overige gemeenten werden zij deels verkregen dank zij de medewerking van verschillende gemeentelijke archiefdiensten en voor een deel ontleend aan de *Provinciale Verslagen*.
2. VAN POPPEL, *Stad en platteland*, 1984, 71.
3. De gegevens omtrent de samenstelling van de bevolking naar geslacht en burgerlijke staat zijn ontleend aan de uitkomsten van de volkstellingen in de jaren 1849, 1859, 1869, 1879, 1889, 1899, 1909 en 1920.
4. GARGAS, 'Echtscheidingen', 1928, 44.
5. STOKVIS, *De wording*, 1987, 11.
6. STOKVIS, *De wording*, 1987, 147.
7. STOKVIS, *De wording*, 1987, 88-89.
8. STOKVIS, *De wording*, 1987, 134-138.
9. STOKVIS, *De wording*, 1987, 129-132.
10. STOKVIS, *De wording*, 1987, 284-288.
11. STOKVIS, *De wording*, 1987, 270.
12. STOKVIS, *De wording*, 1987, 91-103.
13. BRESLOW and DAY, *Statistical methods*, 1980, 14-15.
14. BRESLOW and DAY, *Statistical methods*, 1980, 20-22.
15. BRESLOW and DAY, *Statistical methods*, 1980, 26-28.
16. SAMUELSEN, *Two incomplete data problems*, 1989.
17. SEPTER, *Beknopt leerboek*, 1949, 229-232.
18. SEPTER, *Beknopt leerboek*, 1949, 256.
19. SEPTER, *Beknopt leerboek*, 1949, 135.
20. VAN DEN BERGH VAN EIJSINGA, *Bijdrage*, 1868, 35-38.

21. CRONJÉ, *Egskleiding*, 1934, 213-216.
22. DE REGT, *Arbeidersgezinnen*, 1984, 97.
23. DE GEUS, 'Trouwen', 1987, V.
24. DESSERTINE, *Divorcer*, 1981, 133-135. Voor een beschrijving van de situatie zie men ook: LEWANDOWSKI en VAN DRANEN, *Beschavingsgeschiedenis*, 1933, 119-121.
25. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 235-236.
26. 'Enige gegevens', 1956, 13.
27. KOOY EN HASENACK, *De echtscheiding*, 1961, 50-52.
28. 'Enige gegevens', 1956, 12.
29. VAN BAALEN, *Echtscheiding*, 1983, 32-34.
30. STONE, 'The road', 1989, 15.
31. GOODE, 'Marital satisfaction', 1962, 516.
32. MAY, *Great expectations*, 1980, 20.
33. VAN DEN BRINK, 'De echtscheidingen', 1936, 44.
34. Voor een deel hing dit verschil samen met het feit, dat alle gescheiden mannen en vrouwen na de ontbinding van hun huwelijk nog van woonplaats konden veranderen, terwijl van de overige huwelijken slechts de overlevende partner kon verhuizen.
35. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen*, 1986, 52-53.
36. DESSERTINE, *Divorcer*, 1981, 231-232.
37. Voor een tweetal echtscheidingen, waarvan niet bekend was op welke datum de verklaring van de griffier was afgegeven, werd de datum van het vonnis als tijdstip van echtscheiding aangehouden.
38. GARGAS, 'Echtscheidingen', 1928, 49 en volgende.
39. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 260-262.
40. O'NEILL, *Divorce*, 1967, 25.
41. O'NEILL, *Divorce*, 1967, 29.
42. MUELLER and POPE, 'Divorce', 1980, 727-728.
43. STONE, *The Family*, 1977, 56; STONE, 'The road', 1989, 13.
44. VANDENBROEKE, *Vrijen en trouwen*, 1986, 50.
45. RASCHKE, 'Divorce', 1987, in het bijzonder 604-605.
46. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 321-323.
47. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 590-591.
48. DE REGT, *Arbeidersgezinnen*, 1984.
49. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 364-382.
50. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 359.
51. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 382-391.
52. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 362-363.
53. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 605-612.
54. DE REGT, *Arbeidersgezinnen*, 1984, 50-54.
55. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 591-596; DE REGT, *Arbeidersgezinnen*, 1984, 53-64, 69-70.
56. DE REGT, *Arbeidersgezinnen*, 1984, 90-96.
57. DE REGT, *Arbeidersgezinnen*, 1984, 90-91.
58. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 354-360.
59. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 399-402.
60. NOORDAM, 'The crusade', 1990, 158-160.
61. WIJSMAN, *Echtscheidingsgronden*, 1946, 80, 106, 122, 129.
62. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 596-599.
63. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 598-599.
64. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 599-605.
65. VAN POPPEL en DE BEER, 'Het effect', 1991.
66. PHILLIPS, *Putting asunder*, 1988, 638.
67. O'NEILL, *Divorce*, 1967, 25.

NOTEN HOOFDSTUK XII

1. DAMSMA, 'Van hoeksteen', 1988, 222-223.
2. DAMSMA, 'Van hoeksteen', 1988, 218.
3. DE REGT, *Arbeidersgezinnen*, 1984, 140.
4. DE REGT, *Arbeidersgezinnen*, 1984, 141.

AANGEHAALDE LITERATUUR

- 'Aantekeningen van het verhandelde in de tweede voorjaarsvergadering der Vereeniging voor Statistiek in Nederland', *De Economist*. Bijblad, 15(1866), p. 403-442.
- ABMA, R., 'De katholieken en het psychocomplex', *Grafiët*, 1(1981), p. 156-197.
- AENGENENT, J.D.J., *Leerboek der sociologie*. Leiden, 1909.
- AKERMAN, S., 'The importance of remarriage in the seventeenth and eighteenth centuries', in: J. DUPÂQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 163-176.
- ALBERDINGK THYM, C., *Lucratieve betrekkingen voor vrouwen uit den beschaafden stand*. Gouda, 1884.
- ALBERS, J.H.J.M., *Volendam 1811-1890. Een economisch, sociaal en demografisch onderzoek van een vissersdorp in de negentiende eeuw*. Ongepubliceerde scriptie. Vakgroep geschiedenis, Universiteit van Amsterdam. Amsterdam, 1983.
- ALLISON, P.D., *Event history analysis. Regression for longitudinal data*. Beverly Hills, 1985.
- D'ALPHONSE, M., *Eenige hoofdstukken uit het Aperçu sur la Hollande*. Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Nieuwe volgrees no. 1. 's-Gravenhage, 1900.
- ALTER, G., *Family and the female life course. The women of Verviers, Belgium, 1849-1880*. Madison, 1988.
- ALTER, G., 'New perspectives on European Marriage in the Nineteenth Century', *Journal of Family History*, 16(1991), p. 1-6.
- ANDEL, J. VAN, 'Echtscheiding', *Antirevolutionaire Staatskunde*, 12(1938), p. 176-212, p. 243-283.
- ANDERSON, M., 'Marriage Patterns in Victorian Britain: An Analysis Based on registration District Data for England and Wales 1861', *Journal of Family History*, 1(1976), p. 55-79.
- ANDERSON, M., *Approaches to the history of the Western family 1500-1914*. London/Basingstoke, 1980.
- ANDERSON, M., 'The social position of spinsters in Mid-Victorian Britain', *Journal of Family History*, 9(1984), p. 377-393.
- ANEMA, A., *De gronden voor echtscheiding in het Nederlandsch Burgerlijk Recht*. Wageningen, 1904.
- Arbeidersleven in Nederland*. Resultaten der enquête ingesteld door het Nederl. Verbond van Vakvereeningen in het najaar van 1907 naar de wenschelijkheid en mogelijkheid van beperking van den arbeidsduur voor volwassenen tot 10 uren per etmaal en afschaffing, respectievelijk beperking van nacht en kinderarbeid. Tweede druk. Uitgegeven door de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij en het Ned. Verbond van vakvereeningen. s.l., 1908.
- ARIËS, P., *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken*. Amsterdam/Brussel, 1987.
- ARIËS, P., 'Introduction to Part I', in: J. DUPÂQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 27-33.
- ARUNDINIS PISCATORII (pseudoniem van J.F. VAN HENGEL), 'Uit het leven van een Hilversumsche wever', *Nederland*, (1866), p. 343-369.
- ARUNDINIS PISCATORII (pseudoniem van J.F. VAN HENGEL), 'Schets uit het Hilversumsche volksleven. Het leven van Vitis Zacharias Lam', *Nederland*, (1869), p. 377-399.
- Mr. C. ASSER's *Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht. Deel I. Personenrecht*. Bewerkt door Mr. J. WIARDA. Zwolle, 1957.⁹
- Mr. C. ASSER's *Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht. Deel II. Personen en Familierecht*. Bewerkt door Mr. J. DE RUITER en Mr. J.K. MOLTMAKER. Zwolle, 1982.¹¹
- Mr. C. ASSER's *Handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. Erfrecht*. Bewerkt door Prof. Mr. E. M. MEIJERS. Zwolle, 1984.
- BAALEN, C. VAN, *Echtscheiding en scheiding van tafel en bed in de 19de eeuw. De discussie onder de juristen en de praktijk in het arrondissement Haarlem (1838-1905)*. Ongepubliceerde scriptie. Faculteit Geschiedenis, Rijksuniversiteit Leiden. Leiden, 1983.

- BACHIENE, Ph.J., *Memorie betreffende een voorstel tot het beramen van middelen ter verbetering van den zedelijken en materieelen toestand van de arbeidende klassen in de landbouwende gemeenten van Zeeland*, 1848.
- BALAKRISHNAN, T.R., VANINADHA RAO, K., LAPIERRE-ADAMCYK, E. and KROTKI, K.J., 'A hazard model analysis of the covariates of marriage dissolution in Canada', *Demography*, 24(1987), p. 395-406.
- BANKS, J.A., *Prosperity and parenthood. A study of family planning among the Victorian Middle Classes*. London, 1954.
- BARDET, J-P., 'Fécondité des premières mariées et des veuves remariées (l'exemple de Rouen et du Vexin français)', in: J. DUPÂQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 533-546.
- BARENTSEN, P.A., 'Het gezinsleven in het Oosten van Noord-Brabant', *Mensch en Maatschappij*, 2(1926), p. 44-60.
- BARENTSEN, P.A., *Het oude Kempenland. Eene proeve van vergelijking van organisme en samenleving*. Groningen/Batavia, 1935.
- BAVINCK, H., *De vrouw in de hedendaagsche maatschappij*. Kampen, 1918.
- BEAUJON, A., 'Ingezonden', *Sociaal Weekblad*, 1(1887), p. 394-396.
- BEAUJON, A., 'De nuptialiteit sedert 1873', *Bijdragen van het Statistisch Instituut*, 3 (1887) p. 476-511.
- BEAUJON, A., 'Bevolkingsstatistiek der Nederlandsche steden', *Bijdragen van het Statistisch Instituut*, 5(1889), p. 43-48.
- BEEK, B.J. TE, (1969) 'Geschiedenis van de ziekengeld, bedrijfsongevallen- en beroepsziektenverzekering, in: *De groei van de sociale verzekering in Nederland*. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de "Vereeniging van Raden van Arbeid" in 1970. Amsterdam, 1969, p. 57-77.
- BEELAERTS VAN BLOKLAND, MEVR. DOUARIÈRE en JKVR. A. VAN HOGENDORP, *Gedenkboek Vijfentwintig jaren arbeids der Nederlandsche Vrouwenbond ter verhoging van het Zedelijk Bewustzijn*, 1884-1909. Groningen, z.j..
- BEER, J. DE, 'Bevolkingsprognose 1990: hogere bevolkingsgroei door meer immigratie' *Maandstatistiek van de bevolking*, 38(1990), p. 20-27.
- BEETS, N., *Eenige opmerkingen met betrekking tot de denkbeelden van den dag in de richting van de emancipatie der vrouw*. Utrecht, 1870.
- BELLETTINI, A., 'Les remariages dans la ville et dans la campagne de Bologne au dix-neuvième siècle', in: J. DUPÂQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 259-272.
- 'Beoordeling van de Bijdragen tot de kennis van den tegenwoordigen Staat der provincie Groningen, uitgegeven door de commissie voor de Statistieke Beschrijving der provincie Groningen', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, 19(1860), p. 241-246.
- BERG, P.W.J. VAN DEN, 'Eenige huwelijksgebruiken', *Mensch en Maatschappij*, 8(1932), p. 193-206.
- BERG, P.W.J. VAN DEN, *Het karakter der plattelandssamenleving*. Assen, 1941.
- BERGH, W.H. VAN DEN, *De strijd tegen de prostitutie in Nederland*. Den Haag, 1878.
- BERGH VAN EIJSINGHA, M.H. PH. VAN DEN, *Bijdrage tot de bevolkingstatistiek der gemeente 's-Gravenhage*. 's-Gravenhage, 1868.
- BERGH, G.C.J.J. VAN DEN, e.a. (red.), *Staphorst en zijn gerichten. Verslag van een juridisch-anthropologisch onderzoek*. Amsterdam, 1980.
- BERKNER, L.K. en F.F. MENDELS, 'Inheritance systems, family structure, and demographic patterns in Western Europe, 1700-1900', in: C. TILLY (ed), *Historical studies of changing fertility*. Princeton, 1978, p. 209-224.
- BERLANSTEIN, L.R., 'Illegitimacy, concubinage, and proletarianization in a French Town, 1760-1914', *Journal of Family History*, 5(1980), p. 360-374.
- Beschouwingen over de hoofdvereischen van het huwelijk, waarin aangetoond wordt dat den echten staat, de schoonste en verhevenste verbindnis is, tusschen man en vrouw*. Deel 1 en 2. Alkmaar, 1802.
- BEUCKER ANDREAE, J.H., 'Rapport ingediend voor het vijfde landhuishoudkundig congres te Leijden, 11, 12, 13 Juni 1850 Betreffende een onderzoek naar den zedelijken en materi-

- len toestand der arbeidende bevolking ten platten lande en van de middelen om dien zooveel mogelijk te verbeteren', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, 6(1851), p. 156-196.
- 'De bevolking van Amsterdam. Deel I; Loop der bevolking tot 1931 (huwelijken, echtscheidingen, geboorte, sterfte, vestiging en vertrek)', *Statistische Mededeelingen van het Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam*, no. 97, Amsterdam, 1933.
- BIDEAU, A., 'A demographic and social analysis of widowhood and remarriage: the example of the castellany of Thoissey-en Dombes, 1670-1840', *Journal of Family History*, 5(1980), p. 28-43.
- BIDEAU, A. et PERRENOUD, A., 'Remariage et fécondité. Contribution à l'étude des mécanismes de récupération des populations anciennes', in: J. DUPÂQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 547-560.
- BIE, T. DE en FRITSCHY, W., 'De 'wereld' van Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland', in: J. REYS e.a. (red.), *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1985*. Nijmegen 1985, p. 30-58.
- BIESEN, J.W. VAN DEN, 'Beschouwingen omtrent het Ontwerp tot herziening van het Burgerlijk Wetboek', *Themis*, 50(1889), p. 430-447.
- BIESEN, J.W. VAN DEN, 'Beschouwingen omtrent het Ontwerp tot herziening van het Burgerlijk Wetboek', *Themis*, 51(1890), p. 75-90.
- BIESEN, J. W. VAN DEN, 'Beschouwingen omtrent het Ontwerp tot herziening van het Burgerlijk Wetboek', *Themis*, 51(1890), p. 418-438.
- BIESEN, J. W. VAN DEN, 'Beschouwingen omtrent het Ontwerp tot herziening van het Burgerlijk Wetboek', *Themis*, 54(1893), p. 237-272.
- BINS, P.G., *Op het welweezen van de juffers*. 's-Gravenhage/Rotterdam, 1973.
- BLAIKIE, A., 'Rhetoric and reality: class-based attitudes to sexual behaviour in nineteenth-century Scotland', in: *International Commission of Historical Demography, The role of the State and public opinion in sexual attitudes and demographic behaviour*. Madrid, 1991, p. 5-14.
- BLANKERT, W., *De huwelijksstructuur in de Brabantse Kempen in de periode 1830-1859*. Mededeling no. 4 van de Afd. Historische Geografie, Geografisch Instituut Utrecht. Utrecht, 1967.
- BLAUPOT TEN CATE, S., *Armwezen en armverzorging*. Uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 'tAlgemeen, Leiden, 1851.
- BLOM, I., 'The history of widowhood: a bibliographic overview', *Journal of Family History*, 16(1991), p. 191-210.
- BLONK, A., *Fabrieken en Menschen. Een sociografie van Enschede*, Enschede, 1929.
- BOER, W.R., 'Denkbeelden over pauperisme en armverzorging', *De Gids*, 14(1850), p. 397-443.
- BOER W.R., *De arbeid. Handboek voor volkshuishoudkunde ten dienste van het Middelbaar Onderwijs*. Amsterdam, 1865.
- BOER, W.R., 'De staathuishoudkunde en hare bestrijding', *De Economist*, 26(1877), p. 1-36.
- BOER, E. DE, 'De kans op een beter bestaan. De groei van de bevolking van Arnhem sinds 1815', *Bijdragen en mededelingen Gelre*, 14(1985), p. 132-155.
- BOER, M.G. DE, *Leven en bedrijf van Gerhard Moritz Roentgen*. z.p. 1923.
- BOGAARD, P.TH., 'Verslag van den stoffelijken en zedelijken toestand der Arbeidende Volksklasse ten Plattelande, in het zuidelijk deel der Provincie Gelderland', in: *Verslag van het verhandelde op het zesde Nederlandsche Landhuishoudkundig Congres, gehouden te Goes, van den 10den tot den 14den juni 1851*. Goes, 1852, p. 163-170.
- BOLK, L., 'De Menarche bij de Nederlandsche Vrouw en de vervroeging ervan bij de jongste generatie', *Verslagen der Afdeling Natuurkunde der KNAW*, XXXII(1923), p. 711-725.
- BONGAARTS, J., 'The Demographic Determinants of the Duration and Incidence of Widowhood', in: E. Grebenik et al. (eds), *Later Phases of the Family Cycle. Demographic Aspects*. Oxford, 1989, p. 55-65.
- BONNEUIL, N., *Démographie de la nuptialité*. Te publiceren in J. DUPÂQUIER (ed), *Trajets*, Paris, 1990.

AANGEHAALDE LITERATUUR

- BOONSTRA, O.W.A., WOUDE, A.M. VAN DER, 'Demographic transition in the Netherlands. A statistical analysis of regional differences in the level and development of the birth rate and of fertility, 1850-1890', *A.A.G.Bijdragen* 24(1984), p. 1-58.
- BOONSTRA, O.W.A., 'De dynamiek van het agrarisch-ambachtelijke huwelijkspatroon. Huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd in Eindhoven, 1800-1900', In: G.J.M. VAN DEN BRINK, A.M.D. VAN DER VEEN en A.M. VAN DER WOUDE (Red.), *Werk, kerk en bed in Brabant. Demografische ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant 1700-1920*. 's-Hertogenbosch, 1989, p. 83-100.
- BOS, M. en IJZERRAAD, S., (1985) *Echtscheiding in Amsterdam in de 19de eeuw. Een kwantitatief onderzoek naar de sociaal-economische, demografische en juridische aspecten van echtscheidingen in Amsterdam, 1813-1892*. Niet gepubliceerde scriptie. Vakgroep Economische en Sociale Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam. Amsterdam, 1985.
- BOSCH KEMPER, J. DE, *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland, hare oorzaken en de middelen die tot hare vermindering zouden kunnen worden aangewend*. Haarlem, 1851.
- BOSCH KEMPER, J. DE, *Handleiding tot de kennis van de wetenschap der samenleving*, Amsterdam, 1863.
- BOUMAN, P.J., *Geschiedenis van den Zeeuwischen Landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwische Landbouw-Maatschappij 1843-1943*. Wageningen, 1946.
- Bouwstoffen voor de geschiedenis van de levensverzekeringen en lijfrenten in Nederland*. Bijgebracht en bewerkt door de Directie van de Algemeene Maatschappij van Levensverzekering en Lijfrente. Amsterdam, 1897.
- BRAKEL, J., *De Nationale militie. Gids voor militie-pligtigen en hunne ouders of voogden*. 's-Gravenhage, 1866.
- BRESLOW, N.E. and N.E. DAY, *Statistical methods in cancer research. Vol. I, The analysis of case-control studies*. IARC, Lyon, 1980.
- BRINK, T. VAN DEN, 'Het huwen', in: *De bevolking van Amsterdam*. Deel IV: Statistische studie over huwelijk, echtscheiding, geboorte, sterfte, vestiging en vertrek (naar aanleiding van de cijfers, voorkomende in Deel I dezer serie, Statistische Mededeeling no. 97). Statistische Mededeelingen van het Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam, no. 103. Amsterdam, 1936, p. 1-38.
- BRINK, T. VAN DEN, 'De echtscheidingen', in: *De bevolking van Amsterdam*. Deel IV: Statistische studie over huwelijk, echtscheiding, geboorte, sterfte, vestiging en vertrek (naar aanleiding van de cijfers, voorkomende in Deel I dezer serie, Statistische Mededeeling no. 97). *Statistische Mededeelingen van het Bureau van Statistiek der Gemeente Amsterdam*, no. 103. Amsterdam, 1936, p. 39-60.
- BRINK, T. VAN DEN, *Eerste resultaten van een statistische analyse van de loop der geboortecijfers in Nederland*. ISONEVO, Publicatie no. 2. Amsterdam, 1949.
- BRONKHORST, A.J., 'De reformatie en de (on)ontbindbaarheid van het huwelijk', in: TH.A.G. VAN EUPEN (red.), *(On)ontbindbaarheid van het huwelijk*. *Annalen van het Thijmgenootschap*, 58(1970), p. 166-183.
- BROOSHOOFT, P., *Officieele en feitelijke waarheid. Bijdrage tot de kennis van onze arbeiderstoestanden*. 's-Gravenhage, 1897.
- BROUWER, G. JZN., *Armenrecht*. Leiden, 1885.
- BRUIJN, A.R. DE, *Het Nederlandse huwelijksvermogensrecht*. Tweede geheel herziene druk bewerkt door Mr. A.L. M. SOONS en Mr. W. M. KLEIJN. Gouda/Arnhem, 1972.
- BUSSINK, J.D., *De analyse van regionale verschillen in de huwelijksvruchtbaarheid. Een methodologisch-historische verkennning*. Delft, 1970.
- BURCH, T.K. and MADAN, A.K., 'A note on the components of Coale's I_g and other indirectly standardized indices', *Canadian Studies in Population*, 13(1986), p. 151-166.
- Burgerlijk Wetboek*. 's-Gravenhage, 1838.
- BURGUIÈRE, A., 'Réticences théoriques et intégration pratique du remariage dans la France d'Ancien Régime - dix-septième-dix-huitième siècles', in: J. DUPÂQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 41-48.
- BUTER, A., 'De Noordnederlandse levenscyclus', in: Tj.W.B. DE HAAN (red.), *Folklore der lage landen*. Amsterdam/Brussel, 1972, p. 303-324.

- CABOURDIN, G., 'Le remariage', *Annales de démographie historique*, (1978), p. 305-336.
- CABOURDIN, G., 'Le remariage en France sous l'Ancien Régime (seizième – dix-huitième siècles)', in: J. DUPÂQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 273-286.
- CALCAR, E. VAN, *Tabitha. Armoede en weldadigheid*. Twee delen. Amsterdam, 1856.
- CALCAR, E. VAN, *De dubbele roeping der vrouw. Eene prijsvraag beantwoord*. Arnhem, 1873.
- CALCAR, E. VAN, *Gelukkig – afschoon getrouwd. Een boek voor gehuwden en ongehuwden*. Haarlem, 1886.
- CALDWELL, J.C., McDONALD, P.F. and RUZICKA, L.T., 'Nuptiality and fertility in Australia, 1921-1976', in: L. RUZICKA (ed), *Nuptiality and fertility*. Liège, 1983, p. 211-235.
- CALISGH, N.S., *Liefdadigheid te Amsterdam. Overzicht van al hetgeen er in Amsterdam wordt verrigt ter bevordering van de stoffelijke, zedelijke en godsdienstige belangen, voornamelijk der minvermogenen en behoeftigen*. Amsterdam, 1851.
- CAMPAGNE, D.M., *Alimentatie, onderhoudsplicht tussen voormalige echtgenoten, betalingen terzake van echtscheiding. Een evolutie*. Proefschrift Utrecht, Deventer, 1978.
- CAMPEN, W.J. VAN, *Het huwelijk. Handboek voor christelijke echtgenooten*. Amsterdam, 1866.
- CARTER, A.T., 'Does culture matter? The case of the demographic transition theory', *Historical Methods*, 21 (1988), p. 164-169.
- CBS, *Uitkomsten der beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden, 31-12-1899*. Twaalfde deel, Tweede Aflevering, 's-Gravenhage, 1902.
- CBS, *Uitkomsten der beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden, 31-12-1909*. Tweede deel. Eerste Aflevering (vervolg). 's-Gravenhage, 1912.
- CBS, *Inleiding tot de uitkomsten der negende tienjaarlijkse volkstelling met daaraan verbonden woning- en beroepstelling*. 's-Gravenhage, 1913.
- CBS, *Statistiek van den loop der bevolking in Nederland over 1914*. Bijdragen tot de Statistiek van Nederland. Nieuwe volgrees. No. 221. 's-Gravenhage, 1915.
- CBS, *Echtscheidingen in Nederland 1900-1957*. Zeist, 1958.
- CBS, *Echtscheidingen in Nederland, 1900-1974*. 's-Gravenhage, 1976.
- CENTRALE COMMISSIE VOOR DE STATISTIEK, *Uitkomsten der beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden, 31-12-1889*. Deel I, Inleiding. 's-Gravenhage, 1895.
- CLERKX, L., 'Broers en zusters. Over familieverbanden in sprookjes. Een historisch-sociologische benadering', *Sociologisch Tijdschrift*, 13 (1986), p. 458-494.
- CLERKX, L.E., 'Waarom was de stiefmoeder boos? Over stiefgezinnen in het verleden', *Jeugd en samenleving*, 19 (1989), p. 662-679.
- CLEVERINGA, R.P., *Mr. W. van Rossem's verklaring van het Nederlands Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering*. Deel II, Zwolle, 1972⁴.
- CLIFF, A.D. en ORD, J.K., *Spatial processes. Models and applications*. London, 1981.
- COALE, A.J., 'Factors associated with the development of low fertility: an historic summary', in: *World Population Conference*, New York, 1965. Vol. 2, New York 1967, 205-209.
- COALE, A.J. and R. TREADWAY, 'Appendix B. Definitions, Advantages, and Limitations of the Fertility Indexes Employed in the European Fertility Project', in: A.C. COALE and S.C. WATKINS (eds), *The decline of fertility in Europe. The revised proceedings of a conference on the Princeton European Fertility Project*. Princeton, 1986, p. 163-178.
- COCK, A. de, *Spreekwoorden en Zegswijzen over de vrouwen, de liefde en het huwelijk*. Gent, 1911.
- Code Napoleon. Wetboek Napoleon*. S.l., 1812.
- CONNELL, K.H., 'Catholicism and marriage in the century after the Famine', in: *Irish Peasant Society. Four Historical Essays*. Oxford, 1968, p. 113-161.
- CONSTANT, *De opvoeding der vrouw. Hoe zij is en hoe zij wezen moet*. Arnhem, 1876.
- CORNELIA (ps. van J.B. ZWAARDEMAKER-VISSCHER), *Een vrouwenwoord naar aanleiding van Vitringa's brochure: 'Over opvoeding en emancipatie der vrouw'*. Deventer, 1869.
- CORONEL, S. SR., *Middelburg voorheen en thans. Bijdrage tot de kennis van den voormaligen en tegenwoordigen toestand van het armwezen aldaar*. Middelburg, 1859.
- CORONEL, S. SR., 'Over den invloed, dien de voortgezette huwelijken in naauwe bloedverwantschap op den mensch uitoefenen', *Schat der Gezondheid*, 2 (1859), p. 337-350.

AANGEHAALDE LITERATUUR

- CORONEL, S. SR., *De gezondheidsleer toegepast op de fabrieksnijverheid. Een handboek voor industriëlen, genees- en staathuishoudkundigen*. Haarlem, 1861.
- CORONEL, S. SR., 'De bevolking van Hilversum in verband tot hare industrie; eene statistische studie', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 6(1862), p. 651-664.
- CORONEL, S. SR., 'De diamantwerkers te Amsterdam (Eene sociale studie). Deel II', *De Economist*. Bijblad, 14(1865), p. 225-258.
- CORONEL, S. SR., 'De zorg voor de gezondheid bij de verschillende beroepen', in: L. ALI COHEN (red.), *Handboek der openbare gezondheidsregeling en der geneeskundige politie met het oog op de behoeften en de wetgeving van Nederland*. Deel 1, Groningen, 1872, p. 258-363.
- CORONEL, S. SR., 'Het bouwen van arbeiderswoningen', *De Economist*, 23(1874), Deel 2, p. 693-719.
- CORONEL, S. SR., 'Invloed van eene betere huisvesting op de gezondheid en zedelijkheid', *De Economist*, 24(1875), Deel 2, p. 525-540.
- CORSINI, C.A., 'Why is remarriage a male affair? Some evidence from Tuscan villages during the eighteenth century', in: J. DUPAQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 385-396.
- CORT VAN DER LINDEN, P.W.A., *De staathuishoudkunde als sociale wetenschap*. Rede uitgesproken tot aanvaarding van het hoogleraarsambt aan de Universiteit te Amsterdam. Den Haag, 1891.
- COUTINHO-WIGGELENDAM, A., 'Vrouwenemancipatie rond de eeuwwisseling en het verzet daartegen. Een vergelijkend onderzoek naar feminisme en anti-feminisme in Nederland in de periode 1870-1919', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 2(1981), p. 214-241.
- COX, D., 'Regression Models and Life Tables (with discussion)', *Journal of the Royal Statistical Society*, Series B, 34(1972), p. 187-220.
- CRONJÉ, G., *Egskleiding en huweliks- en gesinsontbinding. 'n sociologische studie*. Amsterdam, 1934.
- DAALEN, R. VAN, 'Een Poppenhuis in Nederland. Visies op burgerlijke huwelijksverhoudingen 1880-1914', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 5(1978), p. 62-90.
- DAALEN, R. VAN, 'Tot behoud van de gezondheid. Leefregels en een sociaal programma op wetenschappelijke basis', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 17(1990), p. 47-73.
- DAMSMa, D., 'Van hoeksteen tot fundament. Het gezin in Nederland 1850-1960', in: H. PEETERS, L. DRESEN-COENDERS en T. BRANDENBARG (red.), *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland*. Nijmegen, 1988.
- DAMSMa, D., SIFFELS, N. en WEIJERS, I., 'Geen geld, geen goed. Het gezin van de zeildoekwever in Krommenie in de 19de eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 11(1985), p. 101-129.
- DAMSMa, D. en ZONNEVELD, T., 'Het verdeelde erf. Een onderzoek naar de wijze waarop de erfoverdracht plaats vond in de boerengemeenschap van de Noordhollandse gemeenten Akersloot en Oudorp tussen 1830 en 1880'. *Bijdrage ten behoeve van het Congres Balans en Perspectief. Over aard en functie van kennis van het verleden*. Utrecht, 1986.
- DANHIEUX, L., 'The evolving household: the case of Lampernisse, West Flanders', in: R. WALL (ed), *Family forms in historic Europe*. Cambridge, 1983, p.409-420.
- DASBERG, L., *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*. Meppel, 1977².
- DEKKER, A.J., 'Vrijen in Nederland', *Mededelingen van het Instituut voor dialectologie, volkskunde en naamkunde*, 22(1970), p. 9-15.
- DEKKER, A.J., 'De huwelijken van de huwelijksvragenlijst', *Mededelingen van het Instituut voor dialectologie, volkskunde en naamkunde*, 30(1978), p. 12-16.
- DELSEY, M., *Onderwijs, opvoeding en emancipatie der vrouwen*. Delft, 1870.
- DEN OUDE HEER SMITS, 'Iets over den anti-matrimonialen zin bij de "Jonge Heeren" in Nederland', in: *Komplete Werken van Den Oude Heer Smits, uitgegeven door zijn vriend Mulder*. Deel I, Den Haag, 1877, p. 111-118.
- DESSERTINE, D., *Divorcer à Lyon sous la Révolution et l'Empire*. Lyon, 1981.
- DIEDERIKS, H., *Een stad in verval. Amsterdam omstreeks 1800*. Meppel, 1982.
- DIETEREN, F. en PEETERMAN, I., *Vrije vrouwen of werkmansvrouwen? Vrouwen in de Sociaal-Democratische Bond (1879-1894)*. Utrecht, 1984.
- DIJK, H. VAN, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving*. Schiedam, 1976.

- DIJK, H. VAN, VISSER, J. en WOLST, E., 'Regional differences in social mobility patterns in the Netherlands and between 1830 and 1940', *Journal of social History*, 17(1984), p. 435-452.
- DIRECTIE VAN DEN ARBEID, *Onderzoek naar den fabrieksarbeid van gehuwde vrouwen in Nederland*. 's-Gravenhage, 1911.
- DIRECTIE VAN DEN ARBEID, *De arbeid van vrouwen en meisjes in het winkelbedrijf, benevens eenige mededeelingen omtrent dit laatste*. 's-Gravenhage, 1915.
- DIRKSE-BALHAN, A., (1980) 'Spelen op het kerkhof. Over de dood in boeken voor kinderen, ca. 1780-1880', in: *Dood en begraven. Sterven en rouwen 1700-1900*. Catalogus van de tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht. Utrecht, 1980, p. 114-123.
- DIXON, R.B., *The social and demographic determinants of marital postponement and celibacy: a comparative study*. Univ. of California, Berkely, 1970.
- DOMBROWSKI-KEERLE, N., 'Le divorce dans le departement du Nord de 1884 à 1914. Aspects démographiques et sociaux. Etude Statistique', in: M. GILLET (red.), *L'homme, la vie et la mort dans le Nord au 19e siècle*. Lille, 1972, p. 176-213.
- DOMELA NIEUWENHUIS, F., *Hoe ons land geregeerd wordt op papier en in de werkelijkheid*. 's-Gravenhage, 1885.
- DOMELA NIEUWENHUIS, F. en LEEUWEN, J. VAN, *Anarchisme, pro en contra*. Baarn, 1909.
- DON, A. en WOUDE, TH. W. VAN DER, *Het boek van den alcohol*. Amsterdam, 1903.
- DONKERSLOOT, N.B., *Gedachten over armoede, hare oorzaken en voorbehoudingsmiddelen; uitgegeven ten voordeele van de noodlijdenden op Schokland*. Tiel, 1849.
- DONKERSLOOT, N.B., 'Moet de Staat het bestaan van openlijke prostitutie erkennen?' *Geneeskundige Courant*, November 1856.
- DORSMAN, J. en STAVENUITER, M., 'Vrijgezelle vrouwen in Amsterdam in de tweede helft van de 19e eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 16(1990), p. 154-181.
- DRAKE, M., 'Marital age patterns in peasant societies: Ireland and Norway, 1800-1900', in: D.E.C. EVERSLEY (ed), *Third International Conference of Economic History, Munich 1965. Demography and Economy*. Paris etc, 1972, p. 55-66.
- DRAKE, M., 'The remarriage market in mid-nineteenth century Britain', in: J. DUPÂQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 287-296.
- DRAPER, N. and SMITH, H., *Applied Regression Analysis*. New York, 1966.
- DRIELING, F.H.C., 'Verslag over den toestand der arbeidende klasse, vooral ten platten lande, in de provincie Utrecht, en over de middelen tot verbetering van hunne zedelijke en stoffelijke welvaart', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, 8(1853), p. 405-452.
- DUMON, W.A. en KOOY, G.A., *Echtscheiding in België en Nederland*. Dventer, 1983.
- DYRVIK, S., 'Gagne-pain ou sentiments? Trait du remariage en Norvège au dix-neuvième siècle', in: J. DUPÂQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 297-306.
- EDELMAN, C.H., *Harm Tiessing over landbouw en volksleven in Drente*. Twee delen. Assen, 1974. (oorspr. Assen, 1943).
- EEGHEN, I.H. VAN, *De Gilden. Theorie en praktijk*. Bussum, 1974 (Oorspronkelijk 1965).
- ERDE-KOOY, N. VAN, *Het huwelijks- en gezinsideaal van de socialistische beweging in het begin van de twintigste eeuw*. Niet-gepubliceerd werkstuk Vakgroep Sociologie en Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam. Amsterdam, 1984.
- 'Eerste en tweede verslag van de werkzaamheden en van den toestand der maatschappij tot verbetering der woningen voor arbeidenden en minvermogenden te Utrecht', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, 20(1861), p. 356-357.
- EIJMAEL, K.F.W., *Wenken voor armenbesturen, armenverzorgeren en allen, die in de armenverzorging belang stellen*. Zwolle, 1849.
- ELDER, G.H. JR. and ROCKWELL, R., 'Marital Timing in Women's life Patterns', *Journal of Family History*, 1(1976), p. 34-53.
- ELIAS, M., 'De eerste feministische golf', in: A. HOLTROP (red.), *Vrouwen rond de eeuwwisseling*. Amsterdam, 1979, p. 7-34.
- ELINK STERK JR., A., *Hoe is het pauperisme te stuiten? Het oordeel van de Arnheemsche Courant wederlegd*. Den Haag, 1849.

AANGEHAALDE LITERATUUR

- ELST, E. VAN DER, 'Brief aan de redactie', *De Economist*, 9(1860), p. 162-163.
- EMANTS, G., 'Oorzaken van armoede', *Vragen des Tijds*, 15(1889) p. 217-250, p. 279-296.
- ENGELN, TH.L.M., *Fertilititeit, Arbeid, Mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg, 1850-1960*. Nijmegen, 1987.
- ENGELN, TH. en HILLEBRAND, H., 'Vruchtbaarheid in verandering. Een gezinsreconstructie in Breda, 1850-1940', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 11(1985), p. 248-289.
- ENGELN, TH.L.M. en MEYER, M.M., 'Gedwongen huwelijken op het Nederlandse platteland, 1812-1862', *A.A.G. Bijdragen*, 22(1979), p. 190-220.
- 'Enige gegevens omtrent de echtscheidingen te 's-Gravenhage', *'s-Gravenhage*, 11(1956), p. 1-18.
- Enquête betreffende de werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (Staatsblad no. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen*. Sneek, 1887.
- Enquête, gehouden door de Staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890 (Staatsblad no. 1)*. Verhooren, 20 delen, Verslagen, 9 stuks. 's-Gravenhage, 1890-1894.
- ERF, R.F. VAN DER en KUIJPER, H., 'Verhuizingen binnen Nederland in 1981', *Maandstatistiek van de bevolking*, 31(1983), p. 54-71.
- ESPENSHADE, T.J. and BRAUN, R. E., 'Life course Analysis and Multistate Demography: An Application to Marriage, Divorce and Remarriage', *Journal of Marriage and The Family*, 44(1982), p. 1025-1036.
- EVERS, J.C.G., 'Bevolkings-theoriën', *De Economist*, 24(1875), Deel 1, p. 50-65.
- EVERS, J.C.G., 'De leer der bevolking in verband met de sexueele moraal en met de leer van Darwin', *De Economist*, 26(1877), Deel 1, p. 37-62.
- EVERS, J.C.G., *Bijdrage tot de bevolkingsleer van Nederland*. 's-Gravenhage, 1882.
- EVERSLEY, D.E.C., *Social theories of fertility and the Malthusian debate*. Oxford, 1975. (Oorspronkelijk 1959).
- EYSSELL, A.P.TH., 'Sociale wetgeving ten bate van volwassenen', *De Economist*, 37(1888), p. 285-325, p. 470-504.
- FALKENBURG, PH., *Bijdrage tot de leer van het arbeidsloon*. Rotterdam, 1890.
- FALKENBURG, PH., *Armenzorg in Nederland. In opdracht der Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de statistiek*. Drie delen. Amsterdam, 1893-1897.
- FALKENBURG, PH., *De huwelijkskansen der vrouwen van Nederland*. Studies in volkskracht. Tweede serie, Deel 2, Haarlem 1905. p. 57-85.
- FEGERSTEN SAUGSTAD, L. en ODEGARD, O., 'Marital distance and fertility in remarriages in two parishes in Norway between 1600 and 1850 compared with first marriages during the same period', in: J. DUPÂQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 287-296.
- FEYFER, D. DE, *Verhandeling over den kindermoord*. Utrecht, 1866.
- FITZPATRICK, D., 'Divorce and separation in modern Irish History', *Past and Present*, 1987, nr. 114, p. 173-196.
- FOKKEMA, A., *Sociaal-economische verandering en demografische structuur te Amsterdam in de 19e eeuw*. Doctoraal scriptie Rijksuniversiteit Utrecht. Utrecht, 1981.
- FRANKE, H., 'Het heengaan van de dood. Over de veranderende inhoud van overlijdensadvertenties (1794-1983)', *Sociologisch Tijdschrift*, 11(1984), p. 286-326.
- FREEMAN, R. and KLAUS, P., 'Blessed or not? The new spinster in England and the United States in the late nineteenth and early twentieth centuries', *Journal of Family History*, 9(1984), p. 394-414.
- FRIEDLANDER, D. and BEN MOSHE, E., 'Occupations, Migration, Sex ratios and Nuptiality in nineteenth century English communities: a model of relationships', *Demography*, 23(1986), p. 1-12.
- FRIJHOFF, W., 'Bij wijze van opening', in: M. VOVELLE, *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld*. Nijmegen, 1985, p. 7-18.
- FRINKING, G.A.B. en F.W.A. VAN POPPEL, *Nuptialiteit in Nederland*. Amsterdam, 1976.
- FRINKING, G.A.B. en F.W.A. VAN POPPEL, *Een sociaal-demografische analyse van de huwelijks-sluiting in Nederland*. 's-Gravenhage, 1979.

- GALLOWAY, P.R., 'Basic Patterns in Annual Variations in Fertility, Nuptiality, Mortality, and Prices in Pre-Industrial Europe', *Population Studies*, 42(1988), p. 275-302.
- GARGAS, S., 'Echtscheidingen in Nederland', *De Opbouw*, 1928, p. 43-52.
- GARGAS, S., 'Huwelijkskansen in Nederland na den Wereldoorlog', *Vragen des tijds*, 54(1928), p. 56-60.
- GAUNT, D. and LÖFGREN, O., 'Remarriage in the Nordic countries: the cultural and socio-economic background', in: J. DUPÂQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 49-60.
- GAZENBERG, J., 'De Veluwenaars', in: P.J. MEERTENS en A. DE VRIES (red.), *De Nederlandse volkskarakters*. Kampen, 1938, p. 105-122.
- Gedenboek ter gelegenheid van het honderdveertigjarig bestaan van de Hollandsche Societeit van Levensverzekeringen NV*. Amsterdam, 1957.
- GEER, P. VAN, 'Rapport en advies omtrent de Algemeene weduwenbeurs voor predikanten van de Hervormde Kerk', in: *Bijlagen van de Handelingen der Algemeene Synode der Nederlandse Hervormde Kerk, ten jare 1892*.
- GEESINK, W., *Gereformeerde Ethiek*. Twee delen. Kampen, 1931-1932.
- GELDER, C.E.M. VAN, *Hindeloopen in de jaren 1830-1839*. Mededeling no. 5 van de Afd. Historische Geografie, Geografisch Instituut Utrecht. Utrecht, 1967.
- GERRITSSEN, C.V., 'Malthusianisme: Oud of Nieuw?', *Sociaal Weekblad* 8(1894), p. 317-318.
- GEUS, J. DE, 'Trouwen en scheiden in Den Haag', *Ons Den Haag. Gister en vandaag*, 2(1987), p. II-VI.
- GIEBELS, L., 'De opgewekte secretaresse van de geschiedenis. Jo van AMMERS-KÜLLER en haar roman 'De opstandigen'', *Bzzlletin* 134(1986), p. 63-67.
- GIELE, J., 'Arbeidersbestaan. Levenshouding en maatschappijbeeld van de arbeidende klasse in Nederland in het midden van de negentiende eeuw', *Jaarboek voor de Geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1976*. Nijmegen, 1976, p. 21-91.
- GIELE, J., *Arbeidersleven in Nederland 1850-1914*. Nijmegen, 1979.
- GIELE, J.J. EN OENEN, G.J. VAN, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Sociale Geschiedenis*, 45(1974), p. 2-32.
- GIELE, J.J. EN OENEN, G.J. VAN, 'Theorie en Praktijk van onderzoek naar de sociale structuur', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 2(1976), p. 167-185.
- GILLIS, J.R., *For better, for worse. British marriages, 1600 to the present*. New York/Oxford, 1985.
- GOEMAN BORGESIUS, H., HARTOGH, A.F.K., BLANKENBERG, J.F.L., DOMPIERRE DE CHAUFÉPIÉ, H.J. DE en PATIJN, R.J.H., *Het vraagstuk der armoedeverzorging, in opdracht van de Maatschappij tot Nut van 'tAlgemeen*. Amsterdam, 1895.
- GOES, F. VAN DER, 'Over huwelijkskansen', *De Kroniek (van P.L. Tak)*, 11(1905), p. 81-83.
- GOES, F. VAN DER, 'Vrome wenschen. Deel I-VI', *De Nieuwe Tijd*, 15(1910), p. 777-800, p. 891-901; 16(1911), p. 42-59, p. 94-116, p. 329-353, p. 437-453.
- GOODE, W.J., 'Marital satisfaction and instability: a cross-cultural class analysis of divorce rates', *International Social Science Journal*, XIV(1962), p. 507-526.
- GOUDOEVER, L.C. VAN, 'Een veel besproken onderwerp', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 24(1880), p. 181-192.
- GREVEN, H.B., *De ontwikkeling der bevolkingsleer*. Leiden, 1875.
- GRIFFITH, J.D., 'Economy, Family, and Remarriage. Theory of Remarriage and Application to Preindustrial England', *Journal of Family Issues*, 1(1980), p. 479-496.
- GRIGG, S., 'Toward a Theory of Remarriage: A Case Study of Newburyport at the Beginning of the Nineteenth Century', *Journal of Interdisciplinary History*, 8(1977), p. 183-220.
- GRIMM, J. EN GRIMM, W., *Sprookjes voor kind en gezin*. Rotterdam, 1974. (Oorspronkelijke uitgave 1857).
- GRISWOLD, R.L., *Family and Divorce in California, 1850-1890*. Albany, 1982.
- GROENMAN, S.J., *Staphorst; sociografie van een gesloten gemeenschap*. Meppel, 1947.
- GUINNANE, T., 'Re-thinking the Western European Marriage Pattern: The Decision to Marry in Ireland at the Turn of the Twentieth Century', *Journal of Family History*, 16(1991), p. 47-64.

AANGEHAALDE LITERATUUR

- GULDEN, T., 'Divorce and business cycles', *American Sociological Review*, IV(1939), p. 217-223.
- H.S., *De Minister van Justitie en het overspel*. Haarlem, 1880.
- HAAN, F. DE en STAM, D., "Jonge dochters en oude vrijsters". *Ongehuwde vrouwen in Haarlem in de eerste helft van de negentiende eeuw*. Haarlem, 1986.
- HAAN, F. DE en STAM, D., 'Zelfstandige zusters of afhankelijke tantes. Aspecten van het leven van ongehuwde vrouwen in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: U. JANSZ e.a. (red.), *Vrouwenlevens 1500-1850. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 8*. Nijmegen, 1987. p. 99-124.
- HAAN, H. DE, 'Het huishouden in Nederlands verleden, een studie van de literatuur', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 17(1980), p. 45-78.
- HAANTJES, A.E., *Iets naar aanleiding van art. 263 Burgerlijk Wetboek in verband met de jurisprudentie*. Rotterdam, 1892.
- HAAR, H. TER, 'Menschen te veel? P', *Sociaal Weekblad*, 1(1887), p. 365-367.
- HAAR, H. TER, 'Een woordenspel (Antwoord aan den hoogleraar Beaujon)', *Sociaal Weekblad*, 1(1887), p. 405-407.
- HAARDT, W.L., *De veroordeling in de kosten van het burgerlijk geding*. Proefschrift Leiden, 's-Gravenhage, 1945.
- HAAS, J. DE JR., *Pauperisme en wetenschap*. Rotterdam, 1879.
- HAIGHTON, E.A., 'De vrouw in Nederland', *Vragen des Tijds*, 9(1883), p. 385-400.
- HAJNAL, J., 'European marriage patterns in perspective', in: D.V. GLASS and D.E.C. EVERSOLEY (eds), *Population in History, Essays in historical demography*. London, 1965, p. 101-143.
- HAJNAL, J., 'Two kinds of preindustrial household formation system', *Population and Development Review*, 8(1982), p. 449-494.
- HAMBURGER, W. en VERKOUTEREN, H., *Het vrije huwelijk. Pro en Contra*. Baarn, 1905.
- HAMMEL, E.A., 'A theory of culture for demography', *Population and Development review*. 16(1990), p. 455-485.
- Handelingen der Nederlandsche Juristen-Vereeniging*, 's-Gravenhage, 13(1882).
- Handelingen van het Nationaal Congres tegen de prostitutie te Amsterdam 30 April - 3 Mei 1889*. 's-Gravenhage, 1889.
- Handelingen van het Nationaal Congres tegen het Nieuw-Malthusianisme en ter bespreking van het bevolkings-vraagstuk gehouden op 23 en 24 april 1919 in Arnhem*.
- HANEKUIJK, J., *Iets over bekentenis en verstek bij echtscheiding en scheiding van tafel en bed*. Amsterdam, 1885.
- HARTSEN, F.A., *Over onkuischheid. Practisch-philosophische en paedagogische studie*. Amersfoort, 1867.
- HAVEN, W.J.A. VAN DER, *Het donkere Nederland en de weg ter ontkoming*. NMB Schetsen no. 4. Amsterdam, 1891.
- HEERTJE, H., *Diamantbewerkers van Amsterdam*. Amsterdam, 1936.
- HEGEMAN, J., 'Darwin en onze voorouders. Nederlandse reacties op de evolutieelcer 1860-1875: een terreinverkenning', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 85(1970), p. 261-314.
- HEIJDEN, C.G.W.P VAN DER, 'Een blichting van enige historisch-demografische aspecten van een Kempische plattelandsgemeente in de negentiende eeuw', *Varia Historica Brabantica*, 10(1981), 83-120.
- HEIJDEN, C.G.W.P. VAN DER, 'Vrijgezellen op het Oostbrabantse platteland van een eeuw geleden: suikeroom/tante of een blok aan het been?', *Sociale Wetenschappen*, 31(1988), p. 75-82.
- HEIJDEN, C.G.W.P VAN DER, 'Gezin en huishouden in Oost-Brabant, 1850-1900. Een aanzet tot beeldvorming', in: G.J.M. VAN DEN BRINK, A.M.D. VAN DER VEEN en A.M. VAN DER WOUDE (red.), *Werk, kerk en bed in Brabant. Demografische ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant 1700-1920*. 's-Hertogenbosch, 1989, p. 131-144.
- HEKMA, G., *Homoseksualiteit, een medische reputatie. De uitdoktering van de homoseksueel in negentiende-eeuws Nederland*. Amsterdam, 1987.

- HELDENS, A.L., 'Demografische aantekeningen over de Bredase bevolking omstreeks 1860', *Jaarboek van de geschied- en oudheidkundige kring van stad en land van Breda De Oranjeboom*, 15(1962), p. 187-272.
- HELDRING, O.G., *In het zweet uwes aanschijns zult gij brood eten. Een volksboek, behandelende de vraag: Hoe de armoede te stuiten, en eigen verdiend brood den huisgezinnen te verschaffen?* Arnhem, 1844.
- HÉLIN, E., 'Introduction to Part IV', in: J. DUPÂQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 247-252.
- HENGEL, J.F. VAN, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland. Bijdragen tot de Geneeskundige plaatsbeschrijving van Nederland*. —s-Gravenhage, 1875.
- HENRY, L., 'Le fonctionnement du marché matrimonial', in: J. DUPÂQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 191-198.
- HERRIEDA, *Een tedere snaar. Open brief aan alle beschaafde vrouwen in Nederland*. Deventer, 1869.
- HERMALIN, A.I. and WALLE, E. VAN DE, 'The Civil Code and Nuptiality: Empirical Investigation of a Hypothesis', in: R.D. LEE (ed.), *Population Patterns in the Past*. New York, 1977, p. 71-111.
- HEYERMANS, L., *Gezondheidsleer voor arbeiders*. Rotterdam, 1905.
- HILDEBRAND, 'De Noordhollandsche boerin', in: HILDEBRAND, *Camera Obscura*. Utrecht/Antwerpen, zonder jaar. (oorspronkelijk 1839) p. 399-402. Oorspronkelijk in: *De Nederlanden. Karakterschetsen, kleederdragten, houdingen en voorkomen van verschillende standen*. 's-Gravenhage, 1841.
- HILLEBRAND, J.H.A., *Van motivatie tot acceptatie. Een onderzoek naar de daling van de vruchtbaarheid in de provincies Utrecht en Groningen, 1879-1960*. Nijmegen, 1991.
- HINTZEN, G., 'Armoede en armenzorg', *De Economist*, 25(1876), Deel I, p. 441-479.
- HOCHSTADT, S., 'Appendix: Demography and feminism', in: P. ROBERTSON, *An experience of women. Pattern and change in nineteenth-century Europe*. Philadelphia, 1982, p. 541-560.
- HOEBERICHTS, M.G.L.N., 'Sint-Oedenrode omstreeks 1849', in: *Drie Nederlandse gemeenten in het tweede kwart der 19e eeuw*. Mededeling no. 2 van de Afd. Historische Geografie, Geografisch Instituut, Rijksuniversiteit Utrecht. Utrecht, 1966, p. 20-34.
- HOEFNAGELS, G.P., (*niet*) *Trouwen en (niet) scheiden*. Rotterdam, 1976.
- HOFF, J.M. VAN 'T EN H. PINKHOF, *Neo-Malthusianisme. Pro en Contra*, 1ste reeks. Baarn, 1905.
- HOFSTEDE DE GROOT, P., *De voorname bron van maatschappelijke ellende in onzen tijd*. Groningen, 1854.
- HOFSTEE, E.W., 'Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2e helft van de 19e eeuw', *Academiedagen VII*, KNAW. Amsterdam, 1954, p. 59-106.
- HOFSTEE, E.W., 'De ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in het Oldambt in de periode 1880-1950', in: *De wereld der mensen. Opstellen aangeboden aan prof. Fahrenfort*. Groningen, 1955, p. 295-353.
- HOFSTEE, E.W., 'De groei van de Nederlandse bevolking', in: *Drift en Koers. Een halve eeuw sociale verandering in Nederland*. Assen, 1961, p. 13-84.
- HOFSTEE, E.W., 'Enkele opmerkingen over de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland', *Mens en Maatschappij* (boekaflevering), 47(1972), p. 43-92.
- HOFSTEE, E.W., *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw. Een historisch-demografische en sociologische studie*. Deventer, 1978.
- HOFSTEE, E.W., *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*. Haarlem, 1981.
- HOFSTEE, E.W., 'The Modernisation of the Demographic Pattern. The Case of the Netherlands', *Bevolking en Gezin*, (1985), p. 213-229.
- HOGEN ESCH, I., 'Malthus in Nederland. De ontvangst van zijn essays gedurende de negentiende eeuw', *Bevolking en Gezin*, (1980), p. 213-234.
- HOGENDORP, G.K. VAN, *Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koninkrijk der Nederlanden, verzameld ten dienste der Staten Generaal*. 's-Gravenhage, 1818-1825.

AANGEHAALDE LITERATUUR

- HOL, P. en OUTSHOORN, J., 'Carry Pothuis', in: A. HOLTROP (red.), *Vrouwen rond de eeuwwisseling*. Amsterdam, 1979, p. 140-154.
- HOLTROP, A., 'Cornélie Huygens', in: A. HOLTROP (red.), *Vrouwen rond de eeuwwisseling*. Amsterdam, 1979, p. 99-113.
- HOOGERHUIS, O.W., 'Het huwelijks- en voortplantingspatroon van Kortgene in de eerste helft van de 19de eeuw: een micro-demografisch onderzoek van een plattelandspopulatie in het zuidwestelijk kleigebied', *Historisch jaarboek voor Zuid-en Noord-Beveland*, 10(1984), p. 95-132.
- HOOIBERG, T. SR., *De geschiedenis van een ruim tachtigjarig leven uit herinneringen samengesteld*. Epe, 1893.
- HORA ADEMA, W. (red), *Dag ouwe tijd*. Assen/Amsterdam, 1972.
- HORN-VAN NISPEN, L.C.W.J.M. TEN, *Jan B.M. van Besouw. Een sociaal geïnspireerd ondernemer rond 1900*. Tilburg, 1971.
- HOULBROOKE, R.A., *The English Family, 1450-1700*. London, 1984.
- HOUTEN, S. VAN, 'Het regt van den staat om de vrijheid tot het sluiten van huwelijken wegens gemis aan middelen van bestaan te beperken', *Tijdschrift voor het Armwezen*, (1861), p. 165-191.
- HOUTEN, S. VAN, 'Beschouwingen over de bevolkingsleer in verband met de sexuele moraal', *Vragen des Tijds*, 2(1876), p. 1-60.
- HOUTEN, S. VAN, 'De echtscheidings-wetgeving der Fransche Revolutie', *Vragen des Tijds*, 3(1877), p. 129-173.
- HOUTEN, S. VAN, 'Over de maatschappelijke en wettelijke stelling der vrouw', *Vragen des Tijds*, 3(1877), p. 95-184. Herdrukt in: *Maatschappelijke en wettelijke stelling der vrouw*. Verspreide opstellen. Den Haag, 1918.
- HOUTEN, S. VAN, *Darwinisme en Nieuw-Malthusianisme*. NMB Schetsen nr 2. Amsterdam, 1883. Herdrukt in: *Maatschappelijke en wettelijke stelling der vrouw*. Verspreide opstellen. Den Haag, 1918, p. 226-245.
- HOUTEN, D. VAN JZN., *Scheiding van tafel en bed volgens het ontwerp van 1886*. Groningen, 1894.
- HUFTON, O., 'Women without men: widows and spinsters in Britain and France in the eighteenth century', *Journal of Family History*, 9(1984), p. 355-376.
- HUITZING, A., *Betaalde liefde. Prostituees in Nederland 1850-1900*. Bergen, 1983.
- HUIZING, P.J.M., 'Canonieke echtscheiding en onontbindbaarheid van het huwelijk', in: TH.A.G. VAN EUPEN (red.), *(On)ontbindbaarheid van het huwelijk*. *Annalen van het Thijmgenootschap*, 58(1970), p. 128-158.
- HUUSSEN, A.H. JR., *De codificatie van het Nederlandse huwelijksrecht 1795-1838*. Amsterdam, 1975.
- HUYGENS, C., 'Huwelijk en opvoeding', *Vragen des tijds*, 18(1892), Deel 2, p. 208-238.
- IMHOFF, A.E., 'Remarriage in rural populations and in urban middle and upper strata in Germany from the sixteenth to the twentieth century', in: J. DUPÂQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 335-346.
- ISRAËLS, A.H., 'De sterfte der kinderen in de drie eerste jaren des levens te Amsterdam, in de jaren 1850-1859', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 6(1862), p. 289-302.
- JACOBS, M., 'Charivari en volksgerichten. Sleutelfenomenen voor sociale geschiedenis', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 12(1986), p. 365-392.
- JAGER, J.L. DE, *Volksgebruiken in Nederland. Een nieuwe kijk op tradities*. Utrecht, 1981.
- JANSE, L. BZN., *Bijdrage tot het onderzoek naar de oorzaken der geslachtsverhouding bij de geboorten*. Middelburg, 1853.
- JANSSEN, A., *Huwelijksluiting in Nederland, 1900-1975*. Voorburg, 1978.
- JANSSENS, A.A.P.O., 'Huishoudens en productie. Thuiswevers en fabrieksarbeiders in Tilburg in de negentiende eeuw', in: G.J.M. VAN DEN BRINK, A.M.D. VAN DER VEEN en A.M. VAN DER WOUDE (red.), *Werk, kerk en bed in Brabant. Demografische ontwikkelingen in oostelijk Noord-Brabant 1700-1920*. 's-Hertogenbosch, 1989, p. 145-166.
- JANSSENS, A., *Family and social change. The household as a process in an industrializing context, Tilburg 1840-1920*. Diss. Nijmegen. Nijmegen, 1991.
- JANSZ, U., *Denken over sekse in de eerste feministische golf*. Amsterdam, 1990.

- JOHANNA (ps. J.J. HEYSE), *De vrouw en de maatschappij*. Amsterdam, 1869.
- JONGE, J.A. DE, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850-1914*. Amsterdam, 1968.
- JONGE, J.A. DE, 'Delft in de negentiende eeuw'. *Economisch en sociaal historisch Jaarboek*. Deel 37 (1974), p. 145-247.
- JONGE, J.A. DE, 'Het economische leven in Nederland 1844-1873, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Deel 12. Haarlem, 1977, p. 53-76.
- JOODE, T. DE, *Folklore in het dagelijks leven. Gewoonten en gebruiken in de lage landen*. Alphen aan den Rijn, 1977.
- KANTER, H.PH. DE, 'Paria's in de maatschappij .. krachtens de wet. (Een lezing)', *Vragen des Tijds*, 17(1891), Deel 2, p. 15-50.
- KEIZER, S.D. DE, *Onderzoek naar de gegrondheid of ongegrondheid der klagen over toenemend zedebederf*. Amsterdam, 1818.
- KERBERT, J.J., 'Beschouwingen over statistiek – De bevolking', *De Economist*, 24(1875), Deel 2, p. 609-637, p. 793-808.
- KERBERT, J.J., 'De moraal-statistiek. Statistische beschouwing der verschijnselen van het zedelijk leven', *De Economist*, 25(1876), Deel 2, p. 621-653.
- KERTZER, D.I. and HOGAN, D.P., 'Reflections on the European Marriage Pattern: Sharecropping and Proletarianization in Casalecchio, Italy, 1861-1921', *Journal of Family History*, 16(1991), p. 31-46.
- KIST, W., *De ongehuwde en gehuwde Nederlandsche vrouwen, of karakterschetsen en voorbeelden, bijeenverzameld zoo wel tot voorbereiding als ter bevordering van het ware huwelijksgeluk*. Twee delen. Delft, 1826.
- KIST, J.G., *De bepalingen der Nederlandsche wet omtrent tweede en verder huwelijken*. Amsterdam, 1873².
- KLAVER, I., *Herinneringen van een Friese landarbeider. Enkele opgetekende zaken uit het jongste verleden tot 1925*. Nijmegen, 1974.
- KLOKMAN, G.J., 'De Achterhoekers', in: P.J. MEERTENS en A. DE VRIES (red.), *De Nederlandse volkskarakters*. Kampen, 1938, p. 123-140.
- KNODEL, J., 'Law, marriage and illegitimacy in nineteenth – century Germany', *Population Studies*, 20(1967), p. 279-294.
- KNODEL, J.E., *Demographic behavior in the past. A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries*. Cambridge, 1988.
- KNODEL, J. and LYNCH, K.A., 'The decline of remarriage: evidence from German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries', *Journal of Family History*, 10(1985), p. 34-59.
- KNODEL, J. and MAYNES, M.J., 'Urban and rural marriage patterns in Imperial Germany', *Journal of Family History*, 1(1976), p. 129-168.
- KOETSVELD, C.E. VAN, *Snippers van de Schrijftafel. I. 1830-1852*. Schoonhoven, 1852.
- KOETSVELD, C.E. VAN, *Nalezing op de snippers van de schrijftafel. II. 1852-1875*. Schoonhoven, 1875.
- KOHLBRUGGE, J., *Praktische sociologie*. Deel V. Sociale Nooden. Groningen, 1925.
- KOK, F.J.F., *Het Westfriesche Katholieke veehoudersgezin. Een demografische analyse aan de hand van genealogieën over de periode 1820-1910*. Scriptie Planologie, Universiteit van Amsterdam. Amsterdam, 1989.
- KOK, H.L., *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*. Lochem, 1970.
- KOK, J., 'Voorechtelijke verwekkingen in Noord-Holland in de negentiende eeuw', *Bevolking en Gezin*, (1989), p. 49-82.
- KOK, J., *Langs verboden wegen. De achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland 1812-1914*. Hilversum, 1991.
- KOK, J. en KOSTER, J., 'In onegt geteeld'. Ontwikkeling en regionale verscheidenheid van onwettige geboorten op het platteland en in de kleine steden van Noord-Holland, 1812-1850', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 13(1987), p. 272-308.
- KOOP, G.A., 'De dalende huwelijksleeftijd in Nederland: mogelijkheden tot sociologische verklaring', in: H.J. HEEREN (red.), *Huwelijksleeftijd in Nederland*. Meppel, 1973, p. 132-148.

AANGEHAALDE LITERATUUR

- KOOPY, G.A., *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland. Ontwikkelingen en vooruitzichten*. Deventer, 1975.
- KOOPY, G.A., 'Inleiding', in: G.A. KOOPY (red.), *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland*. Assen, 1985, p. 1-6.
- KOOPY, G.A. en HASENACK, J.H.H., *De echtscheiding in het agrarisch milieu*. Bulletin nr. 21, Afdeling sociologie en sociografie van de Landbouwhogeschool Wageningen. Wageningen, 1961.
- KREAGER, P., 'Demographic regimes as cultural systems', in: D. COLEMAN and R. SCHOFFIELD (ed), *The state of Population Theory*. Oxford, 1986, p. 131-155.
- KRIEDTE, P., MEDICK, H. und SCHLUMBOHM, J., *Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus*. Göttingen, 1977.
- KRUIHOF, B., 'De deugdzaame natic. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860', *Symposion*, 2(1980), p. 22-37.
- KRÜSEMANN, M., *Mijn leven*. Drie delen. Dordrecht, 1877.
- KUIPER, Y., 'Uitsterven of uithuwelijken? Een analyse van het demografisch gedrag van de adel in Friesland in de 18de en 19de eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*. 12(1986), p. 269-299.
- KUYPER, A., *Antirevolutionair óók in uw huisgezin*. Amsterdam, 1880.
- KUYPER, H.GTZ., *Schets van Nederlands handels-, financieëlen en maatschappijken toestand*. Voordragen in de vergadering van het Zeeuwsch genootschap van Wetenschappen te Middelburg. Middelburg, 1851.
- LAAN, K. TER, *Van Goor's folkloristisch woordenboek*. Den Haag, 1974.
- LAAR, H.J.M. VAN DE, *Oppebankier en wetenschapsman. Willem Cornelis Mees, 1813-1884*. 's-Gravenhage, 1978.
- LANDALE, N.S., 'Marriage and agricultural structure', *Rural sociology*, 54(1989), p. 439-455.
- LANDALE, N.S., 'Agricultural opportunity and Marriage: The United States at the Turn of the Century', *Demography*, 26(1989), p. 203-218.
- Landaarbeiders. Hun arbeidsduur en arbeidsverhoudingen*. Rapport eener enquête gehouden door de sociaal-democratische studie-club. Rapport no. 55. Amsterdam, 1909.
- LANDSKROON, F.P.A., *Geschiedenis der pensioenfondsen en pensioenreglementen bij de spoorwegen*. Utrecht, 1953.
- LARSON, A., 'Marriage in late nineteenth-century Melbourne', *Journal of the Australian Populations Association*, 5(1988), p. 15-45.
- LATTEN, J.J., 'Enkele kanttekeningen betreffende de invloed van migratie op het ontstaan van de proletarische tussenfase', *Bevolking en Gezin*, (1981), p. 353-365.
- LEEUWEN, M.H.D. VAN, *Bijstand in Amsterdam, ca 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie*. Utrecht, 1990.
- LENNEP, J. VAN, *Nederland in den goeden ouden tijd. Zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provincien in den jare 1823*. Haarlem, 1980.
- LESTHAEGHE, R., 'Vruchtbaarheidscontrole, nuptialiteit en sociaal-economische veranderingen in België, 1846-1910', *Bevolking en Gezin*, (1972) p. 251-305.
- LESTHAEGHE, R., 'De nuptialiteit', in: *Groei of evenwicht? De demografische situatie in België*. Kapellen, 1975, p. 133-168.
- LESTHAEGHE, R.J., *The Decline of Belgian Fertility, 1800-1970*. Princeton, 1977.
- LESTHAEGHE, R. and WALLE, E. VAN DE, 'Economic Factors and Fertility Decline in France and Belgium', in: A.J. COALE (ed), *Economic Factors in Population Growth*. New York, 1976, p. 205-228.
- LESTHAEGHE, R. and WILSON, C., 'Modes of production, secularization and the pace of the fertility decline in Western Europe, 1870-1930', in: A.J. COALE and S.C. WATKINS (eds), *The decline of fertility in Europe*. Princeton, 1986, p. 261-292.
- LEVENBACH, M.G., *Arbeidsrecht. Een bundel opstellen*. Alphen aan den Rijn, 1951.
- LEVINE, D., 'Production, Reproduction, and the Proletarian Family in England, 1500-1851', in: D. LEVINE (ed), *Proletarianization and family history*. Orlando, 1984, p. 87-127.

- LEWANDOWSKI, H. en VAN DRANEN, P.J., *Beschavingsgeschiedenis en zedengeschiedenis van Nederland*. Amsterdam, 1933.
- LIESHOUT, J. VAN, en RIKKEN, B., 'Geen lusten zonder lasten. Huwelijk, seksualiteit en geboorten op de Kempense zandgronden, 1850-1940', in: M. GREVER en A. VAN DER VEEN (red.), *Bij ons moeder en ons Jet. Brabantse vrouwen in de 19de en 20ste eeuw*. Zutphen, 1989, p. 34-50.
- LIMBURG, J., 'Het familierecht van het burgerlijk wetboek in zijn karakteristieke eigenschappen tegenover het recht van thans', in: Mr. PAUL SCHOLTEN en Mr. E.M. MEIJERS (red.), *Gedenkboek Burgerlijk Wetboek 1838-1938*. Zwolle, 1938, p. 347-363.
- LINDEN, L. VAN DER, RINKLEFF, M. en F. SMOLDERS, 'Inleiding', in: M. RINKLEFF, (red.), *Romantische liefde. Een droombeeld vereeuwigd*. Nijmegen, 1985, p. 9-15.
- LOBATTO, R., *Beschouwing van den aard, de voordeelen, en de inrigting der maatschappijen van levensverzekering; bevattende tevens eene verklaring der ware gronden van berekening tot het ontwerpen van duurzame weduwen-fondsen*. Amsterdam, 1830.
- LOBATTO, R., 'Over de inrigting van weduwen-fondsen', *Jaarboekje over 1833*, uitgegeven op last van Z.M. den Koning. 's-Gravenhage, 1833.
- LOBATTO, R., 'Instellingen van levensverzekering', *Jaarboekje over 1841*, uitgegeven op last van Z.M. den Koning. 's-Gravenhage, 1841.
- LOO, L.F. VAN, 'Den arme gegeven...'. *Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965*. Meppel/Amsterdam, 1981.
- LOO, L.F. VAN, 'Armenzorg in Nederland 1840-1860', *Tijdschrift voor Agologie*, (1977), p. 163-174.
- LOOSJES, A., *De man en de vrouw in de vier tijdperken van hun leven*. Haarlem, 1819.
- LUBACH, D., 'De zorg voor een gezond nageslacht', in: L. ALI COHEN (red.), *Handboek der openbare gezondheidsregeling en der geneeskundige politie, met het oog op de behoeften en de wetgeving van Nederland*. Deel 2, Groningen, 1872, p. 541-610.
- LUBACH, D. en CORONEL, S.SR., *De opvoeding van den mensch van zijne kindsheid tot den volwassen leeftijd. Eene handleiding voor Ouders en Onderwijzers*. Haarlem, 1870.
- LUTTENBERG, G., *Proeve van onderzoek omtrent het armwezen in ons vaderland*. Zwolle, 1841.
- LYNCH, K.A., 'Marriage age among French factory Workers: An Alsatian Example', *Journal of Interdisciplinary History*, XVI (1986), p. 405-429.
- LYNCH, K.A., 'The European Marriage Pattern in the Cities: Variations on a Theme by Hajnal', *Journal of Family History*, 16 (1991), p. 79-96.
- MAANEN, J.W.G. VAN, 'Het huwelijk in de negentiende eeuw', *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 110 (1870), Deel 2, p. 566-584.
- MACFARLANE, A., *Marriage and love in England. Modes of reproduction 1300-1840*. Oxford, 1986.
- MAENEN, A.J.FR., *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht*. Nijmegen, 1959.
- MANDEMAKERS, K., 'Werk in uitvoering: Een beroepsstratificatie voor Nederland omstreeks 1900', *Tijdschrift voor Sociale geschiedenis*, 13 (1987), p. 198-222.
- MANENSCHIJN, G., 'De onbewustheid van welcer', in: J. GEEL (red.), *Moeder de vrouw en God de Vader: een moeizame relatie*. Amsterdam, 1987, p. 13-35.
- MANSSEN, W.J., 'Het Christendom en de vrouw. Historisch-apologetische studie', in: *Werken van het Haagsch Genootschap tot verdediging van den christelijken godsdienst*. Vijfde Reeks. Negende deel, Leiden, 1877.
- MARTIN, H., *De Vrouw, haar verleden, haar heden en haar toekomst, in verband met de emancipatiebeweging onzer dagen*. Amsterdam, 1871.
- MATOVIC, M., 'Migration, family formation, and choice of marriage partners in Stockholm, 1860-1890', in: A. van der Woude, A. HAYAMI and J. DE VRIES (ED), *Urbanization in history. A process of dynamic interactions*. Oxford, 1990, p. 205-219.
- MATTHIJSSEN, P.C., 'Some aspects of remarriage among Danish women 1850-1915', in: J. DUPAQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 375-384.
- MAY, E.T., *Great Expectations. Marriage and Divorce in Post-Victorian America*. Chicago etc., 1980.

- MCDONALD, P.F., *Marriage in Australia. Age at first marriage and proportions marrying, 1860-1971*. Canberra, 1975.
- McKENNA, E.E., 'Marriage and Fertility in Post-Famine Ireland: A Multivariate Analysis', *Am. Journal of Sociology*, 80(1974), p. 688-705.
- McKENNA, E.E., 'Age, Region, and Marriage in Post-Famine Ireland: An Empirical Examination', *Economic History Review*, Second Series, 31(1978), p. 238-256.
- McLAREN, A., *Reproductive rituals: The perception of fertility in England from the sixteenth century to the nineteenth century*. London, 1984.
- McQUILLAN, K., 'Modes of Production and Demographic Patterns in Nineteenth-Century France', *Am. Journal of Sociology*, 89(1984), p. 1324-1346.
- MEDICK, H., 'The proto-industrial family economy; the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism', *Social History* 1(1976), p. 291-315.
- MEERE, J.M.M. DE, 'Sociale verhoudingen en structuren in de Noordelijke Nederlanden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Deel 10, Haarlem, 1981, p. 384-416.
- MEERTENS, P.J., *De lof van den boer. De boer in de Noord- en Zuidnederlandse letterkunde van de middeleeuwen tot 1880*. Amsterdam 1942.
- MEERTENS, P.J., 'Ketelmuziek in de Nederlanden', *Neerlands Volksleven*, 12(1961), p. 78-87.
- MEERTENS, P.J. en L. KAISER, *Het eiland Urk*. Alphen aan den Rijn, 1942.
- MEES, W.C., *De Werk-Inrichtingen voor Armen uit een staathuishoudkundig oogpunt beschouwd*. Rotterdam, 1844.
- MELIEF, P.B.A., *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854*. Groningen, 1955.
- MENKEN, J., TRUSSELL, J., STEMPEL, D. and BABAKOL, O., 'Proportional hazards life table models: an illustrative analysis of socio-demographic influences on marriage dissolution in the United States', *Demography*, 18(1981), p. 181-200.
- METHORST, H.W., *Werkinrichtingen voor behoeftigen*. Utrecht, 1895.
- METHORST, H.W., 'Differential fertility in the Netherlands', *Population, Special Memoir*. 1(1935).
- MEURKENS, P.C.G.M., *Sociale verandering in het oude Kempenland (1840-1910)*. *Demografie, economie en cultuur van een preindustriële samenleving*. Nijmegen, 1984.
- MEYBOOM, M., 'Tets over de vrouwenbeweging', *Vragen des Tijds*, 24(1898) Eerste Deel, p. 28-36.
- MEYER, F., 'De hygienische toestanden in Nijmegen 1850-1880', *Numaga*, VII(1960), p. 69-122.
- MIERLO, P.J.M. VAN, *De demografische transitie van Tilburg*. Werkstuk MO Geschiedenis Katholieke Leergangen Tilburg. Bergeyk, 1981.
- MINKENHOF, A.A.L., *Onderhoudsplicht*. Proefschrift Leiden. Amsterdam, 1933.
- MITTERAUER, M. and SIEDER, R., *The European Family*. Oxford, 1982.
- MOCH, L.P., 'Marriage, Migration, and Urban demographic structure: a case from France in the Belle Epoque', *Journal of Family History*, 6(1981), p. 70-88.
- MODELL, J., 'Normative aspects of American Marriage Timing since World War II', *Journal of Family History*, 5(1980), p. 210-234.
- MODELL, J., FURSTENBERG, F. and HERSHBERG, T., 'Social Change and Transitions to Adulthood in Historical Perspective', *Journal of Family History*, 1(1976), p. 7-33.
- MOL, H., *Memoires van een havenarbeider*. Nijmegen, 1980.
- MOLEN, S.J. VAN DER, *Levend volksleven. Een eigentijdse volkskunde van Nederland*. Assen, 1961.
- MONNIER, A., et STROOBANT, G., 'Possibilités d'analyse de la nuptialité des célibataires dans quelques pays industrialisés. Méthodes et inventaire des ressources statistiques', *Recherches Economiques de Louvain*. (1970), p. 341-371.
- MOUNIER, H., *Kwaadwillige verlating*. Leiden, 1885.
- MUELLER, C.W. and POPE, H., 'Divorce and Female Remarriage Mobility: Data on Marriage Matches After Divorce for White Women', *Social Forces*, 58(1980), p. 726-738.
- MUNIER, W.A.J., 'Het concilie van Trente en de ontbindbaarheid van het huwelijk', in: TH.A.G. VAN EUPEN (red.), *(On)ontbindbaarheid van het huwelijk. Annalen van het Thijmgenootschap*, 58(1970), p. 91-115.

- MUNNEKREDE, J.M. VAN, *Eenige opmerkingen over titel 9 en 10 van het ontwerp tot herziening van het BW 1886*, Leiden, 1887.
- NABRINK, G., *Seksuele hervorming in Nederland. Achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) 1881-1971*. Nijmegen, 1978.
- NAGTGLAS, F., *Wat het was en hoe het werd. Een blik op het maatschappelijk leven in de laatste zestig jaar*. Utrecht, 1894.
- NAT, P. VAN DER, *Hellevoetsluis, 1790-1840. Een historisch-demografisch onderzoek. Scriptie Economisch-Sociale Geschiedenis*, Univ. van Amsterdam. Amsterdam, 1985.
- NATER, J.P., *Vigelerende vrouwen gediensstige meiden. Seksualiteit in Nederland in de negentiende eeuw*. Rotterdam, 1986.
- NEDERLANDSCHE MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER GENEESKUNST, *Sterfte-Atlas van Nederland, 1841-1860*. Amsterdam, 1866.
- NEDERLANDSCHE MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER GENEESKUNST, *Sterfte-Atlas van Nederland over 1860-1874*. Amsterdam, 1879.
- NIPHUIS-NELL, M. *De gezinsfasen*. Amsterdam, 1974.
- NOONAN, J.T. JR., 'Intellectual and demographic history', in: D.V. GLASS and R. REVELLE (ed), *Population and social change*. London, 1972, p. 115-135.
- NOORDAM, D.J., *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw*. Hilversum, 1986.
- NOORDAM, D.J., 'Volmaakt geluk? Vier eeuwen huwelijk en gezin in Nederland', in: R. KISTEMAKER (red.), *Een kind onder het hart. Verloskunde, volksgeloof, gezin, seksualiteit en moraal vroeger en nu*. Amsterdam, 1987, p. 85-170.
- NOORDAM, D.J., 'The crusade for purity', in: *International Commission of Historical Demography, The role of the State and public opinion in sexual attitudes and demographic behaviour*. Madrid, 1991, p. 155-162.
- NOORDMAN, J., *Om de kwaliteit van het nageslacht. Eugenetica in Nederland 1900-1950*. Nijmegen, 1989.
- NORDEN, S. VAN, VERBERK, C., 'Liefde en huwelijk', in: L. BRANDT CORSTIUS en M. RINKLEFF (red.), *De kunst van het moederschap. Leven en werk van Nederlandse vrouwen in de 19e eeuw*. Haarlem, 1982, p. 37-45.
- O'NEILL, W.L., *Divorce in the progressive era*. New Haven, 1967.
- OHLIN, G., 'Mortality, marriage, and growth in Pre-Industrial Populations', *Population Studies*, 14(1961), p. 190-197.
- Onderzoekingen naar de levensomstandigheden der in 1911 en 1912 te Amsterdam buiten echt geboren kinderen en hunne moeders*. Geschriften van den Armenraad te Amsterdam VII. Amsterdam, 1923.
- ONNEKES, J., *Zeden, gewoonten en gebruiken in de provincie Groningen*. Kuilenburg, 1885.
- Ontwerp tot herziening van het Burgerlijk Wetboek den Koning aangeboden door de Staatscommissie, ingesteld bij Zijner Majesteits Besluit van 28 Februari 1880, no. 8. Eerste boek met toelichting.* 's-Gravenhage, 1886.
- OOSTERBAAN, N., *Politieke en sociale programma's*. Vier delen. Utrecht, 1897-1905.
- ORDEN, B.R. VAN, *Nuenen c.a. omstreeks 1849*. Ongepubliceerd werkstuk MO II aardrijkskunde COCMA Utrecht. S.l., s.a.
- OUDE LENEERINK, G.J.M., 'De gemeente Huizen in 1829 en 1839', in: *Drie Nederlandse gemeenten in het tweede kwart der 19e eeuw*. Mededeling no. 2 van de Afd. Historische Geografie, Geografisch Instituut, Rijksuniversiteit Utrecht. Utrecht, 1966, p. 3-19.
- OUTHWAITE, R.B., 'Introduction', in: R.B. OUTHWAITE (ed), *Marriage and society. Studies in the social history of marriage*. London, 1981, p. 1-16.
- OUTSHOORN, J., *Vrouwenemancipatie en socialisme. Een onderzoek naar de houding van de SDAP ten opzichte van het vrouwenvraagstuk tussen 1894 en 1919*. Nijmegen, 1973.
- 'Over den zedelijken en materielen toestand der arbeidende en dienstbare bevolking ten platten lande, in de provincie Zeeland', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, 7(1852), p. 209-228.

- OVERBEEK DE MEIJER, G. VAN, 'Verdediging van het ontwerp eener Wet tot bestrijding van syphylitische en venerische ziekten aangeboden aan de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst door de meerderheid der Gecommitteerden', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 18(1882), p. 462-525.
- 'Overbevolking en kolonisatie', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, 15(1857), p. 230-242.
- PALLI, H., 'Estonian households in the seventeenth and eighteenth centuries', in: WALL, R. (ed), *Family forms in historic Europe*. Cambridge, 1983, p. 207-216.
- Parlementaire Geschiedenis van het Nieuwe Burgerlijke Wetboek. Boek 1. Personen en Familierecht*. Deventer/Antwerpen, 1961.
- PASCU, S. en PASCU, V., 'Le remariage chez les orthodoxes', in: J. DUPÂQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 61-66.
- PEETERS, K.C., 'Trouwden in de Brabantse grensstreek. De resultaten van een dubbele enquête', *Brabants Heem*, 19(1967), p. 225-234.
- Pensoienfonds voor weduwen en weezen van Burgerlijke Ambtenaren. Wetenschappelijke Balans*. 's-Gravenhage 1896-1906.
- PETERSEN, W., 'The demographic transition in the Netherlands', *American Sociological Review*, 25(1960), p. 334-347.
- PHILANTHROPOS, *De prostitutie van een algemeen zedelijk standpunt beschouwd*. Lemmer, 1879.
- PHILLIPS, R., 'Demographic aspects of divorce in Rouen'. *Annales de Démographie Historique*, (1976), p. 429-441.
- PHILLIPS, R., *Putting asunder. A history of divorce in Western society*. Cambridge, 1988.
- PIERSON, N.G., 'Het begrip van volksrijkdom I', *De Gids*, 27(1864), Deel 3, p. 393-435.
- PIERSON, N.G., 'Het begrip van volksrijkdom II', *De Gids*, 28(1864), Deel 4, p. 14-48.
- PIERSON, N.G., 'Armverzorging', *De Gids*, (1872).
- PIERSON, N.G., *Grondbeginselen der staathuishoudkunde*. Twee delen. Haarlem 1875-1876.
- PIERSON, N.G., *Leerboek der staathuishoudkunde*, 1902.
- PINKHOF, H., 'Neo-Malthusianisme en Volkskracht'. *Studies in Volkskracht* VI. Haarlem, 1904, p. 221-266.
- PLOEGMAN, W.F.SR., *Het huwelijk en zijne gevolgen. Voorgesteld uit het werkelijk leven en uitgegeven ten dienste van gehuwden en ongehuwden*. Nijmegen, 1871.
- PODAGRISTEN (pseudoniem voor D.H. VAN DER SCHEER, H. BOOM, en A. LESTURGEON), *Drenthe in vlugtige en losse omtrekken geschetst, door Drie Podagristen*. Twee delen. Koevorden, 1843-1858.
- POLAK, I., *Geloof mij vrij, Mevrouw. Een bloemlezing uit vrouwentijdschriften tussen 1870 en 1920*. Amsterdam, 1984.
- POPPEL, F. VAN, *Stad en platteland in demografisch perspectief: de Nederlandse situatie in de periode 1850-1960*. Voorburg, 1984.
- POPPEL, F. VAN, 'Urban-rural versus regional differences in demographic behavior. The Netherlands, 1850-1960', *Journal of Urban History*, 15(1989), p. 363-398.
- POPPEL, F. VAN en BEER, J. DE, 'Het effect van veranderingen in de echtscheidingswetgeving op het echtscheidingscijfer: een toepassing van interventie-analyse', *Maandstatistiek van de bevolking*, 39(1991), p. 27-35.
- PRAAG, PH. VAN, 'De weerklank van de bevolkingstheorie van Malthus in Nederland', *Bevolking en Gezin*, (1980), p. 121-136.
- PRAAG, PH. VAN, 'Het politieke debat over armoede en geboortenbeperking in het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (1879-1882)', in: M. CAMPFENS, M. SCHREVEL, F. TICHELMAN (red.), *Op een beteren weg. Schetsen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging aangeboden aan mevrouw Dr. J.M. Elcker*. Amsterdam, 1985, p. 60-74.
- PRESTON, S.H. and McDONALD, J., 'The incidence of divorce within cohorts of American Marriages contracted since the Civil War', *Demography*, 16(1979), p. 1-26.
- PRESTON, S.H. and RICHARDS, A.T., 'The influence of Women's Work Opportunities on marriage rates', *Demography*, 12(1975), p. 209-222.
- PRIESTER, P., 'Agrarische productie en werkgelegenheid in een Groninger gemeente: Beerta, 1800-1870. Analyse van een intensiveringsproces', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 11(1985), p. 51-86.

- PRINS, A.T., *De ontbinding des huwelijks met onderlinge toestemming*. Leiden, 1880.
- PRINZING, F., 'Heiratshäufigkeit und Heiratsalter nach Stand und Beruf'. *Zeitschrift für Sozialwissenschaft*, 6(1903), p. 546-559.
- PRUYS VAN DER HOEVEN, C., *Anthropologisch onderzoek*. Vier delen. Leiden, 1854-1855.
- PUT, C.A.M.M. VAN DE, *Volksleven in Tilburg rond 1900. Sociaal-Historische Hoofdstukken*. Assen, 1971.
- PYTTERSEN, H., *Verslag der Algemeene vergadering Vereniging voor Statistiek, 1894 te Rotterdam*.
- RAKE P. en SCHILTHUIS, D., *Minder Oosters. Een onderzoek naar de daling van het geboortencijfer op Oost-Terschelling in de periode 1880-1932*. Doctoraal scriptie Sociale Geografie, Rijksuniversiteit Groningen. Groningen, 1983.
- Rapport eener enquête naar de arbeidstoestanden onder de handels-en kantoorbedienden te 's-Gravenhage*. Den Haag, 1906.
- 'Rapport der Commissie van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst belast met het onderzoek naar de werking en de resultaten der wet van 4 december 1872, Staatsblad no. 134 en naar de wenschelijkheid van wettelijke regeling der prostitutie in Nederland', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, 15(1879), p. 321-336.
- Rapport der Commissie belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende. Vijfde aflevering. Resultaten van het vergelijkend lokaal onderzoek*. 's-Gravenhage, 1869.
- Rapport der Commissie belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende. Eerste aflevering. Eindverslag*. 's-Gravenhage, 1869.
- Rapport aan den Koning nopens het verleenen van pensioen aan weduwen en weezen van 's Rijks burgerlijke ambtenarenen omtrent het weduwenfonds voor de ambtenaren van het algemeen bestuur uitgebracht door de Staats-Commissie, benoemd bij Zr. Ms. Besluit van 30 Januarij 1878, no. 3*. 's-Gravenhage, 1879.
- 'Rapport over de Nederlandsche Huwelijkswetgeving', *Tijdschrift voor Armenzorg en kindbescherming*, 13(1912), p. 384-386.
- RASCHKE, H.J., 'Divorce', in: M.B. SUSSMAN and S.K. STEINMETZ (ed), *Handbook of marriage and the family*. New York/London, p. 597-624.
- Recueil Militair, bevattende de wetten, besluiten en orders betreffende de Koninklijke Nederlandsche Landmagt*. Eerste deel. 's-Gravenhage, 1842.
- REES, O. VAN, 'Gedachten over armverzorging', *Tijdschrift voor het Armwezen*, (1860), p. 261-266.
- REGELING, D., *De stad der tegenstellingen. Een sociografie van Wageningen*. Wageningen, 1933.
- REGT, A. DE, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940; een historisch-sociologische studie*. Meppel, 1984.
- REHER, D.S., 'Mobility and migration in pre-industrial urban areas. The case of nineteenth-century Cuenca', in: A. VAN DER WOUDE, A. HAYAMI en J. DE VRIES (ed), *Urbanization in history. A process of dynamic interactions*. Oxford, 1990, p. 165-185.
- REHER, D.S., 'Urbanization and demographic behaviour in Spain, 1860-1930', in: A. VAN DER WOUDE, A. HAYAMI en J. DE VRIES (ed), *Urbanization in history. A process of dynamic interactions*. Oxford, 1990, p. 282-299.
- REHER, D.S., 'Marriage patterns in Spain, 1887-1930', *Journal of Family History*, 16(1991), p. 7-30.
- RENGELINK, A.W., 'Geschiedenis van de invaliditeits-, ouderdoms- en overlijdensverzekering', in: *De groei van de sociale verzekering in Nederland*. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de "Vereniging van Raden van Arbeid" in 1970. Amsterdam, 1969, p. 31-55.
- RIEL, B., 'Gouwenaar.....Bedelaar'. *De sociale structuur van Gouda in 1840*. Doctoraalscriptie Geschiedenis, Rijksuniversiteit Leiden. Leiden, 1981.
- RILEY, J.C., 'That your widows may be rich. Providing for widowhood in old regime Europe', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*. Deel 45, Den Haag, 1982, p. 58-76.
- RINKLEFF, M., 'Zij juichen in dien lieve kluister. De negentiende-eeuwse portretkunst als weerspiegeling van een nieuw huwelijksideaal', in: M. RINKLEFF, (red.), *Romantische liefde. Een droombeeld vereeuwigd*. Nijmegen, 1985, p. 34-47.

AANGEHAALDE LITERATUUR

- RINKLEFF, M. e.a., 'Romantische liefde van de wieg tot het graf', in: RINKLEFF, M. (red.), *Romantische liefde. Een droombeeld vereeuwigd*. Nijmegen, 1985, p. 85-137.
- ROCHE, D., 'Démographie historique et histoire culturelle', *Bulletin d'information. Société de Démographie Historique*, 38-39(1983), p. 51-61.
- ROËLL, 'Af te raden huwelijken', *Schat der Gezondheid*, 1(1858), p. 225-234.
- ROESSEL, N., *De bevolking van Naarden 1825-99. Een historisch-demografische studie*. Scriptie Sociaal-economische geschiedenis, Universiteit van Amsterdam. Amsterdam, 1987.
- ROLAND HOLST, H., 'Burgerlijke en proletarische wetenschap over 'de toekomst van ons ras'', *De Nieuwe Tijd*, 16(1911), p. 128-147, p. 196-212.
- RÖLING, H.Q., *'De tragedie van het geslachtsleven'. Dr. J. Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaansche Bond (opgericht 1881)*. Amsterdam, 1987.
- ROMEO, *Open brief aan den Heer Philanthropos in zake de Prostitutie-, Huwelijks- en bevolkingskwestie*. Zutphen, (1891).
- RONFIN, F., *Du divorce et de la séparation de corps en France au 19e siècle*. Thèse de doctorat, Université de Paris VII. Paris, 1988.
- ROWLAND, R., *Family and marriage in Portugal (16th-20th centuries); A comparative sketch*. Unpublished paper presented at the Summer school on historical demography 4-22 July 1988, Florence.
- ROWNTREE, G. and CARRIER, N.H., 'The Resort to Divorce in England and Wales, 1858-1957', *Population Studies*, 11(1958), p. 188-233.
- RUTGERS, J., *Volkskracht door Nieuw-Malthusianisme*. Studies in Volkskracht XI, Eerste serie. Haarlem, 1904, p. 481-522.
- RUTGERS, J., *Rasverbetering en bewuste aantalsbeperking. Kritiek van het Malthusianisme en het Nieuw-Malthusianisme*. Rotterdam, 1905.
- RUTGERS, J., 'Onbereikbaar', *Moederschap, sexuele ethiek*, 1913, 39-48.
- RUTGERS, J., *Het geslachtsleven van den man. Een biologische studie*. Almelo, 1916.
- RUTGERS, J., 'De hoogere zedelijkheid van het Nieuw-Malthusianisme', *Het gelukkig huisgezin*, 22(1918), p. 1.
- RYDER, N.B., 'Cohort and period orientations to measurement of marital formation and dissolution', in: IUSSP, *International Population Conference Manila 1981*. Liege, 1981, Vol. 1, p. 467-483.
- SAMUELSEN, S.O., *Two incomplete data problems in life-history analysis: Double censoring and the case-cohort design*. Dr Sc. Dissertation, Univ. of Oslo. Oslo, 1989.
- SANDBERG, W.TH., 'Statistische Studien. Eene statistiek van den echtelijken staat in Nederland', *De Economist*. Bijblad, 15(1866), p. 579-605.
- SANDBERG, W.TH., 'Statistische Studien. Eene statistiek van den echtelijken staat in Nederland. III De huwelijken naar den burgerlijken staat', *De Economist*. Bijblad, 16(1867), p. 445-478.
- SANDHOP, A., *Stiefeltern: Eine soziologische Analyse der "rekonstituierten" Familie*. Bundesinstitut für Bevölkerungswissenschaft. Materialien zur Bevölkerungswissenschaft. Heft 21. Wiesbaden, 1981.
- SAVORNIN LOHMAN, A. DE, *De Liefde in de Vrouwenquestie. Laura Marholm: Das Buch der Frauen en Mevr. Goekoop: Hilda van Suylenburg*. Amsterdam, 1898.
- SAVORNIN LOHMAN, W.H. DE, *Van huwelijk en echtscheiding*. Den Haag, 1913.
- SCHAICK, G. VAN, *Geert. Een verhaal voor het volk, vooral ten platten lande*. Amsterdam, 1847.
- SCHAICK, G. VAN, *Tafereelen uit het Drentsch volksleven*. Deel I, Haarlem 1848.
- SCHELLEKENS, J., *Determinants of Marriage Patterns among Farmers and Agricultural Labourers in Two Eighteenth-Century Dutch Villages*. Population Studies Center, Univ. of Michigan Research Reports no. 88-136, 1989.
- SCHELTEMA, J., *Volksgebruiken der Nederlanders bij het vrijen en trouwen*. Utrecht, 1832.
- SCHIAFFINO, A., 'Quelques données sur le remariage dans un milieu urbain: Bologne aux dix-neuvième et vingtième siècles', in: J. DUPAQUIER et al. (eds.), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 397-409.
- SCHLUMBOHM, J., 'Social differences in age at marriage: examples from rural Germany during the XVIIIth and XIXth centuries. in: *Historiens et Populations. Liber Amicorum Etienne Hélin*. Louvain-la-Neuve, 1991, p. 593-607.

- SCHOENMAKERS, J.J.G., 'De bestaansstructuur van Oldenzaal omstreeks 1840', in: *Drie Nederlandse gemeenten in het tweede kwart der 19e eeuw*. Mededeling no. 2 van de Afd. Historische Geografie, Geografisch Instituut, Rijksuniversiteit Utrecht. Utrecht, 1966, p. 35-51.
- SCHOFELD, R. and WRIGLEY, E.A., 'Remarriage intervals and the effect of marriage order on fertility', in: J. DUPÂQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 211-228.
- SCHOTTING, L. en SPIEKMAN, H., *Arm Rotterdam. Hoe het woont! Hoe het leeft!* Rotterdam, 1903.
- SCHOUTEN, M., *Voor de oorlog. Herinneringen aan de jaren '30*. Amsterdam, 1982.
- SCHOUTEN, J., *Gouda van sluis tot sluis. De geschiedenis van Gouda in de negentiende eeuw*. Den Haag, 1978.
- SCHRIJNEN, J., *Nederlandsche Volkskunde*. Deel 1. Zutphen, 1915.
- SCHURBEQUE BOEYE, J., 'De huwelijkscijfers in Nederland', *Economisch Statistische Berichten*, 1401(1942).
- SCHURBEQUE BOEYE, J., 'Huwelijksfrequentie naar economisch-geografische gebieden', *Economisch Statistische Berichten*, 1402(1942).
- SCHURMAN, A.J., 'Historische demografie en sociale geschiedenis. Enkele nieuwe ontwikkelingen', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 11(1985) p. 375-386.
- SCHURMAN, A.J., *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant*. A.A.G. Bijdragen 30. Wageningen, 1989.
- SCOTT, J.W. and TILLY, L.A., 'Women's work and the family in nineteenth century Europe', *Comparative Studies in Society and History*, 12(1975), p. 36-64.
- SEGALEN, M., 'Mentalité populaire et remariage en Europe occidentale', in: J. DUPÂQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 67-77.
- SEGALEN, M., 'Le mariage', in: *Histoire de la Population Française*, Vol. 3, Paris, 1988, p. 423-435.
- SEGALEN, M., 'Mean age at marriage and Kinship Networks in a Town under the Influence of the Metropolis: Nanterre, 1800-1850', *Journal of Family History*, 16(1991), p. 65-78.
- SEPTER, *Beknopt leerboek voor de burgerlijke stand*. Alphen aan den Rijn, 1949.
- SEVENHUIJSEN, S.L., *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland 1870-1900*. Amsterdam, 1987.
- SHORTER, E., *The making of the modern family*. Glasgow, 1977 (1975).
- SHORTER, E., *Geschiedenis van het vrouwelijk lichaam*. Baarn, 1982.
- SIEDER, R., 'Strukturprobleme der Ländlichen Familie im 19. Jahrhundert', *Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte*. 41(1978), p. 173-217.
- SIEDER, R. en MITTERAUER, M., 'The reconstruction of the family life course; theoretical problems and empirical results', in: R. WALL (ed), *Family forms in historic Europe*. Cambridge, 1983 p. 309-346.
- SIFFELS, N. en SPIJKER, W. VAN, 'Haarlemse paupers. Arbeidsmarkt, armoede en armenzorg in Haarlem in de eerste helft van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 13(1987), p. 458-493.
- SLAGER, K., *Landarbeiders. Verhalen om te onthouden*. Nijmegen, 1981.
- SLOBBE, J.F. VAN, 'Zedenmisdriven voorheen en thans: Strafbepalingen Frequentie', *Tijdschrift voor strafrecht*, 50(1940), p. 270-306.
- SLOET TOT OLDHUIS, B.W.A.E., 'Het stelsel der werkhuisen voor de armen', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en statistiek*, 8(1853), p. 196-212.
- SMIDT, H.J., *Volkshuishoudkunde. Een overzicht van de beginselen dier wetenschap*. Groningen, 1858.
- SMIT, J.M., *Ons programma*. NMB Schetsen nr. 1. Amsterdam, 1882.
- SMITH, D.S., 'Parental Power and Marriage Patterns: An Analysis of Historical Trends in Hingham, Massachusetts', *Journal of Marriage and the family*, 35(1973), p. 419-428.
- SMITH, R.M., 'Fertility, Economy and Household Formation in England over three centuries', *Population and Development Review*, 7(1981), p. 595-622.

AANGEHAALDE LITERATUUR

- SNOEP, D.P., 'Sterven en rouwen 1700-1900', In: *Dood en begraven. Sterven en rouwen 1700-1900*. Catalogus van de tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht. Utrecht, 1980, p. 4-73.
- SOGNER, S. and DUPÂQUIER, J., 'Introduction', in: J. DUPÂQUIER et al. (eds), *Marriage and remarriage in populations of the past*. London, 1981, p. 27-34.
- SPAGNOLI, P.G., 'Industrialization, proletarianization and marriage: A reconsideration', *Journal of Family History*, 8(1983), p. 230-247.
- SPAHR VAN DER HOEK, J.J., met medewerking van O. PÓSTMA, *Geschiedenis van de Friese landbouw*. Twee delen. Drachten, 1952.
- SPAHR VAN DER HOEK, J.J., *De heidedorpen in de Noordelijke Wouden. Historisch-sociologische studie*. Drachten, 1960.
- SPARNAAIJ, M., *Het leven en werken, het lijden en strijden door onze fabrieksarbeiders*. Den Haag, 1898.
- SPIERENBURG, P., 'Verkering, huwelijk en gezin in historisch perspectief', *Jeugd en samenleving*, 19(1989), p. 614-627.
- STAAL, C.H., 'De kerk en de synagoge aan sterfbed, baar en groeve', in: *Dood en begraven. Sterven en rouwen 1700-1900*. Catalogus van de tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht. Utrecht, 1980, p. 74-81.
- STAATSCOMMISSIE VOOR DE PENSIOENWETGEVING, ingesteld bij K.B. van 22 juni 1949, *De Geschiedenis van de burgerlijke pensioenwetgeving in Nederland*. Rapport van de subcommissie voor de beschrijving van de burgerlijke pensioenwetgeving. Tweede deel (Pensioenen van weduwen, wezen en andere nabestaanden vóór 1 juli 1922). 's-Gravenhage, 1955.
- STAATSCOMMISSIE, ingesteld bij Zr. Ms. Besluit van 20 Januarij 1881, nr 18, *Verslag aan den Koning nopens den toestand van het bestaande pensioenfonds voor burgerlijke ambtenaren en omtrent eene nadere wettelijke regeling van het pensioenwezen in het algemeen voor zooveel de burgerlijke ambtenaren en hunne weduwen en weezen betreft*. 's-Gravenhage, 1882.
- STAATSCOMMISSIE VOOR DEN LANDBOUW, ingesteld bij K.B. van 20 juni 1906 no. 72, *Verslagen betreffende den oeconomische toestand der landarbeiders in Nederland*. Twee delen. 's-Gravenhage, 1908.
- STAMKART, F.J., *Iets over weduwen-fondsen*. Amsterdam, 1852.
- Statistiek van de bevolking van Amsterdam tot 1921. Mededeelingen van het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam, no. 67*. Amsterdam, 1923.
- STEINMETZ, S.R., *Het feminisme*. Leiden, 1899.
- STEINMETZ, S.R., 'De ziekten der maatschappij', *Vragen des Tijds*, 26(1900), Tweede deel, p. 91-126.
- STOKVIS, P.R.D., 'Blauwbockjes over de verborgenheden van Den Haag, 1828 -1853', *Maatstaf*, 32(1984), p. 16-26.
- STOKVIS, P.R.D., 'Drie emigranten over het leven in Friesland rond 1900', *It Beaken*, 46(1984) p. 153-163.
- STOKVIS, P.R.D., *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse Tijd tot de Eerste Wereldoorlog*. Zwolle, 1987.
- STONE, L., *The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800*, London, 1977.
- STONE, L., 'Family History in the 1980s. Past achievements and future trends.', *The Journal of Interdisciplinary History*, XII(1981), p. 51-87.
- STONE, L., 'The road to Polygamy', *The New York Review of Books*, XXXIV no. 3, (1989), p. 12-15.
- STRATINGH TRESLING, S., *Het bouwen van arbeiderswoningen*. Haarlem, 1873.
- STRAVER, C.J., 'Inleiding', in: M.H.C. VENDRIK en C.J. STRAVER (red.), *Weduwen. Een verkennend onderzoek*. Bussum, 1969, p. 7-29.
- STUIJVENBERG, J.H. VAN, 'De economie in de Noordelijke Nederlanden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Deel 10, Haarlem, 1981, p. 106-126.
- STUURMAN, S., 'Christendom en patriarchaat. De zedelijkheidskwesitie, het vrouwenvraagstuk en het ontstaan van de verzuiling in Nederland', in: J. BLOK e.a. (red.), *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1982*. Nijmegen, 1982, p. 208-244.
- TAVENRAAT, J.J., *Over de verpligting tot alimentatie van onechte kinderen*. Leiden, 1872.

- TEACHMAN, J.D., 'Methodological Issues in the Analysis of Family Formation and Dissolution', *Journal of Marriage and the Family*, 44(1982), p. 1037-1053.
- TETTELBAUM, M.S., *The British fertility decline. Demographic transition in the crucible of the industrial revolution*. Princeton, 1984.
- TELLEGEN, B.D.H., *De toekomst der vrouw*. Groningen, 1870.
- THEUNISSE, J.G.L., *Jan Frederik Vlekke 1849-1903. Ethiek en rentabiliteit in een ondernemersleven*. Tilburg, 1966.
- THEUNISSEN, M., *Armoede en armenzorg in Maastricht in de XIXe eeuw. Peiling naar de evolutie in 30 families*. Licentiaatsverhandeling Faculteit van wijsbegeerte en Letteren, Katholieke Universiteit Leuven. Leuven, 1971.
- THIERRY, H., *Pensioenvoorziening in het particulier bedrijf*. Amsterdam, 1930.
- TIJN, TH. VAN, 'Het sociale leven in Nederland 1844-1875', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Deel 12, Haarlem, 1977, p. 131-166.
- TILBURG, M. VAN, *De seksuele moraal in Nederland van 1770-1870*. Doctoraal scriptie geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen. Groningen, 1981.
- TILLY, L., SCOTT, J. en COHEN, M., 'Women's work and European fertility Patterns', *Journal of Interdisciplinary History*, 6(1976), p. 447-476.
- TILLY, L.A. and SCOTT, J.W., *Women, Work and Family*. New York, 1978.
- TILLY, C., 'Demographic origins of the European Proletariat', in: D. LEVINE, (ed), *Proletarianization and family history*. Orlando, 1984, p. 1-85.
- TJALSMA, H., *Leiden: a forerunner or a backwater? Marriage and fertility levels in the 18th and early 19th century*. Paper prepared for the Social Science History Association Tenth Annual Meeting Chicago. Leiden, sd.
- TREUB, H., 'Geneeskundige huwelijkswetgeving', in: *Studies in Volkskracht*, 2de serie, nr III, Haarlem, 1905, p. 90-141.
- TROELSTRA, P.J., *Woorden van vrouwen. Bijdragen tot den strijd over feminisme en socialisme*. Amsterdam, 1898.
- TYDEMAN, H.W., HEEMSKERK J.AZ en TYDEMAN, J.W., *Denkbeelden omtrent eene wettelijke regeling van het armwezen in Nederland*. Amsterdam, 1850.
- UHLBERG, P., 'Remarriage: A Life-Cycle Perspective', in: E. GREBENIK et al. (eds), *Later Phases of the Family Cycle. Demographic Aspects*. Oxford, 1989, p. 66-82.
- UIJE PIETERSE, TH. VAN, *Proeve van wetsherziening betrekkelijk tweede en verder huwelijk*. Amsterdam, 1879².
- Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, ingesteld door de Landbouwcommissie benoemd bij K.B. van 18 september 1886, no. 28*. Vier delen. 's-Gravenhage, 1890.
- UMBROVE, E.L., *Eenige opmerkingen over Echtscheiding met onderling goedvinden*. Utrecht, 1888.
- VAILLANT, C.E., *Handboek voor den ambtenaar van den burgerlijken stand*. 's-Gravenhage/Amsterdam, 1838.
- VALKHOFF, J., 'Echtscheiding met onderling goedvinden', *De Socialistische Gids*, 20(1935), p. 1.
- VANDEKERCKHOVE, L., 'Kooy's verklaring van de daling van de huwelijksleeftijd in Nederland tussen 1958 en 1968', *Tijdschrift voor sociale wetenschappen*, 28(1983), p. 130-136.
- VANDENBROEKE, CHR., 'Karakteristieken van het huwelijks- en voortplantingspatroon, Vlaanderen en Brabant, 17de - 19de eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 5(1976), p. 107-145.
- VANDENBROEKE, CH., *Vrijen en trouwen. Van de Middeleeuwen tot heden. Seks, liefde en huwelijk in historisch perspectief*. Brussel/Amsterdam, 1986.
- VEEN, H.N. TER, *De Haarlemmermeer als kolonisatiegebied. Proeve eener sociaal-geographische monografie*. Groningen, 1925.
- VEEN, A.M.D. VAN DER, 'Wij visserslui: mannen, vrouwen en kinderen van de Noordzeevisserij', *Holland*, 16(1984), p. 156-165.
- VEEN, W.J. VAN DER, *Oudelieden in gestichten*. 's-Gravenhage, 1992.
- VEN, D.J. VAN DER, 'Een oriëntering ten opzichte van scheidings- en opnemingsritueel in de boerenbruiloft', *Mensch en Maatschappij*, 3(1927), Deel I, p. 116-130, Deel II, p. 216-233.

AANGEHAALDE LITERATUUR

- VEN, D.J. VAN DER, *Nederlandsch Volksleven*. Amsterdam, 1926².
- VEN, D.J. VAN DER, *Van vrijen en trouwen op 't boerenland*. Amsterdam/Mechelen, 1929.
- VERDOORN, J.A., *Volksgezondheid en sociale ontwikkeling. Beschouwingen over het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*. Utrecht/Antwerpen, 1965.
- VERDUIN, J.A., *Bevolking en bestaan in het oude Drenthe*. Assen, 1972.
- VERDUIN, J.A., 'Besprekingsartikel van "De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw" van E.W. Hofstee', *KNAG Geografisch Tijdschrift*, 14(1980), p. 77-80.
- VERDUIN, J.A., 'Het gezin in demografisch perspectief, in: G.A. Kooy (red.), *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland*. Assen, 1985, p. 69-110.
- Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek, Prae-adviezen over de maatschappelijke betekenis van den arbeid der gehuwde vrouw, en de houding, door de overheid aan te nemen tegenover dat vraagstuk.* 's-Gravenhage, 1910.
- 'De Vereeniging tot het bouwen van kleine woningen', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, 19(1860), p. 84-99.
- VERRIJN STUART, C.C., 'Individualisme en socialisme', *De Economist*, 40(1891), p. 572-607.
- Verslag van het Congres der Conferentiën van de Vereeniging van den H. Vincentius van Paulo in Nederland, gehouden te 's-Gravenhage op 6, 7, en 8 augustus 1901*. Den Haag, 1901.
- Verslag van de I Afdeling der Staats-Commissie van Arbeids- Enquête aangaande 'de verzekering of andere voorzorgen bij ongevallen, ziekte, overlijden of ouderdom van werklieden, voor zoover die maatregelen niet in verband staan met eenige bepaalde inrichting van Nijverheid' (Fondsen-Enquête)*, 1892.
- Verslag over den staat van het armwezen in het Koninkrijk (over 1848-. Van 1830-1844 als Verslag nopens den staat van het armwezen over. Van 1845-1847 als 'Verslag nopens den staat van het armwezen in het Koninkrijk der Nederlanden over...)*.
- VIANEN, T.C., *Bevolkingstoestanden in het Zuid-Limburgsche Kolenrevier*. Heerlen, 1908.
- Vijfentwintig jaren sociale verzekering*. Haarlem, 1928.
- VISSERING, S., *Handboek van praktische staathuishoudkunde*. Amsterdam, 1860-61.
- VISSERING, S., *Handboek van praktische staathuishoudkunde*. Deel II., Amsterdam, 1878.
- VITRINGA, A.J., *Over opvoeding en emancipatie der vrouw*. Deventer, 1869.
- VOLLENHOVEN, C. VAN, *Iets over het Aelmoesseniers Weeshuis te Amsterdam en eenige bedenkingen over de Armoede*. Amsterdam, 1815.
- VOORDUIN, J.C., *Geschiedenis en beginselen der Nederlandsche wetboeken volgens de beraadslagingen deswege gehouden bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal*. Utrecht, 1837-1838.
- VOORTHUYSEN, E. VAN, 'Voorlezingen over statistiek. Gehouden in de Maatschappij Felix Meritis, te Amsterdam', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en statistiek*, 13(1856), Deel 4, p. 189-217, Deel V, p. 458-482.
- VOORTHUYSEN, E. VAN, *Werkverschaffing. Eene voorlezing*. Haarlem, 1857.
- VOOYS, A.C. DE, 'De regionale verscheidenheid in de geboortefrequentie in de tweede helft van de 19e eeuw', *Tijdschrift van het KNAG*. Tweede Reeks. LXXXI(1964), p. 220-232.
- VOOYS, A.C. DE, *Het huwelijkspatroon in Nederland in het midden der 19de eeuw toegelicht aan een onderzoek in Utrecht*. Mededeling no. 1 van de afdeling Historische Geografie. Geografisch Instituut, Rijksuniversiteit Utrecht. Utrecht, 1965.
- VOVELLE, M., 'De dood' in: M. VOVELLE, *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld*. Nijmegen, 1985, p. 33-53.
- VRAANKRIJKER, A.C.J. DE, *Onze anarchisten en utopisten rond 1900*. Bussum, 1972.
- VRIES, J., *De wetenschap der volkskunde. Hoekstenen onzer volkscultuur*. Deel I. Amsterdam, 1941.
- VRIES JR., J. DE, 'Pamfletten over het armoedeprobleem in de negentiende eeuw. Bijdrage tot de kennis van de geest der vorige eeuw', *Mensch en Maatschappij*, 14(1938), p. 10-22.
- VRIES, S. PH. DE, *Joodse riten en symbolen*. Amsterdam, 1958.
- VRIES WZN., W. DE, *Structuur en rechtskarakter van het ondernemingspensioen bij J.C. van Marken (1845-1906)*. 's-Gravenhage, 1963.
- Vrijheid van echtscheiding. Beschouwingen van een gelukkige Paterfamilias naar aanleiding van de denkbeelden van Mr. S. van Houten en Mr. A. de Pinto*. Haarlem, 1877.

- WAAL, H.J.F. DE, 'Armenverzorging en het genootschap: "Liefdadigheid naar vermogen" te Amsterdam', *De Economist* 28 (1879), Deel I, p. 61-81.
- WAAL, M. DE, *Mina Krüseman 1839-1922. Portret van een militante feministe en pacifiste*. Amsterdam, 1978.
- WAAL, M. DE, 'Mina Krüseman', in: A. Holtrop (red.), *Vrouwen rond de eeuwwisseling*. Amsterdam, 1979, p. 35-48.
- WAALEWIJN, H.W., 'De bevolkingsleer van Darwinistisch standpunt beschouwd', *Vragen des Tijds*, 3 (1877), p. 297-339.
- WALDA, D., *Vroeger. Hoe onze groot- en overgrootouders speelden, werkten, dachten, trouwden en kinderen kregen*. Utrecht, 1981.
- WALL, R., 'Does owning real property influence the form of the household? An example from rural West Flanders', in: R. WALL (ed), *Family forms in historic Europe*. Cambridge, 1983, p. 379-408.
- WALL, R., 'The household: demographic and economic change in England, 1650-1970', in: R. WALL (ed), *Family forms in historic Europe*. Cambridge, 1983, p. 493-512.
- WALLE, E. VAN DE, 'La nuptialité en Belgique de 1846 à 1930 et sa relation avec le déclin de la fécondité', *Population et Famille*, 6-7 (1965), p. 37-56.
- WALLE, E. VAN DE, 'Marriage and marital fertility', in: D.V. GLASS and R. REVELLE (ed), *Population and Social Change*. London, 1972, p. 137-151.
- WATKINS, S.C., 'Regional Patterns of Nuptiality in Europe 1870-1960', *Population Studies*, 35 (1981), p. 199-216.
- WATKINS, S.C., 'Book review of "Marriage and Remarriage in Populations of the Past", Ed. by J. DUPÂQUIER et al.', *Population Studies*, 37 (1983), p. 139-140.
- WATKINS, S.C., 'Spinsters', *Journal of Family History*, 9 (1984) p. 310-325.
- WATKINS, S.C., *From provinces into nations. Demographic Integration in Western Europe, 1870-1960*. Princeton, 1991.
- WATTELAR, C. et WUNSCH, G., *Etude Démographique de la nuptialité en Belgique*. Louvain, 1967.
- WEIR, D.R., 'Rather never than late: Celibacy and age at marriage in English cohort fertility, 1541-1871', *Journal of Family History*, 9 (1984), p. 340-354.
- WELLEN, J., 'Het relatiepatroon van de weduwe', in: M.H.C. VENDRIK en C.J. STRAVER (red.), *Weduwen. Een verkennend onderzoek*. Bussum, 1969, pp. 69-102.
- WERFF, E. VAN DER, *Demografische veranderingen op Ameland, 1860-1900*. Doctoraal scriptie Sociale Geografie, Rijksuniversiteit Groningen. Groningen, 1983.
- WESENHAGEN, A.C., *Wijntje en Trijntje. Over sterken drank en ontucht*. 's-Gravenhage, 1899.
- WESTHOFF, H., *Natuurlijk geboortenregelen in de twintigste eeuw. De ontwikkeling van de periodieke onthouding door de Nederlandse arts J.N.J. Smulders in de jaren dertig*. Baarn, 1986.
- Wetboek van Canoniek Recht*, Brussel, 1987.
- WICHERS, A.J., *De oude plattelandsbeschaving. Een sociologische bewustwording van de 'overherigheid'*. Assen/Wageningen, 1965.
- WIJHE-SMEDING, A. VAN, 'De Zuiderzeevissers', in: P.J. MEERTENS en A. de VRIES (red.), *De Nederlandsche volkskarakters*. Kampen, 1938, p. 332-347.
- WIJNAENDTS FRANCKEN, C.J., *De evolutie van het huwelijk. Eene sociologische studie*. Leiden, 1894.
- WIJNAENDTS FRANCKEN, C.J., *Sociale ethiek. Wijsgerig-sociologisch onderzoek*. Haarlem, 1897.
- WIJNAENDTS FRANCKEN, C.J., 'De vrouwenbeweging. Een psychologische studie', *Vragen des Tijds*, 23 (1897), Deel 2, p. 224-242.
- WIJNAENDTS FRANCKEN, C.J., 'Sexuele Psychologie, verschil der sexen als teken van hoge differentiatie, evolutie en arbeidsverdeling', *Vragen des Tijds*, 26 (1900), Deel 2, p. 1-34.
- WIJNAENDTS FRANCKEN, C.J., 'Wenschelijk huwelijksverbod', *Vragen des Tijds*, 27 (1901), Deel 1, p. 1-42.
- WIJNAENDTS FRANCKEN, C.J., 'Gezinsbeperking en bevolkingsleer', *Vragen des Tijds*, 32 (1906), Deel 2, p. 333-375.
- WIJNNE, H.A., 'De leer der bevolking in verband met volkswelvaart en vooruitgang', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, 21 (1861) p. 1-23, p. 57-82, p. 113-128.

AANGEHAALDE LITERATUUR

- WIJSMAN, J.H., *Echtscheidingsgronden in Nederland en de United States of America (een vergelijkende studie)*. Amsterdam, 1946.
- WILCOX, P., 'Marriage, mobility, and domestic service in Victorian Cambridge', *Local Population Studies*, 29(1982), p. 19-34.
- WILKENS, J. TH., *De daling van het geboortecijfer in Nederland*. Amsterdam, 1918.
- WILLIGAN, J.D., en LYNCH, K.A., *Sources and methods of historical demography*. New York etc., 1982.
- WINTEN, R. (1983) *Sociografische analyse van de huwelijksverbreking te Gent en Brugge, late 18e-19e eeuw. Enkele terreinverkenningen*. Licentiaatsverhandeling Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, R.U. Gent. Gent, 1983.
- WOODS, R.I. and HINDE, P.R.A., 'Nuptiality and age at marriage in nineteenth-century England', *Journal of Family History*, 10(1985), p. 119-144.
- WORSNOP, J., 'A Reevaluation of "The Problem of Surplus Women" in 19th-century England', *Women's Studies Int. Forum*, 13(1990), p. 21-31.
- WOUDE, A.M. VAN DER, 'Bevolking en gezin in Nederland', in: F.L. VAN HOLTHOON (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815*. Assen, 1985, p. 19-70.
- WOUTERS, TH.A., *Van bedeling naar verheffing; evolutie in houding tegenover de behoeftige mens te 's-Hertogenbosch 1854-1912*. Tilburg, 1968.
- WRIGLEY, E.A. and SCHOFIELD, R.S., *The population history of England, 1541-1871. A reconstruction*. London, 1981.
- WRIGLEY, E.A., 'Marriage, fertility and population growth in Eighteenth-century England', in: R.B. OUTHWAITE (ed), *Marriage and society. Studies in the social history of marriage*. London 1981, p. 137-185.
- WRIGLEY, E.A., 'The prospects for population history', *The Journal of Interdisciplinary History*, XII(1981), p. 207-226.
- WTEWAAL, G., 'Enkele opmerkingen over de echtscheiding', *Themis*, 51(1890), p. 91-102.
- WUNSCH, G., 'L'âge moyen au premier mariage. Comparaison de deux méthodes d'analyse transversale', in: *L'analyse démographique et ses applications. Ve Colloque National de démographie du Centre National de la recherche scientifique*. Paris, 1977, p. 93-103.
- ZEEHUISEN, J., 'Statistieke bijdrage tot de kennis van den stoffelijken en zedelijken toestand van de landbouwende klasse in het Kwartier Salland, Provincie Overijssel', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, 6(1851), p. 375-408.
- ZEEHUISEN, J., 'Verhandeling over de daglooners en bedeeden ten platten lande, in het Kwartier Salland, Provincie Overijssel', *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, 8(1853), p. 165-182.
- ZIRKZEE, J.Y., *Kolonisten in de klei*. Doctoraal scriptie geschiedenis, RU Leiden. Leiden, 1985.
- Zo zijn wij. De eerste vijftientig jaar NIPO-onderzoek*. Amsterdam, 1970.
- ZONNEVELD, P. VAN, "'De teederste blik harer brekende oogen". De dood in de Nederlandse literatuur in de eerste helft der negentiende eeuw', in: *Dood en begraven. Sterven en rouwen 1700-1900*. Catalogus van de tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht. Utrecht, 1980, p. 106-113.
- ZUIDGEEST, J.P.A., 'Katholieke kerk en echtscheiding sinds het concilie van Trente', in: TH.A.G. VAN EUPEN (red.), *(On)ontbindbaarheid van het huwelijk. Annalen van het Thijmgenootschap*, 58(1970), p. 116-128.

CURRICULUM VITAE

Frans van Poppel werd geboren te Tilburg. Hij behaalde zijn HBS-diploma in 1965. Hij studeerde sociaal-culturele wetenschappen (specialisatie demografie) aan de toenmalige Katholieke Economische Hogeschool te Tilburg en behaalde in 1971 zijn doctoraal examen. Sedert 1968 was hij als onderzoeksassistent verbonden aan het Instituut voor Arbeidsvraagstukken (IVA) te Tilburg. Van 1971 tot 1976 wetenschappelijk medewerker demografie aan voornoemde Hogeschool. Sedert 1976 als wetenschappelijk ambtenaar verbonden aan het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) te 's-Gravenhage. Deed met name onderzoek op het terrein van de historische demografie en naar de ontwikkeling in en de differentiatie van de sterfte in Nederland. Hij publiceerde tientallen rapporten en artikelen in buitenlandse tijdschriften als *Ageing and Society*, *Annales de Démographie Historique*, *Social Science and Medicine*, *Notas de Poblacion*, *Journal of Urban History*, *Social History of Medicine* en het *European Journal of Population* en in Nederlandse tijdschriften als *Tijdschrift voor sociale gezondheidszorg*, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, *Holland*, *Mens en Maatschappij*, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie* en *Bevolking en Gezin*. Was redactielid van *Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg*, van *Holland* en van *Bevolking en Gezin*.